2062

ИСТОРИЯ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

Под редакцията на Робер Мантран

РИВА

ИСТОРИЯ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

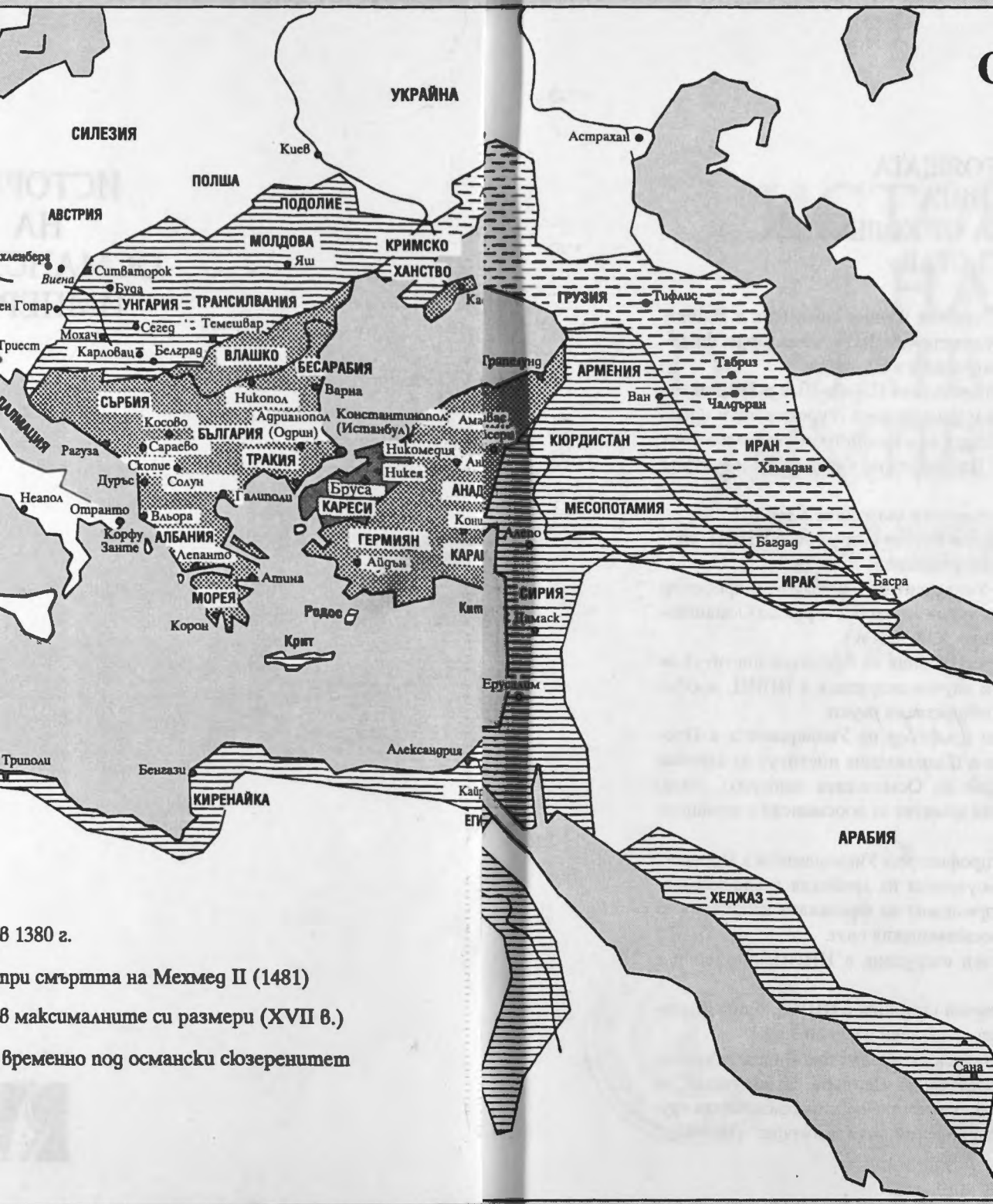

в 1380 г.

при смъртта на Мехмед II (1481)

в максималните си размери (XVII в.)

временно под османски сюзеренитет

НАСТОЯЩАТА КНИГА Е НАПИСАНА ОТ КОЛЕКТИВ В СЪСТАВ:

Жан-Луи БАКЕ-ГРАМОН, старши научен сътрудник в Националния научноизследователски център (ННИЦ), директор на Френския институт за анадолски проучвания в Истанбул.

Луи БАЗЕН, професор в Унивеситета Париж-III и в Националния институт за източни езици и цивилизации (турски език и цивилизация), старши научен сътрудник във Висшето практическо училище (IV секция), директор на Института по турски език и култура към Парижкия университет.

Ирен БЕЛДИЧАНУ, старши научен сътрудник в ННИЦ.

Никоара БЕЛДИЧАНУ, старши научен сътрудник в ННИЦ, професор във Висшето практическо училище (IV секция).

Пол ДЮМОН, професор в Университета в Страсбург, професор във Висшето училище за обществени науки (История на Османската империя и Турската република, XIX–XX в.).

Франсоа ЖОРЖОН, бивш възпитаник на Френския институт за анадолски проучвания, старши научен сътрудник в ННИЦ, професор във Висшето училище за обществени науки.

Робер МАНТРАН, почетен професор на Университета в Прованс (Екс Марсей I), професор в Националния институт за източни езици и цивилизации (История на Османската империя), бивш председател на Международния комитет за доосмански и османски проучвания.

Андре РЕЙМОН, почетен професор на Университета в Прованс, директор на Института за проучвания на арабския и мюсюлманския свят (Екс ан Прованс), президент на Френската асоциация за проучването на арабския и мюсюлманския свят.

Жан-Пол РУ, старши научен сътрудник в ННИЦ, професор в училището при Лувъра.

Никола ВАТЕН, старши научен сътрдник в ННИЦ, бивш възпитаник на Френския институт за анадолски изследвания.

Жил ВЕНЩЕЙН, старши научен сътрудник във Висшето училище за обществени науки, директор на Центъра за проучване на СССР, Източна Европа и Турция, директор на изследователската група „История на Източна Европа и Османската империя“ (ННИЦ).

ИСТОРИЯ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

Под редакцията на
РОБЕР МАНТРАН

Превод от френски
ГАЛИНА МЕЛАМЕД

ИЗДАТЕЛСТВО
РИВА
СОФИЯ
1999

HISTOIRE DE L'EMPIRE OTTOMAN
© Librairie Arthème Fayard, 1989
© Галина Меламед, превод, 1999
© Веселин Цаков, художник, 1999
© проф. Цветана Георгиева, научен редактор
Издателство „Рива“
ISBN 954-8440-25-3

ИСТОРИЯТА НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ФРЕНСКИТЕ ОСМАНИСТИ

На 3 март 1878 г., Санстефанският мирен договор санкционира възстановяването на българската държава и поставя край на петвековното османско владичество над българския народ. Още в предходните десетилетия българите са направили своя исторически избор, отричайки османската реалност като свое настояще и бъдеще. Те доказват с всички средства европейската си идентичност и стремежа си да се интегрират в модерния европейски свят. Този избор има своите исторически основания и своите исторически перспективи. И ако в ранните столетия на османското владичество той е преди всичко желание, в епохата на Българското възраждане се превръща в смисъл и цел на живота на няколко поколения българи. Те отхвърлят натрапената им преди столетия имперска действителност във всички сфери на живота и с всички средства – от насоките на стопанската им активност, чрез овладяване на достоянията на модерната образованост и с политически действия, включително и въоръжената борба. За тях, за българите, живели през XIX век, Османската империя е „Империя на злото“, обрекла ги на стопанско изоставане, културно ограничаване, политическа зависимост. След освобождението султанската държава продължава да е техният „изконен враг“ не само защото в османското минало се крият причините за тежките проблеми, които застават пред младата българска държава, а и защото в нейните граници остават голяма част от българските територии и многочислено българско население, откъснато от свободното си отечество.

Тази кратка историческа справка, известна на всички нас, е необходимо въведение, за да си обясним защо десетилетия след отхвърлянето на османското владичество в българската книжнина не съществува нито една „История на Османската империя“, нито преводна, нито написана от български автор. След сто и двадесет години отрицанието на империята продължава да е толкова дълбоко, че като че ли искаме да „забравим“ факта на нейното съществуване, определяйки българското присъствие в нея с определения като „черни векове“ и „безвремие“.

В хода на времето, с развитието на българската историография става ясно, че пет века история не могат да бъдат нито „небрежно забравени“, нито „съзнателно пропуснати“ и като исторически спомен, и като историческо познание. Мнозина са българските историци, които насочват своите усилия

към изучаването на тези столетия от родната ни история. Изследванията им, посветени на различни проблеми на българската стопанска, културна и политическа история по същество представляват и част от историята на османската държава. Мнозина получиха международно признание и близо петдесет години българските специалисти по история на българските земи, на Балканите и на Османската империя между XV и XIX в. са равноправни и ценени участници в международните изследвания на османската история, която е обект на специализиран научен интерес от три века. В нашето време този интерес е съсредоточен в няколко научни организации и реализиран на страниците на множество списания, стотици монографии, студии и статии и в дискусиите на десетки научни конференции, конгреси, симпозиуми. Десетилетия след своето „излизане" от Османската империя България разполага с авторитетен и разширяващ се екип от признати специалисти по нейната история. Нашата общественост познава само част от техните трудове, предимно тези, които имат българска проблематика. Изследванията, посветени на общата история на Османската империя и публикувани като отделни монографии или статии на страниците на историческата ни периодика, представляват интерес предимно за специалисти и голяма част от съвременните българи продължава да не познава общия ход на историческата еволюция на османската държава.

Специалистите, студентите, журналистите и изобщо всички, които се интересуват от проблемите на османското минало, търсят и намират нужната им информация в различни немски, френски, руски, английски, турски *Истории на Османската империя*. По правило те рядко се появяват на книжния пазар и бързо се превръщат в библиографска рядкост, позната и достъпна на малцина. Отдавна е библиографска рядкост и *Историята на балканските народи*, написана от С. Димитров и Кр. Манчев, които единствени направиха много кратко, но все пак последователно изложение на имперската история между XV и XX век.

В унгарската, сръбската, гръцката, румънската и т.н. научна книжнина са публикувани не една и две истории на империята. Изданията им поддържат определен обществен интерес и ниво на познания с общ характер, които разширяват информираността на обществото и дават възможност то поточно да разбере и оцени родната си история и историята на света въобще. Липсата на обществен интерес, а и на знания за историята на Османската империя, в която протичат пет века от българското минало, не остана без последствия. Нека си припомним т.н. възродителен процес, който може да бъде обяснен колкото с политическото късогледство, толкова и с историческата наивност на тоталитарния комунистически режим. Без да се познават или просто като се пренебрегнаха изследванията на историците, „бързо решение на националния проблем" бе намерено в неоправдано и безсмислено насилие над българските турци, за да се превърнат в българи чрез смяната на имената им. Скандалният провал на този замисъл бе последван от шумната дискусия върху етикетите „турско робство", „османско владичество" и

„османско присъствие“, която преди няколко години развълнува съвременното българско общество. Тези два примера доказаха разминаването между специалистите и широката общественост в знанията и представите за историята на османската държава, което означава и за един дълъг период от собственото ни минало.

Дискусията се поде и протече по инициатива на писатели, журналисти и политически лидери и в нея не участвуваше нито един от българските специалисти по история на Османската империя. За да запазят научния си авторитет, те се изолираха от политически оцветените страсти на „радетелите на българщината“, които обявиха знанията по история на османската държава за „отродителство“ и „национално предателство“, а своето невежество за „родолюбие“. Ситуацията беше повече от странна и тя вероятно ще привлече вниманието на бъдещите историци, които ще търсят в нейното разплитане някои от обясненията за времето, в което живеем. Но и за сегашните специалисти, и то не само по история, е ясно, че тази „етикетна дискусия“ бе проява на две тенденции към познаването и разбирането на родната ни история – тази на митологизиране и формализиране на историческите „знания“ в клиширани форми и тази на научното изследване и изучаване на миналото.

Причините и факторите, породили тази дискусия и обусловили силния ѝ обществен резонанс, вероятно са много, но една от тях безспорно е липсата на конкретни познания за историята на Османската държава в българското обществено съзнание. Отрицанието на имперската действителност, необходимо за епохата на Възраждането, се е втвърдило в общ митичен модел на „империята на злото“, изконна причина за минали, настоящи и бъдещи страдания и вечна заплаха за българите, християните, европейците. Конкретността на историята е заменена с обобщено емоционално отрицание. Смяната на имената на българските турци и дискусията за „турското робство“ и „османското присъствие“ свидетелстват, че в общественото съзнание, в образователната схема и в българската хуманитаристика все още не е преодоляно романтичното отношение към миналото.

Емоционалният комфорт, който поражда и поддържа романтичното отношение към миналото, се плаща с непознаване на това минало, с неразбиране на съвременността и с невъзможността да се проектира бъдещето. Историческият романтизъм не позволява разграничаването на „желано“ и „възможно“ в историята и в настоящето. Той е бумерангът, който поддържа етноцентризма и обусловените от него силни колебания в националното ни самочувствие, в нашето саморазбиране и самооценка и на индивидуално, и на обществено ниво. Разширяването на конкретните знания за дългата и сложна еволюция на народите, държавите, регионите чрез достъпност на историческата информация е добре познатият път за тяхното преодоляване. Трудно бихме могли да разберем и обясним своето минало, без да познаваме историята на другите и особено на своите съседи. А всички ние, които живеем на Балканите, в течение на векове сме били поданици на Османска-

та империя и земите ни са част от нейните европейски владения. Историята на Османската империя е част от нашата история, а историите на балканските народи са част от тази на империята. Това е мое дълбоко убеждение, породено от преподавателската ми и изследователска работа по история на българския народ през XV–XVII в. в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и потвърдено от посочените вече явления в съвременното българско общество.

Необходимостта от познаването на османската история от широката българска общественост е основният мотив за издаването на предложената на вниманието на читателите *История на Османската империя*, написана от екип от съвременни френски османисти под редакцията на видния учен Р. Мантран и публикувана в 1988 г. от издателство „Фаяр“ в Париж. Опитът на другите страни, които са били част от Османската империя, показва, че преводът на европейски трудове е началният стимул при преодоляване на романтизма в познаването и осмислянето на този дял от историята, както е и стимул за появата на собствени общи истории върху имперското минало. Поемам риска да ги последваме въпреки очакваната реакция на личности и среди, за които незнанието е духовен комфорт или удобен начин за манипулиране на обществото.

Изборът на предлаганата *История на Османската империя* под редакцията на Р. Мантран бе обусловен по няколко причини. Преди всичко това е най-новата пълна история на османската държава от сумрака на почти митичното ѝ начало през XIII в. до катастрофалното ѝ срутване в 1822 г., когато се ражда република Турция. Книгата е монография, написана от екип от световно утвърдени специалисти, всеки един от които представя факти, събития и процеси за периоди, региони, проблеми, чието добро познаване е доказал с многочислени публикации. Това е обща история на Османската империя, но в много отношения тя предлага и личните виждания на отделните автори. В нея липсва познатата ни обща редакция, която премахва противоречията и нивелира мненията. Напротив. В много отношения тя прилича на сборник от студии, чиито автори дълбоко се различават в много от своите мнения и концепции. Читателят ще намери множество повторения на отделни проблеми, представени от различна гледна точка, с различен подход. Като пример ще посоча изложението върху тимарската система на Н. Белдичану в IV глава „Организацията на Османската империя (XIV–XV векове)“ и това на Ж. Венщайн в VI глава „Империята в своето величие (XVI век)“. Читателят има чувството, че отново се връща към прочетени факти, за да открие, че тяхното подреждане и интерпретиране предлага една по-различна картина от тази, която вече е намерил в предходната глава, написана от друг автор. Вътрешните противоречия са много и на места специалистът може да установи не една, а множество необявени дискусии. Авторите нямат общо мнение, но в хода на изложението си аргументират своите тези, без да настояват, че представеното от тях решение е единствената истина.

Различията на авторските версии обаче създават усещането за разпокъсаност на повествованието и карат читателя да се замисли над сложността на историческата наука. Той разбира, че известните му факти не рядко имат различно обяснение, че конструкциите, които сме приели като аксиоматична истина, невинаги се покриват с историческата реалност, че дискусиите на историците се пораждат от обогатяването на информационната база и от прилагането на нови методи в нейното анализиране. Те налагат съществени промени в общите представи и в оценките за личности, събития, процеси от миналото. Читателят се убеждава, че в съвременната историография нерядко „историите" и „историята" се пренаписват поради разширяването на знанията и задълбочаването на анализа, а не поради политически цели, както някои си мислят или внушават. Само в общество с елементаризирани или формализирани знания за миналото може да действува формулата „който владее миналото, той владее бъдещето". Предлаганата на читателя *История на Османската империя*, под редакцията на Р. Мантран, е добра илюстрация на съвременното състояние на историческата наука, която изгуби и желанието, и възможностите да строи монолитни реконструкции, за да може по-плътно да се приближи до реалностите на отминалите времена. Това е втората причина тя да се предложи на вниманието на българските читатели.

Третата и за мен особено важна причина за избора на френската *История на Османската империя* е, че засега тя е единствената, в която са отделени специални глави за състоянието и развитието на двата големи географски ареала, чиито народи са покорени от Османската империя – Балканите и арабския свят. По правило многобройните истории на османската държава са истории на нейния център. Султанът, Високата порта, сарайт, еничарският оджак, столицата Истанбул са основните акценти на тяхното изложение, в които се тъкат и преплитат червените нишки на политическата, стопанската, военната, социалната и духовната история на империята. Интензивните изследвания на балканските, на арабските, но и на много европейски, американски и японски историци промениха стародавната традиция. Постепенно и без да намаляват интереса към имперския център, те насочиха вниманието си към положението на народите, живеещи в османските провинции, именно като част от историята на империята. В предложената книга намираме първата реализация на тази идея. „Балканските османски провинции", на които е посветена IX глава, са представени от Ж. Венщейн. Вероятно тя ще е една от главите, които най-силно ще привлекат българските читатели, за да сравняват своите знания и оценки за миналото ни с тези на съвременните френски историци, които в една или друга степен дисперсират в цялото френско, и не само френско общество. Нямам намерение да преразказвам, нито да обяснявам тази глава, тъй като съм убедена в историческата култура на българските читатели. Не се съмнявам обаче, че част от фактите, постановките и интерпретациите ще смутят някои, а други може и да възмутят. При всички случаи изложението на Ж. Венщейн ще предизвика по-дълбок размисъл и ще покаже част от образа ни в очите на

другите – в миналото, а и в настоящето. Всички знаем колко е важно да познаваш себе си, но знаем колко е полезно да знаеш как те виждат другите. Все пак си позволявам една скромна препоръка към бъдещите читатели на *Историята на Османската империя* и по-специално на тази глава: да обръщат по-голямо внимание на детайлите и на нюансите в авторовото изложение, в които ще открият не само добронамереност, категорично съгласие по важни за нас проблеми, но и сурови оценки за пропуснати исторически възможности.

За мен не по-малко интересна и значима е следващата X глава „Арабските провинции – XVI–XVIII в", чийто автор е А. Реймон. На огромната част любители на историческото четиво в България тя ще открие една „terra incognita", позната само на малцината български арабисти. В наситения с факти разказ изпъкват сложни и нерядко крайно драматични събития в тези далечни земи. Те имат значение не само за общата история на османската държава, а и защото разкриват и взаимовръзките, които съществуват между двата противоположни края на Средиземноморието, обединени от XVI до XIX в. от Османската империя. Балканите и Северна Африка са свързани с общи закони, с общото подчинение на Високата порта и нейната политика, с движението на търговци и на стоки, произвеждани в единия край и продавани в другия. Свързани са и с човешки съдби, които сме изтрили от паметта си. От Балканите, включително и от българските села и градове, са събирани като кръвен данък еничарите, които империята изпраща, за да поддържат нейната власт и да защитават нейните интереси, в крепостите на Сирия, Египет, Ливан, Тунис, Алжир и т. н. Тези синове на балкански майки и бащи оставали завинаги в Северна Африка, женели се за местни жени, а децата им, наричани в Алжир и Тунис „кулоглу" (децата на робите), оглавили местните въстания срещу Османската империя. Дали това е парадокс или проява на справедливост в историята?

И още нещо. Преди няколко години българските медии проляха много печатарско мастило, за да внушат и изразят общественото възмущение от „османското присъствие" в българските земи. Може би тези две глави, а и цялата *История на Османската империя* ще предизвикат интереса към „българското присъствие" в огромната държава. То се доказва в присъствието на българските селяни в данъчните разчети на фискалните органи, в присъствието на българските стоки на пазарите в Цариград, Измир, Мосул, Хайфа, Кайро и т.н., в присъствието на българи в затворите на Диарбекир в Източна Мала Азия и Харар в Етиопия. Доказва се и в присъствието на българи, събирани като кръвен данък и превърнати в „султански роби" в управлението на империята. Османските извори свидетелствуват, че сред великите везири, агите на еничарския корпус, дефтердарите и изобщо сред османската висша бюрокрация мнозина са родом българи. Те присъствуват в османската документация, но нямат място в нашата памет, защото някак странно сме се отрекли от тях. За модерните гърци, както и за техните родители, драгоманинът и фактически външен министър на Високата порта А.

Маврокордато е национален герой. За сърбите великият везир Мехмед Соколович, по произход босненски сърбин, е историческа гордост. Р. Самарджич, дългогодишен директор на Института по балканистика на Югославската академия на науките и признат баща на днешния сръбски национализъм, ме посвети научно изследване, в което силата на обичта е равна на тази в любовен роман. За нас българинът Алеко Богориди, османският управител на остров Самос, е просто Треперко паша. А какво знаем за Синан бей, велик везир на Мурад II, за Реджеб паша, велик везир на султан Осман II, и за другите като тях, повтарям, българи родом. Нищо. В просто разделения свят на добри и лоши, на бедни и богати, на българи и турци те се оказват недостойни за нашето внимание, въпреки че са управлявали империята, чертаели са нейните политически стратегии, определяли са ходовете на вътрешната ѝ политика, която са изпълнявали всички подчинени от нея народи, включително и българите, поданици на султана. От времето на Мурад I до началото на XVIII в. империята е управлявана от гърци, арменци, сърби, българи, грузинци, станали мюсюлмани и роби на султана чрез кръвния данък. Прочитът на *История на Османската империя* може би ще убеди мнозина, че висшите османски чиновници с българска кръв и български корен имат място в паметта ни и познаването на техните дела е въпрос на национално себеуважение.

За да бъде по-точно разбран и оценен този „френски поглед“ върху османската история, трябва да се припомнят вековните отношения между кралство Франция и османската държава, представляващи дял от европейската, средиземноморската и световната история в течение на шест столетия. Обикновено се знае малко, но силно се подчертава „дългият флирт“ на двете големи държави, започнал с договарянето на т.н. Капитулации от крал Луи XIV и султан Сюлейман I Законодател в 1536 г. Това не означава, че отношенията им вечно са безоблачни, но интересите им дълго са синхронни поради „общия враг“ – Империята на австрийските Хабсбурги. Между двете държави има и остри конфликти, и тежки кризи. Но в течение на четири века Франция е онази християнска сила, която най-силно влияе върху османската европейска политика, а и върху нейните опити за европеизация, които наричат „вестернизация“. „Озападняването на Ориента“ е светлата страница във френско-османската политика. Но и тъмните сенки в нея не са малко. Католическа Франция е потенциален и нерядко реален участник в антиислямските, което означава антиосманските, политически планове. Походите на Наполеон, колонизирането на Северна Африка, търговските привилегии от Капитулациите и т.н. връзват сложни възли във френско-османските отношения, някои от които с дълготрайни негативни действия. Те се оценяват като съществен фактор и в кризите, и в катастрофалното сриване на османската държава.

Декларирайки още в „Увода“ намерението си да представи добронамерено и без европоцентризъм историята на Османската империя, екипът от автори е направил сериозен опит да я разкрие обективно, без да се влияе от

сложните взаимоотношения на миналото и без да се страхува, че негативите на миналата френска политика могат да се оценяват като негативи на днешната френска държава или на французите изобщо. Разбира се, френските османисти не си поставят за цел да направят невъзможното и да напишат съвършената и окончателна история на османската държава. Към техния труд могат да се предявят множество изисквания, да се посочат очевидни грешки, да се направят допълнения и корекции. Не приемам декларираната от Р. Мантран липса на ислямизация на немюсюлмани в политиката на османската държава, категорично и аргументирано опровергана на няколко места в изложението на други автори в тази книга, като това на Ж. Венщейн например. Смущава ме много малкият брой научни трудове на български, сръбски, босненски, руски османисти в библиографския апарат, което ме кара да се съмнявам, че по съществени проблеми са пренебрегнати изследвания със сериозни приноси и важно значение. Видимо е предпочитанието към европейските и османските исторически извори, а тези на подвластните народи почти липсват, което ограничава обективността на изложението. Още много претенции и пожелания към тази *История* бяха изказани вече в неправените рецензии за нея. Но това не намалява нейната стойност именно като съвременен френски поглед към дългата история на османската държава.

Тя ще бъде интересна и полезна на българските читатели с богатата фактология и разнообразните аспекти на представянето и разчитането на османското минало. Тези, които считат, че историческите трудове са част от пропагандата, могат да я обявят за „протурска“ и „антибългарска“, като пренебрегнат простия факт, че в османската държава по-дълго или по-кратко са живели над 80 народа. Тези, които имат истински интерес към историята въобще и специално към историята на Балканите и България, ще намерят пропуски и грешки. Надявам се обаче, че мнозина ще оценят последователния разказ за раждането, развитието, зенита, кризите, агонията и гибелта на една империя, която е един от признатите феномени в човешката история. При това те се осъществяват между XIV и XIX в., във времената, в които историята се превръща от разказ за миналото в наука за миналото и често са наблюдавани, описвани и обяснявани от хора, които ясно разграничават политиката от идеологията.

Ислямската османска държава е под „европейско наблюдение“ още от края на XIV в. Дългата ѝ история е била и е използувана за всякакъв род пропаганди, но сама по себе си свидетелствува колко опасно и безперспективно е митологизирането на миналото и превръщането му в единствена цел на бъдещето. Защото от края на XVI в. до Танзимата в началото на XIX в., с малки изключения, султаните, везирите, бюрокрацията, войската, религиозната интелегенция, цялото османско общество са обърнати към миналото, към мощта и славата от преминалите времена на Мурад I, Мехмед II, Сюлейман I. Изживяното величие е невъзвратимо и единственият резултат от това втренчване в миналото е дълбокият консерватизъм, обхванал всич-

ки сфери на османската държава. Цената е огромна и за империята, и за всички нейни поданици. Изоставането в икономиката, във въоръжението, в културата става все по-голямо и води до загуба на войни, на територии и на човешки потенциали, последвани от политическа нестабилност, разпад на управлението, стопанско и политическо подчинение на Великите сили. Консерватизмът превръща през XVIII и XIX в. Османската империя в сянка от миналото, чийто живот се заплаща със страданията на всичките ѝ поданици – турци, гърци, арменци, българи, араби и т. н.

Историята на Османската империя, както историите на всички империи, е поучителна с конкретната информация за сложността на обективните и субективните фактори, които движат еволюцията на човечеството, които променят човешките светове. Между полуразбойническия бейлик на Осман I и краха на империята при абдикирането на Мехмед VI Вахидеддин преминават шест столетия, в които се раждат, живеят и умират милиони хора – султани и техни поданици, приятели и неприятели на империята, нейни съюзници и врагове. Малкото гранично владение на едно огузко племе се превръща в държава, която се разпростира на три континента, става суперсила, която бавно губи своята виталност и дълго агонизира в мъчителен разпад, за да изчезне от политическата карта на света във вихрите от жестокости и страдания от Първата световна война. В Кемалистката революция се ражда историческото отрицание на Османската империя – република Турция. Имало ли е начин да се спре експанзията на османските завоеватели в Европа, Азия и Африка? Можела ли е империята да запази огромните си мащаби и да избегне стагнирането в икономиката и политиката? Имало ли е успешен ход, който да предотврати нейния крах? Това са част от големите въпроси, на които предлаганата *История на Османската империя* иска, но не може да даде отговор. Тя само показва как, кога, защо ходът на събитията се движи в познатата ни посока. Показва кои са личностите и социалните групи, които са подпомогали или са се опитвали да променят това движение. Отделни събития, личности, явления, процеси будят възхищение, а други предизвикват дълбоко отвращение или погнуса. Емоциите на читателите могат да бъдат напълно противоположни в зависимост от предварителната гледна точка. Но цялостният последователен разказ за шестте османски столетия не може да остави колебание, че Османската империя е изиграла своята роля на световната сцена, платила е своята дан на човечеството и завинаги е останала в миналото. Тя принадлежи на историята и всички опити да бъде извадена оттам не са нищо друго освен мечти, илюзии, страхове, а може би политически манипулации. Изчезналите империи не възкръсват, което не означава, че не се раждат други империи.

4.12.1996 ЦВЕТАНА ГЕОРГИЕВА

ИФ,94
ИСТОРИЯ

ПРЕДГОВОР

Преди повече от сто и петдесет години се появява *История на Османската империя* от Йозеф фон Хамер-Пургщал, френски превод на неговото внушително произведение *Geschihte des osmanischen Reiches*[1]. Тази книга навярно е имала значителен отзвук, защото за първи път била публикувана обща история на тази империя въз основа на турски и чужди извори, преди всичко хроники. Въпреки че завършва с 1774 г., този труд привличал вниманието, още повече, че от началото на XIX в. Османската империя заемала видно място в европейската и средиземноморската действителност: походът в Египет на Бонапарт, войните с Русия, размириците в Сърбия и Епир, войната за независимост в Гърция, френското нашествие в Алжир, конфликтът с Мехмед Али в Египет, военните, дипломатическите, икономическите вмешателства на Великите сили. Тази империя, която в продължение на векове карала Европа да трепери, сякаш се приближавала към края на своето съществуване или поне губела властта си над някои християнски и мюсюлмански народи в Европа или в Ориента.

Историята на Османската империя, така както я представя Й. фон Хамер, все още принадлежи към традиционния исторически стил, т. е. повече описва, отколкото обяснява, и не търси дълбоките причини за събитията. Освен това тя особено набляга – и това е разбираемо в антиосманския контекст на епохата – върху недостатъците, грешките, всички видове крайности, факти, които не могат да се отрекат, но все пак съставят същността на историята и най-вече дават частична и пристрастна представа за нея.

След книгата на Й. фон Хамер, през XIX в. и в началото на XX в. се появяват някои общи изследвания на Османската империя, но като цяло това са кратки, незадълбочени съчинения, силно повлияни от едно европоцентристко виждане на историята. По-голямата част от тях са написани въз основа на западни, а не на ориенталски извори и дават или едностранчива представа за фактите в икономическата област, или повърхностна идея за управлението на държавата. Естествено, османските архиви още не били достъпни, но дори и да са били, схващането за политическото и културното превъзходство на Европа не би се променило.

Едва след Втората световна война нещата еволюират. Най-напред се появява възможност да се работи с османските архиви и се установява, че те

съдържат голяма информация, особено по отношение на вътрешните аспекти на държавата; освен това с турска история вече се занимават турци, които имат желание по-добре да разберат своето минало[2], или западни учени, специалисти по източни езици и следователно способни да се запознаят с турските, арабските и персийските извори, пренебрегвани в миналото. В резултат на всичко това се увеличават изследванията, проучванията на отделни подробности и голям брой въпроси се поставят наново. Именно в тази насока е написана последната история на Османската империя от Стандфорд Дж. Шоу, въпреки че някои заключения и трактовки могат да бъдат подложени на критика[3]. Докато публикуваните преди работи поставяха акцента върху „събитийните" аспекти и политическите отношения между европейските държави и Османската империя, сега вече може да се засегне историята на институциите, икономическата и обществената история, разгледани от османска гледна точка, както и отношенията между турци, араби, персийци и т.н. Следователно в последните четиридесет години познанията ни за османския свят са се разширили и уточнили и ни се струва полезно да представим на нашите студенти, на колегите историци и на всички интересуващи се от история едно произведение, създадено въз основа на нови данни. Пример за това ни бе даден от Клод Каен, който с книгата си *Доосманска Турция*, наскоро написана на френски и преработена, възобнови анализа на проникването и установяването на турците в Мала Азия между XI и XIII в., които представляват прелюдия към историята на османците[4].

Ориенталистиката, която представлява познание за магребския и близкоизточен мюсюлмански свят, е традиция, започнала във Франция през XVII в., от момента, когато драгоманите на посолствата, поради изучаването на „източни" езици (турски, арабски, персийски), успяват да направят много по-задълбочени наблюдения на всекидневния, политически и религиозен живот на страните в Ориента. Постепенно се развива едно знание, което в продължение на дълъг период е предназначено за специалисти, сред които французите винаги са имали добро присъствие.

Тюркологията, клон от ориенталистиката, също е част от това знание и в по-близкото и далечно минало тя е била представяна от забележителни личности. И днес френската тюркология е добре развита. Тя присъствува в множество дисциплини – лингвистика, антропология, етнология, история – до такава степен, че френските тюрколози са достатъчно на брой, за да се заемат с цялостната история на турците и по-специално с тази на османците. Ето защо предпочетохме да поверим на специалисти разработката на всеки от големите периоди на османската история, отколкото да предложим книга, написана от един автор, който по много проблеми само би повторил разработките на други учени.

От много отдавна обичаят е наложил такъв вид книга да се назовава *История на Османската империя.* Ние не искахме да прекъснем тази традиция, въпреки че до голяма степен сме се опитали да представим историята

на османската държава, стараейки се да покажем, че тя не е само история на завоевания, господство, военно превъзходство, но и на вътрешна организация и управление.

Всъщност старото схващане за османския свят се е изградило преди всичко въз основа на понятия, създадени най-вече през XIX в. Този режим на тирания, жестокост, насилие дължи своето господство единствено на силата на армията си, понякога на кървавия гнет, упражняван от неговото правителство; султаните са или кръвожадни и безмилостни същества, вдъхновени от примамката на властта, управляващи чрез терор, или пък безхарактерни личности, потънали в разврат и корупция (едва-едва се признават някои изключения като Сюлейман Великолепни). Османският свят няма система на управление, администрацията не съществува или е продажна; ислямът е всемогъщ и доказва своето превъзходство с грабителство и даже поголовно избиване на християни. Това схващане, опиращо се на превъзходството на Запада и на западните идеи през XIX в., на националния принцип, на защитата на някои малцинства, често се среща и днес. То показва до каква степен книгите и умовете са проникнати от възгледа за вредния и даже перверзен характер на мюсюлманския свят изобщо и на турския свят в частност.

Така нареченият „Източен въпрос“ доскоро е бил проучван само от западна и специално от антиосманска гледна точка, в перспективата на разчленяването на империята, с цел да се заграбят нейните икономически богатства, търговски пътища и стратегически пунктове и с надеждата за покровителство на „освободените от османско иго“ народи. Освен това почти никакво внимание не се е обръщало на арабската част на империята, освен към края на XVIII в. и най-вече през XIX в. в зависимост от икономическите, политическите (колониализма) или стартегическите (път към Индия, достъп до черна Африка) цели на европейците. От друга страна, не можем да забравяме обвиненията на арабските страни срещу османците, че именно те са виновни за упадъка на мюсюлманите и за зависимостта на арабско-мюсюлманския свят от Запада: и в това отношение ползуването на ориенталски, а не само на западни извори, които очевидно поставят акцента върху некомпетентността, нехайството и османската слабост, позволява да се направи по-различна преценка на османско-мюсюлманския „упадък“.

Всъщност още от самото начало на съществуването на османската държава можем да констатираме и съществуването на нейните институции и закони, както и на политически, административни и военни кадри: първите османски владетели вече не изглеждат безпринципни варвари, а свързването им с византийски благородници и първенци и липсата на преследвания сре́щу християните могат да бъдат доказателство за известно съвместно съществуване. С времето режимът се развива, властта на султана става неоспорима, ударението се поставя върху мюсюлманския характер на държавата, но заедно с това се изгражда система, която показва разбиране за различията в провинциите: заедно с мюсюлманския *шериат* се появяват и спе-

цифични законници, *кануннаме*, които дават възможност да се запазят, приспособят и даже да се усъвършенствуват навиците, традициите, начинът на живот, социалните условия на мюсюлманските и немюсюлманските поданици. В резултат на тази система в провинциите и по-специално в християнските провинции са се запазили местните езици, религии и даже политическите и обществените кадри. От страна на османските ръководители не е имало желание за асимилация на завладените народи. Не е имало нито насилствена османизация, нито ислямизация. В противен случай как бихме обяснили запазването на гръцкия, българския, сръбския и другите езици, на християнските религии, на местните първенци, на всички елементи, които от края на XVIII в. и най-вече през XIX в. Великите сили са използували под прикритието на принципа за самоопределяне на националностите и за защита на етническите и религиозните малцинства?

Ако при различни обстоятелства, оправдани или не, е имало насилия и даже преследвания на немюсюлманското население (коя господствуваща страна не ги е извършвала по отношение на поробените народи?), покровителството на немюсюлманите *(зимми)* е било правило в Османската империя, с това ограничение, че като във всяка мюсюлманска държава те били считани за поданици с по-ниско положение, отколкото мюсюлманите, и че достъпът до някои постове им бил забранен. Но системата на девширмето позволявала да се заобиколи тази забрана. Също така не трябва да се забравя, че именно в османските земи (Солун, Истанбул) намерили убежище изгонените от Испания и Централна Европа евреи. Тази отвореност, тази толерантност на османския свят са описани в разказите на пътешествениците от XVI и XVII в., преди икономическата, културната и политическата експанзия на Европа да промени възгледите им и да ги насърчава да подчертават недъзите на режима.

През XIX в. османските ръководители опитали да предприемат реформи, да модернизират държавата. Естествено, тези реформи често били прилагани зле, но истина е и, че някои Велики сили не желаели възраждането на една силна, мощна, организирана държава и пречели на усилията на османското правителство, тласкайки го във военни конфликти, предизвиквайки бунтове (сърби, българи, арменци, ливанци), завладявайки територии или улеснявайки тяхното откъсване. Темата за „турското иго", широко използувана през XIX в., е била предназначена само за християнските провинции на империята. Тя обхванала мюсюлманските провинции и при това единствено близкоизточните едва от началото на XX в., когато откъсването им от Османската империя било желано от Англия и Франция и завършило с „арабското въстание". Колкото до арменския въпрос, ако за „разрешаването" му са обвинени османците, причините за него не трябва да се търсят само в турската страна.

Фактът, че образът на османската държава, създаден от западоевропейците, е често негативен, е нещо безспорно и при случай може да се мотивира. Това не означава непременно, че османците трябва да излязат чисти и

неопетнени от едно критично историчско разследване. Ако те са търпели европейския диктат, вината за това не е само в европейците. Многократно османците са проявявали инертност, некомпетентност, неприспособяемост поради един комплекс за превъзходство, който им пречел добре да виждат и преценяват действителността. Информацията, с която разполагаме днес, ни позволява да се отграничим от концепциите на XIX в., да се опитаме да създадем истински исторически труд, освободен от каквито и да било политически влияния, без пристрастност и предпочитания. Сметнахме, че е необходимо да оставим място и за литературата (историческа и художествена) и изкуството, тъй като тези елементи много често са стояли извън историята или са имали маргинално присъствие. Но те също са прояви или на политическа власт, или на истинския характер на нацията, или на асимилацията на други култури. В тази област османското изкуство е доста представително, за да може да бъде пренебрегнато: то е оставило доказателства, които се виждат и в наши дни.

Накратко, намерението ни беше да разкрием един недобре познат свят, пренебрегван и често обвиняван във всички грехове, във всички мерзости и от който се е запазил образът на „болния човек на Европа", когото лекарите бързали по-скоро да уморят, отколкото да излекуват. Като всички империи, Османската империя в крайна сметка е изчезнала, но тя има своето място в историята на Стария свят, чиято първостепенна сила е била в продължение на векове. Това може да обясни завистта, озлоблението, стремежа за отмъщение, дестабилизация и разрушение, на които е била обект. Една история на Европа, една история на Средиземноморския свят не ще бъде пълна без Османската империя.

Тази книга е колективно произведение. Всяка глава е написана от специалист, който е изразил своите идеи и схващания. Значителна част е отредена на създаването на османците, зараждането на държавата им и нейното постепенно разширяване – един доскоро неизследван период. Същото се отнася и за балканските провинции и най-вече за арабските провинции под османска власт. Трябва да отбележим, че у съвременните арабски историци личи определена грижа да се преразгледа този етап от тяхната история. И накрая, обширно е разработена историята на последния период на Османската империя, като е направен опит да се отхвърли чисто западното виждане за него и той да се изследва по-скоро от гледна точка на нейното вътрешно състояние. В замяна на това не ни се стори необходимо да се разпростираме надълго върху управлението на Селим I и на Сюлейман Великолепни, които отбелязват апогея на империята, защото събитията от тази епоха вече са били предмет на много изследвания. Ние предпочетохме да представим по-задълбочено управлението на османската държава през XVI в., тъй като този аспект е по-неизвестен, а много неща в западните хроники от онова време са плод на въображението на авторите си, въпреки че дълго време са били считани за историческа истина.

Бележките и библиографията нарочно бяха ограничени до необходимата допълнителна информация и документация. Тази книга има за цел да служи не само като средство за работа, но и за обогатяване на културата. Ето защо прекалената ерудиция е пренебрегната, без обаче да се допуска крайно опростяване. Ние се надяваме, че по този начин сме постигнали равновесието, което може да задоволи както взискателните читатели, така и тези, които биха искали по-добре да опознаят историята.

РОБЕР МАНТРАН

ПЪРВА ГЛАВА

НАЧАЛОТО: ОСМАН И ОРХАН

Ирен БЕЛДИЧАНУ

Началото на Османската империя се губи в гъста мъгла. Осман, който дал името си на династията, излиза на историческата сцена едва по повод битката при Бафеус (1302 г.), описана от неговия съвременник, историка Пахимер. Знаем, че баща му се е наричал Ертогрул. Намерена е монета, изсечена от името на Осман, син на Ертогрул, а в османски регистър от средата на XV в. се споменава за религиозно дарение, направено за спасение на душата му в градчето Сьогют, където и днес може да се посети неговият гроб. За останалото трябва да се доверим на легендата.

ФАКТИ И ЛЕГЕНДИ

В XV в. турският хронист Ашък паша-заде допуска, че съществуват няколко версии за началото на османската държава. Той обаче дава предпочитание на следния разказ, повторен от по-късните хронисти с малки разлики в подробностите.

От зараждането на османската държава до 1302 г.

Кога точно Ертогрул отишъл в Мала Азия с баща си Сюлейман шах и двамата си братя Сункур Текин и Гюндогду не е известно. Те прекарали там няколко години, след което решили да се върнат в родните си места. При преминаването на р. Ефрат Сюлейман шах се удавил. Двамата братя продължили към Туркестан, а Ертогрул останал в Анадола с четиристотин шатри. След това той изпратил сина си Сару Ятъ при новоизбрания селджукски султан Алаеддин – хрониката не уточнява за кого от тримата султани, известни под това име, става дума, – за да получи от него земя за хората си и техните стада. Алаеддин му дал градчето Сьогют и областите Доманич и Ермени Бели за летни пасбища.

След смъртта на Ертогрул синът му Осман влязъл в приятелски отношения с някои християнски благородници и най-вече с управителя на

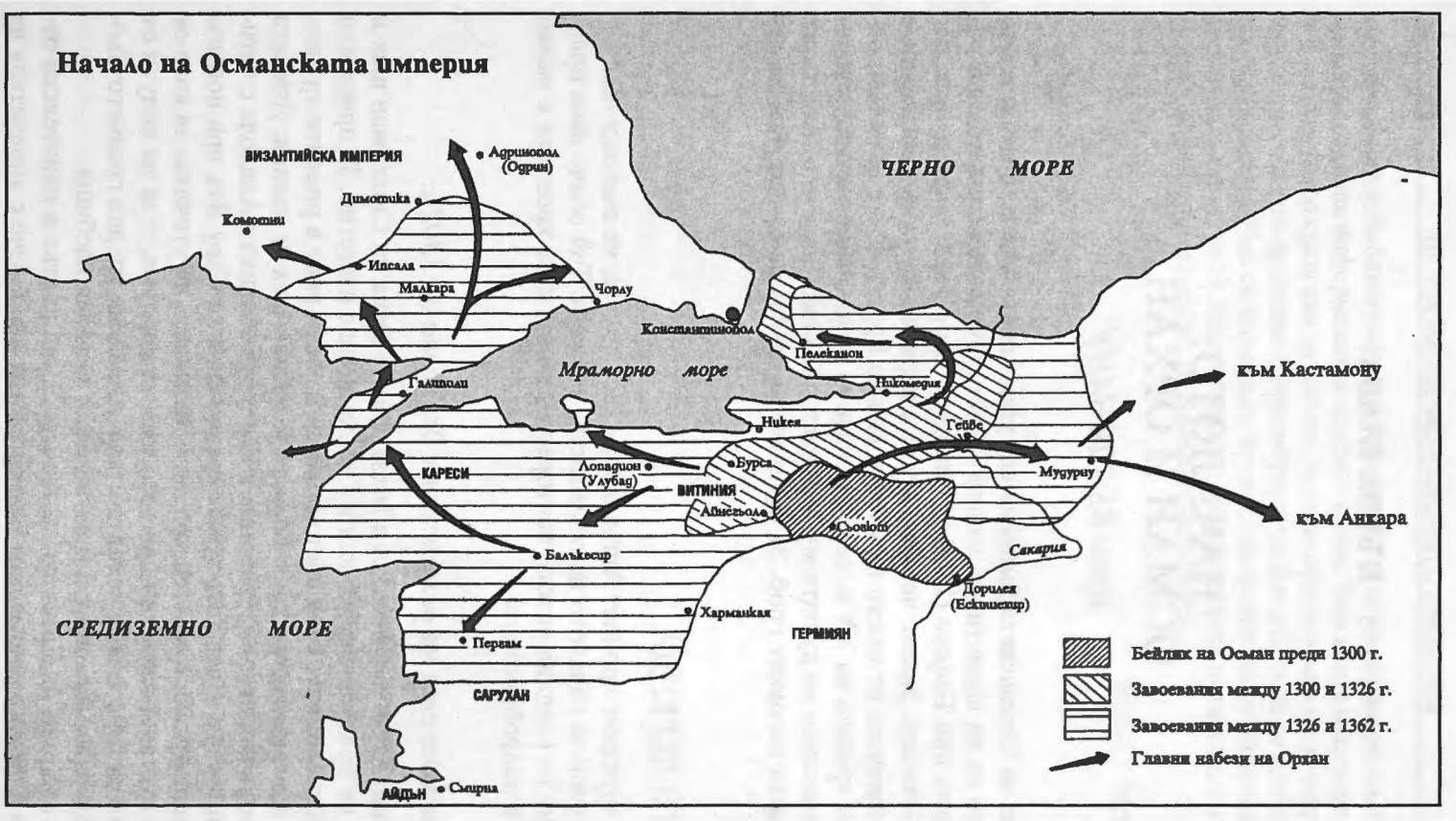
Начало на Османската империя
ВИЗАНТИЙСКА ИМПЕРИЯ
Адрианопол (Одрин)
Димотика
Комотини
Ипсала
Малкара
Чорлу
ЧЕРНО МОРЕ
Константинопол
Пелеканон
Никомедия
Мраморно море
Галиполи
Никея
Гебзе
към Кастамону
Лопадион (Улубад)
Бурса
Мудурну
КАРЕСИ
ВИТИНИЯ
Ахиезьол
Сьогют
към Анкара
Балъкесир
Сакария
Дорилея (Ескишехир)
Харманкая
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ
ГЕРМИЯН
Пергам
САРУХАН
АЙДЪН
Смирна
Бейлик на Осман преди 1300 г.
Завоевания между 1300 и 1326 г.
Завоевания между 1326 и 1362 г.
Главни набези на Орхан

град Биледжик. Именно той му разрешил да държи имуществото си в тази крепост всеки път, когато се отправял към летните пасбища. В знак на признателност Осман му подарил килими, сирене и агнета.

Но някои други християнски владетели, например управителят на Айнегьол (Инегьол), се отнесли с недоверие към Осман. В сблъсъците и двете страни дали жертви; между другото те коствали живота и на Бай Ходжа, син на Сару Ятъ и следователно племенник на Осман. Управителят на Караджахисар и брат му Каланос също били сред враговете на Осман. При едно нападение умрял Сару Ятъ – братът на Осман.

Селджукският султан, след като научил, че Осман е затруднен и че емирът на Гермиян също е враждебно настроен към него, дошъл лично в областта Караджахисар, за да се разправи с християните. Но той трябвало да се върне обратно поради монголското нашествие в гр. Ерегли (Хераклия в Кападокия). Осман спечелил сам победата и помолил племенника си Актимур да съобщи добрата новина на султана, който му изпратил знаме и подаръци.

След като превзел града, Осман се заел с организацията на своята държава. Раздал изоставените от християните къщи на пришълци от емирата Гермиян, превърнал църквите в джамии и въвел мюсюлманската молитва. Той създал и пазар, който привличал даже жителите на град Биледжик, разположен на византийска територия .

Осман бил в приятелски отношения с християнина Кьосе Михал, господар на Харманкая; хрониката споменава, че присъствувал на неговата сватба. Те заедно кръстосвали областта и походите им ги отвели до градовете Гьойнюк и Таръклъ Йениджеси на завоя на р. Сакария. За да прекосят реката, те наели за водач някой си Самса Чауш, който се бил установил в областта с брат си Сюлейман и живеел в разбирателство с християните. Осман и Михал плячкосвали всичко, което им попадало подръка, но се въздържали да взимат пленници, защото целта им била да накарат населението да им се подчини.

Ала разбирателството на Осман с управителя на Биледжик се прекратило по повод сватбата на последния. Кьосе Михал, който бил натоварен да предаде поканата на Осман, му намекнал, че всъщност става дума за коварство. Не е ясно обаче защо управителят на Биледжик решил внезапно да устрои капан на Осман. Независимо от това, по време на сватбеното празненство, което се състояло извън града, Осман успял да вкара в крепостта шепа свои бойци, преоблечени като жени. Когато неговите войници завладели крепостта, опразнена от празнуващите жители, Осман и Кьосе Михал яхнали конете си, приструвайки се, че бягат. Вече доста пийналият управител на Биледжик, от страх да не би Осман да му се изплъзне, се втурнал след него и попаднал в клопката, приготвена от османовите хора, които му отрязали главата. Тогава Осман оти-

шъл в Ярхисар, където се намирала младоженката, прочутата Люлюфер (Нилюфер). Тя станала жена на Османовия син Орхан. Тази военна акция завършила с превземането на Айнегьол.

Всички тези събития – от началото на враждите с управителя на Караджахисар до превземането на Ярхисар – според Ашъкпашазаде станали между 1238 и 1299 г. Но разказът на историка Пахимер, за когото не бива да забравяме, че бил съвременник на Осман, показва, че османските извори, които са с два века по-късни, трябва да се допълнят и коригират в много отношения.

В последната четвърт на XIII в. областта на Ескишехир, бившия Дорилайон, и съвсем близко разположената крепост Караджахисар вече били в ръцете на мюсюлманите. Река Сангариос, или днешната Сакария, била границата между Византия и земите на емирите. Император Михаил VIII (умрял в 1282 г.) укрепил крепостите близо до границата и поставил колове по реката, за да спре набезите на туркмените. Осман (когото Пахимер нарича Атман) не бил единственият тюркски вожд, който воювал в този край. От една страна, е известно, че синът на султан Изеддин, Кайкавус II (когото Пахимер нарича Мелек Ма(н)сур), бил заточен в Константинопол заедно с баща си. След смъртта му той се опитал да се наложи в крайграничните територии, след като предварително спечелил благоразположението на илхан Аргун (1284–1291). Имало и други тюркски вождове, готови да се опълчат срещу всяка власт, била тя византийска, селджукска или монголска. Сред тях Пахимер споменава някой си Амуриос (Омур или емир), който се установил на завоя на р. Сакария, както и Солимампаксес (по всяка вероятност Сюлейман паша, владетелят на Пафлагония). Амуриос, чийто брат Настратиос живял дълго като заложник при византийците, първоначално бил съюзник на императора. Но славата на Осман скоро събудила завистта му и сложила край на мирната политика на императора, който се надявал да задържи туркмените с „дарове и милости“. Една друга мярка, целяща подсилването на източните граници, се оказала ненужна. За управител на областта Никомедия император Андроник II назначил Куцимпаксис. Той произхождал от земите на Златната орда, разбил се с кораба си в Понтис Хераклис и с цялото си семейство приел християнството. Императорът разрешил на този покръстен тюрк да омъжи дъщеря си за Солимампаксес с надеждата, че този брачен съюз ще се окаже някой ден благоприятен за Византия.

От съпоставянето на турските и византийските извори за началото на XIV в. се очертава следната картина: големи групи туркмени, избягали от монголите и изблъскани от градското население в Анадолското плато, се струпват на западната граница на селджукската държава в търсене на нови пасбища. Те намират паша за овцете си по гористите склоно-

ве на граничните територии. Близките византийски градове ги допускат да продават продукцията си и да попълват запасите си. Отначало това става без особени сблъсъци. Самият Ашъкпашазаде твърди, че по времето на Ертогрул не е имало войни. Мюсюлмани и християни се срещат по пазарите, защото границата не е така непроходима, както би желал византийският император. Съжителството е улеснено от съществуването на християнизирани тюрки във византийските земи. Те очевидно нямали същата религия, но говорели същия език и османските регистри от средата на XV в. посочват наличието на християни с имена от тюркски произход. Двете общности поддържали отношения и на по-високо ниво, защото Михаил VIII посетил султана на Иконий (Кония), а селджукски принцове търсели убежище в Константинопол. Византийците впрочем държали известен брой заложници, с цел да ги върнат в подходящ момент.

Но това съжителство било мимолетно. Постепенно, при всеки нов сблъсък турците откривали своята сила. В крайна сметка Осман успял да събере много хора, привлечени от плячката и жадни за приключения. Някои от тях идвали чак от областта Меандър. Ала неговите успехи много скоро предизвикали завистта на тези, които дотогава водели мирна политика. Примамени от решителността му, много бойци, предвождани от не така динамични вождове, ги напускали и се присъединявали към войските му; Осман, който прекарал цялата си младост между зимните и летните пасбища, успял да обедини този човешки поток и да го поведе към успех под своето знаме. Когато се налагало, той воювал и срещу мюсюлманските си съседи. Грамотни хора, напуснали анадолските градски центрове, се присъединили към него и му помогнали да изгради своята държава. На 27 юли 1302 г., когато Осман разбил хетериарха Музалон при Бафеус, близо до Никомедия (Измит), той достигнал ранга на емирите на Гермиян, Ментеше и Айдън. Осман вече бил готов да поеме нова роля.

От 1302 г. до завземането на емирата Кареси

Поражението на Музалон принудило византийците да търсят други средства, за да спрат турското настъпление. През 1304 г. император Андроник II се обърнал към Газан хан с предложение за брачен съюз. Той се надявал, че монголите, които след победата над селджуките при Кьоседаг (1243 г.) владеели Централен и Източен Анадол, щели да поставят на място предприемчивите гранични емири.

Междувременно турският натиск все повече се засилвал. Пахимер твърди, че много градове – не всички били локализирани – страдали от него. Това са Никомедия (Измит), Никея (Изник), Белокомис, Ангелокомис, Анагурдес, Платанея, Меланге́я, Крула (Гюрле) и Катойкия (Ки-

те?). Една войска, събрана от началника на византийските алебардисти Сгурос, била победена в областта Катойкия. Тъй като жителите на Белокомис участвували в битката, градчето се оказало обезлюдено и станало плячка на Осман (1304 г.).

Византийските историци не споменават никакво значително събитие във Витиния между 1304 г. и превземането на Бруса двадесет и две години по-късно, защото вниманието им е привлечено от тюркските нападения откъм Егейско море, водени от други тюркски вождове, както и от каталанските наемници. Но Осман и неговите хора не губели инициативата. Военните успехи, изложени в османските хроники, го доказват. Под натиска на силата или чрез капитулация му се предали редица градове: Ките, Кестел, Динбоз, Адранос, Леблебиджихисар, Мекедже, Ахисар, Гейве, Лефке, Карачепюш. Тези завоевания за жалост не са датирани и някои несъмнено са извършени след смъртта на Осман.

Ако се основем на топонимите, османската експанзия следва три направления. Осман и неговите бойци най-напред са вървели по левия бряг на р. Сакария и са пресекли от изток достъпа до гр. Никея (Изник). На запад те стигнали до Лопадион (Улубад) и Адранос, като заобиколили от север и юг планината Олимп (Улудаг), оставяйки настрани гр. Бруса (Бурса), който бил много добре укрепен, за да бъде превзет. На югоизток тяхното настъпление ги поставило в съседство с мюсюлмани. Когато според легендата Осман отвлякъл хубавата Малхатун, бъдещата майка на Орхан, в Иньоню и Ескишехир имало тюркски бегове[5]. Хронистите впрочем споменават неоднократно за неразбирателството между бега на Гермиян и Осман. По онова време границата между османската държава и мюсюлманските ѝ съседи безспорно била неопределена, защото в един османски регистър се говори за религиозни фондации, създадени с позволението на Осман и Орхан в провинцията Султаньойою. По-късно както Сюлейман паша, така и Мурад I предприели походи към Анкара, зона на влияние на династията на Еретнидите.

Осман умрял по всяка вероятност между септември 1323 г. и март 1324 г. Ако наистина е живял до превземането на Бруса (6 април 1326 г.), както твърдят някои хронисти и арабският пътешественик Ибн Батута, със сигурност той не е упражнявал властта си след март 1324 г. Известни са ни шест негови синове – Орхан, Чобан, Мелек, Хамид, Пазарлу и Алаеддин – и една дъщеря, Фатма. Орхан го наследил не без затруднения, защото си съперничел с брат си Алаеддин, който доброволно или насила се отказал от престола.

През 1324 г. Орхан, който окончателно щял да изведе от анонимност османската държава, имал вече трима синове, достигнали подходяща за наследяване възраст. Следователно, когато поел властта от Осман, той вече не бил много млад. Неговият пръв успех като владетел било прев-

земането на Бруса. Обсаждан години наред и съсипан от глад, градът се предал на 6 април 1326 г. На 13 май 1327 г. Лопадион на свой ред преминал към османската държава.

Изправен пред тези успехи, Андроник III, който през 1328 г. наследил дядо си, решил лично да се сражава в Мезотения (близо до днешната Коджаели), за да отблъсне османската заплаха. На 10 юни 1329 г. започнала битката при Пелеканон. Ранен, императорът бил принуден да вземе кораб от Филокрене за Константинопол, докато войниците му, укрили се на първо време в най близките крепости, стигнали пеша до Скутари (Юскюдар). От османска страна в тази битка загинал Пазарлу, братът на Орхан.

След тази победа Орхан нямало вече защо да се страхува от византийската армия. Никея се предала на 2 март 1331 г. и Орхан обсадил Никомедия (Измит). Андроник III започнал преговори с него. Мирът бил сключен през август 1333 г. и императорът се задължил да заплати 12 000 перпери за крепостите, разположени между Никомедия и столицата. Примирието било кратко и през 1337 г. турците завладели Никомедия.

Следователно присъединяването на територията, разположена във вътрешната част на завоя на р. Сакария, се извършва между превземането на Бруса и завладяването на Никея. Естествено, по времето на Осман неговите конници, водени от Самса Чауш, нахлували в нея, но това не били дълготрайни завоевания. Първи паднали под властта на османците земите, принадлежащи на Мурадеддин Хамза (споменат единствено от Шихабеддин ал-Умари), чиято столица била Кавия, днешният гр. Гейве. След това дошъл ред на по-отдалечените градове Гьойнюк, Тараклъ Йениджеси и Мудурну, които се предали на Сюлейман, сина на Орхан. Всички тези градове били османски, когато Ибн Батута ги посетил през зимата на 1333–1334 г.[6] Кои са били предишните им владетели? Може би тюрко-татари, частично покръстени от византийците, но които се съюзили с господаря на Кастемуну. Във всеки случай през последната четвърт на XIII в. те вече не били част от Византийската империя.

Превземането на емирата Кареси

Настъплението на запад предизвикало съперничество между османците и емирата Кареси[7], който изплувал от мрака на историята заедно с Османския емират. Неуспешният поход срещу турците, предприет от Михаил IX, син на Андроник II, заедно с каталаните в крайбрежните области на Мраморно и Егейско море, оставил свободно поле за действие на новодошлите, които завладели цялата Пергамска област до Дарданелите. Продължителните разпри между Византия и каталанските наемници, към които се присъединили и някои тюрки, само усложнили положение-

то от двете страни на пролива. Арабските извори и особено пътешественикът Ибн Батута свидетелствуват, че по това време град Пергам бил разрушен и че в Балъкесир нямало джамия за петъчната молитва, което доказва, че турците са завладели града наскоро. От друга страна, византийските извори съобщават за разрухата в Галиполи, предизвикана от каталаните и техните турски съюзници след победата им над Михаил IX при Апрос (1305 г.).

Орхан се възползувал от разногласията, които разтърсвали емирата Кареси, и го превзел (1334–1335). Османските хроники твърдят, че населението, недоволно от Яхшъ, емира, който поел управлението на държавата след смъртта на Аджилан бег, предпочело брат му Дурсун, който служел при Орхан. Но те само частично се засичат със западните, византийските и арабските хроники. В действителност според твърдения на съвременници към 1333 г. емиратът бил разделен на две. В Балъкесир[8] управлявал Демир хан, а в Пергам – Яхшъ. Андроник III сметнал за разумно да сключи мир с Демир хан през 1328 г., една година преди да нападне Орхан. Възможно е Орхан да се е ядосал на Демир хан и да е оказал поддръжка на противниците на тази политика; разгледани под този ъгъл, твърденията на османските хроники са по-вероятни. А флотата на Яхшъ сериозно пострадала от корабите, изпратени от папата, краля на Франция, Родос, Венеция и Кипър. През 1341 г. той предвождал един турски набег в Тракия. Преди да го отблъсне, Йоан Кантакузин сключил мир с Орхан. С този съюз той целял не само да изолира Яхшъ, но и да накара Орхан да го нападне. Най-сетне през 1345 г. споменатият вече Сюлейман изпратил от Троя войските на тъста си Ватаци. Следователно османците са завладявали емирата Кареси на етапи, като последният е малко след 1345 г. Една мюсюлманска хроника посочва датата 749 г. (1348–1349), но тя изглежда късна, защото хронистът Ашъкпашазаде споменава, че последният емир на Кареси бил отведен в Бруса, където две години по-късно умрял от чума. А ние знаем, че чумата е засегнала тази област през 1347–1348 г.

От преминаването в Европа до смъртта на Орхан

С превземането на емирата Кареси османците достигнали до южния бряг на Дарданелите. Оттам преминаването в Европа било само въпрос на време. Естествено, те трябвало да преминат морето – едва неколкостотин метра, – но игрите на политиката и на случая ускорили установяването на турците в Тракия.

Първите сериозни опити за проникване започнали в началото на XIV в. Тюркски наемници, присъединили се към каталаните, за да се сражават срещу други тюрки в Анадола, ги придружавали до полуострова Галипо-

ли, превозвани с византийски кораби. Смъртта на Андроник III през 1341 г. и вътрешните размирици предизвикали масовото нахлуване на нови сили. Тъй като наследникът на трона Йоан V Палеолог бил малолетен, Йоан Кантакузин осигурявал регентството, но скоро между него и партията на Ана Савойска, майката на Йоан V, избухнала открита война. Омур, емирът на Айдън, пръв оказал помощ на Йоан Кантакузин. Прекосявайки многократно морето, за да стигне Европа, той се проявил като деен и верен приятел, макар че войските му опустошавали земите, през които минавали, без да се интересуват дали те са приятелски или неприятелски. Но в 1344 г. Омур бил изправен пред големи трудности, когато латините завзели пристанището Смирна (Измир) и неговата крепост; той умрял малко по-късно (1348) пред вратите на града, пронизан от арбалет.

Йоан Кантакузин трябвало да търси нов съюзник. Най-могъщият, но и най-близо намиращият се емир бил Орхан. През зимата на 1344–1345 г. Орхан помогнал на Йоан Кантакузин да превземе разположените по крайбрежието на Черно море градове, с изключение на Созопол. Няколко месеца по-късно Йоан Кантакузин му дал дъщеря си Теодора за жена. Сватбата била отпразнувана много тържествено през юни 1346 г. Следващата година Йоан Кантакузин най-после се срещнал с Орхан, който бил придружен от четиримата си синове. От този момент османските войски непрестанно преминавали Хелеспонта. През 1347 и 1349 г., водени от Сюлейман, един от орхановите синове, те помогнали на Йоан Кантакузин да отблъсне противниците си.

Роднинските връзки, които свързвали Йоан Кантакузин с Орхан, обаче не попречили на емира да помага на неприятелите на тъста си. Когато венецианците (временни съюзници на Византия) и генуезците влезли в сражение на 13 февруари 1352 г. във водите на Босфора, турците поддържали генуезците, като им изпратили девет кораба. Въпреки че няма доказателство, че турците са участвували пряко в битката, известно е, че те са информирали генуезците за движението на противника и че са им позволили да се укрият на източния бряг на Босфора след битката, когато неприятелят затворил достъпа до Пера. Също така те осигурили снабдяването на флотата, разрешавайки на генуезците да мелят жито в мелниците, разположени на тяхна територия.

Същата година, ако се вярва на Йоан Кантакузин, Сюлейман предприел поход в източната част на страната и присъединил Анкара. Но не само слабостта към приключенията накарала османците да разширят границите си на изток. През 1349 г. Орхан наистина извикал внезапно сина си Сюлейман, намиращ се по това време в Тракия на страната на Йоан Кантакузин, поради неуточнена заплаха. Османците невинаги живеели в добри отношения със съседите си и несъмнено се страхували от еретиците, които се смятали за господари на Анадола след заминаване-

то на монголския владетел Тимурташ през 1327 г. Анкара била отнета от османците още при Орхан, защото неговият наследник Мурад I трябвало отново да превзема града в началото на своето управление.

През 1352 г. Сюлейман се намесил в конфликта, който противопоставил Йоан V Палеолог на Матей, сина на Йоан Кантакузин. Ще се спрем само на основните факти. Йоан V Палеолог се установил в Димотика и се опитал да изгони Матей Кантакузин от Одрин. Отблъснат, той се отправил в Енос и на 10 октомври 1352 г. подписал договор с венецианците, от които взел 20 000 златни дуката срещу остров Тенедос. В същото време изпратил възвание към българите и сърбите. Матей на свой ред извикал Сюлейман. Битката станала при Емпитион, близо до Димотика. Сърбите и българите били победени. Тогава Сюлейман отишъл в Одрин, за да освободи обсадения в цитаделата Матей.

Турците, кръстосвайки непрекъснато Тракия, започнали да се настаняват в нея. Нека подчаертаем, че под името „турци" трябва да разбираме не само османците, но и тюрките от емиратите Айдън, Сарухан и Кареси. Както вече посочихме, една първа вълна от турци се установила още през зимата на 1304–1305 г. в полуостров Галиполи. Те даже започнали да обработват земята, докато каталаните предпочитали да живеят от плячката. Каталаните и турците напуснали полуострова още през 1307 г., но може би някои семейства решили да останат. По-късно, когато Йоан Кантакузин се обърнал към Орхан, противниковата страна събрала войски в емиратите Сарухан и Кареси. Според други извори, а не османските хроники, в Тракия заедно със Сюлейман имало и други бегове, които воювали за собствена сметка; най-известни са Хаджи Илбеги и бащата на шейх Бедреддин, който се заселил в Симавна, в Тракия.

Турците установили своята първа база в местността Цимпе (Чимби), спомената за първи път във връзка със събитията от 1352 г.[9] Тогава Йоан Кантакузин предложил на Орхан да върне тази местност на византийците, но Сюлейман поискал компенсация. Йоан Кантакузин изпратил 10 000 златни монети, без обаче да си я получи обратно. Едно неочаквано събитие щяло да направи още по-несигурно пребиваването на византийците в Тракия. През нощта на 1 срещу 2 март 1354 г. силно земетресение сериозно повредило стените на Галиполи. Сюлейман, който се намирал в Пига (Кара Бига), пристигнал и завзел крепостта.

1355 г. сложила край на мечтите на Йоан Кантакузин. Йоан V успял да влезе в Константинопол. На 4 декември Йоан Кантакузин бил принуден да абдикира. Той станал монах и след кратко пребиваване в манастира Манганис се установил в манастира Харсианеитис, където написал своята история, огледало на многобройните перипетии на бурния му живот, но и ценен източник за отношенията между византийците и анадолските емирства през втората четвърт на XIV в. През лятото на 1356 г.

ново събитие променило разположението на фигурите върху шахматната дъска на историята. Халил, един от синовете на Орхан, бил отвлечен от фокейски пирати в залива Астасен (днес Измитския залив). Орхан научил къде държат сина му едва през есента. Тъй като не притежавал достатъчно силен флот, за да се впусне в Егейско море, той се обърнал за помощ към Йоан V. Императорът, който след нападението над Одрин напразно опитал да се сближи с османците, и по-специално със Сюлейман, се възползувал от случая, за да извлече изгода от положението. Той обещал на Орхан да му помогне при условие, че Орхан няма да подкрепя Матей, сина на Йоан Кантакузин. Първият поход до Фокея през пролетта на 1357 г. завършил с неуспех. Управителят на Фокея поискал внушителен откуп, а по думите на византийските историци насрещни ветрове попречили да се нападне крепостта. На следващата пролет между Орхан и Йоан V започнали преговори не само за да се ускори освобождаването на Халил, но и за да се сключи договор между двете страни. В същото време Йоан V предложил брачен съюз между една от дъщерите си и пленения син на Орхан. След внасянето на голям откуп, според изворите 60 000 или 100 000 златни перпери и предоставяне на титлата „панхиперсевастий" на управителя на Фокея, Халил се отправил към Константинопол, където малко по-късно бил отпразнуван годежът между византийската принцеса и турския принц.

Преди завръщането на Халил голямо нещастие постигнало Орхан . През 758 г. (25 декември 1356 г.–14 декември 1357 г.) Сюлейман, неговият може би най-способен син, паднал от кон и умрял[10]. И досега се посещава гробът му в Булаир, до който се намира и гробът на коня му. Това място, навестявано от много хора, е забулено с легенди. Според хрониките по време на нападението на една армия от неверници, дошла по море[11], приятелите на Сюлейман направили гроба му невидим, като го покрили с камъни. Мавзолеят бил построен по-късно, може би при Мурад I[12].

Орхан умрял през март 1362 г. Той бил погребан в Бруса в стар византийски манастир, превърнат в мавзолей. Наблизо, в отделна постройка се намират останките на баща му, които според изричното му желание, били пренесени там след превземането на града. В началото и двете погребения се намирали под общ покрив. След като един пожар, а след това и земетресение сериозно повредили сградата, през 1868 г. султан Абдул Азиз наредил да построят двата мавзолея, които могат да се видят и сега. Трябва да припомним, че този квартал се е наричал Османджък (Малък Осман) поне от края на XVI в.[13] Арабският пътешественик Ибн Батута, който посетил Бруса през септември 1333 г. (или 1331), разказва, че бащата на Орхан се казвал Османджук, като уточнява, че това име означава „Малкият Осман". Следователно името на квартала вероятно идва от името на основателя на династията.

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ВЛАСТТА

По времето на Орхан властта принадлежала не на вожда, а на цялото му семейство. Първите владетели тръгвали на поход, заобиколени от братята, синовете или племенниците си. Хронистите го показват, оплаквайки тяхната гибел: Бай Ходжа, племенникът на Осман, бил убит при засада, организирана от хората на Айнегьол. Сару Ятъ, баща на Бай Ходжа и брат на Осман, бил убит на свой ред по време на схватка с Каланоз, брат на владетеля на Караджахисар. Айдогду, син на Гюндюз, който е брат на Осман, пада в бой по пътя между Динбоз и Коюнхисар. Както пише Йоан Кантакузин, братът на Орхан Пазарлу загива в битката при Пелеканон.

В хода на завоеванията новите земи се давали на различни членове на рода. Според Ашъкпашазаде Орхан получил Иньоню и областта край него още докато баща му бил жив, докато Гюндюз бил назначен за *субашъ*, тоест военен управител на този град. Осман поверил една от двете крепости, издигнати край Бруса, на своя племенник Актимур.

Когато ставало дума за общо наследство, се събирало цялото семейство. Актът, с който Орхан основал обител в Мекедже, предоставяйки ѝ земи, за да се издържа, е подписан не само от братята на Орхан, но и от трима от неговите синове, една сестра и вероятно една братовчедка. Трябва да подчертаем ролята на жената в обществото. Четири жени подписват акта. По-късно жените били представяни в съда от доверен човек.

При смъртта на главата на семейството титлата се поемала от най-способния му член, който не бил непременно син на покойника; когато Ертогрул умрял, Осман си съперничел с чичо си Дюндар, както ни разказва хронистът Нешри. Ние не знаем как се е извършвал изборът, но освен семейството и други хора с високо положение трябвало да кажат думата си, а правото на старшинство не съществувало. При смъртта на Осман Алаеддин се оттеглил в едно теке, а неговият брат Орхан поел ръководството на държавата. Следователно територията била семеен имот. Всеки член активно способствувал за разширяването ѝ и понякога скъпо заплащал това свое задължение. Едва от XV в. братята на султана били убивани още при идването му на власт, дори и ако били пеленачета. По-късно османските султани, оценявайки този обичай като твърде варварски, започнали да затварят принцовете в двореца, в един специален апартамент, наричан *кафез*.

Интеграция на османците в политическата система

Османските хроники, а до известна степен и византийските извори описват османската държава като политическа формация, която бързо се ос-

вободила от всякаква зависимост. Но някои извори показват, че през първата половина на XIV в. османците са ръководени от една държавна система, от която ще се отърват едва към края на управлението на Орхан. За да разберем това положение, трябва да се върнем назад.

През първата половина на XIII в. множество фактори отслабват селджукската държава. Най-напред трябва да посочим многобройните походи, които Алаеддин Кейкубад I (1220–1237) води срещу съседите си, а също и неговото предпочитание към най-малкия му син, което предизвикало размирици след смъртта му. Най-сериозното събитие било въстанието на туркменските племена в 1240 г., предвождани от Баба Илиас. Когато монголите проникнали в Мала Азия през 1243 г., селджукските войски не успели да им се противопоставят; те били победени при Кьоседаг, по пътя между Сивас и Ерзинджан. След този неуспех селджукската династия продължила да заема трона в Кония, но всеки нов султан трябвало да бъде утвърждаван с *ярлък*, тоест заповед на монголския хан. Скоро султанът станал играчка в ръцете на емирите и на представителя на монголите. Дори не е известна датата на смъртта на последния султан Масуд III. Някои принцове от династията живеели известно време в пограничните области, но името само на един от тях, умрял през 1363 г., е стигнало до нас.

Упадъкът на държавната власт породил множество политически формации, свързани доста слабо с централното управление. Образуването им било улеснено от факта, че срещу заплащане селджукските власти започнали да преотстъпват доходите от земите за неопределен период от време. Тези нови държатели не на земя, а на данъчни постъпления, можели да ги оставят на децата си или да ги завещават на някоя благотворителна институция. По този начин от останките на селджукската държава изплували множество емирати. Най известните са Караман (със столица Ерменак, после Ларенде и накрая Кония), Гермиян (Кютахия), Хамид (Бурлу), Ешреф (Гургурум), Теке, Ментеше (Балат), Айдън (Бига), Сарухан (Маниса), Исфендиар (Кастамону), Кареси (Пергам и Балъкесир) и Османският емират (Бруса и после Никея). Но имало и други малки образувания, не така известни, защото били ефимерни. Границите на тези емирати са колебливи и се изменят според враждите и съюзите или експанзията в ущърб на византийците. Не може да се говори за столица в съвременния смисъл на думата, защото много от ръководителите сменяли местонахождението си според сезона или според своите нови завоевания.

Когато илханът Абу Саид научил, че разбунтувалите се туркмени дестабилизират целия Анадол, той изпратил там емира Чобан, за да възстанови реда и сигурността[14]. Да припомним, че император Андроник II, уморен от турските нападения, се обърнал към предшествениците на

Абу Саид с молба да контролират прекалено предприемчивите емири. През 1314 г. пред Чобан се явили, за да се подчинят, няколко вождове: Фелекеддин Дюндар от емирата Хамид, наследниците на семейство Ешреф, внуците на Сахиб Ата, които живеели в Афион Карахисар, гермиянските емири и наследниците на Али Шир от Кютахия и околните крепости. Осман не е споменат или защото е бил съвсем незначителен по това време, или защото е отказал да дойде както караманският емир. Подчинението очевидно означавало плащане на данъци. Язъджъзаде, преводач и продължител на селджукската хроника на Ибн Биби, отбелязва по повод господаря на Пафлагония: „Щом като турците платят нещо на монголите, те са господари в земите си."

Впоследствие монголите назначили за управител на Анадола Тимурташ, син на емира Чобан. От 1317 г. до 1327 г., с кратко прекъсване между 1321 г. и 1322 г.,той ръководил страната от името на илхана. Изтокът и Северът му били подчинени пряко, докато останалата част се намирала в ръцете на туркменските бейове, които му дължали покорство и данъци. Всяка съпротива била наказвана строго, независимо дали ставало дума за туркменски или монголски вождове. През 1327 г. Тимурташ тръгнал в поход, чиято цел вероятно била айдънският емир, който отказвал да плаща задължението си. Вестта за убийството на брат му Димашк ходжа и за изгонването на цялото му семейство го принудила да избяга в Египет, където една година по-късно бил екзекутиран.

Едно извлечение от регистър от 751 г. (11 март 1350–27 февруари 1351), преписано в учебник по счетоводство, доказва, че сред вождовете, които плащали данъци на илхана, бил и Орхан. Ние не знаем до каква степен събирачите на данъци по онова време успявали да приберат дължимото, но от документа става ясно, че османците успели да се освободят от всякаква зависимост едва през втората половина на XIV в.Тази еманципация е изразена и в титлата на първите владетели. В най-старите регистри Осман и Орхан носят титлата бей. Титлата султан се появява едва по времето на Мурад I.

Идеологическа основа на османската държава

Всяка държавна формация се нуждае от идеологическа основа, за да укрепи политическата си власт. В случая с османската държава мотивите, които се изтъквали, за да се обясни превъзходството на османовата династия, се изменяли в хода на времето.

Поради бързата експанзия, настъпила в резултат на войната, първият аргумент бил правото на меча. Единствен хронистът Ашък паша-заде го споменава, поставяйки в устата на Осман тези горди думи, изречени по повод назначаването на кадия в град Караджахисар: „Завладях този град

с острието на меча си, защо трябва да искам позволение от султана, който няма какво да се бърка тук? Аллах, който му е дал сан султан, ми е дал сана хан чрез свещената война."

Въпреки че правото на меча е един от стълбовете на властта, за предпочитане е да се изтъкват и други фактори, които могат да я легитимират. Някои хронисти подчертават принадлежността на Османовото семейство към племето Кайъ. Според Язъджъзаде бейовете от граничните области казват: „След Огуз, ханът на племето Кайъ бил най-старшият и хан на всички останали огузки родове. Съгласно завещанието на Гюнхан и законът на огузите титлата хан и титлата падишах (владетел) не могат да отидат в други родове, докато има наследници на Кайъ. Вече не можем да чакаме помощ от селджукските султани; те изгубиха поголямата част от страната и татарите властвуват над тях. Тъй като покойният Алаеддин се е отнасял с вас благосклонно, бъдете хан. Ние ще ви служим и ще се заемем тук със свещената война." Ашък паша-заде също извежда началото на Османовия род от огузите, а чрез тях и от Ной.

След разпадането на племето тази идея вече била безсмислена. Тогава се правят опити да се представят османците като законни наследници на селджуките. Все пак трябвало да се открият връзки, които да оправдават получаването на властта.

Първите опити са плахи. Язъджъзаде само споменава благосклонността, с която султан Алаеддин се отнасял към Осман. Що се отнася до Ашъкпашазаде и Нешри, те намесват селджуките двукратно. Когато Ертогрул се отправил към пограничните области, султанът му дал зимни и летни пасища, а по-късно изпратил на Осман конска опашка, знаме и военен оркестър, отличителните знаци на управител на провинция. Нешри твърди даже, че султан Алаеддин приемал Осман за свой син, защото нямал наследник. Но ние знаем, че това не е вярно, тъй като последният управляващ султан бил Масуд III. Този текст е интересен, защото показва старанието да се установи някаква, дори и чисто духовна връзка между династията на селджуките и тази на османците. Според Спандуджино Мехмед II искал да разпространи твърдението, че османците произлизат от Комнините в Трапезунд, но тази претенция не успяла да се наложи. Да се спрем на един последен момент. Във всички хроники и епически произведения темата за *гази*, тоест за борците за вярата, се явява като лайтмотив. Осман и Орхан са представени като военни предводители, чиято единствена цел е да разпространяват мюсюлманската религия. Всички, които ги заобикалят, са водени от същия идеал: да унищожат упоритите неверници, които не искат да приемат превъзходството на исляма. Нима на надписа на джамията Шехадет в Бруса Осман не носи титлата „султан на участниците в свещената война и на борците за вярата"?

Без да се отрича силата на религията, този доста опростителски въз-

Без да се отрича силата на религията, този доста опростителски възглед, който е намерил широк отзвук, трудно може да се приеме за периода на Осман и Орхан. Турците, които са прекосили Дарданелите в първата половина на XIV в., са се поставили в служба на Византия. Те са защищавали ту каузата на Йоан Кантакузин, ту на неговия враг Йоан V Палеолог. Изобщо не става дума за завоюване, а за военна помощ. Турците са се озовали на византийска земя по същия начин, както и каталаните.

В Анадола в редовете на османската армия се сражават християни. Преди да приеме исляма, Кьосе Михал години наред язди до Осман. В един регистър за религиозни дарения от 1454–1455 г. в провинцията Худавендигяр (простираща се от Никея до Пергам, със столица Бруса) се споменава християнинът тимариот Анастос.

Трябва да се подчертае също така, че надписът на джамията Шехадет не е от времето на Орхан, а от епохата на Мехмед I, защото носи датата 820 г. от хиджра (18 февруари 1417–7 февруари 1418). Той впрочем споменава пожара, опустошил джамията на Орхан в резултат на един набег на караманците в Бруса през 1413 г. и необходимостта от възстановяването ѝ. Възвеличаването на неговата роля като борец за вярата несъмнено е било предназначено за анадолските емири с цел, от една страна, да ги призове да помогнат на османците, които са начело на мюсюлманския свят, и, от друга, да осъди всички, които са враждебно настроени към тях. По този начин темата за *гази* се прибавя към другите мотиви, които трябва да обяснят превъзходството на Османовия род.

Обществен живот

Когато се говори за първите османци, се появяват едни и същи клишета: на идиличната картина, в която овчари кръстосват полята със своите стада, се противопоставя образът на безмилостни войни, опустошаващи всичко по пътя си, или на фанатици, разпространяващи с огън и меч своята вяра.

Най-напред трябва да уточним, че първите османци не са номади в строгия смисъл на думата, т.е. хора, които се скитат без постоянно местожителство. Те живеят в племена и с добитъка си летуват в планинските местности. През есента слизат да зимуват в долините, а в началото на лятото отново потеглят към планината. Въпреки че са завладели рано известен брой малки градове и през 1326 г. Бруса, те, според твърдението на византийския историк Йоан Кантакузин, все още живеят в шатри през 1329 г., когато Андроник III започва битката при Пелеканон. Впрочем императорът трябвало да побърза, преди турците да се оттеглят към гористите височини.

Няколко години по-късно Ибн Батута среща Орхан в Никея, но мит-

кораба му на северния бряг на Дарданелите, след като е обходил градовете Лампсакос (Лапсеки), Пига (Кара Бига) и Бруса, намира Орхан в един летен лагер.

Първите османци обаче не странят от градския живот Като всички мюсюлмански владетели, те строят редица сгради в новозавзетите градове. Както в Бруса, така и в Никея изникват джамии, медресета, благотворителни кухни, бани, мостове и ханове (търговски центрове). Тези постройки, които понякога образуват цял комплекс, представляват ядрото на нов квартал, където тече ежедневният живот на населението. Както научаваме от акта за основаване от 19–28 април 1360 г., близо до джамията на Орхан в Бруса има баня, безплатна кухня и заслони за преминаващите пътници и техните животни. Следователно полагат се грижи не само за спасението на душата, но и за благополучието на тялото. Членовете на управляващата фамилия и висшите сановници също допринасят за изграждането на обществено полезни сгради: Нилюфер, жената на Орхан, построява молитвен дом и мост по стария път Бруса–Мудания; Алаеддин, братът на Орхан – едно теке (манастир) и молитвен дом в Бруса; Сюлейман, синът на Орхан – медресе в Никея и баня в Никомедия, и т.н. Сред постройките, заръчани от сановници, можем да споменем джамията на Хаджи Хамза и на Хаджи Йоз бей в Никея. Лала Шахин паша също построил религиозни сгради: едно медресе и джамия в Бруса, едно завие и едно медресе в град Мустафа Кемал паша, наричан някога Кирмасти.

Ако поддръжката се осигурявала от местни хора, то на първо време висшите кадри били прехвърляни от анадолските градове, където вече съществувала стара мюсюлманска традиция. Първият учител в медресето в Никея бил някой си Давуд от Кайсери. От имената на подписалите актовете за религиозни дарения научаваме имената на градовете, от които произлизат: Кайсери, Кършехир, Кония, Сивас, все важни центрове, откъдето вярата и знанието се разпространявали чак до пограничните области. Трябва да отбележим, че почти не се говори арабски, както с известно разочарование констатира Ибн Батута. За голяма изненада на пътешественика, религиозният глава в Гейве, който гордо се нарича *факих*, т.е. юрисконсулт, говори персийски, а не арабски.

Ахиите допринасяли за установяването на мюсюлманите в новозавзетите градове: членове на корпорации, те същевременно образуват общност за социална и религиозна взаимопомощ. Най-известният, тъй като най-много е цитиран, е ахи Хасан, племенник на шейх Едебалъ, който от своя страна е тъст на Осман. Той участвувал в походите на Орхан и се установил в Бруса, където построил теке. Той присъствувал и при подялбата на османовото наследство. Един регистър за религиозно дарение от 859 г. (1454–1455), който между другото изброява даренията

още от времето на Осман и Орхан, показва, че много ахии са се ползували от щедростта на първите османски владетели и на членовете на семейството. В областта Сапанджа Сюлейман паша оставя земи за поддръжката на един мост и поверява управлението им на ахии. Завието, построено от Орхан в Никея в памет на сина му (актът за дарение носи дата 6 юни–4 юли 1361 г.), се управлява от Осман ибн Юсуф, наречен Караоглан; синът му, ахи Мустафа, наследява поста след смъртта на баща си. Хадидже, дъщерята на Орхан, построява завие в полза на ахи Турджа. По време на пътешествието си из Анадола Ибн Батута отсяда в Балъкесир, Гюрле, Гевие и Мудурну в завиета, които се държат от ахии.

Наред с градското мюсюлманско население, пускащо корени в новозавзетите от византийците градове, в държавата живеели туркмени, които продължавали тюркските племенни традиции. Докато мюсюлманите разпространявали наученото в медресетата и следователно ортодоксалната вяра, туркмените изповядвали една народна вяра, която можем да определим като хетеродоксална (еретична): култ към Али, зет на пророка, почитане на дванадесетте имами, тайни събирания с инициация.

Според вече споменатия регистър за религиозни дарения (1454–1455) много *баба* (титла, която се дава на главата на някои дервишки ордени) са получили земи с актове, издадени от Орхан: Ермез баба в нахията Ярхисар, Зекерия баба и Сару баба в нахията Ермени Или, Кара баба в нахията Инегьол и един просто баба в нахията Гермедже. Впрочем селото, където живеел този баба, се нарича Бабаилер, име, което носят учениците на баба Илиас, който бил в основата на бунта от 1240 г. Друго село Бабаилер се намира в областта Тархала (днес Сома) и се нарича още Кьопек шейх (шейх-куче): това име доказва още веднъж, че става дума за вероотстъпници, защото в мюсюлманската религия кучето е считано за нечисто животно. Хроникьорът Ашъкпашазаде твърди, че произлиза от Баба Илиас. В хрониката си той посвещава цяла глава на отношенията между Орхан и един ученик на този свят човек, наречен Гейикли баба. Според него Орхан му е издигнал мавзолей, една обител и една джамия, която била подновена, докато бил жив. Понастоящем селото се казва Баба султан.

Още от образуването на османската държава съществува една друга категория дервиши, които също можем да определим като хетеродоксални: така наречените *абдал*. Бруса е запазила – поне до средата на този век – няколко останки от обителта на абдал Мурад и от тази на абдал Муса. Кварталите, където живеели тези дервиши, днес са част от града, но навремето били извън стените му.

И накрая няколко думи за византийското население. Пахимер, чието произведение завършва с 1307 г., постоянно оплаква своите съотечественици в Анадола, изложени на турските нападения и непрекъснато бя-

веници в Анадола, изложени на турските нападения и непрекъснато бягащи със скромното си имущество към „Града", т.е. към Константинопол. Империята обаче има и достойни хора, които се опитват да се съпротивляват на неприятеля. Както разказва Ашък паша-заде, дори самите османци са изненадани от съпротивата на гражданите на Бруса и от броя на жертвите, починали от глад, които виждат из улиците при влизането си в града.

Но много византийци се бият вяло, защото се чувствуват предадени от властта. Намерението на Андроник III, да дойде на помощ на населението на Бруса по море, не се осъществява; при Андроник II бойците нямат нито коне, нито пари поради контрибуциите, взети от държавата, за да плати на допълнителните войски, аланите. Чудно ли е при това положение, че много византийци търсели начини да се приспособят към новите господари? Нима императорският дом не давал пример за това, омъжвайки византийски принцеси за вождове на неверниците?

Очевидци като Ибн Батута и Григорий Палама, които прекосяват Витиния във втората четвърт на XIV в., споменават гръцкото население. Палама е много ободрен, когато открива, че османците, които го държат в плен, му позволяват да живее при хора от своята религия. Въпреки сътресенията, които довежда със себе си турското нашествие, връзките между гърците в Константинопол и гърците от завоюваните територии не се прекъсват. През 1350 г. един гръцки търговец на вино от Константинопол продава на някакъв венецианец, който живее в същия град, вино от Триглия, т. е. от южния бряг на Мраморно море, за 565 златни перпери. Ние не знаем датата на превземането на това пристанище, което е от голямо значение за останалата част от страната, но е сигурно, че през 1350 г. то е в ръцете на турците. Следователно хората се приспособявали както могат към новата ситуация. Животът продължавал.

✧ ✧ ✧

Близо седем века и половина са изминали, откак една неизвестна общност се установила при завоя на р.Сакария. Но равносметката на най-забележителните факти от тази епоха си остава трудна задача.

За някои имат значение пълните с разочарование думи на Пахимер или Кантакузин за падането на градовете във Витиния, за други – радостта на Ашък паша-заде или на Нешри от успехите на първите османски бейове. Отзвукът от тези събития, стигнал до нас през вековете, изразява ту горчивината или учудването от разединението на християнския свят, ту възторга от светкавичния възход на династията, който обаче оставя в сянка всичко, което би могло да затъмни славата ѝ. Но ние трябва да поставим османската държава с нейните върхове и падения в

Напуснали родните си места, изтласкани от анадолското население към пограничните територии, османците и техните последователи още от самото начало са притиснати между две сили: монголите и византийците. Не се изтъква достатъчно, че всичко, което те получават с едната ръка, трябва да го дадат с другата; в какво съотношение и докога е трудно да се определи. Заплахата по източната граница на емирството присъствува постоянно, но е омаловажена или пренебрегната от дворцовите хронисти и от западните извори. Само някой надпис, някой неосмански ориенталски източник или бележка, предназначена изключително за административна употреба, ни дават представа за ожесточената борба с анадолските съседи. Отначало османците са застрашени от наказателните експедиции на монголите, още повече, че византийците се оплакват на илхана от тях. Разположени по периферията на неговата държава, те все пак са по-слабо изложени на опасност, отколкото хамидският емир или емирът на Ешреф, когото монголският вожд Тимурташ нарежда да убият.

Разпадането на илханската държава след смъртта на Абу Саид (1335) не отстранява опасността. Неговите приемници или тези, които се смятат за такива, а именно Еретнидите, кади Бурханеддин, та дори Тимур (Тамерлан) и Узун Хасан през XV в. продължават да оказват натиск върху османците. Но нито Ашък паша-заде, нито Нешри споменават битката, която кади Бурханеддин ще води със султан Баязид I при Къркдилим. Единствено поражението, което претърпяват от Тимур, е прекалено очевидно, за да бъде премълчано.

Друга тема, присъствуваща във всички писания на епохата и повтаряна и след това, е темата за вярата. В името на католическата вяра латините забавят помощта си за византийците; в името на православната вяра византийците пък отхвърлят предложението им и стигат дотам да предпочетат чалмата пред тиарата; и пак в името на мюсюлманската вяра османците се втурват да завоюват византийските земи. Но когато се проучи всекидневната действителност, се вижда, че понякога доста нечисти интереси взимат надмощие над душевните пориви. Особено жесток е XIV в. – това е век, който изпълва душите на хората с дълбоко чувство на несигурност. Никой не може да предвиди какво му е отредила съдбата за следващия ден: дали ще го отнесе вихрушката на войната, дали ще бъде продаден в робство, или ще го погуби някоя епидемия. Хората се сприятеляват или разделят поради необходимостта на момента, без да обръщат внимание на раса и религия. Не се доверяват нито на едноверците си, нито на друговерците. Сметките, направени по време на експедицията на генуезкия адмирал Паганино Дориа между 1351 и 1352 г., много добре илюстрират атмосферата в Мала Азия по онова време: тъй като трябва да се напълнят касите, крадат се гръцки кораби,

изисква се данък от населението на Микена и Галиполи, продават се на пазара за роби мъже, жени, деца, отвлечени от крайбрежните градове на Византия – и всичко това без никакви угризения на съвестта. Генуезците не са нито по-добри, нито по-лоши от своите съюзници и врагове. Да не забравяме, че солунският митрополит Григорий Палама е пленен от турците, а Халил, синът на Орхан – от пиратите във Фокея.

В такъв климат се заражда османската държава. Разположени в периферията на мюсюлманския свят, изправени срещу разединеното християнство, Осман и Орхан съумели да съчетаят късмет, интелигентност и военни способности, за да се издигнат на историческата сцена.

ВТОРА ГЛАВА

ВЪЗХОДЪТ НА ОСМАНЦИТЕ (1362–1451)

Никола ВАТЕН

МУРАД I (1362–1389)

Турските традиции давали едни и същи права върху престола на всички синове на покойния владетел. Този от тях, който пръв успеел да си осигури контрола над войските и хазната, както и подкрепата на висшите сановници, бил признаван за законен наследник. Очевидно подобни принципи криели опасност от избухване на граждански войни в периоди на междуцарствие, но също така и от намесата на външни сили, които поддържат или предизвикват съпротивата на изместения претендент. Османската история дава многобройни примери в това отношение и ще видим, че с течение на времето били прилагани различни, понякога успешни решения, които се опитвали да предотвратят такива кризи.

Орхан умрял през 1362 г. и оставил няколко синове: Мурад, който го наследил, Халил и Ибрахим. Нямаме достатъчно сведения за тази далечна епоха, а твърде противоречивите извори, с които разполагаме – в поголямата си част хроники – почти не позволяват да установим задоволителна хронология.

Мурад I наследил брат си Сюлейман, завоевателя на Галиполи, който умрял през 1357 г. и бил предводител на османските части, воюващи на европейска територия. Мурад водел свещената война на газиите, които го поддържали, и практически вече участвувал във властта. Той бил естественият наследник на баща си Орхан и когато последният умрял, първенците от столицата Бруса го повикали. Приет от войните по границата, както и от улемите, той наистина бил законният емир.

Халил, владетел на Изник (Никея), зет на византийския император Йоан V, изглежда също разполагал с козове, още повече, че анадолските емирства, разтревожени от настъплението на османците, заплашвали източните граници. Вероятно Мурад започнал война срещу братята си, които в крайна сметка победил.

Не знаем дали това съперничество между братята било свързано с похода към Анкара, предприет по това време. Османците продължавали

да владеят града, който отнели от Еретнидите от Сивас през 1354 г., по време на едно междуцарствие. В резултат на неизвестни събития емирът Мехмед Еретнаоглу, воден може би от желанието да се възползува на свой ред от османското междуцарствие, за да си възвърне града, насочил войските си към Анкара през юли 1364 г. Следователно до есента, Мурад воювал в Анадола, за да защити източните граници на емирството.

Превземането на Румелия

Зает в Анадола до 1365 г., Мурад I нямал време да се заинтересува активно от Тракия и да се възползува от Галиполи, превъзходен мост към Европа, който брат му подарил на династията през март 1354 г. През следващите години турското настъпление продължило под ръководството на самия емир, на неговия приближен Лала Шахин паша, на предводители като Евренос бей или Хаджи Илбеги. Димотика (Дидимотики) бил превзет през ноември 1361 г., докато Мурад, напредвайки може би временно към Константинопол, успял да завладее Чорлу, Мизинли, Люлебургаз, като по този начин овладял контрола върху крепостите по пътя от Одрин до Константинопол.

След като смъртта на Стефан Душан през 1355 г. предизвикала разпадането на Сръбската империя, на Балканите вече нямало сила, способна да се противопостави на турското настъпление. Обезпокоен, българският цар Иван-Александър потърсил подкрепата на турците, като по този начин развалил отношенията си с унгарския крал и с византийския император. Изправен срещу тази коалиция, Йоан V Палеолог се обърнал към Запада, като обещал подчинението на гръцката църква на Светия престол в замяна на военна помощ. Непримиримостта на двете страни фактически не позволила осъществяването на религиозен съюз[15].

Дипломатическите усилия на Йоан V обаче не били съвсем напразни, защото латинската аристокрация в Близкия изток получила разрешение да проповядва кръстоносен поход. На 1 април 1364 г. дук Амедей Савойски поел кръста в Авиньон. Официална цел на похода била защитата на латинските държави в Гърция, венецианските владения, Смирна и Византия.

От своя страна унгарският крал Людовик Велики се готвел да отблъсне турците от Балканите. След като нападнал българите, той бил готов да се обърне срещу турците през пролетта на 1366 г., когато Йоан V, принуден от обстоятелствата, потеглил на среща с него в Буда. Но византийският император не получил нищо от унгареца, а на връщане Шишман даже му отказал да мине през България. Задържан във Видин, той се спасил благодарение на Амедей Савойски, който напуснал Венеция през 1366 г. начело на внушителен флот. След като превзел Галиполи (23

август), той пристигнал в Константинопол през септември, превзел няколко града по Черно море и успял да наложи освобождението на Йоан V. На 14 май 1367 г. Амедей отнел от турците Еннеакосия (Кючюк Чекмедже), а след десет дни преминал през позициите им в Калонейро (Бююк Чекмедже?). Когато през юни се отправил към Венеция, той предал своите завоевания на византийския император.

Загубата на Галиполи била изключително важно събитие за османците. Задържан до този момент в Мала Азия, неразполагащ с флот, Мурад бил за в бъдеще отрязан от европейските си бази и зависел от византийската, венецианската или генуезката помощ. Това положение продължило близо десет години.

Турците обаче продължавали да напредват в Румелия, но точната роля на османците трудно може да се очертае. Превземането на Одрин (Едирне) е породило многобройна литература. Датите, предлагани от специалистите, се колебаят между 1361 и 1371 г. Дълго време се е приемало, че Мурад I е превзел града веднага след идването си на власт, през 1362 г.[16], но сигурно е, че гърците все още (или отново) са го контролирали през 1366 г.; навярно Одрин е бил завладян от турците след тази дата. Уточняването на хронологията поставя също и проблема за турските сили, намиращи се по онова време в Европа. Когато Орхан умрял, османците заемали там значително и непрекъснато нарастващо място. Щом завземели някой град, те разрушавали стените му или го заселвали, за да го превърнат в нова база за настъпление. Въпреки това османската политика на обкръжение на Константинопол, изглежда, започнала в действителност едва от 1360 г.

Несъмнено не само османците са воювали и са се установявали в Тракия: Хаджи Илбеги пристигнал с Умур бей от Айдън преди османците; Евренос бей, който бил родом от Кареси, според османската легенда, преминал на служба при Сюлейман, брат на Мурад, но може би на равна нога с него; както Хаджи Илбеги той имал титлата бей, която отначало била предназначена за Орхан и Мурад I, докато служителят им Лала Шахин бил само паша. Тяхната независимост нараснала след 1362 г. поради отсъствието на Мурад и на по-голямата част от войските му. А именно Евренос бей и Хаджи Илбеги осигурили падането на Одрин, като в 1371 г. отблъснали към р. Марица сръбските князе Вълкашин и Углеша. Тази победа, която отворила пред турците пътя към Македония, не била дело на самите османци.

Но османците бързо се наложили в Европа благодарение преди всичко на политиката си спрямо Византия. След приключването на преговорите, водени след кръстоносния поход на Амедей Савойски, Йоан V заминал за Италия. Той пристигнал там през август 1369 г., на 18 октомври приел католическата вяра, а на 21-ви се отрекъл от схизмата. Във Ве-

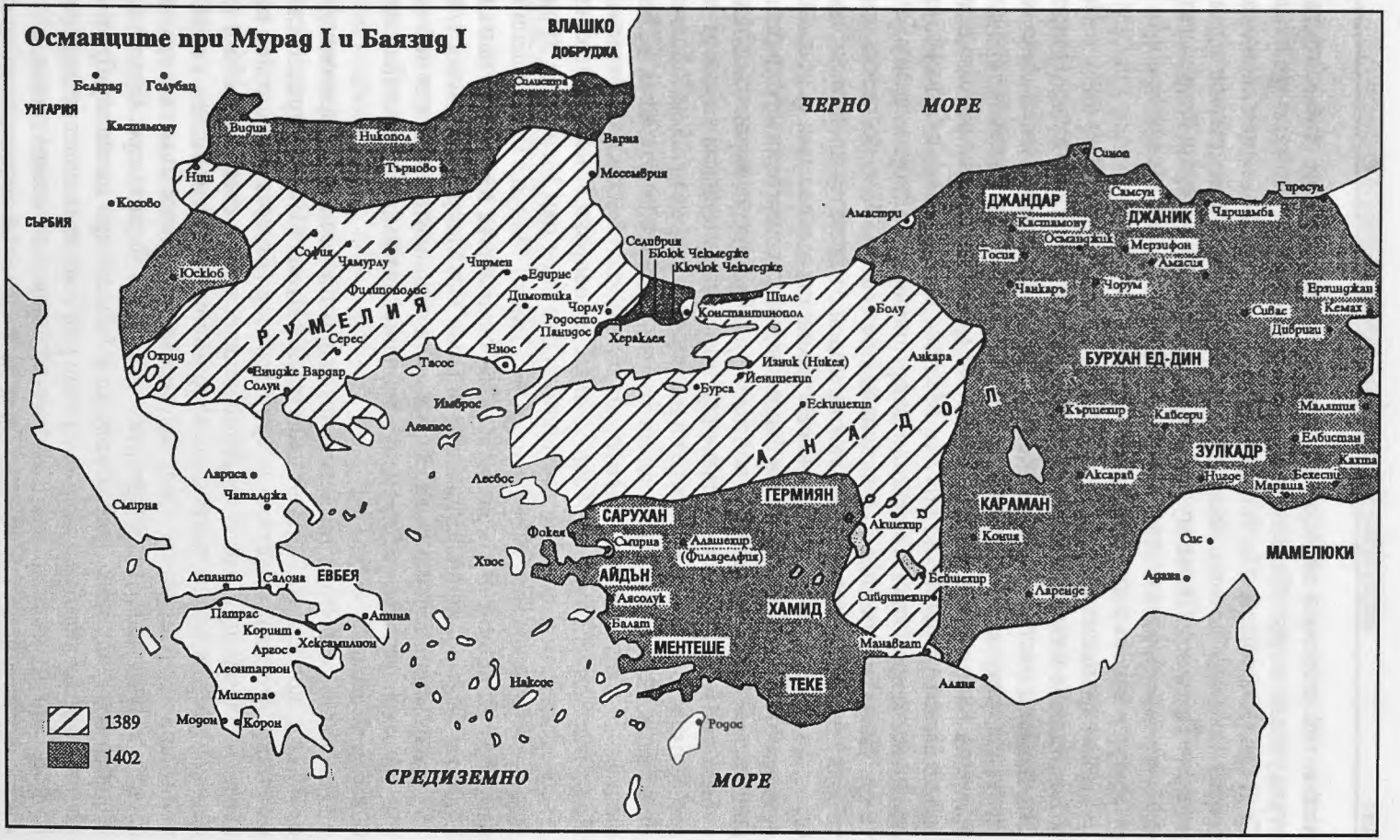
Османците при Мурад I и Баязид I
ВЛАШКО
ДОБРУДЖА
ЧЕРНО МОРЕ
УНГАРИЯ
СЪРБИЯ
Белград
Голубац
Кастамону
Видин
Никопол
Силистра
Варна
Търново
Месемврия
Ниш
Косово
София
Чамурлу
Чирмен
Едирне
Селиврия
Бююк Чекмедже
Кючюк Чекмедже
Юскюб
Филипополис
Димотика
Чорлу
Родосто
Панидос
Шиле
Константинопол
Болу
РУМЕЛИЯ
Охрид
Серес
Хераклея
Енос
Тасос
Изник (Никея)
Йенишехир
Бурса
Ескишехир
Ангора
Солун
Вардар
Имброс
Лемнос
А Н А Д О Л
Ларисса
Лесбос
Смирна
Чаталджа
САРУХАН
ГЕРМИЯН
Акшехир
Фокея
Смирна
Алашехир
(Филаделфия)
Хиос
АЙДЪН
КАРАМАН
Конния
Лепанто
Салона
ЕВБЕЯ
Бейшехир
Аясолук
Сивдишехир
ХАМИД
Патрас
Атина
Коринт
Ахеа
Аргос
Балат
МЕНТЕШЕ
Манавгат
Леонтарион
Мистра
Наксос
ТЕКЕ
Аланя
Модон
Корон
Родос
1389
1402
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ
Синоп
Самсун
Гиресун
ДЖАНДАР
ДЖАНИК
Амастри
Кастамону
Османджик
Чаршамба
Мерзифон
Тосия
Амасия
Чанкарь
Чорум
Ерзинджан
Кемах
Сивас
Дивриги
БУРХАН ЕД-ДИН
Кършехир
Кайсери
Малатия
Елбистан
ЗУЛКАДР
Кахта
Аксарай
Нигде
Бехесни
Мараша
Сис
МАМЕЛЮКИ
Адана
Ларенде

неция той сключил изгоден за византийците договор, тъй като те се страхували, че републиката ще се разбере с Мурад и ще купи от него Скутари (Юскюдар). Но пътуването било неуспешно, защото императорът не получил помощ. Финансовите проблеми му попречили даже да напусне Венеция. Синът му Андроник, който бил регент в Константинопол, не му се притекъл на помощ, но вторият му син Мануил събрал пари и му ги занесъл във Венеция.

При завръщането си в Константинопол на 28 октомври 1371 г. Йоан V нямал вече никаква надежда, че ще получи помощ от християните на Запад. Пред настъплението на османците в Тракия той имал само един изход: споразумение с Мурад I. Този съюз излязъл наяве по време на бунта на сина му Андроник, който, раздразнен по всяка вероятност от нарастващото влияние на брат си Мануил, се съюзил със Савджъ, един от синовете на Мурад. Те решили да организират общ бунт срещу бащите си. Двамата принцове се вдигнали през май 1373 г. по повод, както твърдят някои извори, на общ поход, воден от двамата владетели, което би означавало, че Византия вече се е намирала във васални отношения с османското емирство. Двамата бащи обединили силите си и Мурад с помощта на Йоан V преминал с войските си в Европа: за първи път след загубата на Галиполи и само благодарение на византийската помощ емирът се оказал отново с войските си в Румелия. Разбит на 25 май близо до столицата, Андроник се предал на 30 май. Савджъ бил заловен в Димотика на 29 септември и ослепен; малко по-късно умрял от раните си. Подстрекаван от Мурад I, Йоан V, който си направил съответните изводи от събитията и споделил властта си със своя син Мануил – провъзгласен за василевс на 25 септември под името Мануил II, – ослепил на свой ред Андроник и го затворил. Но операцията не успяла напълно. Принцът бунтовник представлявал за Йоан V и Мануил II опасност, която Мурад I щял да използува. За момента османецът спечелил най-много; той отново стъпил в Европа и византийският император станал негов безспорен васал[17].

Вътрешните работи на Византия скоро позволили на османците да отбележат нов успех. При пътуването си в Италия Йоан V предложил на венецианците да им отстъпи остров Тенедос (Бозджа Ада), който имал важно значение при входа на Дарданелите: през лятото на 1376-а един договор уредил окончателно неговото положение. Генуезците, стари съперници на венецианците, били враждебно настроени към този договор, защото имали значителни интереси в Галата и Черно море. Ето защо те подкрепили Андроник (който избягал в Галата) при новия му бунт. Андроник, който междувременно си осигурил материалната подкрепа на Мурад I срещу обещанието да му се подчини и да плаща данък, обкръжил Константинопол през юли. През октомври той спечелил победата и

хвърлил Йоан V и Мануил II в затвора Отстъпването на Тенедос на генуезците нямало значителни последствия, но победителят, който се провъзгласил за император под името Андроник IV, върнал Галата на османския си сюзерен. Прекосявайки пролива с помощта на генуезкия флот, емирът отново превзел града. Османците вече нямало да го напуснат.

Следователно именно благодарение на политиката си спрямо Византия Мурад I успял наново да действува свободно в Европа от 1376 г., а може би даже от 1373 г. Той никога не бил напълно прогонен от тази част на Европа, но сега вече щял да стане нейният единствен владетел.

Независимо от ролята, която имали в миналото, местните бейове се оказали в зависимо положение. Доказателство за това е увеличаването на титлите на Мурад I, който, след като бил вече бей и емир като баща си, станал емир на емирите *(емир юл-юмера)* и султан. Хаджи Илбеги бил премахнат от Лала Шехин, докато с останалите били постигнати компромиси. Евренос бей с хората си, които се намирали в Одрин, преминал в Комотини, после в Серес и най-сетне в Енидже Вардар (Гианица). Родът му бил всемогъщ в тази област в продължение на векове. От своя страна родът Турхан напуснал областта Малкара и се заселил в Тесалия. Постоянното присъствие на тези родове в Османската империя и значителното им местно влияние показва, че те са останали силни. И все пак занапред им била предоставена ролята на „пограничи бейове“ *(удж бейлери)*, на които била поверена свещената война в граничните райони на империята на техния османски владетел.

Османското настъпление в Анадола и Румелия

Докато се създавали условията за османското нашествие на Балканите, Мурад I настъпвал и в Анадола. И там неговият успех се дължал на слабостта и неразбирателството на различните емирства: Гермиян, Теке, Хамид... Тези малки държавици загубили до голяма степен смисъла на своето съществуване, след като вече не били в контакт с християните. Османското разрастване ги лишавало от силите им, като привличало не само бойците, но и улемите, съблазнени от възможностите за кариера, които предлагали административните потребности на османското емирство. Само караманците успявали да се справят с положението: от края на 1360 г., водени от Алаеддин, те значително разширили територията си за сметка на своите съседи. Следователно не трябва да ни учудва фактът, че второстепенните емирства, притиснати между караманците и османците, викали на помощ срещу първите вторите и че османците се възползували от това положение.

Всъщност тези османски нашествия срещу братя мюсюлмани и турци били гледани с доста лошо око, още повече, че били извършвани с по-

мощта на християнски васали. Затова турските извори дават малко подробности. Според легендата, по случай сватбата на дъщеря си с Баязид, сина на Мурад I, емирът на Гермиян дал като зестра на османците Симавна, Егригьоз, Тавчанлъ и даже столицата си Кютахия. Говори се, че Мурад купил (?) от Хамид Огуларъ териториите, разположени между емирствата Теке, Гермиян и Караман: Бейшехир, Акшехир, Сейдишехир, Ялвадж...

А в Константинопол Йоан V и Мануил II отново взели властта с помощта на венецианците, но и на Мурад I, комуто обещали голям данък, ежегодна военна контрибуция и преотстъпването на Филаделфия, последното византийско владение в Анадола. Андроник IV бил принуден да избяга в Пера при генуезките си приятели, които за известно време били обсадени от Йоан V и неговите съюзници. В крайна сметка между генуезците и турците бил сключен договор през май 1381 г. и Мурад наложил на византийския си васал да признае за законни наследници Андроник IV и сина му Йоан и да им отстъпи Силимврия, Хераклея, Родестос и Панидос. По този начин той до голяма степен допринесъл за раздробяването на Византийската империя: Йоан V царувал в Константинопол, Андроник IV – на Мраморно море, Мануил се установил в Солун в края на 1382 г., а другият син на Йоан, Теодор, станал деспот на Морея също през 1382 г.

Мануил и Теодор много скоро се надигнали срещу османците. През 1371 г. Мануил се възползувал от поражението на сърбите и завзел Серес, като по този начин попречил на турското настъпление. Когато пристигнал в Солун, той продължил агресивната си политика[18], но след първоначалните успехи бил принуден да отстъпи пред контранастъплението на турците. Те превзели Серес на 19 септември 1383 г., след това обсадили Солун. От друга страна, през 1385 г. София най-после била тяхна, а на другата година завзели Ниш и Лариса. В Солун положението на Мануил се влошило и враждебно настроеното към него население предпочело да се предаде. На 6 април 1387 г. деспотът бил принуден да избяга от града, в който турците влезли три дни по-късно. Изтласкан в Лесбос, Мануил отплувал за Тенедос. Тъй като Йоан отказвал да приеме в Константинопол този син, чието антитурско поведение противоречало на политиката му и погубило втория град в империята, Мануил имал само един изход: да служи на Мурад I. В края на лятото на 1387 г. той отишъл при него в Бруса и до 1394 г. бил покорен васал на османците.

В Морея Теодор също нямал кой знае какъв избор. След превземането на Солун тесалийските владетели трябвало да признаят върховенството на османците, които вече били съседи на латинския дук на Атина Нерио I Акиайоли, зет и съюзник на Теодор. Тъй като Теодор не успял да сломи откритата съпротива на своите архонти, той можел само да пос-

ледва примера на брат си и да се съюзи с турците През 1387–1388 г., за да укрепи властта си, той се обърнал към Евренос бей, като му предложил за отплата плячката. Организираният през есента на 1387 г. поход отговорил на желанията му. Той отишъл да се закълне във вярност на Мурад и бил потвърден като васал в своето деспотство; положил усилия да го засили и разшири, като отнел Аргос от венецианците и конфискувал земите на непокорните архонти. По този начин за няколко години Мурад I и неговите бейове създали в Европа значителна империя, тъй като поставили под османски сюзеренитет всички Палеолози и няколко сръбски владетели.

Заплахата щяла да дойде от Анадола: караманецът Алаеддин, който не можел да приеме да се наруши равновесието на силите в Мала Азия в полза на османския му съперник, повел война срещу него. Начело на войски, съставени най вече от представители на различни туркменски племена, Мурад тръгнал срещу противника с цялата си армия. Присъствието на войски на неговите сръбски и византийски васали сериозно накърнявал идеала на газавата[19]. Естествено, Мурад I се ограничил само с утвърждаване на положението си посредством една победа в долината на Кония, което в известна степен смекчило критиките: той оставил на Алаеддин, който му се подчинил, земите му.

Но тази снизходителност не била по вкуса на сръбските войници, които не само били лишени от плячка, а понякога и наказвани заради плячкосване. Тя засилила антитурското настроение у сърбите. Чрез ловка брачна политика княз Лазар успял да спечели местните вождове и да създаде антитурски съюз с босненския крал Твъртко. От друга страна, българският цар отказвал да се подчини. Налагал се нов поход. Въпреки поражението на османците от бошнаците при Плочник през 1388 г. Чандарлъ Али паша провел ефикасни операции в България, където завзел множество крепости; обсаденият цар трябвало да му обещае, че ще плаща налог и ще му предаде Силистра. Тогава османците се обърнали срещу съюзената сръбско-босненска армия: на 15 юни 1389 г. след тежка битка турците победили при Косово поле. Плененият Лазар бил екзекутиран. Мурад I, който водел битката, бил убит. Но неговият син Баязид бил там и преминаването на властта в неговите ръце се извършило без ощетяващи държавата последици. Благодарение на победата при Косово новият османски владетел наследил империя, която здраво се установила на Балканите.

Образуването на империята и изграждането на държавата

Управлението на Мурад I не се ограничило само с поредица от военни победи, които впрочем не били достатъчни, за да укрепят господството

му над завладените или подчинени държави. Още при неговото управление, а даже и при Орхан, правилата на османското завоевание се прилагали стриктно. От гледна точка на султана всяка страна, завладяна с меч, е законно и окончателно негова, било ако е придобита чрез свещена война, било ако е отнета от мюсюлманин, чиито действия пречат на свещената война. Очевидни са всички възможности, които второто условие предоставя! Ако някой град се предаде доброволно, османците не го разрушават. След като се превземе, разрушава се неговото укрепление или то се заема от малък османски военен отряд и служи като база за нови набези или нашествия.

Колонизационната политика отивала още по-далеч. Постоянната османска практика да се прехвърля население, изглежда, е започнала много рано и главно с военна цел. Трябвало да се изпрати от Анадола в Румелия население, което да подкрепи свещената война. Но имало и спонтанни премествания, които понякога започвали от други емирства. Новодошлите основавали села или квартали отделно от местното население, на което се разрешавало да запази начина на живот и религията си. Местната аристокрация често била включена в тимарската система[20], гъвкаво решение, което осигурявало местното спокойствие и укрепвало армията. През XV в. още се срещат тимариоти християни.

Докато газите се установявали на границите, а местните владетели били постепенно интегрирани, често пъти благодарение на васалните отношения, османската администрация в Румелия укрепвала. Привлечени от възможностите за кариера и дарения – кадията можел да бъде и тимариот, – улемите приспособили мюсюлманската административна практика, характеризираща се с толерантност към неверниците, с цел да бъде установен ред, разумно управление и данъчна рентабилност. Основателят на династията на везирите Чандарлъ, Кара Халил Хайреддин паша, изиграл съществена роля при изграждането на централизирана администрация.Този *алим*[21], кадия на Биледжик, на Изник, а по-късно и на Бруса, въвел поста *кадъаскер*, „върховен съдия на армията", а всъщност глава на йерархията на улемите до създаването на поста *шейх юл-ислям*. Той съвместявал ръководството на администрацията и командуването на армията и се смята за първия истински велик везир. Имал значителна роля при създаването на държавната хазна и на системата на регистрите *(дефтер)*, които представлявали основата на тимариотската институция. Също при Мурад I било създадено първото бейлербейство, чийто титуляр имал задачата да контролира санджакбейовете, т.е. местните представители на властта, които управлявали градовете и провинциите заедно с кадиите. Лала Шахин бил първият бейлербей на Румелия. Второто бейлербейство – Анадолското – било създадено от Баязид I през 1393 г.

И най-сетне, на Мурад I и на Кара Халил Хайреддин Чандарлъ османската държава дължи едно от най-оригиналните си творения: еничарите (на турски „йеничери" – нова войска). Тази институция води началото си от правото на емира да получава една пета от военнопленниците на свещената война *(пенджик, пенчик)*. Вероятно идеята за създаване на армия, съставена от хората, пленени при набезите, е възникнала, когато Мурад се е оказал владетел на Тракия. Набирането на войници се усъвършенствувало по-късно с въвеждането на *девширмето*[22], „събирането". По този начин при Мурад I се оформили основите на това, което вече не било емирство на гази, а истинска империя в ръцете на османските владетели.

БАЯЗИД I (1389–1402)

Въпреки непредвидената смърт на Мурад на бойното поле при Косово нямало смутове при наследяването на поста му. Умирайки, Мурад бил посочил за наследник сина си Баязид, който също участвувал в битката. Узаконен от баща си, новият емир имал между другото и шанса веднага да завземе властта. Той предпочел все пак да се отърве от брат си, евентуален съперник, който бил екзекутиран.

Баязид бил силна личност, както показва и прякорът му Йълдъръм (Светкавица). Тридесет и пет годишен, той вече показал на какво е способен: изпратен през 1381 г. като управител на бившето емирство Гермиян, той защитавал интересите на държавата и се отличил в битките. Дали прякорът се дължал на военните му победи или на бързите му движения? Сигурно е, че е бил енергичен и предприемчив. Възпитан с идеята, че е син на могъщ владетел, непознаващ неуспеха, имал ясно съзнание за своето величие. В своите собствени очи той бил нещо повече от обикновен предводител на газиите. Спрямо християнските си васали се държал по-скоро като сюзерен, отколкото като борец за вярата. Той водел свещената война, но преди всичко искал да бъде могъщ владетел. Ето защо към края на 1394 г., след като станал господар на Румелия и Западен Анадол, поискал от абасидския халиф в Кайро да го провъзгласи за султан на Рум, несъмнено воден от желанието – или мечтата – да съживи под мюсюлманския си скиптър Световната Римска империя.

Интелигентен, предприемчив и бърз, надарен с отворен, но властен и незачитащ чуждото мнение ум, такъв изглежда Баязид I в деформиращото огледало на историята.

Военни операции в Анадола

Империята, оставена от Мурад, бързо се оказала нестабилна. Както за да не дразни мюсюлманите, така и защото не можел да задържи за дълго време териториите на караманския емир Алаеддин, Мурад предпочел да не го закача. Именно оттам дошла опасността. Възползувайки се от отсъствието на османеца, зает по това време в Европа, Алаеддин събрал около себе си по-голямата част от анадолските бейове, могъщия Кади Бурханеддин от Сивас, владетелите на Сарухан, Гермиян, Ментеше и Хамидели, които преминали в настъпление. Гермиянецът Якуб бей превзел териториите, отстъпени на зет му Баязид през 1387 г., а Кади Бурханеддин завладял Кършехир, докато Алаеддин превзел Бейшехир и напреднал до Ескишехир.

И така, едва възкачил се на трона, Баязид трябвало да реагира. Преминавайки в Бруса, той събрал армията. Християнските съюзници изиграли значителна роля, защото той бил подпомогнат от двамата Палеолози – Мануил II и Йоан VII, както и от Стефан Лазаревич, който бил начело на сръбски войски. Владетелят на Джаник, Сюлейман, който управлявал в Кастамону, също застанал на страната на османците, които го поддържали навремето срещу баща му.

Баязид се заел с възвръщането на земите си още през зимата на 1389–1390 г. Освен Филаделфия (Алашехир), последно византийско владение в Анадола, което било превзето през 1390 г., той анексирал емирствата Сарухан, Айдън, Ментеше, Хамидели и Гермиян. С изключение на Смирна, която все още била в ръцете на родоските рицари, цялото западно крайбрежие на Мала Азия преминало под османски контрол. През май 1390 г. Баязид потвърдил привилегиите, които венецианците получили от емирите на Ефес и Милет, крепости, които щели да служат като база за бъдещите походи срещу християнските острови.

Истинският съперник обаче оставал емирът на Караман Алаеддин. През есента Баязид превзел наново Бейшехир, а след това обсадил Кония. Нигде, Акшехир, Аксарай паднали на свой ред, но положението внезапно се променило. Размерът на османските успехи обезпокоил владетеля на Джаник: обединяването на Анадола под османски скиптър заплашвало неговото собствено емирство. Той преценил, че е по-добре да промени съотношението на силите, направил изгодни предложения на Кади Бурханеддин и след като сключил с него антиосмански договор, започнал разговори за помощта, която трябвало да се окаже на караманския емир. Несъмнено тази заплаха принудила Баязид да преговаря с победения Алаеддин. Съгласно сключеното споразумение той запазвал териториите, които бил превзел през изтеклата година, но Алаеддин си запазвал земите на изток от Чаршамба.

Положението във Византия

Баязид се върнал да прекара зимата в Бруса, придружен от двамата византийски принцове. След смъртта на Андроник IV през юни 1385 г. синът му Йоан VII, който наследил албициите на баща си, се ползувал от активната подкрепа на генуезците. Новият османски емир, за чиито намерения по отношение на Константинопол вече споменахме, видял в тези междуособни борби възможност да засили влиянието си. Следователно както с помощта на генуезците, така и с подкрепата на войските на Баязид, Йоан VII потеглил към столицата. На 13 април 1390 г. той влязъл в града, принуждавайки Йоан V (към когото се присъединил синът му Мануил) да се скрие в крепостта при Златните врата.

Властта на Йоан VII изглеждала доста стабилна, но било невъзможно да бъде изгонен от укреплението му старият император Йоан V. Мануил успял да избяга и да събере флот, с чиято помощ се притекъл на помощ на баща си. Узурпаторът бил изгонен на 17 септември 1390 г. Тази победа пряко не била свързана с турците, но тя не би била възможна без благосклонния неутралитет на Баязид. Трябвало да се върне този дълг на османците, още повече, че Баязид винаги можел да използува Йоан VII като заплаха. Ето защо Мануил бил принуден да служи във войската му, където бил в еднаква степен заложник и васал: заплашвайки Мануил, Баязид получил съгласието на Йоан V да се разрушат укрепленията на крепостта Златните врата. Турският натиск се засилвал. Императорът се затворил в двореца си и умрял на 16 февруари 1391 г.

Веднага щом научил новината, Мануил избягал и взел властта в Константинопол. Това много ядосало Баязид, който отстъпил пред свършения факт, но не намалил натиска. Въпреки че бил василевс, Мануил II си оставал васал, принуден да воюва за господаря си и да плаща данък. Баязид наложил създаването на специален квартал за турските търговци и назначаването на кадия в града. Постигнато било и споразумение, според което властта на императора за в бъдеще се ограничавала само в стените на града. Трудно е да се каже със сигурност дали още по това време е имало постоянно установен кадия в Константинопол. Сигурно е обаче, че на 8 юни 1391 г. Мануил напуснал столицата, за да участвува в похода на Баязид в Анадола.

Нови походи в Анадола

Походът от 1390 г. срещу Караман показал опасността, която представлявал емирът на Джаник. В началото на лятото на 1391 г. Баязид потеглил към Кастамону, за да сложи край на тази заплаха. През юни той завладял емирството, чийто владетел Сюлейман II бил убит. С изключение

на Синоп, който все още бил в ръцете на брата на Сюлейман, цялото емирство Джаник било присъединено към османската държава.

След това Баязид предприел поредица от операции, целящи засилване на собственото му влияние в Анадола и ограничаване престижа на Кади Бурханеддин от Сивас който вероятно потеглял на помощ на Сюлейман, когато дошла вестта за смъртта на последния. Тогава Баязид се отправил на изток към Бафра и Самсун, обединявайки доброволно или насила местните владетели, след което слязъл на юг до Османджък, откъдето потърсил начин да си осигури подчиняването на Амасия: това означавало да предизвика Бурханеддин в неговата собствена зона на влияние. Тъй като всякакъв договор бил невъзможен, военните действия продължили, но несъмнено не се стигнало до истинска битка, понеже владетелят на Сивас предпочел да отстъпи пред много по-силната османска армия. Победата при Чорумлу, която му приписва неговият биограф Ибн Ардашир, вероятно е била незначителна схватка. Що се отнася до по-малките владетели в областта – Ташан огуларъ от Мерзифон, Таджеддин огуларъ от Чаршамба, емирът на Бафра, емирът на Амасия, – всички те застанали на страната на Баязид. Общо взето, походът в Анадола, който приключил в разгара на зимата на 1391 г., бил успешен. Но османската власт не можела да бъде здраво установена в Мала Азия, докато срещу нея се изправяли Кади Бурханеддин и караманецът Алаеддин.

За момента Баязид, изглежда, желаел да премахне опасността от Джаник. Османците имали намерение да нападнат Синоп по море през пролетта на 1392 г. и за тази цел създали флот. Дали поради мерките, взети от обезпокоените венецианци, или заради унгарските заплахи по р. Дунав Баязид се е отказал от похода в Анадола.

Настъпление в Румелия (1393–1396)

След битката при Косово поле, докато Баязид бил зает в Мала Азия, турските владетели по границите укрепили турското влияние в Европа. Игит паша подчинил сърбина Вук и се установил в Скопие (Юскуб за турците), превзет през 1391 г.; Фируз бей и Лала Шахин предприели набези в Албания. През 1393–1395 г., османците щели да изгонят Страцимирович, феодален владетел на северната част на страната, който преминал на страната на венецианците. Те от своя страна превзели Алесио, Дураццо (1393), Дриваста (1396), докато османците се опитвали да привлекат местните феодали чрез раздаване на тимари. В страната започнала да се установява османската администрация: кадии, санджакбейове, спахии. От своя страна Евренос бей завладявал Тесалия.

Но не навсякъде положението било така блестящо и над османския протекторат в България надвиснали заплахи. Мирчо, принц на Влашко,

което било под унгарски протекторат, превзел Добруджа и Силистра на левия бряг на р. Дунав. Унгарците искали да се установят във Видин. Баязид реагирал незабавно и след превземането на столицата Търново (17 юли 1393 г.) Дунавска България преминала под прекия контрол на турците, а цар Шишман се оттеглил в Никопол като османски васал. След това Баязид изгонил Мирчо от неговите нови завоевания.

След като стабилизирал положението си, Баязид сметнал за необходимо да утвърди своето могъществото чрез един съкрушителен удар през зимата на 1393–1394 г. Този любопитен епизод станал в гр. Серес, където Баязид поканил поотделно своите християнски васали. Събрани заедно и зависими от неговата воля, те били силно обезпокоени. На всичко отгоре ги очаквал мъчителен мизансцен, който започнал с обвиненията на Мамонас, владетеля на Монемвасия, който отхвърлил васалното си положение спрямо Теодор, деспота на Морея. В избухналия скандал между християните всеки имал своя обвинител. Баязид се оказал общият господар, тъй като заплашил, че ще убие всички. Те обаче се завърнали свободно, с изключение на Теодор, когото емирът се съгласил да пусне само при условие, че отстъпи различни градове. По този начин Баязид потвърдил своята власт, но заедно с това настъпил и краят на византийското покорство. Огорченият Мануил II, решен повече да не отстъпва пред османеца, се обърнал към Запада.

Аферата Мамонас показала освен това и неуважението на Баязид към Палеолозите, защото той поставил деспота на Морея наравно с Мамонас, който бил васал на Теодор. За Баязид владения като Монемвасия били зависими само от него и той потеглил през Тесалия, задържайки като пленник Теодор, когото освободил едва след превземането на този град. Но когато от деспота поискали предаването и на Аргос, той избягал и отишъл в Морея. Баязид се задоволил само с наказателна експедиция в Пелопонес и анексирал латинското херцогство Салона (Амфиса).

По същото време, през април 1394 г., според някои извори се извършило повторното превземане на Солун, който вече бил завладян от Мурад I през 1387 г. Не е ясно дали градът междувременно се бил избавил от османското иго, или след скъсването с Палеолозите османците му наложили по-пряко и по-строго управление.

И така Баязид изоставил Теодор на съдбата му, за да обсади Константинопол още през пролетта на 1394 г. Причината за тази промяна в стратегията му не е известна. Може да се направят няколко предположения. Дали не изоставил борбата при мисълта за една отчаяна съпротива? Дали първите заплахи на Тамерлан не го принудили да се върне обратно в земите си и той поел риска да остане пред Константинопол, когато се разбрало, че монголският завоевател отново е потеглил за Индия? Може би е решил да се възползува от враждебността на Мануил II, за да

осъществи една стара мечта: завладяването на града. Но първите атаки на войските му срещнали здравите византийски стени. Започнала блокада, която продължила до края на управлението на Баязид. От своя страна Мануил, след като отбил атаките, потърсил помощта на западните християни. Венеция успяла да му изпрати храни, тъй като турците все още не владеели моретата. Във всеки случай Византия се държала. Теодор отново превзел Монемвасия (юли–август 1394) с помощта на венецианците, на които отстъпил Аргос на 27 май. Но неговите разпри с наследника на атинския дук, Шарл Токо, дали възможност на Евренос да се намеси, тъй като латинецът го извикал на помощ. Теодор бил разбит в началото на 1395 г. И все пак, тъй като турците скоро напуснали Морея, той останал господар на положението.

Баязид обаче се насочил към Влашко. Подкрепен от сръбските си васали, той влязъл в страната. След неясната битка при Ровине (17 май 1395 г.) Мирчо, покровителствуван от унгарците, бил принуден да се подчини. След това османският владетел превзел Никопол и екзекутирал цар Шишман (3 юни 1395 г.), Добруджа вече била под турска власт. Османски гарнизони се разполагали по местата за преминаване през р. Дунав. Занапред между първата католическа държава и териториите на Баязид вече нямало буферна държава.

Кръстоносният поход при Никопол

Сигизмунд Унгарски се тревожел от настъплението на османците и се опитвал да действува с помощта на Запада. Венеция се показала предпазлива: приемайки да въоръжи флот, който да прегради проливите, тя държала същевременно на мира с турците, които се отнасяли с нея добре и били нейни търговски партньори. Обратно, Франция възприела идеята за кръстоносен поход, с който смятала да достигне чак до Светите места. От своя страна Мануил II трябвало да въоръжи десет галери със средства на Сигизмунд, който щял да бъде подкрепен от родоските йоанити и бургундските рицари, водени лично от наследника на бургундския херцог. По този начин в Буда се събрала значителна армия. Сигизмунд, изглежда, желаел да примами турците и да ги изтощи с продължителен поход. Непредпазливите французи, започвайки незабавно настъпление, постигнали обратното. Армията потеглила в края на август, спуснала се през Дунавската равнина до Видин, отбраняван от Срацимир, български васал на турците. Градът паднал. След това дошъл ред на Рахова (Оряхово), чието население било жестоко изклано.

В началото на септември кръстоносците започнали блокадата на Никопол. Баязид ги пресрещнал заедно с присъединилия се към него Стефан Лазаревич. Битката станала на 25 септември 1396 г. За християните

тя завършила с тежко поражение, за което главна отговорност носят архаичните френски рицари. Повтаряйки грешката при Креси, те се хвърлили в нападение. Авангардът и предните линии на турците отстъпили, но по този начин Баязид оставил френската кавалерия да навлезе навътре и да се изтощи, след което била спряна и разпръсната от елитните части на неговите войски, групирани около самия него на върха на един хълм. Османската кавалерия се възползувала от паниката, обхванала французите. Когато поражението станало очевидно, власите на Мирчо и трансилванците на войводата на Сибенбюрген изоставили унгарците и немците на османците, при които били дошли подкрепленията на Стефан Лазаревич. Този паметен разгром за дълго време охладил желанието на французите за кръстоносен поход. По-голямата част от пленниците били убити, други били поробени или задържани за откуп. Това впрочем поставило и началото на дипломатическите отношения между Френското кралство и Портата.

Тази огромна победа увеличила престижа на османците и засилила позициите им на Балканите. Занапред те притежавали цяла България, чиято последна независима територия Видин паднала в ръцете им. Унгария и Западът били потресени и ги оставили свободно да разполагат с Балканите. Вече споменахме за политиката на заселване, която османците по онова време водели в Албания. Настъпил моментът отново да се появят в Морея, която войските им завзели през лятото на 1397 г. под ръководството на Тимурташ и Якуб паша. На 3 юни те завзели Аргос и избили населението му, после безрезултатно обсадили Леонтарион и Коринт. След като венецианците, повикани на помощ, отказали да се компрометират, деспот Теодор се обърнал към родоските йоанити, на които обещал Коринт през 1397 г., а по-късно, през 1399 г., и цялото деспотство. Прехвърлянето наистина се извършило, като Теодор си запазил правото да го откупи; по-късно той се възползувал от него. Оттогава присъствието на йоанитите – латинци, които местното православно население не приемало – пазело деспотството от турските набези.

В самия Константинопол обсадата започнала с нови сили. Този път Баязид се насочил и срещу генуезците от Галата. Но турците все още не разполагали със средства, за да превземат внушителните стени и да превъзмогнат упоритата храброст на защитниците. Емирът отслабил натиска през 1397 г., но запазил блокадата. Подобно на брат си Теодор, Мануил II нямал друг изход, освен да се обърне към западните сили. Най-сериозен отговор дошъл от френския крал Шарл VI, който през лятото на 1399 г. изпратил войска от 1200 души под командуването на Жан льо Менгр, маршал Дьо Бусико, участник в сраженията при Никопол. Тази спасителна глътка въздух дала възможност за блестящи набези, някои чак до Никомедия (Измит). Но Византия се нуждаела от по-съществена,

и то финансова помощ. Ето защо Мануил решил да замине за Франция в края на 1399 г., като оставил за регент своя племенник и бивш противник Йоан VII. Той се върнал едва през 1403 г., без да постигне нищо съществено. Обсадата продължила при регентството на Йоан. Но този бивш васал на Баязид бил подложен на натиск от страна на емира и се принудил, както изглежда, да му предаде Силимврия (Силиври) и всички територии „извън стените" на града. Въпреки това Йоан VII защищавал Константинопол с всички сили. Но през 1402 г., след като загубил всякаква надежда, обещал на Баязид да му го предаде, ако той победи Тамерлан. Истина е, че Византия още при Мануил била поддържала с Тамерлан отношения, основаващи се върху общата им омраза към османците, и че победата над тях щяла да промени за известно време хода на историята.

Последни походи в Анадола

Алаеддин, емирът на Караман, естествено, се възползувал от отсъствието на съперника си, зает в Европа. След като завзел отново територите, отстъпени по договора, той преминал в настъпление, като потеглил към Анкара и Бруса. Баязид наново тръгнал срещу него. Този път той имал намерение да стигне докрай, сигурен в своя тил в Европа. Победен, Алаеддин се скрил в Кония, чиито жители го предали на Баязид, който го екзекутирал и присъединил Караман (есента на 1397 г.). Това било началото на окончателното завладяване на Анадола, където заедно с емирството Караман изчезнало и последното препятствие пред османското нашествие. През 1398 г. земите на Кади Бурханеддин паднали на свой ред. Столицата Сивас щяла да бъде превъзходна база за нови операции.

През 1399 г. Тамерлан се появил наново в тази област. Обезпокоени, владетелят на Багдад и Кара Юсуф, емир на емирството на Черните овни (Каракоюнлу), което се намирало на североизток от Анадола, тласнали османците срещу местните протежета на Тамерлан. Сюлейман, най-големият син на Баязид, бил натоварен с операциите в Армения и в долината на Ефрат, където множество градове му се подчинили. Принуден да се яви в османския двор и да плаща данък, Тахиртен, който управлявал в Ерзинджан и Ерзурум, се подчинил. Но скоро той избягал при Тамерлан и се присъединил към другите анадолски бейове, които Баязид бил лишил от земите им.

Една цяла антиосманска партия се създала около азиатския завоевател, заобиколен от емирите на Айдън, Сарухан, Ментеше и Гермиян. Не само те го тласкали към сражение с Баязид: Тамерлан приел пратениците на Мануил II на френския крал Шарл VI, покровител на генуезците, които щели да загубят всичко при падането на Константинопол. Насър-

чени от венецианците, те също призовавали завоевателя да влезе във война. Достатъчно ли е било това, за да успеят? Предводител на тюрките от Трансоксания, Тимур Гурхан – за нас Тамерлан – възобновил монголското нашествие. Тюрк и мюсюлманин, той обединил обширни земи, които се простирали от Индия до Месопотамия, и наложил господството на исляма, но и на една империя със световно значение, която осигурявала свободното търговско общуване. Той се колебаел да нападне османците: това периферно емирство му изглеждало по-неинтересно от Сирия и Светите места.

Въпреки че славата на гази, която получил Баязид, му се струвала достойна за уважение, Тамерлан не можел да приеме провокациите на османския емир, който нападал протежетата му. Той не признавал подчиняването на Ерзинджан и искал да се върнат емирствата в Анадола на техните законни владетели и да му бъде предаден Кара Юсуф, вождът на Каракоюнлу. Тъй като Баязид отказвал да се подчини, трябвало да му се даде добър урок: такава била целта на похода от 1400 г. Османският владетел предпочитал да не влиза в пряк конфликт и оставил войските на Тамерлан да се отдалечат от базата си, за да контраатакува. Монголите взели с пристъп Ерзинджан и избили заселниците, настанени от Баязид. След това обсадили Сивас, чиято крепост се предала на 26 август 1400 г. Репресиите били ужасни. Стените били разрушени, гарнизонът екзекутиран, населението – изклано или изселено. След това Тамерлан се върнал към първоначалната си цел – Сирия, като превзел от османците крепостите по р. Ефрат. През септември източните области от империята на Баязид били подчинени. Тогава Тамерлан тръгнал към Алепо.

Когато узнал, че неприятелят му е зает в Сирия и Месопотамия, Баязид се опитал да превземе отново десния бряг на р. Ефрат. Тамерлан изпратил войска и започнали преговори. Но по това време Кара Юсуф, покровителстван от Баязид, плячкосвал по пътищата и нападнал кервана за Мека, може би като провокация. За Тамерлан това било нещо недопустимо. Чрез пратениците, изпратени от Баязид през зимата на 1401–1402 г., той поискал от емира да накаже Кара Юсуф. На 16 февруари 1402 г., след като не получил отговор, тръгнал на път, като без никакви затруднения стигнал до Сивас и завзел града. Там научил за отказа на Баязид да се подчини на неговите изисквания. Войната била неизбежна.

Империята на Баязид през 1402 г.

В края на 1401 г., въпреки заплахите от страна на Тамерлан, Баязид бил на върха на своето могъщество. В Европа под непосредствен османски контрол били Тракия, Македония, Тесалия, Добруджа, България. В такова положение се намирала и част от Албания. Влашко и Сърбия пред-

ставлявали подчинени на турците протекторати. Византия, която все още се съпротивлявала, нямало да издържи дълго. В момента тя се ограничавала в обсадения Константинопол и в Морея, чийто деспот бил принуден да се хвърли в ръцете на родоските рицари, за да отбие набезите на пограничните бейове. В Мала Азия емирът бил господар на крайбрежието (с изключение на Синоп, Трапезунд и Смирна). От Егея до р. Ефрат Анадола принадлежал на Баязид, който вече успял да се освободи от двамата си основни съперници: Кади Бурханеддин в Сивас и караманеца Алаеддин.

Империята започнала да се организира. Еничарската институция, създадена при Мурад I, при Баязид I, изглежда, претърпяла решителни преобразования. Поне от времето на неговото управление датират най-старите отпратки към системата на девширме, редовно „събиране" на млади християни, които, след като бъдели ислямизирани, потурчени, възпитани и образовани в анадолски семейства и в двореца по много стриктно организиран начин, образували непосредствено прикрепена към султана войска или заемали отговорни длъжности в държавната администрация. Те били това, което се нарича *капъ кулары*, „роби" – по-добре би било да се каже „слуги" на Портата. Целта на тази политика не била да се лишат младите християни от интелектуалните им възможности, нито даже да се прекъсне връзката им със средата, от която са произлезли (това невинаги се случвало), но да се предоставят на владетеля верни служители, чиято кариера зависи единствено от него. Тази институция щяла да придобие изключително значение в историята на империята. От друга страна, политиката на заселване на завладените територии продължавала. Бейовете вече се установявали по р. Дунав и Адриатика и навсякъде улемите създавали юридическа и данъчна администрация. Появили се нови санджаци в Никопол и Охрид (1393), Кюстендил (1394), Видин (1396). През 1393 г. великият везир Чандарлъ Али паша, за да гарантира безкористността на кадиите, поискал да им се плаща по строго определен начин. Империята постепенно се установявала.

Но цялата тази мрежа била все още доста слаба. По-голямата част от Румелия останала християнска. Мюсюлманските институции в нея били малобройни. Положението в Анадола било още по-несигурно. Превзетите емирства били мюсюлмански: такива завоевания не били достойни за истински газии. Ето защо Баязид трябвало да повери по-голямата част от походите си в Анадола на еничарите и на християнските си васали, което съвсем не засилило популярността му. Местните емири си запазвали симпатиите на местното население и те се проявявали при първия удобен случай. От друга страна, ако то не приемало установяването на данъчна администрация, газиите също не гледали с добро око на война срещу мюсюлмани, от която не получавали никаква плячка. А улемите

очаквали ново поле за действие и нови ресурси от завладяването на християнските държави. Следователно имало опозиционни настроения: в решителния момент само сърбите и еничарите щели да бъдат верни до края.

Дали поне военното положение било идеално? Несъмнено османската армия била могъща и силата ѝ по суша – неоспорима. Но по море посилни били християните, които можели да снабдяват с храна Константинопол и да блокират Проливите, разделяйки Османската империя на две. Така станало, когато Венеция, която преговаряла в Бруса с Баязид, прекъснала през 1401 г. преговорите, узнавайки за похода на Тамерлан: тя се погрижила за сигурността на колониите си, потърсила пътища за създаване на антитурска лига с генуезкия остров Хиос, родоските йоанити и херцогството на архипелага и се приготвила да нападне Галиполи. Флотите на Константинопол, Галата и Трапезунд също се канели да помогнат на Тамерлан, който бил последната им надежда. А той, след като опустошил Сирия и Месопотамия и разбил мамелюкската армия, станал господар на Ефрат и пътят за Анадола му бил открит. Докато армията на Баязид, разнородна по състав и необичаща високомерния си господар, който не се грижел за хората си, не била сигурна, войската на Тамерлан му била вярна, а нейната храброст била насърчена и от предварително полученото възнаграждение за седем години. И най-сетне, присъствието на анадолските емири в неговата армия му позволявало да се сдобие с ценни указания за местност, която не познавал.

Несъмнено разгромът при Анкара не бил неизбежен, но е обясним.

Битката при Анкара

При вестта за пристигането на Тамерлан Баязид напуснал обсадата на Константинопол и отишъл в Бруса. Страхувайки се от лигата, организирана от венецианците, оставил в Галиполи девет галери и въоръжил един флот от двадесет кораба. Срещу източния враг събрал целия си потенциал: анадолската армия с части от Айдън, Сарухан, Кареси, Хамид, Теке, Караман, Гермиян и Сивас, румелийските войски, които се намирали в Галиполи и пред византийските стени. Били включени тимариотите и християнските васални князе. Увеличавайки се по пътя, османската армия потеглила към Анкара. Там разбрали, че неприятелят се движи към Токат. Баязид се оттеглил в гористите местности, откъдето смятал с постоянни схватки да дразни противника. За да избегне тези сблъсъци, Тамерлан променил плана си, достигнал до Кареси, след това и до Анкара, докато по-голямата част от войските му трябвало да проникне в централната част на страната и да я опустоши. Той започнал обсадата на Анкара и бил откъснат от армията си, когато Баязид го изненадал.

Тогава в османското командуване възникнали големи разногласия.

Великият везир Чандарлъ Али смятал, че врагът трябва да се умори с нощни нападения и блокада. Румелийският бейлербей Фируз бей, обратно, предлагал да се влезе в открит бой. Неговото мнение надделяло и битката започнала на 28 юли 1402 в долината Чъбукова.

Тя била продължителна и изпълнена с превратности, но предателствата бързо отнели всякаква надежда за успех у Баязид. Войските от анадолските емирства се присъединили към своите емири при Тамерлан, като значително намалили количествения състав на дясното крило. Поради предателства и загуба на хора и лявото крило едва се удържало, докато войските на Тамерлан напредвали. Преценявайки, че битката е загубена, Али паша дал сигнал за поражение и избягал с принц Сюлейман, най-големия син на Баязид. Това било истинска дворцова революция. Мурад паша, агата на еничарите и други видни личности, придружили претендента в столицата Бруса, а след това в Европа. Що се отнася до другите синове на Баязид, то Мехмед бил отведен в Амасия от емирите на този град, а Иса и Муса избягали с войските си. Само сръбските отряди продължавали да се съпротивляват, но тъй като Баязид и неговите еничари отказали да напуснат сражението, Стефан Лазаревич също решил да ги изостави и да прикрие отстъплението на Сюлейман. В това поражение се проявило желание за запазване на държавата, което заслужава да бъде отбелязано. В крайна сметка принуден да бяга, Баязид бил заловен и пленен. Неговото управление завършило с безпрецедентна катастрофа.

МЕЖДУЦАРСТВИЕ (1402–1413)

Десетте години, които последвали поражението при Анкара, били трудни; Баязид оставил четирима синове, готови да заемат мястото му. османската държава се разделила.

Въпреки че поражението приличало на експлозия, при която всички се разбягват, османските сили не били напълно смазани. Отначало Тамерлан решил да ги унищожи и да залови наследника Сюлейман. Но когато войските, изпратени след него в Бруса, пристигнали в града на 3 август 1402 г., беглецът вече бил отнесъл хазната и потеглил към Босфора. Но проливът бил пазен от венецианците. Те не били склонни да прехвърлят турчина в Тракия, което впрочем било нарушение на договора им с Тамерлан. Генуезците обаче приели да помогнат на Сюлейман и примерът им скоро бил последван от всички. По този начин най-големият син на Баязид се оказал господар на османска Румелия, която проливите пазели от врага.

Междувременно войските на Тамерлан подпалили Бруса, а преди да прочистят крайбрежието, опустошили Йенишехир и Изник. Възползу-

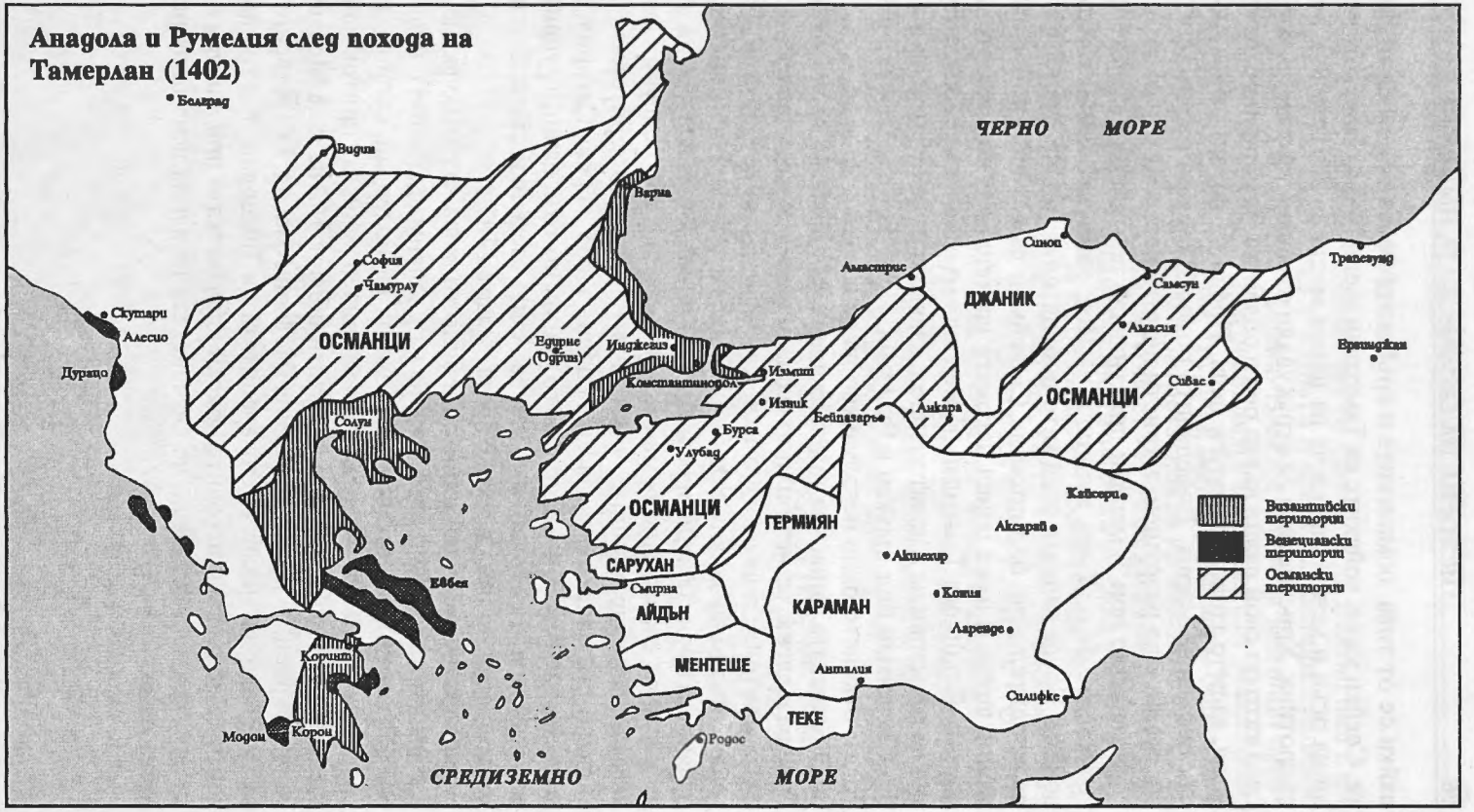
Анадола и Румелия след похода на Тамерлан (1402)
Белград
Видин
Варна
София
Чамурлу
Скутари
Алесио
Дурацо
ОСМАНЦИ
Едирне (Одрин)
Инджегиз
Константинопол
Измит
Изник
Бейпазаръ
Анкара
Бурса
Улубад
Солун
Евбея
Коринт
Модон
Корон
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ
ЧЕРНО МОРЕ
Синоп
Трапезунд
Амасирис
Самсун
ДЖАНИК
Амасия
Ерзинджан
Сивас
ОСМАНЦИ
Кайсери
Аксарай
Акшехир
ГЕРМИЯН
САРУХАН
Смирна
АЙДЪН
КАРАМАН
Конния
Ларенде
МЕНТЕШЕ
Анталия
ТЕКЕ
Силифке
Родос
Византийски територии
Венециански територии
Османски територии

вайки се от това, османските и сръбските войски прекосили Дарданелите. Сеейки ужас, войските на Тамерлан заели Мала Азия, която подложили на огън и меч, въпреки че на някои места се сблъскали с неочаквана съпротива. Християните се страхували от нападение. Напразно, защото, след като по свой начин въвел ред в областта, Тамерлан се отправил към Азия, където го зовели други дела. Преди да потегли обратно, той все пак обсадил Смирна. Победените родоски рицари избягали с корабите си, градът бил разрушен, а християнското население изклано.

Незабавно при Тамерлан пристигнали пратеници на двете Фокеи, на генуезците от о. Хиос, а също и на Иса, сина на Баязид, който се установил в Бруса веднага след като победителят го напуснал. Монголският предводител вече бил поканил Сюлейман да се яви при него или да му плаща данък и даже приел неговите пратеници и подаръците, които му носели. Всъщност Тамерлан не желаел смъртта на провинилите си, а искал да ги остави да живеят заедно и взаимно да се неутрализират. Ето защо Сюлейман бил държан в Румелия, Иса в Бруса, Мехмед в Амасия и Токат, откъдето било невъзможно да се изгони с оръжие.

Османската династия продължавала да съществува, но империята ѝ била разделена; от нея били откъснати и анадолските емирства, върнати на съответните родове, Гермиян, Караман, Джаник, Сарухан, Теке, Ментеше... Възползувайки се от старите структури, които били доказали популярността си, Тамерлан разделял, за да владее. И все пак, за да отстрани риска от евентуално османско възраждане, той осигурил фактическа хегемония на караманците, чиято много увеличена територия – което засилвало значението им – заемала целия завой на река Сакария, вмъквайки се между Бруса и Анкара. Като решил по този начин трудния анадолски проблем, Тамерлан тръгнал за Азия, вземайки със себе си Баязид, който умрял по пътя в Акшехир на 9 март 1403 г.

Положението на османците не било толкова катастрофално, колкото изглеждало. Румелия, управлявана от Сюлейман, заедно с целия държавен елит останала незасегната. Походът на Тамерлан, съпроводен с ужаси и гражданска война, имал като вторичен резултат приток на бежанци, който засилил турцизирането на тази област. В Анадола Мехмед здраво се бил укрепил в непревземаемия бастион Амасия. Естествено, и двамата трябвало да признаят сюзеренитета на Тамерлан. Но трудностите, с които се сблъскали неговите войски след битката при Анкара и особено срещу Мехмед, показали, че Османската империя вече била реалност в Мала Азия.

Сюлейман Челеби в Румелия

В края на 1402 г. в най-добро положение от синовете на Баязид бил Сюлейман Челеби. Той разполагал с хазната и висшата администрация и управлявал една недокосната Румелия. Властта му била всеобщо призната, въпреки че венецианците преговаряли и с османците от Мала Азия.

Обаче не всичко вървяло добре. Трудно е да си представим общественото мнение от онова време и от портрета, който хронистите на XV в. са ни оставили, да твърдим със сигурност, че Сюлейман бил непопулярен владетел . Във всеки случай външната заплаха не била малка. Европа била слаба и разпокъсана, за да се намеси с военна сила, но изглежда, че навремето това не било така очевидно, както е днес. Тамерлан, чиято власт Сюлейман бил признал, се намирал все още в Анадола. Оттегляйки се, той оставил още две османски емирства, които Сюлейман не желаел да нападне. От християнска страна поне три сили искали да се възползуват от анкарската криза: Византия (след завръщането на Мануил), Унгария и орденът на Свети Йоан Ерусалимски (йоанитите от о. Родос). Но нищо не се случило.

Сюлейман предпочел да преговаря със създадената преди това лига (в която участвували Йоан VII Палеолог, Генуа, дукът на Наксос, йоанитите от Родос, към които се присъединил и Стефан Лазаревич). Договорът, който сключил в средата на февруари 1403 г., бил много благоприятен за християните. Сюлейман отварял вратите си за корабите на лигата и се задължавал без нейно съгласие да не преминава с корабите си през проливите. Генуа била освободена от данъка за своите търговски центрове по Черно море и Нова Фокея (Йени Фоча), а генуезците от о. Хиос – от данъка, който плащали на владетеля на Алтолуого (Аясолук/Ефес). Дукът на Наксос бил освободен от данъка, който дължал на владетелите на Алтолуого и на Палатие (Балат/Милет). Чрез тези клаузи Сюлейман утвърждавал своето господство над тези територии. Йоанитите от о. Родос, които по това време върнали деспотството на Теодор, се утвърдили като владетели на Салона (Амфиса). И най-сетне Венеция получила една ивица на континента, разположена срещу Евбея. Но наймного спечелила Византия. С неохота Сюлейман обещал, че ще защитава Йоан VII Палеолог от евентуално нападение на Тамерлан, освободил го от данък и му върнал някои острови, Солун, Халкидическия полуостров, крайбрежието на Мраморно море и значителна част от бреговете на Черно море. Връщайки се от Европа през м. юни 1403 г., Мануил потвърдил договора. Но той съзнавал, че това подобрено положение е временно. Във всеки случай едно от първите му действия било безспорно враждебно: той изгонил турците от квартала, който Баязид бил поскал за тях в Константинопол.

В този момент Сюлейман се стараел най-вече да затвърди властта си чрез мир въпреки съпротивата на газиите, които виждали как изчезват възможностите за плячка: независимо от сключения от Сюлейман договор, Игит паша продължил да се сражава с венецианците в Албания.

Мехмед Челеби в Анадола

Политиката, която повел Мехмед Челеби, вторият син на Баязид, или по-скоро неговият настойник Баязид паша, била по-агресивна. Ислямизиран албанец, възпитан в двореца, за да служи на държавата, Баязид паша поел през 1402 г. делата на избягалия в Амасия Мехмед и най напред пристъпил към възстановяване на единството на империята. Като начало Мехмед провъзгласил властта си над анадолските провинции. Той нападнал брат си Иса Челеби, който се установил в Бруса, и го победил още в началото на 1403 г. След като избягал в Константинопол, Иса още един път претърпял поражение и тогава се укрил при емира на Джаник Исфендияр, който се тревожел от настъплението на Мехмед. Иса и неговият съюзник обсадили Анкара, но победеният отново Иса трябвало да избяга в Смирна, чийто емир Джюнеид сключил нападателен съюз срещу Мехмед с бейовете на Сарухан, Ментеше и Теке. Мехмед обаче ги победил, анексирал Сарухан, подчинил другите бейове в Западен Анадол, а Иса изчезнал завинаги.

Сюлейман бил предпочел да не се намесва дори и ако това можело да насърчи Иса. Но той се разтревожил от успехите на брат си Мехмед и преминал в Анадола (точната дата трудно може да се посочи: 1406 или 1407 г.). Бруса, а след това и Анкара му отворили вратите си. Пред непосредствената среща с по-големия си брат Мехмед отстъпил, защото се страхувал, че част от войниците му ще преминат на негова страна. Видимо Сюлейман разполагал с по-голям брой привърженици, към които се присъединили няколко от васалите на Мехмед. От този момент съотношението на силите в Анадола се изменило в негова полза и той спечелил съюзници. Караманският бей Мехмед нападнал Сюлейман, който го победил. След като се оттеглил в Амасия, Мехмед променил тактиката си и решил да атакува Сюлейман в гръб. През юли 1409 г. той привлякъл от Синоп брат си Муса с помощта на емира на Джаник Исфендияр (преминал на негова страна) и влашкия княз Мирчо, които от дълго време поддържали добри отношения с този принц.

Муса Челеби

Поражението при Анкара било по-тежко за Муса, отколкото за неговите братя. Като пленник той бил свидетел на смъртта на баща си, получил

разрешение да пренесе тялото му в Бруса и в крайна сметка се оказал в положението на беден роднина при Мехмед. Този негов печален опит обяснява може би неточния образ, достигнал до нас: един фанатичен, суров и твърд младеж, пълна противоположност на Сюлейман.

Муса влязъл в сюлейлановите земи с армия, състояща се от власи, сърби и българи. Той се оженил за една от дъщерите на Мирчо, който естествено насърчавал всеки опит за дестабилизация на османците. Можем да си обясним също така и присъствието на Стефан Лазаревич, който благодарение на унгарците успял да наложи властта си над Георги Бранкович, поддържан от Сюлейман. Тъй като Муса назначил на поста кадъаскер прочутия шейх Бедредин, който по-късно организирал бунт срещу Мехмед, се твърди, че той избрал една популистка политика, обединявайки бедното християнско и мюсюлманско население срещу аристокрацията.

Навлязъл в Румелия в края на 1409 г., Муса спечелил една важна битка на 13 февруари 1410 г. Сюлейман бил принуден бързо да премине в Европа. Там обаче, въпреки че бил обкръжен от врагове, той намерил поддръжник в лицето на Мануил II. Сюлейман взел жена от династията на Палеолозите и предал двама заложници на императора. Победен на 15 юни 1410 г. близо до Константинопол (битката при Космидион), а след това и на 11 юли край Одрин, Муса се оттеглил. Но на следващата година се върнал, за да нападне с изненада Сюлейман, който, изоставен от някои офицери, се помъчил да избяга, но бил заловен и убит на 17 февруари 1411 г. Муса останал единствен господар на Румелия: неговият успех бил потвърден от решението на венецианците да преговарят с него за запазването на предимствата, отстъпени им от брат му.

След като дошъл на власт, Муса продължил да се сражава: той нападнал Стефан Лазаревич, който го бил изоставил след победата и може би поддържал срещу него друг претендент. Мануил II сторил същото. Във всеки случай Муса обсадил Солун, Селимврия (Силиври), Константинопол, като принудил императора да се обърне към Мехмед, който по всяка вероятност не бил доволен от големия успех на брат си. Бързо сключили договор. Впрочем Муса се сблъскал с опозицията на румелийските аристократи, чието богатство осигурявало неговите военни действия и които отчасти преминали към враговете му. Те насърчавали Мехмед да се намеси и той прекосил Босфора на византийски кораби. Но победен от Муса в битката при Инджегиз (юли 1412), се оттеглил отново в Азия, където трябвало да възстановява реда и да приготви по-грижливо своето завръщане. Той събрал всичките си сили и се споразумял с пограничните бейове, със Стефан Лазаревич и Мануил II, след което отново преминал Проливите през юни 1413 г. На 5 юли край София Муса бил принуден да се сражава. Победен от значително по-многобройните сили,

той се опитал да избяга, но бил заловен и удушен. След като се отървал от братята си, Мехмед постигнал това, за което се борил години наред: възстановеното единство на Османската империя.

МЕХМЕД I (1413–1421)[23]

Мехмед Челеби станал султан. Още при Мурад I османците от време на време използували тази титла – видяхме, че Баязид I поискал от халифа в Кайро разрешение да я носи, – но едва от XV в. тя означавала единствено османския владетел. Нито Сюлейман, нито Муса, които секли монети със своето име, не претендирали за тази титла.. Следователно е важно да се отбележи, че Мехмед е може би единственият от четиримата братя, който имал имперско виждане за своята роля, и приел тази титла още от 1407 г. У него се възродили амбициите на баща му, но съпроводени с благоразумие и чувство за равновесие, наложени от обстоятелствата. Ето защо Мехмед I е показан в добра светлина от османските и от византийските хронисти, които го представят като приятел на християните. Това твърдение трябва да бъде нюансирано. Чрез победата си над Муса Мехмед станал единственият вожд на османския род, като по този начин поставил край на междувластието. Ето защо турската традиция го смята за наследник на Баязид I.

Въпреки това гражданският мир не бил осигурен: до смъртта си султанът бил принуден да се сражава с бунтуващия се народ или с анадолските емири. По тази причина важно било да се избегнат външните конфликти. Мехмед I върнал на своя съюзник Мануил II териториите, предоставени на Византия с договора от 1403 г. В замяна на това императорът изгонил Орхан, сина на Сюлейман, когото държал като заложник. Принцът бил ослепен и изпратен в Акхисар. От друга страна, Мехмед I потвърдил своите мирни намерения пред пратениците на Сърбия, Влашко и България, на Янинското херцогство и на деспот Теодор. Но Венеция късно се решила да преговаря и трябвало да се води война по море, за да се стигне до договор. Мехмед I не отбягвал войната. Той предприел няколко похода: в Негрепонт (Евбея) срещу венецианците (юни 1414), в Унгария и в Щирия. По негово време били завладени Авлона (Вльора) и Джирокастро в Албания (1417 и 1418 г). Мануил II, който още от пролетта на 1415 г. се заел с възстановяването на укрепленията при Хексамилион, разделящи провлака от Коринт, не си правел илюзии в това отношение.

Конфликти с емира на Караман и с Венеция

След като осигурил тила си в Европа, Мехмед I вече можел да премине в Анадола. Караманският емир Мехмед, възползувайки се от граждан-

ската война в Румелия, бил завзел Бруса, но при вестта за победата на Мехмед I вдигнал обсадата. Междувременно Джунеид, когото Мехмед направил санджакбей на Охрид, за да го отстрани от Анадола, избягал; той достигнал до Аядънели и се разбунтувал, като завзел Аясолук (Ефес). През 1414 г. султанът тръгнал най-напред срещу него. Всички съседи на Джюнеид застанали на страната на османците. Обсадената Смирна трябвало да се предаде. Били разрушени стените на града и кулата, възстановена от йоанитите от Родос. А Джунеид бил назначен за управител на Никополис. Тогава османската армия се насочила към Караман: емирът Мехмед, обсаден в Кония, се признал за победен и предал на султана Бейшехир, Сейдишехир и Акшехир. На следващата 1415 година нов бунт предизвикал повторна обсада на Кония. Превзетият град бил оставен на владетеля си, който за момента се подчинил. Впрочем по-добре било да не се тревожи Шахрух, синът на Тамерлан, който държал да укрепи делото на баща си в Мала Азия.

Трудно е да си създадем точна представа за събитията в Румелия. Мехмед I се сблъскал с явната враждебност на Венеция и Влашко и с недоверието на византийския император, който непрекъснато търсел военна помощ срещу турците. Венеция и османците взаимно се обвинявали в пиратство, и то с право, още повече, че репресивните мерки усложнявали положението. През 1415 г. ставало дума за създаване на морска антиосманска лига. От своя страна султанът построил значителен флот в Галиполи: за първи път османската държава осъзнала, че е необходимо да се бори срещу християнската (венецианска) хегемония върху моретата, поне в района на Проливите. От значение е и фактът, че голяма част от моряците на Мехмед I били генуезци, каталани, сицилианци, провансалци или гърци от о. Крит. Превземането на Будоница тласнало към действие венецианците, раздразнени от турските нападения в Евбея.В началото на април 1416 г. към Галиполи бил изпратен флот със заповед за нападение, ако не се постигнел договор с османците, към които успоредно с това били отправени предложения за мир. В крайна сметка те се срещнали в открито море при Галиполи на 29 май 1416 г.: битката завършила с пълно поражение за турците.

Случаят Дюзме Мустафа

Между Мехмед I и влашкия владетел Мирчо сигурно е имало конфликти, но те трудно могат да се определят във времето. Във всеки случай Мирчо изиграл първостепенна роля в две тежки политически и социални кризи, които разтърсили османската държава и показали, че положението на Мехмед I е все още нестабилно.

Именно от Влашко, където се намирал през лятото на 1415 г., през

България дошъл в Македония този, който османската легенда назовава Дюзме Мустафа, „Лъже-Мустафа". Този човек твърдял, че е един от синовете на Баязид I[24]. Историците не са успели да уточнят дали той е измамник. Впрочем този въпрос е второстепенен. Поддръжката, която си осигурил Мустафа (от Мирчо и Джюнеид, който напуснал Никополис, за да го последва, а скоро след това и от Мануил II и множество османски първенци...), и безпокойството, проявено от Мехмед I, показват, че той е имал влиянието на истински претендент, независимо дали неговите претенции били законни, или не.

През 1415 г. Мустафа влязъл в контакт с Венеция и Константинопол. В края на есента на 1416 г. той бил в Македония. От своя страна Мехмед I разположил своето главно командуване в Серес. Той победил съперника си при Солун и го преследвал до стените на града, където победеният претендент и съюзникът му Джюнеид се скрили. Последвала обсада на Солун, чийто управител бавел преговорите, защото не искал да се намесва от името на Мануил II в едно толкова деликатно дело. В крайна сметка византийците сключили изгодно споразумение: вместо да предадат двамата бегълци, те се задължили да ги охраняват – Мустафа в Лемнос, а Джюнеид в столицата. Мануил II не се задоволил само с това важно политическо оръжие, а поискал и годишна сума от 300 000 акчета. Мехмед I нямал друг избор, още повече, че не разполагал с време, за да преговаря: точно тогава научил за бунта на шейх Бедреддин, естествено, подкрепян от Влашко. Той трябвало бързо да отиде в Серес и да вземе необходимите мерки.

Бунтът на Бедреддин

Произлязъл от едно от първите турски семейства, заселили се в Тракия, роден близо до Одрин към 1358 г., син на кадия и ислямизирана гъркиня, шейх Бедреддин получил солидно образование в Бруса, а след това в Кония, Ерусалим и Кайро, откъдето през 1383 г. потеглил на поклонничество в Мека. Той бил уважаван учен, следващ голямата традиция на ортодоксалния ислям (станал хетеродоксен суфи едва след завръщането си в Египет). През следващите години пътувал много, като разпространявал идеите си в анадолските емирства, силно повлияни от шиизма, а след това и в Румелия. Два са основните моменти в учението на Бедреддин. На първо място е благоразположението към християните, което поскоро се дължало на суфитското презрение към външните форми на вярата, отколкото на някакво анахронично желание за ейкуменизъм. На второ място са някои идеи за общност на имуществата, за които имаме малко информация. Изглежда, че неговите духовни наследници от българската област Делиорман са продължили тази традиция, но трябва да

се държи сметка и за възможните отклонения на прекалено старателните ученици, за клеветите или враждебната пропаганда. Много са мистичните ордени, станали обект на същите нападки, на които бил подложен приживе Бедреддин. Изучаването на неговия „комунизъм" принадлежи по-скоро на литературната история на републиканска Турция, отколкото на историята на управлението на Мехмед I. По-важно е да се подчертае отчаянието на християнското и мюсюлманското население, измъчено от ужасния поход на Тамерлан и последвалите го събития. Тези маси, които тънели в мизерия и в различна степен били повлияни от шиизма, естествено, търсели да се заловят за някакъв спасител. Бедреддин бил особено подходящ за тази роля, защото бил велможа, произлизащ от ортодоксалните среди. Неговите идеи, чиято оригиналност тепърва трябва да се доказва, не били единствени в Анадола, където кризата улеснявала този вид течения: можем да посочим Хаджи Байрам от Анкара, чиято благотворителна дейност не поставяла под въпрос стабилността на държавата. Но Бедреддин играел и политическа роля.

Популярността на шейха била голяма и след победата си над Муса през 1413 г. Мехмед го изпратил на заточение в Изник, където продължил да проповядва учението си. Той несъмнено бил свързан с Бьорклюдже Мустафа и Торлак Ху Кемал (евреин според османската легенда), вдъхновители на бунт, който разтърсил Айдън през 1416 г. От това, което ни е известно за идеите, проповядвани от водачите, несъмнено Бедреддин е бил духовният ръководител на този бунт, потушен жестоко, но трудно. По същото време, през юли 1416 г., Бедреддин избягал от Изник и преминал във Влашко с подкрепата на емира на Джаник Исфендияр. Той потеглил към Румелия, като събрал по пътя множество привърженици. Тогава султанът, изоставяйки обсадата на Солун, тръгнал срещу шейха, който бил заловен и съден. В тези смутни времена властта на Мехмед I била силно застрашена. Той не можел да си позволи да прояви снизходителност и Бедреддин бил обесен в Серес на 18 декември 1416 г. Бунтът бил напълно потушен.

Към омиротворяване

Трудно можем да си представим някакво нарочно съвпадение на събитията от 1416. И все пак сигурно не случайно бунтът на Бедреддин обхванал Айдън и Сарухан – родното място на Джюнеид – и бил подкрепен активно от емирството Джаник и Влашко, което оказало помощ и на опита на Дюзме Мустафа. Днес знаем, че той съвпаднал с бунта на Бедреддин. Тези движения, поддържани отвътре от обществената ситуация, а отвън от враговете на османците, несъмнено не са напълно независими едно от друго.

Във всеки случай тяхното съвпадение ги правело още по-опасни. Поради това е забележително, че османската държава съумяла да реагира толкова бързо и ефикасно. Венецианската морска победа показала, че султанът все още не бил господар на морето. Обратно, кризата от 1416 г. и нейното разрешаване са белег както на нездравословното състояние на Османската империя, така и на солидната власт на Мехмед I.

За в бъдеще управлението му било по-спокойно. В Европа пограничните конфликти с власите и унгарците не спирали, но не поставяли сериозни проблеми. Войната с Венеция продължила до 1419 г., когато бил сключен договор. Османците, които междувременно от 1415 до 1417 г. завладели Албания от Епир до Круя, признали сюзеренитета на Венецианската република за тридесет града и крепости, като Венеция се задължавала да им плаща данък за притежанието на Лепанто, Алесио (Леш), Дриваста (Дрист) и Скутари (Шкодра). И двете страни останали нащрек. Във Византия Мануил II все още имал достатъчно власт, за да наложи политиката си на мирно съвместно съществуване, подкрепяна от задържането на Мустафа като заложник. Положението в Анадола също се стабилизирало. Тъй като за момента емирството Караман било в конфликт с Египет, то престанало да представлява опасност. По Черноморието емирството Джаник се разделило. Изпратен да се сражава заедно с османците, Касъм, синът на Исфендияр, разкрил при завръщането си от поход през 1416 г. намерението на баща си да посочи за свой наследник брат му Хазър. Той поискал помощ от османците, за да получи част от джаникските владения. Мехмед I потеглил към Кастамону и обсадил Синоп, където се криел Исфендияр, който, разбирайки, че е загубен, предпочел да признае османския сюзеренитет. Скоро след това той предал не на Касъм, а на султана териториите Тосиа, Чанкъръ и Каледжик, като установил границата до Илгазките планини. Касъм, като представител на османската държава, бил натоварен с управлението на тази област, допълнена с Анкара.

В следващите години османците имали възможност да напреднат още повече. Настъплението на Каракоюнлу било тревожно. От друга страна, емирът Исфендияр, след като получил част от Джаник (Самсун – Бафра), поверил тази област на сина си Хазър. Походът от 1418 г. завършил с полууспех: Мехмед I успял да завземе генуезката част на Самсун, но не и тази на Джаник. Две години по-късно, в началото на 1421-ва, тя била завладяна от принц Мурад, който служел в Амасия. Този седемнадесетгодишен младеж вече започвал да лети със собствени крила. Съвсем навреме, защото баща му, който получил удар през 1416 г., умрял в Одрин на 21 май 1421 г.

МУРАД II (1421–1451)

Бургундският пътешественик Бертрандон дьо ла Брокиер, който се е срещал със сина на Мехмед I, ни е оставил много жив портрет: „Той е дебел, нисък (...), с голям и гърбав нос, малки очи, мургаво лице, месести бузи и кръгла брада. Казаха ми, че бил кротък, добродушен и щедро раздавал земи и пари. Казват също, че мразел доста войната (...) А това, което му доставяло най-голямо удоволствие, било да пие и обичал хората, които пият добре (...). Друго голямо удоволствие за него били жените и младите момчета содомити."

Този образ на добродушен и развратен владетел е лъжлив. Мурад бил енергичен султан. Естествено, не бил любител на войните, а разумен и умерен човек, който съумявал да извлече полза в трудната игра. Той успял да спечели любовта и уважението на еничарите, но също така и на враговете си. Може би на края на живота си, когато пожелал да абдикира в полза на своя син, вече загубил интерес към властта? Във всеки случай той управлявал, избягвайки сблъсъците, и в продължение на тридесет години се държал като човек, който владее положението.

Трудности при наследяването на трона

Когато Мехмед I умрял, потърсили дискретно Мурад в Амасия, докато тялото на баща му било пренесено в Бруса. Смъртта на султана била пазена в тайна до идването на неговия наследник, който се възкачил на трона на 25 юни 1421 г. Тази предпазливост не била излишна, защото Мурад имал трима по-млади братя. Дванадесетгодишният Мустафа бил управител на Хамид, а малките Юсуф и Мехмед, които умиращият Мурад I пожелал да бъдат поверени на Мануил II, били в ръцете на великия везир Яхшъоглу Джеляледдин Баязид паша, който не пожелал да ги предаде на гърците. Според византийския историк Дука този отказ бил достатъчен, за да предизвика военни действия. Изглежда, че около младия наследник на византийския трон (Йоан VIII Палеолог) се оформила партия на привърженици на войната и че тя взела решение за война въпреки опозицията на Мануил II и изгодните предложения на Мурад II. Защото за Византия, която все още държала Дюзме Мустафа, това било възможност да си послужи с него, за да дестабилизира и даже да разцепи Османската империя. През лятото на 1421 г. Дюзме Мустафа и Джунеид били отведени в Румелия и с византийска помощ предприели обсадата на Галиполи. В случай на победа те трябвало да предадат на императора някои територии по бреговете на Мраморно море, Черно море и в Тесалия.

Моментът бил добре избран, защото по същото време анадолските емирства също искали да се възползуват от случая. Като признал мал-

кия Мустафа за законен султан, гермиянският емир Якуб взел под свое покровителство младия принц, чийто вилает Хамидели бил завладян от караманския емир – истина е, че тези територии от дълго време били обект на жестоки борби между двата рода. Също така Ментешеоглу, подчинен от 1416 г., възвърнал независимостта си и започнал да сече монети със своето име; емирът на Джаник, Исфендияр, си възвърнал неотдавна завзетите територии Чанкърлъ, Каледжик и Тосия, а емирите на Айдън и Сарухан си взели част от земите. Всеки се стараел да спечели наново предимствата, получени от похода на Тамерлан, които впоследствие им били отнети. Именно синът на Тамерлан – Шахрух, който искал да запази равновесието, наложено от баща му, и страхът от ново настъпление на монголите навярно били причина за сговорчивостта на Мурад, който направил големи отстъпки и на едните, и на другите. Бил организиран поход само срещу Исфендияр, но той завършил в края на 1421 г. със сключване на договор.

Евентуалното монголско нападение не плашело Мурад толкова, колкото действията на Дюзме Мустафа, който, след като поверил обсадата на Галиполи на Джюнеид, напредвал в Румелия, посрещан навсякъде като законен султан. Той привличал обичайните поддръжници на другите претенденти: граничните бейове, които винаги се отнасяли с недоверие към централната власт, и някои дворцови роби от партията на Мурад. Великият везир бързо бил изпратен, за да се противопостави на узурпатора, но бил победен в Садлъ Дере: много румелийски войници се присъединили към Мустафа. След като разбрали, че Мустафа е превзел Одрин, жителите на Галиполи на свой ред се предали, а Мустафа станал господар на Европейска Турция, на Проливите и на флота. Везирът бил екзекутиран: Чандарлъ Ибрахим паша, който някога напуснал Муса заради Мехмед I, станал велик везир. Този благоразумен учен *(алим)*, противник на авантюристичната политика, запазил поста до своята смърт на 25 август 1429 г.. В този момент обаче всякакъв опит за съюз с византийците, измамени от Мустафа, се оказал невъзможен, тъй като султанът отказал да предаде Галиполи на Византия.

Дипломацията имала по-голям успех другаде. Мурад си осигурил подкрепата на някои погранични бейове (като Михалоглу Мехмед бей, назначен за бейлербей на Румелия) и на деспота на Сърбия и сключил петгодишно примирие със Сигизмунд Унгарски. И най-сетне, тъй като флотът бил в ръцете на неговия съперник, Мурад постигнал споразумение с генуезците от Нова Фокея (Йени Фоча), които били длъжници на султана и му обещали войски и кораби. Междувременно Мустафа, който преминал в Анадола на 20 януари 1422 г., все още бил в изгодно положение. Мурад, откъснат зад река Улубад, се опитал да обърне положението: като обещал на Джунеид Айдънели и Смирненския бейлик, с ко-

ето го накарал да изостави Мустафа. Успоредно с това Михалоглу успешно се опитвал да привлече в лагера на султана граничните владетели от армията на Мустафа, който, след като загубил реномето си поради слухове, че се е продал на византийците, избягал към Одрин, а после, изоставен от всички, се отправил към Влашко. След като разбила войските му близо до моста на Улубад, армията на Мурад на свой ред преминала Проливите с помощта на генуезците и се впуснала да преследва Мустафа. Той бил заловен и умъртвен в Одрин през зимата на 1422 г.

След като възстановил положението си, Мурад II се обърнал към Византия, чиято враждебност доказали току-що отминалите събития. Той започнал обсадата на Константинопол през юни 1422 г., а Евреносоглу Барак нападнал Солун. Но използуването на артилерия се оказало недостатъчно, за да събори внушителната градска стена, и византийците отблъснали общото настъпление на 24 август 1422 г. Несъмнено този първи неуспех не можел да накара Мурад да се откаже от целта си, но положението в Анадола го принудило да стори това.

И наистина, насърчаван и поддържан от Византия, както и от емирствата Караман, Гермият и Джаник, Мустафа, по-малкият брат на Мурад, на свой ред поискал султанската титла. Той се установил в Изник и вероятно се ползувал с подкрепата на голяма част от Анадола. През август 1422 г. той обсадил Бруса. Мурад II се принудил да изостави обсадата на Константинопол и да се отправи срещу брат си. Изправен пред султанските сили, Мустафа избягал във византийската столица, където на 30 септември 1422 г. Йоан VIII го приел. Бил сключен съюз, чиито клаузи не са известни. Във всеки случай тази история нямала никакви последствия. През зимата, когато Мустафа се оттеглил в Коджаели, Мурад си възвърнал Изник. Неблагоприятният сезон разпръснал войските на брат му и народното благоразположение отново се насочило към него. В крайна сметка Мустафа бил заловен и екзекутиран на 20 февруари 1423 г.

Османското възстановяване

След като Мурад II се освободил окончателно от претендентите за трона, можел да се посвети на укрепването на своята държава. Най-напред той се насочил срещу Исфендияр, емира на Джаник, който бил победен в битката при Тараклъ Борлу и избягал в Синоп, откъдето поискал мир. В края на 1423 г. бил сключен договор, според който емирът на Кастамону запазвал този град и Бакъркюреси, признавал сюзеренитета на султана и се задължавал да му доставя всяка година военни части и да му дава част от доходите от мините. През същата година Караманското емирство, другият голям съперник на османците, получило възможност да си възвърне загубеното. Смъртта на емир Мехмед довела до криза за

наследството: срещу новия емир Али се надигнал Ибрахим, поддържан от Мурад II. В замяна на тази помощ Османската империя получила Хамид, завладян през 1421 от караманците. Брачни съюзи засилили разбирателството.

Власите – другият традиционен неприятел на османците, пожелали да се възползуват от политическата криза. Те нападнали по р. Дунав с унгарска помощ през зимата на 1422–1423 г. Фируз бей тръгнал срещу тях, но при вестта за анадолските успехи на Мурад II влашкият принц предпочел да поиска мир, изпращайки синовете си като заложници.

Освободен за момента от грижи в Анадола, Мурад II вече можел отново да подхване своята антивизантийска политика. Скорошният опит показал, че превземането на самия Константинопол не е във възможностите на турците. Но те засилили обсадата на Солун и започнали нападения в Морея. На 22 май войските на уджбея Турхан разрушили стената на Хексамилион, нахлули в деспотството и го опустошили. През 1431 г. Турхан отново разрушил Хексамилион. Колкото до Солун, отбраната му струвала толкова скъпо, а положението му било така отчайващо, че неговият деспот Андроник предложил на венецианците да им предаде града срещу зачитането на правата и институциите на жителите (7 юли 1423 г.). Венеция, чийто нов дож Франческо Фоскари принадлежал към партията на привържениците на войната и бил особено чувствителен към османската заплаха, приел предложението още на 27 юли. През септември неговите войници влезли в Солун.

Йоан VIII, който оставил регентството на брат си Константин, заминал на 15 ноември 1423 г. за Венеция, за да потърси помощ и да обедини републиката и Унгария в обща борба срещу османците. Завърнал се в Константинопол през Унгария на 1 ноември 1424 г., без да постигне нищо особено. Но Константин и Мануил II сключили мир със султана, вероятно обезпокоен от резултатите от пътуването на императора или разтревожен, че Константинопол ще бъде предаден на венецианците. С договора от 20 февруари 1424 г., който Мурад подписал с византийците, те върнали на османците териториите по Мраморно и Черно море (освен Мисиври и Теркос) и се задължили отново да плащат данък.

През този период окончателно бил решен проблемът с Джюнеид. След като, благодарение на османския султан, Джюнеид отново станал господар на Смирна и на областта край Айдън, той отказал да признае неговия сюзеренитет и тласкал срещу османците Византия, анадолските емирства и Венеция. Ето защо, назначавайки през 1425 г. Хамза бей за бейлербей на Акхисар, Мурад II го натоварил със задачата да сложи край на тази заплаха. Победен при Акхисар, обсаден в Ипсала, Джюнеид не успял да увлече караманците със себе си, но имал намерение да разбунтува Румелия и Византия и да ги обедини около един османски

претендент – Исмаил. В края на краищата с помощта на генуезците, на които върнал Самсун, отнет още от Мехмед I, Мурад II заловил Джунеид и го убил, заедно с цялото му семейство, през 1425 г. Освен Смирна и Айдънели османците завладели територите на Хамид огуларъ и на Ментеше огуларъ в Теке.

1423–1430: конфликт с Венеция и борба за влияние с Унгария

Периодът, който продължава до 1430 г., е богат на конфликти с многобройни сили, но конфликтът с Венеция е рамката на тази неясна епоха.

Нарастването на османските владения поставило републиката в трудно положение. Непрекъснатите набези в Морея и активното установяване в Албания изглеждали застрашителни за владенията, на които Венеция държала: Дурацо (Дурас), Скутари (Шкодра), Алесио (Леш), Дривасто (Дрист), Будуа (Будва), Дулсиньо (Улцини), Антивари (Бар), Евбея, Лепанто, Корон, Модон... Решението да се заемат с отбраната на Солун утежнило положението на венецианците. Въпреки многобройните дипломатически опити да се убеди султанът да приеме този факт, той продължил обсадата. Неуспехите на укриващия се в града претендент Мустафа влошавали положението. Османският флот, който вече разполагал с превъзходни изходни бази и се развил значително, провеждал многобройни нападателни операции в архипелага и срещу венецианските владения, най-вече в Евбея. Принуден да постигне разбирателство със султана, дукът на Наксос престанал да помага на Венеция срещу турските морски атаки. Маневрите на венецианския флот в Галиполи не били особено резултатни. Безполезни се оказали и усилията на Йоан VIII да постигане споразумение между Венеция и нейния съперник Сигизмунд Унгарски или опитите за създаване на лига с краля на Кипър и емира на Караман Ибрахим през август 1429 г. През 1429 г. Венеция се намирала в тревожно състояние. Тя направила значителни, но в крайна сметка недостатъчни разходи за Солун. Снабдяването на града и поддръжката на неговите отбранителни съоръжения били трудни и населението недоволствувало. Колкото до турците, опитите да бъдат подкупени или убедени да сключат договор не дали никакъв резултат: Мурад II не приемал венецианско присъствие в Солун и обсадата продължавала.

Венеция обаче била облекчена в резултат на други грижи на османците. Един конфликт за влияние в Сърбия и Влашко ги противопоставил на унгарския крал. За да попречи на Сигизмунд, Мурад изпратил войски във Влашко, с цел да замести с Раду проунгарски настроения Дан II. Сигизмунд лично отишъл да отговори на предизвикателството, но бил победен заедно с протежето си през 1426 г. Той отново влязъл във Влашко през пролетта на 1427 г. и постигнал известни успехи, но в крайна смет-

ка Дан, покровителствуван от унгарците, бил принуден да признае лоялността си към султана през 1428 г. Що се отнася до деспота на Сърбия Стефан Лазаревич, той помагал на турските погранични бейове на границата с Албания срещу венецианците, които му отнели Скутари, Дриваcто и Дулчино. Подписаният през август 1423 г. и ратифициран през 1426 г. договор с републиката го принудил да премине в другия лагер. От друга страна, деспотът се държал като васал на Унгария, отхвърляйки османското влияние. През март 1426 г. Мурад изпратил армия, която да опустоши Сърбия чак до Аладжахисар (Крушевац). Стефан поискал мир и предал своята територия до Крушевац, обещавайки да плаща данък. Кризата започнала наново след неговата смърт (19 юли 1427г).

Тогава Мурад се провъзгласил за наследник на деспотската титла, като се аргументирал с брака на Баязид I с Оливера и оспорил правата на Георги Бранкович. Но Сигизмунд междувременно завзел Белград, а османците завладели Аладжахисар и Голубач (Гюгерджинлик) на р. Дунав. През зимата на 1427–1428 г. кралят на Унгария обсадил този град. Но подкрепленията, изпратени по заповед на бейлербея Синан, принудили унгарците да избягат, след като оставили множество убити и пленници. В края на краищата през 1428 г. Сигизмунд сключил тригодишно примирие с Мурад.

В Анадола емирът на Караман, естествено, бил привлечен от възможността да се възползува от неприятностите на съперника си и потеглил на поход по време на обсадата на Голубач, като завзел Бейшехир. Задържан в Европа, Мурад отново бил принуден да остави Хамидели на караманците. Но се появила и по-голяма опасност, тъй като Шахрух, синът на Тимур, напредвал на запад, воден от желанието да не позволи промяна на статуквото, установено от баща му в Анадола. Победата му над Каракоюнлу на 17–18 септември 1429 г. му отворила пътя към Сирия и Анадола. Но той поел към Херат и султанът се отървал само със страха си.

Занапред само Венеция му се противопоставяла. След приготовления през зимата Мурад събрал войските си и лично тръгнал срещу Солун. След тридневна обсада градът бил превзет и плячкосан на 29 март 1430 г. Повечето венецианци все пак успели да избягат. Този път турците здраво държали Солун: те щели да го запазят до 1912 г. Венецианците изобщо не мислели да си възвръщат града, а трябвало да пазят своите владения: Лепанто, Корон, Модон, Евбея, крепостите в Албания. Адмирал Морозини бил натоварен със задачата да преговаря с Портата, като същевременно демонстрира морското присъствие на Венеция: в Галиполи флотът му причинил значителни загуби на османците и прекъснал връзките им с Азия и Европа. Подписаният в Лапсеки на 30 юли венециано-османски договор бил ратифициран на 4 септември 1430 г. Солун останал в ръцете на османците, гръцките и албанските владения на

Венеция си оставали техни. Освен това на венецианските търговци било признато правото свободно да се движат и търгуват.

1430–1437: конфликти с албанци, унгарци и караманци

Венецианският неутралитет в скоро време щял да се окаже удобен за османците в Албания. Получил свобода на действие, Мурад II се възползувал от вътрешните разногласия на семейство Тока в Епир, за да завземе без драми Янина и областта около нея (октомври 1430 г.). След това, докато Венеция си осигурявала суверенитета над Санта Мауро, Занте (Закинтос) и Кефалония, османците решили да укрепят администрацията си в Албания. През 1431–1432 г. започнало ново преброяване. То срещнало яростна съпротива в множество села, които отказвали въвеждането на тимара. Някои тимариоти били убити. Известни семейства (Кастриот, Арванити) били принудени да изоставят големи владения. Недоволни от това положение, Арванити организирали през 1432 г. сериозен бунт. Насърчени от Неапол и Унгария, албанците победили Евреносоглу Али бей, изпратен за да потуши бунта. Този успех привлякъл около тях християнските феодали от северната и централната част на страната.

Този път османците реагирали, като събрали мощна армия, за да смажат бунта. Турците победили, но няколко факта заслужават да бъдат отбелязани: срещу османците се надигнала местна съпротива, която щяла да се окаже изключително упорита. Венецианците грижливо избегнали да се намесят. Обратно, унгарците, чието примирие с Портата свършило през 1431 г., показали, че няма да престанат да се противопоставят на османците. Те не се задоволили само да подкрепят албанците, но и се готвели за война, събирайки около себе си претендентите за корони в Янина и България, а през 1434 г. и краля на Босна Твъртко, чиято страна редовно била нападана от турците, и сръбския деспот Георги Бранкович, който уж бил съюзник на султана. Най-сетне, след смъртта на владетеля на Влашко, Сигизмунд наложил своето протеже Влад II Дракул. Граничните бейове имали за задача да отговарят на неговите нападения.

Мурад бил загрижен и от положението в Анадола. През 1435 г. Шахрух предприел нов поход на запад. Както обикновено Мурад възприел една изключително благоразумна политика, защищавайки дискретно Искендер, емира на Каракоюнлу, който бягал от Шахрух, но без да предприеме нещо, което да раздразни предводителя на монголите, негов сюзерен. След заминаването му османците наново подели действията си срещу караманеца Ибрахим, който, поддържан до известна степен от мамелюците, завладял Кайсери и околностите му (лятото на 1435 г.). Лишена от владения, Зулкадрийската династия поискала помощ от султана: за Мурад това било възможност да си възвърне земите на карама-

неца, комуто бил отстъпил Хамид през 1428 г. и който понастоящем увеличил териториите си с нови придобивки. През зимата на 1435–1436 г. Ибрахим бил победител, но през пролетта на 1437 г. той не удържал пред съвместната атака на османските и зулкадрийските войски. Принуден да бяга, той успял да сключи мирен договор, в който обещавал повече да не се бунтува и преотстъпвал Хамид на брат си Иса, протеже на османците (май–юни 1437). Те впрочем се възползували от смъртта на Иса, за да запазят Акшехир, Бейшехир и областта около него. От своя страна зулкадриецът не успял да си възвърне Кареси и мамелюците съвсем слабо отговорили на действията на османците.

След като кризата преминала, Мурад II отново можел да мисли за Европа.

Последните години от първото управление на Мурад II: нов конфликт с Унгария (1437–1444)

До този момент Мурад II се показвал не особено агресивен, като по-скоро се стараел да укрепи властта си и да си осигури солидна защита, а не да увеличава значително своите владения. Международната обстановка оправдавала това благоразумие, тъй като султанът бил обграден от врагове: Венеция, Унгария, Караман и евентуално от монголския предводител Шахрух, чието идване в Анадола било постоянна заплаха. Катастрофалният неуспех на Баязид I оказал силно влияние върху османското общество и най-висшите държавни сановници като Чандарлъ Ибрахим паша (велик везир от 1421 г. до смъртта си на 25 август 1429 г.) или Саруджа паша, втори везир и бейлербей на Румелия, настоявали за политика без рисковани авантюри и завоевания. През 1437 г. положението се променило: османците сключили изгоден договор с Венеция. Изтощена от седемгодишния конфликт, загрижена за опазването на своите икономически интереси, републиката държала на мира и щяла да спазва строг неутралитет. Шахрух се оттеглил в Азия. Караманецът бил победен. Точно в този момент смъртта на Сигизмунд на 9 декември 1437 г. като че ли отслабила Унгария. По същото време влиянието на Саруджа паша намалявало. Отстраняването му към 1435–1436 г. засилило властта на привържениците на агресивната политика.

През лятото на 1438 г. султанът лично командувал поход срещу Трансилвания и Унгария с помощта на своите сръбски и влашки васали[25]. Османските армии опустошили страната и се върнали с голяма плячка и много пленници. Слабата съпротива на унгарците насърчила Мурад. През март 1439 г. той нападнал Сърбия, чийто деспот не се отзовал на неговата покана. Османците завладели столицата Семендире (Смедерево) на 27 август и освен рудодобивната област Ново Бърдо цялата стра-

на била вече тяхна. Успоредно с това, нападнат от уджбея на Юскюб (Скопие), босненският крал Твъртко приел да плаща данък. В края на октомври 1439 г. крал Алберт Унгарски умрял, което още повече дестабилизирало страната. През април 1440 г. Мурад обсадил Белград, предна позиция на унгарците. Обсадата била безуспешна. След като опустошил областта, султанът вдигнал обсадата през септември. Но от своя страна бейлербеят на Румелия Шехабеддин паша завладял Ново Бърдо, което имало голямо икономическо значение.

Неуспехът при Белград отбелязал началото на един поврат. От византийска страна унията с римската църква, провъзгласена на Флорентинския събор (6 юли 1439), не променила особено положението. При завръщането си след осемнадесетмесечно отсъствие император Йоан VIII установил само враждебното отношение на народа си към унията. При това почти никаква латинска помощ не компенсирала вътрешните трудности, които последвали. А недоверчивият султан поискал гаранции от императора. Венеция продължавала своя отказ да се намеси.

Съпротивата в Унгария се организирала около една новоизгряваща звезда – Ян Хунияди, трансилвански войвода, който поправил стените на Белград и пристъпил към набези, печелейки дребни победи над османските офицери. В началото на 1442 г. обаче в Унгария била изпратена войска под командуването на Мезид паша. След първоначалните си успехи турците били победени от армия, набързо съставена от унгарски селяни, които защищавали земята си. Тогава Мурад поверил на Шехабеддин паша, когото поставил начело на внушителна армия, задачата да отмъсти за Мезид паша, убит в сраженията. Това бил нов неуспех: през септември 1442 г. Хунияди, възползувайки се от отдалечаването на някои противникови отряди, които плячкосвали околностите, нанесъл на бейлербея тежко поражение. Психологическият ефект от тази победа бил значителен. Надеждата за възобновяване на кръстоносния поход и за изгонването на турците от Европа вече не изглеждала така безумна. Унгарците били насърчавани от папа Евгений IV и неговия пратеник в Унгария кардинал Цезарини, както и от Георги Бранкович, когото Мурад лишил от деспотството. Младият Владислав, крал на Полша и на Унгария, натоварил Хунияди с организирането на така наречения „Дълъг поход“ (1443–1444).

Операциите започнали, когато Мурад бил в Караман. Може би емирът Ибрахим бил предприел нападение поради договора си с унгарците и Византия. Мурад II и по-големият му син Алаеддин, управител на Амасия, излезли срещу него и опустошили владенията му. Но положението в Европа накарало султана да сключи договор със стария си съперник. Хунияди, разчитайки на разпръскването на тимариотите из империята през зимата, преминал Дунав на 1 октомври 1443 г. Той бил при-

дружаван от крал Владислав и от деспота Георги Бранкович. Към него се присъединил и Влад Дракул от Влашко. След като предвидил големи запаси от муниции и провизии, Хунияди се придвижил към Одрин, като превзел Ниш, а след това и София. Но постепенно с течение на времето и с приближаването на врага към основните европейски центрове на империята османците се съвзели. Лошото време, липсата на снабдяване и проходите между София и Одрин им помогнали да отблъснат, макар и много трудно, унгарците. От края на декември те започнали да се оттеглят, като при всеки удобен случай нанасяли удари на османските войски (януари 1444). Бойците триумфално се завърнали в Буда на 2 февруари 1444 г. Победата над турците вече не изглеждала невъзможна и папа Евгений IV подготвил кръстоносен поход, който обединявал Унгария, Бургундия, Венеция и Рагуза. Но султанът не желаел да продължи битката.

Истина е, че се появили други проблеми. В Гърция деспотът на Морея – Константин Палеолог, след като завладял практически целия Пелопонес и възстановил стените на Хексамилион, преминал в настъпление, като се свързал с латинските врагове на султана. През 1443 г. той нападнал Атика и заставил нейния владетел дук Нерио II Ачияоли, васал на Мурад, да му плаща налог и да го признае за свой сюзерен. На следващата година неговите набези в континентална Гърция го довели до Пинд.

От своя страна Албания също се раздвижила. В основата на това движение стоял зетят на Арванити Георги Кастриоти, наричан също така и Скендербег, крупен албански тимариот, обучен при османците, който през 1443 г. завладял Круя (Акчахисар) и искал да си възвърне положението на феодален владетел. След като събрал около себе си няколко клана, той успял да наложи контрол над северната част на страната и да ръководи в продължение на десетилетия една резултатна съпротива срещу османците. Впрочем за момента те се безпокояли повече от действията на деспота на Морея и на караманския емир, който също, в съюз с унгарците, отново нападнал, възвърнал си Бейшехир и Акшехир и се насочил към Анкара (пролетта на 1444 г.).

Тези действителни или възможни заплахи, а може би и страхът от нов кръстоносен поход накарали Мехмед да иска мир още през март 1444 г. чрез посредничеството на Георги Бранкович, който пък бил съблазнен от мисълта да си възвърне деспотството. Договорът, сключен в Одрин на 12 юни 1444 г., несъмнено бил ратифициран от Владислав на края на юли: османският сюзеренитет над България и Влашко бил признат, Сърбия била върната на Бранкович. Двете воюващи страни обещали повече да не преминават р. Дунав. Примирието било сключено за две години, но можем да се запитаме в каква степен двете страни били искрени: Владислав веднага нарушил думата си. Но за момента султанът можел без никакъв риск да тръгне срещу караманеца Ибрахим. Той потег-

лил на поход през юли 1444 г., като оставил в Одрин младия Мехмед, който след смъртта на принц Алаеддин останал единствен наследник на трона. Новият велик везир Чандарлъ Халил паша бил натоварен с властта в Румелия и тази промяна показвала връщането към по-благоразумна и дипломатична политика. Разправата с Караман била жестока, но скоро бил сключен мир. Емирът си възвърнал Акшехир, Бейшехир и Сейдишехир, но обещал да изпраща ежегодно на османците сина си и една армия. Следователно Мурад II успял да си осигури мир от всички страни.

Първо управление на Мехмед II и второ управление на Мурад II

Това желание за мир може би било продиктувано от намерението на султана да абдикира. Истина е също така, че той нямал особено доверие в уджбейовете: не бил ли заподозрян Турхан в съглашателство с неприятеля? Тези вътрешни и външни проблеми и смъртта на сина му Алаеддин навярно породили у него голяма умора. Дълбоките причини за неговата постъпка са неизвестни. Факт е, че в края на юли 1444 г., считайки вероятно, че е осигурил външен мир, Мурад II отстъпил трона на сина си Мехмед.

Първата последица от това решение било възобновяването на войната. Политическата ситуация в Одрин била тревожна: великият везир Чандарлъ Халил паша, на когото Мурад II имал пълно доверие, срещнал опозицията на другите везири, които били по-близки до Мехмед II. За неприятеля настъпил удобен случай: докато Византия освободила Орхан, внук на Баязид I, чиито опити за бунт не успели, католиците опитали да организират нов кръстоносен поход. Сключването на мирен договор с Унгария и настъплението на Караманския емир принудили османската армия да премине в Анадола. През юли 1444 г. един флот от кръстоносци под венецианско командуване бил изпратен към Проливите с главната задача да пресече пътя за връщане на Мурад II. Сухопътната армия била водена от крал Владислав, папския легат Цезарини и Хунияди. Но сръбският деспот, който в резултат на съюза с Портата получил неочаквани облаги, не участвувал в кръстоносния поход. Той даже попречил на Скендербег да се присъедини навреме към своите унгарски съюзници. Те преминали р. Дунав и като избягвали опасните проходи по пътя за Одрин, се отправили към Черно море през Видин и Никопол, като от време на време плячкосвали някое селище. Към тях се присъединил Влад II Дракул и неговите власи. Кръстоносците пристигнали във Варна на 9 ноември 1444 г. и разбрали, че Мурад, извикан спешно, вече е преминал Босфора, може би с помощта на генуезците, но във всеки случай без да бъде спрян от флота на кръстоносците, който се намирал в Дарданелите. Османските войски имали голямо числено превъзходство.

Битката била жестока, дълго време не било ясно кой ще победи, но смъртта на краля и на Цезарини решили края ѝ. Когато настъпила нощта, християните побягнали разгромени. Османската власт на Балканите вече била здраво укрепена.

Победителят Мурад преминал в Азия, а трона оставил както по-рано на сина си. Но още от предишната есен началото на управлението на Мехмед II, който имал непреклонен и труден характер, било доста бурно. Много сериозни вълнения предизвикали проповедите на един дервиш *хуруфи*, покровителстван от младия султан против волята на мюфтията и великия везир. Одрин пламнал. Унгарската заплаха създала паника в града. Очевидно отношенията между Мехмед II и Халил паша били лоши. Все пак първото управление на Мехмед II продължило повече от една година. Най-главното събитие било сключването на мир с Венеция (23 февруари 1446), който много напомнял мирния договор от 1430 г. Шехабеддин пазел границите, застрашавани от унгарци и власи, а деспот Константин продължавал своите операции в Гърция. В тази обстановка Халил паша извикал Мурад, за да поеме наново властта. Може би, за да спечели отново влиянието, което губел? Може би от тревогата, че Мехмед II има намерение да нападне Константинопол? Може би поради действията на претендента Давуд във Влашко? Независимо от причината Мурад напуснал Маниса, в която се бил оттеглил (5 май 1446), отишъл в Бруса, а след това и в Одрин, където Халил организирал бунт на враждебно настроените към Мехмед II еничари, които посрещнали Мурад II с радост. Дошъл ред на Мехмед II да отиде в Маниса, придружен от своите верни хора.

След като столицата се успокоила, султанът трябвало да се противопостави на всички, които оспорвали османската власт на Балканите. Пръв бил деспотът на Морея Константин, който се борел срещу османците не само в Пелопонес, но и в цяла континентална Гърция. Съветван и придружаван от Турхан бей, който многократно бил провеждал операции в Морея, Мурад II нападнал наскоро възстановените от деспота укрепления на Хексамилион. Османските оръдия ги сринали (декември 1446). Гръцката армия побягнала и оставила турските войски да опустошат Пелопонес и да вземат много пленници. Независимо каква била причината за неуспеха – лошата организация на армията, измяната на албанските войници или уплахата на местните гърци – след поражението при Варна и решението на венецианците да поддържат добри отношения с Портата, деспотството нямало никакъв шанс да оцелее срещу укрепналата османска мощ. Походът от 1446–1447 г. сложил край на гръцкото възстановяване и на независимостта на Морея. За момента Константин трябвало да признае сюзеренитета на султана.

Мурад II прекарал лятото на 1447 г. в Одрин. В Албания Скендербег

засилил антиосманската си политика. Султанът тръгнал срещу него през пролетта на 1448 г., придружен от младия Мехмед, но походът бил спрян. Хунияди, регент на Унгария от 1446 г., бил твърдо решен да възобнови опитите си за прогонване на турците от Европа. Той вече не можел да разчита на Венеция, нито на сръбския деспот, който, загрижен за сигурността си, избрал съюза с османците. Ето защо той се договорил с власите и Скендербег. Предупреден от Бранкович за съвместните унгаро-влашки действия, Мурад напуснал Албания и се отправил към София, където подготвил силна армия. Войските на Хунияди навлезли в Сърбия на 28 септември 1448 г., опустошавайки страната. Унгарците искали да бъдат близо до албанския си съюзник, за да получат помощ от него и евентуално да разделят на две османска Европа. Но изненадан в долината на Косово от превъзхождащата по брой армия на Мурад, Хунияди трябвало да предприеме на 18–19 октомври 1448 г. катастрофална за унгарците битка.

На следващата година бейлербеят на Румелия завзел отново крепостта Йоргьокю (Гюргево) на влашката граница, докато *акънджиите* на Турохан бей плячкосвали страната. Лично султанът се опитал да разгроми бунта на Скендербег. В средата на май 1450 г. той обсадил Круя със значително количество хора и много муниции. Оръдията обстрелвали стените на крепостта, но не успели да се справят със защитниците и с войските на Скендербег, които се оттеглили в планините и успешно повели партизанска война. Но албанците били крайно изтощени, когато османците, страхувайки се може би от настъпването на зимата, вдигнали обсадата в края на октомври 1450 г. Съвсем навреме, защото Скендербег, срещу когото се опълчили племенните вождове, обвинявайки го, че води централизирана политика в техен ущърб, не успял да получи подкрепата на благоразумните венецианци, които даже снабдявали османската армия! Той обаче укрепил властта си благодарение на финансовата помощ на Рагуза. Известен в цяла Европа като герой на християнството, той получил помощ от много места и през март 1451 г. сключил договор, с който признавал сюзеренитета на крал Алфонсо Неаполски: Албания дълго още щяла да се съпротивлява на турците. Нейните планини, близостта на Адриатика и отдалеченото местонахождение на османските бази я превръщали в лесно охраняема страна. Въпреки това османската власт на Балканите практически била вече непоклатима.

Смъртта на Мурад II в Одрин на 3 февруари 1451 г. довела на трона един султан, който щял да ускори още повече разрастването на турската империя.

Мурад II и консолидацията на империята

В края на управлението на Мурад II империята възвърнала състоянието си от 1402 г. Византия, която при неговото идване на власт ръководела играта, вече била принудена да мълчи. Унията продължавала да не носи нищо конкретно на императора в Константинопол, а Морейското деспотство било завладяно. След тежката война за Солун Венеция предпочела да поддържа добри отношения с Портата, което ѝ осигурявало търговски предимства. Рагуза също сключила договор с османците. Сърбия била подчинена, Унгария и Влашко били спрени. Албанският проблем по-скоро дразнел, отколкото тревожел. В Анадола Караман като че ли се вразумил. Макар че му дали Хамидели, османците завзели множество дребни емирства благодарение на дейността на управителя на Амасия Йоргюч паша: Чарум, Османджък, Джаник; те получили и емирството Гермиян, предоставено им от последния негов владетел през 1428 г. – останал без наследник, Якуб бей не си правел илюзии относно евентуалната съдба на своето емирство.

Съзнавайки опасността, която представлявали Шахрух и Караман в Азия, Унгария, Влашко, Сърбия и Венеция в Европа, Мурад се показал благоразумен и не особено агресивен. Но неговото управление се характеризира и с укрепването на османската армия. Въпреки че турският флот все още не бил в състояние да се пребори с венецианския, той се развивал и постоянните схватки, на които подлагал венецианските владения, оказали голяма роля за крайната победа. На суша еничарската войска постоянно се увеличавала. Надеждна и вярна на Мурад в бой, тя била елитна войска, която успешно отбивала ударите на неприятелската конница. Новите оръжия, мускетите и най-вече оръдията придавали модерен характер на армията.

Пограничните владетели (уджбейове), които се установили трайно в своите области с армиите си от тимариоти, също изиграли значителна роля в отбраната на територията и настъплението срещу неприятеля. Между 1420 и 1450 г. тяхното влияние обаче намаляло. Тъй като държели на своята независимост, те нямали доверие в централната власт, представлявана от султана и неговите бейлербейове. Ето защо не се поколебали да окажат поддръжка на някои претенденти за трона или да не се подчиняват, било като не спазвали някой договор, било като се свързвали с неприятеля. Но нуждите на съвременната война (използуване на огнестрелно оръжие, събиране на голям брой войски) и появата на сериозни врагове като Хунияди ги принудили постепенно да затегнат връзките си с централната власт.

Тя също била разделена. Мурад като че ли бил по-близко да една политика на благоразумие, бил склонен към дипломатически решения, ко-

гато това се оказвало възможно, и нападал само когато бил сигурен в изхода. Но това поведение по-скоро е свързано с международното положение, отколкото с някакъв пацифизъм на султана. Тази политика била провеждана най-вече от членовете на семейство Чандарлъ, отначало от Ибрахим, а после и от Халил, който, стараейки се да избегне катастрофалните последици от една авантюристична политика, опирал властта си върху еничарите. Той бил обичан от тях и съумявал да ги манипулира, когато се наложело. Съществувала и партия от привърженици на войната, които, естествено, дошли на власт, когато станало възможно да се нападне Унгария. Но нормално е да се сменят хората, когато се сменя политиката, и първият везир Фейзулах паша бил отстранен, когато неуспехът на тази политика станал явен. Тази тенденция, която се ползувала с благоразположението на младия Мехмед II, щяла да се реваншира след идването на новия султан на трона.

Съществуването на противоположни партии не представлява ненормално явление и по-важно е да се подчертае укрепването на държавата и обществената стабилност при управлението на Мурад II. Но най-забележителното явление през това управление било появата на един сериозен неприятел: Унгария.

ТРЕТА ГЛАВА

ВЪЗХОД НА ОСМАНЦИТЕ (1451–1512)

Никола ВАТЕН

МЕХМЕД II (1451–1481)

Мехмед II бил силна личност. Трудно дете, което с мъка образовали, непокорен юноша, той бил властен владетел. Без да го уподобяваме на ренесансов принц, ние сме привлечени от открития към света ум на султана, който поръчал портрета си на венециански художник, накарал да му преведат различни гръцки и западноевропейски книги и пожелал да опознае по-добре християнската религия. И все пак не бива да се заблуждаваме по отношение на ограничения характер на този интерес, който, трябва да припомним, се вписва в една османска традиция. Както Баязид I, Мехмед II има имперско виждане за своята роля. Превземането на Константинопол – отдавнашна мечта на династията, за него е необходимост както за хармоничното развитие на държавата му, така и за овладяването на византийското наследство. Но Мехмед II съвсем не пренебрегва турското и мюсюлманското наследство. От политическа гледна точка той работи за създаването на империя, обединяваща и трите култури в едно общо цяло. От военна гледна точка се стреми да си присвои териториите на отстранените династии, да си възвърне всички бивши османски земи и да затвърди сигурността си, поставяйки под контрол Анадола и Румелия, Черно и Егейско море. Винаги могат да се намерят политически оправдания, но безспорно жаждата за завоевания и вкусът към войната са ключовите елементи от неговата личност. Многократен победител, безмилостен, потаен, с впечатляваща физика, Мехмед II бързо се превърнал в легендарна фигура.

Трудното начало

Според общоприетата вече практика смъртта на султана известно време се криела. Рискът от смутове по време на междуцарствието бил особено голям при идването на Мехмед II, който не бил популярен сред еничарите и можел да очаква византийците да изпратят срещу него Орхан, дру-

Османската империя непосредствено преди превземането на Константинопол (1451)
УНГАРИЯ
Белград
Голубац
СЪРБИЯ
ВЛАШКО
Крушевац
Ниш
Никопол
Йерголю
Ragusa
Будуа
Антивари
Скутари
Алесио
Круя
Дураццо
Охрид
Серес
Солун
Берат
Авлония
Арта
Лепанто
Патрос
Коринт
Леонтарион
Наварин
Мистра
Модон
Корон
Ахиоли
Йоанити от Родос
Родос
Бофрум
Наксос
Смирна
Фокея
Лесбос
Лапсеки
Гелиболи
Константинопол
(Виз.)
Бурса
Изник
Амастрис
Васталиону
Тосия
Чанкъръ
Кастамону
Трапезунд
Еритрейски
Кастелорио
Кефалония
Генуезци
Венеция
Византийци
Ахиоли
Йоанити от Родос
ЧЕРНО МОРЕ
КРИМ
Кафа
ДЖАНИК
ОСМАНЦИ
ВИЗАНТИЙЦИ
ГЕНУЕЗЦИ
ЕВБЕЯ
КАРАМАН
Акшехир
Кония
Бейшехир
Сийдишехир
Ларенде
Анталия
Алания
Тарс
Адана
ЗУЛКАДР
Кършехир
Малатия
КАРАКОЮНЛУ
АККОЮНЛУ
МАМЕЛЮЦИ
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ

гия претендент за трона. След като на 18 февруари 1451 г. той поел властта, политиката му била много предпазлива. Страхувайки се от политически смутове, задържал Чандарлъ Халил на поста велик везир въпреки лошите им отношения. Очевидно той бил човекът, способен да води необходимата политика на дипломатическо успокояване. Колкото до еничарите, Мехмед II бил първият султан, който няколко месеца по-късно въвел изплащането на така наречения „дар за щастливо възкачване", поискан от тях по време на един бунт. Но той придружил тази мярка с отстраняване на много от техните началници и с преустройство на целия корпус.

Само Константин XI, който заел мястото на починалия на 31 октомври 1448 г. Йоан VIII, потърсил помощ от италианците срещу младия султан. Но изглежда, че нито гърците, нито латините са имали чувството за нещо неотложно. Повечето европейци били заети с вътрешните си проблеми: Венеция изпратила пратеници при Мехмед II, който се показал благоразположен; различните договори, сключени от Мурад II, които след смъртта му станали недействителни, били подновени. Пратениците на островите в Егейско море, на Влашко, на о. Хиос, о. Лесбос, о. Родос, на генуезците от Галата били приети много добре. Сръбският деспот Георги Бранкович даже получил през 1451 г. някои територии и гаранция за правата си по време на тригодишното примирие, сключено с Унгария през април и ратифицирано на 20 септември 1452 г. Това означавало признаване на унгарското влияние в Сърбия. За момента султанът трябвало да осигури своя тил, за да успее в начинанието си срещу византийците. На 10 септември 1452 г. той подновил мира с Венеция. От своя страна Рагуза си осигурила османското благоразположение, като спонтанно увеличила своя годишен данък. А през април 1451 г. Константин получил тържествената клетва на Мехмед II, че сключеният от предшествениците му мир ще бъде стриктно спазван. Присъствието на Орхан в Константинопол даже му позволило да получи годишна рента от 300 000 акчета. Портата следователно проявявала голяма гъвкавост.

Причината се намирала в затрудненията, които срещнал Мехмед II в Анадола: по-предприемчив от европейците, Ибрахим, емирът на Караман, искал да се възползува от междуцарствието. Тъй като не желаел да започва война, той предизвикал бунтове в областите Ментеше, Айдън и Гермиян, а сам потеглил срещу Анталия. Първите османски атаки срещу него били неуспешни и султанът трябвало да се намеси лично, докато бейлербеят на Анадола бил изпратен срещу Илиас Ментешеоглу. Принуден да бяга, караманецът се скрил в крайбрежната планинска област Ташели, откъдето поискал мир. Мехмед II си възвърнал Акшехир, Бейшехир и Сейдишехир, които баща му бил принуден да изостави. От друга страна, емирът на Караман трябвало да се закълне във вярност към

Портата и да обещае изпращането на годишен контингент от войски. За момента редът в Анадола бил възстановен, а мирът с християните – осигурен. Мехмед II вече можел да се посвети на една отдавнашна мечта – превземането на Константинопол.

Превземането на Константинопол

Съществуването на една малка гръцка търговска държавица вътре в границите на Османската империя било анахронизъм. Нейното присъствие, макар и в по-малка степен отпреди, смущавало съобщенията и прехвърлянето на войските. От друга страна, завладяването на столицата на бившата Римска империя и превръщането на османската държава в империя с всемирно значение било отколешна мечта, която Портата лелеела от времето на Баязид I. А в Одрин съществували военнолюбиви настроения и те се ползували с благосклонността на младия Мехмед, който може би още при първото си управление мислел да превземе града. Дали за да избегне тази опасност или несъзнателно, императорът Константин XI изпратил посланици при завърналия се от Караманския емират Мехмед. Те трябвало да протестират срещу закъснялото плащане на откупа за Орхан и даже да го заплашат. Султанът отговорил любезно, но поведението на гърците само затвърдило намерението му да се отърве от тези досадници.

Със завръщането си в Одрин Мехмед II започнал старателна подготовка на обсадата въпреки дискретната опозиция на великия везир Чандарлъ Халил. Най-напред той конфискувал доходите, теоретически предназначени за Орхан, и като взел някои мерки за девалвация на парите, увеличил собствените си доходи. От военна гледна точка най-зрелищният акт бил издигането на крепостта Румели Хисар, разположена на Босфора, срещу крепостта Анадолу Хисар, изградена от Баязид I на азиатския му бряг, там, където проливът е най-тесен (600 м.). Крепостта, построена между 15 април и 31 август 1452 г., била снабдена с оръдия, които позволявали да се прегради Босфорът. Всеки кораб трябвало да се представи на османския комендант и да заплати правото за преминаване. Имало заповед, който откажел, да бъде потопен. Султанът напуснал строежа на 28 август и в продължение на три дни направил преглед на укрепленията на Константинопол. След завръщането си в Одрин той специално проучил въпроса с оръдията. Бил нает един унгарски специалист и под негово ръководство леярните на султана създали невиждани по размери оръдия, които щели да изиграят голяма роля. Най-сетне Мехмед II създал достататъчно голям флот, поставен под командуването на санджакбея на Галиполи, който по традиция предвождал османския флот. Били взети и стратегически мерки. Емирът на Караман бил

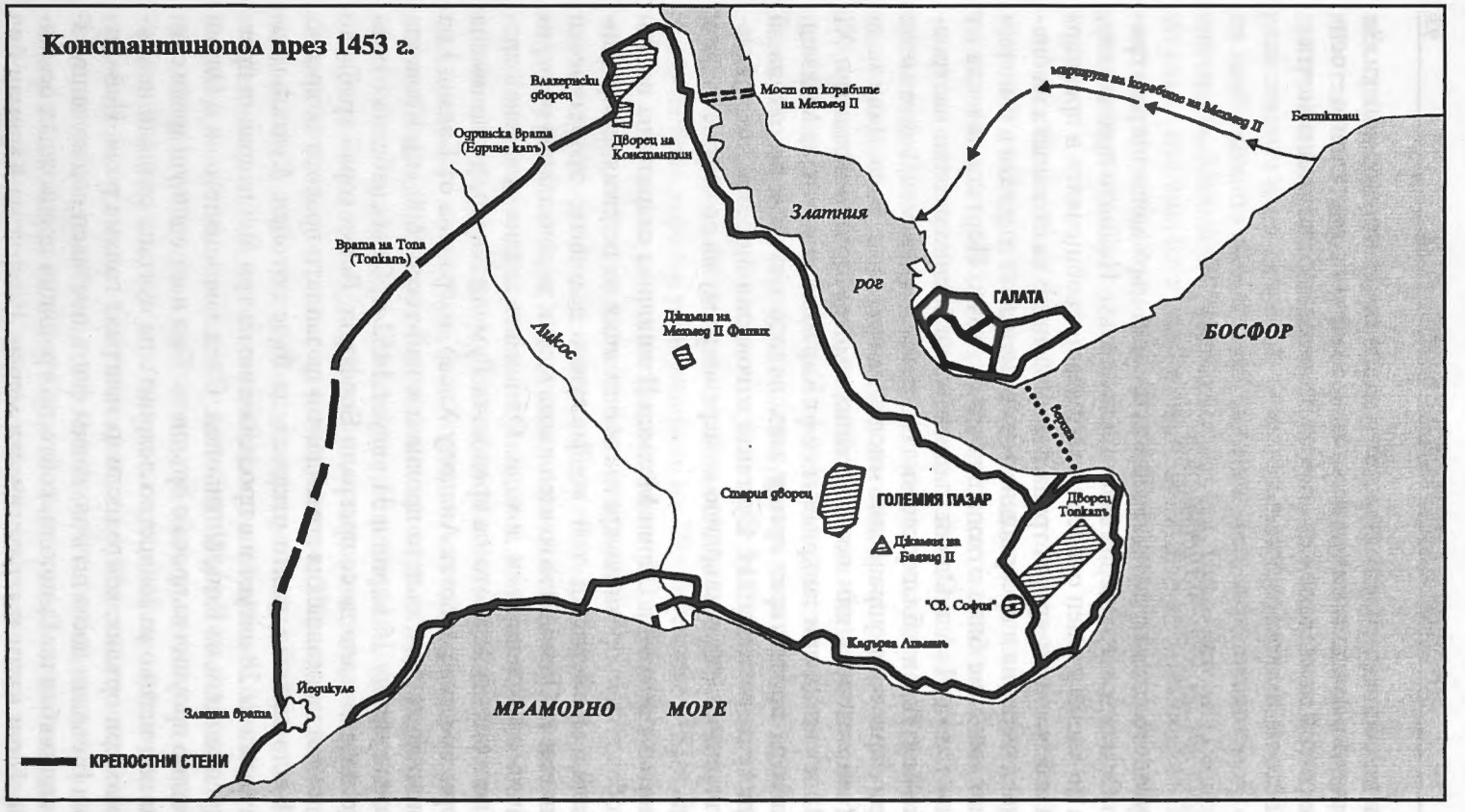
Константинопол през 1453 г.
Влахернски дворец
Одринска врата (Едирне капъ)
Дворец на Константин
Мост от корабите на Мехмед II
маршрут на корабите на Мехмед II
Бешикташ
Златния рог
Врата на Топа (Топкапъ)
Дикилия на Мехмед II Фатих
Ликос
ГАЛАТА
БОСФОР
Порта
Старият дворец
ГОЛЕМИЯ ПАЗАР
Дворец Топкапъ
Дикилия на Баязид II
"Св. София"
Кадъръ Алтънъ
Йедикуле
Златна врата
МРАМОРНО МОРЕ
КРЕПОСТНИ СТЕНИ

неутрализиран чрез силата на оръжието, а християните негърци – чрез дипломатически ходове. Колкото до византийските сили от Морейското деспотство, което Константин при възкачването си на престола оставил на братята си Тома и Деметриос, те били задържани в Пелопонес от нападение, осъществено през есента на 1452 г. от стария уджбей Турхан и синовете му. От друга страна, бейлербеят на Румелия Дайъ Караджа бей завладял византийските градове в Тракия. През февруари–март европейските и азиатските войски, сред които имало и сръбски отряд – се събрали около града. Предшествуван от оръдията и обсадните машини, Мехмед II пристигнал на 2 април 1453 г.

Константин XI не успял да се противопостави на очевидните намерения на османците. Неговите протести по повод построяването на крепостта на Босфора не дали никакъв резултат. През 1452 г. той изпратил делегация, за да осведоми италианците и да им поиска помощ. Но Венеция и Генуа държели на добрите си търговски отношения с Османската империя. Генуа дала пълна свобода на действие на своите поданици и приканила колониите си (Пера, Хиос) да се разберат с турците. Венеция, която била готова да снабдява града, оставала резервирана по отношение на военната помощ. Кралят на Неапол изпратил наистина свой флот в Егейско море, но той бил върнат обратно след няколко месеца. Папата от своя страна смятал, че е приоритетно фактическото прилагане на унията на църквите, решена във Флоренция, или с други думи, подчинението на гръцката църква на Рим. Пристигнал в Константинопол на 26 октомври 1452 г. с 200 стрелци, неговият легат кардинал Изидор Киевски успял да получи съгласие за тържествена служба в „Света София“ на 12 декември в чест на унията в присъствието на василевса и двора. Срещу това официално признаване на Рим нямало отявлена съпротива, но то било лишено от смисъл. Вече било много късно. Един венециански флот с войски и провизии, изпратен по същото време, въобще не пристигнал. От друга страна, в края на март три генуезки кораба били натоварени на разноските на папата с оръжия и муниции. Нито една друга сила не помогнала на обсадените.

Пътниците и екипажите на чуждите кораби, които се намирали в пристанището, обаче участвували в отбраната. Имало генуезки и каталански доброволци и 26 кораба били оборудвани за бой в Златния рог (5 венециански, 5 генуезки, 3 критски, 1 анконски, 1 каталански, 1 провансалски). На 29 януари 1453 г. генуезецът Джустиниани пристигнал начело на 700 души. Поверили му отбраната на крепостната стена, тъй като бил специалист. Общо защитниците били малобройни: историкът Сфранцес, натоварен в края на март със задачата да преброи годните да носят оръжие хора, включително и монасите, преброил 4983 гърци и 2000 чужденци. Значително по-многобройните нападатели разполагали с много по-

мощна артилерия.

Този път прочутите крепостни стени на Константинопол вече не представлявали сигурна защита. Въоръжени сравнително по-добре от турците, християните можели ефикасно да се съпротивляват на нападенията, но скоро се оказало, че тяхната артилерия нанасяла повече щети на собствените им стени, отколкото на неприятеля. Морските укрепления били солидни и здрава верига препречвала входа към Златния рог. Ето защо войниците били разположени предимно върху сухопътните укрепления. И точно от тази страна Мехмед II бил струпал своите сили и оръдия, най-вече в днешния квартал Топ Капъ. Флотът, разположен край европейския бряг на Босфора, в сегашното пристанище Бешикташ, бил натоварен с блокадата и патрулирал с тази цел в Мраморно море. Пътят, който свързвал флота с армията, заобикалял генуезкия град Галата, чиито жители търсели спасение в един двусмислен неутралитет, доставяйки и на едната, и на другата страна провизии и сведения.

Ежедневно турските оръдия нанасяли големи щети на градските стени, които обсадените дълго поправяли, докато артилерията поддържала непрекъснати атаки. Османците предприели три големи нападения – на 18 април, 7 май и 12 май, за да се възползуват от пукнатините, получени от обстрела, но обсадените ги отблъснали. Обсадните машини и мините не дали резултат, а флотът бил не особено блестящ. Той не само не успял да форсира входа на Златния рог, но претърпял тежко поражение, когато се опитал да залови трите генуезки кораба, наети от папата, и един натоварен със зърно обоз на императора. Блокиран на 20 април поради липса на попътен вятър, обозът се съпротивлявал толкова успешно, че когато той най-сетне успял да влезе в пристанището, османският флот вече бил понесъл големи загуби, което силно разгневило Мехмед II. Това било доказателство, че въпреки увеличаването си султанският флот – като хора и снаряжение – още не можел да се мери с латинските флотилии.

Като не успял да разбие „ключалката“ на Златния рог, Мехмед II променил тактиката. На 22 април той прекарал част от войската си по суша от Босфора в Златния рог. Стените, които го ограждали, се защитавали по-трудно, а корабите, намиращи се в пристанището, били по-изложени на нападенията. Генуезците и венецианците се опитали да изменят нещата през нощта на 28 април, като подпалили турския флот. Това било скъпоструващ неуспех: артилерията, разположена на брега, отблъснала атаката на християните. Предимствата, които постигнал султанът с проникването си в Златния рог, били затвърдени. Той направил мост, който улеснявал движението на войските.

В края на май обсадените били изтощени от глада и умората от непрестанните боеве. Но след седемседмична безрезултатна обсада в османския лагер също настъпили разногласия. Изглежда, че Халил паша

желаел да се вдигне обсадата: той се страхувал от силен отпор от страна на Западна Европа. В крайна сметка партията на поддръжниците на войната, представлявана от Заганос паша, се оказала по убедителна и било взето решение за последно настъпление през нощта на 28 май 1453 г., след като Константин XI отхвърлили предложенията, които му били отправени според ислямския закон. Градът бил нападнат от всички страни, включително и от брега на Мраморно море, където действувал флотът. Всъщност това били най-вече диверсионни операции. Истинската битка станала в долината на Ликус. Три атаки последвали една след друга. Командирът Джустиниани бил тежко ранен и изоставил сражението, което довело до поражението на генуезките войски. Сами срещу нападателите, гърците и венецианците скоро били обкръжени. Императорът загинал в битката. Победата на османците вече била сигурна. Флотът дебаркирал и града бил завзет от турците въпреки съпротивата на някои квартали. Част от християнския флот успяла да избяга, докато войниците на султана се отдавали на плячкосването, което им се падало по право. Жителите на града, повечето от които напразно потърсили убежище в „Света София", били пленени и поробени или избити. С превземането на Константинопол на 29 май 1453 г. Мехмед II сложил край на Византийската империя.

Установяване на османците в Константинопол

На 30 май следобед Мехмед II влязъл в града, който вече щели да наричат с турското име Истанбул. Той го прекосил на кон до „Света София", където била направена молитва. Очевидното му намерение било да превърне своето завоевание в столица на империята си. Руините, останали след плячкосването, го огорчили. Ето защо той го преустановил, преди да изтекат трите дни, които ислямският закон предоставя на войниците. Истина е, че плячката вече била значителна. Трябвало да се възвърне блясъкът и цветущият вид на града, който имал само около 40 000 жители в навечерието на обсадата.

С тази цел султанът най-напред проявил неочаквано великодушие спрямо гърците. Безспорно кланетата и грабежите не били спестени на населението, но въпреки че османците не проявили никакво снизхождение към латинските бойци, които били екзекутирани, и в още по-голяма степен към Орхан, било провъзгласено, че гърците, които са се спасили, могат да се завърнат по домовете си. Не във всички случаи била малтретирана и византийската аристокрация. Част от нейните деца били включени в системата за обучение на *капъ кулари*, което им давало възможност за добра кариера. Даже се повдигнал въпросът да бъде назначен за управител на града Лукас Нотарас. Но поради недоволството на

Шехабеддин и Заганос, които се страхували от предателство, Нотарас бил екзекутиран. Във всеки случай положението на гърците било ясно определено. Каквато и да е била причината, факт е, че множество църкви отначало били запазени. Гръцката църква получила траен статут и организация. По инициатива на султана много популярният водач на антиуниатската партия, Георгиос Схолариос, бил провъзгласен за патриарх под името Генадиос. Естествено, Генадиос и неговите наследници на този пост невинаги се чувствували добре, но Църквата запазила своята духовна независимост, което не можело да не ласкае антилатинските чувства на народа. Гръцката „нация" (милет) щяла да бъде ръководена и представяна от патриарха; споровете между гърците щели да бъдат разрешавани от православни съдилища, било признато свободно изповядване на култа. Естествено, този статут отговарял на нормалното положение на християнските общности в мюсюлманските страни, но установяването му в държавен мащаб и утвърждаването на престижа на Патриаршията представлявало значително събитие.

Това било само един елемент от политиката на възстановяване на Истанбул. Мехмед II предприел и значителни строителни работи: ремонт на стените, построяване на цитаделата Йедикуле и на дворец в центъра на града. През 1459 г. висшите държавни сановници получили нареждане да основават образователни, медицински, благотворителни и търговски комплекси около големите джамии. Трябвало да се възроди интелектуалният и икономически живот в града.

Третият елемент от тази политика се състоял в насилственото заселване. Пленниците, които се полагали на Мехмед II, били освободени и заселени в квартала Фанар (Фенер), защото всички недвижими имущества по право се полагали на султана. Била насърчена имиграцията с обещанието за преотстъпка на жилища и била провеждана традиционната политика на заселване на големите градове на империята и на селищата, завладени по време на управлението на султана. Най-трудно било да се принудят да емигрират заможните търговци и занаятчии, от които се нуждаел икономическият живот на столицата, и Мехмед II прекарал няколко седмици в Бруса в началото на 1454 г., за да накара богатите жители на този трудолюбив град да се установят в новата столица.

Политически, дипломатически и военни последици от победата

Превземането на Константинопол укрепило победата на партията на привържениците на войната, която поддържала Мехмед срещу великия везир, завещан му от Мурад II. „Завоевателя" придобил огромен престиж и можел да действува много по-свободно. Още с възкачването си на престола той отстранил Исхак паша от централната власт. Дошъл редът

и на великия везир Чандарлъ Халил, който винаги бил в лоши отношения с Мехмед II; неотдавнашните събития го злепоставяли. Те дали възможност на султана да се отърве от един прекалено влиятелен човек, чиято политика вече не била актуална и чиято популярност сред еничарите му пречела. Не е нужно да се вярва в обвиненията за предателство и продажничество, които му отправят благосклонните към Мехмед хронисти, за да се обясни защо великият везир бил отстранен и екзекутиран през юли 1453 г. Неговият съперник Заганос паша заел мястото му.

Завладяването на Истанбул станало причина да се преразгледат отношенията на Портата с останалите сили. Първата била генуезката колония Галата, чието поведение било двойствено. Градоначалникът имал благоразумието да връчи на султана ключовете на града, който преминал от върховенството на Генуа под властта на Портата. Мехмед изискал да се разрушат стените на града и да се предадат оръжията и оръдията. Но той оставил на жителите имуществото и църквите им и им дал правото свободно да търгуват. Генуезците получили свободен достъп до бившата си колония. В града не се установили турци. Могъщата Венеция постигнала освобождаването на своите пленници и сключването на споразумение без големи трудности. С договора за мир и приятелство от 18 април 1454 г. Венеция си осигурила покровителство за своите кораби и за имуществото на своите поданици в Османската империя, свободно влизане и излизане от пристанищата и правото за търговия срещу мито от 2%; османските търговци получили същите права за венецианските пристанища; Венеция можела да поддържа байло в Истанбул. И най-сетне, венецианският сюзеренитет върху херцогството Наксос се запазвал. Икономически договорът бил изгоден. Няколко години по-късно и някои второстепенни сили като Анкона, Флоренция, Рагуза също постигнали споразумение с Портата. Само орденът на рицарите на Свети Йоан Ерусалимски на о. Родос систематично отказвал да плаща данък на султана. Но двамата деспоти на Морея, Доменико Гатилузио (владетел на Лесбос и Тасос), Паламед Гатилузио (владетел на Енос), императорът на Трапезунд и деспотът на Сърбия приели най-после увеличаването на годишните си задължения.

Впрочем това положение било преходно. Мехмед вече притежавал столицата на Римската империя. Както поради волята си, така и по силата на обстоятелствата той щял да завладее последните останки от Византия и латинските владения в Близкия изток. Колкото до гръцките територии, като се изключат някои области в Тракия, те получили отсрочка. В Морея през лятото на 1453 г. неспокойното албанско население, към което се присъединили множество гърци, се разбунтувало срещу деспотите Палеолози, които били принудени да се обърнат към Портата. Бързата намеса на Йомер, сина на Турхан бей, допринесла за ново

намаляване на престижа на Палеолозите. Бил необходим още един, и то много по-внушителен поход на стария Турхан, за да се подчинят албанците.

Най-бързо се променили отношенията с латинските колонии. Разполагайки вече със значителен флот, султанът решил да го използува. През лятото на 1454 г. той влязъл с корабите си в Черно море. Османците завладели Севастопол и принудили генуезката колония Кафа и населението на Крим да плаща данък. Флотът действувал и в Егейско море: поведението на родоските рицари накарало Мехмед да пристъпи към набези от брегoвете на Айдън срещу техните владения о. Кос и о. Родос (лятото на 1455). Междувременно той изпратил и флот, воден от Хамза паша, който пътьом взел откуп от Лесбос, острова на Доменико Гатилузио, и опустошил о. Хиос, а след това и о. Родос. След като разбрал, че самият град е непревзимаем, Хамза се нахвърлил върху о. Кос. При връщането си османските моряци се спречкали с жителите на о. Хиос и адмиралската галера била потопена. Това струвало скъпо на жителите на острова, а Хамза бил заместен от Юнус, който потеглил отново в края на същото лято на 1455 г. и на 1 ноември превзел Нова Фокея (Йени Фоча), генуезка колония, която дължала цветущото си положение на търговията със стипца. Към това ново владение Мехмед II бързо прибавил Стара Фокея (Ески Фоча). От друга страна, чрез заплахи той получил от дука на о. Лесбос Доменико Гатилузио остров Тасос (есента на 1455 г.). И най-сетне през зимата и в началото на пролетта на 1456 г., възползувайки се от междуособните борби в друг клон на семейство Гатилузио, той анексирал островите Енос на устието на р. Марица, Имброс и Самотраки, след което дошъл ред и на о. Лемнос. Следователно една от първите последици от падането на Константинопол била бързата дезинтеграция на генуезкото присъствие в Черно и Егейско море.

Контролът върху р. Дунав: сръбският въпрос и конфликтът с Унгария

Главната грижа на Мехмед II била на Балканите. Султанът трябвало да осигури за дълго време османската власт върху р. Дунав, за да се справи с Унгария, която при управлението на предшествуващия султан се оказала основна пречка за турската експанзия. Този въпрос бил свързан и с въпроса за Сърбия, буферна държава, която непременно трябвало да се постави под османско влияние. А в политиката на Портата Унгария играела крайно важна роля. През 1451 г. Мехмед II бил принуден да отстъпи множество крепости на деспота Георги Бранкович. След превземането на Константинопол деспотът сметнал за по-благоразумно да върне повечето от тях, но султанът искал и другите, аргументирайки се

с османското право върху наследството на Стефан Лазаревич: Смедерево и Голубач на р. Дунав и Белград, считан за врата към Унгария, били сред тях. Всъщност финансовите нужди на империята били причина за желанието да си възвърне рудодобивната област Ново Бърдо, която принадлежала на Бранкович.

Първият поход, предприет през пролетта на 1454 г., не бил твърде успешен. В края на август султанът поел пътя към Одрин, оставяйки в Сърбия армия, която все пак устояла на нападението, организирано в края на годината от сърби и унгарци. Атаката била повторена през следващата година и в началото на юни султанът успял да превземе Ново Бърдо. Богатият на мини край станал най-сетне османски и бил направен опис на населението. Освен това бил сключен договор с деспота: той си запазвал наследството на Стефан Лазаревич, но отстъпвал областта Ново Бърдо и се задължавал да плаща данък и да засили връзките си с Портата за сметка на тези с унгарците. По този начин в края на лятото на 1455 г. Мехмед II получил най-важното: ценни доходи от мините и сръбския неутралитет. Влашко също изглеждало спокойно. През октомври 1455 г. един друг евентуален противник, молдавският княз, приел да плаща данък, за да осигури мир и свободна търговия в империята за своите поданици от Акерман (Четатя Алба). Султанът можел съвсем спокойно да нападне Унгария, разкъсвана от междуособни борби. Обсадата на Белград била енергично подготвена през зимата на 1455–1456 г. Градът бил обсаден в началото на юли 1456 г. Но Хунияди успял да влезе в него на 15 юли и възстановил снабдяването му. За да разрешат окончателно въпроса, турците нападнали на 21 юли; атаката им завършила с улични боеве, където те имали надмощие. Но в горещия следобед на 22 юли един спонтанен порив на „кръстоносците“, тези лошо въоръжени обикновени хора, дошли да защищават родната си земя по призива на малолетния брат Джовани да Капистрано, довел до нападение. Тази бързо разраснала се войска разбила турците. Като изоставил значително количество военни снаряжения, унищожени набързо, раненият Мехмед II дал заповед за отстъпление.

Унгарците се оказали неспособни да се възползуват от победата си, още повече, че смъртта на Хунияди (11 август 1456 г.) отбелязала началото на нов кризисен период. Но за близко бъдеще пътят към Унгария бил затворен.

1457 година

Султанът останал в Одрин през 1457 г., като от време на време отивал в Истанбул, за да провери как напредва строителството на новия дворец, на покритията пазар или на водопроводната мрежа. Обрязването на

принцовете Баязид и Мустафа му дало повод да покаже пищно своето могъщество. В политическата област великият везир Заганос паша бил заместен от Махмуд паша. Вторият везир Шехабеддин паша, който подобно на Заганос бил от партията на привържениците на войната, също бил отстранен. Дори без поражението при Белград двамата били смятани за виновни за екзекуцията на Нотарас и най-вече на Чандарлъ Халил, която еничарите и улемите приели много лошо.

В Албания, която за османците представлявала излаз на Адриатическо море, продължавал конфликтът със Скендербег. Албанският водач се намирал в трудно положение. Той претърпял голямо поражение на 26 юли 1455 г. при Берат. Страната отново била завладяна през 1456 г. Продължавала опозицията на другите племенни вождове, които понякога се обръщали към османците. Но Скендербег не бил сам: неговият сюзерен Алфонсо Неаполски му оказвал значителна конкретна помощ. От друга страна, папа Калист III, независимо от една безрезултатна кампания в негова подкрепа, въоръжил флот, който бил изпратен в източната част на Средиземно море и бил използуван, за да помогне на албанеца. И най-сетне кралят на Босна Тома бил склонен да нападне турците и в действителност им отнел няколко сръбски крепости през 1547 г., но още от 1458 г. сключил договор със султана, като запазил своите завоевания срещу обещанието за плащане на данък. Мощна османска армия проникнала в Албания през лятото на 1457 г. и принудила Скендербег да избяга. И все пак той в крайна сметка победил в планината Томор през септември 1457; изненадана по време на почивка от слизащите от планината албанци, армията на Иса бей загубила много хора и оставила голяма плячка.

През лятото на 1457 г. папският флот, който имал за задача да отбранява последните латински острови в Близкия изток, си възвърнал о. Лемнос, о. Самотраки и о. Тасос, които за няколко години останали под властта на папата. Много благоразумно генуезците от о. Хиос и владетелят на о. Лесбос Доменико Гатилузио предпочели да продължат да плащат данък. В замяна на това деспотът Тома Палеолог в Морея сметнал, че може да преустанови плащането на своето задължение. Отговорът не закъснял. А Източното Средиземноморие щяло да се превърне в сцена на постоянен конфликт между османците и родоските рицари, без да говорим за ежедневното пиратство. Султанът скоро си възвърнал трите острова, които бил загубил.

Падане на Морея и на Сърбия: 1458–1460

Двамата деспоти на Морея, Тома в Патрас и Димитриос в Мистра, забавили с няколко години плащането на налога. През април 1458 г., напус-

кайки Одрин, за да отиде в Тесалия, Мехмед II ги приканил да го изплатят. След като никой не отговорил на заповедта му, той навлязъл в Пелопонес. Оставяйки една военна част пред Коринт, той се спуснал на юг, след това се изкачил на северозапад, подчинил някои крепости, между които и Патрас, и опустошил страната. Докато войските му плячкосвали Елида и Месения, Мехмед се върнал пред Коринт, който вече бил изтощен от неколкоседмичната обсада. Османците безуспешно се опитали да атакуват, но комендантът на крепостта Матей Асен, зет на деспота Деметриос, бил принуден да отстъпи пред желанието на гражданите, които не можели повече да издържат. На 6 август 1458 г. той пуснал османците в цитаделата на Акрокоринт при условие, че гражданите ще бъдат свободни и ще трябва само да плащат налог. Между другото той сключил мирен договор със султана от името на деспотите. Освен налога, който трябвало да плащат, те се задължавали да предадат на Портата всички селища и крепости, завладени от султана, както и териториите, в които били влезли неговите армии. Значителна част от Морея вече била османска. Атина също била анексирана.

Докато султанът пътувал към Морея, великият везир Махмуд паша се отправил към Сърбия, която била изпаднала в голяма криза. Лазар, син и наследник на починалия на 15 януари 1456 г. Георги Бранкович, умрял на 20 януари 1458 г. Той нямал мъжки наследник и проблемът за наследството отново противопоставил османското и унгарското влияние. Съществувала проосманска партия, почиваща върху омразата към унгарците и католиците. Тъй като били православни, сърбите може би смятали, че техните ритуали в по-голяма степен са застрашени от католиците, отколкото от турците мюсюлмани. Начело на тази партия бил роднят брат на великия везир, Михаил Ангелович, който се обърнал към Портата. През март 1458 г. Махмуд паша поел към Смедерево. Но в този град в края на март избухнал бунт и Ангелович бил свален. Проунгарската партия взела надмощие и Махмуд влязъл в Сърбия като неприятел. Той превзел няколко селища, но се отказал от продължителна обсада на Смедерево, чиито защитници му съобщили, че унгарските войски пристигат. Отстъпвайки към Ниш през юли–август 1459 г., той с мъка превзел Голубач. Заплахата от настъплението на армия, водена от сина на Януш Хунияди, Матиаш Корвин, който от 24 януари 1458 г. бил крал на Унгария, накарала Махмуд паша да се оттегли. В Юскюб (Скопие) той се срещнал със завърналия се от Морея султан, който бил известѐн за положението (октомври 1458 г.).

Османците взели мерки, за да отговорят на унгарците, а унгарците устроили Сърбия според интересите си. През януари 1459 г. те признали преминаването на деспотството в ръцете на Стефан, син на босненския крал, който в замяна на това признал унгарския сюзеренитет. Сте-

фан се възкачил на трона на 21 март 1459 и на 1 април се оженил за дъщерята на Лазар Бранкович, Елена, която узаконила положението му. Отговорът на османците бил незабавен. Армията на султана влязла в Сърбия, без да срещне никаква съпротива, тъй като Матиаш Корвин бил зает на запад с немския император. Бащата на „деспота" Стефан, Тома Босненски, сметнал за по-благоразумно да преговаря с Мехмед II и приел да му остави Смедерево срещу някои отстъпки по сръбско-босненската граница. Градът, в който проосманската партия била влиятелна, се предал, както и други селища. Следователно 1459 г. бележи края на Сръбското деспотство, което се превърнало в санджака Семендире.

Морея обаче не била спокойна. Деспот Тома загубил повече от брат си при похода от 1458 г. и зависимостта от турците му тежала. Противно на Димитриос, който приемал мисълта да стане васал на султана, Тома продължавал политическата традиция на Палеолозите за уния с латинците: печалбата му била само една войска от 500 души, изпратена от папата и Миланския дук (юли 1459). Тома, чийто бунт събрал множество феодални владетели, обсадил Патрас, който по това време бил османски. Той нападнал и брат си, чието деспотство бързо се разпаднало. Като разбрал за всичко това, Мехмед II изпратил Хамза паша в Атина на мястото на Омер бей от рода на Турхан, когото упреквал в пасивност. Пристигането на Хамза принудило Тома да отстъпи към град Леонтарион, където неговите войски били разбити след една добре организирана битка. Отчайващото положение на Пелопонес принудило двамата братя да се помирят. Но Деметриос скоро нарушил примирието; отблъснат и обсаден в Монемвасия, той повикал османците на помощ. През март 1460 г. една турска армия навлязла в Морея и освободила Патрас, обсаден от Тома, който скоро бил принуден да поиска мир, но не намерил средства, за да плати налога, който обещал. В Морея настъпила пълна анархия.

През май 1460 г. Мехмед II, решен да завладее тази територия, която очевидно не можел да контролира с други методи, се намесил лично. Деметриос се подчинил без бой, като приел подходящите условия, които вече му били поставяни в други части на империята (30 май). През лятото османците завладели цялото деспотство. Подновявайки договора си с Портата, венецианците запазили своите владения. Тома избягал в Рим. При завръщането си турците анексирали Тива, последната останка от латинското атинско херцогство. Когато Мехмед пристигнал в столицата си през есента на 1460 г., Морея, без да бъде изцяло омиротворена, била османска. Продължавала да съществува само една гръцка държава: Трапезунд.

Походи по крайбрежието на Черно море: присъединяване на Синоп и Трапезунд

Военният поход от 1461 г. изяснил положението в Анадола. Мехмед II вече сложил край на генуезкото присъствие в Амастрис (Амасра, 1459 г.). Дошъл ред на последните независими градове по крайбрежието на Черно море: Синоп и Трапезунд. Превземането на тези две пристанища имало икономически, но също така и политически аспект. Трапезунд, последната византийска държава, която плащала налог на Портата от 1456 г., бил осъден от имперските амбиции на султана. Освен това неговото съществуване криело риск за тила на османците, още повече, че предишният император Кало-Йоанис Комнин дал дъщеря си Катерина (Деспина) за жена на Узун Хасан, владетеля на Аккоюнлу, който създал в Източен Анадол държава, обединяваща Азербайджан и Месопотамия. Най-напред Мехмед II премахнал емирството Джаник, въпреки че то изпълнявало васалните си задължения; неговата независимост била архаизъм, който можел да се окаже опасен. Той настъпил към Синоп, който се предал и чийто емир бил обезщетен. Портата присъединила също така и Кастамону, който отначало смятали да дадат на емира на Джаник, Къзъл Ахмед бей. Ето защо той впоследствие изиграл голяма роля в антиосманските вълнения, организирани около караманците и Аккоюнлу. Османската армия потеглила на изток срещу Узун Хасан, но бил сключен договор, който развързвал ръцете на Мехмед за бъдещи действия срещу Трапезунд. Флотът, изпратен от Истанбул, вече обсадил града, опустошил крайните му квартали и го обсипвал с оръдеен огън. Обсадата продължила повече от месец, когато пристигнала сухопътната османска армия. Давид, управителят на града, не разчитал повече на помощта на Узун Хасан и предпочел да преговаря с посредничеството на протовестиария Георги Амируцес, роднина на великия везир Махмуд паша. Срещу обещанието за една приемлива участ той предал града, който станал османски на 15 август 1461 г. Султанът утвърдил завоеванието си, като изселил част от населението към Истанбул и назначил много хора на служба при себе си или при великия везир.

При завръщането си в столицата на 26 октомври 1461 г. Мехмед II практически бил господар на цялото анадолско крайбрежие на Черно море. Освободен от дребните владения, възстановени от Тамерлан, в Мала Азия той имал само двама неприятели: владетелят на Караман Ибрахим бей и Узун Хасан, принц на Аккоюнлу.

Конфликти с християните. Война с Венеция (1462–1470)

Възползувайки се от дългото отсъствие на Мехмед II през 1461 г., двама от подчинените принцове се опитали да се освободят от игото. На о. Лесбос Николо Гатилузио се осмелил да отвори вратите на острова за каталанските корсари. Но се случило и нещо още по-сериозно: войводата на Влашко, който плащал данък на Портата, се разбрал с унгарците за общи действия срещу османците. Той преминал р. Дунав и жестоко опустошил османска България. Влад III Дракул – „Набучвача на кол", взел властта през 1456 г. и благодарение на отскоро въведената печатарска техника бързо си спечелил в Европа печална слава с прозвището Дракула. В епоха, която съвсем не изглежда спокойна, той като че ли проявил изключителна свирепост.

Трябвало да се реагира. След като направил значителни приготовления, Мехмед II нахлул във Влашко през пролетта на 1462 г., вероятно за да го анексира. Но походът се оказал труден. Населението заедно с добитъка бягало в горите и неприятелят отказвал да влиза в сражение, като предприемал само отделни схватки. Влашката армия все пак била победена, но Мехмед II предпочел във Влашко да поддържа васален владетел. За такъв бил избран Раду, брат на Влад III Дракул и заложник на Портата. След като се завърнал в Истанбул през юли 1462 г., в края на август султанът тръгнал на поход срещу о. Лесбос. Съвместното нападение на флота и на значителни сухопътни сили, дошли от Мала Азия, сломили съпротивата на Николо Гатилузио. Латините били избити, а островът присъединен с обичайните мерки: изселване и поробване.

Такива операции могат да се обяснят с желанието да се укрепи османската отбрана, но агресивните намерения на Мехмед II ставали все по-ясни. След като превзел Синоп и Трапезунд, той се обърнал към старите си врагове – венецианците и унгарците. 1462–1463 година се характеризира с големи приготовления, най-вече в областта на флота. Именно по това време в Истанбул било построено „пристанището за галери" (Кадърга лиман). Били издигнати и две укрепления на двата бряга на Дарданелите. Мраморно море и Истанбул занапред били по-добре предпазени от атаките на венецианците.

Венецианските владения в Гърция били заплашвани по различни поводи от местните войски на султана. Една неочаквана атака срещу Лепанто за малко не успяла през ноември 1462 г., а Аргос бил превзет на 3 април 1463 г. Важно било и превземането на Босна. Крал Стефан Томашевич, който от дълго време се опасявал от това настъпление, успял да разреши споровете си с Унгария. Но от Италия не дошла никаква помощ за това кралство, разделено от опозицията между католическата партия, към която бил кралят, и партията на еретиците богомили. Кралят се

обърнал към султана, но било много късно. Въпреки обещаното петнадесетгодишно примирие Мехмед II тръгнал на поход с великия везир Махмуд паша. Операциите, проведени през май–юни 1463 г., били доста леки. Кралят бил принуден да се предаде. Той сам помогнал за завладяването на останалата част от страната, което не попречило да бъде екзекутиран. Господари на Босна, османците не успели да завладеят Херцеговина, където се сблъскали с ефикасно четническо движение.

Венеция, която трудно понасяла турските нападения, започнала още от началото на 1462 г. да преразглежда мирната си политика с Портата. Завоеванията на султана правели войната неизбежна. След падането на Босна Рагуза, Далмация, пристанищата по Адриатическо море били в постоянна опасност. Очертавал се антиосмански съюз с унгарците. На 22 юли 1463 г. решението за война било взето. Била нападната Морея, богата страна, която венецианците желаели да притежават. Венецианските войски превзели Аргос през август 1463 г. Крепостната стена на Хексамилион била възстановена в началото на септември. Докато венецианците започвали обсадата на Коринт, управителят на Босна Юмер паша от рода Турхан се появил пред Хексамилион, където станали множество битки. А съгласно един договор от 12 септември 1463 г. Матиаш Корвин навлязъл в Босна: в края на годината страната като че отново принадлежала на християните. Тяхното положение в Пелопонес не било така блестящо. На 20 октомври 1463 г. венецианците претърпели тежко поражение. Когато Махмуд паша пристигнал с подкрепления в областта, венецианците, изтощени от дизетерия, загубили военоначалника си и неуспяващи да постигнат нищо при Коринт, изоставили обсадата и отбраната на Хексамилион и избягали в Навплион. Полуостровът бил завзет от османците, които си възвърнали всичко изгубено. Хексамилион бил окончателно разрушен и венецианците едва не загубили и последните си владения в Морея. Военните действия продължили през 1464 г. Венецианците помагали на Скендербег. Те изпратили в Егейско море флот, който и при двата си опита да превземе о. Лесбос претърпял неуспех (май–юни). Назначен начело на армията в Морея, Сигизмундо Пандолфо Малатеста не постигнал нищо и се върнал в Италия през 1466 г.

През пролетта султанът потеглил, за да завладее повторно Босна. Макар че през август едно настъпление на унгарците го принудило да изостави обсадата на столицата Яйце, османското контранастъпление в края на есента позволило на Портата да запази по-голямата част от страната.

След този полууспех Мехмед II се върнал отново в Истанбул. Войските били уморени. Самият той бил болен. Останал в столицата през 1465 г. и се посветил на учение. Именно по това време бил започнат строежът на новия дворец Топкапъ. Впрочем присъствието на султана на запад не било необходимо. Войната в Морея струвала много повече на

венецианците, отколкото на османците. Флотът на републиката действувал активно в Егейско море, където през пролетта на 1466 г. превзел о. Имброс, о. Тасос и о. Самотраки. Той като че ли щял да изгони турците и от Атина. Но по суша Юмер бей винаги бил по-силен. През август 1466 г. венецианците претърпели две тежки поражения при Патрас. Освен това смъртта на Капело лишила флота от един неземеним водач.

Следователно султанът можел спокойно да се посвети на Албания, където той предприел настъпление през пролетта на 1466 г. Той опустошил страната, но не успял да вземе Круя, защищавана отвътре от венецианци и албанци, а отвън от войските на Скендербег. Преди да се оттегли, оставяйки обсадата под командуването на Балабан паша, през юни–юли Мехмед II построил крепостта Елбасан, аванпост, който устоял на всички нападения на албанците. За момента те водели успешна четническа война и разрушили едно османско укрепление през април 1467 г. След последното нападение на Круя армията на Балабан паша, който бил смъртно ранен, преминала в настъпление, по време на което претърпяла тежки загуби. Походът, който султанът организирал на следващата година, бил също така неуспешен. Но османците напредвали. Техните набези в Албания се увеличавали и те стигнали до венецианските крайбрежни селища, до Херцеговина, Далмация, а след това до Каринтия и Фриули. Смъртта на Скендербег (17 януари 1468) предизвикала разцепление между феодалните владетели в Албания. Тази анархия улеснила османските нападения, а венецианците съсредоточили силите си в защитата на Круя и на своите крайбрежни владения.

Въпреки безплодните опити да се сключи мир, тъй като никой не искал да прави отстъпки, войната продължавала вяло. По суша султанът владеел достатъчно добре положението и се впуснал в операции в Мала Азия, от което венецианците и унгарците не се възползували. Венецианските и турските моряци си съперничели в пиратството. През лятото на 1469 г. флотът на републиката превзел о. Имброс и о. Лемнос, след което опустошил Солун, Нова Фокея и остров Енос.

Завърнал се с победа от Анадола, султанът вече можел да действува свободно, за да нанесе решаващ удар. Бил събран внушителен флот и през юни 1470 г. сухопътните и морските армии потеглили, за да обсадят Негрепонт (Евбея), която била свързана с континента посредством мост от кораби. Петата атака на 11 юли довела до превземането на града на 12 юли сутринта. Тази победа не би била възможна без необяснимото бездействие на венецианския флот. Населението било избито. След като Евбея станала османска, Венеция загубила едно от главните си владения в Близкия изток. Другите също били застрашени: падането на Негрепонт представлявало обрат във венециано-османската война и в историята на Източното Средиземноморие.

Анадолският фронт: присъединяване на Караман и конфликтът с Аккоюнлу (1463–1474)

Мехмед II не бил особено разтревожен от конфликта с венецианците. Болестта му, чумата, която върлувала в империята, недоволството на войските, възстановяването на Истанбул му създавали достатъчно грижи. Освен това той следял отблизо положението в Мала Азия.

През лятото на 1464 г. тежка криза разтърсила Караман. Синовете на починалия Ибрахим бей се борели за властта: тъй като Пир Ахмед бил господар на Кония и на по-голямата част от страната, Исхак поискал помощ от Узун Хасан, принца на Аккоюнлу, за когото това бил удобен случай. Той бил принуден да се подчини, когато Мехмед II превзел Трапезунд през 1641 г., но оттогава силата му значително нараснала. Докато османецът воювал с венецианците и унгарците, още през декември 1463 г. венецианският сенат предложил на Караман и на Узун Хасан да сключат антиосмански съюз. Преговорите продължили десет години, смущавани от разстоянията и превратностите на войната. От Венеция емирът очаквал най-вече огнестрелни оръжия. От своя страна републиката искала втори фронт, но когато го получила, не съумяла да се възползува от него. За съперника на Мехмед II настъпил моментът да придвижи напред фигурите си. Той помогнал на Исхак да изгони Пир Ахмед. Новият емир сметнал за по-благоразумно да предложи на султана областите Акшехир и Бейшехир, за които двете държави непрекъснато спорели. Това не било достатъчно за Мехмед II, който искал да му бъдат дадени и териториите на запад от Чаршамба. Като не получил отговор, той подкрепил Пир Ахмед и изпратил Хамза паша срещу Исхак, който избягал при Узун Хасан, а след това в Египет (1465).

Скоро след това Пир Ахмед се опитал да засили своята независимост, което накарало Мехмед II да се намеси през пролетта на 1468 г. След като влязъл в Кония, без да срещне почти никаква съпротива, той изпратил великия везир Махмуд паша срещу Пир Ахмед, който се укрепил в Ларенде (Караман). Победен и преследван чак до планините в Тарсус, Пир Ахмед все пак успял да направи блестящо нападение срещу Махмуд паша: наверно този инцидент изиграл роля при заместването на великия везир от Исхак паша (юли 1468 г.). Но като цяло походът се оказал успешен: въпреки че Тарсус и Ташели все още не били под контрола на султана, той владеел долината на Кония, където назначил за управител сина си Мустафа.

През лятото на 1470 г., възползувайки се от факта, че османците били заети в Евбея, другият брат на Пир Ахмед, Касъм, също се разбунтувал. Изпратен през следващото лято в Анадола, великият везир не успял да отстрани караманците и бил заместен от Рум Мехмед паша. През съ-

щата година османците завзели Алая, малко емирство, което се намирало под мамелюкски сюзеренитет; неговият емир Кълъдж Арслан предпочел да предаде града на Гедик Ахмед паша без бой.

Конфликтът се възобновил през лятото на 1472 г. Войските на Узун Хасан, към които се присъединили джандарецът Къзъл Ахмед и караманецът Касъм, нападнали османската територия. През октомври войските на Аккоюнлу и братята караманци завзели Караман и принудили Мустафа, сина на Мехмед II, да напусне Кония. Султанът незабавно реагирал. Най-напред той върнал на поста му компетентния Махмуд паша. Бързо била събрана армията и за да си осигурят благоразположението на войските, раздали на войниците аванс върху възнаграждението им и подаръци. Османската армия зимувала близо до Амасия. Междувременно войските на Мустафа победили Аккоюнлу (Белите овни) и принудили братята караманци да избягат; Пир Ахмед при Узун Хасан, Касъм към Силифке.

Но истинският противник на султана си оставал Узун Хасан. След като първоначално победил край Ефрат, близо до Ерзинджан, той претърпял внушително поражение в Отлукбели, близо до Башкент, на 11 август 1473 г. Изправен срещу добре въоръжена армия, Узун Хасан не разполагал с достатъчно количество огнестрелни оръжия: венецианският флот, който ги пренасял, не успял да му ги достави. По съвета на Махмуд паша Мехмед II обаче се отказал да се възползува от тази победа, нещо, което би му се отдало трудно. Впрочем и Узун Хасан се отказал да безпокои твърде мощния си съсед. Оставайки в контакт с Венеция, той даже сключил мир с Мехмед II. Но изглежда, че това решение настроило султана против великия везир, който бил отстранен и заместен от Гедик Ахмед паша (ноември 1473 г.).

Новият велик везир поел омиротворяването на Караман през 1474 г. Пир Ахмед и Касъм отново били принудени да избягат при Узун Хасан. По време на тези сражения принц Мустафа се разболял и умрял (юни 1474 г.). През декември 1474 г. той бил заместен от принц Джем, който застанал начело на една вече османска провинция.

Победа над италианците, конфликт с унгарците и молдавците (1473–1479)

Сега вече султанът можел да се насочи към християните. През лятото на 1472 г. един флот с кръстоносци маневрирал около малоазийското крайбрежие, подкрепял караманеца Касъм и подпалил Смирна и арсенала в Галиполи. Но тези действия, които не носели продължителна изгода, не облекчили положението на Узун Хасан. След 1473 г. инициативата останала в ръцете на османците, които предприели набези в Централна Европа до самата Венеция и се ангажирали със завладяването на Ал-

бания. През 1474 г. бейлербеят на Румелия безуспешно обсаждал Скутари (Шкодра) (15 юли-28 август) и бил принуден да отстъпи със значително оредялата си поради болести и сражения армия.

Но това било само временна отсрочка. Султанът сключил шестмесечно примирие с Венеция, което позволило на флота на Гедик Ахмед паша да маневрира в Черно море. През юни 1475 той завзел Кафа в Крим, след това Тана на Азовско море. Това бил краят на генуезкото присъствие в Черно море, което се пръвърнало почти в османско езеро. Впрочем генуезките колонии в тази област загубили значението си, откак изчезнал монголският път и Генуа притежавала в Мала Азия само о. Хиос, чието значение обаче имало друг характер.

Походът в Черно море бил свързан и с вътрешните проблеми на Кримското ханство, на чиято територия се намирали генуезките селища. Основан върху двойната власт на хановете от рода Чингис и на аристокрацията, съставена от вождовете на племенните родове, през 1474–1475 г. ханството преживявало тежка криза. По искане на генуезците Менли Гирей хан отстранил татарския представител в Кафа Еминек, бей от известния род Ширин. От друга страна, ханът на Златната орда Ахмед завладял Крим. След като събрал по-голямата част от аристокрацията около себе си, Еминек се обърнал за помощ към османците. Именно в такава обстановка Мехмед II провъзгласил своя сюзеренитет над Крим след превземането на Кафа. Всъщност османците, които до 1502 г. непрекъснато се сблъсквали с претенциите на Златната орда за ханството, наложили своето влияние постепенно: въпреки че Портата използувала родовата аристокрация – и особено рода Ширин – срещу властта на хановете, те фактически дълго време си останали независими.

През 1476 г. избухнал нов конфликт между Портата, от една страна, и унгарците и молдавците, от друга. През есента Матиаш Корвин се приготвил да разруши османската крепост Шабач, която представлявала опасност за границата му, пресичана непрекъснато от турски банди. Той излязъл победител на 15 февруари 1476, след тридесет и два дни обсада, и напреднал до Смедерево, което обградил с три дървени крепости предвид бъдещата обсада. Османците отговорили с нови набези и на следващата зима, при завръщането си от похода в Молдова, принудили унгарците да напуснат Смедерево. Този поход наистина бил събитието на годината. От 1473 г. Стефан Велики, войвода на Молдова, съюзник на унгарците, се опитвал, и то успешно, да отнеме Влашко от влиянието на османците. Отговорите на Портата имали само временен успех, а понякога завършвали катастрофално, както например през януари 1475 г. През идващата пролет болният Мехмед II трябвало да се откаже от поход в Молдова. Той го започнал през пролетта на 1476 г. Стефан Велики избягвал сраженията доколкото можел и увличал противника във враж-

дебно настроени области. И все пак на 26 юли той бил принуден да влезе в бой при Валя Алба, където османците го победили с много усилия. Неспособен да се възползува от победата, султанът отстъпил, опустошавайки страната, която окончателно останала под влиянието на неговите неприятели: на унгарския и молдавския фронт положението било стабилно.

Обратно, Венецианската република, подложена на непрекъснати нападения не само в своите малоазийски владения, но и на границите на самата Венеция, обедняла от войната и едва издържала. В Албания османците се налагали все повече и повече. Круя се предала на Мехмед II през юни 1478 г. След това дошъл редът на Дриваста (Дрист) и Алесио (Леш). Само Скутари (Шкодра) продължавал да се съпротивлява. Смъртта на Узун Хасан през януари 1478 г. отнел всякаква надежда за отваряне на втори фронт. Венеция най-после получила мир.

С договора от 25 януари 1479 г. републиката отстъпвала на Портата Скутари, Круя, о. Лемнос, Негрепонт и нос Магне в Южен Пелопонес. Двете сили се задължили да си разменят взаимно някои територии, завладени по време на конфликта. Във финансово отношение Венеция обещавала да изплати един дълг от 100 000 дуката и да плаща ежегодно 10 000 дуката срещу правото да търгува свободно в Османската империя при благоприятни условия. И на последно място, републиката имала право да поддържа в Истанбул байло, който имал цивилна юридическа власт за венецианските поданици. От политическа гледна точка Венеция понесла удар, от който никога не успяла напълно да се възстанови. А венецианският неутралитет – който бил сигурен, защото османската военна заплаха си оставала – позволил на Портата да довърши без страх започнатото дело.

Последните две години от управлението на Мехмед II

След като удържал победа и над двата си големи съперника, Мехмед II се постарал да допълни завоеванията, направени при неговото управление. На изток през 1479 г. той възложил на сина си Баязид, управител на Амасия, да присъедини малкото гръцко княжество Торул, разположено на 90 км югозападно от Трапезунд, което било покровителствувано от починалия вече Узун Хасан, както и една ивица земя в Източна Грузия. На запад Гедик Ахмед паша, санджакбей на Авлона (Валона/Вльора), лесно завладял по море деспотството Арта, което включвало островите Санта Маура, Кефалония и Занте. Венеция запазила неутралитет и впоследствие получила от султана остров Занте. Само няколко венециански владения в Гърция и Албания все още не били под османска власт.

Не така успешно за султана се развили отношенията с Матиаш Корвин. Естествено, турските набези продължавали, но победата на унгар-

ците при Кенермезьо над една внушителна турска армия през октомври 1479 г. показала границите на османските възможности.

През 1480 г. султанът претърпял и един много тежък неуспех при о. Родос. Орденът на Св. Йоан Ерусалимски, който владеел града, очаквал нападението: противно на генуезците от о. Хиос, йоанитите продължавали да отказват да плащат данък на османците. Освен това, докато о. Хиос бил все още значително търговско средище, от което и самите турци имали полза, о. Родос се бил превърнал в център на пиратска дейност, неудобна за Портата. Османските войски, командувани от родения в семейството на Палеолозите Месих паша, дебаркирали на 23 май 1480 г. и започнали обсадата на града. Великият магистър на ордена Пиер д'Обюсон бил подсилил и увеличил неговите укрепления. Той предвидливо бил извикал от Европа голям брой рицари и бил вкарал в града нужните провизии. Разрушил всички постройки извън стените. И най-сетне, подсигурил тила си, договаряйки се с мамелюкския султан, който не желаел османци в Родос. Турската артилерия както винаги действувала ефикасно, но стените били забележителни и отбраната, която също използувала артилерия, била много активна. Общото настъпление на 28 юли било напълно отблъснато и жертвите сред нападателите били многобройни. При тези загуби Месих паша преценил, че е по-добре да изостави острова. За йоанитите това било голям успех, който им дал възможност да запазят своите владения о. Родос, о. Кос и Халикарнас (Бодрум).

На запад обаче през същото лято Гедик Ахмед паша постигнал успех, който накарал цяла Италия да трепери. В Авлона (Вльора) пашата разполагал с флот, готов да прекоси Адриатическо море. По това време Италия се вълнувала от амбициите на краля на Неапол Фердинанд, особено неприемливи за флорентинците и венецианците; последните до такава степен били против, че били обвинени, че са насърчили Портата да нападне Неапол. По-скоро изглежда, че републиката както обикновено е запазила изчаквателен неутралитет. Във всеки случай Мехмед II и неговият войнствен служител Гедик Ахмед паша нямали нужда от насърчения, за да продължават все по-надалеч своите завоевания. Независимо от оценката на претенциите на Портата за наследството на принцовете Таренте, Неаполското кралство показало активни антиосмански настроения, подпомагайки Скендербег. Неговите брегове били на няколко морски мили от Авлона. Разпокъсаността на Италия и неутралитетът на Венеция улеснили превземането на тази база за бъдещи завоевания на полуострова. Османският флот дебаркирал без никакви затруднения близо до Отранте на 28 юли 1480 г. Неразполагащ с артилерия, градът паднал на 11 август. Населението било избито и били предприети набези до Бриндизи, Лече и Таренте. Но неаполитанците се съвзели и през септември техните войски пристигнали близо до Отранте. Там се бил затворил

гарнизонът, който пашата оставил, преди да се върне в Авлона с по-голямата част от армията си, за да изчака удобен случай за преминаване на пролива. През това време папа Сикст IV организирал кръстоносен поход и за тази цел бил построен флот. Но не толкова тези приготовления, а по-скоро смъртта на Мехмед II, смутовете, настъпили в Турция и изоставянето на този проект за момента обясняват повторното превземане на Отранте от крал Феранте на 10 септември 1481 г.

Султанът обаче можел да мисли, че е започнало никога неосъществилото се завладяване на Италия. Във всеки случай той заминал в Анадола със своите войски на 25 април 1481 г. Не е известна целта на този поход. Може би той бил насочен срещу мамелюкския Египет, отношенията с който странно се влошили в последно време поради борбата за влияние в буферното емирство на зулкадрийците. Предишната година османският султан изгонил от трона египетското протеже, за да постави своето. Може би е искал да нападне Родос повторно? Но той умрял по пътя на 4 май 1481 г. Сигурно е обаче, че 1481 г. не била година на завоевания, а на гражданска война.

Мехмед II, организатор на държавата[26]

Мехмед II бил преди всичко човек на войната и успял значително да увеличи флота си и да укрепи сухопътната си армия, която вече разполагала с много ефикасна артилерия: при смъртта си той оставил сила, пред която Европа треперела. Но не пренебрегнал и организацията на империята си.

Първата му задача била да укрепи личната си власт. След като отстранил Чандърлъ, великите везири, които впрочем се изреждали побързо отпреди, били *кул*, „роби“ на султана, а не членове на големите родове, съставящи династии. Изцяло зависещи от волята на владетеля, тези хора имали и повече реална власт. Засенчени от славата на султана, осъзнали нуждите на съвременната война, големите погранични родове се подчинили. Еничарите, които представлявали постоянна войска, установена в столицата, ставали все по-деликатен проблем. Реформирането на корпуса и недоверието на Мехмед II не премахнали недоволството на тази своеобразна преторианска армия, чието политическо влияние непрекъснато щяло да нараства.

В областта на организацията на империята Мехмед II проявил твърдата си воля да превърне Истанбул в могъща столица чрез строителна политика, но и чрез заселване, което предизвикало съпротива. Недоволството на мюсюлманите се засилило от данъка, наложен на имигрантите. Отменена в началото, тази мярка била възобновена през 1471–1472 г. от Рум Мехмед паша, който спешно се нуждаел от пари. Но впоследст-

вие везирът бил обвинен в предателство в полза на гърците, които по този начин някой ден можели да си върнат собствеността. Сред същите мюсюлмански среди било непопулярно и решението на султана да върне имуществото на много гърци и даже да им предостави постове.

Желанието да укрепи империята и да засили влиянието на нейната столица накарало Мехмед II да даде на немюсюлманските вероизповедания централизирана организация, ръководена от патриарх, който се намирал в Истанбул. Така станало с гърците веднага след превземането на Константинопол. През 1461 г. арменският архиепископ Йоаким бил преместен в столицата с титлата патриарх. Тези мерки били израз на желанието да се учреди единна и взаимносвързана система в държавен мащаб.

Същото може да се каже и за прочутото *кануннаме*, сборник от обичайни закони, написано през последните години на управлението на султана, по време, когато влиянието на алима Карамани Мехмед паша, последния велик везир на Мехмед II, било решаващо. Посветен на наказателното право, данъчния режим, задълженията на тимариотите, статута на поданиците на султана и т.н., този сборник съдържал законите, издадени от Мехмед II, но и разпореждания, които идвали от предишните султани или били взети от законодателството на завладените страни. Оригиналността на Мехмед II се състояла в това, че събрал в едно последователно цяло всички закони на империята. Именно в това *кануннаме* Мехмед II, за да избегне гражданските войни, разрешил на своите наследници да убиват тези, които не са се възкачили на трона. Този братоубийствен закон, за който той бил многократно упрекван, всъщност само утвърждавал съществуващата практика.

Голямото дело на владетеля си оставала войната. А тя струвала скъпо, особено когато експедициите не успявали. За да финансира своите завоевания, Мехмед II прилагал инфлационна политика: постоянната практика да се секат пари с по-ниска проба, придружена със задължението да се разменят старите пари срещу нови, била много непопулярна, още повече, че данъчните агенти имали право да обискират домовете и търговските кервани.

Друга икономическа мярка с важни политически последици била поземлената реформа от края на управлението, която също, както и канунамето, била вдъхновена от Карамани Мехмед паша. За да увеличи ресурсите на Портата в хора и доходи, обработваемите земи, представляващи частна собственост (мюлк) или принадлежащи на религиозни фондации (вакъфи), били конфискувани от държавата, която ги поделила между тимариотите. Даже и ако тази реформа нямала за цел преди всичко да ограничи мощта на дервишеските ордени, този неин резултат не можел да не хареса на султана.

Следователно няма защо да се учудваме на неговата непопулярност

сред религиозните ордени: много е възможно той да е бил отровен по нареждане на ордена Халвети и на сина си Баязид. Карамани Мехмед паша, който умрял малко след него от насилствена смърт, също предизвикал недоволството на дервишите и на дворцовите роби, които той, като добър алим, се опитал да изключи от властта. Ако Рум Мехмед паша бил екзекутиран, то Гедик Ахмед паша, Исхак паша, Давуд паша скоро щели да поддържат партията на Баязид, приятеля на дервишите. И така, през 1481 г. Мехмед II оставил една империя, по-обширна и по-мощна от всякога, но и една уморена армия, един недоволен народ, отрупан с данъци, един раздразнен и разделен елит. В известна степен предстоящата гражданска война била последица от това взривоопасно положение.

БАЯЗИД II (1481–1512)

Можем да разберем защо изправеният пред толкова размирна ситуация Карамани Мехмед паша, чиято политика му създала много врагове, се показал предпазлив. И този път запазили в тайна смъртта на султана и тялото му било откарано в Истанбул. Еничарите, на които великият везир нямал доверие, били задържани на азиатския бряг.

Гражданска война (1481–1482)

Мехмед II оставил двама синове. Баязид живеел в Амасия. Този принц бил в доста лоши отношения с баща си и бил свързан с ордена на дервишите халвети. Тъст на Синан паша, бейлербей на Анадола, той бил близък и на някои други личности, влиятелни сред еничарите, като бившия велик везир Исхак паша, неприятел на настоящия велик везир. Въпреки че не можем да твърдим, че той е наредил убийството на баща си, сигурно е, че неговият двор в Амасия е събирал множество опоненти на политиката на Мехмед II. Следователно естествено е, че предупреждавайки Баязид за смъртта на баща му, Карамани Мехмед се постарал да облагодетелствува по-малкия му брат Джем, който служел в Кония. Джем, изглежда, е имал симпатиите на част от общественото мнение. Но изправен срещу добре организираната партия на брат си, която разполагала с редовната армия и мощна подкрепа, той бил поддържан от един непопулярен велик везир, а войските му се състояли от местни еничари и хора от тюркските племена, недоволни от централната османска власт.

Докато Джем се придвижвал към Босфора, опитвайки се да увеличи армията си и броя на привържениците си, Баязид съсредоточил своите сили и подготвял отбраната на Истанбул. Този, който успеел да победи в столицата, имал всички шансове да спечели борбата. Но когато научили за смъртта на султана, еничарите се разбунтували. Те прекосили Босфо-

ра, опустошили града и убили великия везир. Тогава Исхак паша поставил на трона Коркуд Челеби, сина на Баязид (4 май 1481), докато пристигне баща му. На 22 май Баязид влязъл в столицата и взел властта. От своя страна Джем стигнал до Бруса, където се държал като владетел и наредил да секат монети с неговото име. След като брат му отказал да му даде азиатската част на империята, на 19 юни 1481 г. станала решителна битка при Йенишехир. Баязид, към когото се присъединил завоевателят на Отранте, Гедик Ахмед паша, победил Джем, който бил изоставен още на бойното поле от по-голямата част от хората си. Те избрали страната на този, който очевидно бил султан. Джем със семейството си избягал в Кайро.

Но султанът съвсем не бил спокоен. Караманецът Касъм бей, който се укривал при Аккоюнлу, пожелал да се възползува от обстоятелствата, за да си възвърне владенията. Той не успял да победи армията на Гедик Ахмед паша, но Баязид сметнал за по-разумно да преговаря с родоските рицари за шестмесечно примирие, сключено през ноември 1481 г., и да се договори с Венеция. Подписаният през януари 1482 г. мирен договор потвърдил запазването на границите и премахването на данъка. В замяна на това републиката трябвало да върне дълговете си и да заплаща 4% входно мито за своите стоки.

През март 1482 г. обаче Джем, насърчен от Касъм бей, от бегълци от лагера на Гедик Ахмед и дискретно подпомаган от мамелюкския султан, се завърнал, за да опита отново късмета си в Анадола. Вероятно той обещал на караманеца възстановяване на емирството му. Но поради липса на план за успешно провеждане на похода и на общо командуване армията на принца се разпиляла. Той отново бил принуден да бяга и намерил убежище в Родос, където пристигнал на 29 юли. Неговото желание било да достигне Унгария, за да започне отново борбата за трона от Румелия. Рицарите обаче го убедили в необходимостта да премине през Франция, за да постигне тази си цел. Задържан в тази страна от 1482 г. до 1488 г., а след това в Рим от 1489г. до 1495 г., Джем станал обект на договора, сключен през април 1483-та между Портата и Родоския орден. Срещу обещанието да задържи претендента за престола орденът получавал от султана ежегодна сума от 40 000 дуката, икономически изгоди и признаването на неговите права върху крепостта Халикарнас (Бодрум). В бъдеще Джем бил само оръдие в ръцете на католическите дипломати.

След като се избавил от брат си, Баязид възстановил реда в империята. Касъм бей, назначен за управител на Ичели, престанал да бунтува Караман, който по това време окончателно бил присъединен към империята. При завръщането си в Истанбул султанът укрепил своята власт, като екзекутирал младия син на Джем, Огуз, и неудобния Гедик Ахмед паша, който трудно приемал неговата мирна дипломатическа политика,

плетял интриги с тъста му, великия везир Исхак паша, и имал прекалено голямо влияние върху еничарите. Впрочем неговата смърт (18 ноември 1482 г.) предизвикала техния бунт. Исхак паша също бил отстранен и заменен с Месих паша.

Политиката на Баязид II

Новият султан бил тридесет и четири годишен. Физически слаб, вероятно от нездравословния живот, който водел – заради страстта си към опиума имал немалко проблеми с баща си, – той на стари години станал набожен и страхлив[27]. Но воденатa от него политика се дължи както на неговите лични качества, така и на политическото положение по онова време.

В страната той премахнал непопулярните мерки на баща си. Мюлковете и вакъфите били върнати на законните им титуляри. Дервишите отново били на почит. Италианските картини, поръчани от баща му, били продадени. Може да се каже, че заслужил прозвището си Вели („Светец"). От друга страна, *капъ куларъ* си възвърнали властта, а еничарите получили своя дар за щастливо възкачване. Въпреки това, както вече видяхме, султанът трябвало да се бори, за да утвърди личната си власт. През 1498 г. един Чандарлъ отново щял да бъде назначен за велик везир.

Във външен план управлението на Баязид II се характеризирало с развитието на дипломацията. Тя съществувала и преди и Мехмед II бил организирал забележителна осведомителна мрежа. Но събитията при Отранте, а след това и случаят с Джем били причина, а несъмнено и възможност за многобройни дипломатически ходове на Портата, която изпратила представители в множество западни дворове. Докато Джем бил в ръцете на западните държави, било полезно да се постигне разбирателство с тях: Баязид плащал на Родос, а след това и на Рим годишен налог. Дал ценни реликви. През 1490 г. се задължил да не напада Венеция, папските владения и Родос и многократно се отказвал от военноморски приготовления под давлението на папата и на Родоския орден. Нещо повече, през 1494 г. кралят на Неапол и папа Александър VI поискали помощ от Портата срещу френския крал Шарл VIII. Османската империя навлязла в играта на Великите сили. Именно при Баязид II започнали и първите контакти с московците. Истина е, че през 1495 г. и 1499 г. по-скоро те направили първите стъпки, за да получат търговски договор.

Колкото и миролюбив да бил Баязид II, когато ситуацията позволявала, османската политика отново ставала агресивна. През този период се извършвали кратки набези в Далмация, Босна, Каринтия, Хърватско, Австрия, Унгария или Полша, а пиратството не престанало. Имало и по-значителни конфликти.

Империята при Мехмед II и Баязид II
ПОЛША
Лвов
ЛИТВА
Тана (Азак)
АВСТРИЯ
Буда
МОЛДОВА
КАРИНТИЯ
ЩИРИЯ
ФРИУЛИ
КАРНИОЛЕ
ВЕНЕЦИЯ
Венеция
ТРАНСИЛВАНИЯ
УНГАРИЯ
Аккерман
Килия
КРИМ
Кафа
Мендуп
БОСНА
Белград
Семендире
Голубац
ВЛАШКО
Силистра
Видин
Йерьово
ЧЕРНО МОРЕ
ХЕРЦЕГОВИНА
Крушевац
Никопол
Синоп
Трабзон
Ново Бърдо
София
Разуза
Филипополис
Амасра
Самсун
Скутари
Юскюб
Кастамону
Амасия
Токат
Ерзурум
Ерзинджан
Алесио
Круя
Дурацо
Охрид
Елбасан
Солун
Емос
Сидъри
Ескишехир
Анкара
Сивас
НЕАПОЛ
Берат
Бриндизи
Лече
Тарсанто
Отранто
Авлона
Ескюб
Кютахия
Кършехир
Кайсери
Малатия
АККОЮНЛУ, а после СЕФЕВИДИ
ЗУЛКАДР
Арта
Лепанто
Евбея
Фокея
Смирна
Хиос
Лемнос
Кефалония
Патрас
Тива
Атина
Акшехир
Кония
Аксарай
Сис
Бибишехир
Ларенде
Адана
Тарс
Сидъкапехир
Алая
Анталия
Родос
Бодрум
Самос
Никсос
Наварин
Корон
Модон
Мистра
Монемвасия
Наплион
Коринт
Лесонтарион
Закинт
Имброс
Солун
Енос
Ескишехир
Иконийпехир
Кипър
Крит
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ
МАМЕЛЮЦИ
Империята през 1481 г.
Завоеванията на Баязид II
Венеция (1502)
Рицарите на Св. Йоан
Генуезци

Първите завоевания при Баязид II: Херцеговина и Молдова

След като укрепил властта си вътре в страната, Баязид II вече можел да се посвети на други въпроси. През пролетта на 1483 г. бейлербеят на Румелия завладял Херцеговина и окончателно я присъединил към Портата. Султанът отишъл в Румелия, където възстановил няколко крепости. Със смъртта на баща му мирът с Унгария бил преустановен и страната станала обект на поредица набези и контранабези. Като стигнал до София, Баязид предложил да се поднови мирния договор. Матиаш Корвин, който по това време се биел с императора, приел сключване на петгодишно примирие.

Мирът с главните му врагове Венеция и Унгария позволил на султана да започне поход в Молдова. От дълго време това княжество се противопоставяло на Портата във Влашко, чиито владетели, дори и когато били наложени от Стефан Велики, скоро се подчинявали на султана. Следователно областта непрекъснато била във война. Неуспешният османски поход в Молдова (1481 г.) предизвикал отговор от страна на Стефан. Той пък бил претекст за похода от 1484 г., предприет от Баязид срещу градовете Килия и Акерман (Четатя Алба), много важни стратегически селища, чието овладяване му отваряло пътя за Полша и Унгария. Освен това османските гарнизони в територията на молдавците щели да попречат на действията на последните във Влашко. И най-сетне, тези значителни търговски центрове се намирали на икономическия път, който по Черно море свързвал Полша и Балтика с Близкия изток. Ако владеел тези селища, султанът щял да се обогати за сметка на Молдова и щял да стане господар на цялото Черно море, което било естествен завършък на съзнателно водената политика в тази зона още от идването на Мехмед II на власт.

Молдова не била включена в примирието с Унгария. Следователно Баязид можел да действува без страх, след като подканил Молдова да заплати данъка, който дължала. Тръгнал със значителна армия, придружена от флот, натоварен с интенданството и транспорта на артилерията, султанът бил подпомогнат от своите васали във Влашко и Крим. Обсадена на 5 юли, Килия паднала на 14-и същия месец. Тогава дошъл ред и на Акерман, чиято обсада започнала на 22 юли и завършила на 7 август. Операциите били улеснени от протурската партия, която несъмнено искала да запази икономическата си мощ, влизайки в османската орбита, след като Портата вече контролирала цялото Черно море. Утвърждаването на победата, съпътствувано от изселвания към столицата, поробване на неподчинилите се, рекрутиране на младежи, но също така и от обичайното спазване на местното законодателство, било съобразено с икономическите интереси и на двата града.

Междувременно една антитурска партия се обърнала към Стефан Велики. Той разбирал, че не може да очаква нищо от унгарския крал, и в края на пролетта на 1485 г. се опитал да извърши сам едно внезапно нападение на Акерман. Неговият неуспех бил причина за една османска наказателна експедиция през есента. Баязид можел да се похвали, че е успял там, където баща му се бил провалил. А Черно море занапред било турско.

Конфликтът с Египет (1485–1491)

Отношенията с мамелюкски Египет започнали да се влошават още при Мехмед II. Двете сили водели борба за влияние сред тюркските племена, които се намирали между тях. Различни инциденти нажежавали обстановката и поведението на султан Кайтбай спрямо Джем не можело да се хареса на Баязид II.

Конфликтът започнал поради помощта, оказана от османците на тяхното протеже Алаюддевле, зулкадрийски принц, заплашван от мамелюците. След първите успехи Алаюддевле и Якуб паша, османски управител на Кайсери, били победени от мамелюкската армия и нейните туркменски съюзници (септември 1483). Като отблъснали египетските предложения, османците изпратили срещу туркмените Тургут и Варсак бейлербея ня Караман, Карагьоз паша, който завладял неколцина селища, между които Адана и Тарсус (май 1485). Но при вестта за пристигането на значителна мамелюкска армия Баязид II заръчал на Херсекзаде Ахмед паша, бейлербей на Анадола, да осигури отбраната на областта. Пристигнал на помощ в обсадената Адана, Херсекзаде, който слабо бил подкрепян от някои от своите подчинени (сред които Карагьоз), бил победен и пленен. Като изоставили Тарсус и Адана на неприятелите, турците избягали (пролетта на 1486 г.)

На следващата година великият везир Давуд паша оглавил армия, към която се присъединили бейлербеят на Румелия и Алаюддевле. Походът бил насочен срещу туркмените на Тургут и Варсак, които се разбунтували и обединили около един караманси претендент. След като ги подчинил, Давуд паша се върнал в столицата. Мамелюците не били забравили конфликта. Баязид бил осведомен за дипломатическите им ходове по отношение на християните и опитите им да получат Джем, с когото те можели да си служат против него. Ето защо той на свой ред подготвил ново настъпление.

Знаейки, че нито Унгария, нито Венеция ще се намесят, султанът изпратил през пролетта на 1488 г. към долината Чукурова значителна армия под ръководството на Хадим Али паша. Освободеният Херсекзаде поддържал този поход начело на немалък флот. Тази комбинирана опе-

рация дала възможност да се завладеят множество крепости, но на 17 август 1488 г. османците претърпели ново поражение от мамелюците в долината Аатчайръ, между Тарсус и Адана, която била обсадена и принудена да отвори вратите си за мамелюците през есента. Османците, въпреки че се намирали в лошо положение, разполагали с някои крепости, също толкова важни като Тарсус и Козан. Отстоявайки своите амбиции, те подкрепили зулкадриеца шах Будак при опита му да отнеме властта от Алаюддевле, преминал към победилите мамелюци. Това било ново поражение. През 1490 г. мамелюците обсадили Кайсери и опустушили Караман. Баязид се приготвил лично да потегли на поход. Мамелюците почти винаги имали надмощие, но никога не получавали решителното предимство или поне не можели да използуват победата си. Тази война струвала скъпо, Сирия била изтощена. Двете сили сключили мир през май 1491 г. Османците, които се отказали от контрола върху Киликия и нейните градове (Тарсус, Адана), не спечелили нищо.

Развитието на отношенията с Европа

През последните си години Баязид II трябвало да отделя голямо внимание на събитията в Европа. Въпреки османския натиск върху френския крал Джем бил отведен в Рим, където пристигнал през март 1489 г. Разполагайки с това оръжие, през пролетта на 1490 г. папа Инокентий VIII, организирал антитурски конгрес. За щастие на султана, смъртта на краля на Унгария Матиаш Корвин на 6 април сложила край на плана за кръстоносен поход. Пристигнал в Рим на 30 ноември, османският посланик Мустафа бей сключил таен договор, според който Портата се задължавала да изплаща на папата издръжката на Джем и да не напада Рим, Родос или Венеция.

Успокоен в това отношение, сключил мир и с Египет, Баязид II сметнал, че ще може да се възползува от смъртта на Матиаш Корвин и от последвалата я анархия в Унгария, още повече, че примирието с тази страна свършвало, а комендантът на Белград изглеждал склонен към измяна. Но когато султанът пристигнал в София през май 1492 г., комендантът бил сменен. Ето защо Баязид предпочел да се насочи към Албания. Той обаче изпратил значителни сили в Австрия, Унгария и Трансилвания, където срещнал сериозна съпротива. Папата се бил отказал да нападне Авлона след повторното превземане на Отранте. Но след смъртта на Мехмед II в Албания избухнали бунтове, водени от Иван Кастриоти, и областта не била много сигурна за турците. Зает дотогава от по-важни въпроси, Баязид II предприел през 1492 г. тежък наказателен поход. Въпреки това до края на османо-венецианската война от 1499 г. османците не успели трайно да омиротворят страната.

Конфликтът с Унгария продължавал с постоянни атаки и контраатаки, но Портата започнала да се тревожи от събитията в Италия, които следяла отблизо: през 1494 г. кралят на Франция преминал Алпите, за да завладее Неаполското кралство. Той заявил открито намерението си да го превърне в база за антитурски кръстоносен поход. Писмата за помощ от папата и от краля на Неапол само засилили страха на Баязид, който се приготвил за отбрана. Фактът, че минавайки през Рим, Шарл VIII взел Джем в свитата си (27 януари 1495), бил лош знак. Баязид сметнал за по-разумно да сключи тригодишно примирие с унгарците. Всъщност то нямало големи последици, защото Джем умрял в Неапол на 24 февруари 1495 г. и французите се отказали от проекта си. Войната с Унгария продължила и неколцина босненски укрепления били завладени през 1496 г.

Кралят на Полша Ян Алберт VI, който през 1493 г. бил възобновил за три години договора, сключен с Портата през 1490 г., не приемал османския протекторат в Молдова, където искал да постави брат си Сигизмунд. Ето защо през юни 1497 г. той влязъл в Молдова, чийто княз Стефан се обърнал за помощ към султана. Въпреки посредничеството на унгарците, изпратените срещу поляците войски били изгонени. Османската армия заедно с кримските татари предприели през 1498 г. множество разорителни за поляците нападения, които обаче стрували много жертви и на Портата. Изоставен сам, Ян Алберт поискал мир от султана.

Война с Венеция (1499–1503)

Като се изключат постоянните набези от унгарска и турска страна, султанът бил спокоен. Той се успокоил още повече, когато през май 1499 г. неаполитанците му предали тялото на Джем: европейците повече не можели да го шантажират. Тогава той насочил своите удари срещу гръцките владения на Венеция, решен да завърши бащиното си дело, като премахне тези анклави: за в бъдеще границата с републиката трябвало да бъде само морска.

Действително инциденти възниквали често. Венецианците се оплаквали от турското пиратство и османските набези, а Портата – от щети, нанесени на поданиците ѝ. Въпреки това мирът продължавал вече двадесет години и републиката, чиято дискретна подкрепа в случая с Джем била оценена, не била подготвена за война, която не очаквала. Укрепленията в Лепанто, както и гарнизоните били в плачевно състояние. А флотът им, който бездействувал, загубил много от своите ценни качества. Обратно, османците, чието превъзходство по суша било безспорно, постигнали голям напредък по море. Невъзможността да се притекат на помощ на мюсюлманите в Испания показала, че им липсва мощен флот.

След баща си Баязид II се посветил на тази задача, построил много кораби, но и подобрил качествата на своя флот, наемайки опитни корсари. През 1498–1499 г. било извършено и значително въоръжаване на флота.

През месец август 1499 г. османците обсадили Лепанто по суша. Корабите на султана, след като опустошили залива Корон и се сблъскали с нерешителните венецианци, на свой ред достигнали до Лепанто, който се предал на 29 август на османците, господари отсега нататък и на Коринтския залив. По същото време Портата предприела диверсионни експедиции в областта Зара, а после, след успеха при Лепанто – във Фриули и Каринтия. След неуспеха на венецианските пратеници в Истанбул, през зимата на 1499–1500 г. паднал Модон. Корон и Наварин се предали. Настъпил краят на цял един свят.

Макар че Флоренция чрез пратеници се възползувала от положението, за да осигури своите търговски предимства в Османската империя (1499 г.), Венеция не била изоставена от всички. Един френски флот поддържал венецианците още от 1499 г. Отношенията на Портата с Унгария се влошили; унгарците не искали да подновят примирието през 1500 г., без да бъде включена и Венеция. След като на 30 май 1501 г. бил провъзгласен тройният антитурски съюз между Светия престол, Унгария и Венеция и били отпуснати субсидии за война срещу турците, християните предприели множество набези, но това не било от голяма полза за изтощената република. Обратно, за превземането на Кефалония (24 декември 1500 г.) венецианците били подпомогнати от испанците, а завладяването на Санта Маура (Лефкос, 30 август 1502 г.) било осъществено с помощта на папски флот. Но извън пиратските операции в Егейско море, това били единствените успехи на венецианците, които загубили Дурацо (Дуръс) през 1502 г.

Разорената република искала мир, Баязид бил постигнал целите си и имал проблеми в Анадола: през декември 1502 г. бил сключен договор, потвърден от дожа на 20 май 1503 г. Неспособни да продължат войната без парите на венецианците, унгарците също сключили седемгодишно примирие със султана (22 февруари 1503 г.), което било подновено през 1510 и 1511 г. Венеция била принудена да изостави Санта Маура, Корон, Модон, Лепанто и Дурацо. Но тя си възвърнала търговските облаги и имала в Истанбул байло, който бил подновяван на всеки три години. През последните десет години от управлението на Баязид II отношенията между двете сили били добри. Тъй като имал други грижи, султанът можел да бъде доволен. Този нов етап от упадъка на Венеция в Мала Азия превръщал Портата в господар на цяла Гърция и увеличавал възможностите ѝ за действие в Албания. И най-вече занапред Османската империя била и морска сила, с която трябвало да се съобразяват.

Разпадане на османски Анадол: Сефевиди и казълбаши

Мирните отношения на османците със западноевропейските държави през първите две десетилетия на XVI в.[28] им позволили да устоят на една от най-тежките кризи в своята история. През 1500 г., в разгара на войната с Венеция, Караман отново се разбунтувал около един претендент от местна династия, поддържан от туркменските племена, същите, които през 1481–1483 се опитали да се възползуват от случая Джем. Нестабилността на Анадола имала дълбоки причини. Населението, което продължавало да не приема присъединяването към Османската империя, оставало вярно на своите емири, а туркменските номадски пламена остро реагирали срещу османската данъчна практика. Освен това пагубните последици от реформите на Мехмед II още не били отзвучали. Дервиши и спахии поддържали бунта, който бил потушен едва през 1501 г. лично от Месих паша.

Тревожното в тази криза било съвпадането ѝ с появата на нов тип власт в Персия. След смъртта на Якуб, емира на Аккоюнлу, през 1490 г. в Персия започнала гражданска война, която завършила с падането на династията. Младият шах Исмаил, основател на Сефевидската династия, се възкачил на престола. Появил се на историческата сцена в 1449 г., той станал господар на столицата Табриз през пролетта на 1501 г., а през 1508 г. превзел Багдад. По това време той вече бил единственият владетел на Иранската империя. Тюрки като Аккоюнлу, Сефевидите, които идвали от Ардабил, отначало принадлежали на един религиозен орден, който не бил нито шиитски, нито сунитски, но със сигурност бил еретичен. Тяхната месианска доктрина, която се осланяла на доислямската традиция, широко се разпространила в Анадола, особено в племенните среди в Теке, Караман Торос, откъдето постоянно започвали бунтове срещу османската централна власт. Тези казълбаши или „червени глави“ били страстно привързани към харизматичната личност на шах Исмаил, комуто плащали доброволен данък извън данъците към султана и образували основното ядро на войската на шаха, която била малка, но фанатично предана на своя господар и безумно храбра.

А през пролетта на 1500 г. шах Исмаил се намирал в Ерзинджан, където бил свикал своите привърженици. Те се оказали по-малко, отколкото се надявал, което го разубедило да подкрепи бунта на караманците. Баязид нямал никакви съмнения относно неговите враждебни намерения и изпратил на границата една армия, която трябвало да ги наблюдава. Влизането на шах Исмаил в Табриз го обезпокоило: през 1502 г. той предприел масови арести, а голям брой хора и преди всичко казълбаши били изселени в наскоро завладените територии в Морея. За да пресече пътя на Исмаил към неговите анадолски привърженици (които били ос-

новната му сила), през лятото на 1502 г. султанът затворил границата: казълбашите не можели нито да излизат, нито да влизат в империята. Мярката впрочем не била особено ефикасна, защото минаването на търговските кервани било разрешено и хората на шаха продължавали да преминават в османски Анадол.

Предпазлив по природа, Баязид обаче избягвал конфликта, който един бунт в Андола можел да превърне в катастрофа. В 1504 г. той проводил пратеници, които да протестират срещу казълбашките насилия спрямо сунитите, но и да поздравят шаха с победата му срещу Мурад, вожда на Аккоюнлу. В 1505 г. той приел един сефевидски пратеник, дошъл да иска Трапезунд за господаря си и да протестира срещу набезите, организирани от принц Селим, назначен в този град. През 1507 г. той оставил шаха да прекоси неговата територия по повод на операциите срещу зулкадрийците, като се ограничил, както и мамелюкският му съсед, само с изпращането на войска, която да наблюдава. Нови сблъсъци между Сефевидите и войските на Селим през 1508 г. и 1510 г. предизвикали нови протести на шаха и принцът бил приканен да се въздържа.

Ситуацията обаче прогресивно се влошавала. Шахът не се задоволявал само с увеличаването на провокациите и в желанието си да намери съюзник и огнестрелно оръжие се свързал с венецианците, което пък предизвикало дипломатическа криза между тях и мамелюците, разтревожени от португалските операции в Червено море. Това впрочем довело до сътрудничеството им с османците в морската област от 1509 г. Но главният проблем бил активността на казълбашите в Анадола, която никога по-рано не била така голяма. Назрявала неизбежна криза.

Финална криза и падане на Баязид II (1511–1512)

Разпадането на Анадола, свързано с очевидната неспособност на твърде стария султан и обкръжението му, предизвикало политически разрив и съперничество между възможните наследници на трона. Още през 1509 г. принц Коркуд, почтен човек и не особено вещ политик, недоволен от назначението си в Амасия, влязъл в конфликт с великия везир Хадим Али паша и избягал в Египет, откъдето впрочем бързо се върнал. От своя страна принц Шахиншах, управител на Караман, поддържал казълбашите и бил във връзка с шаха. Мурад, син на принц Ахмед, вършел същото. Обратно, Селим, най-способният от всички синове на султана, се тревожел за бъдещето. Изпълнен с ненавист към шах Исмаил, той рано започнал да се бори срещу него и разбирал необходимостта от бързи действия. Между другото преместването на неговия син Сюлейман от Болу в Кафа подчертавало благосклонността на султана към принц Ахмед, който не желаел в Болу да се създаде пречка по пътя, свързащ Ама-

сия (където бил управител) с Истанбул.Борбата за наследството на Баязид II започнала. Преминавайки към действия, в началото на 1511 г. Селим отишъл при сина си в Кафа, откъдето поискал нещо нечувано дотогава за османски принц – санджак в Румелия. След отказа на баща си, подкрепен от тъстта си, кримския хан Менгли Гирай, Селим потеглил с една армия към Одрин.

Ахмед и Коркуд се приближили към столицата. Потеглянето на Коркуд от Анталия съвпаднало с избухването на страшен бунт в Теке на 9 април, важна дата в шиитския календар[29]: неговият вдъхновител шах Исмаил очевидно искал да се възползува от разпадането на Анадола. Бунтовниците, предвождани от някой си Карабеикоглу Хасан Халиф (или Шах Кулъ, „слугата на шаха"), завладели Анталия и се насочили към Кютахия, разбивайки по пътя войските на Карагьоз паша, когото обезглавили. Великият везир Хадим Али паша, свързвайки се с войските от Рум[30], водени от принц Ахмед, се насочил към Шах Кулъ, който вече бил пред Бруса, но се оттеглил към Караман, преследван от великия везир и неговия малък кавалерийски корпус. По голямата част от войските му останали с Ахмед. На 2 юли 1511 г. между Кайсери и Сивас изтощените войници на великия везир били разгромени от бунтовниците. Великият везир и Шах Кулъ били убити. Останали без предводител, казълбашите побегнали към сефевидските територии, плячкосвайки по пътя си страната.

Бунтът завършил и засилил позицията на Селим. Неговите братя Коркуд, който изоставил Теке на бунтовниците, и Ахмед, който не успял да ги спре, били дискредитирани. След като бил назначен в Румелия, Селим между другото се възползувал от отсъствието на султана, за да влезе в Одрин, да заграби хазната и да постави там свои хора. Но той прекалил. Баязид II, чиито везири подкрепяли Ахмед, тръгнал срещу сина си и го победил на 3 август 1511 г., принуждавайки го да се оттегли в Крим. Тогава Ахмед, подтикнат от някои сановници на Портата, помислил, че може да се насочи към Истанбул, за да бъде провъзгласен за наследник на трона. Но еничарите, които го смятали за скъперник и некомпетентен, се разбунтували и го принудили да отстъпи. Провъзгласявайки се за султан, той завладял Караман, което увеличило неговата непопулярност.

Тези събития като че ли облагодетелствували Шах Исмаил. В началото на 1512 г. той организирал нов бунт, който скоро бил подкрепен от принц Мурад, син на Ахмед. Победата на метежниците над ахмедовите войски разярила еничарите, които, след като узнали, че Селим се е завърнал в Румелия, през март 1512 г. се разбунтували и поискали признаването му за законен наследник на трона. Принуден да отстъпи, Баязид II поканил сина си, който на 19 април пристигнал в Истанбул. След едноседмични преговори, подкрепен от еничарите и населението на града

Селим постигнал целта си: Баязид II абдикирал в негова полза на 24 април 1512 г. Изтощен, старият султан умрял по пътя към мястото на изгнанието си на 10 юни 1512 г.

Селим I получил трона не особено лесно. Но неговите трудности не престанали. Кризата в Османската империя била най-голямата след разгрома при Анкара. За да се справи с нея, новият султан щял да извърши революция в управлението на държавните дела както в стратегическо, така и в религиозно и икономическо отношение. От тази гледна точка 1512 г. е повратен момент в османската история.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (XIV–XV в.)

Никоара БЕЛДИЧАНУ

Необикновено богатата документация от извори и административни актове на Портата[31] ни дава възможност да се запознаем с институционните структури на османската администрация. Османската държава почива на множество юридически принципи. Османците, които са мюсюлмани и турци, наследяват структурите, установени от селджуките от Мала Азия и от наследилите ги емирства. Османското завладяване на византийски, сръбски и български територии, чиито юридически традиции се различават напълно от ислямските, принудило султаните да правят отстъпки, които хвърлят светлина върху прагматизма на ръководителите на новата държава. В своите разпоредби владетелят често споменава обичайното право или бившето право на балканските народи, а в Египет законите, създадени от мамелюците.

Дали фактическото признаване на друго право, различно от ислямското, превръща османските владетели в еретици? Не, защото шериатът им дава възможност да издават нов закон всеки път, когато религиозното мюсюлманско право не им позволява да разрешат проблем, незасегнат от него. Султаните често прибягват до тази възможност, която законодателството на Аллах им предоставя. Така например на Балканите османските власти се сблъскват с въпроси, засягащи използването на мините. Тези въпроси не могат да бъдат разрешени единствено с нормите в Корана и османците без колебание оставят в сила законите на саксонското минно право, което действува в сръбските или босненските мини. Те постъпват по същия начин и когато включват в османската военна система балканските влашки (румънски) общности, като ги освобождават от някои данъци. В българските земи те продължават да събират данъците, съществуващи преди османското нашествие.

Броят на обичайните закони, приети от Мехмед II, е достатъчно голям, за да принуди султана да издаде през втората половина на XV в. един истински кодекс на обичайното право. Османските юристи събират редица разпоредби, отнасящи се до монетните работилници, до монетите, солниците, ползуването на земята, данъчното облагане, митническия

режим, пазарите и пристанищата. Но този сборник не обхваща необятната сложност на държавните структури. Мехмед II е принуден да издаде нов кодекс от обичайни закони. Той се състои от три книги, отнасящи се последователно до наказателното право, статута на тимариотите и селяните *(рая),* на номадите и на жителите на някои балкански области, чието обществено устройство (както го доказват много институционални термини) води началото си от ранната Византийска империя.

Османското правителство се старае да признава действуващото право в завладените територии всеки път, когато то изглежда необходимо за доброто функциониране на държавата. А под обичайно право османската държава разбира не само юридическите правила, създадени от хилядолетния опит на един народ, който е трябвало да узакони отношенията между общностите и индивидите, между отделните общности, както и между общностите и централната власт. За разлика от византийското право, османското обичайно право приема всеки закон, всяко юридическо разпореждане, което отсъствува в шериата, дори и ако става дума за закон, изработен от администрацията на завладяна страна. По силата на това разбиране османските кодекси съдържат освен юридическите практики, създадени през вековете, и закони, издадени в близкото минало от християнски и мюсюлмански владетели. Ето защо не бива да ни изненадва фактът, че в султанските сборници се срещат законодателни елементи, вкоренени здраво в структури с римски, византийски, славянски, германски или мамелюкски произход.

По този начин юридическата основа на османската държава почива върху два стълба: мюсюлманското право *(шериат)* и юридическите обичаи на народите, завладени от османците при тяхното нашествие. Тази двойственост на османското право е очебийна. Странно е, че държава, предприела завладяването на християнския свят, извлича от него голяма част от своите законодателни принципи. Един от факторите, тласнал султаните към такава политика, несъмнено е желанието им да не нарушават някои традиции, вкоренени в правната система на победените народи с надеждата, че по този начин ще срещнат по-малка съпротива. В други случаи особеностите на стопанството налагат спазването на дадено законодателство: вече видяхме как експлоатацията на златните и сребърните мини на Балканите са накарали Великия господар волю-неволю да продължи действието на законите, които били в сила в момента на завладяването на тези области. Срещат се и други подобни примери.

Османският владетел не е абсолютен монарх, чиято мощ не среща никаква съпротива, защото неговата власт в някои случаи е ограничена от юридическите традиции на християнското население. *Фетвите,* издадени от шейх юл-исляма, му позволяват да тълкува както му е угодно мюсюлманския религиозен закон, спазвайки обаче известни граници;

той не би могъл да се отнася по същия начин с обичая, който няма как да се заобиколи. Изненадващ е фактът, че истанбулският владетел е длъжен да се съобразява с някои закони, характерни за народи, чиято религия е различна от неговата. Властта на султана далеч не е неограничена.

ЦЕНТРАЛНАТА ВЛАСТ

Султанският дворец бил душата на империята. Той се обслужвал от няколко хиляди души: *сипахи* (конници), *капуджи* и (пазачи на вратите на двореца), *чауши* (пратеници на владетеля и даже негови посланици), различни категории соколари, отговорници по снабдяването на двора, служители на хазната. Евнусите, които пазели султанския харем, образували отделен корпус.

Обслужването на двореца се извършвало отчасти от ислямизирани християни, чийто брой нараства през XV в.[32] Най-висшите сановници често са започвали кариерата си или в школите при султанския дворец, или в еничарския корпус. По този начин класата, която доставяла военни и цивилни кадри на държавата, бавно се изменяла: тези ренегати, без корени в изконното турско население и напълно откъснати от все още живите в османската среда племенни и родови традиции, можели да се надяват на богатство и власт само ако били верни на османската династия.

Османският владетел управлявал държавата си с помощта на един висш сановник: великия везир. Вероятно първият велик везир е бил Алаеддин, брат на втория султан Орхан. През XV в. задачите и отговорностите се увеличили и великият везир получил помощници, които можели да бъдат най-много трима. Султанският съвет, или Диван, се състоял също така от един кадъаскер, един главен дефтердар за Румелия, а при Баязид I бил назначен още един за Анадола. Началникът на султанската канцелария *(нишанджия)* също бил член на Дивана. При Мурад I този съвет се разширил, защото в него влизал и управителят *(бейлербей)* на Румелия, а при Баязид I и бейлербеят на Анадола. През втората половина на XVI в. главнокомандуващият султанската флота *(капудан паша)* и агата на еничарите (при условие, че има ранг везир) също били приети в султанския съвет.

Какви били задълженията на различните членове на Дивана? Великият везир с помощта на останалите везири ръководел администрацията и следял за прилагането на политиката на султана. В случай на война той можел да бъде главнокомандуващ армията. Кадъаскерът (съдия на армията) бил глава на правосъдието – негови представители в империята били кадиите. Баш дефтердарят (буквално – главен пазител на регистрите) се занимавал с финансовата администрация. През XIV и XV в. има-

ло само един дефтердар, който ръководел финансите на Румелия; при Баязид II бил създаден поста дефтердар за Анадола. Впоследствие всяка провинция получила свой дефтердар, но само баш дефтердарите били членове на съвета. Началникът на султанската канцелария *(нишанджия)* отговарял за учрежденията, които издавали различните актове на султанската администрация. По този начин почти всички членове на султанския съвет били начело на различни ресори, които посредством съответните чиновници осигурявали администрацията на Портата, ръководейки канцелариите, разположени и в най-отдалечените кътчета на империята на Великия господар.

Държавата се разделяла на провинции (санджаци), като всяка от тях била поверена на управител (санджакбей). При Мехмед I провинциите на Румелия, както и тези в Мала Азия, се ръководели от един бейлербей. По-късно успоредно с новите завоевания се увеличил и техният брой.

В качеството си на военачалник на провинцията санджакбеят контролирал икономическата дейност и градската администрация; освен това той трябвало да осигури и доброто функциониране на съдебната система, а понякога да извършва разследвания, необходими на централната администрация. Помагал му един Диван, който наподобявал султанския съвет. В замяна на многобройните му задължения спрямо Портата този сановник ползувал известни права върху различните икономически дейности на провинцията и получавал някои данъци[33]. Общата сума на годишните доходи на един санджакбей можела да достигне няколко десетки хиляди османски златни монети (1 златна монета = 3,57 г). През първата половина на XV в. доходът на управителя на Албания бил 9249 златни монети. През 1454–1455 г. санджакбеят на Тесалия разполагал с 8684 златни монети, а управителят на Македония с 19 075. През 1464–1465 г. управителят на Бруса получавал 15 000 златни монети, докато санджакбеят на Трапезунд през 1486–1487 взимал само 5128 златни монети.

В йерархията след санджакбея идвал субашията. Броят на субашиите зависел от подразделенията на санджака. Задълженията на субашията в неговия субашилък били същите, както и на санджакбея. Този сановник също разполагал със значителни доходи. Така например през 1454–1455 г. субашията на Фенер (Фанари) получавал 3156 златни монети, през 1465 г. Сереският субашия взимал сумата 2477 флорина (златни монети), а преди 1473 г. субашията на Патрас (Морея) – около 1340. Тези сановници имали известен брой чиновници, които контролирали прилагането на законите и осигурявали властта на държавата до границите на империята.

Поради интересите си на велика сила, площта си и военната си политика Османската империя трябвало да посреща големи разходи. Според

генуезеца Якопо де Промонторио де Кампис, съвременник на Мехмед II, през 1475 г. те възлизали на 1 375 000 златни монети или 4908,75 кг злато, докато общият годишен доход бил 1 800 000 флорина, тоест 6426 кг злато.

В действителност състоянието на османските финанси не било особено блестящо. През 1462 г. един флорин се разменял за 40 акчета; през 1510 г. – за 54. Акчето, сребърна монета, която през 1451–1452 г. тежала 1,052 г, през 1481–1482 г. съдържала само 0,75 г метал. Военните походи били истинско злокачествено образувание за бюджета на империята. След похода на Мехмед II срещу Молдова (1476 г.) Портата била принудена да конфискува религиозните дарения и частните владения, за да попълни хазната. Финансовото изнемощяване на Османската империя се проявило напълно в сеченето на акчета, които в края на XV в. тежели само 0,73 г. Далеч останало акчето на Орхан (1324–1362 г.), което надхвърляло 1 грам.

За по-успешно ръководене на държавните доходи били извършвани периодични преброявания под надзора на баш дефтердаря, които позволявали на правителството да следи за развитието на икономическото положение на империята до най-отдалечените ѝ граници. Но едно султанско разпореждане предвиждало, че владетелят може да се информира пряко и лично да се намесва по повод на някои финансови, юридически и други условия, наложени на дадена провинция или на цялата империя. Най-често обект на тази намеса били данъчните приходи и доходите на тимариотите. Сред регистрите, водени от баш дефтердаря, можем да споменем освен регистрите от преброяванията и тези, в които се вписвали грамотите за преотстъпване на тимари. Първото известно преброяване е отпреди 1400 г.

Тази система за събиране на данъци напомня системата във Франция преди 1789 г. Различните данъчни постъпления, както и приходите от експлоатацията на мини, солници и други дейности, не се събирали пряко от султанските чиновници: Портата предпочитала да даде под аренда както данъчните взимания, така и приходите от разработката на някои имоти.

Данъчният арендатор носел арабското име *амил*. Той трябвало да удостовери своята платежоспособност посредством един или няколко гаранти *(кефил)*, които рискували да заплатят с живота или в най-добрия случай със свободата си неговата недобросъвестност. Счетоводството на арендата се контролирало от кадията, а по-късно от един инспектор *(мюфетиш)*. Но Портата била предпазлива: освен кадията още един финансов инспектор *(емин*[34]*)* контролирал дейността на арендатора.

Когато имало някакви неуредици в отдаването под аренда, султанът изпращал служител на централната администрация *(ясакчия)*. Това лице разполагало с неограничена власт, за да достави парите в държавната

хазна. Според някои източници от втората половина на XV в. Портата отдавала под аренда за период от три години мините, сеченето на монети, митниците, оризищата, солниците, безстопанствените имоти, посредничеството върху текстила, крепостните села край Константинопол, Галата, по брега на Мраморно море, Одрин, Караман, сапунджийниците, както и множество данъци. По принцип едноличният данък бил събиран от немюсюлманите пряко от султанските чиновници, но това правило невинаги се спазвало. Можем да отбележим, че към 1476 г. арендата върху морските пристанища, разположени между Константинопол и Измир, била дадена на няколко гърци за 14 000 000 акчета, което прави 311 111 флорина (1110 кг злато). Арендата върху сеченето на монети донесла на Портата 120 000 флорина през 1475 г., а върху солниците в Румелия 92 000 флорини.

Мухтесибът играел важна роля в контролирането на икономическата дейност. Най-старото споменаване на тази служба, заета от арабите, датира от 20–29 юли 1385 г.; става дума за г. Бруса. Този представител на администрацията (известен също и под името *ихтисаб ага*) следял за градските пазари, участвувал в определянето на цените на всички стоки, контролирал ежемесечно магазините и занаятчиите и проверявал дали употребяваните мерки и теглилки са точни. Той се грижел за обществения морал и тъй като имал и юридически права, заплашвал всеки, който не спазвал разпорежданията, и с помощта на местния кадия осъждал нарушителите. В големите градове мухтесибът получавал поста си под аренда: в по-малките градове Портата му го отстъпвала като граждански тимар. И в двата случая той получавал лично някои такси върху покупко-продажбите, извършвани на пазара.

На по-големите пазари посредничеството било поверено за тригодишен период на лица, които в замяна се задължавали да плащат аренда на султанската администрация. Упражняването на посредническото право било строго кодифицирано от Портата с разпорежданията на Мехмед II, които уточняват списъка на стоките и стойността на таксите от посредническите операции.

Данъчният и икономически режим в Османската империя се разполагал на три нива. На първото ниво Портата непряко събирала голямата част от данъците, които давала под аренда на лица, притежаващи значителни капитали: тези лица разполагали с мрежа от служители, които събирали данъците по места. На второто ниво Портата упражнявала контрол върху дейността на арендаторите посредством множество инспектори (*мюфетиш*), които на свои разноски ангажирали мрежа от служители. И накрая, на трето ниво се намирали тимариотите, които ползували данъците, изплащани от селяните. Вероятно дребните тимариоти са предпочитали арендната система.

ИКОНОМИЧЕСКИЯТ ЖИВОТ

Градското стопанство

В XIV и XV в. османската държава била слабо урбанизирана, ако се има предвид нейната площ. Четири града доминирали над различните градски центрове и провинциални средища: Истанбул, Одрин и Солун в Румелия, Бурса в Мала Азия.

По-голямата част от градското население се препитавала главно от обработката на околните селскостопански земи. Независимо от вероизповеданието му населението на империята живеело от земеделската продукция. Овцевъдството осигурявало месо за мюсюлманите, а християните, в зависимост от областта, се занимавали и със свиневъдство (най-вече в сръбските земи). Одрин, Бурса и Истанбул внасяли стада овци от Влашко и Молдова, защото местното животновъдство не задоволявало потребностите.

Преброяванията показват, че главен източник на доходи за Портата били земеделските продукти: зърнени храни, зеленчуци, плодове, лозя, маслинови гори и текстилни растения. Селата осигурявали също така и снабдяването с мед и восък, необходим за производството на свещи. Но османското производство било недостатъчно и за да осигури изхранването на големите центрове и по-специално на Истанбул, Портата трябвало да внася големи количества мед, восък и зърнени храни от Влашко и Молдова. Оттам идвал и дървеният строителен материал. А морето и реките доставяли на пазарите риба, която се осолявала, за да се транспортира; хайверът и есетрата от р. Дунав също били търсени в Истанбул[35].

В градовете били разположени малки манифактури: сапунджийници, бояджийници, преси (за маслини и ленено семе), свещоливници, бозаджийници, ковачници, тепавичарници, тъкачници, обущарници, хлебарници, въжарски работилници и др. Някои градове имали и работилници за изработка на оръжия (лъкове, мечове, брони) и даже корабостроителници. Воденици и вятърни мелници се срещали както по селата, така и в градовете. Всяко по-значително населено място имало своите ханове, кръчми, сладкарници и гостилници, аптеки и дрогерии, магазинчета, в които се продавали разнообразни стоки.

Разпоредбите от юни 1502 г., издадени от Баязид II с цел да се въведе ред в икономическата дейност на Истанбул, Одрин и Бруса, изброяват освен посочените вече занаяти и други: шивачи, шапкари, сарачи, производители на одеяла, ковачи, налбанти, казанджии, бакали, кожари, бижутери. Трябва да посочим и работилниците за коприна в Бурса, чието производство било много търсено както в Османската империя, така и в чужбина.

Сребърните, златните, оловните и медните мини в Сърбия и Македония представлявали друг важен икономически фактор. В областите, където се добивали злато и сребро, както и в много градове на Румелия и Анадола монетни работилници сечели златни, сребърни и медни монети. Монетни дворове имало в Афион, Карахисар, Амасия, Одрин, Анкара, Аясолук, Айдън, Болу, Бруса, Константинопол, Кония, Ново Бърдо, Серес, Скопие и Тир.

Първите османски златни монети се появили в началото на XV в.[36]. Промонторио де Кампис отбелязва, че флориите, пуснати в обращение от Мехмед II, имали венецианска фактура: тежали 3,57 г. Османската сребърна монета аспра (акче), изглежда, била сечена от основателя на емирството Осман, но Орхан пуснал в обращение по-тежка (1,152 г) монета, по образеца на венецианското *мецанино*. Неговият наследник Мурад I сякъл медни монети – един екземпляр носи датата на Рамазан 790 (септември 1388). При управлението на Мехмед II се появили медни монети с тегло 3,207 г и 1,069 г, като една султанска наредба уточнява, че осем медни монети от 3,207 г или 24 от 1,069 г се равняват на едно акче. Османското правителство се оказало неспособно с течение на времето да спре обезценяването на акчето, което в края на XV в. тежало само 0,73 г: докато при Осман една златна монета се разменяла за 33 акчета, през 1500 г. били нужни 54 акчета.

Като всяко организирано общество, османското общество почивало на две основи: градския и селския свят. Но зад тази проста схема се криела много по-сложна структура и султаните при нужда често се намесвали във функционирането на икономическия апарат на империята.

Основната част от градското население получавало доходите си от експлоатацията на малки магазинчета, манифактури или работилници. Предприятия, надхвърлящи семейните рамки, били редки и в най-добрия случай използували няколко чираци и евентуално роби. Документите за контрола на цените в Истанбул, Бруса и Одрин показват, че в тези три града през XV в. имало значителен брой предприятия и корпорации. Успоредно с малките работилници в някои големи средища съществували и държавни фабрики, които използували по-многобройна работна ръка: корабостроителници, арсенали, фабрики за леене на топове, за огнестрелни оръжия, за барут, работилници за изработване на еничарското облекло. Други ателиета работели за султанските дворци, доставяли всичко необходимо на султана и неговия двор, осигурявали поддръжката на сградите и снабдяването на персонала.

Но в по-малките градове първо място заемали текстилното производство и продажбата на платове: така например в Трикала в Тесалия преброяването от 1454–1455 г. отбелязва четирима шапкари, двама производители на фесове, трима предачи на коприна, тринадесет шивачи, три-

надесет тъкачи, трима гайтанджии; петдесет и седем глави на семейства се занимавали с кожарство, четиринадесет кожари обработвали кожи, единадесет правели чизми, осемнадесет – цървули, седем – сандали, към тях трябва да се прибавят и сарачите. Това преброяване споменава и месари, грънчари, налбанти, сапунджии, бозаджии и даже двама бижутери. Някои занаяти се упражнявали само от един човек; в Трикала имало един казанджия, един въжар, един майстор на барабани и един бакалин.

През 1478–1479 г. в Солун имало неколкостотин магазина и значителен брой занаятчии. В някои градове занаятчийството достигнало такива размери, че представителите на един и същи занаят се обособявали в отделен квартал. В Мала Азия Кония разполагала с няколко пазара и много магазини: хлебарници, бакалници, бояджийници, тъкачници и даже гостилници. В края на XV в. Трапезунд наброявал много занаятчии – християни и мюсюлмани – и по-специално петима търговски посредници, което свидетелствува за значителна търговска дейност.

Отношенията между султаните и собствениците на магазини и къщи в града невинаги били безметежни. Така например Мурад II, след като настанил в Солун през 1430 г. турски заселници, им предоставил собствеността върху къщите, които иззел от бившите християнски собственици, конфискувайки същевременно в своя полза голямо количество магазини. През 1484 г., след падането на Четатя Алба, търговски град на Черно море, Баязид II конфискувал в своя полза всички къщи, магазини и обществени бани, като задължил бившите собственици да плащат аренда за ползуването им. Но населението често пъти се отнасяло враждебно към такава политика и в поведението на Портата се появила известна нерешителност. За това свидетелствува например колебанието на Мехмед II по време на заселването на Истанбул; един висш сановник поискал от султана да предостави като пълна собственост *(мюлк)* къщи на заселниците, които са се установили в града, като изтъкнал аргумента, че Мехмед II е облагодетелствувал по този начин новите заселници в столицата. Завоевателят в крайна сметка трябвало да отстъпи и да удовлетвори новите жители на Истанбул.

В другите градове на империята Портата вероятно отстъпвала, когато гражданите настойчиво протестирали срещу конфискацията, която ги задължавала да плащат наем за имоти, които им принадлежали. Следователно османските султани постъпвали по свое усмотрение или в зависимост от обстоятелствата.

Тъй като османското производство както по отношение на суровините, така и на занаятчийската продукция не задоволявало търсенето, империята трябвало да внася много стоки; още от втората половина на XV в. сред вносните стоки могат да се отбележат: платове от Северна Африка, Майорка, Каталания, Англия, Бергам или Флоренция, златотъкани

платна, коприни, ленени и конопени платове, подправки, ножове (дошли от Влашко или по-вероятно внесени от Щирия през това княжество), кожи от рис, самур, златка, лисица, катерица. Един правилник на Мехмед II, уточняващ митническите такси, изброява освен това дръжки за лъкове, моржови зъби, лъкове, щитове, боздугани, ризници, стомана, калай, цинобър, живак, бяла боя, франкско платно с позлата или обикновено, маджун, железни лопати, желязо, гердани, звънчета за ловните соколи, рибени кости (за пилене), влашки коне и т. н. В края на XV в. Портата взимала от чуждите търговци 4% митническа такса, а от мюсюлманите 1 %. Като цяло цените, предлагани от османските търговци, били значително по-ниски от цените на международния пазар.

Селското стопанство

Голяма част от градското население на империята живеело не от занаятчийството, а от обработването на земята, която селянинът само ползувал, без да я притежава.

Според коранический закон султаните били собственици на земятя и подземните богатства. Но за да осигурят обработката на своите владения, те преотстъпвали ползуването им, а понякога и пълната собственост на селяните, запазвайки си възможността да си върнат предоставеното: така например Мехмед II не се поколебал да конфискува даденитe като собственост имоти и да ги преобразува в тимари.

Структурата на селския свят е доста сложна. Селското население в най-добрия случай разполагало само с едно владение (*чифт*) от няколко хектара, което имало право да ползува и което се предавало в наследство само по мъжка линия. Раята[37], получавайки правото да ползува определена земя, трябвало да плаща на тимариота такса за ползуване, десятъка от своята реколта и цяла серия данъци върху овцете, свинете, риболова, мелниците, меда и даже в някои крайдунавски райони върху домашните птици. Всяко нарушение било наказвано с глоба; плащал се и данък за сключване на брак.

Християните плащали и поголовен данък, и испенче. По принцип, ако поголовният данък отивал направо в държавата, то приходът от испенчето бил отстъпван на местния тимариот. Испенчето замествало при християните таксата за ползуване на земя, която дължали мюсюлманите.

За разлика от западните селяни, раите не били крепостни и при известни условия можели да напуснат родното си село и да се установят на друго място. Една малка част от селското население, така наречените *ортакчии*, нямали тази свобода. *Ортакчиите* всъщност били длъжни да засяват земя, преотстъпена им от администрацията или от висши сановници заедно с известно количество семе. Ползувателите на земята

им я предоставяли за обработка заедно с животните и необходимите оръдия на труда. След като се изплатял десятъкът, половината реколта се давала на държателите на земята. В замяна на това тази категория селяни били освободени от известен брой данъци. През XVI в. тя постепенно изчезнала.

Съществувала и друга социална категория, която в повечето случаи живеела от обработването на земята от раите: това били тимариотите[38]. Портата им преотстъпвала временно данъчните си приходи, за да разполага със значителна кавалерия и за да си осигури и друг вид услуги, и предоставяла на ползувателя експлоатацията на някакъв имот (земи, овощни градини, лози, зеленчукови градини, мелници и т.н.).

Тимариотите се разделяли на няколко групи в зависимост от големината на годишния доход, преотстъпен им от Портата. Обикновеният тимариот имал неколкостотин акчета, докато владетелят на провинция разполагал през 1464–1465 г. с 600 000 акчета (535 кг злато) на година. При Мехмед II управителите (бейлербейове) на Румелия и на Анадола получавали годишно съответно 1142 кг и 785 кг злато. С малки изключения османският тимариот не получавал тимара си като наследствено владение. Обикновено Портата не оставяла тимара у един и същ тимариот за повече от три години. От XVI в. Портата приемала понякога тимариотът да остави на сина си своя тимар. Трябва да отбележим, че през XV в. известен брой тимариоти били християни; това били местни сръбски, гръцки, румънски или арменски вождове от някои области на империята.

Задълженията на тимариотите зависели от годишния доход на тимара. Първото задължение засягало въоръжението на тимариота, уточнено в зависимост от неговия доход; второто задължение, пак във връзка с този доход, се отнасяло до броя на въоръжените лица, които го придружавали във военните походи. При доход от 1000 акчета тимариотът от втората половина на XV в. трябвало да се яви лично при мобилизация, докато санджакбеят трябвало да бъде придружен от няколко десетки служители, които носели различни части от снаряжението. Видовете брони, споменати в изворите, са следните: кожена ризница с метални плочици, метална ризница, наколенници или още една броня за боеца и една за коня му. Последното задължение засягало тимариотите, които имали годишен доход 30 000 акчета. По-голямата част от тимариотите носели обикновена палатка, а по-заможните – по няколко; една, за да се пазят от слънцето, още една със завеса, позволяваща съвсем повърхностен тоалет, шатра, в която съхранявали ценностите си, друга за провизиите и още две, в които се разполагала кухнята и се пазели седлата и конските сбруи.

Една малка част от анадолското селско население, известна под име-

то *сахиби маликяне*, ползувала като пълна собственост част от данъците, дължими от раите, и по-точно част от десятъка върху реколтата. Там, където земеделецът плащал два десятъка, *сахиби маликяне* имал право само на единия; той служел във войската само ако взимал остатъка от данъчните приходи под форма на тимар. Този тип наследствена собственост също имала доосмански произход.

Съществувала и друг тип собственост, широко разпространена в селските, но понякога и в градските среди: религиозната фондация (вакъф). Това е имот, който се владее като пълноправна собственост и е отстъпен на някоя религиозна или общественополезна, най вече благотворителна институция, като ползуването му е за вечни времена. Положението на раята в този тип владения не се различавало от положението на раята в тимарите или в имотите, наречени маликяне. Земеделецът плащал данъци върху производството на вакъфа. Трябва да отбележим, че в градовете вакъфите често притежавали магазини, чиито наеми се полагали на управителите на религиозната фондация. Тяхната роля напомня дейността на нашето Обществено осигуряване. Трябва да прибавим, че в някои провинции мелниците били собственост на селските общности или на отделни селяни, но рядко принадлежали на тимариоти.

Миньорите образували особена обществено-професионална категория; видяхме, че на Балканския полуостров край градовете, но и недалеч от някои села се намирали многобройни мини, които доставяли на османската държава злато, сребро, олово, мед и желязо. Тази прослойка може да се раздели на четири големи категории: работници, технически персонал, държатели на дялове в експлоатацията на мините (мините принадлежали на владетеля, но той имал само теоретическо право над своята собственост) и служители на администрацията.

Необходимостта да се прибегне до специалисти, за да се използуват подземните богатства, принудила султана да предостави на тези, които ги експлоатирали, много широки права за владеене в замяна на редица данъци. Статутът на мините имал саксонски произход и работниците се ползували с много привилегии. Ефективната продължителност на труда била седем часа за петдневна работна седмица. Работникът работел следователно тридесет и пет часа седмично. Бил свободен в събота и неделя[39]. Освен това те имали отпуск два пъти в годината: петнадесет дни за Коледа и още толкова за Великден. Трябва да отбележим също така, че в случай на глад месарите били задължени да обслужват с предимство миньорите, които били освободени и от редица данъци.

За да приключим с това описание на обществото, трябва да споменем разработването на солниците и оризищата. Вероятно в цялата империя солниците принадлежали на държавата, която ги давала под аренда на производителите на сол. Те ползували данъчни облекчения. Що се отна-

ся до производителите на ориз, в по-голямата си част те спадали към категорията на ортакчиите; имали облекчения, но за разлика от другите раи дейността им била контролирана отблизо от персонал, ръководен от интендант по оризицата[40].

И така, османското общество не било феодално. Практически всеки земеделец можел да смени местоживеенето си. Тимариотът не бил собственик. Той получавал временно и срещу служба доходи, които в по-голямата си част били от данъчно естество. Османският тимар няма нищо общо с феода и с отношенията на зависимост и подчинение в западната феодална система. Даже може да се установи известна прилика между тимариота и раята: тимариотът получава данъчни взимания в качеството си на служител на султана; раята може да ползува даден имот, за да осигури чрез отчисленията, които дължи на владетеля, прехраната на тимариота.

АРМИЯТА

Султаните успели да създадат военна машина, която се различавала от армиите по онова време. Османската армия може да се раздели на пет категории: кавалерия, пехота, артилерия, флота и специални подразделения. Противно на често срещаното предположение, османската армия не била набирана единствено сред мюсюлманите; някои слоеве на християнското население също доставяли на Портата военни контингенти.
Кавалерията се състояла главно от тимариотите. Видяхме, че те сами си доставяли оборудване в зависимост от доходите, които им отпускал султанът. По-голямата част от тимариотските войски съставяли подразделения на леката кавалерия, с изключение на богатите тимариоти, които трябвало да бъдат придружени от известен брой напълно екипирани конници и коне. През 1475 г. тимариотските сили заедно с помощниците им възлизали приблизително на 40 000 души.

Към тази тимариотска кавалерия трябва да се прибавят и *акънджиите*, лековъоръжена кавалерия, отначало рекрутирана в племенните турски среди, а по-късно и на други места, например сред влашкото население от областта Тимок-Морава. Броят на акънджиите бил приблизително 10 000 души. Сред конниците трябва да отбележим и *мюселемите*, които били мюсюлмани или християни. Към края на XV в. Портата можела да разчита общо на около 50 000 конници.

Османската пехота се разделяла на няколко корпуса. Още от времето на Орхан от населението били формирани пехотни части, известни под името *яя* или *пияде*, разпределени в оджаци. Всеки войник от яята имал владение и се ползувал от данъчни свободи. Също така сред турците Портата набирала пехотинци, които се използували за разузнаване, за

прокопаване на подземни галерии, за гарнизони в крепостите или за екипаж на военните кораби. При Мехмед II броят на тази група *(азаб)* бил 12 000 души.

Най-известният пехотен корпус бил съставен от момчета християни, набирани от Портата, за да служат като еничари *(йеничери)*. Създаването на тази нова ударна войска било дело на Мурад I. При Мехмед II броят на еничарите вероятно бил около 6000. Организирани в няколко корпуса, еничарите служели на владетеля на бойното поле, а понякога пазели някои крепости. Отличилият се в битките еничар можел да получи тимар. Най-способните имали възможност да станат висши сановници на империята и да достигнат до поста велик везир.

Християнското население доставяло войници не само за еничарския корпус. Голям брой османски градове били отбранявани от поделения, набирани сред местното население. В замяна на това българските, гръцките, сръбските или арменските граждани, които помагали за отбраната на града, получавали данъчни облекчения. Същото ставало и в селата; опазването на някои стратегически пунктове било осигурявано от християнското население срещу освобождаване от някои данъци.

Разбирайки значението на артилерията, османците направили всичко възможно, за да осигурят оръдия за своята войска. Тъй като техническите им познания за отливане на оръдията били недостатъчни, султаните, най-вече през XV в., наемали немски специалисти, които оборудвали с артилерийска техника армията и флотата. Един от тези майстори леяри, съвременник на Мехмед II, даже е оставил разказ за своето пребиваване сред турците. Друг леяр, прочутият Урбин от времето на обсадата на Константинопол (1453), получил тимар за услугите, оказани на Великия господар.

Още от времето на Орхан Портата започнала да създава флот, чиято база се установила в Галиполи. Според някои извори османската администрация отначало използувала за екипажите както турци, така и гърци, италианци, каталанци и даже французи от Прованс. В началото на XVI в. отбраната на морската база в Галиполи била осигурявана от гръцкото население на града[41]. Срещу това сътрудничество гръцкото население получило данъчни отстъпки. Управителят на Галиполи бил и главен адмирал *(капудан паша)* на султанската флота.

Османската военна система не би могла да функционира без съществуването на цяла поредица занаятчии. В крепостите имало различни подразделения, чиято задача била да поддържат гарнизона и да задоволяват неговите военни потребности. Османските документи често споменават ковачи и работилници за изработване на брони или стрели. При обсада Портата използувала специални подразделения, подготвени да изкопават галерии под самите стени на обсадената крепост. Тези подразделе-

ния, рекрутирани главно сред миньорите, били съставени по-често от християни, отколкото от мюсюлмани.

По този начин османските стратези създали военна машина, която превъзхождала армиите на потенциалните им врагове. Леката кавалерия на акънджиите имала за задача да прониква навътре в неприятелската територия, за да дезорганизира комуникационните връзки и отбранителната подготовка. Еничарската пехота представлявала дисциплиниран и добре оборудван корпус, който, подпомаган от артилерията, трябвало да разбие врага или да устоява на натиска, както се случило при Никопол (25 септември 1396) срещу тежката кавалерия на бургундските рицари. В зависимост от конкретните условия полулеката кавалерия на тимариотите привличала тежката неприятелска кавалерия, за да я насочи след това към позициите на еничарите или обстрелваната от османската артилерия местност, или пък използувала победата, за да преследва разгромените войски. Също така султаните умеели да си служат и с християнските части, чиято ненавист притъпявали, като им давали значителни облекчения.

Пред османската армия, която оставила далеч зад себе си средновековния начин на воюване, противниците, привикнали с отживелите времето си методи, можели само да губят. В началото на XVI в. такава била съдбата на Сефевидите в Иран и на мамелюците в Египет.

НАСЕЛЕНИЕ, ТУРЦИЗАЦИЯ, ИСЛЯМИЗАЦИЯ

В османската държва живеели най-различни по произход и вероизповедение народи. За тях можем да съдим от регистрите по преброяванията.

Отвъд линията, която, най-общо казано, тръгва от днешна турска Тракия, прекосява Македония, преминавайки на север от град Янина, Балканският поруостров бил обитаван от население, което в по-голямата си част имало български или сръбски произход, от албанци по адриатическото крайбрежие и от власи, чиято най-значителна група се разполагала в областта Тимок–Морава и отчасти в Босна и Херцеговина. На юг от тази линия, в Източна Македония, Тесалия, Епир и Морея се срещали българи, гърци, албанци, славяни. Албанското население представлявало една трета от населението на тази територия. В почти всички балкански градски средища на славянските страни живеели и гърци. Естествено, на територията на днешна Гърция мнозинството от населението както в градовете, така и по селата било гръцко.

В Източна Тракия, според преброяванията от XV в., селата били турски, но големите градове като Одрин и Константинопол наброявали и значително гръцко население. Християнското население на Константинопол след 1453 г. било в по-голямата си част резултат от заселническа-

та османска политика. Новите жители произхождали от различни области на империята. През 1478 г. Истанбул наброявал 9517 мюсюлмански домакинства срещу 5162 християнски и 1647 еврейски или общо 16 326 домакинства. Преброяването от 1488–1489 г. показва в Истанбул и Галата присъствие на 9776 християнски и еврейски семейства, което представлява около 40 000 души. Ако приемем, че между 1478 и 1488–1489 г. прирастът на мюсюлманското население и прирастът на християнското и еврейското население е бил един и същ, то броят на турските семейства трябва да е бил около 12 500. От общия брой на тези семейства 650 идвали от двата румънски търговски града Килия и Четатя Алба и били преселени през 1484 г. В началото на следващия век градът наброявал около 80 000 семейства. Мюсюлманите са 58,3%, християните 31,6% и евреите 10,8 %. През 1488–1489 г. Одрин наброявал около хиляда немюсюлмански домакинства, а в началото на XVI в. – 3338 мюсюлмански семейства срещу 552 християнски и 201 еврейски.

Източна Македония предлага оригинална демографска картина: ако в южната част на провинцията населението е гръцко, то в северните райони селата често са населени със славяни, но – факт, който често е пренебрегван – в някои села има християнско население от тюркски и по-специално от кумански произход, колонизирано през XIII в. от византийските императори: неговото присъствие в документите се установява от тюркския произход на имената на жителите. В 1478–1479 г. общото население на Солун е 2258 домакинства, от които 932 мюсюлмански, 981 християнски и 2645 еврейски. В 1478–1479 г. град Серес наброявал 3200 души, Драма – 722, а Зъхна – 2000.

В някои градове арменският елемент бил значителен и имал определена икономическа роля. Част от арменците в Истанбул произхождали от Четатя Алба и Кафа. Не трябва да се забравя и присъствието на Балканите на цигани – християни или мюсюлмани . Една заповед от 1498–1499 г. говори за цигани в Никополския санджак, в София и в различни сръбски области. Това население живеело на племена, ръководени от традиционни вождове. Трябва да спомена и италианската общност в Истанбул.

Мала Азия имала мюсюлманско, но и християнско население. В Западен Анадол с изключение на Бруса немюсюлманският елемент бил от гръцки или арменски произход. В провинциите Сарухан, Айдън, Ментеше, Гермиян и Кенгери немюсюлманският елемент бил малоброен. През 1488–1489 г. например християнското население в Айдън наброявало 576 домакинства, в Ментеше – 219 домакинства, а в Гермиян – 199. Положението е подобно и по̀ на изток, в Хамид. В останалата част на Средиземноморското крайбрежие християните са малцинство. Също така в района на Анкара през 1488–1489 г. преброителите са записали само 824

домакинства. Малко са християните в Синоп и Кастамону, където през 1488–1489 г. имало 2322 домакинства.

В бившата Трапезундска империя обаче християните били мнозинство. В края на XV в. в Трапезунд и Ризе са преброени 27 131 домакинства. Град Трапезунд имал 186 арменски, 857 гръцки, 49 венециански и генуезки и 258 мюсюлмански семейства. Вероятно в селата е имало и грузинци (лази). В областта Кайсери християните били от арменски и гръцки произход. В Токат и Сивас се среща значително християнско население, но етническият произход на някои общности не е ясен. При преброяването по времето на Мехмед II в градовете са били записани квартали, които носят наименованията „Рум" или „Ермени". Ономастиката на жителите е изненадваща: някои жители носят имена, чийто етимон е турски. В такъв случай се поставя въпросът: възможно ли е терминът „Рум" да не е означавал гръцко население, а терминът „Ермени" – арменско? В първия случай „Рум" може би назовава едно православно тюркско население или една тюркско-гръцка православна смесица, а във втория – едно тюркско население с грегорианско вероизповедание или армено-турска грегорианска смесица.

В края на XV в. крайните източни части на Анадола още не били преминали под османска власт. В началото на XVI в. провинция Мардин наброявала 5782 мюсюлмански, 2427 християнски и 92 еврейски домакинства, като една част от християнското население било арменско. По същото време провинция Байбурт имала 977 мюсюлмански, 3775 християнски домакинства, от които 352 ползвали данъчни облекчения. Една част от християнското население било арменско, както и в Мардин.

Османските преброявания от XV в. показват, че в провинция Караман, както и в Рум (Токат, Сивас) живеели известен процент турци християни, които водели заседнал живот или били номади. Християнското турско население не е характерно само за цитираните райони. В значителен брой малоазийски провинции живеели турци християни, чиито имена са най-често от тюркски, а не от персийски или арабски произход. Трябва да прибавим, че един византийски извор от XIII в. съдържа интересни данни за християнското турско население на Алашехир (Филаделфия).

Гърците, арменците и турците християни не били единствените немюсюлмани в Мала Азия. В провинция Трапезунд имената невинаги са гръцки. Някои от жителите, и то не само в столицата на санджака, изглежда, са били арменци, а други – лази. В цяла Мала Азия административната политика на Портата, отнасяща се с недоверие към анадолския турски елемент, я принуждавала да предоставя тимари на отскоро отказали се от вярата си балкански поданици от славянски, гръцки, балкански, албански, влашки и даже саксонски или унгарски произход.

В Османската империя през XV в. живеели и евреи, които могат да се разделят на две групи според произхода им:

1) В завладените територии османците заварили еврейско население, което живеело там още преди тяхното нашествие. Става дума за евреите от старата Византийска империя. Някои документи споменават за съществуването през XV в. на еврейски общности в Сарухан, Крим, Галиполи, Коринт, Солун и, естествено, в Константинопол. В 1488–1489 г. османските данъчни служби са регистрирали в Истанбул 429 домакинства или повече от 2000 евреи.

2) Голям брой евреи пристигнали в Османската империя от Иберийския полуостров след декрета на католическите крале за изгонването им от 31 март 1492 г., от Южна Италия и дори от германските държави и Прованс. Османските преброявания споменават за съществуването на значителни еврейски общности във всички по-големи градски центрове. През XVI в. град Солун, където повече от 60 % от населението е еврейско, станал голямата еврейска метрополия в Османската империя. Султанските преброители вписвали и произхода на различните общности: от Испания, от Португалия, от Сицилия, от Прованс, от Германия и т. н. В Одрин например се установяват емигранти от Испания, Португалия, Сицилия и Германия. Валона също е значителен център на евреите. В началото на XVI в. те са 35,84 % от цялото население. Трябва да се знае, че след издаването на известния испански декрет за игонването им във всеки османски град имало еврейски общности, дошли от Запад, чийто брой зависел от икономическата значимост на конкретното селище. Благосклонната политика на Портата по отношение на еврейската емиграция може да се обясни вероятно с желанието на султана да се пребори с икономическата роля на арменците, но най-вече на гърците, които мечтаели да отхвърлят властта на османската държава.

Възможно ли е да очертаем някаква представа за броя на жителите на Османската империя през 1500 г.? В Румелия живеели общо 1 111 799 домакинства, от които 862 707 немюсюлмански (около 3 882 180 души) и 244 958 мюсюлмански (около 1 469 750 души). Мала Азия наброявала 420 000 домакинства: 388 397 мюсюлмански (около 2 330 382 души) и 31 725 немюсюлмански (около 142 765 души). Като се вземе предвид, че мюсюлманското семейство е полигамно, общият брой на жителите на Османската империя възлизал на около 7 825 000 души.

Империята на султаните била многонационална държава и нейните поданици принадлежали на най-различни вероизповедания; освен това владетелят, управляващите и основният закон на тази държава задължително били мюсюлмански. Опитвала ли се е Портата да принуди християнските и еврейските си поданици да променят религията си и да приемат исляма? Отговорът на този въпрос е много нюансиран: изглежда,

че султаните не са наложили политика на ислямизация на немюсюлманите. Истина е, че босненците, както и част от албанците в крайна сметка приели исляма, запазвайки езика си. По-късно една малка група румънци от Източна Македония, куцовласите, приели исляма, но не загубили езика си. В Азия лазите също приели исляма вероятно през XVII в. И най-сетне през втората половина на XVII в. една малка група евреи се ислямизирала вследствие на религиозни смутове вътре в общността, а доста съмнителните религиозни убеждения на някои християни улеснили преминаването им към исляма.

Без съмнение Портата не може да бъде обвинявана, че е водела масирана политика на турцизация и принудителна ислямизация. Разбира се, тя рекрутирала еничарите сред християнското население и ги превръщала в османци; но процентът на набираните за еничарския корпус момчета е незначителен в сравнение с населението на империята. Освен това участието в този елитен корпус давало на способните младежи достъп до най-високите постове, поради което принудителното рекрутиране невинаги било посрещано зле от засегнатите.

Всъщност султанът нямал интерес да ислямизира християнските маси, защото приемането на исляма водело до прекратяване на изплащането на данъка от 25 акчета (испенче), което дължал всеки християнин земеделец, както и на поголовния данък (джизие). През XV в. двата данъка общо се равнявали на две златни монети (7,14 г злато). Разбира се, данъчните служби си връщали част от данъка, като облагали новия мюсюлманин с данъка за земеползуване, плащан от земеделците мюсюлмани, но ползуването на земя било изключение и размерът на данъка, взиман от селяните, които имали само малко късче земя, в най добрия случай представлявал около 50 % от испенчето. Ако прибавим и поголовния данък, султанските данъчни служби губели от всеки ислямизиран данъкоплатец повече от една жълтица (3,57 г злато). Ако през 1488 г. християнското население на Анадола станело мюсюлманско, Портата щяла да загуби няколко десетки килограма злато. През 1500 г. в империята имало 894 432 християнски домакинства: Портата не можела да се лиши от 2 800 кг злато годишно и тя толкова малко била заинтересувана от ислямизацията на християните, че продължавала понякога да взема испенче и от ислямизираните християни. Фактът е установен от някои османски чиновници при описването на населението.

На Балканите може да се види и един друг аспект на османкото владичество. Истина е, че вследствие на размяната на население и емиграцията броят на турците през XX в. силно намалял. Въпреки премахването на османското господство народите от европейския Югоизток все още пазят следи от него; градовете бавно губят своя османски вид, но обичаите, а и известен османски речник продължава да съществува в

езиците на народите, живели под султанска власт. Само един бегъл поглед върху езика на албанци, българи, гърци, македонци, бошнаци, сърби и румънци показва до каква степен османската цивилизация е успяла да наложи и формира някои страни от живота на Балканите. Около двеста думи, отнасящи се до различни елементи от дома, облеклото, мебелировката, храната или околната градска среда, са от османски произход.

Трябва ли да даваме примери? Живеете в *одая*, спите в *ятак* (легло), гледате през прозорец, който има *джам* и *черчеве*. Стаята има *дюшеме* и *таван*. Прибирате вещите в *долап* и ядете на *софра*. На масата има *фарфурии* (чинии), чийто османски етимон *фахфур* вече не се употребява: Можем да продължим, уточнявайки, че на леглото има *чаршаф*, а на прозорците *перде*. Потребителят в Европейския югоизток прави покупките си в *бакалия* или при *зарзаватчията*. Туристът, който избира менюто си в ресторанта, открива известен брой ястия и сладкиши, които носят турски имена.

Тази следа у народите от Източна Европа добре разкрива ролята, която са изиграли турците. Те са положили първите основи на новата градска култура. Може да се каже, че при структурирането на балканската градска цивилизация Портата е изиграла онази роля, която имат немците в славянска и унгарска Европа.

✧ ✧ ✧

Държавата, която по принцип трябвало да се съобразява само с шериата, тоест с мюсюлманския религиозен закон, поради разнородното естество на своето население била принудена да признае обичайното право на различните общности, съставляващи империята. Това поведение било продиктувано както от стремежа да се избегнат размириците сред завоюваните народи, така и от икономически съображения. За да илюстрираме прагматизма на османската администрация, достатъчно е да припомним два примера: султанът имал интерес да запази сръбските минни закони, тъй като нямал никакъв опит в тази област. От друга страна, за да се възползува от християнските военни структури, той признал обичайното право на народите, които още преди османското нашествие участвували с военни отряди в леката кавалерия или в крепостните гарнизони. Макар и мюсюлманска по същество, централната администрация запазила някои административни, данъчни, юридически и военни структури, когато те не накърнявали държавните интереси.

Трябва да се подчертае и един друг аспект. Османското господство прекратило анархията, която царяла както в Анадола, така и на Балканите, осигурявайки политическа стабилност и следователно икономическа активност. Трябва да добавим, че в началото държавни имоти били отда-

дени под аренда на гърци и арменци. От последното десетилетие на XV в. еврейските бежанци, идващи от владенията на испанските монарси, започнали да играят значителна роля.

От социална гледна точка: османците премахнали крепостничеството за повечето селяни, но в града тяхната администрация не успяла да създаде градски структури, наподобяващи структурите на Запад. Трябва да отбележим и липсата на феодална система, близка до ситемата в Западна Европа.

Във военната област османците се проявили като новатори. Султаните създали армия, освободена от всякаква племенна зависимост, свързана изцяло с личността на владетеля. Масовото използуване на артилерията на бойното поле срещу армии, парализирани от някакво средновековно чувство за чест, ефикасността на еничарската пехота и находчивото използуване на леката тимариотска кавалерия били фактори, осигуряващи превъзходството на османците над християнските войски.

Новите господари въвели нов начин на живот в завладените страни. Живо доказателство за това е цял един речник, чийто отпечатък балканските езици носят и до днес.

Нека завършим с една констатация, която изглежда изненадваща. Някои аспекти на османския свят от тази епоха предначертават образа на съвременната държава, защото султанът е владетел, ограничен в упражняването на правомощията си не само от шериата, но и от обичайното право на подчинените народи.

ПЕТА ГЛАВА

АПОГЕЙ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ: СЪБИТИЯТА ПРЕЗ 1512–1606

Жан-Луи БАКЕ-ГРАМОН

СЕЛИМ I (1512–1520)

На 24 април 1512 г., когато Селим I наследява Баязид II, Османската империя се намира в такава тежка криза, каквато тя познавала само във времето, последвало битката при Анкара сто години преди това. Опасността била двойна. От една страна, потушаването на бунта на Шах Кулъ не сложило край на заплахата от ново въстание, подклаждана отдалече от Исмаил шах. От друга страна, една част от Анадола все още не зависела от властта на новия султан, чиито братя и сестри, знаейки, че могат да подстрадат от правилото за държавно братоубийство, ни най-малко не смятали да се откажат от правата си върху престола, дори и ако трябвало да да потърсят помощ от хетеродоксалните туркменски племена и даже от самия шах. С необикновена енергичност и остър политически усет Селим възстановил вътрешния ред в Анадола, а след това, увлечен далеч оттам в множество военни операции, за пет години превърнал Османската империя в първата сила на ислямския свят, каквато тя останала до изчезването си през XX в.

Когато поел властта, Селим бил около четиридесетгодишен. Той вече имал завидна репутация, придобита по време на управлението му в Трапезунд: превъзходен военачалник, който лично предвождал войските си, неподкупен и способен администратор, безупречен и искрен сунит, без склонност към лукс и удоволствия. Зад тази външност на суров воин принцът се отличавал с широка култура, четял много, поради което носел очила и даже сполучливо пишел стихотворения на персийски. Селим бил самотен и потаен човек, който не се стараел особено много да бъде разбран от съвременниците си и изпитвал доверие само към няколко верни съратници. Оттам и известно смущение у османските хронисти от онова време, които се възхищавали от делото му, но били объркани от човека, наречен още приживе Явуз, Страшния – толкова драстични изглеждали мерките, които вземал, за да се справи с големите трудности. Истина е, че султанът бил холерик и понякога налагал с юмруци

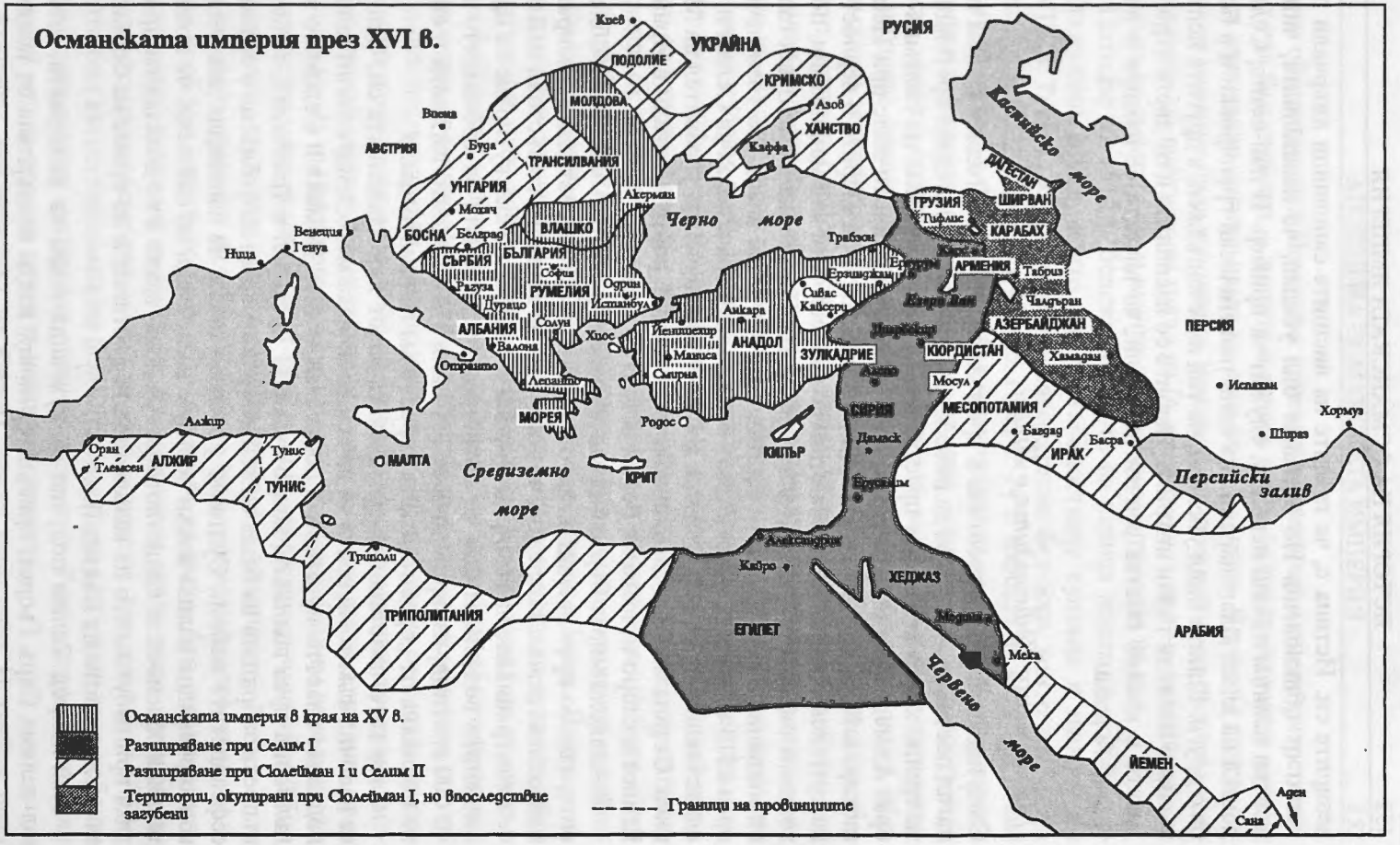
Османската империя през XVI в.
Киев
ПОДОЛИЕ
УКРАЙНА
РУСИЯ
КРИМСКО
ХАНСТВО
Азов
Каффа
Каспийско море
ДАГЕСТАН
ГРУЗИЯ
ШИРВАН
Тифлис
КАРАБАХ
МОЛДОВА
Виена
АВСТРИЯ
Буда
ТРАНСИЛВАНИЯ
УНГАРИЯ
Акерман
Черно море
Трабзон
Мохач
ВЛАШКО
Венеция
Генуа
Ница
БОСНА
Белград
БЪЛГАРИЯ
СЪРБИЯ
София
Ерзинджан
Ерзурум
АРМЕНИЯ
Табриз
Дубровник
РУМЕЛИЯ
Одрин
Истанбул
Сивас
Кайсери
Ванско езеро
Чалдъран
Анкара
АЗЕРБАЙДЖАН
ПЕРСИЯ
АЛБАНИЯ
Солун
Хиос
Йенишехир
АНАДОЛ
ЗУЛКАДРИЕ
КЮРДИСТАН
Хамадан
Валона
Отранто
Мантуа
Смирна
Мосул
Испахан
Лепанто
МОРЕЯ
Родос
СИРИЯ
МЕСОПОТАМИЯ
Хормуз
Алжир
Оран
Тлемсен
АЛЖИР
Тунис
МАЛТА
Средиземно море
КИПЪР
Дамаск
Багдад
Басра
Шираз
ИРАК
ТУНИС
КРИТ
Персийски залив
Триполи
Александрия
Кайро
ХЕДЖАЗ
ТРИПОЛИТАНИЯ
ЕГИПЕТ
Медина
АРАБИЯ
Мека
Червено море
ЙЕМЕН
Аден
Сана
Османската империя в края на XV в.
Разширяване при Селим I
Разширяване при Сюлейман I и Селим II
Територии, окупирани при Сюлейман I, но впоследствие загубени
Граници на провинциите

везирите си. Истина е, че главите на висшите сановници хвърчали почесто от обикновено. Но султанът бил убеден, че наказанията, чиито жертви невинаги били невинни, служат за пример. И най-сетне, Селим дошъл на власт благодарение на едни политически групировки и в борба с други. Едните били убедени, че той им е задължен, а другите непрекъснато плетели тайни интриги. Ударите се изсипвали и от двете страни, докато в крайна сметка всички разбрали, че властта се намира в най-твърдата ръка.

Поход срещу Сефевидите в Иран

След идването си на престола в продължение на една година Селим полагал постянии усилия, за да победи и премахне и последния претендент за трона, който можел да преставлява някаква заплаха: по-големия си брат Ахмед. Султанът успял да го примами на бойното поле при Йенишехир, заблуждавайки го с лъжливи сведения за размерите и верността на султанската армия. Селим отлично владеел този вид машинации, подготвяни тайно и продължително, които във върховния момент поставяли лишения от това умение противник в неговата власт. По този начин през 1513 г. кризата в династията била разрешена в полза на Селим и на единствения му син Сюлейман, който бил назначен за управител на Маниса. Останали живи само синовете на Ахмед, които избягали в Иран и Египет и скоро изчезнали, без да оставят потомство.

В Анадола мирът бързо бил възстановен чрез строг надзор над областите, където през предишните години бунтовете на еретиците намирали благодатна почва. Изглежда, че този „лов на вещици" се състоял най вече в отстраняване на компрометирани тимариоти и екзекутиране на най-изявените водачи. Нищо не потвърждава легендата за избиването на 40 000 еретици, извършено през 1513 или 1514 г., която изглежда и силно повлияна от „ориенталската страст към големите числа".

След като възстановил султанската власт във владенията си, Селим се насочил към този, който от началото на века методично се опитвал да подкопае властта му отвън. Спорът между шах Исмаил и Селим се задълбочил през годините, които султанът прекарал в Трапезунд, защото въпреки забраната на баща си той не се поколебал да отблъсне с оръжие сефевидските набези. Султанът упреквал шаха, че изповядва доктрина, която очевидно излиза извън нормите на исляма, но най-вече, че представлява опасност за единството на Анадола, както и го доказал на практика при избухването на казълбашките въстания и по време на борбите за наследството на Баязид II.

Най-напред Селим получил от духовния глава на империята, шейх юл-исляма Саръ Гьорез, присъда *(фетва),* която изхвърляла от ислям-

ското общество шах Исмаил и привържениците му, защото разрешавала те да бъдат убити, а жените и децата им да бъдат превърнати в роби. Това придавало легитимност на една война с шаха. Впрочем подготовката за нея вече била започнала. Воденето на тази война до пълното унищожаване на противника щяло да бъде постоянна цел на политиката на султана до смъртта му и всичко друго било подчинено на нея.

Походът от 1514 г. бележи началото на редица понякога доста продължителни войни, които ще противопоставят султани и шахове до XVIII в. Тук се налагат някои предварителни бележки, които трябва да разсеят всякакво недоразумение. През 1514 г. изобщо не може да става дума за сблъсък на две национални държави: държавата на османските турци и държавата на сефевидските иранци. Този възглед, разпространен доста късно и поддържан в продължение на много години от историците на двете страни, не може да издържи едно сериозно изследване. Шах Исмаил е защитник на тюркския полуномадски свят, света на казълбашите, които го били издигнали на власт. Макар че знаел персийски, той мислел на тюркски и като тюрк. Въпреки че администрацията му е в ръцете на опитни ирански чиновници, наследени от предишните тюркски държави в Иран, неговата военна сила се обляга на тюркските племена, привърженици на странния синкретизъм, който шахът проповядвал и където се откриват местни доислямски вярвания, примесени с представи, идващи от древния шаманизъм на степите, и всичко това покрито с тънък пласт шиитствуващ ислям, в значителна степен отдалечен от ортодоксалния шиизъм, който по-късно ще се утвърди в Иран. В очите на анадолските полуномадски тюркски племена, поданици на султана, обожественият шах, който говорел техния познат език, успял да създаде в Азербайджан идеалната тюркска държава. За тях тя била много по-привлекателна от централизираната султанска държава на османците, от една династия, откъсната в продължение на век и половина от своята среда, чиито потребности не можела да разбере, от една административна система, чиито местни представители, идващи от градския елит или чрез *девширмето*, им изглеждали като чужденци. Шах Ибрахим вече показал каква полза може да извлече от тези свои привърженици, чиито брой бил достатъчен, за да разклатят османската власт в Анадола.

За Селим линията на поведение била ясна: разрешаването на анадолския проблем минавало през остраняването на шаха. Ако той изчезнел, доктрината, основана на неговата божественост, щяла да се срути от само себе си и да обезсърчи неговите последователи. Анадолският въпрос, който бил вътрешноосманско дело, трябвало да се разреши чрез победата на един турски султан над един тюркски шах. Този въпрос обаче щял на свой ред да породи други външни усложнения.

Армията, предвождана от Селим, която напуснала Истанбул през

пролетта на 1514 г., безспорно била една от най-могъщите за своето време по броя, възможностите си, качеството на огнестрелното оръжие и умението на тези, които си служели с него. А войските на шаха, които теж-ко пострадали две години преди това в един катастрофален поход в Трансоксиания, се състояли от малобройни кавалерийски отряди, много опасни обаче, въпреки че не разполагали нито с топове, нито с аркебузи.

Двете армии се срещнали на 23 август 1514 г. при Чалдъран, на североизток от езерото Ван. Османската артилерия покосила фанатизираните казълбаши, които до края хвърляли смъртоносните си снаряди, причинявайки тежки загуби в противниковите редици. След като овладял терена, Селим систематично избил пленниците, но шахът успял да избяга. Османската армия тръгнала по дирите му през труднодостъпен планински район и била забавена от тежкия обоз. След изключително сухото лято настъпила преждевременна зима, и то в местност, където казълбашите оставили след себе си само изгоряла земя. Превземането на Табриз станало без сражение, но армията и особено еничарите отказали както да продължат, така и да зимуват на място. Султанът бил принуден да се примири и да даде сигнал за отстъпление. Изтощени от този поход, при който били подложени на жега, жажда, студ и на опасната нападателност на казълбашите, от този момент и за дълго войските отказали да потеглят наново към Азербайджан.

В анадолския град Амасия, където прекарал зимата на 1514–1515 г., Селим преценил, че ако войските му са отпаднали духом, то и шахът също е изгубил по-голямата част от армията си. Един втори поход в Иран поставял следователно не чисто военни, а по-скоро транспортни, снабдителни и политически проблеми. От една страна, се отдалечавала зоната на военните действия и възниквали трудности по снабдяването на многобройната армия в една опустошена местност. От друга страна, съществувал рискът някакъв нов противник, изпратен от шаха, да нападне изотзад или встрани движещата се на изток османска армия. Селим замислил план за действие, с който трябвало бързо да постави целия Източен Анадол под своя власт. През 1515 г. последните групи на сефевидската съпротива в Централен Анадол били разгромени, а след това великият везир нападнал туркменския бей Зулкадрие (Зулкадр), който възприел двусмислено поведение по време на похода в Чалдъран. Междувременно няколко служители на Портата, сред които и прочутият хронист Идрис Битлиси, спечелили за каузата на султана кюрдските владетели в Източен Анадол, които били недоволни от лошото отношение на шаха. През 1516 г. те въстанали и с покрепата на армията на Бъйъклъ Мехмед паша прогонили окончателно Сефевидите от Югоизточен Анадол, който станал османският бейлербейлик Диарбекир.

Поход срещу мамелюците в Сирия и Египет

От 1501 г. в Египет управлявал мамелюкският султан Кансух ал-Гури. Той поддържал неизменни приятелски отношения с Баязид II. От своя страна османският султан оказал значителна подкрепа за построяването на мамелюкски флот в Червено море, който трябвало да действува срещу португалците в Индия. Османската империя, която се явявала сериозна морска сила в Средиземно море, изпратила инженери, техници и материали на невежите в морските дела мамелюци. Още с идването си на власт Селим прекратил това сътрудничество, изтъквайки като претекст военните действия срещу шаха еретик.

През 1516 г. империята на мамелюците като чи ли била най-голямата сила в ислямския свят. Територията ѝ се простирала от Горен Египет до Централен Анадол и включвала Палестина и Сирия. Мамелюкският султан имал свои гарнизони в пристанищата на Хеджаз, шерифът на Мека бил негов васал. В Кайро султанът поддържал халиф от Абасидската династия, от когото различните мюсюлмански владетели вземали официално разрешение при идването си на власт.

Когато Селим внезапно се насочил срещу мамелюците, главната му грижа не била да стане покровител на Светите места и да присъедини Египет. Изследването на географското положение на Анадола през 1516 г. показва, че след присъединяването на Зулкадрие и Диарбекир османските владения можели да се свързват помежду си само ако се заобиколи мамелюкският анклав в Горна Месопотамия, който включвал Антаб и Малатия и достигал на север до Дивриги, между Сивас и Ерзинджан. От гледна точка на бъдещи военни действия в Иран това било сериозна стратегическа пречка за султана. От друга страна, Селим знаел, че шахът е предлагал съюз на Кансух ал-Гури и че въпреки явната антипатия на мамелюкския султан към него експанзията на Османската империя в Централен и Източен Анадол можела да накара разтревожения за своите северни територии владетел от Кайро да възприеме враждебно отношение към османците. За османския султан продължаването на войната на изток се нуждаело от предварителни военни действия на юг. Според него пътят за Табриз трябвало да мине през Кайро.

В продължение на осемнадесет месеца Селим подготвял клопката, която Кансух успял да усети едва в последния момент и в която загинал. Присъединяването на Зулкадрие било само по себе си дръзка постъпка, защото мамелюците отдавна се смятали за сюзерени на емирството. Фактът, че там за наследствен бей и османски бейлербей бил назначен синът на човек, който в продължение на десетилетия бил най-упоритият им противник в областта, се считал за акт на враждебност. Селим искал да привлече Кансух в Северна Сирия като наблюдател както по време на

похода в Чалдъран, а след това да го нападне внезапно. Чрез своите васали на мамелюкска територия и особено чрез управителя на Алепо султанът от Истанбул успял да разтревожи до такава степен султана от Кайро, че го накарал да се разположи с войската си в набелязаната местност, докато той самият потеглил на изток към Иран. Разделяли ги само няколко дни ход, когато Селим под претекст, че Кансух му пречи да премине през анадолските си владения, което означавало, че се е съюзил с шаха, му обявил война и го пресрещнал в Мардж Дабик, на север от Алепо, на 24 август 1516 г. Битката била кратка и поради това, че според предварително уговорения план *наибът* на Алепо веднага се предал с част от армията, която била напълно дезорганизирана и пометена от османските топове. Селим завладял Сирия, а през януари 1517 г. и Кайро, след като победил и последните мамелюци. Той останал там до септември, завземайки всички територии, титли и правомощия на султаните от Кайро, към които прибавил – но това е една доста неясна афера – и титлата на абасидския халиф. Шерифът на Мека побързал да положи клетва за вярност. Малко по-късно, през 1519 г., един османски корсар, който станал владетел на Алжир, също се подчинил на османския султан. Името му било Хайредин Барбароса, бъдещ велик адмирал и създател на османския военноморски флот в Средиземно море.

При идването на Селим на власт Османската империя имало ореола на авторитетна държава поради завладяването на Константинопол и борбата си за вярата срещу европейските неверници. Въпреки това тя била второстепенна сила в сравнение с Мамелюкската империя, която многократно я разгромявала в Киликия. От държава, която през 1512 г. била пред разпадане, Селим направил империя, която се явявала единствената наследничка на Византия и Багдад, простирала се на три континента, и щяла да се задържи там в продължение на четири столетия.

Но това било само един епизод от големия план на османския султан, който напуснал Кайро, заявявайки, че новата му цел е Иран и краят на шаха. След дълги приготовления по време на презимуването в Дамаск, през май 1518 г., той достигнал до бреговете на Ефрат. Там обаче неговата армия категорично отказала да направи и една крачка на изток. Страхувайки се от бунт, владетелят на значителна част от света предпочел да не настоява. Върнал се в Истанбул, където замислил нов поход срещу шах Исмаил, като обръщал особено внимание на пътните етапи и снабдяването с храна. Но този поход никога нямало да се състои, защото Селим след кратко боледуване умрял през септември 1520 г.

СЮЛЕЙМАН ВЕЛИКОЛЕПНИ (1520–1566)

По това време Сюлейман, единственият жив син на Селим, бил на около двадесет и пет години. Той бил управител на Маниса, а докато баща му воювал надалеч от столицата, понякога бил негов почетен заместник в Истанбул. Не бил много известен. В Портата и в армията отделните групи, които Селим безмилостно разгромил, се изпълнили с надежди при идването на власт на този млад принц, когото смятали за неопитен и слабоволев. Те се излъгали. За няколко години Сюлейман щял да затвърди делото на своя баща, да осигури мира вътре в империята и да разшири границите ѝ, докъдето стигал радиусът на действие на неговите войски.

При Селим се проявявала една-единствена непреклонна воля: волята на султана, чиито велики везири, сведени до обикновени изпълнители, били екзекутирани при най-слабия протест. Обратно, везирите на Сюлейман се радвали на значителна възможност за инициатива и маневриране и често не може да се определи каква е била ролята на владетеля при взимане на дадено решение. Във всеки случай първата трета от управлението на Сюлейман показва тясно сътрудничество между няколко приближени на султана и великия везир и се характеризира със забележителна съгласуваност в избора на насоките и приоритетите.

Сюлейман проявил достатъчно мъдрост, за да запази на поста велик везир Пири Мехмед паша, когото уважавали заради предпазливостта, опита му и факта, че служил на Селим II успешно, без да си навлече неговия страшен гняв. Този човек на здравия разум използувал влиянието си върху новия султан, за да го накара да отмени веднага най-непопулярните мерки на баща си. Селим се опитал да задуши сефевидската икономика, зависеща от пазарите в Бруса и Алепо, като наложил на източните покрайнини на държавата си строга блокада, чието прилагане било придружено с много злоупотреби. Освен това прекъсването на голямата търговия с Изтока се оказало катастрофално за производители и търговци. Сюлейман възстановил свободната търговия с някои ограничения и обезщетил пострадалите от грабежите. Освен това той отбелязал идването си на трона, като проявил голяма щедрост спрямо еничарите и разпоредил отмяната на някои присъди. Само за няколко седмици неговата слава на справедлив и снизходителен владетел бързо се утвърдила.

При вестта за смъртта на Селим могъщият бейлербей на Сирия и Палестина Джанбарди ал-Газали сметнал, че е настъпил подходящият момент, за да се провъзгласи за владетел. Срещу бунтовника незабавно била изпратена османска войска и неговото поражение в началото на 1521 г. показало, че султанът е способен да защищава властта си в цялата обширна държава.

Превземането на Белград и Родос

Още от първите месеци насоките на външната политика на Сюлейман също значително се различавали от външната политика на баща му. Селим бил подчинил всичко на безпощадната си борба срещу шаха, в която обаче армията му отказала да го следва. Новият султан и неговият велик везир преценили, че е по-добре да се насочат към друг по-естествен противник: неверниците в Европа. Все пак шахът трябвало да бъде сплашен и в Табриз тайно бил изпратен посредник: разпалвайки надеждата за нормализиране на отношенията, той успял в продължение на повече от една година да разубеди шаха от всякакви ненавременни действия срещу османските територии. През това време султанът удържал две блестящи победи там, където прадядо му Мехмед Завоевателя бил принуден да се откаже.

При Селим по границите с Унгария станали няколко незначителни инцидента. Сюлейман си спомнил за тях съвсем навреме, когато научил, че османският посланик, изпратен в Буда, за да съобщи вестта за идването му на власт, бил посрещнат неучтиво от Лайош II. Всъщност султанът имал нужда от някакъв *casus belli* (повод за война), за да поведе армията в истинска свещена война, която щяла да ѝ възвърне самочувствието, а благодарение на получената плячка – и желанието да се бие. Целта – унгарската граница – била известена едва когато Сюлейман напуснал Истанбул на 18 май 1521 г. След неколкоседмични военни действия Белград и много други околни крепости паднали под властта на османците. Тези завоевания затвърдили положението им по десния бряг на р. Дунав и им предоставили възможността да използуват средното течение на реката и долината на р. Сава при бъдещи походи.

През следващата година се провела смесена, сухопътна и морска операция срещу о. Родос. Султаните толерирали този бастион на франкското присъствие в Източното Средиземноморие, докато интересите на империята не им налагали абсолютно господство над крайбрежните морета. Завладяването на Египет създало нова обстановка: комуникацията между столицата, пристанищата на Леванта и Александрия станали вътрешноосмански проблем. Но освен пиратите, християни и мюсюлмани, единствената пречка за крайбрежното корабоплаване били Додеканезите, които рицарите на „Св. Йоан“ продължавали да владеят. Към тази стратегическа причина се прибавяло и недоволството на султана от един орден, чиито велики магистри се били компрометирали, подкрепяйки неприятелите на империята, шаха еретик и мамелюкските владетели. След петмесечна обсада на 20 декември 1522 г. Родос капитулирал при благоприятни условия. Великият магистър Вилие дьо Л'Ил Адам и хората му успели да да потеглят за Европа. С изключение на Кипър, за който Венеция плащала данък, Източното Средиземноморие се превърнало

в османско езеро. А малко по-далеч, от една година османските войски вече владеели Йемен.

Походи срещу Унгария. Обсадата на Виена (1529)

На 27 юни 1523 г., пет месеца след завръщането си от о. Родос, Сюлейман взел решение, чиито последици щели да засегнат следващите дванадесет години. Великият везир Пири Мехмед паша получил благодарност за лоялната си служба и разрешение да се оттегли в земите си. Неговият приемник Ибрахим, дотогава второстепенен сановник в султанския дом, бил съвсем неизвестен. Той произхождал от Епир и бил фаворит на султана. Тясното сътрудничество между Сюлейман и младия му приятел за дълго време щяло да се отрази благоприятно както във външната, така и във вътрешната политика на империята. Интелигентен, трезвомислещ, надарен с остър политически усет и с много силен характер, Ибрахим паша изиграл първостепенна роля, която превърнала неговото везирство (1523–1536 г.) в най-блестящия период от златния османски век.

Внезапното назначаване на един фаворит на най-високия държавен пост, без да е преминал през всички стъпъла, които по традиция водели до него, било нещо нечувано. Този факт незабавно предизвикал дълбока завист, която имала тежки последици. След няколко седмици вторият везир Ахмед паша, който се почувствувал засегнат, получил като компенсация доходния пост на управител в Египет. Малко след пристигането си в Кайро, в началото на 1524 г., той се провъзгласил за султан. Лоялните османски войски успели да го отстранят и да възстановят реда. Но авантюрата на Ахмед паша показала в каква степен се нуждаели от реорганизация управлението и отбраната на тази периферна провинция, с която Портата не успяла да се заеме, след като я завладяла.

В този случай Ибрахим паша доказал своите способности. На 22 май 1524 г. той се оженил за една от сестрите на султана и това събитие било отбелязано в Истанбул със забележителни празненства. След два месеца великият везир, накичен с престижната си титла, отплавал от Истанбул в Египет с мисия, която щяла да продължи повече от една година. Ибрахим паша сложил край на злоупотребите, извършвани от предишните управители, които поради отдалечеността на централната власт потънали в беззаконие и корупция. Египет най-сетне получил образцово административно управление. Вътрешният ред решително бил възстановен, бедуинските вождове били привлечени за съюзници, Суецкият арсенал бил обновен с цел да се укрепи просъществието на османския флот в Червено море. Благодарение на дейността на великия везир спокойствието в Египет било осигурено за един век.

Мисията на Ибрахим паша била прекъсната от писмо на султана, кой-

то спешно го викал в Истанбул. Една от причините бил бунтът на еничарите, който избухнал през март 1525 г., но в крайна сметка решително бил потушен. Другата причина била възобновяването на военните действия срещу Унгария след поредица гранични инциденти и най-вече след неуспеха на османските набези в противниковата територия. Всъщност двете причини били свързани: един поход в Унгария, придружен с взимане на плячка, щял да успокои еничарите.

Операциите били кратки. Сюлейман потеглил от Истанбул на 23 април 1526 г. и на 29 август се срещнал с унгарските войски в блатистата равнина край Мохач. За два часа трудноподвижната, облечена със стоманени брони конница била унищожена от оръдията на султана и от неговата много по-подвижна войска. Крал Лайош II загинал в битката. Пътят за Буда бил открит. Сюлейман влязъл в града. На 11 септември на мястото на Лайош II, който нямал наследник, султанът поставил Янош Запояи, войвода на Трансилвания и най-силният човек в това, което останало от кралството. Той се задължил да плаща данък на Портата. След два месеца враждебно настроените към Запояи благородници се събрали в Пресбург, където провъзгласили за крал ерцхерцога Фердинанд Австрийски, брат на Карл V и на вдовицата на Лайош II Мария Унгарска. Правото на завоевателя за османците и изборът на Диетата за Хабсбургите – това били принципите, върху които още оттогава всеки от противниците трябвало да обоснове легитимността на своите искания спрямо Унгария в продължение на два века и половина и заради които конфликтът почти не преставал.

Султанът все още бил в Унгария, когато научил за въстанието, избухнало в Анадола. Бунтът на еретиците на Шах Кулу през 1511 г. бил последван от въстанието на Шах Вели през 1520 г., което било жестоко потушено. Но дълбоките причини за напрежението в Анадола си останали: мизерно положение на тимариотите, ограничаване на правата на племенните вождове, несговорчива и често корумпирана администрация. Бунтът от 1526–1527 г., който много бързо се разширил, също приел характер на еретично движение и унищожил войските на провинциалните управители. Трябвало да се прибегне до изключителни мерки за потушаването му, но когато великият везир пристигнал, това вече било извършено. Във всеки случай той съумял да вземе необходимите мерки, за да задоволи исканията на недоволните. В общи линии мирът в Анадола бил възстановен до избухването на големите бунтове *(джеляли)* в края на века. След трайното успокояване на еничарите този нов успех също бил заслуга на Ибрахим паша. В Унгария, веднага след като бил провъзгласен за крал от Диетата в Пресбург, Фердинанд тръгнал срещу съперника си Янош Запояи, когото победил при първия сблъсък. Запояи поискал помощ от султана, за да си възвърне трона. Това бил поводът за четвър-

тия „свещен поход“, заради който Сюлейман напуснал Истанбул на 10 май 1529 г., придружен от великия везир, който няколко седмици преди това прибавил към титлите си и тези на генералисимус *(сераскер)* на османските армии и бейлербей на Румелия. На 8 септември Буда била отнета от императорската войска, а няколко дни по-късно Янош Запояи бил провъзгласен за крал на Унгария. Но походът на Сюлейман и Ибрахим нямал за цел само изпълнението на тази формалност. Въпреки напредналия сезон и есенните дъждове османската армия, която разполагала със 120 000 души, пристигнала на 27 септември пред стените на Виена, където Фердинанд благоразумно се бил оттеглил и която отбранявали само двадесетина хиляди войници. Ентусиазмът на обсадените, мощните внушителни стени на града, евентуалните неблагоприятни климатични условия принудили султана да вдигне лагера на 16 октомври. След два месеца той се завърнал в Истанбул.

Походът до Виена като че ли отбелязва крайната граница, която османската армия можела да достигне на запад. По традиция тя потегляла преди края на април и се завръщала преди зимата. Въпреки превъзходството си в хора и оръжие османците не подновили опитите си преди 1683 г., като и този път походът завършил с неуспех. След като Виена се оказала непостижима, османските експедиции в Австрия, които рядко достигали до наследствените владения на Хабсбургите, били непрекъснато повторение на безкрайни походи без решителни битки, изнурителни и изтощителни и за двата противника.

Военните действия скоро се възобновили. Тъй като войските на Свещената Римска империя обсадили Буда, Сюлейман потеглил на 25 април 1532 г. в поход, наречен от османците „походът в Германия“, защото армията трябвало да стигне до Грац. Тя пристигнала там през септември, т.е. много късно, за да се придвижи напред. Османците завзели някои крепости в Южна Унгария които не заслужвали такова разгръщане на сили и средства. Малко по-късно започнали дипломатически преговори в Истанбул, които довели до примирие и временно запазване на статуквото в Унгария като Фердинанд и Запояи запазвали териториите, които владеели в края на 1529 г. Заради това и двамата трябвало да плащат данък на Сюлейман.

Превземането на Ирак. Великият везир Ибрахим паша

На Изток преговорите, предприети от Сюлейман в началото на неговото управление, приключили през 1523 г. с пристигането на сефевидски пратеници в Истанбул и сключването на примирие. На следващата година шах Исмаил умрял и оставил за наследник на престола десетгодишния си най-голям син Тахмасп. Вождовете на казълбашките племена вед-

нага влезли в конфликт помежду си, опитвайки се да упражняват власт от името на младия шах. По този начин в Иран настъпил период на вътрешни междуособици, което зарадвало османците и ги освободило от всякакви грижи в това отношение. Но през 1528 г. един амбициозен казълбашки емир се обявил за управител на Багдад и отхвърлил властта на шаха. Тъй като имал намерение да се подчини на Сюлейман, малко след това бил убит и Сефевидите си възвърнали властта. От всичко това османският султан заключил, че съюзяването с непокорния управител му дава права над Багдад. Но положението в Унгария не му позволило да се намеси още в този момент.

По-късно, през 1530 или 1531 г., Олам Такалу, сефевидският управител на Азербайджан, разочарован в амбициите си, преминал в османска територия и се представил пред Портата, където успял да се хареса на Ибрахим паша. Омразата му към Шереф бег, емира на Битлис, била причина последният да изпадне в немилост и, принуден от обстоятелствата, да потърси подкрепата на шаха, за да защити своето емирство. Тахмасп неблагоразумно се компрометирал в този случай, който завършил възможно най-зле за Шереф бег. Но всичко това дало на Сюлейман нов претекст за възобновяване на военните действия в момента, когато краят на преговорите със Свещената Римска империя най-сетне му развързал ръцете, за да се обърне към Изтока.

В края на 1533 г. Ибрахим паша напуснал Истанбул начело на значителна армия, за да подготви превземането на арабски Ирак. От военна гледна точка операцията изглеждала лесна, тъй като сефевидските гарнизони не били способни да окажат сериозна съпротива на османската артилерия. Целта, а следователно и естеството на похода неочаквано се променили. По време на презимуването в Алепо емирите Аккоюнлу, които били избягали в османските земи след падането на династията им, успели да заблудят Ибрахим паша, представяйки му превземането на Иранското плато като нещо много лесно. Териториите веднага били разпределени на книга. Всъщност великият везир забравил поуките от похода при Чалдарън и предприел военна операция, чийто успех изисквал по-голяма подготовка и по-голямо количество войска. След като се впуснал в една опасна авантюра в Азербайджан, той повикал Сюлейман, който прекосил Анадола, предвождайки подкрепленията.

Както можело да се очаква, Тахмасп избягвал всякакви сражения. Липсата на провизии, както и неблагоприятните атмосферни условия принудили султана да потегли за Багдад, където влязъл без бой през ноември 1534 г. Целта била постигната, но с цената на значителни загуби поради глад, епидемии, болести по животните и изоставено по пътя военно оборудване. И все пак Ибрахим паша все още се радвал на султанското благоволение. Той получил главата на главния финансов интен-

дант Искендер челеби, който още от оттеглянето на Амид не преставал да критикува воденето на военните действия. По време на презимуването в Багдад султанът научил, че Тахмасп заплашва Ван. Османската армия мъчително прекосила Загрос и пристигнала в Табриз, за да открие, че много по-бързият шах вече се е оттеглил в Източен Иран. Отказвайки се от това напразно преследване, Сюлейман потеглил към Истанбул, където пристигнал в началото на 1536 г. Тези двегодишни тежки военни операции в крайна сметка донесли на османците само присъединяването на арабски Ирак и на областите Ерзурум и Ван. Тези области, които можело да бъдат получени с много по-малки загуби на хора и оборудване, щели по-късно да се превърнат в бастиони на османската отбрана на изток.

Два месеца след завръщането на армията, в нощта на 14 срещу 15 март 1536 г., Ибрахим паша бил убит тайно. Причините за това изпадане в немилост са неясни. Може да се предполага, че относителният неуспех на похода в двата Ирака е изиграл известна роля, както и нарастващото влияние на султанското обкръжение и особено на неговата фаворитка Хурем султан (Рокселана).

Със смъртта на Ибрахим паша завършила първата част от управлението на Сюлейман. То било блестящо и победоносно. При него били достигнати двете крайни граници на османската експанзия на запад и изток: Виена никога нямало да бъде превзета, Азербайджан никога нямало да бъде завладян за продължителен срок. Твърдата и неизменна воля, която характеризирала воденето на държавните дела след 1523 г., се обяснява с тясното сътрудничество между владетеля и неговия велик везир. След като последният бил отстранен, личното участие на Сюлейман се долавя по-трудно. До назначаването на Соколу Мехмед паша великите везири, макар и способни, бледнеят в сравнение с Ибрахим паша. Но това относително отдръпване на султана от политическата сцена не се съпътствува от оттеглянето му като военачалник. През тридесетте последни години от управлението си Сюлейман щял да води още седем „свещени похода“.

Когато Ибрахим паша бил отстранен, Османската империя се оказала във всяко едно отношение здраво стъпила на основите, завещани ѝ от Селим I. Администрацията и армията били в състояние да осигурят контрол върху огромните и бързи териториални разширения. А те предоставяли пътища и бази за още по-далечни завоевания. Потеглила от Суец през 1538 г., морската експедиция на Хадим Сюлейман паша нямало да постигне очаквания успех срещу португалците в Индия, но щяла да превземе Аден и да засили османското присъствие в Йемен. В Магреб главният адмирал и бейлербей на Алжир Хайредин паша Барбароса превзел Тунис през 1534 г., но Карл V го прогонил оттам на следващата

година. Въпреки това османците вече познавали пътя. През 1574 г. в крайна сметка те щели да се установят окончателно по тези места. И най-сетне, завладяването на арабски Ирак предоставило на османците излаз на Персийския залив, който имал голямо търговско значение. Басра също представлявала изходна база за походи, които им позволявали да поставят под свой контрол арабския бряг на залива. Излизайки от Червено море, някои храбри турски моряци се появявали далеч по бреговете на Източна Африка, но не се установили там за по-продължително време.

От 1536 г. следващите османски завоевания били относително второстепенни, но се вписвали в логиката на събитията. Османците не успели да превземат Малта през 1565 г., но Кипър, Крит и някои по-малки острови били принудени да се подчинят на единствената морска сила в Източното Средиземноморие. Военната реорганизация на граничните унгарски територии и подчиняването на Молдова им позволили да достигнат до границите на Полша и да присъединят териториите, разположени между Прут и устието на Днепър. А граничната провинция Ерзурум показала значението си при завладяването на Грузия и източното крайбрежие на Черно море.

Последният политически акт на Ибрахим паша, няколко дни преди да бъде убит, бил установяването на постоянни отношения с Франция. Заедно с Османската империя тя имала един общ естествен противник: Хабсбургите. Подготвена от множество дипломатически ходове през предишните години, мисията на Жан дьо ла Форе довела до сключването на договор, който потвърждавал и разширявал за цялата Османска империя привилегиите, от които се ползували френските търговци в мамелюкски Египет и които Селим I и Сюлейман впоследствие потвърдили, но само за тази област. Новата конвенция била придружена с взаимни задължения за военно сътрудничество, чиято конкретизация в крайна сметка засягала второстепенни операции. Въпреки всичко с Жан дьо ла Форе присъствието на френски дипломатически представител при Портата станало наистина постоянно.

Нови военни действия срещу Испания и Австрия

В обкръжението на Сюлейман имало хора, водени от великия адмирал Барбароса, които настоявали за война с Венеция. Въпреки отстъпчивото поведение на републиката, която имала за какво да упреква Портата, войната избухнала през 1537 г.. Дебаркирането на османците в Апулия и смесената морска и сухопътна операция срещу Корфу, водена лично от султана, не дали значителен резултат. Сраженията продължили по море, където, след като прогонил венецианците от последните им владения в

архипелага, Барбароса успешно пресрещнал в гр. Превезе на епирския бряг сборната флота на Венеция, папата и Испания, командувана от Андреа Дориа (25 септември 1538 г.). В крайна сметка османци и венецианци се споразумели да сключат примирие, скрепено в 1540 г. с предоставянето на изключително изгодна за Сияйната република капитулация.

✈ През това време, в 1538 г., Сюлейман водил нов поход, този път срещу Молдова, чийто войвода Петру Рареш забравил за васалните си задължения към Портата: той бил враждебно настроен към Полша, която била в приятелски отношения с османците, и заговорничел с Австрия. Султанът не срещнал никаква съпротива, назначил нов войвода и анексирал териториите между Молдова и Крим.

Смъртта на унгарския крал Янош Запояи, назначен от султана, предизвикала възобновяване на военните действия със Свещената империя, тъй като Фердинанд не можел да приеме короната да премине у Янош Сигизмунд Запояи, роден две седмици след смъртта на баща си. Австрийците вдигнали обсадата край Буда и това накарало Сюлейман да потегли на поход през 1541 г. Когато пристигнал в Буда, султанът поставил Унгария под непосредствена османска власт до навършване на пълнолетието на Янош Сигизмунд. Всъщност Унгария станала провинция на Османската империя, разделена на дванадесет санджака и снабдена със силни гарнизони, които трябвало да отбиват всяка офанзива на Свещената империя. След година гарнизонът в Пеща вече бил принуден да отблъсне едно такова нападение. Въпреки тези отбранителни мерки през 1543 г. Сюлейман предприел нов, забележително добре организиран поход в същата посока. Той приключил с превземането на Естергом, на Секешфехервар и други крепости в Западна Унгария, като по този начин оградил Буда с ред отбранителни укрепления. Още на следващата година османските войски засилили отбраната на провинцията, превземайки Вишеград. На 19 юни 1547 г. продължителните и трудни преговори с пратениците на Фердинанд приключили със сключването на петгодишно примирие. С този договор, подписан и от Карл V, Австрия се признавала за васал на Портата. ✈

Временно освободен от всякаква заплаха от запад, Сюлейман отново обърнал поглед към Иран. Принц Алкас Мирза, който се разбунтувал срещу брат си Тахмасп, забегнал при султана и запалил обкръжението му с военни проекти. Хурем султан желаела война, в която зет ѝ Рустем паша, велик везир от 1544 г., можел да се отличи. Сюлейман не разполагал с нови мотиви за поход срещу Сефевидите – освен че шахът си възвърнал Ван, – но в крайна сметка през 1548 г. взел решение. Отново завзел Табриз без съпротива, върнал си Ван, превзел няколко крепости в Източен Анадол и Грузия и пристигнал обратно в Истанбул в края на 1549 г. Но резултатът пак не отговарял на усилията и средствата, вложе-

ни в тези скъпоструващи походи на изток.

Няколко погранични инциденти и интригите на Фердинанд в Трансилвания отново разпалили войната срещу Австрия. Този път тя се водела в това васално на Портата кралство, ръководено по време на непълнолетието на Янош Сигизмунд от един силен човек – кардинал Мартинуци. Обхванат от амбиции, той разбунтувал народа, получил подкрепата на императора и се опитвал същевременно да бъде признат за крал от султана. Мехмед бей, бейлербей на Румелия (бъдещият Соколу Мехмед паша), започнал военните действия в Банат през 1551 г., но скоро бил принуден да се оттегли към Сърбия. На следващата година бейлербеят на Буда Али паша разбил противника при Сегед и се насочил към Веспрем в Западна Унгария. Малко след това Мехмед бей и вторият везир Ахмед паша завладели Темишоара и други крепости в Банат, превърнат незабавно в османска провинция. Продължавайки похода си през Унгария, те завладели Солнок, но безуспешно обсадили крепостта Егер в северната част на страната.

На изток Тахмасп изпратил войска, която трябвало да превземе крепостите по северния бряг на езерото Ван. В отговор Сюлейман тръгнал от Истанбул през 1553 г., за да поведе своя дванадесети „свещен" поход и третия и последен срещу Иран, който бил съпроводен с голяма семейна трагедия. Отстъпвайки на настояванията на Хурем султан, която искала да види на престола сина си Селим вместо наследника Мустафа, роден от друга майка, султанът заподозрял Мустафа в заговор и го убил, когато той дошъл да му отдаде своята почит. Джихангир, по-малкият син на Сюлейман, умрял след няколко седмици по време на презимуването в Алепо. Живи останали само Селим, бъдещият наследник и брат му Баязид, който от страх за живота си отишъл в Иран, където шахът по заповед на султана го екзекутирал през 1561 г. заедно с четирмата му синове.

Походът от 1553–1554 г. не отвел османците по-далеч от Нахичеван на Аракс. Войските вече поемали обратно, когато пратениците на Тахмасп донесли предложение за мир. Преговорите завършили със сключването на договора от Амасия (29 май 1555), който узаконявал териториалното статукво, т.е. всички османски завоевания на изток след 1514 г.

В Амасия пристигнали и пратениците на Фердинанд, сред които и прочутият Бусбек. Императорът също желаел мир. Портата се съгласила само на примирие и военните действия се възобновили през 1556 г. Османците безуспешно обсадили Сигетвар, но през 1558 г. успели да завладеят крепоста Тата. През това време дипломатическите преговори в Истанбул продължавали. Те се проточили до 1562 г., когато бил подписан договор, според който Фердинанд се отказвал от своите претенции върху Трансилвания и приемал отново да плаща данък на Портата.

Великият адмирал Пияле паша се отличил през 1560 г., когато отново отнел от испанците остров Джерба. През 1565 г., начело на една флота от 181 кораба, той дебаркирал в Малта с повече от 25 000 души, към които се присъединили веднага войските на Тургут Реис, бей на Триполи, след като през 1551 г. отнел от рицарите крепостта. Историческата обсада на Малта продължила повече от три месеца – от 20 май до 11 септември. Високият дух на защитниците и пристигането на неаполитанската флота принудили в крайна сметка османците да се оттеглят. Пияле паша си отмъстил за този неуспех, като на следващата година превзел остров Хиос, последното генуезко владение в архипелага.

В Унгария нещата скоро щели да се уредят с появата на две нови лица: император Максимилиан II, който през 1564 г. наследил баща си Фердинанд, и Соколу Мехмед паша, велик везир от 1565 г. Той запазил този пост при трима владетели в продължение на повече от четиринадесет години. Погранични инциденти и отказът на Австрия да плаща данък разпалили нова война. Сюлейман напуснал Истанбул на 1 май 1566 г., за да поведе тринадесетия и последен „свещен поход", който го отвел пред стените на Сигетвар. След едномесечна обсада на 8 септември крепостта била превзета. Два дни преди това болният седемдесетгодишен Сюлейман умрял в палатката си. Новината била пазена в тайна, докато синът му Селим не пристигнел в Истанбул, за да си осигури властта.

ОТ СЕЛИМ II (1566–1574) ДО МЕХМЕД III (1595–1603)

В османската история Селим II е оставил спомена за един особено некомпетентен владетел. Последиците не били сериозни, защото Соколу Мехмед паша ръководел държавните дела и общо взето успявал да ограничи неприятните резултати от инициативите на султана и фаворитите му. Този еничар от благордно славянско потекло изкачил всички стъпала на военната и гражданската йерархия благодарение на своите способности. Съпруг на Есмахан султан, дъщеря на новия владетел, този здрав шестдесетгодишен мъж с висок ръст, сериозен и уравновесен, се оказал велик държавник. Продължителната му дейност обяснява липсата на чувствителен разрив между политиката на Сюлейман и тази на неговите не така надарени приемници.

След смъртта на Сюлейман и завръщането на армията в Истанбул османските войски в Румелия възобновили военните действия срещу австрийците. Успехът им бил променлив. В крайна сметка посланиците на Максимилиян пристигнали да преговарят при Портата и на 17 февруари 1568 г. бил сключен осемгодишен мирен договор.

Следващите години се характеризират с различни военни операции, които укрепили позициите на османците в Йемен (1568–1569), както и с

удивителния проект за прокопаване на канал между Дон и Волга, за да се улесни пътят на войските, които трябвало да отнемат областта Астрахан от Иван Грозни.

Първото забележително събитие по време на управлението на Селим II било превземането на Кипър, което, изглежда, султанът превърнал в лично дело. Лесно били намерени поводи, които мотивирали изпращането на флота от 360 кораба и значителен брой войски въпреки резервите на великия везир. Османците имали смазващо превъзходство в хора и съоръжения, но на Лала Мустафа паша му била необходима повече от една година, за да сломи венецианската съпротива във Фамагуста, която капитулирала едва на 1 август 1571 г. Това ново османско завоевание било посрещнато враждебно в Европа.

Въпреки опитите на Соколу Мехмед паша да внуши на венецианците да не предприемат нищо, те сключили съюз за нападение и отбрана с папа Пий и Испания. През есента на 1571 г. дон Хуан Австрийски, извънбрачен син на Карл V, повел съюзническата флота от 200 кораба. При Лепанто великият османски адмирал Мюезинзаде Али паша, който разполагал с много по-значителни сили, прибързано приел сражението. На 7 октомври 1571 г. станала най-голямата морска битка на столетието. Тя завършила с почти пълния разгром на османската флота. Всъщност последиците били нищожни. От една страна, през 1573 г. бил подписан мир с Венеция, който потвърждавал превземането на Кипър. От друга, османските морски сили били възстановени след разгрома и през 1574 г. окончателно отнели Тунис от испанците.

След Селим II, който умрял през 1574 г., властта поел синът му Мурад III. Той окончателно обърнал гръб на държавните дела, както направил и неговият приемник Мехмед III (1595–1603). Управлението на тези незначителни владетели се характеризирало с голяма нестабилност на министерските постове: след Соколу Мехмед паша, убит от един фанатик през 1579 г., се изредили двадесет и трима велики везири, докато влиянието на султанското обкръжение и особено на султанските майки *(валиде)* нараствало все повече и повече. Всъщност при Селим II дейността на неподкупния Соколу успявала да поддържа величието, което империята била постигнала при Сюлейман. Новият султан, негов шурей, бил играчка в ръцете на фаворитите си и много стеснил полето на неговата дейност. След като Соколу бил премахнат, се появили първите белези на упадъка: корупцията обхванала всички нива на административния и военния апарат и предизвикала социални движения, които към края на века дълбоко разтърсили Анадола.

От дълго време в армията нараствала омразата между хората, постъпили в нея чрез *девширмето* (рекрутиране на деца от немюсюлмански произход, предназначени да служат в еничарския корпус, и които в край-

на сметка заемали най-високите функции в държавата) и спахиите. Недоволството на тези войници, възнаграждавани с териториални придобивки и чиито доходи не били достатъчни, за да посрещнат последиците от общата икономическа криза, довело в крайна сметка, с подкрепата на религиозните среди, до бунтове през 1603 г. в самата столица. Султанът взел страната на еничарите. Разгромените им противници избягали в Анадола и се присъединили към бандите на недоволните *(джеляли)*. Резултатът бил десетки години на постоянна несигурност и понякога изключително жестоки бунтове, както тези в 1608 г.

От външнополитическа гледна точка краят на XVI. в се характеризира с продължителната война срещу Иран (1576–1590). Поради смутовете, последвали смъртта на Тахмасп, тя започнала с блестящи успехи на османците: Грузия и Азербайджан станали провинции на империята, създадена била османска флота в Каспийско море. Но през 1603–1604 г. шах Абас си възвърнал тези територии. Той щял да превърне Иран в една от Великите сили в този регион и да отблъсне войските на султана до границите от 1576 г.

По европейските граници набезите на османските *акънджии* в австрийска територия и на християнските *ускоци* в османските земи предизвикали широкомащабни съответни реакции от страна на редовните войски на двата лагера. През 1592 г. реакцията на османците била толкова силна, че император Рудолф II отказал да поднови мирния договор и като наказателна мярка разбил една османска армия при Сисек (1593). Така започнала война, която продължила тринадесет години и включила и други страни, като Влашко, което се разбунтувало срещу султана, както и Молдова. След редица военни неуспехи новият султан Мехмед III поел командуването на един поход, който завършил през 1596 г. с превземането на Егер (Ерлау), крепост, контролираща комуникациите между австрийските територии и дунавските княжества. От този момент, но не без трудности, положението се изменило в полза на османците. Тъй като многогодишната война силно засегнала финансовото положение на империята, а и поради заплахата от възобновяване на войната на изток срещу Сефевидите, младият султан Ахмед I приел предложението на австрийците за преговори.

Мирът, подписан на 11 ноември 1606 г. в Ситваторок, показва забележителна еволюция в отношенията между двете сили, тъй като османският владетел за първи път приел да преговаря с австрийците като с равни, без да изисква данък или признаване на сюзеренитет. Границите отпреди конфликта били потвърдени, а властта на Портата над трите дунавски провинции била възстановена.

✧✧✧

Управленията на Селим I, Сюлейман I и Селим II бележат апогея на османската експанзия както в Централна Европа и на Балканите, така и в Средиземноморието и Близкия изток. Разгромът при Лепанто, така възторжено приет от християнския Запад, за османците е само временен и бързо забравен инцидент. Но той е и знак за неспособността на някои висши чиновници в империята да възприемат едно неосманско политическо виждане специално по средиземноморските проблеми. Тази неспособност се изразява чрез избора на некомпетентни или безотговорни личности. Империята продължавала да живее с идеята за своето безспорно превъзходство, доказано от победите в продължение на повече от един век.

Ако Селим I и Сюлейман I влагали цялото си умение във воденето на военни походи, те несъмнено вършели това с убеждението, че присъствието им е необходимо за техния успех. Големият брой походи показва волята за завоевание, която се облягала както на качествена военна техника, така и на дипломатически, а също и на психологически и религиозен натиск, чиито последици са очевидни. Тези завоевания са внушителни. Те могат да се обяснят отчасти или със слабостта на противника, или с неговото разделение. Но те са само един аспект на империята, резултат от вътрешна организация и от постепенното изграждане на администрация, които предоставят на Османската империя солидните структури, залегнали в основата на нейната сила. XVI в. не е само век на завоевания. Следователно трябва да се постави на преден план това, което в тази епоха е създало величието на Османската империя: нейната държавна организация. Неслучайно турците са дали на Сюлейман I, когото Западът познава под името „Великолепния", прозвището *Кануни* „Законодателя".

ШЕСТА ГЛАВА

ИМПЕРИЯТА В СВОЕТО ВЕЛИЧИЕ (XVI в.)

Жил ВЕНЩЕЙН

Сюлейман I – за нас Сюлейман Великолепни – е несъмнено най-прочутият владетел от османската династия, единственият, който безусловно се нарежда сред великите образи в световната история. В това има нещо несправедливо, защото много от неговите предшественици не са стояли по-долу от него и са допринесли в същата степен за изграждането на приказната империя, която той получава в наследство. От друга страна, сред множеството незначителни или съвсем неуравновесени личности – негови приемници – се открояват още няколко смели и предприемчиви владетели. И все пак неговото управление, внушително по своята продължителност (1520–1566), отговаря на най-блестящия период от дългата османска история: по негово време и до наши дни за Запада и за Изтока той е символ на величие, което умее да създава и използува.

Трябва обаче да констатираме, че самата личност на „Великолепния" или на „Законодателя" (Кануни), както го назовава османската традиция, с нищо не отстъпва на ролята, която историята му е отредила. Висок и слаб, непропорционално развит, но с високо чело, орлов нос, големи и черни очи, с външността си и достолепното си поведение този човек предлага образ, достоен за толкова могъщ монарх. Поначало не особено благоприятно настроени към този владетел неверник, от когото всичко може да се очаква, западните наблюдатели единодушно признават неговото величие. Те не пропускат да припомнят някои слабости и някои престъпления, които накърняват неговия образ: прекалената му зависимост на младини от неговия фаворит Ибрахим паша, а по късно от хубавата робиня Роксолана, за която ще се ожени; убийството на двама от синовете му в името на безмилостното отстояване на държавните интереси. Но тези отрицателни страни не са достатъчни, за да поставят под въпрос забележителността на този владетел, прочул се като мъдър и духовно извисен човек, верен на своите задължения, добродетелен в частния си живот, изключително образован и много религиозен. С възрастта неговото благочестие и добродетелност ще преминат в най-строга суровост, докато твърдостта на характера му ще достигне до привид-

но безразличие към всички превратности на съдбата.

При управлението на тази строга и благородна личност решителните завоевания в Средния Изток, извършени от баща му Селим I малко преди да умре, са окончателно интегрирани, а след това цяла поредица нови нашествия разширяват османските територии по суша и море. По това време в основни линии империята достига максималната си експанзия: всичко, придобито по-сетне, ще бъде резултат от доуточняване на границите (Кипър, Крит) или на краткотрайни нападения; а отливът ще настъпи в края на XVII в. От втората половина на управлението на Сюлейман I новият характер на османското настъпление – фактът, че нито по отношение на Хабсбургите, нито по отношение на Сефевидите вече не става дума за продължително завладяване на цели провинции, а по-скоро за спечелването на някои трудно превземаеми крепости – показва, че границите на империята са достигнати.

В своята оптимална конфигурация Османската империя безспорно може да се нареди сред най-обширните политически конструкции в световната история, но най-близка, естествено, е Византийската империя – не скромните остатъци от тази империя, която османците завладяват, за да се превърнат в нейни преки наследници, а Източната Римска империя в своя апогей при Юстиниан. Османската империя покрива приблизително нейната територия, този „междинен регион" на стария свят, по думите на Димитри Кицикис, който се разполага между Далечния изток и Западна Европа и чието мощно политическо единство тя успява да възстанови десет века по-късно.

За да дадем по-пълна представа за тази общност, ще цитираме съвременните имена на държавите, влизащи в нея изцяло или отчасти: в Европа – Унгария, Румъния, България, Югославия, Албания, Гърция, Бесарабия, Украйна, Крим; в Азия – Турция, Ирак, Сирия, Ливан, Израел, предната част на Арабския полуостров към Червено море, Северен Йемен, Аден; в Африка – Египет, крайбрежието на Судан и Етиопия, Либия, Тунис, Алжир. Морското пространство на тази империя, разположена на кръстопътя на три морета, включва Източното Средиземноморие заедно с източната част на Адриатическо и Йонийско море, южната част на Западното Средиземноморие до Мароко, цялото Черно море и почти цялото Червено море – двете „османски езера", – югозападната част на Персийския залив. Населението не може да бъде точно определено, но се предполага, че е около 22 милиона към средата на века, значителна за тази епоха величина; XVI в. и тук, както и в останалия средиземноморски свят, се характеризира със силна демографска експанзия.

В същото време управлението на Сюлейман бележи своеобразен класически век за институциите, които оформят специфичната организация на империята в обществената, политическата, административната и ико-

номическата област: изградени през предшествуващите управления, те достигат по това време своята зрялост и се свързват в хомогенно цяло, което осигурява сила и стабилност на държавата. Ето защо това е привилегированият момент, за да се очертае схемата на вътрешното функциониране на държавата. Не би трябвало обаче да се идеализира прекалено тази фаза, както се опитват да правят някои автори от следващите епохи, приписвайки всички нещастия на отказа да се спазват разпорежданията на великия султан законодател. Всъщност още по негово време в машината има дефекти и вече се очертават някои бъдещи недостатъци.

Въпреки това империята е на върха на своето могъщество по ефикасността на организацията си и изобилието на богатства, които западната конкуренция още не е поставила под въпрос. Тя се налага на европейската сцена, изправяйки се срещу сунитския мюсюлмански свят, който признава нейното превъзходство, както и срещу Западна Европа, въодушевена от Ренесанса, но отслабена от политически и религиозни разпри. Убеден в непобедимостта на турския противник и загрижен да оправдае предпазливата политика на своя господар, Бусбек, посланикът на Фердинанд Хабсбургски при султана, добре описва ситуацията: „Сюлейман се изправя пред нас с целия ужас, който внушават собствените му победи и победите на прадедите му... Той предвожда армия, екипирана благодарение на възможностите на многобройни кралства. От трите континента на нашето полукълбо всеки допринася за нашето поражение. Като гръмотевица той удря, разцепва и унищожава всичко, което се окаже на пътя му."

Ако по онова време Османската империя се утвърждава като най-голямата световна сила, векът на Сюлейман също се явява един от най-блестящите периоди от османската цивилизация в областта на изкуствата, науката и литературата: в това отношение също може да се говори за класически век и в тази предимно дворцова култура се долавя личното влияние на владетеля като меценат, а и непосредствен вдъхновител. Що се отнася до европейските пътешественици, те са чувствителни най-вече към пищността на официалните церемонии, където блестят скъпоценни тъкани, бижута и разкошните сбруи на конете. По това струпване на богатства те преценяват великолепието на „Великия турчин".

УПРАВЛЕНИЕТО НА ИМПЕРИЯТА

В своя апогей тази държава е антипод на държава-нация: става дума наистина за империя, която събира разнородни елементи, без да се старае да ги претопи в един-единствен калъп. Териториите се различават по разнообразните си естествени условия. Народите произлизат от многобройни етноси: турци, татари, араби, персийци, кюрди, цигани, бербери,

копти, гърци, арменци, славяни, албанци, румънци, унгарци... Многобройни религии съжителствуват съвместно: ислямът е представен предимно в сунитската си форма, но шиитизмът и някои различни еретични вярвания в рамките на суфитските братства, толерирани или не от държавата, също присъствуват: ако ханафитската школа е официално установена в центъра на империята, други юридически школи са признати в периферията. Християнството присъствува в различни форми: православна гръцка църква, арменска и католическа църква, монофизити. Юдаизмът обхваща романиоти, караити, сефаради, ашкенази.

Но освен по етническа и религиозна принадлежност поданиците на султана се различават и по функциите си. В това отношение официалното разделение между *аскер* – категория, включваща истинските войници и по-общо всички държавни служители, освободени от данъци заради службата им, и *рая* – всички производители, които поддържат държавата чрез данъчно облагане на труда им, има по-скоро юридическо, отколкото социологическо значение; в действителност това разделение обхваща голямо разнообразие на типовете дейност и съответния начин на живот. В този смисъл би трябвало да се противопоставят полуномадите от планините, които сменят последователно летните и зимните пасбища, горските жители, номадите от топлите пустини и студените степи, селяните, различаващи се според културите, които отглеждат, рибарите, които се занимават с речен, езерен или морски риболов, градското население, съставено от търговци, занаятчии, чиновници и войници, монасите и дервишите от религиозните общности: всички социални типове, разделящи населението на империята.

В същото време владенията на султана са съставени от страни с различно историческо наследство, преминали отскоро или по-отдавна под властта на полумесеца и които впрочем и в рамките на Османската империя имат различен статут: от пълно подчинение до васалитет, запазващ значителна автономия. По силата на една чисто имперска логика Сюлейман не заличава разнообразието на държавите, обединени под неговия скиптър. Напротив, той с гордост го подчертава; като разширява списъка на действителните си владения, той обгръща короната си с престижа на всяко едно от тях. „Аз, пише той в различни варианти в началото на посланията си, който съм султан и падишах на Средиземно море, на Червено море, на Румелия, на Анадола, на земите на Рум и Караман, на държавата Зулкадр, Диарбекир, Кюрдистан, Азарбейджан, Персия, Дамаск и Алеп, Египет, Свещения Ерусалим, славната Мека и прочутата Медина, на всички арабски страни, завладени от покоряващата мощ на моите велики предци и на моите прославени деди, както и на много други страни, завоювани от моя собствен огнен меч..."

Султанът не е само начело на един конгломерат от държави: цялото

надминава частите, за да образува специфична империя, която не може да бъде определена като „Турска империя“. Несъмнено турците съставляват значителен елемент от населението, най-вече в Средна Азия, а и династията е отчасти от турски произход; несъмнено официалният език е турският, макар че този „диалект османлъ“, както го нарича Жан Дьони, е изпъстрен с арабски и персийски думи. Но както ще видим по-нататък, прослойката на висшите военни и на висшата администрация в действителност е съвсем космополитна. Владетелите толкова малко се грижат за някаква расова чистота, че за да осигурят потомството си, съжителстват с жени от всякакъв произход. Този манталитет, чужд на модерното схващане за раса и нация, учудва съвременниците, като например Гийом Постел: „Турците, сред всички други народи в света, пише той в едно съчинение от 1560 г., смятат името си за толкова омразно, че нито принцовете, нито частните лица го употребяват в обществените дела; няма човек, който да не смята за обидно да бъде наречен турчин; всички, които са забелязали това, разбират, че думата „турчин“ означава нещо като недодялан селяк.“

За да разберем по-добре представата на султана за собствената му власт, трябва да се обърнем към първите определения на титлата му, които предшествуват цитираната по-горе формулировка: в тях той се обявява – пак в различни варианти – за „султан на султаните от Изтока и Запада, изпитание за владетелите, този, който раздава корони на монарсите по цялата земя, сянката на Аллах на земята...“. Това означава, че отвъд териториите, които реално се намират под негова власт, той претендира за надмощие над всички други владетели, за всемирно господство, което Аллах е пожелал. Двете имперски традиции на Рим и на ислама тук си подават ръка. В действителност превземането на Константинопол, новата столица на Римската империя по времето на Константин, направила Мехмед II законен приемник на римските императори и на тяхното призвание да бъдат монарси на света. Византийските книжовници и италианските хуманисти, които се присъединили към обкръжението на Завоевателя, насърчили този негов възглед. Оттам и иронията на Сюлейман в писмата му или в думите на неговия говорител по повод хабсбургските претенции за титлите император или цезар. За него Карл V е само „крал на Испания“, а брат му Фердинанд – „крал на Виена“ или „на чехите“.

След превземането на Константинопол източните завоевания на Селим I, допълнени с тези на Сюлейман, били причина за поврат в развитието на империята: османците, чийто възход се извършвал встрани от класическия мюсюлмански свят, щели да присвоят тези древни мюсюлмански земи и да наложат своето надмощие над всички мюсюлмански владетели. Побеждавайки мамелюкските султани, Селим приел тяхната

роля и титлата „служител на двата свещени града“, която го превърнала в покровител на ежегодното поклонничество *(хадж)* до Светите места и на пътищата дотам. Властта над Светите места и Хеджаз, произтичаща от тази функция, била потвърдена, след като населението на Джеда и шерифът на Мека, застрашени от португалското настъпление в Червено море, се подчинили на османците. Претенцията за титлата халиф, която първите османци, подобно на мнозина от техния ранг, поддържали дотогава, без да влагат в нея особено значение, приела занапред ново съдържание: те обединили под скиптъра си всички свещени градове на исляма: Мека, Медина, Ерусалим, към които Сюлейман прибавил Багдад и светилищата в Карбела и Наджаф; те пренесли от Египет в двореца в Истанбул мощите на Пророка и отбелязали несравними успехи в свещената война срещу неверниците – това били знаци за предпочитанието на Аллаха към тази династия и за обосноваване на исканията, и за титлата халиф.

Ето защо, за да се чувствува безпорен наследник на „предводителя на вярващите“, както и за да приеме като очевидна истина думите, с които шерифът на Мека се обърнал към него: „Вие ни превъзхождате и стоите по-горе от всички султани на исляма, защото завладяхте земи, принадлежащи на европейците и техните подобни“, Сюлейман не бил длъжен да посочва кръвната си връзка с Пророка, нито да изтъква, че последният абасидски халиф в Кайро е предоставил правата си на Селим и потомството му – тази традиция ще бъде създадена много по-късно, когато през XVIII в. османците ще се опитат да защитят легитимността си пред вахабитите или срещу агресията на християнска Европа. За момента империята на Сюлейман се отъждествявала напълно с тази на исляма и като такава трябвало да се разпростре върху целия свят, докато „територията на войната“ стане „територия на исляма“. Сюлейман е падишах на исляма, а войските му са „войски на исляма, призвани да побеждават“. Естествено, това не означава, че всички поданици са или трябва да бъдат мюсюлмани: в империята му има много християни и евреи, а в Румелия те са 80 %; техният статут е определен от каноническия закон, шериата: той признава на тези *зимми* място в държавата, правото свободно да изповядват религията си, но ги държи в известна сегрегация в сравнение с истинските правоверни и ги принуждава да плащат данък, наречен *джизие* или *харадж*, който посочва тяхното подчинение на мюсюлманската власт.

Наред с тези две имперски традиции, римска и мюсюлманска, в основата на османския политически мироглед стои трето разбиране; то принадлежи на народите от степите, от които произлизат Ертогрул и неговите хора, огузките прадеди на династията. Към това разбиране трябва да отнесем по същество племенния принцип, според който сред всички

основания за легитимността на владетеля само принадлежността към един „свещен род“ му дава това право. Така например в Монголската империя и нейните последователни преобразования легитимността никога не е преставала да се свърза преди всичко с различните клонове на потомците на Чингис хан. От това следва, че съществуването на империята е неделима част от съществуването на династията. Това основно правило определя природата, но и колебанията в османската наследствена система.

Проблемът за наследяването

По принцип всички мъжки деца могат да бъдат законни претенденти. Но докато важи племенното старейшинство, най-възрастният член на управляващия род трябва да поеме наследството. С един основополагащ акт обаче Осман прекъснал тази практика, убивайки чичо си Гундар, за да наследи баща си. Вследствие на този факт през целия период на османския възход съперничеството засягало само синовете на владетеля. Въпреки това фактът, че никакво строго правило не ги разделяло и че не съществувал никакъв принцип на наследяване в истинския смисъл на думата, представлявал опасен повод за размирици и даже за разпадане на държавата, както показали много епизоди от XV в. При тези условия принцовете, които наследявали трона, възприели практиката да удушават всички свои братя. Мехмед II превърнал тази предпазна мярка в правило, в прочутия „закон за братоубийството“, приет „за благото на държавата“ с одобрението на „мнозинството от улемите“. Чрез този страшен закон, който в голяма степен допринесъл за постоянния ужас, който османският режим вдъхвал у западните наблюдатели, владетелят осигурявал здравината на своята власт, както и правата на своето потомство. Може би той бил воден от идеята – също древно турско разбиране, – че успехът му узаконявал божествения избор, от чиито последици той само се възползувал.

Сюлейман, който останал единствен жив от синовете на Селим I, при идването си на престола не бил принуден да извърши това зловещо деяние. Въпреки това впоследствие той останал верен на логиката, която ръководела този вид убийства: твърди се, че след превземането на Родос той накарал да убият сина и внука на брата на дядо си, Джем, като потърсили убежище при йоанитите. Също така той не се задоволил с екзекуциите на двамата си синове Мустафа и Баязид, които се опълчили срещу властта му, а се нахвърлил и върху децата им, за да откъсне тези два клона от бъдещата борба за наследството.

На практика, когато няколко принца *(шехзаде)* си съперничели, Божественият съд, който щял да донесе развръзката, бил подготвян съот-

ветно от баща им, от самите тях и от различни сили, чиято подкрепа те били потърсили. Поне до края на XVI в. принцовете имали реална обществена роля и разполагали със съответните възможности. Синовете и внуците на султана ставали управители на провинции (санджаци) в Мала Азия, където се запознавали с областните дела и управлението под ръководството на учители *(лала)*. Те имали малък двор и войски. Ако получели трона, обкръжението, което си били създали, често достигало до най-високите постове на империята. Обикновено те украсявали с паметници столиците на своите провинции, най-вече с джамии, издигнати в чест на принцесата, която ги е родила. Така например Сюлейман, след като три години бил управител на Кафа в Крим, докато дядо му бил султан, при баща си преминал в Маниса, където останал до неговата смърт. Географската близост на техните провинции до Истанбул била първостепенен фактор за претендентите, защото след смъртта на баща им тронът щял да принадлежи на този, който пръв стигнел в столицата. Следователно този, който се намирал най-близо, бил най-облагодетелствуван.

Независимо от педагогическата им полза, тези провинциални управления били заплаха за владетеля, доколкото позволявали на някои амбициозни и нетърпеливи принцове да се разбунтуват срещу бащите си и да ускорят наследяването, когато то се бавело, особено ако били поддържани от еничарите. Краят на Баязид II показва тази опасност, както и интригите, в които Сюлейман обвинил двамата си синове. Ето защо неговите приемници постепенно изоставили тази практика: Селим II и Мурад III поверили управлението на провинции само на най-големите си синове. После, от времето на Мехмед III (1595–1603 г.) всички *шехзаде* били затваряни в едно тайно място на султанския дворец, многозначително наричано *кафез*: те били добре охранявани и единствената им компания били наложниците, чиято плодовитост била разумно ограничавана; откъснати от света, те очаквали евентуално коронясване.

Едновременно с това и практиката на братоубийството започнала да отстъпва. Тази еволюция може би отговаряла на промяна в манталитета: не твърди ли един хронист, че след екзекуцията на деветнадесетте братя на Мехмед III „небесните ангели чули стоновете и риданията на населението на Истанбул“? Във всеки случай тази еволюция била резултат на особени обстоятелства; тъй като при смъртта си Мехмед III оставил само двама непълнолетни синове, при коронясването на първия предпочели да оставят втория жив, за да не бъде застрашен живота на династията. Въпреки това през целия XVII в. в кафеза продължавали да убиват: заплахата, която тегнела над тези принцове, не допринасяла за психологическото им равновесие, което изолираният им начин на живот вече бил нарушил.

Постепенното изчезване на братоубийството позволило на принципа

на старшинството, изоставен след Осман, да се появи наново в османския двор. Въпросът възникнал при смъртта на Ахмед I през 1617 г.: пред тринадесегодишния му син улемите предпочели неговия чичо Мустафа, който, както видяхме, бил оставен жив. Този тип наследяване зачестил в бъдеще, без обаче да се превърне в правило.

Фактически и преди, и след въвеждането на *кафеза* изборът на султан от възможните претенденти зависел преди всичко от натиска на тайните или явни групировки. Поддръжката на войската – най-вече на еничарите – била решаваща, но и те на свой ред също можели да бъдат повлияни от дворцовите клики или от улемите. В това отношение интригите на Хурем султан, известна на Запад като Роксолана, любима съпруга на Сюлейман, която се стремяла да облагодетелствува собствените си синове в ущърб на родения от друга жена Мустафа, загатват за по-късното могъщество на харема и за чудовищните съперничества, които ще се разиграват в него.

Султанът, основа и символ на държавата

Едно от първите действия на новия султан при идването му на престола било да даде на еничарите *бакшиш* или дар за щастливо възкачване, като по този начин признавал тяхното значение за наследяването. При смъртта на Сюлейман неговият приемник и единствен жив наследник се опитал да не изпълни това задължение, но застрашен от бунт, в крайна сметка бил принуден да даде по 2000 акчета на всеки еничар и по 1000 акчета на всеки конник при Портата.

Според ислямската традиция тържественото встъпване в длъжност на новия владетел се отбелязвало и с церемонията *бей'та*, клетва за вярност на висшите държавни сановници, на главните улеми и на военачалниците. А за да се появи пред населението на столицата, още в първите дни на възкачването си той тържествено отивал в превърнатата в джамия „Света София", където участвувал в петъчната молитва. Друг ритуал – поклонението на гроба на Еюб, приятел на Пророка, за когото се смятало, че е погребан край Константинопол, на края на Златния рог – узаконявал влизането на новия султан в династията на османските султани: той препасвал сабята на Осман и посещавал на връщане гробовете на своите предци.

Няколко официални акта освещавали реалното встъпване във власт: султанът променял или отстранявал правителството. Издавал заповед до всички джамии името му да бъде произнасяно в петъчната молитва. Смяната на владетеля била оповестявана с подобаващия се патос в писма до управителите и кадиите в империята, които отговаряли с подаръци. Подобни писма били изпращани и до чуждестранните владетели и

ако те не приемали новината както подобава, давали повод за война: затваряйки чауша, който му носел новината за възкачването на Сюлейман на престола, унгарският крал дал претекст на новия султан да започне походите си към Белград и Мохач, които му дали възможност да завладее Унгария.

Тъй като не бил обвързан от актовете, издадени от предшествениците му, при идването си на власт падишахът трябвало да ги потвърди открито, за да запазят своята юридическа стойност. Освен това той пристъпвал към преброяване на населението в империята, при което, както ще видим по-нататък, статутът и задълженията на всеки поданик били записвани в регистри, подпечатани със султанския печат. Всъщност новоизбраният султан ставал източник на цялата власт и на цялата законност. Занапред той олицетворявал това абсолютно – поне външно – господство, което отпраща към древни политически теории, наследени от османците и изразени чрез арабската титла *султан*, персийската *шах* и тюрко-монголската *хан*, които той носел едновременно. Казано с термини от друго време, той съвместявал изпълнителната, законодателната и съдебната власт.

Владетелят упражнявал своята власт във всички области, издавайки фермани, написани в първо лице и подпечатани с монограма му: тези характерни плетеници, наречени *тугра*, съдържат името, фамилното му име и епитета „всепобеждаващ". Ферманите са височайши, свещени *(хумаюн, шериф)* и „заповядват на целия свят да се подчини" *(джиханмута)*. Султанът назначава на всички постове, като издава на своите чиновници (срещу заплащане) свидетелства *(берат)*, уточняващи функциите и възнаграждението им. Той е върховен главнокомандуващ на армията, която или лично предвожда по време на война, придружен от знамето на Пророка, или поверява на везирите си. Сюлейман например лично предвождал дванадесет похода през първите тридесет и четири години на управлението си и след десет години прекъсване умрял по време на тринадесетия. Султанът сключвал договори, или по-точно, се съгласявал по собствена инициатива и поради благоразположение, тъй като те не били считани за двустранни споразумения, да поеме „задължение за мир" *(ахиднаме)* спрямо чуждестранния владетел.

В тясно свързаните области на религията и закона султанът имал реална, макар и ограничена власт: той имал религиозен сан; според израза на великия везир Лютфи паша в качеството си на халиф бил „имам на своето време". Неговата власт била по волята на Аллаха: той бил „сянката на Аллах на земята", ферманите и туграта му били свещени. Мощите на Пророка освещавали неговия дворец, както поклоничеството на гроба на Еюб било своеобразно помазване. Всичко това трябвало да внуши на поданиците идеята за религиозната същност на султана, нап-

ример чудодейното откриване на мощите на светия учен Абу Ханифа от Сюлейман в Багдад. Друга черта, спомената от Бусбек, показва религиозната му власт: когато трябвало да убеди войниците по време на поход, че могат съвсем правомерно да прекъснат постите на Рамазан. „Ако те проявят колебание при тази заповед, пише посланикът на Фердинанд, султанът публично се храни на обед пред цялата си армия, за да насърчи всички да последват неговия пример."

Но падишахът нямал никаква власт в областта на *шериата*: той не можел нито да го допълва, нито да го променя.Не можел даже да го тълкува, което било изключителна привилегия на юрисконсултите *(мюфтии);* той можел да ги назначава и отстранява, но не и да ги замести.

За сметка на това най-либералните течения на ислямската юридическа традиция – най-вече ханефитите – признавали на владетеля правото на инициатива *(йорф)*, което му позволявало да обнародва обичайното законодателство *(канун)*. То обаче трябвало да се ограничи с обществено-правни, конституционни, административни, финансови, наказателни въпроси и да не замества *шериата*, а да запълни някои пропуски, без да му противоречи. А османците, поради конкретните условия на образуването на държавата им – може би и поради тюрко-монголската традиция, – развили в голяма степен това право на владетеля. Те дори го извадили извън легитимната му област на действие и така например приложили поземлено законодателство, чуждо на *шериата*. По този начин султани като Мехмед II и Сюлейман Кануни развили активна законодателна дейност.

Освен това султанът имал правата и задълженията на върховен съдия на империята. На практика всеки поданик можел да се обърне към него по повод на някаква местна присъда или несправедливост, извършвана многократно от неговите подчинени, като изпращал жалба до султанския съвет и дори като заговарял самия султан по пътя му към джамията „Св. София".

Въпросът за деспотизма

Това описание на теоретическите правомощия на султана сигурно не би задоволило многобройните западни наблюдатели, които са се опитвали да определят османското управление по време на неговата вековна история. Всъщност то не се различава много от образа на всеки западен владетел, например френският крал. Защото досега не сме споменали две особености, които показват разликата между абсолютния европейски монарх и „Великия господар": отсъствието на каквото и да е ограничение на правомощията на последния и съществуването на политическа система, при която поданиците са роби на владетеля, който е господар

на живота и имуществото им.

Теорията за „османския деспотизъм" обикновено се свързва с разсъжденията на Монтескьо в „За духа на законите" (1748 г.), които оказват влияние върху множество по-късни писания. Но без да употребяват точния термин, още от XVI в. някои автори определят съществените черти на деспотизма. В това отношение можем да припомним прочутото произведение на Макиавели „Владетелят", излязло през 1513 г., или публикуваната през 1576 г. брошура, наречена „Франция – Турция", в която кралете Шарл IX и Анри III са обвинени, че управляват като султана по съветите на един царедворец, дошъл от Турция. Съвременният историк не може изцяло да приеме тези интерпретации на османския режим, даже и ако разбира как някои външни белези са довели до тях. Обратно, той признава обосноваността на критиките на теориите за деспотизма, отправени още през XVIII в. от най-добрите познавачи на ориенталската действителност, като англичанина Портър или французите Пейсонел, Рюфен и Анкьотил-Дюперон.

Османският султан като всеки мюсюлмански владетел не можел да управлява според собствения си каприз, не можел да бъде „над законите", както твърди посланикът Жан дьо ла Е (1669 г.), не можел да върви срещу неприкосновените предписания на *шериата*, които ръководели неговия обществен и частен живот. Най-общо казано, той трябвало да държи сметка за един вид имперска идеология, в която ислямският закон е само една съставна част. Тя очертавала идеалния модел на владетеля, с който той трябвало да се съобразява. Сюлейман, в частност, непрекъснато бил воден от грижата да бъде негово съвършено олицетворение. Тази идеология му заповядвала да установи справедливост между поданиците си мюсюлмани и неверници, които са му поверени от Аллаха, да ги предпазва от злоупотребите на своите чиновници и да поставя своята власт в служба на тяхното благоденствие. Това морално задължение впрочем отговаряло на собствения му добре осъзнат интерес на владетел, защото световният ред представлява кръг и просперитетът на раята е условие за могъществото на държавата. Стереотипните формули в безбройните наредби припомнят непрекъснато тези принципи. За да премахне злоупотребите, той издавал „декрети за справедливост" *(адалетname),* изпращал тайни агенти на инспекция в провинцията и сам инкогнито правел обиколки, облечен като спахия. По-късно, когато злоупотребите се увеличили, неговите приемници въпреки слабата си власт щели да останат верни на тази практика и на идеала, който я вдъхновявал.

В същата перспектива владетелят трябвало да управлява великодушно, облагодетелствувайки поданиците си, служителите си и съюзниците си със своята благосклонност и щедрост. А тя се изразявала чрез многобройните религиозни фондации (вакъфи) и чрез масово раздавани по-

даяния за бедните; всичко това отговаряло на религиозни схващания, но и на този общ принцип за щедрост. Също така чуждестранните пратеници били почитани с угощения и подаръци. И най-сетне, всички, които са оказали някаква услуга на владетеля, били възнаграждавани с пари, скъпоценни тъкъни, дрехи или кожи. Пленник, който се е завърнал от плен, служител, който е загубил близък, също можели да претендират за утешителните султански благодеяния.

Макар че султанът не бил обвързан със законите на своите предшественици, във всички области тежестта на статуквото, на установените нрави, на обичаи „от незапомнени времена" – включително и на обичаите отпреди османското владичество, – на общоприетите положения го задължавала и той можел да ги постави под въпрос само ако проявявал мъдрост и умереност. Без да говорим за влиянието и натиска от страна на неговото обкръжение – чиято сила зависела от неговата слабост, – нито за материалните пречки, които практически ограничавали неговите намерения, много малка била сладователно възможността владетелят да разполата с неограничено поле за действие. Той бил вплетен в мрежа от норми и традиции, които моделирали неговото поведение и в различни обстоятелства му диктували и най-незначителните жестове и думи. Ако дръзнел да се отдалечи твърде много от утъпкания път, той рискувал да задвижи механизмите на бунта: в това отношение населението на провинциите разполагало с ограничени средства, дори и ако съпротивата срещу данъците, бягството на селяните от имения, появата на местни огнища на неподчинение и несигурност можели да имат сериозни последици. Но населението на Истанбул, особено когато се обединявало с еничарите и улемите, причинявало падането и смъртта на султана, който бил предизвикал неодобрението им. Немалко султани изпитали на собствен гръб този печален опит.

Тези, които говорят за тиранията, а по-късно и за деспотизма на османските султани, нямат предвид само властта, която погрешно смятат за неограничена, а преди всичко една особена обществено-политическа структура, в която служителите на властта са изцяло в ръцете на господаря си и не са способни да балансират неговото всевластие. Макиавели пише: „Цялата монархия на Великия турчин се ръководи само от един господар: всички останали са негови слуги...Обратно, кралят на Франция е обкръжен от стара родова аристокрация, призната и обичана от своите поданици. Тя има наследствени привилегии, които кралят не може да ѝ отнеме без опасност за самия него..."

Флорентинецът има предвид толкова объркващото тогавашния европеец включване на роби на владетеля в държавния механизъм. Още абасидските халифи и техните първи приемници се обкръжавали с роби, част от които можели да се издигнат до високи постове. Системата дос-

тига до крайност при мамелюците в Египет и Сирия, където самият султан и цялата господстваща прослойка произлизали от роби, внесени отвън. При османците тази система се развива по своеобразен начин, защото най-близката до монарха част от армията и главните му служители в столицата и провинциите е съставена от негови роби *(кул)*. Друга специфична османска черта идва от произхода на тези роби: ако някои са класически военнопленници – по точно едната пета *(пенчик)*, полагаща се на султана от този вид плячка – или са купени на пазара, то останалите, значително по-малко на брой, са резултат от *девширмето*, един от крайъгълните камъни на османския режим.

Тази система се състои в това, че султанът взима в робство момчета (между седем и двадесет години), които неговите емисари грижливо избират сред християнските поданици. В началото била засегната единствено Румелия, но от средата на XV в. бил включен и Анадола. Гражданите били освободени (несъмнено това обяснява отсъствието на евреи). Мюсюлманите не били засегнати с изключение на ислямизираното население на Босна и Херцеговина. През XVI в. тези събирания се извършвали според нуждите на всеки три или седем години, като всеки рекрут наброявал от хиляда до три хиляди деца. Необикновено жестоки за семействата, тези събирания на деца са останали в народната традиция като символ на суровото османско иго. През 1557 г. Стефан Герлах твърди, че „християните женят децата си на осем-деветгодишна възраст само за да бъдат освободени от набора, защото женените мъже не са взимани". Но други твърдения разкриват известна двусмисленост на явлението: наборът предоставял на детето от многобройно и бедно семейство сигурен обществен възход и може би даже блестяща съдба. Твърди се също така, че някои мюсюлмани сменяли децата си с деца на християни, за да им дадат възможност да се възползуват и да направят кариера, а посланикът на Венеция пише през 1594 г.: „Истинските турци продължават да са недоволни от това, че управлението е възложено на ренегати."

Младите християни, набирани в резултат на *девширмето,* били отвеждани в Истанбул или Бруса, където насилствено приемали исляма (това било нарушение на *шериата*). След един първи подбор най-надеждните били обучавани в продължение на няколко години и постъпвали в еничарския корпус, пехотата на султана. Настанени в началото при селяни или военни от Анадола, а от средата на XV в. и от Румелия, те работели като роби и същевременно учели турски и „вярата, законите и обичаите на турците", както пише съвременникът Спандуджино. Младите мюсюлмани от Босна и Херцеговина били освободени от този „стаж". След като станели, пак по думите на Спандуджино, „големи и силни", тези кандидат-еничари били изпращани в различните части на корпуса на *аджеми огланите* (момчета чужденци). Те се закалявали, извършвай-

ки тежка физическа работа, например пренасяли строителни материали за двореца, за държавни постройки и други големи строежи. Някои работели в градините на двореца. По-голямата част служела в Истанбул, а други в Одрин, Галиполи или провинциалните крепости. През 1503 г. те наброявали 1789 души в Истанбул и 284 в Галиполи, през 1527 г. – 3553 в Истанбул. През 1547 г. в Истанбул те били 5840, а двадесет години покъсно – 7745. Накрая те били обучавани сред еничарите, преди да бъдат зачислени изцяло в корпуса.

По-„блестяща" – и още по-парадоксална – била съдбата на младите роби християни, които при пристигането си в столицата били подбрани като най-надарени физически и интелектуално. Те влизали в корпуса на „дворцовите момчета" (*ич-оглани* или *гилман-и ендеруни*): години наред били обучавани от най-добрите учители и получавали изискано образование, включващо спортни, военни, интелектуални и художествени дисциплини.Обучавали ги така, че да станат пълноценни хора, като се стараели да развиват личните способности на всеки един от тях; те трябвало да изпълняват всякакви държавни задачи и били възпитани в дух на подчинение и лоялност към господаря. Това образование се извършвало в двореца в Одрин и в няколко дворци в Истанбул: на Ибрахим паша в Галата и на Искендер Челеби в Бакъркьой.

Най-добрите от тях завършвали своето обучение в самия дворец на владетеля, „Новият дворец" в Истанбул, където в качеството си на пажове обслужвали султана. На всяко ниво се провеждал строг подбор, от който зависела важността на поста, даден на всеки в края на обучението. Най-високо положение заемали тези, които най-дълго служели като пажове на султана и имали достъп дори до стаята му *(хас ода)*, като този етап бил запазен само за елита. Според качествата си *ич-огланите* били изпращани в различни по престиж корпуси на кавалерията на Портата или започвали кариерата си като служители на Портата, на централната администрация или провинциалните управи. Случаят с Ибрахим паша, фаворит на Сюлейман, който, след като имал най-високия ранг сред пажовете *(хас ода башъ)*, „началник на стаята", станал веднага велик везир, представлява изключително „повишение": обикновено изкачването било постепенно и включвало поредица граждански и военни постове в столицата и провинцията.

Практиката на *девширмето* постепенно западнала през XVII в. (за последен път се споменава през 1705 г.). През XVI в. тя засягала само една трета от робите от системата *кул*. Въпреки това, поради строгия подбор, тя доставяла голямата част от заемащите най-високия обществен ранг. Общо взето, по различни пътища, именно робите от християнски произход съставлявали ядрото на османската армия, висшето военно командуване и кадрите на режима. Все пак, навлезли вежднъж в кари-

ерата, тези хора ставали мюсюлмани и преставали да бъдат роби в юридическия смисъл на думата, тъй като не можели да бъдат продавани, нито назначавани на други недържавни служби.

Системата е в основата на голямото етническо разнообразие на господствуващата класа в империята. От четиридесет и седем велики везири, които се изреждат между 1453 и 1623 г., само петима били от турски произход. Сред останалите има единадесет албанци, шестима гърци, един черкез, един арменец, един грузинец и един италианец, десет са с неизвестен произход. Но истина е и че цялото възпитание на огланите имало за цел да ги откъсне от техните етнически и културни корени, за да ги оформи по един и същ модел. Доколко това е можело да се постигне? Този въпрос възниква, защото установяваме, че един от най-прочутите плодове на *девширмето*, великият архитект Синан, се застъпил пред Селим II за членове на своето семейство – гърци от областта Кайсери – с молбата да не бъдат изселени от Кипър след завземането на този остров. Между другото, за строежите Синан подбирал много работници, които идвали от неговата област. По същия начин великият везир Мехмед Соколу, който също бил *кул* на султана и босненски сърбин, се показал верен на произхода си, когато направил религиозни дарения в родния си край или когато през 1577 г. подпомогнал създаването на Сръбската патриаршия в Ипек (Печ).

В най-новите исторически изследвания се забелязва тенденция за намаляване броя на робите по произход сред висшите държавни сановници след XVI в. Обратно, в тях се посочва мястото, заемано от потомци на роби, които вече нямат този статут, и по-специално от наследниците на стари аристократически семейства, чието превъзходство по този начин продължава в османския режим, независимо дали произлизат от Византия, средновековните балкански държави, тюркменските емирства в Анадола или пограничните области от началото на империята. И все пак факт е, че всички тези хора получавали постовете си единствено по волята на владетеля и в крайна сметка се претопявали в общността на робите на султана, която включвала по доста недиференциран начин както роби в строгия смисъл на думата, така и служители в по-широк смисъл.

Използуването на роби, придружено от ограниченията, които посочихме, никога не се е отнасяло до всички постове в армията и държавата, до целия *аскер*. Множество сектори били запазени за мюсюлмани и за хора, свободни по рождение: провинциалната кавалерия на спахиите (само върховното ѝ командуване било съставено от роби); голяма част от бюрокрацията, която при Сюлейман се увеличила, и най-сетне улемите, които доставяли на империята проповедници, юрисконсулти, съдии и администратори. Но тези държавни чиновници като цяло можели при случай да получат названието *кул*; в такива случаи обаче терминът губел

техническия си смисъл и приемал по-неясно значение, включващо всички, които получават средства за съществуване от султана. Понятието впрочем било почетно, защото подчинението, което означавало, се придружавало, от друга страна, с придобиване на частица от върховната власт: както отбелязва Гийом Постел, „който получава възнаграждение от Великия турчин, смята себе си за благородник като самия него".

Поради близостта си до властта служителите на султана били същевременно поставени в излизащо от границите на обичайното право положение, което ги лишавало от някои гаранции, признати на обикновените раи. Докато лично те, техният имот и техните семейства се ползували от защитата на *шериата*, султанът разполагал по своя воля с живота и собствеността на всички, които му служели, и тази негова воля чуждестранните наблюдатели неправомерно разпростирали върху всичките му поданици. Това право, в което в известен смисъл отново се появява понятието „робство", било оправдавано с държавните интереси или с подозрението в злоупотреба. Султанът невинаги го използувал: повечето служители умирали от собствената си смърт и предавали наследството си по правилата на *шериата*. Екзекуциите се извършвали само при много сериозни обстоятелства, докато отстраняването и заточението били често използувани наказания. Що се отнася до конфискацията, тя се прилагала при нарушения и злоупотреби и главно по отношение на финансови чиновници, чието богатство било сметнато за твърде голямо.

Следователно картината на османския деспотизъм, обрисувана с все по-силно нарастващо неодобрение от много западноевропейски съвременници, трябва да бъде разглеждана с известни резерви; властта на султана не е била толкова неограничена и произволна, колкото им се е струвало, раята не била до такава степен лишена от юридическа защита, както те твърдели, използуването на роби в управлението нямало този всеобщ характер и тези последици, които те изтъквали.

Впрочем някои независими умове се спирали не само на отрицателните страни на системата *кул*. Напротив, те я хвалели, че не се интересува от произхода и връзките и се опира само на личните качества: „Сред турците някой може да заеме второто място след Върховния господар, без той да знае откъде идва, нито кои са баща му и майка му, пише Бусбек, одобрявайки, че един син на рибар, селянин или овчар може да стане велик везир само защото е способен. По този начин, продължава той, всеки човек получава съобразно своите достойнства и постовете се заемат от хора, способни да ги заемат." Безспорно тази формула все по-често ще бъде опровергавана от еволюцията на османската действителност, но етикетът „меритократия"[42] несъмнено би могъл да се употреби за епохата на Сюлейман Великолепни.

Дворецът – център на властта

Тъй като султанът е основата на цялото политическо и обществено здание, мястото, където се материализира властта, т. е. дворът, правителството и централната администрация, се намира там, където е той – в двореца в столицата. Но навсякъде, където го отвеждат военните му походи или ловните му забавления, главните органи на държавата и част от нейните архиви го придружават. В местата, където лагерува, се издават постановления и се приемат посланици.

След Бруса и Одрин Истанбул става резиденция на владетеля и столица на империята при Мехмед II. Но Одрин остава редовно място за престой на султаните през зимата. Според Бусбек три са причините за зимуванията на Сюлейман в този град : да бъде по-близко до унгарския фронт, когато се подготвя за поход през пролетта (разстоянието между Одрин и Истанбул се преминавало за около пет дни); да се възползува от ловните възможности, предлагани от областта; и да прекара известно време в един по-здравословен климат. Впрочем преходът от град в град – сложна и скъпоструваща операция, изискваща старателна организация – позволявала на владетеля да се покаже на възхитените си поданици в цялото си великолепие.

В Истанбул, на мястото на бившия форум Таури, Мехмед II построил най-напред дворец, който е останал под името Стария дворец. Днес там се намира университетът в квартала Беязит. Малко по късно той го изоставил и построил Новия дворец на по-защитено място, върху останките на древния византийски акропол.Този Нов дворец *(сарай-и джедид)* се извисява над Златния рог, Босфора и Мраморно море. Наименуван покъсно Дворец на Високата порта *(Топкапъ сарай)*, той е запазил това си название до наши дни.В него османските султани живели до средата на XIX в. (вж. плана на края на книгата).

Императорската резиденция, официално наричана „Висока порта“, „Праг на блаженството“, „Към на блаженството“, Дом на султаната“, не прилича на европейските кралски дворцови комплекси, които са съсредоточени около едно обширно престижно здание; тя образува своеобразно градче вътре в столицата, оградено с високи стени и кули и съставено от най-различни сгради, разположени около дворове или сред сенчести градини. И Мехмед II, и неговите наследници непрекъснато увеличавали броя им. Няколко хиляди души с най-разнообразни функции, редовно вписвани в разходните книги на двора, обслужвали владетеля и допринасяли за неговата слава.

Подобен на всеки мюсюлмански дом, който има „отделение за мъжете *(селямлък)* – отворено към външния свят място за обществен живот – и „отделение за жените“ *(харем)* – строго ограничено място за личен жи-

вот, султанският дворец също се състои от външна част *(бирун)* и вътрешна част *(ендерун)*. Бирунът заема първите два двора на двореца и постройките, които ги заобикалят: в първия двор се влиза през Свещената порта *(баб-и хумаюн)*, разположена в непосредствена близост до „Света София"; той представлява обширен площад, включващ също така и бившата църква „Света Ирина", и служи за склад на оръжие и топове. Свързва се с втория двор посредством втора врата, наречена Средна порта *(орта капъ)* или Порта на поздрава *(баб юс-салям)*, построена от Сюлейман, като двете осмоъгълни кули, ограждащи този вход, са постари. В този двор се намират разнообразни служби, върху които ще се върнем отново, осигуряващи връзките на владетеля с външния свят. Преходът между втория двор и *ендеруна* става през Портата на блаженството *(баб юс-сааде)* или Порта на белите евнуси *(ак ага капъсъ)*, под чиято широка стряха се поставял тронът по време на церемонии. Непосредствено зад тази порта се намира помещението за аудиенции *(арз одасъ)*, където посетителите били приемани от султана в малка постройка, закриваща изгледа към тайната част на двореца. Отвъд Портата на блаженството се намира пространството, отредено за частния живот на владетеля, достъпно само за най-близките му приятели, пажовете, евнусите и жените му. Тази част съдържа трети двор и други сгради около него, като след това започват градини, в които султаните последователно са увеличавали броя на постройките.

Вътрешните служби на двореца

Изявилите се в другите дворци-училища ич-оглани завършвали своето образование, като обслужвали лично султана. Най-напред ги поставяли в „голямата" и „малката" стая, а след това ги пращали в Хазната *(Хазине)*, където се пазели ценните и свещени предмети, събирани от династията, или в сервизното помещение *(килер)*; към тези служби се прибавила в XVI в. и „походна стая *(сеферли ода)*. Един елит от четиридесетина пажа непосредствено обслужвал господаря в „личната стая" *(хас ода)*; те се грижели за тоалета, дрехите, оръжията на султана и го охранявали денем и нощем. Някои от тези пажове имали специфични задължения и били на почит: *силяхдарят* носел сабята на султана, *рикябдарят* държал седлото му, когато се качвал на коня; *чохадарят* отговарял за гардероба му, *дюлбенд огланът* за бельото му; *съркатибията* бил негов личен секретар. Началникът на личната стая *(хас ода башъ)* бил пръв сред всички тези пажове, най-близък до султана и най-влиятелен. През 1547–1548 г. в ендеруна на Новия дворец се наброявали около 178 пажа, а двадесет години по-късно те вече били 488. Горе-долу по същото време, през 1555–1556 г., броят на пажовете, преминаващи през двореца в

Галата, бил между 265 и 378, а на тези в двореца на Ибрахим – между 309 и 366. Около тези младежи се поддържали: „преподавателско тяло" *(ходжа, муалим)*, лекари и санитарки *(пирезенан)* „стари жени". Изглежда, че болестите и моралът са имали голямо значение в тези среди. От друга страна, пажовете били строго надзиравани и евентуално кастрирани – от „белите аги" *(ак ага)*, евнуси от бялата раса, идващи обикновено от Кавказ. През 1555–1556 г. в двореца на Ибрахим паша имало седемнадесет, а в двореца в Галата – двадесет и пет бели аги. Колкото до белите евнуси в Новия дворец, те били четиридесет при Селим I. Техният началник, който носел титлата „Ага на Портата" *(капъ агасъ)*, имал влияние над целия персонал на двореца и участвувал в назначенията и повишенията. Освен това той бил близък на султана и негов довереник по важните държавни въпроси. За него, както и за повечето лични служители на султана важел принципът, изразен от Спандуджино по следния начин: „Турците смятат, че и най-малката служба, която дава възможност да виждаш султана и да разговаряш с него, е много почетна."

Харемът, наричан още Порта на блаженството *(баб юс-сааде)*, бил най-тайната част от ендеруна, а единственият „пълноценен мъж", който можел да проникне там, бил султанът. Тази част на султанския дворец е породила невероятно количество измислици и легенди във въображението на западноевропейците. Всъщност по своята организация тя много прилича на отделението на пажовете и представлява един вид школа.

Разположен отначало в Стария дворец, харемът на владетеля го последвал в Новия дворец едва при Сюлейман. Легендата разказва, че Роксолана е смятала това преместване като средство да засили влиянието си, настанявайки се за постоянно близо до своя съпруг. При него започва изграждането на този лабиринтообразен комплекс от сгради, какъвто е и до наши дни харемът на „Топкапъ". В Стария дворец останали само части от харемите на предишните владетели или на покойните принцове: при смъртта на султана майка му, сестрите му, съпругите му, конкубинките и евнусите се настанявали там, за да направят място на харема на наследника в Новия дворец. През 1555–1556 г. в Стария дворец живеели шест принцеси, кърмачките на двамата покойни синове на Сюлейман, Мехмед и Джихангир, ходжата на последния и около сто и четиридесет прислужници *(джарие)*, като всичко това се охранявало от двадесет и пет черни евнуси, ръководени от един „ага на Портата на блаженството", и от тридесет и трима вратари, които пазели двореца отвън.

След края на XV в. брачните нрави на османските султани подчертано еволюирали. Вече не се сключвали бракове с християнски (византийски или сръбски) принцеси, нито с девойки от мюсюлмански династии като Аккоюнлу, Гирай от Крим или Зулкадр. Вероятно утвърждаването на османското могъщество обезсмислило това ефикасно дипло-

тическо средство. Занапред принцовете наследници и султаните се свързвали с обикновени робини, като по правило не сключвали законен брак с тях: бракът на Сюлейман с Роксолана е изключение. По същия начин дъщерите на султана не били омъжвани за принцове от мюсюлмански династии може би защото никой не бил считан за достоен за османската династия, а може би и за да се избегнат претенциите на дошли отвън наследници на трона, което би представлявало опасност за наследствения монопол на мъжките наследници и целостта на империята. Напротив, от времето на Баязид II се наложил обичаят тези принцеси да се омъжват за най-влиятелните от робите *(кул)* на султана, които ставали негови зетьове и шуреи, *дамад* на господаря си. Несъмнено това било средство да се гарантира лоялността им, но и да се осигури първенството на наследяването по мъжка линия, защото низходящите от султана по женска линия били синове на роби.

Робините, с които се свързвали султаните, стигали до неговата постеля след прецизно обучение и според строга йерархия: задължението жените да бягат при приближаването на господаря и да не го гледат в лицето целяло да попречи на нарушаването ѝ.

Младите девици, приети в императорския харем, идвали от военна плячка, от дарове на царедворци или били купени на пазарите за роби. За момичетата нямало девширме и избраниците били селекционирани заради способностите и красотата си. Те влизали с ранг на новопостъпили *(аджеми)* и подобно на пажовете получавали в „голямата" и „малката" стая най-изискано образование под ръководството на директорка *(кехая ханъм)*. На тези пленнички от немюсюлмански произход преподавали принципите на исляма и всички изкуства и умения, които, развивайки дарбите на всяка една от тях, им давали възможност да станат съвършени съпруги. Те се учели да шият, да бродират, да пеят, да свирят, да разиграват марионетки, да разказват приказки и т. н. Постепенно, чрез постоянна селекция те достигали различни степени, чиито названия отговарят на организацията на еснафа: от *джарие* те ставали чираци *(шагирд)*, после калфи *(гедикли)* и накрая майсторки *(уста)*. Правели разлика между временните фаворитки *(гьозде)* и истинските конкубинки, назовавани *хас одалък* (нашите одалиски) или *хасеки*.

Когато съществувала законна съпруга, естествено, тя имала предимство и даже разказват, че добродетелният Сюлейман се въздържал от каквито е да е връзки след брака си с Роксолана. Но когато нямало законен съюз, четири от султанските хасеки – цифра, съответстваща на броя на съпругите, разрешен от шериата – заемали привилегировано положение и носели титлата *кадън*. Първата от тях, *башкадън*, била тази, която първа е родила син на султана. Но върховната власт в харема принадлежала на майката на султана, *валиде султан*. Конкуренцията между

тези жени, които желаели да засилят влиянието си и да облагодетелствуват децата си, водело до невиждана омраза и даже до кървави интриги, чиято тайна харемът строго пазел. Те разцъфтели при Роксолана до смъртта ѝ през 1558 г. Те се разгърнали с пълна сила през XVII в. и се отразили тежко върху управлението на империята. През 1603 г. харемът наброявал много робини. В Новия дворец те били около 266, но само една малка част от тях била предназначена за султана. Останалите, след като завършвали образованието си, получавали зестра и били омъжвани за бивши султански пажове. Така представителите и на двата пола, от които била съставена част от господствуващата класа, били едновременно с това и „хранени хора на сарая". Най-изявените сред членовете на тази класа получавали за жени дори и принцеси, но трябвало да се откажат от друга законна жена или конкубинка.

Редът и дисциплината в харема се осигурявали от корпус евнуси, симетричен на корпуса от бели евнуси, който обслужвал пажовете: в този случай обаче става дума за черни евнуси от африкански произход, чиято кастрация била по-пълна, отколкото при белите евнуси (засягала не само тестикулите, но и пениса). През 1603 г. в Стария дворец имало 39 „черни аги", а в Новия – 72. Началникът на черните евнуси в харема, „агата на Портата на блаженството" или „агата на девойките" *(дар юссааде агасъ* или *къзлар агасъ),* заемал високо положение и той играел все по-важна роля със засилването на политическото влияние на харема. По този начин неговата власт щяла да надвиши тази на началника на белите евнуси и да го постави на трето място в държавата след великия везир и шейх юл-исляма.

Външните служби на двореца

Бирунът бил седалището на централната власт и на различни професионални и военни институции. Неговата дейност пряко засягала живота на Двора и на държавата. В него служел многоброен, но грижливо регистриран персонал, който бил подлаган на служебни разместявания *(чъкма)* и повишения на сравнително редовни интервали (на всеки две до пет години през XVI в.) и при идването на всеки нов султан.

Личната прислуга на султана включвала няколко улеми, които имали възможност за голямо влияние над господаря си. В тази категория влизали лекарите, които били ръководени от главен лекар *(хеким башъ)* и сред които имало хирурзи, билкари и очни лекари. Някои от тях били евреи и до такава степен спечелили доверието на султана, че се превърнали в естествени водачи на цялата еврейска общност; такъв бил случаят с Йосиф Хамон по времето на Баязид II, а после и при Селим I, а най-вече със сина му Моис при Сюлейман. Към 1535 г. този монарх разпо-

лагал с десет лекари мюсюлмани и шестима лекари евреи.

По същото време султанът имал и трима астролози *(мюнеджим)*, чиято задача била да определят датите, благоприятни за големи събития, като например встъпването на султана на трона, началото на великото везирство, началото на военните походи. Всяка година те връчвали на султана един алманах *(таквим)*, в който се посочвали добрите и лошите дни. Султанът имал при себе си няколко религиозни лица: проповедници *(имами)*, учители *(муалими)*, рецитатори на Корана *(хафъзи)*, певци *(мюезини)* и един духовен учител *(шейх)*. Някои от личностите, заемали този пост, като например Шейх Шюджаджа при Мурад III, Саадеддин, автор на *История на османците*, при Мурад III и Мехмед III, Хюдаи Ефенди при Ахмед I, владеели в голяма степен умовете на знатните си ученици и те не решавали нищо значително без техния съвет.

За задоволяване на материалните нужди, от едната страна на втория двор, вдясно от Средната порта били разположени императорските кухни *(матвах-и амире)* и сладкарска работилница *(хелвахане)*. И до днес се виждат характерните сгради с множество куполи и високи комини, които се издигат над Мраморно море: те са дело на реконструкция след пожар, извършена от архитекта Синан при Селим II.

При Сюлейман тези кухни се разраснали и се превърнали във внушително предприятие. Освен истинските готвачи персоналът се състоял от чираци и помощници, избирани сред аджеми огланите. През 1514 г. се наброявали 230 готвачи, а през 1527 – 277. Четиридесет години по-късно кухненските работници станали 629. По същото време сумите за тях, отделяни от Хазната, достигат огромната цифра 5 милиона аспри. Колосално количество най-разнообразни продукти, дошли от различни области на империята, били струпани под надзора на интендант *(емин)* в императорския килер *(килер-и амире)*. Още в началото на XVI в. Спандуджино съобщава: „Когато императорът е в Константинопол, обикновено колят по четиридесет овце и четири вола на ден, без да се смятат пилетата и дивечът, които му носят." Така в лунната 1489–1490 г. били изядени 16 552 овце.

Кухните имали подразделения в зависимост от това за кого били предназначени ястията: личната кухня на султана се различавала от кухнята на белите евнуси, на пажовете, на лечебницата на пажовете, на външните служби, на менажерията, птичарника (през 1573–1574 г. 374 овце били заклани за храна на ловните птици), на членовете на Дивана и на чуждите посланици, които след приемането им в двореца били канени на банкети *(зияфети)*. Колкото до сладкишите и захарните произведения, те били изработвани под ръководството на един „шеф на сладкарите" *(хелваджъ башъ)*. „Тази служба, уточнява Спандуджино, следи за всички сладки неща, които се ядат в двора, и за всички, които ги изработват."

„Опитвачи“ *(чашнегир, зевакини)* наглеждали приготвянето на ястията и осигурявали обслужването на банкетите на Дивана. В края на XV в. те били петима, а през 1514 г. – двадесет и четирима, и се ръководели от „шеф на опитвачите“, един вид метр д`отел на двореца. Диванът имал и свои водоносци *(сакаян-и диван-и али)*. Те също имали началник и от 10 души в края на XV в. станали тринадесет през 1514 г. и двадесет и пет през 1567 г.

Множество занаятчии изпълнявали други функции, необходими за задоволяването на материалните потребности на двореца. Каменоделци, дърводелци, оръжейници, ковачи, обущари, седлари, килимари, бижутери, златари, бродирачи със сърма и т.н. – всички тези занаятчии *(ехл-и хиреф)* били 308 души през 1514 г., 585 през 1527 г. и 647 души четиридесет години по-късно. Отделно от тях, шивачите се разделяли на шивачи, изработващи „почетните халати“, с които султанът изразявал своето благоволение *(хайятин-и хилят)* и на лични шивачи на султана *(хайятин-и хасса)*. Те били 242 през 1514 г., 301 през 1527 г. и 369 през 1567 г. Както всички отговорници за материалните служби в двореца, техните началници всъщност били висши сановници; така например през 1527 г. един главен шивач заема поста управител *(санджак бей)* на Хамид. Можем да прибавим и перачите *(чамашуян)* които през 1514 г. били 17 на брой.

Между тези занаятчии се нареждали и истинските творци, чиито произведения осигурявали културния блясък на османския двор – поети, музиканти, калиграфи, миниатюристи, подвързвачи; последните три занаята способствували за изработката на ценни ръкописи, посветени на религията, като кораните или прославящи султана, като шахнаметата. Художници орнаменталисти *(наккаш)* като прочутите Шах Кулу и Кара Меми изработвали в ателиетата мотивите, възпроизвеждани върху императорските кафтани или фаянсовите предмети от Изник. Други се занимавали с дърворезба или с гравиране на метали, или пък правели като *наклбенданите* восъчни дървета или книжни цветя.

Дворцовите архитекти, ръководени от главния архитект *(мимар баши)* – пост, който от 1539 до 1588 г. заемал прочутият Синан, се занимавали с всички големи религиозни, граждански и военни строежи, предприети от султана. Към 1535 г. имало дванадесет архитекти плюс един дърводелец и един майстор на керемидени покриви *(киреметчи)*.

Парковете на султана, както и неговите зеленчукови и овощни градини, разположени вътре или извън двореца, били поверени на корпус от градинари *(бостанджъ)*, използувани между другото и за лодките на владетеля. Той бил образуван от аджеми оглани, подбрани от главния офицер на корпуса *бостанджъ башъ*. Последният се занимавал и с управлението на двореца и увеселителните заведения на императора, и с

надзора на бреговете на Златния рог, Босфора и Мраморно море близо до столицата. Освен това той бил интендант на лова и риболова в околностите на Истанбул, а като един вид съдебен служител ръководел екзекуциите на висшите сановници, извършвани в двореца. Дворецът в Одрин също имал корпус от *бостанджъ*.

Конюшните на императора *(ъстабл-и амире)*, частично разположени във втория двор, вляво от входа, имали значителен персонал: 2 080 служители през 1514 г., 2830 – през 1527 г., и 4341 – в началото на управлението на Селим II. Те били ръководени от няколко офицери, от които най-важни били конетабълът, или главният интендант на конюшните *(емир-и ахор-и бюзюрк* или *мирахор)*, и интендантът на конюшните *(емир-и ахор-и кючюк)*. За първия пише в 1542 г. Жофроа: „Той командува конярите, мулетарите, седларите, сарачите и камиларите, всички хергелета и отговаря за около четири хиляди елитни коне." В действителност тези хергелета били разпръснати на няколко места в столицата, както и в Одрин, Бруса, Серес, Солун и в други градове на Анадола и Румелия.

Ловът с птици, престижен спорт и едно от любимите развлечения на Сюлейман, изисквал поддържането в бируна на голям брой ловни птици и следователно наличието на корпус от соколари *(баздаран)*. Членовете му били разделени в три подразделения: *шахинджиите*, които били наймногобройни, се занимавали с обикновените соколи, *чакърджиите* – със специалните соколи, а *атмаджаджиите* – с ястребите. Този корпус, който съдържал 163 души през 1503 г., 219 през 1514 г. и 259 през 1527 г., достигнал 418 души четиридесет години по-късно. Птици били внасяни от чужбина, като например ловджийските соколи, доставяни от Москва или подарявани от васалните принцове в Молдова или Влашко. Но с тях най-вече се занимавала една широко организирана мрежа в провинциите.От богатите на гнезда райони в Анадола и Румелия специално наети за тази цел хора доставяли всяка година в двореца млади птици срещу данъчни облекчения.

Други корпуси с по-подчертано военен характер отговаряли за охраната на двореца; те присъствували и на официалните церемонии или представлявали централната власт в някои мисии извън двореца. Вратарите *(капъджъ)*, разделени на отделения *(бюлюк)*, охранявали трите врати на Новия дворец. Набирани сред еничарите или вътрешните пажове, те били 146 през 1503 г., 244 през 1514 г. и 280 през 1547 г. След това броят им непрекъснато нараства и през 1660 г. те са 2007. Техните началници *(капъджъ башъ)* също се увеличават. Освен че надзиравали подчинените си, те придружавали членовете на Дивана по време на заседанията и чуждите посланици при аудиенциите. По време на поход те стояли на входа на императорската шатра. Можели да бъдат куриери или еми-

сари на владетеля в провинцията или в чужбина. Понякога им поверявали и деликатни мисии като наказването на някой разбунтувал се управител или въвеждането в длъжност на някой новопризнат от Портата васален принц.

Подобен по характер бил и корпусът, въоръжен с брадви *(балтаджъ* или *тебердаран)*. Те поддържали и охранявали залата на Дивана, стаята за аудиенции и взимали участие в погасяването на пожари. От 20 през 1514 г. балтаджиите станали 50 през 1547 г. Общият брой на балтаджиите и капъджиите достигнал 319 през 1527 г. и 467 през 1567 г.

„Чаушите на Високата порта" представлявали дворцовата полиция и съпровождали султана. Главният им офицер, *чауш башъ*, отговарял за протокола и реда по време на заседанията на Дивана и церемониите в двореца. Този корпус имал важни функции и извън двора. В походите той следял за дисциплината в армията. Както отбелязва Спандуджино: „Когато армията се събира, за да потегли в бой, така наречените чауши държат в ръцете си железни пръчки и щом видят, че някои напуска реда си или иска да избяга, го бият и връщат на мястото му. И ако някой благородник избяга от битката, те с добри думи ще му вдъхнат кураж, за да се върне обратно." Между другото чаушите били преди всичко вестоносци на султана. Те разнасяли писмата му в провинцията и в чужбина, били снабдени с пропуски и пътни листове, ползували пощенски коне, доставени на всеки етап от хора, специално наети за тази цел, и с голяма бързина непрекъснато се движели между Портата и нейните кореспонденти. Понякога им възлагали и по-продължителни мисии в провинцията. През 1514 г. те били 22, а през 1535 г. – 42. Другите вестоносци на султана *(пейк)* били 40 през 1547 г.

Императорската музика с медни и ударни инструменти се състояла при Баязид II от 107 души, а през 1527 г. от 185. Тези *мехтери* се ръководели от един много висш сановник, знаменосеца *(емир-и алем* или *миралем)*. Той бил пазител на символите на върховната власт, знамето и шестте конски опашки *(туг)* на султана, пак той връчвал на новоназначените провинциални управители знамето и конските опашки, символизиращи частицата от властта, която им се предоставяла. От друга страна, тези „музиканти на знамето" *(мехтеран-и алем)* се отличавали от друг корпус *(мехтеран-и хайме)*, който имал съвсем други функции; той трябвало да пази императорските шатри и да ги опъва по време на поход. Двете категории *мехтери* били 620 души през 1567 г.

Престижът на различните дворцови корпуси, които изброихме, се проявява във факта, че голяма част от техните началници: *миралем, чаушбашъ, капъджъбашъ, мирахор, чакърджъбашъ, шахинджъбашъ* и *атмачаджъбашъ*, както и *чашнегирбашъ* заедно с агата на еничарите и комендантите на кавалерийския корпус на Портата носели титлата „аги на

стремето" *(рикяб агаларъ)*, тоест имали право да яздят до султана.

И накрая, един корпус от конници с пищни униформи се ползували с особен престиж и привилегии; *мютеферика* (буквално „разни") имали най-вече представителна функция. Тази почетна стража, чиито членове понякога изпълнявали специални мисии за султана, се отличавала по необичайния начин на набиране, който облагодетелствувал произхода и семейните връзки. Сред тях освен дворцови служители имало и синове и братя на везири и други сановници, както и наследници на свалени или лишени от имущества династии (от мамелюците, от принцовете Зу'л Кадр, от татарите, от кюрдите, херцеговинците и т.н.). Те били 94 през 1514 г. и 70 към 1535 г.

Диванът

Залата на Дивана и принадлежащите към нея помещения се намирали във втория двор на двореца, вляво от входа. Изградени в началото на управлението на Сюлейман, те представлявали резиденцията на правителството.

С термина Диван османците назовавали съвета, съставен от главните държавни ръководители. В началото султанът лично председателствувал този върховен политически орган. По късно, вероятно към 1475 г. Мехмед II предоставил тази функция на великия везир. Но контролът на владетеля над разглежданите дела бил запазен. В една от стените на залата имало прозорец с решетка и зад него господарят можел да гледа и слуша инкогнито. От друга страна, бил възприет обичаят след заседанията на съвета великият везир, придружен от главните членове на Дивана, да бъде приеман от султана, за да му изложи най-важните въпроси. Тези срещи, впоследствие чисто формални, все още имали значение при Сюлейман, който не се лишавал от възможността да промени някое решение, да поправи някой официален акт или да съобщи своята воля на правителството.

При Сюлейман Диванът се събирал четири сутрини седмично – от събота до вторник. В него освен главният везир участвували „везирите на кубето", контрольорът на финансите, двамата армейски съдии, началникът на канцеларията, управителят на Румелия, когато бил в столицата. Великият адмирал *(капудан паша)* не заседавал в Дивана. Тази чест била оказана на прочутия Хайреддин Барбароса, който заемал този пост от 1533 г. до 1546 г. поради изключителните заслуги към империята на този бивш корсар. В края на кариерата си той получил титлата четвърти везир.

Отначало Диванът играел роля на върховен съд, пред който всеки поданик или всяка общност можели да изложат своите искания и да внесат

възражения срещу решенията на местните съдии. Чауш башията се занимавал с приемането на молителите и изпълнението на присъдите. Но тази инстанция била също така и правителствен съвет, където се обсъждали „важни дела“ *(умур-и мюхимме)*, които били от компетенцията на върховната власт. В действителност османският централизъм поставял в тази категория, освен големите въпроси за мира и войната, ръководенето на военните операции и на висшата администрация проблеми, които на пръв поглед били по-маловажни, локални и даже индивидуални. Този толкова очебиещ централизъм не пречел на правителството при решаването на проблемите, които местните служители поставяли пред него, често да се осланя на преценката им. Тогава им било съобщавано, и в това имало нещо разумно, че тъй като те познавали същината на нещата, можели най-добре да преценят, като им били припомняни единствено основните принципи.

И накрая Диванът имал и протоколна роля. Той водел преговори с чуждите посланици, уреждал официалните приеми, които ритуално, както вече споменахме, завършвали с банкет. Също така на Дивана били тържествено показвани главите на екзекутираните врагове или бунтовници.

Великият везир *(везир-и азам, садразам)*, който ръководел Дивана и управлението на империята, бил абсолютен представител *(векил-и мутлак)* на султана. Относителното политическо избледняване на ролята му, започнало при Мехмед II, било затвърдено от Сюлейман и наследниците му и довело до превръщането на османския везират, според старата терминология на Маварди и на Ибн Халдун, от „изпълнителен везират“ *(визират ат-танфиз)* във „везират на пълномощията“ *(визират ат-тафвид)*. Като предоставил на великия везир печата на империята, което му позволявало да утвърждава актовете вместо него, владетелят наистина му дал пълномощия за почти цялата императорска власт.

По протокол великият везир бил второто по значение лице в държавата. Ползуващ се с изключителни почетни привилегии, той можел да бъде обслужван дори от членове на императорското семейство. На практика той управлявал империята. Извън пленарните заседания на Дивана, всеки следобед (освен във вторник) той председателствувал ограничени по състав заседания, в които разрешавал текущите дела. Той се занимавал с назначенията на най-високите цивилни и военни постове, командувал армията, когато султанът не участвувал в похода. Подпомаган от двама „армейски съдии“, той раздавал справедливост в името на владетеля и председателствувал в петък следобед специален Диван по въпросите, засягащи шериата. Освен това отговарял за реда в столицата. За тази цел всяка сряда той свиквал Дивана, който се занимавал с градските въпроси на Истанбул, и всеки петък правел обиколка из градските пазари.

Все пак тази толкова голяма власт на великия везир била ограничена,

за да му се попречи да постави под заплаха авторитета на султана и оцеляването на династията. Великият везир не само трябвало да се съветва с другите везири по важните въпроси, но чрез един фин механизъм на уравновесяване някои сектори изобщо не зависели от него. Той нямал никаква власт върху вътрешното обслужване на двореца, с което се занимавали двамата началници на евнусите, както и върху улемите, чиито ръководители били пряко назначавани от султана. Същото се отнасяло и за агата на еничарите, чиито войски също не подлежали на прекия му контрол. И накрая, ако финансовият началник бил длъжен да се отчита пред него, той самият не можел да направи никакъв разход, без да се отчете на последния.

На всичко отгоре пълната зависимост на великите везири от султана и обкръжението му представлявала основна слабост в тяхното положение. Сюлейман изцяло прилагал принципа, възприет от Мехмед II, да назначава за велики везири роби от християнски произход: седем от неговите девет велики везири – Ибрахим, Аяс, Лютфи, Кара Ахмед, Рустем, Семиз Али и Соколу Мехмед – влизат в тази категория. Пири Мехмед, назначен впрочем от Селим I, произлиза от улемите, а Хадим Сюлейман – от корпуса на белите евнуси в двореца. Но независимо от произхода си великите везири били само роби *(кул)* на султана. Той ги назначавал и свалял *ad nutum* и при случаите, които уточнихме, разполагал с живота и имуществото им. Ако властта и амбициите им станели прекалено големи, султанът премахвал заплахата, като ги екзекутирал. Съдбата на Ибрахим паша категорично показала това. Многообичан приятел от детинство на Сюлейман, надарен с блестящи качества, мъдър дипломат и военачалник, забележително осведомен за европейските проблеми, той управлявал империята близо тринадесет години (27 юни 1523–5 март 1536) с нарастваща увереност, която в крайна сметка го заслепила. И човекът, който се хвалел пред чуждите пратеници, че може да подчини господаря си на своята воля и че се ползува от абсолютна власт, бил намерен една сутрин удушен в стаята си в Новия дворец, непосредствено до стаята на султана.

При всички случаи великият везир зависел от капризите на султана, както и от дворцовите интриги и натиска на войските и на улицата. За султана това бил начин да отклони от себе си недоволството и да разреши дадена криза, като отпрати великия везир, или – в най-лошия случай – да утоли враждебността, като го екзекутира. През 1553 г., за да успокои недоволството на еничарите след екзекуцията на сина си Мустафа, Сюлейман отстранил Рустем паша, който управлявал почти девет години. Неговият заместник Кара Ахмед паша бил човек с много качества, но Роксолана непрестанно желаела гибелта му, за да постави на негово място Рустем, съпруг на дъщеря ѝ Михримах. След две години уп-

равление тя намерила претекст за неговото убийство и за възвръщането на зет ѝ. През 1555 г. Бусбек говори за острия и проницателен ум на този бивш коняр, който чрез девширмето станал *дамад* и велик везир и направил много за славата на своя господар. Главният му недостатък бил изключителното му скъперничество, което било в полза на султана (той стигнал дотам, че продавал зеленчуците и цветята от султанските градини, за да получи някаква печалба), но и увеличавало неговото собствено богатство. Тъй като тази алчност създавала недоверие у Сюлейман, който го обичал и уважавал, Рустем имал склонност да се държи грубо и сърдито със събеседниците си, за да отстрани подозрението, че те са го подкупили. И все пак корупцията му била забележителна и богатството, което оставил при смъртта си, било невероятно даже за един велик везир: 1700 роби, 2900 коня, 1106 камили, 700 000 златни монети, 5000 кафтана, без да се броят множеството златни и сребърни предмети и скъпоценните камъни.

Великият везир, пръв сред везирите, бил следван в йерархически ред от двама или трима, понякога и повече, „везири на кубето" *(кубе везирлери)*, наречени така заради малкия купол над залата на съвета. Без да имат точно определени функции, те участвували в разискванията на Дивана и поради везирския си ранг можели да изпълняват висши мисии: да командуват военни походи и в качеството си на „лейтенанти" *(каймаками)* да заместват временно великия везир, когато той отсъствал от столицата. От друга страна, те били възможните наследници на великия везир, защото по принцип, когато той умирал или бивал свален, вторият везир трябвало да го замести, а третият поемал поста на втория. В началото на своето управление Сюлейман нарушил този ред, като предпочел за заместник на пенсионирания велик везир Пири Мехмед паша, не втория везир Ахмед, а началника на личната си стая Ибрахим. Назначен за управител на Египет, този Ахмед си отмъстил заради несправедливостта, като организирал бунт, който Ибрахим трябвало да потуши. Впоследствие Сюлейман винаги посочвал втория везир за велик везир с изключение на Рустем, който бил трети везир, но зет на Сюлейман и Роксолана.

Под кубето на Дивана везирите седели от дясната страна на великия везир. От лявата му страна се намирали двамата „армейски съдии" *(кадъаскер или кадъласкер)*. В началото този пост се изпълнявал от един човек, но Мехмед II назначил още един, след което имало един кадиаскер на Румелия, който се ползувал с предимство, и един на Анадола. Всеки от тях се намирал на върха на йерархията на улемите от своя географски район. Под контрола на великия везир те се занимавали с юридическите проблеми, поставени пред Дивана, и назначавали съдиите *(кадии)* и учителите *(мюдерис)* в своя район. Освен заплатите и даренията от владетеля те получавали данък наследство от войниците и държавните слу-

жители *(аскер)*. Както и другите кадии, те били назначавани за определен период от време, но можели неколкократно да заемат поста. От средата на XVI в. тези кадиаскери от Истанбул били изместени от друг религиозен сановник, мюфтията на Истанбул, наричан също и *шейх юл-ислям,* който станал истински водач на улемите и върховният религиозен глава на империята.

Ролята и прерогативите на мюфтиите били да дават консултации *(фетва)* по юридическите въпроси и по-специално да преценяват дали дадено политическо решение е съобразено с шериата. Поради това още през XV в. някои юрисконсулти от столицата се сдобили със значителен престиж и влияние, но те произтичали от техния интелектуален и духовен авторитет. Те не принадлежали нито на държавния апарат, спрямо който били независими (не заседавали в Дивана), нито на религиозната йерархия. Обратно, както наскоро подчерта английският историк Р. К. Реп, еволюцията, която се извършила под ръководството на Сюлейман и неговия приближен великия шейх юл-ислям Ебусуд ефенди (1545 – 1574 г.), се състояла в издигането на главния мюфтия на Истанбул на първо място в йерархията на улемите и превръщането му в съществен лост на държавната машина, наравно с великия везир. По този начин шейх юл-ислямът станал мюсюлманският еквивалент на православния гръцки патриарх, който имал власт над всички духовници. Изграждането на тази своеобразна мюсюлманска църква, силно структурирана и йерархизирана, свързана с държавата и заплащана от нея, е единствено по рода си явление в ислямската традиция. Появата ѝ в империята на Сюлейман може би трябва да се свърже с византийския модел. Безспорно тя е замислена като инструмент за борба на сунитската османска държава срещу религиозната и политическа заплаха от страна на Сефевидите в Иран и техните ученици – анадолските казълбаши.

Въпреки че шейх юл-ислямът не участвувал в Дивана, всички значителни религиозни назначения, като тези на кадиите и мюдерисите, които получавали повече от 40 аспри на ден, минавали през него. Занапред важните политически решения систематично зависели от неговата санкция. Владетелят очаквал от този сановник, когото назначавал и свалял по волята си, строг контрол над ортодоксалността на улемите и мюсюлманското население като цяло, както и религиозно потвърждение на своите актове. Обратно, оръжието можело да се насочи и против самия него, когато мюфтията се чувствувал подкрепян от друго място, за да му се противопостави и даже да даде фетва за неговото сваляне. Много от наследниците на Сюлейман стават жертви на това обратно действие.

Две други държавни функции също били представени в Дивана: канцеларията и финансовата администрация.

Основната задача на началника на канцеларията *(нишанджъ или тев-*

кии) била да поставя върху официалните актове туграта (наричана още *нишан* или *тевки*), която ги потвърждавала. Тази чисто материална роля се придружавала от висока юридическа отговорност, защото той трябвало да провери стила, но също така и съгласуваността на предоставения му текст с предишното законодателство, да го поправи или, отчитайки последствията от него, да промени законодателството с нова мярка. Сюлейман натоварил своите нишанджии с главната задача да направят сборник на обичайното право на империята, кануна. Джелялзаде Мустафа, известен под името Коджа Нишанджъ (големия нишанджия), който заемал този пост от 1534 до 1556 г. и след това от 1566 до 1567 г., се изявил в изработването на този кодекс, наред с другите си произведения на историк и поет. Той също така изиграл важна роля в създаването на това, което може да се нарече риториката на Сюлейман. На него дължим съставянето на протоколните формули и написването на важни султански писма, забележителни с достолепния си стил, възвишената си мисъл и неумолима диалектика. Коджа Нишанджъ е и един от главните сътрудници на Законодателя.

Нишанджията имал власт над хранилището на архивите *(дефтерхане)* и над интенданта на регистрите *(дефтер емини)*, който отговарял за тях. Той контролирал и канцеларията, но зает с другите си задачи, още в началото на управлението на Сюлейман предоставил тази функция на един от своите подчинени. Последният приел титлата „началник на секретарите“ *(реис юл-кютаб)* и по-късно придобил голямо значение в работата на Дивана.

И на последно място, доходите и разходите на империята били под надзора на „финансови контрольори“ *(дефтердар)*. Двама от тях участвували в Дивана: румелийският, или баш дефтердарят, който бил на първо място, и анадолският, чийто пост бил създаден по-късно, вероятно при Баязид II. Техните компетенции обхващали само външната хазна на империята, докато вътрешната хазна, частната каса на султана, се ръководела от другаде.

Възходът на бюрокрацията

Цяла една бюрократична машина, която подготвяла и осъществяла решенията на Дивана, се намирала под властта на нишанджията и дефтердарите. При Сюлейман, противно на често срещаните остарели твърдения, тя все още не била достигнала онази степен на изграждане и на сложна организация, която посочват по-късните източници. Въпреки това управлението на Законодателя отбелязва важен етап поради значителното нарастване на ефективите и чувствителния напредък в разделението и организирането на задачите.

При Баязид II чиновниците от канцеларията и от хазната, които в известна степен се разграничавали, наброявали 25 секретари *(кятиб)* през 1494 г. и 35 през 1503 г. При Селим I те били 36. След 1527 г. източниците ясно посочват три категории секретари и секретари чираци *(шаирд)*. Тези на Дивана, които съставлявали същинската канцелария, се разделяли на две: секретари на Дивана, зависещи от началника на канцеларията, и други, по-малко на брой, които зависели от дефтердарите и се занимавали с писането на финансови актове. Третата категория се състояла от секретари на Султанската хазна *(кятибан-и хизане-и амири)*. През 1527 г. общият брой на тези чиновници бил 81, през 1531 г. – 110, през 1537 г. – 95, а през 1561 г. – 83.

Секретарите на хазната, подпомагани от помощници, които изучавали професията, представлявали най многобройната част от централната бюрокрация. Те били сравнително логично разпределени според географските области и естеството на тяхната дейност. Един документ, открит и анализиран от Е. Л. Баркан и който поради това, че е от първата година на управлението на Селим II свидетелствува за финалния стадий на еволюцията, извършена при Сюлейман, посочва, че тези секретари били разделени в три служби: румелийска, ръководена от баш дефтердар *(Румели'нин шъкк-ъ еввели калеми)*, анадолска, която била свързана с първата *(Анадолу дефтердарън калеми)*, и една втора румелийска служба под ръководството на трети дефтердар *(Румели вилайетинин шъкк-ъ саниси калеми)*.

Вътре в тези служби двама *рузнаметджии* всекидневно отбелязвали паричните приходи и разходи. Двама счетоводители *(мухассебеджии)* контролирали сметките на различните местни данъчни агенти: администраторите на религиозните фондации *(вакъфи)* на султана и на великия везир, интендантите *(емини)*, натоварени с разходите на двореца и Арсенала, бирниците, които събирали *джизието* от немюсюлманите. Един *мукабеледжи* водел регистрите на заплатите и документите за назначенията и увеличенията на заплатите. Група от девет *мукатаджии* се занимавала с провинциалните *мукати*. С тази дума назовавали онези части от доходите на хазната, които имали най-различен произход: данъци, постъпващи направо в данъчните служби, като митническите такси, доходи от експлоатацията на всякакъв вид собственост на държавата (поземлени имения на короната, оризища, рибни находища, солници, монетоливници, мини, сапунджийници и т.н.). Мукатите били контролирани на място от интенданти *(емини)* и давани под аренда на частни лица, мюсюлмани или немюсюлмани, наричани *амили*.

Службите на хазната включвали и четирима „нотариуси по постановленията" *(ахкам тескереджи)*, които, когато се наложело, пишели постановленията, заповедите за назначение, отговори на оплаквания. Двама

„нотариуси на крепостите“ *(кале тескереджии)* били натоварени със заповедите за назначение и с ордерите за плащане на заплатите в провинциалните гарнизони. Трима *мевкуфатчии* водели сметка за имуществата, които постъпвали в хазната при липса на наследници или на собственици, както и за печалбите от тимарите, които временно нямали притежатели. *Тешрифатчията*, пост, който не се посочва в никакъв списък до 1535 г., вписвал подаръците, получени и дадени от султана. Седнал до вратата на помещенията на хазната, един *мевчутатчия* вписвал количеството сребро и скъпоценни тъкани, които влизали и излизали от нея. Един *теслиматчия* отбелязвал суровините, предоставени на занаятчиите, които работели за държавата. И накрая, четирима *варидатчии* се състезавали в двете съответни служби (за Румелия и за Анадола), за да изготвят за деня на пролетното равноденствие *(Невруз)* и за началото на новата финансова година общ баланс на приходите и разходите за отминалата година. Някои от тези баланси са намерени и публикувани от Й. Л. Баркан. Цяла мрежа от местни финансови агенти, свързани с централната бюрокрация, сред които били провинциалните дефтердари, за които ще стане дума по-късно, и други видове интенданти, бирници и контрольори работели на място, там, където се реализирали приходите и разходите.

Ако при Сюлейман бюрократите, които служели на Дивана и хазната, се увеличили и организирали, те все пак още не представлявали тази еднородна и затворена каста от хора на перото *(ехл-и калем)*, която по-късно ще образува специфично държавно тяло. Свързани по необходимост от общото си образование, облагодетелствувани от наличието на помощници, по времето на Законодателя те произлизали от различни среди. Освен това военната и бюрократичната кариера не били херметично затворени. Човек можел да премине от едната в другата в резултат на преместване и повишение.

И най-сетне трябва да се подчертае, че всички описани служби в ендеруна и в бируна са повторени съвсем точно, естествено, в по-малък мащаб, в дворовете на провинциалните управители.

ИНСТРУМЕНТИТЕ НА ВЛАСТТА

Централните сили: еничари и „отряди на Портата“

Командуването и голяма част от войските, наричани „роби на Портата“ *(капъ куларъ)*, били разположени в столицата, близо до владетеля. Тази основна част от османската армия е постоянната милиция, набирана чрез девширмето. Заплащането ѝ представлява един от основните разходи на държавния бюджет: 31% през 1527 г., 42% през 1567 г. В този сми-

сът тя е противоположна на провинциалните войски, мобилизирани сезонно и възнаграждавани чрез преотстъпване на данъчни постъпления от поземлени владения (тимари).

Даже и когато не били най-многобройният елемент в армията, *капъ куларъ* представлявали нейното сърце, най-професионалната, най-добре подготвената и най-добре въоръжената част, тази, която прави най-силно впечатление на западните наблюдатели. За тях тя олицетворява своеобразен военен идеал, нещо, което техните собствени владетели не притежавали. Този елит се състои от пехота (прочутите еничари) и няколко кавалерийски корпуса, чийто престиж е още по-голям. Въпреки това няма абсолютна граница между еничари и конница, нито даже между „робите на Портата" и тимариотите. Всеки отличил се еничар можел да бъде повишен както в рамките на своя корпус, така и преминавайки в някое кавалерийско подразделение или да получи тимар. Но тимариотът никога не можел да стане еничар.

При управлението на Сюлейман еничарският корпус *(оджак)* се състои от три части: към първоначалното ядро, състоящо се от *яя* и *джемаат*, Мехмед II добавил подразделенията от *секбани* (или *сеймени*), които били негова лична стража, а Баязид II – така наречените роти на агата *(ага бюолюклери)*. Общите ефективи като че ли се увеличили между управлението на Баязид II и Селим I: ако през 1496 г. управителят на Венеция Сагудино смята, че те са около 8000, през 1503 г. те стават 6606, за да достигнат числото 10 156 през 1514 г. В замяна на това в началото на управлението на Сюлейман те намаляват на 7886 през 1527 г., което сякаш потвърждава забележката на Спандуджино за броя на еничарите, издържани от турците: „Чувам, че понастоящем те не били толкова." Но тези цифри ще се увеличат през следващите години и ще се установят на около 12 000 при по-нататъшното управление на Сюлейман. Прекомерното увеличение на броя на еничарите, което ще има сериозни последици за финансите, настъпва след това: при Мехмед II те са 26 000 през 1595 г. и 35 000 през 1598 г.

Споменатите по-горе три подразделения са разделени на роти *(бюлюк, орта)*, като всяка от тях има собствена кухня, ръководена от един офицер, „който дава чорба" *(чорбаджъ)*. Капитаните на ротите *джемаат* и тези на *яята,* на брой 110, се наричат *яябашъ* или *серпиаде;* капитаните на 34-те роти *секбани* – *яябашъ* или *субашъ*. Във всяка рота капитанът е подпомогнат от *ода кетхудасъ* (наречен *баш одабашъ* в ротите на агата) и началници на стаите *(одабашъ)*.

Начело на корпуса стои могъщият ага на еничарите, кул на султана, който изцяло зависи от него. Той е заобиколен от няколко офицери, съставящи неговия Диван: *секбанбашъ*, командуващ 34-те роти *секбан; кулкетхудасъ* или *кетхудабей*, лейтенант на агата, капитан на неговата пър-

ва рота и действителен началник на еничарите в сражение; *загарджибашъ*, капитан на 64-та рота *джемаат*, която е съставена от пехотинци и конници; *самсонджубашъ* и *турнаджъбашъ*, съответно капитани на 71-ва и 68-а роти *джемаат*; *башчауш*, капитан на петата рота на агата, началник на чаушите, които пренасят заповедите, и евентуален заместник на *кетхудабея; мухзирага*, също капитан на една от ротите на агата и преди всичко посредник между него и султанския Диван; и най-сетне *кетхудаери*, лейтенант на *кетхудабея*, когото замества при отсъствие.

И някои други капитани съчетават по този начин функцията на командуващи ротата си с ролята на висши офицери в корпуса; такива са капитаните на 14-а, 49-а, 66-а и 67-а роти *джемаат*, наречени *хассеки орталаръ*. Оджакът разполага и със собствен имам – еничар, капитан на една от ротите на агата, получил подходящо религиозно образование. Той има и собствена администрация, която се ръководи от *йеничери ефендиси*, натоварен да съставя списъците за заплатите.

Роби на султана, еничарите се възпитават в дух на абсолютна дисциплина и подчинение. Нарушенията се наказват с бой с пръчки, с разжалване и преместване в провинциалните гарнизони, а в най-лошия случай – със смърт. В началото те нямали право да се женят. Премахването на тази забрана при Селим I бележи важен етап в еволюцията на корпуса. Отсега нататък, както пише Жофроа през 1540 г.: „Женените живеят с жените си, а другите в собствени къщи, разположени в някои квартали на Константинопол, и живеят по осем, десет, дванадесет и повече души заедно.“ Казармите, за които намеква Жофроа, включват „старите одаи“ близо до джамията Шехзаде и „новите одаи“ до днешния квартал Аксарай.

Религиозното усърдие на тези отскоро приели исляма войници се поддържа от имама на корпуса и дервишите бекташи. Този мистичен орден – неортодоксален, но контролиран от държавата – е тясно свързан с еничарите, даже и преди официалното приобщаване на корпуса, което се извършва в 1591 г. Преди да влязат в бой, еничарите казват молитвата *гюлбанк*, в която се говори за Али и техния духовен баща Хаджи Бекташ Вели.

В началото майсторството на тези редовно тренирани войници се изявявало в боравенето с традиционни оръжия: лък, сабя, копие, брадва. От началото на XVI в. те възприемат аркебуза *(тюфенк)*. На бойното поле се сражават в центъра, пред султана, разположени в девет реда, като след стрелба всеки отстъпва мястото си на следващия. По време на походите заобикалят и пазят денонощно султана. Във всички случаи членовете на четири от подразделенията на *джемаата* (от шестдесетото до шестдесет и третото), наречени *солак*, са специално натоварени с охраната на султана.

Еничарите изпълняват и други служби: те осигуряват обществения ред в столицата, участвуват в борбата срещу пожарите и охраната на

Дивана. Една част от тях е последователно прикрепяна към граничните крепости, които се нуждаят от присъствието им. В тези случаи към обичайните им заплати се прибавя обезщетение *(нафака)*. През 1547 г. от 12 131 регистрирани еничари 4648 били изпратени в деветнадесет различни крепости. Бусбек подчертава ролята, която еничарите играят в тези провинциални градове като покровители на християните и евреите срещу „насилието от страна на местното население". Други еничари се присъединяват към флота по време на морските походи. По време на средиземноморския поход през лятото на 1552 г. те били 1500.

Заплатите им се връчват тържествено на всеки три месеца пред самия Диван. Всеки чорбаджия получава в кожена торба сумата за своята част и ръководи разпределението. Заплатите на еничарите се движат от 2 до 8 акчета на ден, а заплатата на агата достига 400 акчета. Освен това всеки получава годишно две парчета солунско сукно за облекло. Възрастните еничари получават пенсии. Но осъзнаващ силата си и воден от силно корпоративно чувство, оджакът бързо проявил недоволството си от недостатъчното заплащане, дължащо се на обезценяването на парите или на забавянето на плащанията, зачестили поради разликата в слънчевия календар, по който постъпвали държавните приходи и лунния календар, определящ държавните разходи. Оджакът също така бързо увеличил изискванията си: още при Мехмед II така нареченият „дар за щастливо възкачване на престола" станал нещо обичайно и бил определен на 3000 акчета за всеки еничар – сума, която превишавала полученото от другите *капъкулу*. Видяхме, че Селим II напразно опитал да го премахне. Султаните прибавили към него и друга сума, наречена *сефер бакшиши*, раздавана по случай първия военен поход. Тези бакшиши не ограничавали щедро раздаваните суми, свързани с отделни обстоятелства в мирно и военно време. Ние споменахме също така влиянието на тези войски при съперничествата между конкурентите за престола и върху поведението на държавниците, които рискували много, ако предизвикали недоволството им. Дързостта на еничарите нараства при наследниците на Сюлейман и достига дотам, че ги кара да обърнат оръжието срещу собствения си падишах, както при убийството на Осман II през 1662 г.

Артилерията и огнестрелните оръжия, които османските сили усвоили много бързо, довели до създаването на други подразделения от роби на султана. Аджеми огланите, приети в тях, получавали специално техническо обучение и званията чирак, а след това и майстор.

Топчиите били два вида: стрелци, които се обучавали на стрелба два пъти седмично, и леяри на топове *(дьокюджу)*, ръководени от началника на леярите. Те обединявали всички специалности, участвуващи в производството и поправката на топовете, и произвеждали разнообразни видове: от големите оръдия *(баджалушка)* и по-малките *(дарбзен)* до най-ле-

ките *(пранкъ)*, *шайка*, и *чакалоз*. Цялата част се командувала от началника на топчиите, чиито помощници били един лейтенант и шефът на леярите.

Съществуваща в османската армия още от края на XIV в., артилерията била развита и организирана от Мехмед II, който снабдил столицата си с леярна *(топхане)*, на мястото на бъдещата джамия на Кълъч Али паша. През 1514 г. топчиите били 348, сред които, ако се вярва на Спандуджино, имало стотина християни.

Но османската артилерия достигнала своя апогей при Сюлейман. През цялата си история именно тогава тя и технически, и количествено се представяла най-добре срещу противника. Арсеналът на Топхане бил разширен и столичните леяри често били изпращани в граничните крепости или в мините, за да ръководят производството на топове и гюллета, необходими за военните операции. Заедно с това чувствително нарастват и ефективите: от 659 топчии през 1527 г., след четиридесет години те са вече 1204. Артилерийският обоз *(арабаджъян-ъ-топ)* бил натоварен с пренасянето на оръдията. Той се състоял от 372 души през 1514 г., 943 през 1527 г. и 678 през 1567 г.

Едно подразделение от оръжейници *(джебеджии)*, създадено през XV в., осигурявало производството и поддръжката на различни части от снаряжението: лъкове, стрели, саби, копия, аркебузи, щитове, каски. То се ръководело от главен оръжейник и четирима лейтенанти. Ефективите, разделени в специализирани части, нараствали през целия XVI в.: 304 души през 1502 г., 368 през 1504 г., 451 през 1514 г., 524 през 1527 г., 789 през 1567 г. Сюлейман прибавил два специализирани отряда: сапьори *(лагъмджъ)* и бомбардири *(хумбараджъ)*.

Заедно с еничарите и техническите подразделения, шестте отделения на кавалерията *(алтъ бюлюк)*, командувани всяко от един ага, съставляват втората голяма група от войските на Портата. Робите на султана, които участвуват в нея, спадат към елита, защото са някогашни ич-оглани или бивши еничари, направили блестяща кариера. Тъй като те получили по-рано от еничарите правото да се женят, синовете им също били приемани в кавалерията. Ако останели сираци, получавали пенсия от султана. Всеки от кавалеристите поддържал от заплатата си напълно екипирани помощни бойци. Когато не били на поход, тези войски били разпръснати в околностите на Истанбул, Одрин и Бруса, където имало ливади за конете им. Тези отряди се командували от лейтенанти, наречени *кетхудаери*. Само малка част живеела в столицата (около джамията „Сюлеймание" и в квартала Чемберлиташ.

Между тези шест отряда съществувала строга йерархия, като изискванията за подбора и размера на заплащането се променяли в зависимост от престижа им.

Първото място било заето от „синовете на спахиите“ *(сипахи-оглан* или *ебна-и сипахиян)*. „Те са по-добре облечени и имат най-хубавите коне, а според знанията и добродетелите си ежедневно са въздигани в звание“, отбелязва Жан дьо Вега в 1538 г. Тяхното превъзходство им позволява да яздят от дясната страна на султана. Според Спандуджино броят им се увеличил при Баязид II. През 1514 г. те били 1630; в началото на управлението на Сюлейман – 1993, а в края му – 3124. След това идвали сабленосците *(силяхдар)*, които яздели от лявата страна на султана. Те били 1800 през 1514 г., 1593 през 1527 г. и 2785 през 1567 г. Членовете на третото подразделение, наричани „пазачи на заплатите *(улюфеджии)*, се разделяли на две: „десни улюфеджии“, малко по-многобройни, които яздели отдясно на сипахи-огланите, и „леви улюфеджии“, които яздели отляво на силяхдарите. Една от техните мисии по време на поход била да пазят съкровището на султана. Общият им брой бил 1096 през 1514 г., 1087 през 1527 г. и 2546 през 1567 г. Кавалеристите от четвъртото подразделение, които наричали „чужденци“ *(гуреба)*, също се разделяли на едно дясно и едно ляво отделение, като последното било по-многобройно. Общо те били 790 през 1514 г., 415 през 1527 г. и 2589 в края на управлението на Сюлейман.

По време на битка всички кавалеристи трябвало да охраняват фланговете на еничарите. От друга страна, сипахи-огланите и силяхдарите пазели подред шатрата на падишаха. Той избирал 300 от най-старите кавалеристи, които му служели за ординарци. В мирно време тези бивши дворцови пажове били използувани за други цели: заемали финансови постове като данъчни агенти, управители на данъчни единици, администратори в религиозни фондации и т.н. Те били натоварвани с поверителни мисии като пренасянето на парични средства или на главите на екзекутирани бунтовници.

Общо взето, при едно почти незабележимо развитие, докато броят на еничарите оставал почти постоянен, този на участниците в другите видове войски на Портата се увеличил повече от два пъти при управлението на Сюлейман. По все още неясни причини нарастването на султанската кавалерия изпреварило по-сетнешното прекомерно увеличение на пехотата.

Провинциалните войски

За разлика от войските на Портата, които в голямата си част били разположени в близост до султана, останалите, много по-различни по характер османски войски, били разпръснати из империята, когато нямало походи. Впрочем има покриване между териториалната организация, делението на провинции и окръзи и подразделенията на тази войска. Провинциалните войски са съставени главно от кавалерията на спахиите –

най-многобройната част от османската армия, – силно повлияна от начина на възнаграждение: тимара. Към тях спадат крепостните гарнизони и други военни или военизирани спомагателни единици с различен статут, чрез които широки слоеве от населението се оказвали пряко или косвено свързани с войната.

Въвеждането на тимара, за който вече стана дума, се е считало навремето като една от основите не само на военната, но и на социално-икономическата система на империята. По принцип тази институция отговаря на една обща необходимост на много предшествуващи или съвременни на империята държави, необходимостта да се поддържа голяма армия, когато финансовите възможности са ограничени, а данъчната администрация още не е добре развита, за да събира всички данъци от производителите. За средновековния Запад на ситуация от този тип в началото отговаряли феодите. Но сред разнообразните решения, приложени от държавите, чийто общ принцип бил да заплащат службата чрез преотстъпване на земя, тимарът има оригинални черти, независимо от всичко, което османците са взели от ислямското и още по-непосредствено от византийското наследство. Тези черти се променят отчасти в зависимост от областите и периодите. Тук ще стане въпрос за типичния тимар от времето на Сюлейман.

Собствено казано, тимарът не е поземлена, а данъчна отстъпка. Когато султанът преотстъпва едно или няколко села или части от селото на частно лице, той не му дава земята, нито селяните, които са свързани с нея, а десятъка и другите данъци и такси в пари и натура, които се получават от тях. Данъчните доходи, от които той се отказва по този начин, могат да имат и градски произход, поне в случаите на големи тимари, предоставени на високопоставени офицери. При тези условия чрез системата на тимарите една част от приходите на хазната не стига до нея, а още от началото се отклонява към частни лица. За данъчната 1527–1528 г. това са 37% според изчисленията на Й. Л. Баркан.

Всъщност притежателят на тимара *(сахиб-и тимар, тимар-ери)* не получава само данъчните постъпления от раите, записани в тимара му: той разполага и със собствен имот, наречен *хаса чифтлии* (или *кълъч йери*) – земя, мелница, лозе или овощна градина, – който се задължава да обработва и чийто брутен доход получава. И все пак тази част от тимара постепенно изчезва към края на XVI в.

Предоставените тимари са много неравностойни. Терминологията различава същински тимари, чийто годишен доход бил под 20 000 акчета, *зеамети*, които достигали до 100 000 акчета, и по-големите от тях, *хасовете*, с доход над тази сума (трябва да отбележим, че речникът използуван в документацията от XVI в., невинаги спазва това различие). Последните два типа се давали на офицери от тимариотската армия и на

управители на провинции. През XVI в. годишният доход на средния спахия достигал 3000 акчета.

Тимарът по принцип не се предоставял доживотно, а още по-малко се оставял в наследство. Притежаването му строго зависело от изпълнението на дадена служба; тя можела да бъде цивилна, но най-често била военна. Системата имала за цел да поддържа спахийската конница и нейните офицери, които осигурявали провинциални кадри. По този начин се възнаграждавали и част от крепостните гарнизони и спомагателните подразделения. Този условен характер на тимара го отличава определено от западния феод, който се превръща в наследствен имот. Освен това османската система не предоставя нищо аналогично на пирамидалната структура и васалните връзки, присъщи на феодалния ред.

Ако службата не е изпълнена или ако се изпълнява зле, нарушителят губи своя приход, без да се изключват другите санкции. Обратно, притежателят, който се е отличил с някакви заслуги, получава към първоначалния си тимар допълнителни части *(тераки)*. Общо взето, съдържанието на дадена облага и размерът ѝ са свързани с индивида, с неговото положение и личните му постъпки. Тази облага не е наследствена и не се предоставя в същия вид на този, който ще заеме същия пост.

След като вече не е способен да се бие, спахията може да получи тимар вместо пенсия. От друга страна, когато един имот остане незает, защото този, който го ползува, почине или е лишен от права, го провъзгласяват за „задържан" *(мевкуф)*, т.е. доходите от него се получават от данъчните власти, докато бъде посочен нов ползувател.

Тимариотската система предполага, че държавата е осведомена за данъчните постъпления, които може да очаква от всяка населена единица, град или село, за да осигури разпределението им. С такава цел се извършват големите операции по преброяването и воденето на регистри *(дефтери)*, които отчитат резултатите. Тези регистри са направени по санджаци: преброителят – опитен бюрократ – правел за всяка населена единица списък на главите на семействата и неженените, които притежават или не притежават имоти, с подробно описание на различните такси, изплащани от тях, като продукцията, посочена за всеки един имот, била изчислявана като средно аритметично от последните три години на облагането. Общата сума на тези цифри представлявала очаквания доход от съответната населена единица.

След всяко ново завладяване на територии бил съставян първият подробен регистър от този вид *(муфассал дефтер)*. За да бъде доуточнен, били правени и други регистри приблизително на всеки двадесет или тридесет години. Тази стара практика, установена още в началото на XV в., след XVI в. била изоставена въпреки няколко изключения. Управлението на Сюлейман представлява най-блестящия ѝ период не защото ре-

гистрите от тази епоха са най-богати на информация, но защото са най-многобройни, най-сигурни и най-добре оформени. Тези регистри започват със законника *(кануннаме)* на провинцията, в който са изложени данъчните особености, уточняващи по-специално отношенията между тимариотите и раята. Въз основа на така получените данни са определени и давани за ползуване отделните тимари: списъците на ползувателите, придружени с кратки описания на имотите представляват втори тип посбити регистри *(иджмал дефтери)*.

Тази система стимулирала завоеванията, тъй като разрастването на армията предполагало и увеличаване на данъчните постъпления. При това тя можела да бъде въведена само в достатъчно населени райони, на които е направена оценка и където има мир, за да може тимариотът редовно да получава приходи.

По принцип за получаването на тимар можел да претендира само член на военната класа, наречена аскер, а не обикновената рая. Много разпространената през XV в. практика в новозавладените територии да се привличат в тази категория християни, представители на местната аристокрация, не се прилага при Сюлейман. От друга страна, потомците на тези, които се били възползували от тази политика, с времето приели исляма. Следователно вече всички спахии били мюсюлмани. Сред тях има и *кул*, тъй като, както видяхме, някои членове на „войските на Портата" можели да получат тимар като награда. Сред тях има и синове на *кул*, защото на синове на висши сановници също са давани имоти, чиято стойност зависела от поста на бащите им. Но спахиите били най-вече синове на спахии: наистина, както подчертахме, тимарът не се предавал по наследство, но все пак синът на тимариот имал право на свой ред да получи тимар. Един правилник, уточнен при Сюлейман и Селим II, подробно излага приложенията на този принцип: когато става дума за убит във война ползувател на зеамет, трима от неговите синове могат да поискат тимар. Но ако е умрял в леглото си – само двама. За обикновения спахия това право се ограничава до двама синове, каквито и да са обстоятелствата на смъртта му. Малолетните наследници разполагали със седем години, за да предявят правото си, но този срок бил премахнат след 1536 г., когато вече било достатъчно десет тимариоти да свидетелствуват, че кандидатът наистина е син на спахия.

Ако същият доход не преминел от баща на син, то тимарът, предоставен на сина, все пак зависел от този, който е получавал баща му: при доход от 10 000 до 20 000 акчета първият син имал право на тимар от 4000 акчета, вторият – от 3000; при зеамет от 20 000 до 50 000 акчета тимарът на първия син бил от 6000 акчета, на втория от 5000 и на третия, ако имал това право, от 4000 акчета.

От друга страна, някои млади войни, които особено се били отличи-

ли на бойното поле, можели да получат тимар по изрично искане на офицерите си. А те проявявали нарастваща тенденция да облагодетелстват по този начин хората от своето обкръжение.

Процесът на получаване на тимар имал няколко етапа: кандидатът трябвало най-напред да получи от Портата разрешение за ползуване на тимар, било като поиска да му се признае правото, което му предоставят правилата за преотстъпване, било по искане на началника си. След изпълняването на тази формалност той оставал желаещ *(мюлязим)*, докато не се освободи съответен имот. Тогава трябвало да го получи от бейлербея, управител на провинцията. Но разпорежданията от 1530 г. ограничили правомощията на бейлербея в полза на централната власт. След тази дата бейлербеят мажел самостоятелно да предоставя само пониски тимари до 3000 или до 5000 акчета, в зависимост от провинциите, както и тимари, които се предават по правилата за предоставяне или се отпускат на кандидати, които вече са тимариоти. При всички други случаи бейлербеят само изпращал на Портата удостоверение *(тескере)*, като същинското предоставяне, издаването на свидетелство за ползуване, се извършвало от централната власт. Вече се прави разлика между тимари без удостоверение *(тескересиз)*, предоставени пряко от бейлербея, и тимари с удостоверение *(тескерели)*, дадени със съгласието на Портата.

Срещу своя доход спахията е длъжен да се грижи за оборудването си и за поддръжката на коня. Неговото въоръжение е традиционно и се състои от лък, щит, сабя, копие и боздуган. Някои други елементи – например броня, могат да бъдат добавени в зависимост от равнището на дохода, въпреки че „съкратените списъци“ от епохата на Сюлейман, противно на по-старите образци, не изброяват подробно снаряжението на всеки тимариот. Освен себе си тимариотът трябва да издържа и екипира един войник *(джебелю)* за всеки 3000 акчета доход (5000 за притежателите на зеамет). При тези условия в началото на XVI в. спахия, който има тимар от 9000 акчета, е трябвало да се яви на поход с броня, шатра и трима джебелю. Вместо сбор на войските се извършвал общ преглед *(йоклама)* под ръководството на падишаха или висшия командуващ, което позволявало да се открият отсъствуващите и пропуските в снаряжението за всеки санджак.

Спахиите били мобилизирани през цялото време, докато траел походът. Като се имат предвид огромните разстояния, които трябвало да се преминат, за да се стигне във вражеската територия, походите продължавали през целите топли сезони, а даже и извън тях, тоест от март–април до октомври–ноември. На бойното поле армията на тимариотите се разполагала в полумесец от двата фланга на фронта. След като военните действия приключвали, спахиите се връщали в тимарите си, където прекарвали остатъка от годината. Ако походът продължавал, те прекар-

вали и зимата във войската: от далечните си лагери изпращали хора със същия чин *(харджлъкчъ)* да приберат доходите от тимарите им и да ги донесат, за да могат да преживеят. Често пъти им били нужни заеми или дарения от султана, за да се издържат по време на похода, особено, както отбелязва Бусбек, когато трябвало да сменят убит кон. Ето защо спахиите никак не обичали да се отдалечават от домовете си за дълго време. Една част от тях – около 10% от всеки санджак – впрочем била освободена от военни походи: тези надзиратели *(коруджу)* оставали на място, за да осигуряват отбраната и да надзирават стопанството.

Какви войски получавал султанът от тази система, по-тромава от платената армия и с по-малка военна стойност? Събраните от Й. Л. Баркан данни за 1527 г., с които разполагаме, показват, че съвкупността от провинциите, където е въведен този вид ползуване на имоти, обхваща 28 088 тимари и зеамети. Ако се приеме,че освен притежателите им от тях са се издържали около 60 000 джебелю, получаваме приблизително около 90 000 конници. Да прибавим, че по същото време 9653 „стражеви тимари" *(мюстахфъз тимарларъ)* са раздадени на крепостните гарнизони. Тези данни от началото на управлението на Сюлейман очевидно не включват по-късните завоевания на този султан. Според цифрите от края на XVI в., предоставени от Айни Али, ползуващите тимари и зеамети били поне 43,454, а джебелю – 105,000.

Всички изброени дотук войски добре илюстрират в очите на съвременниците строгия ред, който според тях характеризира османската армия. Обратно, други елементи от същата тази армия сякаш продължават и при управлението на Законодателя вековната традиция на степните орди: такива са конниците *(акънджъ)*, лека и много бърза кавалерия, чиято задача е да извършва опустошителни набези във вражеските територии, подготвяйки по-продължително нахлуване. Тези потомствени акънджии грабели и убивали, пленявали животни и роби, живеейки от плячката си (но на някои от тях били предоставени и поземлени владения). През XVI в. техните бейове продължавали да принадлежат на старите семейства от пограничните райони на Румелия, произлизащи от Михал, Турхан, Евренос или Малкоч. На по-ниско стъпало акънджиите били командувани от *тойджа* или „десетници" *(онбашъ)*, запазвайки древната тюркско-монголска десетична организация. Тези, които наричали „луди" *(дели)*, играели аналогична роля в Сърбия и в Босна. Те участвували и във войските, изпратени на султана от неговия васал, хана на кримските татари.

За да дадат по-масов характер на тези набези, военните отряди били попълвани с доброволци *(гьонюлю)* – „млади, боеспособни храбреци, жадни за трофеи и набези", – на които обещавали голяма плячка и даже възможност за поземлено дарение. Когато се наложело, приемали даже

синове на раята, на които също разрешавали да постъпят във войската. Това прибягване до външни елементи не можело да се избегне, защото с течение на времето борбеността на акънджиите, които получили имот, намалявала.

Придвижването на армията и военните операции изисквали от друга страна много работа по разчистването, терасирането на терена и превоза. Тези задачи били поверени на различни допълнителни подразделения. През XVI в. в тях участвували *яя* и *мюселем*, докато при зараждането на държавата тези войски съставлявали първата постоянна османска армия. Те били ограничени до тази второстепенна роля, но си оставали въоръжени. Така наречените *яя*, пехотинци, се намирали само в Анадола и били групирани според местожителството си в дванадесет санджака, управлявани от по един бей. Но в Румелия съществувала аналогичната организация на юруците, които през 1552 г. доставили 1380 души. Що се отнася до конниците – *мюселем,* – те се намирали в Анадола, групирани в четири санджака, и в Румелия, където съставлявали санджака на *мюселемите*, наречени къзълджа. Една част от циганите в Румелия имали същия статут и на свой ред образували санджак. Извън военните операции всички тези хора представлявали подвижна работна ръка, използувана при всички тежки работи в мините, държавните предприятия или при строежа на крепости. Те служели там на периоди от по шест месеца.

Тези различни подразделения, към които можем да добавим и войнуците – предимно български християни, които се грижели за конете, – почивали на един и същ принцип: използуваното за тези служби население било групирано в единици, наречени оджак (или *гьондер* в случая на войнуците), съдържащи мнозинство от „помощници" *(ямак)* и няколко „бойци", които служели подред *(ньобетлю ешкюнджю)*, като първите трябвало да издържат вторите, плащайки им известна сума, за да преживяват *(харчлък)*. Поради това задължение те били освободени от данъчно облагане. Офицери, наречени *субашъ* и *черибашъ,* командували различните групи на оджака.

Освен походите, които раздвижвали всички или част от тези подразделения, османската военна машина поддържала и обширна мрежа от укрепления. Малко от тях били новосъздадени. По-голямата част от крепостите били наследени отпреди. Както отбелязва пътешественикът Белон дьо Ман, „турците винаги са имали обичай да не разрушават замък или крепост, която са превзели, а да ги оставят в същото състояние, в което са ги намерили". Наистина османците се задоволявали да поправят или да пристроят необходимото, когато някоя крепост била застрашена. Също така, когато опасността нараствала, те увеличавали ефективите и количествата въоръжение и пращали еничарите от столицата.

Командувани от управители *(диздари)*, подпомагани от лейтенанти

(кетхуда), гарнизоните обединявали различни подразделения, възнаграждавани според случая (в зависимост от възможностите на региона) с тимари или със заплати. Към истинските служители от гарнизона *(мерди кале, мустахфъз, хисар ери)*, обединяващи войници и технически персонал (оръжейници, топчии, строители, ковачи и т.н), се прибавяли и спомагателни пехотински единици като *азабите*, използувани при случай в местната флота, *бешлиите*, или конници като *фаризаните*. При Селим I крепост като Кафа (сега Феодосия) в южната част на Крим, център на османските владения на север от Черно море, има гарнизон, съставен от 131 гарнизонни служители *(мустахфъз)*, които включват освен *диздар* и *кетхуда*, един имам и един гарнизонен кадия, дванадесет пазачи на вратите *(бевваб)*, десет топчии, трима музиканти, шест занаятчии и осемдесет войници, както и едно подразделение азаби, които вероятно са излизали в морето в случай на нужда. То се състояло от един ага, един кетхуда, шест капитани *(реис)* и деветдесет и пет членове. Но ефективите на крепости като Буда и Пеща, които след 1541 г. станали главни укрепления срещу Хабсбургите, са много по-значителни: веднага след присъединяването им Сюлейман поставил там съответно 2653 и 914 души. По време на похода от 1543 г. тези цифри достигат 2978 и 2775 души. При все това впоследствие тези цифри намаляват и се променят в зависимост от военната опасност, но и от възможностите за възнаграждение.

Освен ролята на защитници срещу враговете гарнизоните имат функции с местно значение, като разправа с различните форми на разбойничество, охраната на имотите на фиска, евентуално обслужване на регионалната, речната или морската флота. На Балканите някои институции, наследени от старите режими, като корпуса на мартолосите или управителите на области или на села, известни под името кнезове или примикюри, също трябвало да следят за обществения ред. Всички тези паравоенни елементи, набирани сред християните, служели също така и за посредници между османските власти и зависимото население. Колкото до пътната полиция, в цялата империя тя имала специфична организация; пазачите на проходите *(дервентджии)* имат за задача да надзират стратегически точки от пътната мрежа. Те произлизат от местното население и по принцип се ползуват с данъчни облекчения заради службата си. В средата на XVI в. 2288 селски семейства в Анадола и 1906 в Румелия живеят при такъв статут.

Флотата

Армията на султана се подсилва от флотата му. През 1573 г., две години след битката при Лепанто, венецианският байло Гарцони все още има основания да твърди, че и двете са страшни.

През XV и XVI в. експанзията на империята в Черно море, в Средиземно море до бреговете на Северна Африка, в Червено море, борбата срещу венецианците, генуезците, испанците, португалците, различните пирати, защитата на търговията и връзките между отделните части на османската територия, всички тези реалности принуждават султаните да се приспособят към един тип война, която е чужда на техните традиции, и да приемат мореплавателските техники на противниците си. Те успяват блестящо, до такава степен, че при Сюлейман – по-точно между победата при Превеза през 1538 г. и поражението при Лепанто през 1571 г., морското превъзходство в Средиземно море принадлежи на турците. Две обстоятелства в голяма степен спомагат за този резултат: обединяването на територията на империята на всички суровини, необходими за построяването на могъщ флот, и то в количество, което предизвиква завистливото възхищение на западноевропейските държави; от друга страна, находчиво прибягване до незаменимия мореплавателски опит и до силите на ислямизирани корсари: най-известният от тях бил Барбароса, когото Сюлейман прави главен адмирал, но може да се споменат и имената на Тургут Реис (французите го наричат Драгут), Калъч Али паша, Улуч Хасан паша.

Османският флот се състои главно от галери. Обичайният модел, задвижван от 150 гребци, взима на борда освен командуването няколко стрелци и няколко десетки войници. Гребците са военнопленници, но най-вече хора, осъдени за най-разнообразни престъпления или раи, отведени от провинциите като военни контрибуции на гражданското население *(авариз)*. При големи експедиции този флот разгръща от 100 до 150 единици, построени в арсеналите на Галиполи и Галата, като последният има първостепенно значение при Сюлейман. Поставен под командуването на капудан паша, през 1557 г. той има 123 дока, като всеки един поема две галери за строеж или ремонт. Други, по-скромни арсенали, разположени в Синоп, Измит или построени временно в близост до строителните материали, функционират в случай на нужда. Работната ръка се набира от аджеми оглани, яя и мюселеми, но често временно се наемат специализирани работници: дърводелци, резачи, ковачи и т.н.

Но главната слабост на този флот се дължи на отсъствието на специализирани морски войски: освен азабите, които, както изглежда, служели най-вече в екипажа, сухопътните подразделения като еничарите и в по-голяма степен спахиите от тимариотската армия били ангажирвани от време на време в морски приключения, чужди на опита и начина им на живот.

Силни и слаби страни на Сюлеймановата армия

Картината на османските въоръжени сили не би била пълна, ако се ограничи само с подчертаването на масовостта и разнообразието им като цяло и високата квалификация на някои техни елементи. Западните наблюдатели посочвали и други черти, които според тях обясняват неоспоримата непобедимост на турците: тези войски се отличавали със строгата си дисциплина, учудващата си способност да разгърнат военните си ефективи бързо, старателно и мълчаливо. Изтъквала се сдържаността на хората, съвършената чистота в лагерите: качества, които се противопоставяли на недостатъците на войниците от съвременните им европейски армии – арогантни, кавгаджии, отдадени на пиянство и хазарт, нечисти и натежали от безогледно трупане на хранителни запаси...

Справедливо прославяната суровост на султанските войски не трябва обаче да остави на заден план енергичната дейност на администрацията, разгръщана преди започването на всеки поход, с цел да се съберат и осигурят от самото начало и за всеки етап от маршрута на армията запасите от храна, необходими за хората и животните, като тази загриженост се отнасяла най вече за „войските на Портата". Такава организация, изградена чрез данъци в пари и натура *(нузул)*, реквизиции сред производителите, живеещи в съседство на съответната пътна станция *(сюрсат)*, покупки от селяните и търговците, уреждане на обозите, превръща османската държава от XVI в. в предтеча на военната логистика. И все пак западните наблюдатели били склонни да идеализират ефикасността на османската военна система и всемогъществото на падишаха в тази област. Нима един свидетел като Жан Шено не е написал следното: „Когато така наречения Велик турчин иска да предприеме нещо, той трябва само да изпрати така наречените бейлербейове в определено време на определено място и те веднага са готови, защото от страх за живота си не биха закъснели и с половин ден."

Един анализ на заповедите, издадени от Портата, разсейва до известна степен тази илюзия: от тях личи, че Сюлейман се е сблъсквал със злонамереността, нехайството, корупцията, пасивната съпротива на различни хора, които се старае да мобилизира, и най вече със закъсненията, които въпреки постоянните изобличения и заплахи не успява да преустанови. В техническо отношение османските сили, които в миналото не са забавяли никое нововъведение, започват да изостават при управлението на Сюлейман; така например Бусбек описва през 1560 г. неуспеха на великия везир Рустем паша да оборудва с мушкети един „челен" ескадрон от 200 конници за похода от 1548 г.: те не желаели да се мърсят при стрелбата и били неспособни да поправят оръжията си; освен това другарите им се подигравали заради новото им снаряжение... Също така след арке-

буза еничарите не пожелали да усвоят през следващите епохи нито карабината, нито пистолета. Колкото до въвеждането на галиони в османския флот, верен на старите галери, то това станало след няколко десетилетия. Впрочем тези признаци на инерция са само симптоми на по-общ процес на склероза, но Западът, въодушевен от първоначалното си смайване, все още не ги забелязва.

Организацията на провинциите

Още от XIV в. териториалната експанзия на държавата довела до необходимостта от създаване на провинции и назначаване на управители, изпратени там от централната власт. Организацията на тези провинции, както вече посочихме, се смесва с организацията на тимариотската войска: управителят на дадена провинция е и военен ръководител, който отвежда до сборния пункт и командува спахиите, ползуващи тимари в същата провинция. По-големите административни единици, поверени на бейлербейове, се наричат бейлербейства (или *еялети* след 1590 г.). Отначало те били два, Анадола и Румелия, но след това се увеличили поради нарастването на територията, но и поради преразпределянето на тези провинции и раздробяването им за стратегическите нужди. През първите години от управлението на Сюлейман те са осем, през 1544 г. – десет, а към края на управлението му – двадесетина, като не всички са точно фиксирани. В началото на XVII в. провинциите са тридесет и две.

Бейлербейовете имат титлата паша и власт, дадена им от султана, символизирана от знаме *(санджак)*: прът със златна топка на върха и две конски опашки *(туг)*. Владенията *(хас)*, които им са поверени, отговарят за тази епоха на годишен доход от около 600 000 и 1 000 000 акчета. Помагат им няколко финансови агенти, зависещи от дефтердарите в столицата: спахията *язъджъсъ* регистрира спахиите от провинцията, докато един *дефтер кехаясъ* и един *тимар дефтердаръ* ръководят съответно зеаметите и тимарите. *Мал дефтердарят* отговаря за другите финансови въпроси на провинцията. И накрая един *мевкуфджу* събира за данъчните служби приходите от свободните имоти.

Бейлербействата обединяват по-малките единици *(санджак* или *лива)*. Те се управляват от санджак бей, чието знаме има една конска опашка. Впрочем бейлербеят държи един от санджаците в своята провинция, който се нарича „санджак на пашата“. Годишните доходи на един санджакбей се движат между 200 000 и 600 000 акчета, в зависимост от големината на санджака, но също така и съгласно общия принцип за личната важност на управителя. В състава на тези хасове се открива голяма част приходи от града, даже и ако се прибавят постъпленията от селата или таксите, идващи от номади, чието събиране било доста деликатна

работа и непосилна за обикновен тимариот. От трудовете на И. М. Кунт за провинциалните османски кадри се вижда, че властта на един санджакбей не се разпростира напълно върху цялата единица, която му е поверена, тъй като той не може да се намесва на територията на хасовете, зависещи пряко от султана, нито в земите на религиозните фондации *(вакъфи)* или в имотите, които са лична собственост *(мюлк)*. Обратно, фактът, че една част от тези хасове може да бъде разположена в друг санджак, му дава право да наблюдава и това, което е извън собствения му санджак. .

Мандатът на тези управители е сравнително кратък – най често помалко от три години, – за да се избегне трайното им установяване в областта. Вече отбелязахме каква част заемат робите *(кул)* на султана в подбирането на тези висши чиновници, като изтъкнахме, че някои анадолски санджаци са поверявани и на султански принцове преди заточаването им в сарая. Сюлейман продължава да дава санджаци на наследниците на бейове акънджии или на доосманските династии в Мала Азия: такъв е случаят със „синовете на Шехсувар Зул Кадири" – наследниците на принцовете Зул Кадр – или със „синовете на Рамазан", които се установяват в района на Адана: през 1527 г. Пири бей Рамазаноглу е санджакбей на Адана и разполага с имоти с особено висок доход от 1 870 000 акчета.

Обратно, *алайбейовете*, които имат за задача да помагат на санджакбейовете в ръководенето на спахиите, произлизат от последните. В казата, подразделение на санджака, тези лейтенанти се заместват от субашии – офицери, които същевременно изпълняват ролята на полиция в по-големите градове. В селата спахиите имат власт над раята, от която вземат такси.

Тази схема представлява същинската провинциална османска организация и се прилага в централната част на империята. Но всички елементи на тази огромна конструкция не са еднородни; в други региони на държавата османското господство се свежда до присъствието на управител, финансови агенти, съдии и гарнизони, като това сравнително просто устройство се разполага върху една вековна обществено-административна структура, която турският завоевател се въздържа да изменя. Султанът се задоволявал евентуално с набирането на някои военни контингенти и с прибирането на данъчните приходи като налог, от който се изваждали местните административни и военни разходи. Тези провинции се наричали *салиянели* и техните управители получавали като възнаграждение не хасове, а годишна заплата в пари *(салияне)*. Най-добър пример в това отношение е Египет, чийто паша през XVI в. изпращал в личната хазна на султана данък *(хазине)*, който се движел между 400 000 и 800 000 златни монети и доставки в натура: ориз, захар, зеленчуци,

предназначени за Двореца; въжетата, кълчищата, селитрата били откарвани в Арсенала.

Другите арабски провинции, както и Абисиния (Хабеш), имат аналогично устройство, изключващо истинско османизиране на местните институции. При все това тимарската система била въведена в някои части на Ирак и Сирия. В бейлербействата Алжир, Триполи и Тунис (създадено към 1574 г.) местните еничарски гарнизони установили бързо автономни управления.

На други места в трудно контролируемите планински области, населени с номади, Портата предоставяла голяма автономия на традиционните племенни вождове: така в Армения и Кюрдистан били признати тридесет „управления" (хюкюмет), а туркмените от областите Сивас и Адана и клановете Гега в Северна Албания били поставени в подобни условия.

Всички тези елементи обаче си оставали вътре в рамките на бейлербейството. Други, напротив, представлявали специфични политически цялости, свързани с империята с относително гъвкави васални отношения: такъв бил случаят с шерифството в Мека или Кримското ханство, в което властта били споделяна с посочените от Портата ханове, произлизащи от чингизката династия Гирай и вождовете на големите татарски родове *(мирза)*; отделните страни, разделени помежду си и водещи собствена политика спрямо съседите си поляци, московци и кавказци, правели от ханството не особено покорен васал.

Султанът присъединил към империята и няколко християнски васални държави. Тези територии не били подложени на намесата на неговите агенти, но трябвало да му плащат налог *(харадж)*, да му дават „подаръци" и евентуално да му оказват военна помощ. В тази категория влизали румънските държави Влашко и Молдова, чиито воеводи, избирани от местните боляри, трябвало да бъдат одобрени от Портата; Трансилвания, поставена под васална зависимост от Сюлейман при разпокъсването на бившето кралство Унгария; търговската република Рагуза, епископското княжество Черна гора.

Тези различия в устройството илюстрират разнородността на отделните части на империята, която подчертахме в началото. Дори там, където провинциалната организация е само копие на устройството на тимарската армия, въпреки привидностите не може да се говори за военна администрация: в действителност ролята на санджакбея и на бейлербея в съответните им административни единици се ограничава, освен със събирането на собствените им доходи до осигуряването на реда и на функционирането на тимарската система; при това за изпълнението на тази задача им помагат финансови агенти от централната администрация. Всичко останало, а именно същинското административно управление и пръвосъдието, не е във властта на тези военни управители и при-

надлежи изключително на кадиите след строго разпределение на властта и отговорностите на местно равнище.

Подобно на учителите от религиозните училища, на юрисконсултите, установили се в големите градове, или на проповедниците, кадиите също принадлежали към съсловието на улемите и признавали, както вече видяхме, йерархичното превъзходство на кадъаскера в Анадола и Румелия, както и на шейх юл-исляма. Те били обучени на различните ислямски дисциплини в религиозните училища *(медресе)*. Тези училища, както и кадийските постове, до които те давали достъп, били обект на строга класификация, като за най-добре заплатените места в по-големите градове можели да претендират единствено кандидатите, които вече са преподавали в най-престижните медресета. Осемте медресета *(семание)*, основани в Истанбул от Мехмед II, и в по-голяма степен училищата, създадени от Законодателя при неговата джамия „Сюлеймание", били на върха на тази йерархия.

Османските кадии се различавали от кадиите в другите мюсюлмански режими по силно сруктурирания характер на институцията, но, както изглежда, и по важното място, което заемали във функционирането на държавата. В рамките на своите административни единици – *каза* или *кадълък*, на които се разделял санджакът, те разполагали с изключителното право да упражняват правосъдие, като се занимавали с всички обществени и частни дела и прилагали закона *(канун)* и шериата. Истина е, че правосъдието на кадията засягало главно мюсюлманите, тъй като държавата признавала известна юридическа автономия в гражданската и наказателната област на немюсюлманските общности. Но на всеки *зимми* било позволено да прибегне до помощта на кадията, а неговата намеса била много вероятна, когато се противопоставяли двама неверници от две различни общности; освен това тя била задължителна при всеки процес между две общности, в който бил замесен мюсюлманин.

Кадиите изпълнявали и функциите на нотариуси, които имали правото да легализират всеки частен акт. Освен че имали юридически задължения, те се явявали и местни администратори в пълния смисъл на думата, с най-различни компетенции: занимавали се с всички въпроси, свързани с религиозните дарения, и следователно с поддръжката на обществените сгради, които зависели от тези дарения: джамии, религиозни училища, бани, приюти и т.н.; те се грижели за укрепленията, пътищата и мостовете. Те ръководели икономическия живот и снабдяването на градовете, в които живеели, като за снабдяването били подпомагани от мухтесибите, отговарящи за полицията по пазарите; те председателствували отдаването под аренда на местните *мукатаа*. Общо взето, те били основните представители на централната администрация в своята област, тъй като трябвало да осигурят изпълнението на всички запове-

ди, дошли от столицата – включително и на военните разпореждания, например по случай мобилизацията на допълнителни части. Най-сетне, те информирали Портата чрез своите доклади и анкети. В тези случаи, според определението на Х. Иналджък, мрежата от отделните кази е гръбначният стълб на провинциалната османска администрация.

Освен от фиксираното възнаграждение, чиито размери били много различни и зависели от важността на поста, кадиите живеели от такси, получавани при издаването на различни актове. В това се криела възможност за корупция, на която кадиите били особено податливи и поради факта, че между техните последователни назначения имало дълги периоди, през които не получавали никакви доходи. Султанът в своите заповеди много често ги предупреждава да се пазят от изкушенията, което показва, че е имало случаи на злоупотреби. Ето защо и западните наблюдатели обикновено се изказват за турското правосъдие двусмислено: те хвалят неговата бързина, но изобличават корупцията. Както пише един от тях, Рене дьо Люсенж, през 1586 г.: „Доколкото там всичко се определя с помощта на свидетели, които хладнокръвно се купуват и продават, и съденето се извършва в зависимост от среброто и златото, което се дава, едва ли бързото решаване на делата кара да се забрави този недостатък."

ЕДНА „ИКОНОМИКА-СВЯТ" ПОД КОНТРОЛА НА ДЪРЖАВАТА

Освен от плячката, придобита при военните походи, чийто дял невинаги е бил изключително голям и намалява със забавянето на османската експанзия, държавният апарат се поддържа от икономическата дейност на империята. Несъмнено през XVI в. тази икономика запазва традиционни характеристики. Въпреки това нейната мощ се дължи на разнообразието на събраните ресурси, както и на политическата стабилност и на сигурността, която османският режим, общо взето, установява. Думите, които „един стар грък, родом от Лемнос", споделя с пътешественика Белон дьо Ман, са многозначителни в това отношение: „Никога, казва той, островът не е бил така добре обработван, толкова богат и с толкова голямо население", а Белон добавя: „Което трябва да се отдаде на продължителния мир, който са получили, без да бъдат насилвани."

Други два фактора имат безспорен стимулиращ ефект: през XVI в. империята, както и другите средиземноморски страни, познава демографски възход, който увеличава населението с 41% между 1520 и 1580 г., като в някои райони населението се удвоява, а в големите градове вероятно нараства още повече. От друга страна, империята представлява огромен пазар, в който особено се налагат такива гигантски консу-

мативни центрове като султанския дворец и столицата, населена с повече от 600 000 жители през втората половина на XVI в., казармите и воюващата армия.

Тази икономика, отворена към външния свят и най-вече свързана с Европа, все още не среща в търговския си обмен разрушителната конкуренция, зародишите на зависимост, които ще охарактеризират по-късното влияние на западния капитализъм върху нея. Последните изследвания, поставяйки отново под въпрос предишните твърдения, са склонни да изместят в по-късен период тази колонизация или „периферизация", според схващането на И. Уолерстейн на османската икономика: те я отнасят по-скоро – с изключение може би, както ще видим, на някои отрасли на текстилната промишленост – към втората половина на XVIII в. за Сирия и Египет и даже към първата половина на XIX в. за останалата част от империята. Дотогава тази икономика запазва автономията на своето пространство, способността да регулира обмена си в зависимост от своите собствени нужди: в последните си работи Фернан Бродел беше склонен да я признае за цялостна „икономика-свят".

Но това е направлявана икономика, в която намесата на държавата се проявява по много начини: строго регламентиране на производството, фиксиране на цените, реквизиции на работна ръка, стоки и даже капитали, авторитарна ориентация на част от търговските движения, забрана за износ. Всички тези мерки имат двойна цел: да се предпазят поданиците на султана от такива „несправедливости" като контрабандата, злоупотребата с власт, недоимъка, скъпотията, безработицата и в съответствие с имперската идеология, която описахме, да се гарантира чрез тяхното благосъстояние могъществото на държавата; да се осигури снабдяването на столицата и армията, които по държавни съображения се считат за приоритетни пазари. В тези граници икономическата активност и печалбата ни най-малко не се осъждат, нито презират от властите; напротив, те ги облагодетелствуват, като изграждат чрез религиозни дарения в градовете и по пътищата пазари и кервансараи и предприемат разработването на нови земи. Висшите чиновници освен това без колебание инвестират в големи сделки чрез посредници и капитали, идващи от общественото управление. Също така лихвените заеми, по принцип осъждани от тълкувателите на исляма и отхвърляни от самия Абу Ханифа, напълно се толерират в империята, където лихвите се движат в границите от 10% до 15% на година: нещо повече, те представляват един от основните източници на доходи на религиозните фондации.

В общи линии обичайната схема, която запазва монопола в търговията и финансите за малцинствата (евреи, гърци и арменци), отговаря на по-ранно положение: през XVI в. мюсюлманите в тази сфера не са по-малко, отколкото в държавните служби.

Селски живот и земеделие

Основното място в тази икономика се заема от селскостопанския сектор, в който относителната тежест на земеделието и животновъдството се изменя в зависимост от областите и населението.

Раите, християни или мюсюлмани, които населявали села със скромни размери – най-големите не надвишават няколко десетки семейства, – не са собственици на имота *(чифт)*, който обработват. Те не могат нито да го продават, нито да го залагат, нито да го превърнат в религиозна фондация, нито да го завещават на наследниците си според правилата на ислямската наследствена подялба. По голямата част от обработваемата земя – 87% през 1528 г. – принадлежи всъщност на държавата (нарича се *мири*). В областта на поземлената собственост трябва да констатираме, въпреки усилията на Ебуссууд да замаскира действителността, че османският закон замества шериата и му противоречи. В замяна селянинът има право да ползува дохода на имота *(тасаруф)*, който е неотчуждаем, докато се обработва, и наследяем, въпреки че не може да се поделя. Освен това той може да притежава собствен имот *(мюлк)*, който се състои от недвижими имущества като къщи, лозя, овощни градини, зеленчукови градини, мелници или фурни.

Селянинът е обложен с голям брой такси и данъци в пари и натура, които той изплаща отчасти на хазната, отчасти на „господаря на земята" *(сахиб-и арз)*, от когото зависи. Такъв може да бъде самият султан, когато става дума за владенията на короната, за притежателя на приход от имот или администратора на религиозна фондация. Когато господарят на земята е дал под аренда своите права, раите се обръщат към арендатора. Сред множеството задължения на селяните има и канонични данъци, както и такси, въведени от владетеля било за цялата империя, било за отделната област; в последния случай те само възобновяват обичаи, предхождащи османското нашествие. Всички данъчни задължения са строго кодифицирани в правилници (канунname), съответстващи на всяка провинция, така че да се поддържат на равнище, приемливо за подчиненото население. Злоупотребите строго се осъждат от Портата, която ги наказва, докато има власт за това. Общата тенденция е да се заместват съществуващите в миналото лична повинност и ангария с парични налози.

Главната разлика между данъчните режими за мюсюлманската и немюсюлманската рая се явява в областта на таксите върху лицата. Немюсюлманите плащат в повече един отличителен поголовен данък (*джизие* или *харадж*), най често събиран в полза на хазната; размерите му зависят от способностите на данъкоплатеца. От друга страна, зиммите са обложени и с друг личен данък, *испенче*, който през XVI в, обикновено е

25 акчета. Той има известен еквивалент при мюсюлманите, поне при тези, които държат поземлен имот. Наречен „поземлен данък“ *(ресми чифт)*, обикновено той възлиза на 22 акчета.

В замяна на това данъчното облагане върху продукцията е еднакво за всички раи, като основният елемент е десятъкът *(юшур)* върху зърнените храни, отговарящ на вземане в натура в размер, който се променя в зависимост от областта: обикновено възлизащ на 1/7 или 1/8 той, може да стигне до една трета както в Сирия и Палестина. Към него се добавят и най-разнообразни случайни такси *(бад-у хава)*, които отчасти се изплащат на тимариота, отчасти на санджакбея или на субашията, от когото зависи тимарът. Данъкът върху овцете *(адети агнам)* най често отива в хазната.

И на последно място раята дължи на държавата данъци, свързани с войната *(авариз-и дивание)*, които могат да вземат различни форми: трудова повинност, например служба на гребци в султанските галери *(кюрекчилик)*, хранителни доставки, например на брашно и ечемик в рамките на нузула или доставки на конопено платно за флота, както се случило в Морейския санджак, парични плащания. По принцип временни, тези задължения ще станат постоянни на края на XVI в., а тяхното монетаризиране постепенно ще стане всеобщо.

Противно на крепостния селянин в средновековния Запад, раята не е абсолютно закрепостена за земята. Въпреки това свободното движение е строго ограничено от законодателство, което се стреми да гарантира доходите на тимариота, към когото селянина е регистриран: например законът за Босна и Херцеговина от 1539 г. изисква от селянина, отишъл да обработва земя в друго село, да плаща два десятъка: един за „господаря“ на тази земя и още един за първоначалния си спахия. Според закона за Пожега от 1545 г., ако някой рает изостави земеделската работа, за да стане работник в горите, рибар, мелничар или занаятчия на село или в града, трябва да плати на тимариота си „такса за напускане“ *(чифт бозан ресми)* от 80 до 120 акчета в зависимост от имотното си състояние. От друга страна, според закона за Кютахия от 1528 г. рает, който е напуснал от най-малко петнадесет години, не може да бъде върнат в своя тимар насила. В други области този срок е само десет години. Освен това всеки рает, който се е установил в града от двадесет години, при преброяването се смятал за жител на този град.

Освен със селяни, които водели уседнал начин на живот, в империята имало и значителни групи номади занимаващи се главно с животновъдство в планините, големите долини, степите и пустините: туркмени и кюрди от Анадола, юруци в Румелия (най-вече в Тракия, Македония и Добруджа), бедуини в арабските провинции, татари, ногаи, овчари румънци или славяни в степите на север от Черно море. Често контроли-

рането и регистрирането на тези племена, както и задължението да плащат данъци не минавало без проблеми. Силната тенденция към заседнал живот сред номадите от Западен и Централен Анадол, която се наблюдава през XVI в., била посрещната със задоволство от държавата.

Селскостопанското производство зависело от много разнообразни естествени условия, като техниката си оставала примитивна, а производителността не особено висока. Напояването като цяло било ограничено: в много особения случай на долината на р. Нил то позволявало да се добият две или три реколти годишно.

Навсякъде, където селското стопанство имало за цел задоволяването на местно равнище, преобладавали зърнените култури, с голямо превъзходство на житото и в по-малка степен на ечемика: ръжта, овесът и просото се отглеждали в много малки количества; просото обаче било поразпространено в България и Египет. Обичайното производство в селата включвало някои фуражни култури, плодове и зеленчуци, както и пчеларство. Към него се добавяли и отглеждането на скромни количества овце и свине в християнските части на Балканите. Говедата били по-малко разпространени и били отглеждани най-вече, подобно на магаретата, като впрегатен добитък.

От друга страна, поради някои естествени дадености, в отделни райони се развивало специфично местно производство, предназначено отчасти за по-интензивна търговия. Така в Египет, Сирия, Анадола (близо до Синоп, край Боябад и Анкара), както и в Румелия, по долината на р. Марица, се срещат оризища. Отглеждането на ориз се намирало под контрола на държавата, която давала на хората, заети с това производство *(челтикчии),* особен статут и специфична организация.

Островите и средиземноморското крайбрежие произвеждали маслини, сусам и най-разнообразни плодове; прочути били крушите и гроздето от Дамаск, ябълките от Синоп, кестените от Бруса, фурмите от Египет и Долен Ирак. Туршиите *(туршу)* и най-вече сушените плодове също играели голяма роля в храненето; стафидите от Смирна и Коринт вече предизвиквали интерес у венецианските и английските търговци. От вината, произвеждани в империята, можем да посочим тези от Валона в Албания, от Унгария и от областите по долното течение на Дунав, също така тези от Трапезунд, Модон и Кипър, както и прочутия гръцки мискет от Монемвасия в Южен Пелопонес. Една част от тези вина се изнасяли за Полша и Московското княжество: през 1567–1570 г. кралят на Полша, Сигизмунд Август, дал на представителите на дон Йосиф Нази, могъщия сефарадски фаворит на султана, търговски привилегии за продажба на вина в Лвов, големия търговски център на Галиция. През 1587 г. друг евреин получава от Портата монопол за износ на вина в Полша.

Остров Хиос, завладян през 1566 г., произвеждал съкъз.Тази смола, с

която се ароматизирала ракията, се събирала от един *хас*, собственост на майката на султана, даден под аренда на евреи. Известен бил изникският лук. Макът бил отглеждан в Афион и Бейшехир; захарната тръстика, от която се правели небет-шекер и меласа, била специалитет на Египет и Кипър. Захарта впрочем била луксозна стока и при обикновената консумация я замествали с мед и петмез.

Дървеният материал идвал главно от черноморските планини, като областите край Измит и Гьойнюк били основните сечища, както и големите гори на Торос, където туркменските номади получили названието *тахтаджъ*, защото доставяли строителен дървен материал.

От текстилните растения: ленът бил отглеждан в Египет, конопът в егейските провинции на Анадола (Айдън, Сарухан), в Тракия и Кипър, но особено в понтийски Анадол, където населението от околностите на Самсун и Терм било задължено да доставя редовно коноп за Арсенала. Отглеждането на черници и бубарството оставало ограничено в Анадола, но конфликтът със Сефевидите, смущавайки вноса на иранска коприна, насърчил развитието му в района на Бруса. Освен това коприна била произвеждана в Пелопонес и около Триполи. Памукът бил много разпространен в Средния изток, Мала Азия и Кипър – в долината на Адана той започнал да измества житото през втората половина на XVI век, като отглеждането му се насърчавало с данъчни облекчения от страна на държавата.

Риболовът, развит много добре в моретата, реките и езерата (например в Тибериадското езеро или езерата на Писидия), приема особено икономическо значение в делтата на Нил или в лиманите на големите реки по Северното Черноморие: там в изобилие се срещала есетра, чийто ценен хайвер бил държавен монопол.

Други области и населението им извличали икономическа полза от някои видове животновъдство, забележително в качествено и количествено отношение; можем да споменем големите стада от овце из долините на България, Македония и Източна Тракия, из понтийските степи, във Фаюм или, на второ място, в Централен Анадол и в киликийския Торос. Също така трябва да споменем конете от Буджак, Молдова или Източен Анадол, където наричали „доставчици на коне“ *(атчекен)* туркменските номадски племена, разположени около Акшехир и езерото Туз; ангорските кози, отглеждани в степите около Анкара, или камилите на бедуините.

И накрая, някои млечни произведения се радвали на особена известност, която им отреждала място на султанската трапеза, като например сиренето от Митилини (Лесбос) или маслото от Кафа. Общо взето, за готвене по-често се използувало топеното масло, отколкото зехтинът. Дворът ценял и други хранителни специалитети, като меда от София и от Малкара в Тракия, или сиропа (нарденк) от Галиполи.

Мини и кариери

Подземните богатства принадлежали на държавата, която давала под аренда правата си на амили и изпращала интенданти *(емини)*, за да контролират и координират дейността на частните предприемачи, между които (поне на Балканите) била разпределена експлоатацията на полезните изкопаеми. Този контрол, естествено, бил особено строг при залежите от ценни метали.

Работната ръка, която се състояла от миньори, леяри и преносвачи, била събирана от съседното селско население и била заплащана според случая със заплати или данъчни облекчения. Но както намекнахме по-горе, използували се и членове на спомагателните военни корпуси яя и мюселем както за извличането, така и за превоза на рудата. Много рядко се прибягвало до използуването на роби. В тези дейности османците се проявявали като прилежни ученици на своите предшественици. Както ясно показват работите на Н. Белдичану, и на Балканите те заели организацията, техниката и терминологията от богатата металургична традиция на тази област.

Румелия доставяла олово и сребро, извличани в Босна (областите Фошница и Сребреница), в Сърбия (масивите Рудник и Копаоник, и много мини край Вучитрн), в България (Видин), в Македония (Кратово, Прилеп и Кавала) и на Халкидическия полуостров (Сидеро Капса). В Анадола се намирала мината Джанджа близо до Гюмюшхане. Залежите край Рудник и Копаоник съдържали и желязо, което се намирало също така в Босна (Баня Лука) и в България (Самоков). В Мала Азия то било извличано в Биледжик, Дивриги, Кига и Ван. Балканите произвеждали малко мед, но този метал бил получаван най-вече в Анадола: в Акшехир и Кюре, на север от Кастамону. В края на XVI в. селището Кюре наброявало 1334 възрастни мъже. Благодарение на местностите Шебинкарахисар, Гедиз и Фоча Анадола бил голям производител на стипца, която се събирала и в Македония, в Комотини. Освен от езерните залежи в Анадола и от залежите в Крим солта била извличана от кариерите във Влашко и Кочхисар в Анадола.

Животът в града

В селата съществувала занаятчийска и търговска дейност, която задоволявала ежедневните потребности: предачеството, тъкачеството, грънчарството били широко разпространени в селските семейства и служели главно за вътрешна консумация. Освен това големите текстилни центрове като Бурса, Бергама, Анкара, Пловдив имали работилници в околните села, а в градовете се извършвали довършителните работи, боядисва-

нето и пласирането. От друга страна, тъкането на вълна – предимно женско занимание, обработката на кожи или на метал били заедно със скотовъдството и някои форми на земеделие съществена част от номадския живот.

Но занаятчийството и търговията били преди всичко съсредоточени в градовете, които ги съвместявали с политическите, военните, административните и религиозните дейности. Османските владетели насърчавали подема на икономическия живот в града, като заселвали по-главните центрове с професионално квалифицирано население и като снабдявали градовете с необходимите инфраструктури посредством религиозни фондации; в това отношение управителите и другите висши сановници им подражавали.

Тези османски градове от XVI в., които пътешествениците описвали често като огромни селища, в действителност в по-голямата си част били скромни градчета с полуселски характер. Изключения били Истанбул – чудовищен за времето си град – и големите исторически метрополии в Средния изток. Както отбелязва Е. Баркан, основавайки се на регистрите от преброяванията, мнозинството градове не надхвърляли 60 – 70 000 жители и най често наброявали между 8000 и 10 000 жители. Н. Тодоров е изчислил, че само 3,5% от градовете на Балканите надхвърляли тази цифра. По същото време в Анадола имало само едно по-значително селище: Бурса, която през 1573 година имала 12 900 семейства (приблизително 65 000 жители).

Независимо от мащабите си градът се характеризира на първо място със съществуването на център за производство и размяна, един от тези шумни, пъстри, изпълнени с ухания и живот пазари, които и до днес се срещат в Ориента. Пазарът съдържал три главни елемента: безистен *(бедестен)* – покрит пазар и сигурно място за ценните стоки (нима в Истанбул той не подслонявал част от султанската хазна?); един или няколко хана или кервансараи – едновременно складове, места за търговия на едро и странноприемници за пътниците и търговците; и накрая чаршия *(чаршъ)*: мрежа от улички с многобройни магазинчета и дюкяни *(дюкян)*, обикновено групирани по занаяти.

По този начин се реализирали съсловните сдружения *(еснаф, лонджа тайфа, хирфет)*, които обхващали различните професии. Членовете им били разделени на три степени: майстори *(уста)*, калфи и чираци. Всъщност тази йерархия отговаряла на обществени различия, които според случая били по-силно или по-слабо изразени. Членовете на всяка корпорация били най-често от една и съща религия, но това правило не било абсолютно.

Начело на всяка корпорация стоял един вид щаб. Той се състоял от *кетхуда*, главен отговорник и връзка с властите; „водачът на младите“

(игитбашъ), негов помощник, натоварен най-вече с вътрешните работи на общността; шейх, който имал най-вече морална и религиозна власт; и накрая един или двама експерти *(ехл-и хибре)*. Всички те били избирани сред най-опитните майстори. Грижели се за доброто вътрешно функциониране на организацията и осигурявали връзката и с външния свят. Те давали на майсторите съответните привилегии *(гедик)*, контролирали прилагането на производствените правила, справедливото разпределяне на суровините и квалифицираната работна ръка. Те участвували в определянето на цените при кадията. Изобщо те установявали този дух на висока нравственост и почтеност, силно пропити с религиозност, които характеризират корпоративната институция още от самото ѝ зараждане.

Кадията регистрирал резултата от изборите и служел за арбитър в някои вътрешни конфликти на корпорацията. Чрез неговото и на мухтесиба посредничество държавата контролирала системата. Съсловните сдружения ѝ помагали да наглежда производството и да отстранява конкуренцията, която според нея била източник на недоимък, скъпотия и безработица. Впрочем историците често са критикували отрицателните последици от тези консервативни и малтусиански рамки, които изключват личната инициатива и нововъведенията. Последните изследвания обаче в известна степен ограничиха значението на тези критики, поставяйки под въпрос прекалено суровия образ, създаден от тях; поне в големите центрове, благодарение на демографската експанзия, някои новодошли успявали да нарушат монопола на гилдиите, които отказвали да им предоставят място въпреки яростните им протести. От друга страна, раздавайки работа по селата, енергични предприемачи успявали да предпазят част от производството от оковите, които пречели на икономическата дейност в града.

В така очертаните рамки работниците мюсюлмани, християни или евреи се занимавали с традиционни занаяти: обработка на дърво и метал, кожарство и текстил – разнообразието и начинът на изработка се различавали в зависимост от значимостта на градовете. Западните пътешественици оценявали тази продукция на поданиците на султана – поне що се отнася до най-доброто от нея – като превъзхождаща производството в собствените им страни: „Техните стоки и работата им, пише например Белон дьо Ман, са толкова изящно направени и толкова трайни (освен къщите им), че не могат да се сравняват с нашите." Същият пътешественик добавя: „Шивачите в Турция, ако се сравни тяхната работа с това, което се прави в Европа, шият много по-добре и по-елегантно." Такова е мнението му и за „обущарите и сарачите".

Както за селскостопанската продукция, така и тук трябва да се прави разлика между обикновеното производство, предназначено за вътрешна консумация, и специализираното регионално производство, което отива-

ло на един много по-широк вътрешен или външен пазар и било насърчавано от него.

Втората категория включвала разнообразни стоки, получили голяма известност: сапуни от Алепо, Триполи, Ирак и Урла, стъклария от Хеброн и Дамаск, медни съдове от Кюре, изработвани в целия район на Кастамону (в Токат, Сивас, Амасия), котви от Самоков, фаянс от Изник, Кютахия и Диарбекир, свещи от Дамаск и Истанбул, хартия от Истанбул и т.н.

Но най-многобройни примери за това регионално специализиране могат да се посочат в текстилното производство, най-значителното от занаятите. Кадифетата и брокатите от Бурса били особено прочути. Освен този център, в който към 1500 г. се наброявали около хиляда стана, други градове в Анадола също обработвали коприна: Токат, Амасия, Биледжик, Кастамону. Копринени тъкани се произвеждали и в Дамаск, Алепо и Кайро, както и в Истанбул, където през 1564 г. имало 318 стана, и в Каффа в Крим.

От козя вълна се тъчели чували, чулове и други части от оборудването на конете и малкият град Гьойнюк на изток от Бурса се бил посветил на това производство. От друга страна, от ангорските кози получавали прежда мохер, от която се тъчели фини и меки платове *(соф)*, изключително ценени и търсени. Преденето и тъкането на тази ценна вълна оживявало градовете и селата край Анкара и съперника ѝ, град Тосия. Анадола произвеждал също така и филц от козя прежда *(анадолу кечеси)*.

Освен по делтата на Нил и във Фаюм, където производството на ленени тъкани било традиционно, ленът бил обработван в Тесалия и по източния бряг на Мраморно море. Тъчели и конопа, от който правели кълчища и въжета, необходими на флота; това производство било развито в румънските земи, областите Смедерево и Комотини и на някои места по черноморското крайбрежие на Анадола.

Вълнените платове се делели на груби *(аба)* – те били специалитет на българския град Пловдив – и по тънки сукна *(чоха)*, които се тъчели в Одрин. В края на XVI в. с това сукно се заели най-вече испанските евреи, дошли в империята в края на XV в. Те донесли със себе си особени текстилни техники: Солун и в по-малка степен Сафед в Галилея се наложили като главни центрове на тази промишленост. В частност Солун и солунската област имали изключителното право да доставят сукното, с което били облечени еничарите: в началото на века държавата купувала за оджака около 95 000 аршина годишно, а през 1584 г. тази цифра се удвоила.

В Анадола вълненият текстил бил на второ място след памучния, но той бил представян от дебелите одеяла (веленсе) от Маниса и Тире – този град бил особено известен с разнообразните си текстилни стоки, как-

то и с широко разпространеното тъкане на килими. Килимите от Кютахия, Ушак и Гьордес били най-известни. Египет, Северна Сирия и Ирак също произвеждали вълнен текстил.

Широко рзпространена била обработката на памук в значителни центрове както в Средния изток, в Кипър и Тесалия, така и в различни части на Анадола: на запад в Бурса, Бергама, Акхисар, Байъндър и Тире; в централната част в Болу, Мерзифон, Испарта, Бурдур, Гьонен и Ларенде; по южното крайбрежие между Анталия и Адана, където тази дейност се развивала от края на управлението на Сюлейман, а също така и в Селенди, Гюлнар, Мут, Силифке и Гезенде. Сред разнообразните изделия можем да отбележим платната за кораби, изработвани най-вече по егейското крайбрежие на Анадола, в Централна Гърция и Алепо; платнищата за палатки; тънките памучни платове, от които се правели чалмите, специалитет на Мосул или на Денизли; тънките платове за подплата *(богасъ)*, ценното платно *кутну*, смес от коприна и памук.

Подробното изучаване на тези отделни отрасли е едва в началото си. От някои първи резултати се вижда, че сектори, като например производството на коприна в Бурса или на сукно в Солун, достигат своя апогей при Сюлейман и започват да западат след 1570 г. Този упадък се дължи на покачването на цените на суровините поради западното търсене, към което се добавя, както при сукното, конкуренцията на английския внос. В същото време по-обикновените изделия избягват тази конкуренция, чиито последици ще обхванат всички отрасли много по-късно.

Държавните предприятия

Всички тези дейности, включени в рамките на гилдиите или отделящи се от тях, в известна степен запазвали занаятчийския си характер. Не било същото обаче с няколкото предприятия, които се отличавали с броя на работещите в тях и с по-усъвършенствувана организация на труда: такъв бил случаят с вече споменатите мини или при големите строителни работи, възникващи, когато султанът, някой принц или висш сановник строели *кюлие*, комплекс от религиозни, благотворителни и търговски сгради, за които най-величествен пример е джамията „Сюлеймание" в Истанбул. Но издигането или възстановяването на крепости, водопроводи или мостове водело до разкриването на подобни строителни обекти, където под ръководството на архитекти и майстори работели квалифицирани аджеми оглани, селяни и специалисти занаятчии, набирани за съответния случай.

От друга страна, поне в държавния сектор, съществували истински фабрики *(кархане)*. Ръководени от интенданти, те използували многобroен персонал от работници *(ъргат, хадъм)* и помощници. Можем да

посочим например арсеналите в Галата и в Галиполи или оръжейницата (*джебехане*) в столицата, които вече споменахме, както и работилниците за барут *(кархане-и барут-ъ сиях)* в Истанбул и Каитхане, където работели през 1554 г. 8 коняри, 21 работници и аджеми оглани, работилниците за селитра *(кархане-и гюхерчиле)* в същите градове, които през същата година наброявали 563 работници, двете обществени фабрики за оръдейни ракли и лафети в Истанбул или различните монетоливници на империята, раздавани от държавата под аренда.

Голямата търговия

Всички производства, надхвърлящи местната консумация, подхранват широки търговски пътища, които кръстосват империята и се свързват с външния свят. Но основен пазар е Истанбул – несравним и приоритетен потребителски център. Стоките поемат по море и суша: на Балканите транспортът им се извършва най-вече с коли и каруци и изследванията на З. Фароки показват ролята на панаирите и на градските стоварища. В Мала Азия преобладават керваните, водени от коне, мулета и камили.

Държавата насърчава това движение на стоки и се грижи за поддръжката на пътищата, като ги снабдява посредством религиозните фондации с чешми и мостове. Сред тях мостовете в Босна и Херцеговина са едни от най прочутите: например „Козият мост“ от 1550 г., който води в Сараево, мостът в Мостар (1566) и най-вече мостът във Вишеград (1571), построен по заповед на Мехмед Соколу, „Мостът над Дрина“, който става герой на Иво Андрич. И на последно място има странноприемници за пренощуване на пътници и търговци. Бусбек прави разлика между кервансараите, които критикува заради нетърпимата смесица от хора, и хановете, които хвали заради внушителната и просторна уредба и щедрото гостоприемство на стопаните им. Дервишките манастири *(теке, завие)* също служат за прием на пътници. Поради привлекателната си сила тези места понякога стават ядрото на ново населено място.

По суша, както и по море, стремежът за сигурност е постоянен. Завладяването на Родос в 1522 г. е имало за цел да предпази връзките между Истанбул и Александрия от нападенията на рицарите на Св. Йоан; но след това установилите се в Малта пирати християни непрекъснато атакуват Средиземноморското крайбрежие и корабите на империята, докато по суша дервенджии, мартолоси и други местни сили са мобилизирани срещу всякакъв вид разбойници, които при случай не се страхуват да отправят предизвикателство към самия султан, нападайки неговите керван с пари и стоки. Въпреки това, като цяло, централната власт все още е в състояние да предостави на търговията необходимия обществен ред.

Едрите търговци се различават по общественото си положение, голе-

мината на сделките и богатството си от дюкянджиите в еснафите.Тези търговци *(туджар, базаргян)* мюсюлмани, християни или евреи, притежават значителни капитали, в които участвуват и висши сановници посредством посреднически договори *(мудараба)*. Освен това, въпреки че и те са групирани в гилдии, тези търговци действуват извън прекалено строгите рамки на закона на мухтесиба. Най-силните дължали своя просперитет на търговията с луксозни стоки: скъпоценни камъни, ценни тъкани, подправки, бои, парфюми.

Снабдяването на столицата с продукти от първа необходимост е понеизгодно начинание поради строгото ограничение на цените от страна на държавата. Не можело да става и въпрос да се предостави толкова важна дейност на частната инициатива. Последните проучвания върху снабдителите с месо, търговците на добитък *(джелепкешан)* и месарите *(касап)* от Истанбул показват мащабите на обществената намеса в това отношение. Местни лица, различни по произход, били избирани, записвани от съответния кадия и принуждавани в зависимост от имотното им състояние и случая да доставят годишно определен брой овце или да заделят целия си капитал за покупката на месо на едро. За избраните по този начин лица тази мярка, която почти сигурно ги довеждала до фалит, била истинско бреме. Пагубният характер на това задължение било впрочем подчертано и от факта, че то при случай служело за наказание на известни лихвари и спекуланти. Възприемането от страна на държавата на тази тоталитарна мярка, която обезсърчавала частното забогатяване, показва добре, че когато грижата да се предпази населението на Истанбул от политически опасните мизерия и скъпотия влизала в конфликт с благоразположението спрямо печалбата, първото съображение вземало връх.

На чуждестранните си търговски партньори падишахът издавал договори *(ахиднаме)*, които представляват актове само на добрата му воля. Все пак те включват взаимни задължения за свободното движение на търговците, сигурността на лицата и имуществото им, връщането на имуществото и кредитите на умрял по пътя търговец на законните наследници, условията за плащане на митническите и други такси. Всеки инцидент в чужбина с поданик на султана се превръщал следователно в държавно дело, обсъждано на най-високо равнище, в кореспонденцията между владетелите.

При все това османските търговци, които се впускали из християнските страни, във Венеция, в Полша или в Московското княжество, били малко на брой. Впрочем част от тях били официални търговци *(хаса туджари)*, които търгували за сметка на султана, били освободени от всякакви такси и, естествено, били предмет на особена протекция.

В замяна на това по-многобройни са християните чужденци, които

участвуват в търговията на империята: през XVI в., към установилите се по различно време венецианци, генуезци, рагузинци, молдавци, власи, поляци, московци се присъединили новодошли от Западна Европа. Под влиянието на политическия и военния съюз между Франсоа I и Сюлейман били договорени първите капитулации през 1536 г. между Ибрахим паша и посланика Жан дьо ла Форе, но те, изглежда, не били ратифицирани. В замяна на това капитулациите от 1569 г. поставили юридическите основи на френското присъствие в Ориента: поданиците на краля щели да плащат „обикновените такси, според обичаите за влизане" (тоест мито, ограничено до 5%) и да бъдат поставени под покровителството на посланика и консулите на своята страна в Истанбул, Александрия, Триполи, в Сирия и Алжир. Оттогава и най-вече след османо-венецианската война от 1570–1573 г. френските търговци започнали да изместват венецианските в търговията с империята. Но скоро се появили сериозни конкуренти: търгувайки отначало под френски флаг, англичани и холандци получили от султана собствени капитулации: англичаните от 1580 г. и 1583 г. (Левантийската компания била създадена през 1581 г.), а холандците през 1612 г.

Чуждите търговци трябвало да държат сметка за многобройни забрани за износ, издадени от османците по военни причини, а и поради загриженост за вътрешната консумация. За „стратегически стоки" са обявени оръжията, конете, барутът, златото, среброто, медта, оловото, желязото, сярата, кожите, също така и зърнените храни, зеленчуците, восъкът, вълната и памукът. И все пак тези забрани не са абсолютни: издават се лицензи за износ, когато има изобилие в производството – специално за житото; от друга страна, контрабандата е активна – пак по отношение на житото – и улеснена от трудно контролируемия лабиринт от брегове и острови, както и от корупцията на местните служители. Общо взето главните стоки на „свободните" търговци са следните: коприна, вълна, памук, жито, прежда, платове, килими, както и подправки, дроги и парфюми, купени в Сирия и Александрия.

От своя страна империята получавала от Запада вълнени сукна, железария от Централна Европа, хартия, калай, английска стомана и най-вече сребърни монети, освободени от митнически такси, с които търговските партньори на султана изплащали дефицита от сделките си.

Обратно, в отношенията си с Ориента империята имала дефицит. Историците, заети най-вече с търговията със Запада, често го пренебрегват. Съвременниците обаче осъзнавали изтичането въпреки официалните забрани на османско злато и сребро на изток, по-точно към Персия и Индия.

От Централна Азия империята внася мускус, ревен и китайски порцелан; от Север и Московското княжество – ценни кожи с висока симво-

лична стойност в османския етикет (самур, хермелин, черна лисица, бобър, рис), ловни птици (ястреби и соколи), бивни на морж, кехлибар, живак; от страните на север от Черно море – татарски лъкове, стрели и щитове, есетра и хайвер, кожа от Казан *(булгарини)*, бели роби, взети в плен при татарските грабежи и кавказката търговия с роби; от Африка – суданско злато и черни роби. В Бурса и Алепо пристигат кервани с персийска коприна от Астерабад и Гилан – тази търговия обаче е нарушена между 1512 и 1555 г. от войната с Иран. И най-сетне откриването на пътя край нос Добра Надежда и засилването на португалското присъствие в Индийския океан не успяват през този век да отклонят стоките от Индия и Индонезия от пристанищата на османския Среден изток: подправки, парфюми, бои, индийски тъкани продължавали да се доставят по Червено море, пресрещайки търговците от Джеда или поклонниците от Мека, или поемали през Персийския залив чак до Басра. Пристигнали в Египет или в Сирия, тези стоки продължавали пътя си по суша или се запътвали към Истанбул през анадолските пристанища Алания и Анталия.

Монетарна еволюция и смущения в края на века

От XV в. империята имала биметален монетен режим. Сребърната монета (акче), сечена от управлението на Орхан, очевидно се употребявала повече от златната (алтън, филури), която се появила по-късно. След девалвациите, последвали тежките военни разходи при Мехмед II, османското акче постига стабилизация, която продължава и при Сюлейман. Това забележително монетно здраве било знак за богатството на империята и за възможността, която то давало на държавата, за да посрещне с лекота значителни разходи. Всъщност „бюджетът" от 1527–1528 г. показва, че Анадола и Румелия към тази дата имали дефицит, но това било, защото те носели по-голямата част от бремето, а провинциите в Средния изток – Египет, Сирия, Диарбекир – осигурявали значителен излишък.

Според изследователя на османските монети Х. Сахилиоглу между 1491 и 1566 г. от 100 дирхема сребро се сечели 420 акчета, което означава, че всяка монета съдържала 0,731 г ценен метал. Но по същото време отношението между златната монета и акчето се изменило: от 1 за 52 през периода от 1491 г. до 1516 г. то станало 1 за 55 между 1517 г. и 1549 г. и 1 за 60 между 1550 г. и 1566 г. Към тази дата при идването на Селим II от 100 дирхема сечели 450 акчета, което намалило съдържанието на сребро във всяка монета на 0,682 г. Оттогава обезценяването на османските сребърни монети и отслабването им по отношение на златото се ускорило, подсилвано от неспазването на точния състав на монетите и увеличаването на фалшификатите. След няколко напразни опита да се

спре този процес при Мурад III, между 1584 г. и 1586 г., Портата решила да пусне едно силно обезценено акче: от 100 дирхема изсекли 800 от тези нови монети, което значело, че всяка от тях съдържа само 0,384 г сребро. Освен това отношението между алтъна, който имал 3,517 г злато, и новото акче било определено на 1 към 120; това показва силно обезценяване на среброто спрямо златото, защото грам злато, който струвал 11,52 г сребро през 1566 г., се повишил до 13,10 г. А тази рязка девалвация била само един етап от сгромолясването на акчето; този процес продължавал неизменно – през 1600 г. акчето съдържало само 0,323 г сребро, а през 1618 г. – 0,306 г.

Бродел пише, че първоначалната девалвация от 1566 г. е „първият признак за умора на империята". И наистина тя показва нарушаването на финансовото равновесие на държавата; по-късните монетни сътресения доказват дълбочината и сериозността на този процес. Това финансово смущение е резултат на сложна комбинация от взаимно свързани фактори, чието изследване е все още обект на търсения и спорове.

Кризата вероятно е имала чисто икономически измерения: въпреки че показахме нейните граници в XVI в., западната конкуренция в областта на производството, на новите търговски пътища, на улесненото закупуване на суровини поради ниските цени в Турция започва да засяга някои отрасли на османската икономика и следователно да намалява доходите на султана. Посочвани са и отрицателните последици от масовото навлизане в империята в края на XVI в. на сребро, дошло от Америка под формата на големи монети, сечени в Испания и Централна Европа, наричани *гуруш* (от немски: groschen). Объркани и реагиращи не навреме, османските власти утежнили монетарните последици от това нашествие, като намалили в своите монети количеството от този метал, който вече бил обезценен поради изобилието си. Но от друга страна, финансовата криза била плод на една разностранна военна криза. В последния период от управлението на Сюлейман, както и по време на походите срещу Иран и Австрия от края на века, за османците войната изменила облика си. Тя вече не носела както преди блестящи победи и баснословна плячка. Тя позволявала само скромни или временни успехи и приемала все по-често отбранителен характер. При тези условия тя не само че не носела приходи, но се превърнала в скъпо и даже разорително бреме. В същото време новите условия за бой, наложени особено от военното развитие на Хабсбургите, давали предимство на артилерията и на пехотата, снабдена с огнестрелно оръжие. Поради това многобройната тимарска кавалерия, чието трудно функциониране при Сюлейман вече отбелязахме, била видимо неадаптивна и остаряла. Обратно, султанът трябвало да увеличи значително броя на платените войници. Опасността за финансовото равновесие на държавата било още по-голямо и пора-

ди факта, че увеличаването на тези войски вървяло ръка за ръка с други явления, също изискващи много средства, като развитието на бюрокрацията, прекомерното нарастване на дворцовия персонал, невероятното увеличаване на разходите за поддържането на султанския двор.

На това ново положение държавата отговорила не само чрез девалвацията на монетите, но и чрез други средства, за да подсили паричните си постъпления: тя добавила към владенията на короната тимари, загубили военния си характер, или ги раздавала било срещу подкуп, било за да фаворизира някого, без да получава в замяна някаква служба от страна на новите притежатели; подкупите станали всеобщо явление при раздаването на постове; паричните лихви от данъците, които ѝ се полагали, като джизието и аваризите, силно се увеличили (впрочем последните станали постоянни). Същевременно арендата *(илтизам)*, която осигурявала бързи и сигурни постъпления, се развивала въпреки загубата на доходи или рисковете от злоупотреби и присвояване .

Към края на века многобройните последици от всички тези мерки започнали да разстройват обществения и институционния ред, който описахме, влошен и от резултатите от демографската експанзия. Ето няколко примера: паричната девалвация обезценявала постоянните парични доходи, което подбуждало еничарите към бунтове, подклаждани и от нарастването на количествения състав на еничарския корпус; увеличила слабостта на тимариотите, които вършели злоупотреби спрямо раята си; улеснявала развитието на корупцията сред държавните чиновници. Катастрофална за някои прослойки, инфлацията облагодетелствувала други и създавала възможност за появата на нови богаташи.

Другата характеристика на завършващия XVI в. – миграцията на селяните, особено в Анадола, има сложни причини, свързани с различни споменати от нас явления: нарастването на населението по отношение на ресурсите е важен фактор, но също и бягството от тежестта на данъчната система, както и привлекателността на военната кариера за раята; тя образувала нови войски, наречени *секбан* или *саръджа*, от които държавата се нуждаела за трудните си войни през втората половина на века. Завърнали се в селата след военните походи, тези бивши войници, към които се присъединявали хора от всякакъв произход, изтръгнати от родните си места, образували бунтовнически банди, като например джелялиите, които тероризирали Мала Азия през 1595–1610 г. и предизвиквали на свой ред обезлюдаване на селата. Когато не се занимавали с разбойничество, бегълците или ставали номади, или се заселвали в големите градове. Някои постъпвали на служба при узурпатори, които, възползувайки се от безстопанствеността на земите и от отслабването на старата система на тимарите, си присвоявали поземлени владения, наричани чифлици.

Именно като противоположност на тези изброени накратко безредици и промени, настъпили през десетилетията след смъртта на Сюлейман и продължили и след XVI в., епохата на великия султан се явява като истински златен век. Ясно е обаче, че друг, също така ретроспективен поглед, не може напълно да приеме тази историческа абстракция: бъдещото развитие съществува в зародиш в самата същност на класическия период на империята.

СЕДМА ГЛАВА

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ XVII в.: СТАБИЛИЗАЦИЯ ИЛИ УПАДЪК

Робер МАНТРАН

В сравнение със славния XVI в., следващият период, който заема целия XVII в., не е така блестящ въпреки присъствието на няколко личности, решени да запазят авторитета и престижа на държавата, като султаните Осман II и Мурад IV, великите везири Мехмед Кьопрюлю, Фазъл Ахмед паша и Фазъл Мустафа паша.

Битката при Лепанто през 1571 г. създава в християнска Европа ново отношение към османците. Неуспехите на последните в Унгария срещу Свещената Римска империя в края на XVI в., в Грузия и Азербайджан срещу Иран в началото на XVII в., бунтовете в Анадола и Сирия са очевидни доказателства за отслабването на държавата. То се характеризира с неколкократното преминаване на властта от султаните у техните майки и главните сановници в харема; развива се ролята на протежетата, образуват се кланове. Ръководителите на администрацията и дори великите везири невинаги се избират поради компетентността им, а поради принадлежността им към господствуващия в момента клан. Тази деградация е подсилена от финансови затруднения и от селски вълнения в Анадола.

Опитът на Осман II да въведе ред пропада трагично, защото за първи път султанът е не само свален, но и екзекутиран (1622). Въпреки че Мурад IV (1623–1640) в последните години на своето господство успява да оправи положението, след него безредието се появява отново. Трябва да се изчака идването на великия везир Мехмед Кьопрюлю (1656), за да може в продължение на двадесет години османската държава да постигне истинско обновление, за жалост компрометирано от военните неуспехи в края на века (поражение при обсадата на Виена през 1683 г. и напредване на русите в Украйна и Крим), които довеждат до мирния договор от Карловац (1699 г.), първия неблагоприятен договор, подписан от османците.

Военните неуспехи са придружени от сериозни вълнения в провинциите, особено в арабските, където се появяват тенденции за автономия. Те обаче не са толкова силни, че да застрашат централната власт. По същото време, най-вече в столицата, избухват и въстанически движения с ико-

номически и социален характер. Всичко това свидетелствува за упадък на властта, дължащ се главно на липсата на личност със замах начело на държавата поне до 1656 г.

В дипломатически план лошите понякога отношения със Свещената империя, венецианците и русите в общи линии се балансират (като се изключат някои случайни инциденти) от добрите връзки със западните сили, Франция, Англия, Нидерландия, които са особено енергични в икономическата област и желаят да играят роля вътре в империята.

В края на XVII в. Османската империя вече не изглежда така страшна, както преди. Вече я познават по-добре, обект е на по-обстойни наблюдения, защото европейските пътешественици, които я прекосяват, са по-многобройни и по-осведомени. Склерозата, която е овладяла върховете на държавата и механизмите на администрацията, е засегнала и света на интелектуалците и хората на изкуството: малко нововъведения, малко забележителни постройки, малко оригинални книжовници, естествено, с някои изключения. XVII в. наистина е периодът, когато се появява и засилва разрухата на османското здание. Пукнатините са много и на всяка цена е нужен ремонт, за да се избегне срутването. Няколко смели хора ще се заемат с това дело през следващия век.

ОТ АХМЕД I ДО МУРАД IV (1603–1640)

Външни конфликти

Убеден в силата на османската армия след успехите срещу иранците между 1576 и 1590 г. и благоприятния мир, който последвал присъединяването на Грузия и областите Табриз и Шираз, султан Мурад III започва през 1592 г. нова война срещу Свещената империя на границата с Босна, война, която достига и границите на Унгария. Още един път тази страна е залогът между османците и австрийците. Към всичко това се добавя и въпросът за сюзеренитета на едните или на другите върху Молдова и Трансилвания.

Смъртта на Мурад III не прекъсва конфликта, продължил и при Мехмед III (1595–1603), и при Ахмед I (1603–1617), който успява да му сложи край. Съюзникът на Свещената империя, молдавският княз Михал, нанася на турците редица поражения, които му позволяват да съедини под властта си Молдова и Трансилвания. Турците са победени и в Унгария (1595–1599). Все пак положението се възстановява благодарение на трансилванския принц Бочкай, надигнал се срещу Хабсбургите. Войната обаче изморила воюващите и Ахмед I подписва с император Рудолф и ерцхерцог Матиаш мира при Ситваторок (11 ноември 1606). Основните клаузи в мирния договор са премахването на годишния данък, който

императорът плащал за Унгария, запазването на границите такива, каквито са били преди конфликта, еднакво дипломатическо и протоколно отношение към султана и императора.

Този мир, чиито последици продължават петдесет години, бележи ако не териториално отстъпление на османците, то поне известно отслабване на позициите им пред Хабсбургите. Смъртта на Бочкай води до ново напрежение между двете държави, но без подновяване на военните действия. В крайна сметка избирането на Габриел Бетлен за войвода на Трансилвания (октомври 1613), одобряването на този избор от султана и нов договор, подписан през юли 1614 г. (възобновен през юни 1915 г.), бележат началото на период на стабилност в този район, където Османската империя успява да се задържи на север от Дунав.

По същото време казаците извършват набези по бреговете на Анадола, малко по-късно и поляците се бунтуват по границите на империята. Подписаният през септември 1617 г. договор в Бузъу ограничава действията и на едните, и на другите.

Възползувайки се от затрудненията на османците в Европа, шах Абас, владетел на Иран, напада и си възвръща Грузия и Азербайджан (1603–1604), удържа победа над османската армия при езерото Урмия (септември 1605) и превзема Източен Анадол. Тази офанзива улеснява бунтовете сред кюрдските племена в Джанбулад и сред друзите на Фахреддин Маан, което заплашва османските позиции в Киликия, Северна Сирия и Ливан; между другото Централен Анадол се разтърсва от бунтовете на джелялите (1605–1608). Реакцията на османците завършва с победа и позволява подписването на мир през 1612 г. Сефевидите отново завземат Азербайджан и се задължават да помагат на османците срещу казаците и да не поддържат кюрдските бунтовници; границите си остават такива, каквито са уточнени през 1555 г. Този конфликт не донася нищо нито на Сефевидите, нито на османците освен откритието, че турците са неспособни да извоюват успех на бойното поле и да получат някаква изгода на дипломатично ниво.

Ако отношенията със съседните държави се характеризират с множество временно успокоени затруднения, то те са добри с Франция (възобновяване на капитулациите[43] през 1606), с Англия, с Нидерландия (които се сдобиват с капитулации през 1612) и даже с Венеция. За тези нации Османската империя си остава велика сила. Нейният потенциал от ресурси изглежда все още привлекателен и оправдава поддържането и даже развитието на дипломатически и най-вече на търговски отношения.

Ахмед I, починал през 1617 г., е заместен от неспособния Мустафа I, негов брат. Това е дело на съпругата на покойния султан, Кьосем султан, която иска да си осигури властта. Много бързо Мустафа I е обявен за луд и отстранен, а на негово място е поставен Осман II (1618), син на

Ахмед I. Управлението му е кратко, но особено важно във вътрешен план.

Във външната политика положението в Молдова води до конфликт с поляците, които, победени благодарение на действията на татарите, подписват през октомври 1621 г. мирен договор. С него те се задължават да не се намесват в работите на зависимите от Османската империя дунавски княжества и ѝ отстъпват между другото Хотин.

Насърчен от тази победа, Осман решава да въведе реформи в османската администрация. Но съпротивата, а по-късно и откритият бунт на засегнатите довеждат до неговото сваляне (1 май 1622) и екзекутиране. Връщането на Мустафа I отново отваря вратата за властта на харема и фаворитите, докато новината за безредици в столицата стига в провинциите, където избухват бунтове; по-специално в Анадола, където управителят на Ерзурум, Абаза Мехмед паша, застава начело на бунтовниците. Свалянето на Мустафа I през септември 1623 г. позволява възкачването на Мурад IV (1623–1640), което узаконява най-вече победата на майка му, валиде султан Кьосем Махпейкер.

Анархията, в която тъне османската държава, позволява на иранският шах Абас I да навлезе в Ирак. Той завзема Багдад (12 януари 1624), като голяма част от неговите жители сунити са убити, след което превзема Кюрдистан. Османската контраофанзива в 1625–1626 г. успява частично. Възвърнати са само областите в Северен Ирак, тъй като обсадата на Багдад завършва с неуспех; същото се случва и през ноември 1630 г. Абаза Мехмед паша в крайна сметка се подчинява, но други бунтове избухват или продължават в арабските провинции, в Крим, в Румелия и даже в Истанбул. Разбунтувани войски искат свалянето на султана. Последният е спасен от великия везир Арнавуд Мехмед паша (май 1632). Оттогава и до края на своето управление Мурад IV ще осигури ефективно упражняване на властта както във вътрешен, така и във външен план.

След кратък конфликт с поляците (1633–1634) и отстраняването на Абаза Мехмед паша и бунтовниците джеляли (август 1634) Мурад IV започва поход срещу Сефевидите в Армения и Азербайджан. Победата му няма бъдеще, защото след завръщането му в Истанбул иранците завземат наново териториите, които са загубили (зимата на 1634). След като е трябвало да се справи със затрудненията в Трансилвания (1636–1637), Мурад IV атакува в Ирак, превзема наново Багдад през декември 1638 г. и си поставя за цел да завладее Азербайджан, но шахът на Иран Сафи I поисква мир. Подписан в Каср-е Ширин на 17 май 1639, мирният договор позволява на османския султан да контролира изцяло Ирак и източните провинции на империята си, като Източна Армения и Азербайджан остават в ръцете на Сефевидите. Малко след това Мурад IV умира (8 февруари 1640), след като е възстановил престижа и авторитета на османската държава.

Вътрешни проблеми

Когато Ахмед I се възкачва на османския трон през декември 1603 г., вътрешното положение в Османската империя не е така блестящо, както изглежда в очите на чуждестранните наблюдатели, чиито познания за турския свят далеч не са задълбочени. Османската империя изглежда могъща, заема огромни територии, от които черпи безмерни ресурси, владее голяма част от средиземноморския ареал и почти не страда от факта, че западните страни използуват пътя покрай нос Добра Надежда, за да достигнат до богатствата на Индия, Китай и Далечния изток. Естествено, навлизането на американските пари в икономическото обращение на Западна Европа има последици и в Истанбул, където в края на XVI в. възникват финансови и по-точно парични проблеми, но империята като че ли е преодоляла тези трудности. От друга страна, конфликтите, с които се сблъсква, не засягат западните сили, които за момента се занимават много повече със своите вътрешни въпроси или с отвъдморската си експанзия, и тези конфликти им се струват по-скоро местни инциденти, които не влияят върху живота на империята и най-вече върху техните икономически отношения с нея.

Една толкова обширна и разнообразна съвкупност като Османската империя не може да съществува без инциденти, без проблеми, без еволюция. Нейната невероятна експанзия, достъпът и до огромни количества хора, средства, продукти са предизвиквали кризи, които са можели да бъдат контролирани, докато начело на държавата стоял човек, способен да наложи своя авторитет и политическата си линия, да подбира подчинените си и да ограничава желанията и злоупотребите на поданиците си.

Но още в края на XVI в. Мехмед III оставя управлението на империята на майка си Сафие султан, която през осемте години, докато синът ѝ е на власт, сменя единадесет велики везири начело на администрацията, което не води до истинска политическа приемственост. Освен това военните походи не са успешни и между еничарите и спахиите възникват инциденти, които в Анадола преминават в бунтове, тъй като именно там се укриват еничарите дезертьори: те търсят подкрепата на разорените и отрупани с данъци селяни, като ги тласкат към бунт против тимариотите, повече или по-малко законни владетели на поземлена собственост, или срещу недобросъвестните чиновници, които се стремят да се възползуват от слабостта на централното управление.

Идването на власт на Ахмед I като че ли води до известно подобрение, най-вече от гледна точка на стабилността, защото до 1617 г. се сменят само шест велики везири, като трима от тях остават на власт съответно повече от четири, три и две години. Самият султан е дълбоко религиозен, ценител на поезията и изпълнен с желание за установяване на

мир както вън, така и вътре в страната. На него се дължи построяването на голямата джамия в Истанбул, носеща неговото име, но по-известна като Синята джамия. Той създава и религиозни фондации (вакъфи) и разхубавява Каабата. Освен това издава закони (кануннаме) с цел да се утвърдят някои административни и търговски правилници в империята. Макар и да не проявява подчертан вкус към властта, той умее да избира великите везири и висшите държавни чиновници, така че неговото управление в общи линии представлява доста добър период в историята на Османската империя.

След смъртта на Ахмед I (22 ноември 1617) негов наследник трябвало да стане тринадесетгодишният му син Осман. Възрастта не можела да представлява пречка за възкачването му на трона, защото баща му бил станал султан на същата възраст. Но намесата на Кьосем султан била решаваща. Тя имала няколко синове от Ахмед I, които можели да управляват някой ден; ако Осман станел султан, тяхното отстраняване било неминуемо, в случай че той самият в бъдеще имал син; ето защо Кьосем вероятно действувала така, че да отстрани Осман в полза на чичо му Мустафа; последният нямал деца и бил психически болен; очевидно не можел и не би трябвало да властвува дълго време и след отстраняването на Осман един от синовете на Кьосем щял да поеме османския престол. И така, Мустафа станал султан под името Мустафа I, въвеждайки по този начин нов начин на наследяване – по старшинство. Новият султан, който наистина се оказал негоден за този пост, бил свален след три месеца (26 февруари 1618) чрез подстрекателството на къзлар агата на харема Мустафа, привърженик на Осман. Последният бил провъзгласен за султан и станал Осман II.

Осман II: неуспехът на една реформа

Въпреки че бил още млад, Осман II се оказал мъж с характер, решен да поеме отговорностите на властта и да наложи уважение към нея. Много бързо той отстранил някои личности от харема и на първо място Кьосем султан, назначил нов велик везир и други висши сановници. Неговото управление е свързано също с подписване на мирен договор с Иран (септември 1618) и с Полша (септември 1621). Така Осман II можел да пристъпи към реформи в османската система на управление. Изправен пред нейния упадък и пред отслабването на армията, което според него се дължало на набирането на войници от различен произход чрез девширмето, султанът решил да „турцизира“ администрацията и армията, като прибегне до населението на Анадола. Също така, считайки властта на улемите за много голяма, той ограничил техните материални привилегии. Всичко това предизвикало съпротивата на засегнатите и особено на

еничарите, които се разбунтували и поискали отстраняването на главните съветници на султана; това тяхно желание било одобрено от шейх юлисляма (18 май 1622). Отказът на султана предизвикал яростната съпротива на еничарите: те нахлули в двореца, освободили бившия султан Мустафа и наново го провъзгласили за султан. Малко по-късно Осман бил свален и в крайна сметка екзекутиран на 20 май 1622 г.

За първи път един султан станал жертва на бунт. Това събитие, естествено, затвърдило представата на еничарите за тяхната власт в държавата и спряло всякакви опити за реформа на администрацията и армията. Но освен това то доказало, че личността на султана вече не се смятала за свещена и неприкосновена.

Убийството на Осман II било последвано от екзекуции на много други сановници. Еничарите наложили своята воля при назначаването на новите висши чиновници и причинили безредици в столицата. Лудостта на султан Мустафа I улеснила дейността на султанката майка Кьосем, която, подкрепяйки бунтовниците, назначила за велик везир Мере Хюсеин паша и той постепенно отстранил водачите на заговора.

В провинцията губернаторът на Триполи Юсуф Сейфеддин се опитвал да извоюва независимост от централната власт. Но главно в Източен Анадол управителят на Ерзурум, Абаза Мехмед паша, действувал срещу еничарите както с подкрепата на местното население, недоволно от трудните условия на живот, така и с помощта на техните противници. Много скоро почти цял Централен Анадол минал под властта на Абаза паша, докато в Истанбул великият везир трябвало да се справи с бунта на спахиите и на улемите. В крайна сметка той бил свален и заместен от Кеманкеш Али паша (30 август 1623). Последният отстранил султан Мустафа I и провъзгласил за султан най-големия син на Ахмед I, който бил единадесетгодишен и приел името Мурад IV (10 септември 1623).

В действителност в този момент властта била в ръцете на майка му Кьосем Махпейкер. Много силна личност, в продължение на десет години тя ръководила държавните дела, като се облягала на хората от сарая, които сменяла според настроението си и обстоятелствата, като назначавала и отстранявала великите везири (осем между 1623 г. и 1632 г., от които трима били убити) и висшите чиновници (девет башдефтердари за същия период). Постовете на великия везир и главния финансист били особено опасни поради политическите трудности и финансовите проблеми на империята. Нямало нито приемственост, нито правителствено виждане, нито административно единство. Опитът за реформа, започнат от Осман II, изплашил тези, които имали привилегии, платени постове или господствуващо положение в правно-религиозен план. Егоизмът и съсловните реакции взимали надмощие както в армията, така и в гражданската администрация и избухвали множество конфликти, които сул-

танката майка се стремяла да разреши с отстранявания, назначавания, повишения и даже със смъртни присъди.

Това катастрофално положение в управлението на държавата само укрепило позициите на Абаза Мехмед паша, чийто бунт продължил до 1628 г. с несполуки и успехи в зависимост от това, дали великият везир бил решителен, или не в борбата си срещу него. От тези обстоятелства се възползували и тимариотите, притежатели на земи и значителни доходи, и някои видни личности, които искали да станат местни първенци *(аяни)* и да засилят общественото си и икономическо положение.

Докато османската мощ западала, иранският шах нападнал Ирак и превзел Багдад (12 януари 1624), а след това и част от Кюрдистан. Този обрат предизвикал антиправителствени реакции в Истанбул и в провинциите; османските войски се сражавали, понякога успешно, както със Сефевидите, така и с бунтовниците. Абаза паша се подчинил, но избухнали бунтове в Крим (1624–1628), в Румелия и Анадола(1629), в Египет, в Йемен, в Ливан (1630–1631). Не само размириците смущавали политическия режим; изпращането на войски на различните фронтове, многобройните дарения за еничарите обременявали държавните финанси, които не можели да се стабилизират; данъците и таксите се събирали неравномерно, доходите от вътрешната или външната търговия намалявали. Освен това снабдяването на градовете и особено на столицата се сблъсквало със сериозни трудности, което предизвиквало повишение на цените на стоките и прояви на недоволство от страна на населението.

Османските управници на държавата сякаш изоставили ефективното упражняване на властта. Хората, които биха могли да действуват, се задоволявали с понякога безуспешни борби за надмощие и търсене на материални изгоди. Султанката Кьосем и кьзлар агата Мустафа били причина харемът, който представлявал господствуващата политическа сила, да се окаже неспособен да очертае линия на поведение, осигуряваща ако не оцеляването на държавата, което все още не било поставено под въпрос, то поне уважение към властта.

Мурад IV и възстановяването на султанската власт

В един неясен политически контекст, когато всеки висш сановник (велик везир, башдефтердар, ага на еничарите и т.н.) се стремял да си намери съюзници, за да създаде група за оказване на натиск или на съпротива, борбата на клановете улеснявала размириците, които невинаги били добре изявени, но често били ожесточени. Началото на 1632 г. се характеризира със сериозни инциденти в Истанбул, чиито жертви станали двама велики везири; първият загинал в резултат на еничарски бунт, а вторият бил екзекутиран по заповед на султана (18 май 1632). Всъщност в

този момент двадесет и две годишният Мурад IV решил да поеме управлението на империята в свои ръце.

С подкрепата на новия велик везир Табаниаси Мехмед паша, който заемал този пост в продължение на пет години, и вдъхновявайки се от критичните забележки на писателя Кочи бей в неговото *„Рисале"*, той предприел строги мерки за установяване на порядък. Множество бунтовници сред спахиите и еничарите, както и много административни и съдебни служители, обвинени в злоупотреба и корупция (включително и един шейх юл-ислям), били осъдени на смърт или прогонени. Не били пощадени дори някои членове на султанското семейство. По този начин част от правителствения състав бил обновен. За около една година редът бил въдворен, властта и престижът на султана – възстановени. Османската империя вече имала истинско управление. Така например в началото на 1633 г., след като огромен пожар унищожил четири пети от Истанбул и предизвикал вълна от недоволство, чието място за изява станали *кафеханетата* (кафенетата), султанът издал ферман, забраняващ употребата на кафе и тютюн, и заповядал да се затворят кафенетата – заповед, която засягала цялата империя и се прилагала през цялото управление на Мурад IV. Една година по-късно била издадена заповед да се затворят механите и кръчмите и била забранена употребата на вино. Тези забрани се прилагали стриктно и султанът лично следял за спазването им. Също така наново влязло в сила задължението за членовете на немюсюлманската общност да носят отличителни дрехи; поетът Нефи, чието перо било сметнато за прекалено сатирично, бил убит, защото с шегите си уязвил някои улеми.

По този начин Мурад IV се проявил като реставратор на религиозните и морални добродетели и едновременно като взискателен владетел. Той обаче не бил лишен от чувствителност, пишел стихове и покровителствувал интелектуалната дейност при условие, че тя не излизала извън границите, които той определял. Но най-вече султанът стабилизирал държавните финанси, като конфискувал незаконно придобитите богатства, направил ревизия на данъчните регистри и изискал редовното изплащане на данъците. Той издал известен брой наредби (канунname), отнасящи се най-вече до финансовата администрация на столицата и провинциите. Освен това отнел Багдад от иранците и сключил с тях изгоден мир.

Когато на 9 февруари 1640 г. Мурад IV умрял, Османската империя отново се намирала в благоприятно политическо положение: вътрешният мир бил възстановен, външните неприятели – победени, и отношенията със западните държави – добри. Империята преживявала кратък период на просперитет, който се отразил върху демографското и икономическото развитие на столицата. Не разполагаме със статистически данни за жителите на града, но се смята, че населението му достигнало

600 000 души, което превръща Истанбул в най-големия град в Европа. Вътрешноикономическата дейност била интензивна, а външната търговия съперничела с тази на венецианците, французите, англичаните и холандците; французите обаче се намирали в период на стагнация и даже на упадък поради политическите и религиозните проблеми на тогавашна Франция, докато търговската дейност на венецианците, чиито граници често се оспорвали от османците, имала своите върхове и своите спадове. Въпреки това именно те останали първите партньори на империята. От друга страна, изглежда, че към 1636–1637 г. Мурад IV прибягнал до девалвация на османската пиастра, отменена малко след неговата смърт, през пролетта на 1640 г.

С други думи, управлението на Мурад IV позволило да се възстановят временно престижът, силата и стабилността на Османската империя.

УПАДЪК НА ЦЕНТРАЛНАТА ВЛАСТ (1640–1656)

Това положение не продължило дълго. Наследникът на Мурад IV, брат му Ибрахим I (1640–1648), наречен Дели (Лудият), бил болен и неспособен човек, който се занимавал повече с личните си удоволствия, отколкото с държавните дела. Те отново преминали в ръцете на султанката майка Кьосем. И все пак първите години на управлението протекли без големи трудности и сблъсъци най-вече благодарение на разумното управление на великия везир Кеманкех Кара Мустафа паша (1638–1644). Той се стараел да продължи делото на Мурад IV, но трябвало да се справя с интригите на харема и с амбициите на някои личности, като например учителя и съветника на султана Хюсеин Ефенди, наречен Джинджи ходжа, покровителствуван от валиде-султанката, и на втория везир Юсуф. Съперничеството завършило неблагоприятно за великия везир, който бил свален, а след това и екзекутиран (31 януари 1644).

Неговите наследници не били особено блестящи. Създавали се и се сблъсквали кланове, особено по повод започването на Критската война срещу Венеция. Тази война, желана от Джинджи ходжа и възприемана недоброжелателно от Кеманкех Кара Мустафа, не донесла убедителни резултати. Освен това разходите по нея, както и прахосничеството на султана и злоупотребите с държавни средства способствували за съсипването на хазната. Нови вълнения избухнали в провинциите. Еничарите, които били лошо платени или въобще не получавали възнаграждение, се разбунтували и си позволявали все по-големи волности. Някои спахии превърнали тимарите си в лични владения, докато други тимари били дадени на дворцови фаворити или фаворитки.

След свалянето и екзекуцията на султан Ибрахим (8 август 1648) борбата за влияние противопоставила валиде-султанката Кьосем и султан-

ката Хадидже Турхан, майка на новия султан Мехмед IV (по това време шестгодишен). Кьосем била победена и удушена (1651). Положението обаче не се подобрило, защото нови фаворити заместили предишните: великите везири се сменяли бързо и подкупът станал нещо обикновено в различните служби на централната и провинциалната администрация и в съдебната система. Османската държава преживявала драматичен период.

Борби за влияние

Султан Ибрахим I прекарвал времето си, отдавайки се на развлеченията на харема. Той имал значителен брой фаворити, на които освен ценни подаръци предоставял държавни доходи, имоти и даже възможността да разполагат с високи административни постове. Влиянието на лицата, свързани с харема, султанките майки, хасеките, интенданта (къзлар ага-та), се вижда ясно след екзекуцията на великия везир Кеманкеш Кара Мустафа паша. Между 1644 г. и 1656 г. се изреждат осемнадесет велики везири, от които четири са екзекутирани, единадесет – свалени, а двама сами дават оставките си. Само един умира от естествена смърт. Същото явление се наблюдава и при другите висши служители, например шейх юл-ислямите (дванадесет за същия период), башдефтердарите (двадесет и три), капудан пашите (осемнадесет) и, естествено, при управителите на провинциите, сред които особено се ценял Египет поради големите доходи от този пост. Всяко новоназначено лице имало свои хора, на които се давали по-малки постове, но тъй като продължителността на заемането на службата била ограничена поради капризите или влиянията на харема, всеки искал да извлече максимална изгода от заемания пост.

И все пак до смъртта на Ибрахим I османската държава все още изглежда в добро състояние. От една страна, тя разполагала със средствата, събрани от Мурад IV, и все още се чувствували положителните резултати от дейността на Кеманкеш Кара Мустафа паша. От друга страна, Критската война започнала успешно с превземането на Канея и Ретимо. В столицата нямало никакви размирици и никакви бунтове на занаятчиите. Търговията функционирала добре. Все още се чувствували благоприятните последици от монетната реформа на Кара Мустафа, акчетата и пиастрите запазвали своята стойност и освен венецианците, след юни 1645 г. чужденците не страдали от политическата ситуация.

От 1648 г. обаче нещата се променили: султанката Кьосем, баба на Мехмед IV, искала да продължи да упражнява своята власт, но се сблъскала с майката на султана Хадидже Турхан. Войната тежала на хазната, доходите били изчерпани и трябвало да се прибегне до всякакви средства, за да се изплатят на еничарите сумите за щастливо възкачване на

престола, по-точно да се конфискуват богатствата на някои сановници, например имуществото на Джинджи ходжа (екзекутиран през 1648). Но всички не можели да бъдат задоволени. Броят на държавните служители надхвърлял 100 000 души и бил с 40 000 повече, отколкото през 1640 г., а официалният бюджетен дефицит възлизал на 150 милиона акчета. Избухнали бунтове сред служителите на сарая и в спахийския гарнизон в Истанбул.

Притиснат от парични нужди, великият везир Мелек Ахмед паша обложил тимарите с извънреден данък от 50% *(бедел-и тимар)*, удвоил лагерния данък *(орду акчеси)*, въвел като официална системата за купуване на постове и бил принуден да прибегне до девалвация. Той започнал да сече нови пиастри и аспри и задължил занаятчиите и търговците да ги приемат и разменят срещу монети при курс 260 вместо 170 акчета за 1 цехин (или 120 вместо 80 за 1 пиастра), като данъците и таксите трябвало да се плащат с новите пари. Тази мярка предизвикала недоволството на хората от различните еснафски сдружения, което довело до свалянето на великия везир и убийството на султанката Кьосем (септември 1651).

Опитът на великия везир Тархунджу Ахмед паша да реорганизира администрацията и да напълни хазната предизвикал такава реакция от страна на всички облагодетелствувани от режима, че те успели да го свалят и екзекутират (март 1653), а бюджетният дефицит достигнал 170 милиона акчета (докато доходите се покачили на 500 милиона акчета). От друга страна, улемите се опитали да въздействуват на обкръжението на султана в дух на строг консерватизъм и против всякакви вътрешни реформи. Две години по-късно великият везир Ипшир Мустафа паша също бил постигнат от трагична съдба. Финансите се намирали в пълен безпорядък. За да се плати на войските, обикновено се прибягвало до конфискация на имущества, до сечене на акчета, които съдържали повече мед, отколкото сребро. В Истанбул ги наричали „цигански пари", или „кръчмарски пари". Два последователни бунта – на еничарите и на столичното население през май 1655 г. и март 1656 г. – предизвикали вълна от екзекуции, служебни разместявания, конфискации, без това да подобри положението. Населението на провинциите също се бунтувало срещу корумпираните управители и чиновници или пък самите управители се надигали срещу централната власт, както например Абаза Кара Хасан паша, който отново оглавил бунта на джелялите в Централен Анадол.

Към всичко това се прибавила и войната с Венеция. През март 1650 г. венецианската флота преградила Дарданелите. През юни същата година тя разбила османската флота, която се реванширала през май 1654 г. Но победени отново при Дарданелите на 26 юни 1656 г., османците изоставили островите Лимнос, Самотраки и Тенедос (юли–август 1656). Това поражение предизвикало паника в Истанбул, където цените на стоките

рязко се покачили. Великият везир с мъка успял да убеди султана, който избягал в Юскюдар, да се върне в столицата (3 септември 1656). И точно при тези обстоятелства султанът, или по-скоро майка му Хадидже Турхан, се обърнала за помощ към Мехмед Кьопрюлю, който станал велик везир (15 септември 1656).

Разпадане на властта

Как се обяснява тази деградация на османската държава? Най-напред трябва да се констатира фактът, че тя вече не е онази динамична държава от XVI в. Вече няма завоевания, следователно няма плячка и доходите са значително по-малки, още повече, че трябва да се поддържа скъпоструваща армия (броят на военните от 48 000 през 1595 г. достига 66 300 през 1609 г., 70 900 през 1630 г., 64 150 през 1635 г., 59 200 през 1640 г., 85 000 през 1652 г., като еничарите представляват две трети от тези цифри). Броят на тимарите остава същият, а броят на тези, които ги ползуват, не намаляват, а се увеличава поради нарастването на приближените на висшите сановници. Конфискациите служат най-вече за попълване на хазната.

От друга страна, условията, характерни за XVI в., се променят, а отношенията между хората и най-общо между силите еволюират. Османската администрация би трябвало да следва тази еволюция, да се адаптира, да държи сметка за вътрешните промени в провинциите и следователно да промени текстовете на канунаметата. Но населението и главно засегнатите социални и професионални категории не желаят изменението на юридическите текстове, които за тях са все пак някаква гаранция. Държавните чиновници също не искат промени, които биха ги принудили да преразгледат знанията си, навиците си и даже интересите си. Статуквото е в сила, но този избор на най-лесното решение води до една склероза, която се оказва фатална.

Това състояние на духа овладява и средите на улемите, които не се стремят да обновят или усъвършенствуват своето учение и продължават да прилагат една все по-ярко изразена семейственост. Така в провинциите се образуват групи за натиск, съставени от големци *(аяни)*, с които чиновниците трябва да се съобразяват и чиито желания все по-често трябва да изпълняват, защото именно тези знатни хора – произлизащи от средите на тимариотите, търговците или висшите чиновници – притежават имоти, богатства и следователно – властта в провинциите. Но тези „феодали“ стават все по-влиятелни с отслабването на централната власт. Финансовите искания на правителството тежат на гражданите, но още повече на селяните, които са подчинени и на земевладелците, и на военните или цивилните чиновници. Понякога селяните са принудени да

продадат земите си, да ги изоставят, за да станат ратаи, да избягат в градовете или да се присъединят към разбойническите банди. През първата половина на XVII в. в Анадола избухват много бунтове със социален характер (например джелялиите), докато бунтовете в Сирия и Ливан са преди всичко политически и религиозни.

Бързите и многобройни промени в правителството и администрацията се отразяват на положението на другите чиновници в провинцията и столицата. Тъй като повечето от тях са получили назначението си със скъпи подаръци, то те се опитват да извлекат максимална финансова изгода от едно положение, защото не знаят дали то ще трае дълго. Злоупотребите сред администрацията се увеличават. Нито аяните, нито чуждестранните консули и търговци не пропускат да прибягват до подкупи, за да получат множество предимства.

Липсата на признат авторитет в лицето на владетеля на империята, както и отсъствието на компетентност и строго спазване на законите при ръководенето на държавата водят до разклащане на основите ѝ. Нехайството във финансовите дела, продажбите на съдебни и административни постове, раздаването на тимари не на военни, а на фаворити свидетелствуват убедително за това разпадане. Поради финансови затруднения еничарите са зле платени, а понякога изобщо не получават възнагражденията си. Освен ожесточените инциденти, които предизвикват, те си позволяват все по-големи привилегии: безбрачие, не толкова строг рекрут, местоживеене извън казармите, продаване на поста или предаването му на някои син, участие в дребна търговия, сдружаване с търговци или занаятчии и т.н. Що се отнася до последните, за пръв път те се надигат срещу правителството, когато великият везир изисква от тях да плащат таксите и данъците с новите пари, докато в оборот има само стари.

Структурите на държавата се дестабилизират: така например в Магреба османският сюзеренитет, без действително да е поставен под въпрос, е ограничен, доколкото местната власт се упражнява най-вече от еничарите или корсарите, които избират ръководител от своите среди, докато представителят на султана, въпреки своите титли валия и паша, е само символ на връзките между източните провинции и столицата.

На дипломатическо ниво отношенията с Франция, Англия, Нидерландия и даже с Венеция са добри до започването на Критската война: в османската столица са назначени постоянни посланици, отворени са консулства в главните пристанищни градове, където се заселват търговци, които се възползуват максимално от разпоредбите в капитулациите. Тези улеснения за чужденците се прибавят към измененията в международната транзитна търговия в империята: започва да се чувствува използуването на пътя край нос Добра Надежда от западните страни за превозване на стоки от Ориента.

Но международната търговия представлява само малка част от търговските операции в Османската империя; вътрешното търсене е още много силно, традиционните структури (кервани, спирки за смяна на конете, пазари, вериги от търговци) не са изчезнали. Единственото отражение е известно намаляване на доходите от митниците и монетно обедняване, което се дължи на манипулациите с османските пари, засилено към 1630–1640 г. от появата на търговия с монети, намираща се в ръцете на европейците. Те се възползуват в своите страни от „американските" пари, с които в края на XVI и в началото на XVII в. плащат продуктите, идващи от Близкия изток. Но европейските търговци започват и да внасят в империята стоки, произведени от съвсем младите западноевропейски индустрии, и не искат да им се плаща с девалвирани монети: те чисто и просто разменят пари или искат доброкачествени пари; в империята – поне в столицата и в Анадола – по-голямата парична маса е лошокачествена – западноевропейски, италиански, френски и даже холандски търговци експортират този вид монети и ги превръщат в истинска търговска стока.

Посредствени султани, упадък на авторитета на правителството, дестабилизация на провинциите, местни бунтове, финансови затруднения, неспособност да бъдат победени венецианците, които са по-слаби, отколкото в миналото, начало на икономическо настъпление на западноевропейците – всички тези елементи допринасят за превръщането на средата на XVII в. в драматичен период за Османската империя.

ВРЕМЕТО НА ВЕЗИРИТЕ КЬОПРЮЛЮ (1656–1683)

Назначаването на Мехмед Кьопрюлю за велик везир поставя началото на един период от повече от двадесет години, който се характеризира със стабилност на правителството, с политическо обновление и възвръщане на османския престиж. През този период властта заемат последователно: Мехмед Кьопрюлю (1656–1661), неговият син Кьопрюлюзаде Фазъл Ахмед паша (1661–1676), зет му Мерзифонлу Кара Мустафа паша (1676–1683), чието везирство ще завърши трагично след неуспеха при обсадата на Виена (септември 1683).

Мехмед Кьопрюлю (1656–1661)

Когато е назначен за велик везир, Мехмед Кьопрюлю е на повече от седемдесет години. Роден в албанско семейство (с християнски произход?), установено близо до Мерзифон, в град Кьопрю – чието име е приел и който понастоящем се нарича Везиркьопрю, – той е взет като кръвен данък и изпълнява различни служби в двореца. Свързва се с бошна-

ка Хюсрев паша, бъдещ ага на еничарите, а след това и велик везир, заема различни постове в провинциалната администрация, а после и в Трабзон (Трапезунд), натоварен е с разнообразни функции в армията и администрацията и накрая става управител на Триполи. Препоръчан на валиде-султанката, той е назначен за велик везир на 15 септември 1656, като приема това назначение с искане за пълни правомощия.

Малко известен, без солидни връзки с различните кланове в Истанбул, енергичен, решен да преследва непреклонно целта си и да върне авторитета на управлението, Мехмед Кьопрюлю незабавно се заема с така наречените *кадъзаде*, религиозни екстремисти, екзекутира Абаза Ахмед паша, обвинен, че е изоставил на венецианците Бозджа Ада (Тенедос), потушава бунта на спахиите, чийто корпус след това прочиства, спечелва една морска битка срещу венецианската флота (юли 1657), с което си възвръща Бозджа Ада и Лимнос (август и септември 1657). Проливите са освободени от блокадата на венецианците и жителите на Истанбул са избавени най-сетне от опасността от глад и бунт.

Малко по-късно е организиран поход срещу трансилванския принц Георг II Ракоци, който се е разбунтувал срещу османците: победен и принуден да избяга, той е заместен от Акош Барчи (юни–септември 1658). По същото време избухва бунт сред спахиите, разтревожени от строгите мерки на Мехмед Кьопрюлю. Водени от Абаза Кара Хасан паша, бунтовниците тръгват от Алепо и стигат до Западен Анадол с намерението да убият великия везир. Но той реагира, зачеркващи от списъците няколко хиляди спахии и екзекутирайки немалко от тях. Въпреки поражението на османската армия в Илгън (декември 1658) бунтовниците в края на краищата са победени и водачите им екзекутирани (февруари 1659). Един бунт в Египет и друг в Анталия са жестоко потушени (пролетта на 1659).

Водейки политика на въвеждане ред в империята, Мехмед Кьопрюлю прави чистка във военните и цивилните институции, наказвайки строго джелялиите, както и офицерите и чиновниците, които заемат постове незаконно, без официално назначение. Неговата строгост се проявява също така и във финансовата област, където излишните разходи са ограничени, нарушителите – подведени под съдебна отговорност. Притежателите на тимари и зиамети от своя страна трябва да подновят актовете за притежание посредством изплащане на определена такса. Данъчните постъпления са редовни и ако в началото на управлението на великия везир на войската било плащано благодарение на принудителен и гарантиран заем от притежателите на големи богатства, по-късно заплатите на войниците се изплащат редовно: през 1071 г. (1660–1661 г.) държавният бюджет практически е уравновесен (580 милиона акчета доходи срещу 593 разходи), което свидетелствува за големи усилия за възстановяване

на стабилността.

В пасивите на великия везир трябва да поставим излишните екзекуции на множество хора, стагнацията на кампанията в Крит, мерките срещу френските търговци в Истанбул поради помощта, която правителството на Луи XIV оказало на венецианците. Именно при управлението на Мехмед Кьопрюлю избухнал най-големият пожар в Истанбул, който причинил смъртта на 4 000 души и унищожил 28 000 къщи и 300 дворци (юли 1660). От друга страна, великият везир подпомогнал изграждането на джамията на Йени валиде (първата голяма джамия, построена в Истанбул след тази на султан Ахмед I и завършена през октомври 1663) и сам допринесъл за изграждането на множество религиозни сгради и за ремонт на укрепленията при Дарданелите. И най-сетне, преди смъртта си (31 октомври 1661 г.) той накарал султана да приеме сина му Фазъл Ахмед паша за негов наследник на везирския пост, което позволило на последния практически да заеме длъжността още от септември 1661 г.

Обвиняван понякога в жестокост, излишна строгост, пълна нечувствителност (той обесва патриарх Партений под предлог, че се е свързал с русите), Мехмед Кьопрюлю все пак е бил възхваляван от писатели, негови съвременници, и то от най-значителните, например Найма. Всъщност за малко време той успява да подобри една ситуация, която от смъртта на султан Мурад IV непрекъснато се влошавала и тласкала османската държава към пропастта.

Кьопрюлюзаде Фазъл Ахмед паша (1661–1676)

Фазъл Ахмед паша е роден през 1635 г. Получил е солидно образование в различни медресета в Истанбул, бил е преподавател, после е влязъл в администрацията и след като е бил управител в Ерзурум, е назначен за управител на Дамаск, където успява да вразуми друзите (родовете Маан и Шихаб).

Въпреки че съществената част от дейността му засяга външните работи, Фазъл Ахмед паша не пренебрегва и вътрешните проблеми. Продължавайки политиката на баща си, той се държи много твърдо с административните ръководители и поддържа предишната финансова строгост. Той обаче не е така суров и въпреки екзекуциите при неговото управление, което е едно от най-продължителните в османската история, той се радва на много добра репутация. Още приживе османските историци възхваляват качествата на държавника и покровителя на писателите и хората на изкуството. На него дължим създаването на библиотеката, носеща името Кьопрюлю, която е една от най-значителните исторически библиотеки в Истанбул.

При неговото управление се случва историята със Сабатай Зеви (Цви).

Този измирски евреин, роден около 1625 г., след едно пътуване в Ориента се провъзгласява през 1666 г. за нов Месия. Той успява да привлече множество привърженици в империята и извън нея, което предизвиква враждебността на ортодоксалните евреи, начело с главния равин. Те разпространили слухове по негов адрес, което принуждава великия везир да извика Сабатай Цви, да го хвърли в затвора в Истанбул, а след това да го заточи в Одрин. Диванът го разпитва и му предлага да избира между смъртната присъда и приемането на исляма. Той избира исляма, но продължава пропагандата си, която според него трябва да доведе до приемането на юдаизма от мюсюлманите, но съветва привържениците си да запазят за себе си вярата в превъзходството на юдаизма. След завръщането си в Истанбул, в резултат на оплакванията на евреите от столицата, Сабатай Цви е прехвърлен в Берат в Албания, където умира през 1675 или 1676 г. Сектата му продължава да съществува и след него, особено в Солун; тя е в основата на така наречените *дьонме* (вероотстъпници), които имали известен успех в Солун и Истанбул.

Външната политика

Като се изключи премахването на венецианската блокада в Дарданелите и построяването на две солидни крепости на бреговете на пролива (Ким кале и Сед юл- Бахр, 1659-1661), Мехмед Кьопрюлю посветил малка част от своята дейност на външната политика. Обратно, Фазъл Ахмед паша се интересува от нея почти непрекъснато. Едно от първите му действия е решаването на въпроса с Трансилвания, в която Австрия играе значителна роля. Поддържайки новия владетел Михал Апафи (1662 г.), османците нападат австрийските крепости и след поредица успехи и неуспехи сключват мир (договорът от Вашвар-Айзенбург, 10 август 1664), който ги удовлетворява.

В този момент Фазъл Ахмед паша може да насочи усилията си към пълното завладяване на Крит, без да пренебрегва Далмация, където венецианците и османците често се сблъскват. Изглежда, че през 1664 г. венецианците са предложили мир, но той бил отхвърлен. Когато османците открито се впускат в подготовката на финалното настъпление срещу Кандия, венецианците правят нови предложения, отхвърлени и този път от великия везир, който иска тя да му бъде отстъпена. През май 1666 г. османците потеглят от Морея и на 3 ноември Фазъл Ахмед паша дебаркира в Канея; два опита за сключване на мирен договор – в края на 1666 г. и през 1667 г., остават без последствия; в крайна сметка въпреки френските и немските подкрепления Франческо Морозини, комендант на Кандия, предлага в края на август 1669 г. да се обсъдят условията за предаването на крепостта. На 27 септември 1669 г. османците влизат в гра-

да. Венецианците успяват да запазят Суда, Карабуза и Спиналонга на острова, както и Клисе на границата с Босна.

Следователно на османците са били нужни двадесет и четири години, за да завладеят Крит и да затвърдят господството си в Източното Средиземноморие: това не добавя нищо към тяхната слава. Когато новият байло Алвиз Молен задвижва институциите и делата на венецианците както в Константинопол, така и в другите османски пристанища през 1670 г. и 1671 г., изглежда, че вече е обърната една страница. Наистина един петнадесетгодишен мир ще характеризира османо-венецианските отношения. Това обаче не означава, че този мир не е нарушаван от инциденти, особено от корсарите и пиратите от Северна Африка, които чувствително смущават венецианската флота в „Залива", т. е. в Адриатическо море, въпреки заповедите срещу тях, издадени след 1669 г. от Портата.

От друга страна, великият везир се старае да извлече полза от съперничеството между днепърските и запорожските казаци; първите са подкрепени от султана и кримския хан, а вторите – от краля на Полша (1669).

Освободен от критските проблеми, Фазъл Ахмед паша се обръща срещу Полша; с помощта на днепърските казаци през август 1672 г. той превзема крепостта Каменец и обсажда Лвов; кралят на Полша иска мир, но полската Диета смята, че условията са неприемливи; това води до нови османски походи от 1673 г. до 1676 г., които завършват с подписването от Ян Собиески, новия крал на Полша, на мирния договор в Зоравно (27 октомври 1676): той поставя Украйна и Подолието под контрола на турците; Фазъл Ахмед паша умира няколко дни по-късно, на 3 ноември 1676, от водянка, предизвикана от злоупотреба с алкохол.

Установени са отношения с руския цар и в 1640 г., 1666 г., 1668 г. се изпращат руски посланици в Константинопол. Вследствие на подписването на Вашварския договор посланикът на Свещената империя Лесли получава през август 1665 г. ферман, разрешаващ австрийската търговия. Това позволява да се започне търговска дейност по течението на Дунава; изглежда обаче, че тя не преминава отвъд град Русе; по същото време се извършва неуспешен опит за австрийско търговско присъствие в Константинопол; въпреки това австрийците са настойчиви. Създадена е даже Левантийска компания, която съществува до 1675 г. Войната на Свещената лига ще се окаже фатална за нея.

Колкото до отношенията със западноевропейците, те са почти безоблачни, въпреки че понякога французите са обект на репресии поради помощта, която оказват от време на време на венецианците в Крит. По тази причина Жан дьо ла Е, посланик от 1636 до 1660 г., е доста затруднен. Неговото поведение не улеснява нещата и враждебността на рода Кьопрюлю му струва много огорчения, от които и той, и синът му се оплакват. Той напуска безславно Константинопол и едва през 1665 г. синът му

Дьони е назначен за посланик. Той има за задача да поднови връзките с турците и да получи намаление на митническите такси за френските търговци от 5% на 3%. Но неговите бурни отношения с великия везир и изпращането на френски подкрепления в Крит малко преди падането на острова, прието от турците като обида, му пречат да получи подновяване на капитулациите. Малко по-късно мисията на османския пратеник Сюлейман ага в Париж завършва с неуспех. Новият посланик, маркиз Дьо Ноантел, пристигнал през 1670 г., в началото се спречква с Фазъл Ахмед паша, но постепенно отношенията се подобряват и посредством известни суми подновяването на капитулациите с намаляване на митническите права е постигнато през 1673 г. В бъдеще, с изключение на някои кратки инциденти, отношенията между османци и французи ще бъдат добри.

Що се отнася до англичаните, те имат предимството никога да не са били в конфликт с османците, което не пречи през някои периоди на активна ксенофобия техните търговци в Истанбул да имат известни затруднения, най-вече под формата на оскърбления. Но техните капитулации се подновяват без никакъв проблем. Това става през 1662 г. и 1674 г. и Левантийската компания се възползува от трудностите на венецианците и французите. Съперници на англичаните обаче са холандците, които са добре организирани и към средата на XVII в. са решени да се наложат на османския пазар; те имат търговски представителства в главните пристанищни градове и най-голямата им търговска дейност се извършва в Измир; през 1668 г. получават подновяване на техните капитулации с предимствата, които имат и англичаните.

И така по отношение на външната политика управлението на Фазъл Ахмед паша е благоприятно поради военните и дипломатическите успехи, които постига. По това време османската държава достига най-големите си размери и контролира без никакви затруднения Източното Средиземноморие. Тя обаче вече не е страшната сила от XVI в., въпреки че все още създава тази илюзия.

Кара Мустафа паша и неуспехът при Виена (1676–1683)

Мерзифонлу Кара Мустафа паша, наследник на Фазъл Ахмед паша, е от турски произход и е възпитан в семейството на Кьопрюлю, на което дължи кариерата си във военната администрация на султан Мехмед IV. Назначен за велик везир на 3 ноември 1676 г., той ще запази този пост до екзекуцията си на 25 декември 1683 г. Ангажиран в по-голяма степен с външната политика и най-вече с войната срещу австрийците, отколкото с вътрешните проблеми, Кара Мустафа паша, амбициозна, властна личност, алчен за пари и ксенофоб до мозъка на костите, тормози чуждите посланици и търговци с обиди и тежки глоби, като използува и най-

малкия повод, за да им създаде трудности.

От друга страна, той увеличава извънредните данъци, събирани от провинциите, за да си осигури финансовите средства, необходими за утвърждаването на османското присъствие по северните граници на империята – срещу русите, поляците и австрийците. Между 1676 и 1681 г. Кара Мустафа паша води няколко неуспешни похода срещу русите в Украйна. Договорът, сключен с тях при Радзин (февруари–март 1681), потвърждава отстъплението на османската отбранителна линия към Днепър и Буг, признаването на царя като владетел на Русия, правото му на покровител на православната църква в Ерусалим, създаването на православна патриаршия в Москва. От всичко това ще се породят претенциите на русите за покровителство на православните поданици в Османската империя и конфликтите с Цариградската патриаршия.

Но Кара Мустафа паша се занимава най-вече с Унгария. След като признава Тьокьоли за суверен на тази страна през 1682 г., за да попречи на австрийското нахлуване, той подготвя в началото на 1683 г. силна армия, която трябва да утвърди османския сюзеренитет над Унгария и да завладее Виена, за да премахне всякаква заплаха, идваща от Запад. Обсадата на Виена, започната на 14 юли 1683 г., е вдигната на 12 септември. В Константинопол този неуспех е преживян тежко, но все пак не е приет като катастрофа. Обратно, той има широк отзвук в Западна Европа, където празнуват освен победата над мюсюлманите и енергичната помощ, оказана от краля на Полша Ян Собиески. Османската заплаха е отдалечена, но не е премахната. След поражението турската армия отстъпва към Унгария. Наново победен, великият везир разполага щаба си в Белград, където замисля нов поход през следващата пролет. Но в Истанбул противниците на Кара Мустафа паша успяват да убедят султан Мехмед IV да отстрани великия везир, който е екзекутиран в Одрин на 25 декември 1683 г.

Кара Мустафа паша е заместен веднага от каймакам Кара Ибрахим паша, чиято кариера е протекла в управлението на администрацията и на армията.Той бил главен адмирал, а като каймакам (заместник на великия везир) ръководел държавните дела по време на военните походи на Мустафа.

ТРУДНОСТИТЕ НА ИМПЕРИЯТА (1684–1699)

Разгромът на османците при Виена събужда в Европа желание да се възползува от събитието и предизвиква големи надежди за реванш над турците, които изглеждат сломени от това поражение. Ето защо много бързо (зимата на 1683–1684 г.) е образувана коалиция от главните противници на османците: австрийци, руси, поляци, към които се присъединя-

ват Папството и Венеция. Първите походи на участниците в коалицията завършват с победи в Унгария, Трансилвания, Морея, но с неуспех в Подолие и Босна. Венецианците превземат почти цяла Морея и завладяват Атина (25 септември 1687), чиято обсада довежда до разрушаването на част от Партенона; въпреки че завземат Дулчино и Кастелнуово, те претърпяват поражение в Евбея.

За да воюва срещу противниците си, османската държава е принудена да налага извънредни данъци *(имдад-и сеферие)* във всички провинции на империята. Османските монети са повлияни от военните събития: акчетата и пиастрите съдържат все повече и повече мед. След загубата на Офен (Буда, 2 септември 1686) всички градове на империята са обложени със значителни суми за нуждите на войната. Обложени са и доходите от владенията на султана и на членовете на семейството му. Владетелят трябва да прибегне до личните си резерви. Поради необичайна суша през 1687 г. реколтата е слаба, цените се повишават, селяните напускат селата и създават разбойнически банди; войниците, останали без заплати и снабдяване, се бунтуват и потеглят към Истанбул.

В столицата главните управници решават да свалят султан Мехмед IV, който не осъзнавал сериозността на събитията в империята, и да го заместят с брат му Сюлейман II (8 ноември 1687). Но това не успокоява еничарите, които в началото на март 1688 г. превземат султанския дворец, убиват великия везир и предизвикват безредици в Истанбул, където техните ексцесии настройват населението срещу тях. Тогава султанът решава да действува. Новият велик везир Текирдаали Бекри Мустафа паша успява да се справи с бунтовниците и да въдвори ред в столицата, но провинциите също са разтърсени от бунтове.

През септември 1688 г. австрийците превземат Белград, което предизвиква недоволство срещу османското владичество в Сърбия, България и Трансилвания. Насърчено от холандския посланик в Истанбул, османското правителство се опитва да води мирни преговори с Австрия и Венеция, които завършват с неуспех (февруари–юни 1689). Положението се влошава много бързо, защото австрийците възобновяват офанзивата и навлизат в Македония, а венецианците продължават завладяването на Морея. Финансовите трудности се увеличават. Сече се *мангър*, нов вид медна монета, която трябва да замести почти напълно обезценената акче, таксите върху напитките и тютюна отново влизат в сила, взимат се и други данъчни мерки.

За да се справи с трудното положение, султанът назначава за велик везир Кьопрюлюзаде Фазъл Мустафа паша, брат на предишния велик везир Фазъл Ахмед паша, чието име би могло да гарантира възстановяването на реда (25 октомври 1689). Фазъл Мустафа премахва някои извънредни данъци, по-специално тези, с които са натоварени християните в

Румелия, и ограничава цивилните разходи на държавата. През лятото на 1690 г. той започва поход срещу австрийците, наново превзема Ниш (9 септември 1690), Смедерево (27 септември) и Белград (8 октомври). По време на обратния път към Истанбул се опитва да улесни завръщането на изгонените от австрийците селяни в земите им, да вдъхне доверие на сърбите и власите и да назначи по-компетентни и по-неподкупни държавни чиновници по места. В Истанбул той се стреми към реформи, които да заздравят и подобрят функционирането на администрацията. Опитва се да засили контрола над провинциалните чиновници чрез създаването на съвети от представители на местните първенци. Наблюдава се реално възстановяване на правителствената власт и по-специално на властта на великия везир, който при смъртта на султан Сюлейман II успява да наложи своя кандидат – Ахмед II.

Новият султан се възкачва на престола на 22 юни 1691 г. и утвърждава Фазъл Мустафа за велик везир. През юли 1691 г. последният възобновява настъплението срещу австрийците с намерение да си върне Буда. Но при една битка близо до Сланкамен Фазъл Мустафа паша е убит и османските войски са победени. Усилията, положени от великия везир за възстановяване на стабилността, се провалят, защото неговите наследници са незначителни личности. Султан Ахмед II (1691–1695) е без замах и способности да ръководи държавните дела, а още по-малко да приложи реформите на Фазъл Мустафа паша. През 1693 г. започват нови преговори за мир с поддръжката на англичани и холандци. Те обаче не успяват поради непримиримостта на султана. Ахмед II умира на 6 февруари 1695 г. Наследява го Мустафа II, големият син на Мехмед IV. Управлението му продължава до 1703 г.

Мустафа II има силен характер и взима положението в свои ръце. Той ограничава разходите, увеличава данъците върху тютюна и кафето, намалява заплатите на чиновниците, набира нови войници, преустройва флота и сече доброкачествени монети. В 1695 г. и 1696 г. османците бележат няколко успеха. Отново е превзет о. Хиос, а в Гърция венецианците са победени. Но през 1696 г. руската армия начело с Петър Велики завладява Азов. Османците претърпяват особено тежко поражение от австрийците при Зента, на границата между Сърбия и Унгария (11 септември 1697 г.). Великия везир Елмаз Мехмед паша, загинал на бойното поле, е наследен от друг член на семейство Кьопрюлю – Амджазаде Хюсеин паша.

Армията се оказва неспособна да възобнови настъплението и Хюсеин паша започва мирни преговори с посредничеството на посланиците на Англия и Холандия. Мирът е желан и от австрийците, които по това време воюват с французите. Преговорите, започнали през юли 1698 г., завършват в Карловац на 26 януари 1699 г. с подписването на мирен договор с австрийците, венецианците и поляците. Русия го подписва на 15

юли 1700 г.

Спокойно може да се каже, че за османците това е първият неблагоприятен договор. Фактически те губят почти цяла Унгария и Трансилвания, които преминават под властта на австрийците, но запазват Темишварския Банат; поляците получават Подолие и Западна Украйна, венецианците остават в Морея, Коринт, о. Санта Маура и в няколко крепости в Далмация и Босна, но не успяват да се върнат на о. Крит. Градовете и областите, които преди това са плащали данък на османците, след преминаването им под друга власт престават да плащат. Колкото до русите, те получават Азов в Крим, част от Украйна до р.Днестър и успяват да разпростират границите си до Кубан.

Карловацкият договор бележи началото на османското отстъпление от Европа. От това бавно, но неизбежно отстъпление ще се възползуват всички европейски Велики сили. В бъдеще османските граници ще са широко отворени за чужди нахлувания и влияния. Във външните отношения вятърът се променя: османската държава вече не диктува своите правила и не налага решенията си, напротив, тя трябва да се съобразява с противниците си, а понякога и да се подчинява на техните изисквания. Освен това една нова сила се изявява все по-настойчиво. След като завладява голяма част от Украйна, Русия е вече съседка на Османската империя, най-напред в Бесарабия, след това в зоната, заета от кримските ханове, васали на Турция. А действията на цар Петър Велики в края на XVII в. имат ясна цел: достъп до черноморското крайбрежие. Тя се конкретизира с превземането на Азов, признат от турците през 1700 г. И на последно място англичаните и холандците, които посредничат в мирните преговори, получават, както и французите, подновяване на капитулациите и улеснения за своята търговска дейност.

Военните поражения, териториалните и дипломатическите отстъпки показват, че османското превъзходство вече не е така пълно, както преди един век.

Икономическите проблеми

Няма съмнение, че политическите и военните трудности оказват влияние на обществено-икономическото положение на османската държава. Въпреки че представлява огромна географска, човешка, политическа и икономическа общност, империята не е предпазена от промените и развитието в другите части на планетата. Сама по себе си тя е един от най-значителните производители и консуматори в света, но производството ѝ във всички сфери е твърде локализирано, а консумацията, с изключение на Истанбул и някои големи градове, е ограничена в местни рамки. Военните разходи, направени поради конфликтите с Иран и Свещената

лига, имат финансови и данъчни последици: девалвация, допълнителни такси, извънредни данъци, неизплатени заплати, сечене на лошокачествени монети. Еничарите, винаги готови да реагират бързо, се бунтуват многократно; занаятчиите и дребните търговци също негодуват от правителството: неговите финансови изисквания тежат на гражданите, а в още по-голяма степен на селяните от провинциите. По този начин икономическите проблеми се съпътствуват от социалните.

При тези условия вътрешното производство не само не е редовно, но понякога се придружава от недоимък и даже глад, който предизвиква миграция на селяните, повишаване на цените и бунтове в градовете, особено в Истанбул, огромен център на консумация.

По принцип организацията на държавата, поземлените структури, контролът над производството и най-вече транспортът на стоките, продуктите и материалите, необходими за държавните фабрики и за занаятчиите, би трябвало да пречат на появата на икономическа криза. В градовете за потребностите на населението и контрола върху снабдяването се грижат великият везир или неговият заместник за Истанбул – каймакаминът, управителите и кадиите в провинциите. Тъй като не могат да се справят с всичките си задачи, те поверяват част от задълженията си на мухтесиба, особено що се отнася до снабдяването, надзора и контрола на еснафите. В Истанбул например кадията определя цените, които се променят; той помага на мухтесиба, проучва с отговорниците на различните корпорации количествата стоки и продукти, които трябва да се внесат в столицата; в зависимост от нуждите решенията се взимат от великия везир и от Дивана, които уведомяват провинциите за исканията и определят изкупната цена. Нуждите са определени в столицата и заповедите тръгват оттам, но другите операции се извършват на провинциално равнище, а после и на местно. Теоретично те са постоянно под контрола на държавата чрез посредничеството на нейните служители в провинциите. Определените изкупни цени не задоволяват винаги производителите, което способствува за контрабандна продажба, особено на жито. По време на война или на дефицит контролът на държавата е по-строг и се вземат изключителни мерки за доставката на стоки или се забранява експортът на жизненонеобходими продукти. Тази система на снабдяване изисква преди всичко голям авторитет на централното управление и на провинциалните чиновници, който често отсъствува през XVII в. Необходима е освен това координация между различните служби и колкото е възможно по-строг контрол върху производството в провинциите, върху консумацията и потребностите на столицата и на главните градове в империята.

Османската власт се грижи на първо място за снабдяването на столицата с жито. С държавна намеса се определят областите доставчици в за-

висимост предимно от транспортните възможности и количеството на производството в тях. Когато един голям град е разположен в район, където се произвежда жито, той се снабдява пряко и ако в този район се произвежда повече от потребностите, допълнителните количества се изпращат в най-близките провинции, градове и острови: например Мосул се снабдява от областта Нусайбин, о. Родос – от провинциите Ментеше и Теке, островите в Архипелага – от Румелия, Мека и Медина – от Египет, Истанбул – от Тракия, Македония и Западен Анадол – от Влашко и Молдова и в по-малка степен от Украйна и Източен Анадол (провинция Рум).

Държавата рядко се намесва в покупките и транспорта. Тези операции се извършват от търговци и собственици на кораби, работещи или за своя сметка, или за търговците на едро, големите собственици на кораби и даже за високопоставени личности, притежаващи капитали. Именно за тях намеква хронистът Евлия Челеби, когато по повод на търговците на жито и ечемик пише: „Те разоряват моряците; купуват евтино донесеното от тях жито и го складират. Когато сушата и гладът достигнат връхната си точка, те го препродават скъпо. Това са опасни хора, обирджии, които заслужават порицание." Следователно не само не намираме пълен монопол на държавата върху търговията със зърнени храни, но установяваме съществуването на частен капитализъм, очевидно силен и активен. Както при зърнените храни, държавата въвежда система за контрол на снабдяването с месо (говеда и овце). И тук търговците на едро играят значителна роля: наричат ги *джелепкешани*, собственици на големи стада или посредници между собствениците и месарите. Въпреки че работят под надзора на провинциалните чиновници, на кадиите, мухтесибите и т.н., те могат благодарение на финансовата си сила да влияят върху цените, още повече, че държавата изобщо не се явява купувач, освен за снабдяването на сараите.

Тя обаче се намесва при събирането на най-различни такси: митата върху стоките, които се пренасят през империята по море и по суша, транзитни и входни такси, такси върху корабите, такси за продажба и за сключване на споразумения, такси от външните митници, такси за ихтисаба, зависещи от мюхтесиба.

Основните приходи на държавата идват от поземлените данъци, взети от притежателите на лична или дадена под наем поземлена собственост, като тимариотите, които трябва да внасят част от доходите си в държавната хазна. Тези доходи, изчислени и определени от служителите на кадастъра, са вписани в регистрите на дефтердаря в столицата и на финансовите агенти в провинциите. Тази система функционира добре, докато държавата е по-силна от тимариотите и чиновниците. Но когато нейната слабост и неспособността ѝ да ръководи обществените дела из-

лизат наяве, когато основните механизми на управлението са в ръцете на некомпетентни хора, фаворити, продажни чиновници, тогава тимариотите и притежателите на земи се опитват да се освободят от финансовите принуди. С изключение на периода на везирите Кьопрюлю, това се чувствува особено силно през XVII в. и най-вече, когато държавата трябва да посрещне допълнителни военни разходи: данъчните нареждания не се спазват и в провинциите се създават групи за отпор, образувани от знатни хора (аяни и деребейове), които представляват един вид провинциална аристокрация, с която чиновниците се съобразяват. Даже избухват и бунтове като този в Анадола, начело с Абаза Кара Хасан паша; финансовите трудности водят до девалвация на парите, чиято жертва са търговците, занаятчиите или изобщо дребните производители, които имат значително място в икономическия живот на градовете.

С изключение на еничарите, правителствените чиновници и чужденците, всички други жители на един град, освен че принадлежат към своята етническа или религиозна общност, са включени в мюсюлмански или немюсюлмански производителни корпорации (еснафи). Те играят в града строго определена от властта роля по въпросите на икономическия и професионален ред и отговарят на необходимостта от защита на интересите на различните занаятчии, както и на повече или по-малко осъзнатата потребност от професионална солидарност. Те следят да няма нелоялна конкуренция, контролират разпределението на суровините и вносните продукти, както и продажните цени. Тези корпорации представляват добре организирани групи, в основата на които се намират майсторите, работниците и чираците, а над тях – тези, които ги ръководят: шейхът, накибът, дуваджията, чаушът, игитбашията и кетхудата, подпомагани от съвета на старейшините *(ихтиярлар)*. Те в известна степен сковават местния икономически живот, защото всяка от тях има свои привилегии, свои места за продажба или производство. Много строги правилници, разпореждания на султана, на великия везир или на правителството определят основните принципи на съществуването на тези корпорации, които намират в тях гаранция срещу злоупотребите на властта или заплахата от други корпорации. Но постоянното осланяне на тези разпореждания довежда до склероза, до липса на инициативност, до стагнация.

И все пак в някои градове като Смирна, Александрия или Солун са направени опити да се разчупят традиционните рамки, за да се посрещнат новите икономически реалности, причинени от по-голямото присъствие на чужденци и на тяхната продукция, която е плод на по-напредната технология. Обратно, в Истанбул, където се намира резиденцията на султана и има многобройна класа чиновници, които участвуват в живота на корпорациите и допринасят за техните печалби, както и относително ограничен брой чужденци, се създават условия за съхраняването

на една организация, която дотогава е функционирала задоволително и за занаятчиите, и за търговците, и за правителството. Изключенията са малко, като например монетните колебания в средата на XVII в., които пораждат остри реакции от страна на занаятчиите и търговците в столицата.

Външната търговия

Някои от продуктите, произведени в империята, се търсят извън нейните граници: кожи, вълна, памук, коприна, подправки, стипца. От своя страна тя внася калай, хартия, луксозни тъкани, стъкло, подправки и даже монети, защото трябва да плати собствения си внос от Индия и Далечния изток с монети, които са особено ценени в Ориента. Износът към Западна Европа отчасти се покрива с вноса, поради което западноевропейците си дават сметка за значението и изгодата на търговията с монети. Външната търговия не включва зърнените храни и дървения материал, които се считат за продукти от първа необходимост и са забранени за износ; зърното обаче е предмет на контрабанда, особено активна в Егейско море.

През XVII в. обемът на транзитната търговия през османските територии несъмнено не е намалял значително. Изключение може би са подправките, чийто монопол държат холандците. И все пак международната търговия представлява малка част от стокообмена, извършван вътре в империята. Освен това структурите на търговията (кервани, места за смяна на товарните животни, посредници и т.н.) не са изчезнали; те продължават да играят своята роля и се съпротивляват срещу настъплението на европейците. Така османците вече не заемат първостепенно място в международната търговия и някои от стоките, които са продавали или които европейците са идвали да купуват в техните пристанищни градове, вече могат да се намерят и на други места. От това следва и известно монетно обедняване, което обяснява тази търговия с монети, започнала около 1630–1640 г., от която европейците ще се възползват в ущърб на турското правителство.

През втората половина на XVII в. англичаните и холандците се интересуват все повече и повече от американските пазари и най-вече от далечна Азия, като изоставят, все още частично, средиземноморските пазари. Колкото до французите, заети от края на XVI до средата на XVII в. с вътрешните си проблеми, благодарение на дейността на Колбер към 1665–1670 г. те започват енергична търговска експанзия, в която Марсилия ще играе първостепенна роля. Венецианците преживяват последиците от външната си политика, например от войната в Крит между 1645 и 1669 г. и от войната на Свещената лига между 1684 и 1699 г. Те търгу-

ват под френски флаг или от името на гръцки и еврейски търговци от империята, но тези проникванията не бележат особен напредък.

По примера на Франция и Англия по-голямата част от западноевропейските държави са получили от султаните Капитулации и освен посолства в Константинопол са открили консулства и в главните пристанищни градове на империята. В началото основната задача на тези консули, най-често назначавани от търговските камари (Марсилия, Лондон, Амстердам), е да се грижат за своите търговци и да служат за посредници между тях и османската администрация. С течение на времето „официалният" характер на посланика и консулите става все по-ярко изразен (при Колбер консулите се назначават от правителството): те вече не са само защитници на търговците и пратеници на търговските камари, но изпълняват представителни функции на чиновници, изпратени от Великите сили в Османската империя.

От друга страна, нежеланието на турците да се намесват пряко в международната търговия благоприятствува за развитието на чужди търговски агенции в пристанищните градове и засилва ролята на гръцките, еврейските и арменските посредници, което води до по-тесни контакти между чужденците и представителите на малцинствата за сметка на турците. Тези контакти са още по-ефективни и поради факта, че някои служби, в митниците например, се заемат от гърци и най-вече от евреи и чуждите търговци и капитаните на кораби имат работа с тях. Евреите от посредници ще станат участници в международната търговия – в началото като съдружници на чужденци или като наемат английски, а особено по време на Критската война венециански кораби. Гърците, които са по-добре поставени на вътрешния пазар, са във връзка с турските първенци и търговци и се занимават с покупко-продажби в провинцията на стоки от забранените брегове на Черно море за сметка на западноевропейците и на техните доставчици. Те разполагат с кораби, присъствуват в много провинции на империята и се чувствуват близки до европейците. Често се срещат гърци, които служат на посланиците и консулите като преводачи или секретари; постепенно те стават техни протежета: през XVIII в. стават „берат-лии", тоест хора, които имат берат (свидетелство за протекция).

И така постепенно западноевропейското присъствие в главните пристанищни градове на империята по средиземноморското крайбрежие става елемент, в който търговия и политика тясно се преплитат. Вече не се защитават интересите на чуждите търговци пред турската администрация, а се създадава на място клиентела, чрез която може да се оказва политическо влияние. През XVII в. все още не се е стигнало дотам, още повече, че някои велики везири и управители на провинции са зорки пазители на турското надмощие и ни най-малко не толерират опитите на някои чужди представители. Френските посланици например имат този

горчив опит: подновяването на капитулациите на французите се извършва едва през 1673 г. и чак тогава те получават снижаване на митническите права от 5% на 3% подобно на англичаните, холандците и генуезците. Но финансовите затруднения и корупцията нанасят първите пукнатини в тази строгост и европейците и представителите на малцинствата ще се възползуват максимално от това през XVIII в.

Освен големите западноевропейски нации и някои други присъствуват в империята. Известно е, че тосканците (флорентинците) получават подновяване на капитулациите през 1668 г. Този факт не е безинтересен, защото не бива да се забравя, че тосканците разполагат с пристанището Ливорно, където са се установили еврейски търговци, свързани с евреите от Константинопол. Ливорно става един от основните центрове на еврейската търговия в Средиземно море и английските кораби спират там не само да натоварят търсените в Ориента флорентински платове, но и да получат испански пиастри, които се ценят много в Османската империя. Холандците също използуват Ливорно като място за престой.

Рагуза (Дубровник), която трябва да плаща данък на хазната на Великия турчин, се опитва да преживява между венецианците и османците. В Истанбул много малко от нейните поданици наемат кораби и търгуват между италианските градове на Адриатическото крайбрежие и Константинопол. Генуа също е в упадък. републиката е представена в турската столица от посланик, който като че ли не се ползува с голям авторитет пред турците. Генуезците обаче извършват постоянна търговия било за своя сметка, било за сметка на други нации, но тя е достатъчна, за да получат капитулации през 1666 г., които са подновени през 1674 г. От 1660–1670 г. съществен дял от тяхната търговска дейност представлява търговията с монети, но османците реагират и след 1675 г. генуезката търговия запада съвсем, което води до отпътуването на посланика. Краят на XVII в. е и край на шествековното присъствие на генуезците отначало във Византия, а после и в Константинопол.

С изключение на граничните райони, австрийците, поляците и русите търгуват слабо с османците поради военните действия. В края на първата половина на XVII в. австрийският представител Шмид фон Шварценхорн се опитва да постигне благоприятни условия за установяване на редовни търговски отношения между Австрия и Османската империя. Неговият опит претърпява неуспех поради противопоставянето на венецианците и французите. Но през 1665 г. е издаден ферман в полза на търговията с Австрия: тя е скромна и се извършва по Дунав, без да премине по-далеч от град Русе; създадена е даже Левантийска компания, която изчезва към 1682 г.

Поляците получават капитулации през XVI в., които са подновени в 1623 г., в 1640 г., в 1668 г. и в 1678 г. След тази дата отношенията рязко

се влошават и ще бъдат възобновени едва след примирието в Карловац.

Руснаците заявяват присъствието си през XVII в. чрез казаците, чиито първи набези в Босфора през юли 1624 г. предизвикват вълнение в столицата. Дипломатическите отношения са установени малко по-късно и в 1640 г., в 1666 г. и в 1668 г. е изпратен руски посланик в Истанбул. Руското настъпление в Украйна и Кримския полуостров представлява заплаха за империята в Черно море, но в края на XVII в. османците още не са загубили своите търговските позиции, още повече, че в Константинопол руснаците нямат нито търговска организация, нито постоянно пребиваващи търговци. Ако западните сили всячески се стремят да се сдобият с излаз на Босфора, то е заради украинското жито, анадолския дървен материал и за да достигнат Трапезунд, който е отправна точка на търговията с Иран и Далечния изток: те се сблъскват не само с отказа на турците, но и с монопола на иранците и арменците, чиито добре организирани кервани внасят в османската столица коприни от Персия, платове от Индия и други ориенталски стоки.

Много са трудностите за търговските кораби в Средиземно море, но най-голямата опасност са османските корсари и по-специално тези от Северна Африка. Дошли от Алжир, Тунис или Триполи, те имат две зони на действие: Архипелага и Залива – тоест входът към Адриатическо море; загубите в хора, кораби и стоки понякога са значителни. За борба с корсарите се използуват разнообразни средства: преки преговори с тях; нападения срещу самите корсари или срещу техните бази, което понякога води до инциденти с турските власти, като например инцидентът при о. Хиос в 1681 г., предизвикан от генерал Дюкен; пряко договаряне със северноафриканските регентства; искания за намеса на Портата със санкции срещу корсарите и съюзниците им; въоръжаване на корабите; обозна система, използувана от англичаните още от 1650 г., след това от холандците и накрая от французите между 1682 г. и 1684 г.(тя обаче не задоволява търговците и е изоставена); и на последно място морски застраховки, чийто процент зависи от политическите събития.

Въпреки че международната търговия заема определено място в икономическия живот на империята, не трябва да ѝ се отдава прекалено значение, както се е правило досега, когато историята на Османската империя се е пишела главно по западни източници. Нейните резултати обаче ще се почувствуват през XVIII в.

Социалните проблеми

Несъмнено политическите и икономическите проблеми сериозно тегнат върху обществения живот на османците. Финансовите и монетарните трудности, намаляването на доброкачествените монети, изискването за

плащане на данъците в пиастри с висока проба, злоупотребите на местните чиновници водят до недоволство и бунт на първо място от страна на тези, които получават от правителството все по-малки и по-нередовно изплащани възнаграждения и които в същото време са вековната опора на режима – еничарите. Те представляват действената сила на империята и като такава трябва да са привилегировани. Фактически те невинаги са жертва на политическите конфликти по върховете на държавата, (които понякога са предизвикани от тях), нито на икономическите трудности, защото се ползуват от определени материални предимства. С течение на времето добрата организация на еничарския корпус дълбоко се променя: рекрутирането вече не се извършва чрез девширмето, задължението за встъпване в брак съществува само формално, предаването на длъжността на синовете им става обичайна практика, така както и продажбите на постовете; и най-сетне – немалко еничари в Истанбул се залавят с дребна търговия. Очевидно е, че те не възприемат проектите за реформа на Осман II по отношение на техния статут, както и монетарните манипулации, чиито жертви се оказват поради факта, че са платени от държавата.

При тези условия османската власт трябва или да отстъпва пред исканията на еничарите (заплащане с доброкачествени пари, отстраняване на непопулярните ръководители), или да им се наложи чрез действията на един енергичен владетел. Султан Мурад IV намалява броя на еничарите от 100 000 на 60 000, а великите везири Мехмед и Фазъл Ахмед Кьопрюлю не се поколебават да екзекутират водачите на бунтовете им. След неуспешната обсада на Виена и пораженията през 1684–1686 г. еничарите отново се бунтуват; те дори превземат и ограбват двореца и предизвикват смут в столицата: този път срещу тях се опълчва населението. Това е последният голям бунт на века.

Това, което се случва сред еничарите, става и сред другите социални категории. В градовете и най-вече в столицата занаятчиите и дребните търговци са първите потърпевши, когато става дума да се събират данъци в доброкачествени пари. Техният бунт от 1651 г. не е последен и показва недоволството на населението от властта, която е неспособна да ръководи добре държавата. Трябва да се посочи социалният характер на този бунт, особено когато става дума за едно толкова традиционно общество, каквото е османското.

В провинцията изискванията на правителството тежат на гражданите, но най-вече на селяните, които освен това страдат от злоупотребите на поземлените владетели, тимариотите и цивилните чиновници. Впрочем отбелязва се еволюция в поземлената система. Все по-често тимарите стават наследствени и се смятат за собственост на отделен индивид, а не като временно дадени от държавата. Така постепенно се създава катего-

рия поземлени собственици, деребейове, които не са селяни по произход, а са придобили земите си или чрез поста си, или чрез покупка. Деребейовете са част от аяните (провинциалните големци) или са свързани с тях и образуват един вид провинциална аристокрация. Селяните нямат никакви средства: заставени да плащат данъци и да дават част от продукцията си, те могат само или да правят заеми и в крайна сметка да се разорят, или да преотстъпят земите си. Мнозина стават селскостопански работници (ратаи) или отиват в града, а други образуват разбойнически банди. Трябва да се отбележи, че през XVII в. в Анадола избухват бунтове с подчертано социален характер. Когато са оглавени от военни предводители, те се превръщат в политически въстания срещу правителството. Потушаването им не премахва дълбоките причини за тяхната поява и войните от шестдесетте години не спомагат за възстановяване на положението. Едва след взимането на властта от Мустафа II и мира от Карловац вътрешните условия отбелязват известно подобрение.

През по-голямата част на XVII в. османската власт несъмнено претърпява значителен упадък. Султаните са в повечето случаи слаби или неспособни и предпочитат удоволствията на двореца пред управлението на държавата. Както видяхме, държавните дела преминават в ръцете на султанските майки (Кьосем, Хадидже Турхан) и техните фаворити или на великите везири, които са истинските държавници от 1656 г. и почти непрекъснато до края на века .

На по-ниското стъпало в йерархията, чиновниците от военната и гражданската администрация както в Истанбул, така и в провинцията често показват същата неспособност и смятат назначаването си на някакъв пост (най-вече в провинцията) като средство за извличане на финансова изгода. Управителите на провинциите (бейлербейове) и тези на областите (санджакбейове) се свързват с деребейовете и аяните, като по този начин всички увеличават властта и богатството си. В някои градове, където има чужденци, например големите пристанища, съществуват още по-благоприятни условия за административните чиновници и високопоставените лица, тъй като чужденците са длъжни да се отнесат към тях при своите сделки и търговия. Стига се дотам, че се пренебрегва столицата, като се създава един вид местна власт, чиито прояви ще са много по-изявени през XVIII в.

Правителствените чиновници на най-високите постове обикновено се избират сред дворцовите фаворити и кръга високопоставени личности в столицата; ако има някой, който да не е от този ранг, то е, защото е бил в услуга на някоя висшестояща личност, която се е погрижила за кариерата му. Другите постове се дават на хора, които по принцип са получили образование в разпръснатите из цялата империя училища: отначало училища при джамиите, където се изучават четене и писане, след това

по-усъвършенстваните училища, в които се разширява най-вече религиозната култура, и най-накрая медресетата, където се получава „висше образование"; след завършването им може да се избере юридическа или религиозна кариера (улеми, кадии и т.н.) или административна дейност в различните служби на Дивана. Друга възможност дават училищата в сарая, където отначало били приемани част от младежите, събрани чрез девширмето; по-късно там постъпвали синове на чиновници и протежетата им, които получавали възпитание, образование и възможност постепенно да изкачат административната стълбица. Но тази „административна култура" не еволюирала след XV и XVI в. и не отчитала промените, настъпили в империята и в света. Чиновниците остават прикрепени към закостенели текстове, които забраняват всякаква промяна и напредък. Администрацията склерозира и е неспособна да отговаря на новите ситуации.

И все пак империята живее, работи, произвежда, консумира. Ако понякога избухва глад, най-вече в Анадола, на други места снабдяването е редовно. Редовно се доставят суровини за държавните фабрики и работилниците на занаятчиите и се обслужват дюкяните на търговците. В градовете и предимно в столицата – правителството зорко следи за това – е създадена организация, която ръководи живота в града; в нея участвуват великият везир (или заместникът му, каймакаминът), управителят, кадиите, мюхтесибът, градоначалникът, полицейски агенти, еничарски отряди, разни отговорници и най-вече представители на съсловните сдружения. Последните играят голяма роля в икономиката на града и в обществения му живот, защото по принцип нито един жител не може да просъществува извън корпоративните рамки, които му осигуряват работа, сигурност, солидарност независимо от това дали е мюсюлманин, или не.

По това време религиозните проблеми като че ли не се поставят остро. Мюсюлманите, сунити или шиити, строго спазват религиозните обреди и не се отбелязва никаква липса на толерантност към другите религии. Въпреки това непочитането на Бога и свободомислието строго се наказват от религиозните власти. Множество мюсюлмани принадлежат на различни ордени: *мевлеви, бекташи, календери, руфаи, ахмеди*, но това зависи най-вече от тяхната социална или професионална среда. Немюсюлманите могат да изповядват религията си, ръководени от патриарх (гръкоправославен, арменски) или главен равин, които ги представляват и отговарят за тях пред османското правителство. Християни и евреи живеят в един вид симбиоза с мюсюлманите и е сигурно, че структурата на корпорациите играе съществена роля за това. В един град като Истанбул съжителството е явен факт и мерките на нетърпимост или антималцинствените прояви са изключение.

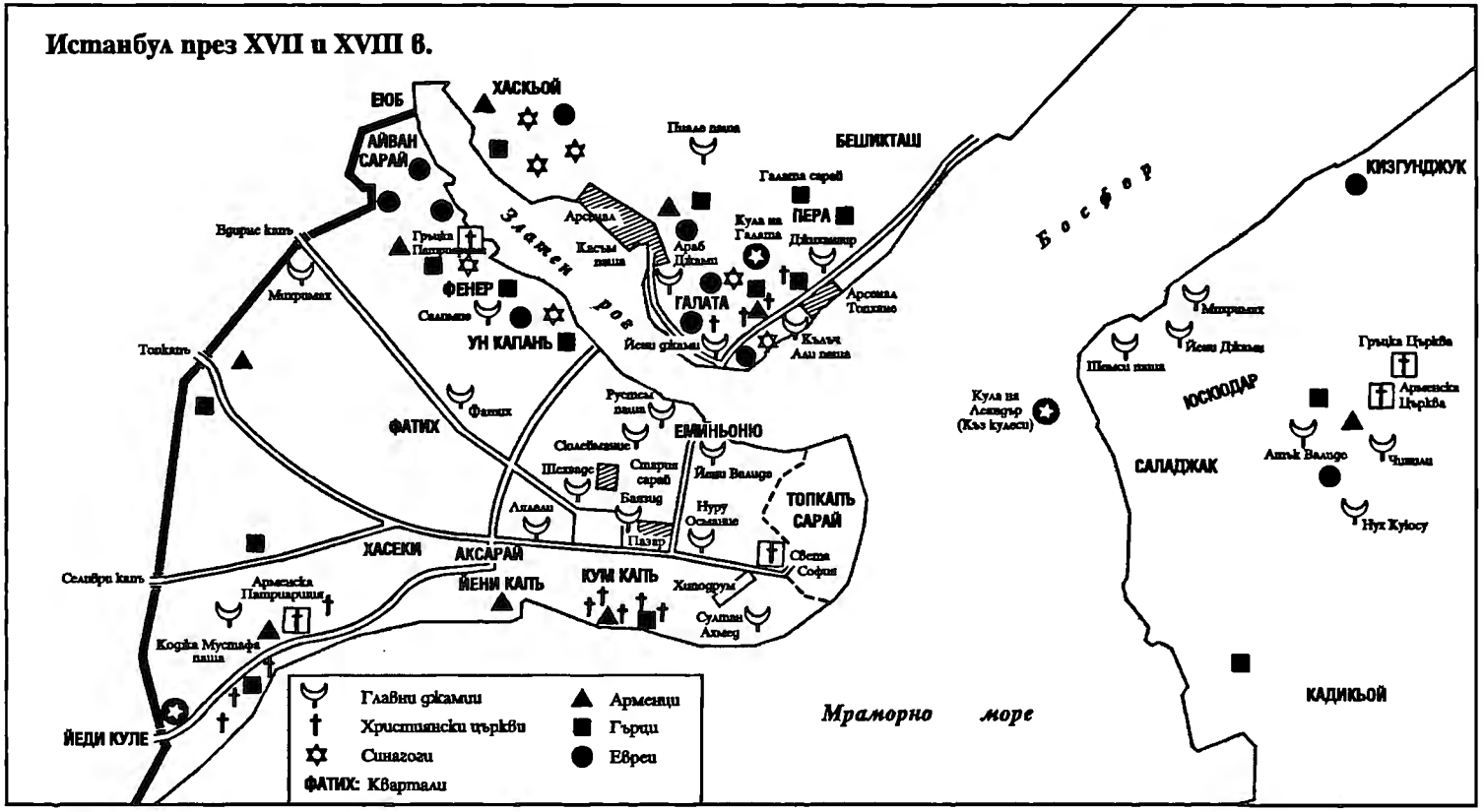
Истанбул през XVII и XVIII в.
ЕЮБ
ХАСКЬОЙ
АЙВАН САРАЙ
Пиале паша
БЕШИКТАШ
Галата сарай
ПЕРА
Кула на Галата
Дяхаммир
Арсенала
Касъм паша
Араб Дяами
Златен рог
Босфор
Едирне капъ
Митрополит
Гръцка Патриаршия
ФЕНЕР
Свалмане
ГАЛАТА
Арсенала Топхане
УН КАПАНЬ
Йени джамия
Къчук Али паша
Топкапъ
Фанарис
ФАТИХ
Русчук паша
ЕМИНЬОНЮ
Сюлеймание
Шехзаде
Стария сарай
Йени Валиде
ТОПКАПЪ САРАЙ
Ахмедие
Баязид
Нуру Османие
Пазар
Света София
ХАСЕКИ
АКСАРАЙ
Селимбри капъ
Армянска Патриаршия
ЙЕНИ КАПЪ
КУМ КАПЪ
Хиподрум
Султан Ахмед
Коджа Мустафа паша
ЙЕДИ КУЛЕ
Главни джамии
Християнски църкви
Синагоги
ФАТИХ: Квартали
Арменци
Гърци
Евреи
Мраморно море
КИЗГУНДЖУК
Митрополит
Йени Джамия
Шемси паша
Гръцка Църква
Арменска Църква
ЮСКЮДАР
Кула на Леандър (Къз кулеси)
САЛАДЖАК
Аптък Валиде
Чинили
Нух Кюосу
КАДИКЬОЙ

ИНТЕЛЕКТУАЛЕН И ХУДОЖЕСТВЕН ЖИВОТ

През XVII в. склерозата сякаш обхваща и света на изкуствата, а в по-малка степен – този на литературата. Намалените средства на султана и загрижеността на висшите сановници за собственото им благополучие, а не за общото благо ограничават чувствително сумите, отделяни за големи строежи. През XVII в.в Истанбул са построени само две големи джамии. Едната е джамията на Ахмед I (от 1609 до 1616 г.), изградена на мястото на Хиподрума, известна днес като „Синята джамия" поради тоналността на фаянсовата украса, с която тя всъщност непосредствено продължава традицията на султанските джамии от XVI в. Втората е джамията „Йени Валиде" (започната през 1597, но завършена през 1663 г.) в Еминьоню, която не съдържа нищо ново и оригинално. Въпреки че тези джамии са добре изпълнени в архитектурно отношение и че техните фаянсови орнаменти са особено грижливо изработени, те не са особено оригинални и фаянсовата украса не притежава качеството и изяществото на тази от XVI в. Създателите им се задоволяват с копирането на старите модели.

При Мурад IV се наблюдава известно оживление в строителството, например в Истанбул, но става дума само за скромни здания, понякога даже за чешми. Построяването на големите ханове или кервансараи (Везир хан – 1647 г., Бююк Валиде хан – 1650 г., Египетския пазар – 1660 г.) свидетелствува все пак за известна икономическа активност.

В областта на литературата дълго време епохата на Сюлейман Великолепни се е смятала за Златен век. Истина е, че повечето писатели през XVII в., включително и хронистите, продължават да следват предишните традиции, но трябва да се отбележи, че някои историци са и автори на политически произведения, които са понякога критични, още повече, че самите те са били в османската администрация и са виждали нейните недостатъци. Такъв е Кочи бей (починал през 1650 г.), който бил съветник на султан Мурад IV и го тласкал към едно силно управление. Мустафа Али е автор на учебник за възпитание на владетелите, където той излага своите разсъждения относно причините за упадъка на династиите, Хаджи Калифа (или Кятиб Челеби, починал през 1657 г.), написал две произведения за реформите, необходими за империята, и публикувал една турска версия на *Атлас минор* от Меркатор и Хондиус, както и превод на една *История на франките*, което свидетелствува за известна отвореност към Запада. Хюсеин Хезарфен (починал през 1691 г.), чиновник в хазната, който може би е владеел чужди езици и е бил във връзка с европейските драгомани, написал произведения върху организацията на османската държава и показал причината за упадъка ѝ по-специално в областта на финансите, като е предложил някои средства за премахване-

то му. Найма (1655–1718) е автор на една *Хроника* (1591–1659), която представлява върха на османската историография. Въпреки че *Хрониката* му не е оригинална в излагането на фактите, тя съдържа множество коментари върху администрацията и възможните реформи. И най-сетне има един писател, който излиза извън обичайното. Това е Евлия Челеби (1611–1683), които с прост и цветист език разказва за многобройните си пътешествия във и извън Османската империя. Неговото описание на местата, които е посетил – и даже на тези, които не е посетил! – е колкото точно, толкова и плод на въображението му и представлява капитален труд, който обаче трябва да се използува предпазливо.

Трябва да се отбележи обаче, че тези автори нито за миг не поставят под въпрос идеята за империя и че нямат свои виждания за тази империя. Те предлагат подобрения – още не се говори за реформи, – които засягат само някои елементи от административната машина, а не самата машина, нито поведението на хората като поданици на империята. От османските хронисти не може да се създаде ясна представа за вътрешния живот на държавата, която не се оспорва даже и ако не изглежда толкова съвършена, колкото би трябвало да бъде.

Обратно, от западна страна има еволюция във възгледите за Османската империя. Естествено, тя продължава да се възприема като държава, чиято мощ е значителна и която крие все още много тайни особено в областта на религията, но по-далновидните и по-опитни наблюдатели правят и по-критични проучвания. Това се отнася в най-голяма степен за драгоманите, преводачи при западните посланици, които, както например френските, се появяват през втората половина на XVII в. Познаващи добре ориенталските езици, те могат по-добре да подходят към фактите и хората, да влизат в преки връзки с личностите в османската държава. На тях се дължи взаимната отвореност и ролята им, все още скромна през XVII в., ще има значителни последици през XVIII в. Благодарение на техните описания и на връзките им на Запад опознават по-добре османския свят. Но той е поле на дейност и за търговците. Във всяко отношение – военно, интелектуално, икономическо – той е обект на нарастващия натиск на европейците, които по това време са в пълно настъпление, защото Османската империя вече не само привлича тяхното любопитство, но и открива възможности за възвръщане на територии или поне за задържането ѝ в по-тесни географски граници.

По времето, когато се сключва договорът в Карловац, Османската империя няма вече великолепния си образ от миналото. Първите поражения и този неблагоприятен за нея договор са доказателства за отслабва-

нето ѝ. В тази държава, в която дотогава султанът е почитан като светски и духовен водач, военните брожения и бунтовете в двореца довеждат до посегателства върху самата личност на владетеля. Представата за великия повелител, абсолютен господар, представител на Аллаха на земята, една едва ли не свещена личност, постепенно се замества от възгледа за принц, който по същество е земен и чиито деяния могат да бъдат оценявани и осъждани. За чуждите нации това е значителна промяна, която позволява на техните представители да не се прекланят така лесно пред решенията на султана или на неговите везири.

Правителствените размествания все пак не водят до промяна в политическата линия на османците. Администрацията не е дълбоко разтърсена от нестабилността на управлението или бунтовете. Тя си остава рутинна и в плен на своите традиции и практики и поддържа или въвежда навсякъде, където се намесва, формализъм и стагнация. Тя пречи на обществения живот, задържайки хората, били те мюсюлмани или немюсюлмани, в строго ограничени политически и човешки рамки. Тя пречи и на икономиката, контролирайки стриктно корпорациите и пазарите и забранявайки всякакво изменение в корпоративните и търговски структури. Опозицията срещу нейното влияние се изразява или чрез бунтове, или чрез злоупотреби с властта, извършвани най-вече от висшите чиновници в провинцията.

Въпреки всичко това османците все още са сила, с която всеки трябва да се съобразява. През XVII в. в техния актив трябва да се постави превземането на Багдад и на Ирак, завладяването на Крит и заплахата пред стените на Виена. Но те са и побеждавани неколкократно, а неуспехът им при Виена намира огромен отзвук на Запад. Той може би не отговаря на действителността, но способствува за отмирането на мита за непобедимостта на османците и позволява на европейците да се държат по-решително в отношенията си с управляващите в Истанбул.

Това ново поведение се проявява в засилване на западното присъствие, в установяване на търговски бази, в оформяне на политическо влияние, което ще играе все по-голяма роля сред малцинствените и най-вече сред християнските групи в името на известна духовна общност. В тази област французите, както и руснаците ще заемат все по-голямо място през последните двадесет години на века. Съзнателно или не, започва процесът на вътрешно проникване, който все още не означава дезинтеграция на османската държава, нито разпадане на империята, но отваря пътя към тях. В историята на Османската империя XVII в. представлява преходен период между апогея и залеза на империята. Безспорно тя съвсем не е победена и ще просъществува още два века. Но вече не притежава устрема и динамизма, довели до нейните успехи, а съпротивата ѝ срещу натиска на европейците постепенно ще отслабва.

ОСМА ГЛАВА

ОСМАНСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ XVIII в.: НАТИСКЪТ НА ЕВРОПА

Робер МАНТРАН

За османската държава XVIII в. оставя дълбоки следи в две направления. От една страна, това са нейните външни проблеми – постоянен източник на конфликти със съседните държави, особено с Русия и Австрия. Именно тези конфликти довеждат до загуби на територии за османците и до значителнен упадък на нейния образ както в очите на западните държави, така и на поданиците на империята, упадък, подсилен от катастрофалния договор при Кючук Кайнарджа. От друга страна, някои проницателни личности осъзнават необходимостта от реформи във функционирането на главните механизми на османската държава, като се започне от армията и флотата, които търпят големи поражения и не успяват да попречат на руското настъпление към Черно море и на руското проникване сред православното население на империята. Тя вече не получава дори и морална помощ от Франция и Англия, които са заети в други части на света и само понякога се опитват да служат като посредници при някои преговори. Ако европейските провинции са привлекателен обект за руснаци и австрийци, то арабските провинции не само не помагат на османското правителство, а показват явен стремеж към автономия. Това се отнася както за Сирия и Египет, така и за някои провинции в Северна Африка.

Освен това османската държава понася тежестта на все по-силния чуждестранен икономически натиск, който ограничава възможностите ѝ за финансови постъпления. И в тази област са необходими структурни реформи, но духовете не са все още готови за това. Ако годините от 1770 до 1774 са катастрофални, именно поради това те ще доведат до започването на първите истински опити за обновление на империята.

ВЪНШНИ ПРОБЛЕМИ

От мира при Карловац (1699) до турско-персийския договор (1746)

След като мирът бил възстановен, някои ръководители на османската държава почувствували нужда от преобразования в нейното функциони-

ране, за да я върнат в правия път. Те осъзнават необходимостта да се опознае външния свят, за да разберат по-добре причините за военните успехи на едни страни и за икономическия динамизъм на други. Последните години на XVII в. били жестоки за османците и някои велики везири като Амджазаде Хюсеин паша, Рами Мехмед паша, Чорлулу Али паша, а по-късно и Дамат Ибрахим паша ще се опитат да избегнат нови провали на империята, като пристъпят към вътрешни реформи и се постараят да държат Османската империя вън от европейските конфликти.

Обстоятелствата обаче ще я въвлекат в нови войни. Така кралят на Швеция Карл XII, принуден да избяга, след като Петър Велики го побеждава при Полтава (юли 1709), намира убежище при турците. Стараейки се да си възвърне трона, подкрепен от поляците, кримския хан и османските привърженици на войната, той кара турците да обявят война на Петър Велики. Но царят ги изпреварва, изпраща ултиматум, който не е приет, и войната започва. Победен, Петър Велики подписва през 1712 г. мир, чрез който си запазва Украйна, но трябва да преотстъпи предишните си завоевания. Силна поради успеха си, партията на привържениците на войната в Истанбул иска да поднови битката с русите. В крайна сметка Одринският договор (24 юни 1713 г.) поставя край на военните действия, а Карл XII се прибира в страната си.

Но привържениците на войната не се отказват. Водени от великия везир Силяхдар Али паша, този път те се обръщат към Венеция, за да си възвърнат завзетите от нея територии в Егейско море (декември 1714). И наистина през лятото на 1715 г. Морея е завладяна наново и крепостта Суда в Крит пада в ръцете на турците. След това те се залавят с австрийците с цел ново завладяване на Унгария (лятото на 1716). Австрийската реакция е много бърза. Те завземат Трансилвания (октомври 1716), а след това и Белград (август 1717), докато венецианците напразно се опитват да си върнат Морея. Новият велик везир Дамат Ибрахим паша, осъзнавайки границите на османските възможности, подписва мира при Пожаревац (21 юли 1718). Австрия получава Трансилвански Банат, Западна Влахия и Северна Сърбия с Белград; Венеция не получава нищо и занапред вече не играе важна роля; османците си запазват Морея и дават на австрийците същите икономически предимства, каквито вече имат другите западни сили. Австрийците печелят най-много от този епизод и между тях и османците се въдворява мир, който продължава през цялото управление на великия везир Дамат Ибрахим паша (1718–1730).

Но ако мирът тържествува по западните граници на империята, ако великият везир се старае да подобри дипломатическите отношения с европейските сили, поддържайки редовни отношения с посланиците им в Истанбул и изпращайки османски представители в основните столици – Виена (1729 и 1730), Париж (1720–1721), Москва (1722–1723), Варшава

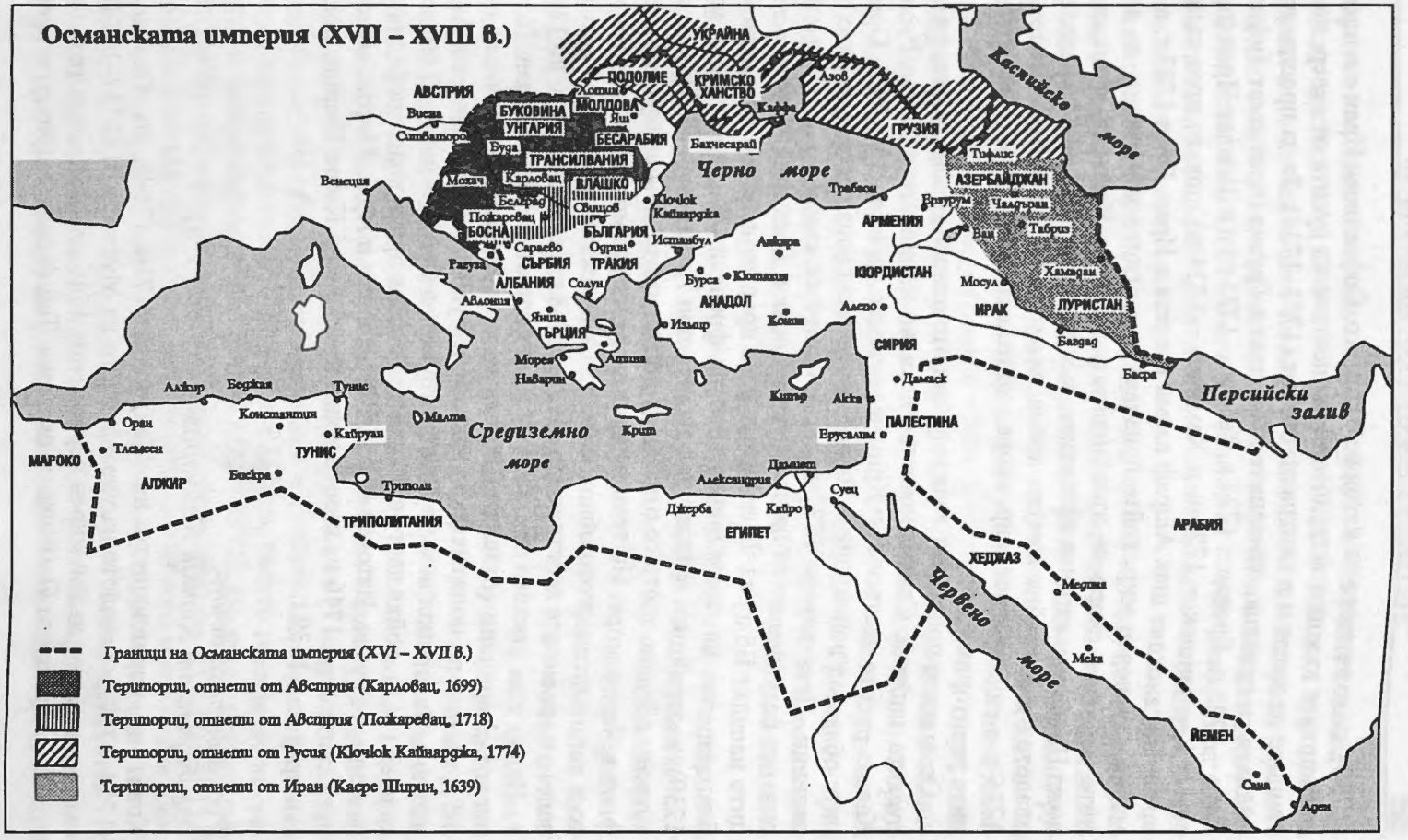
Османската империя (XVII – XVIII в.)
УКРАЙНА
ПОДОЛИЕ
Хотин
КРИМСКО ХАНСТВО
Азов
Каспийско море
АВСТРИЯ
Виена
БУКОВИНА
МОЛДОВА
Яш
Сигиатор
УНГАРИЯ
БЕСАРАБИЯ
Буда
Бахчесарай
ГРУЗИЯ
Тифлис
ТРАНСИЛВАНИЯ
Черно море
Венеция
Мохач
Карловац
ВЛАШКО
Трабзон
АЗЕРБАЙДЖАН
Ерзурум
Чалдъран
Белград
Свищов
Кючюк Кайнарджа
Пожаревац
АРМЕНИЯ
Ван
Табриз
БОСНА
БЪЛГАРИЯ
Истанбул
Анкара
Сараево
Одрин
Дубровник
Ragusa
СЪРБИЯ
ТРАКИЯ
КЮРДИСТАН
Мосул
Хамадан
АЛБАНИЯ
Солун
Бурса
Кютахия
Авлона
АНАДОЛ
Алепо
ИРАК
ЛУРИСТАН
Янина
ГЪРЦИЯ
Измир
Коня
Багдад
СИРИЯ
Морея
Атина
Басра
Персийски залив
Наварин
Дамаск
Алжир
Беджая
Тунис
Кипър
Акка
Малта
Средиземно море
Крит
ПАЛЕСТИНА
Оран
Константина
Кайруан
Ерусалим
МАРОКО
Тлемсен
ТУНИС
Бизерта
Триполи
Александрия
Дамиет
Суец
АЛЖИР
ТРИПОЛИТАНИЯ
Джерба
Кайро
ЕГИПЕТ
АРАБИЯ
ХЕДЖАЗ
Червено море
Медина
Мека
ЙЕМЕН
Сана
Аден
Граници на Османската империя (XVI – XVII в.)
Територии, отнети от Австрия (Карловац, 1699)
Територии, отнети от Австрия (Пожаревац, 1718)
Територии, отнети от Русия (Kючюк Кайнарджа, 1774)
Територии, отнети от Иран (Касре Ширин, 1639)

(1730), положението на изток не е същото. Сефевидски Иран е в плен на вътрешни и външни затруднения (нашествие на русите от север, на афганците от изток и в централната част (1723–1724). За да предпазят западната си граница, османците настъпват в Грузия (превземат Тифлис и Гори – 1723 г., Ереван – 1724 г., Табриз – 1725 г.) и в Западен Иран (превземат Керманшах – 1723 г. и Хамадан – 1724 г.), докато през същото време афганският шах Ашраф взема властта в Иран. През 1727 г. в Хамадан е сключен мир, който признава османските завоевания, но военните действия скоро се възобновяват, докато в Исфахан афшарският вожд Надир хан изгонва афганците, възстановява временно сефевидския владетел и в крайна сметка взима властта (1736 г.). През септември 1736 г. е сключен нов мир, според който османците изоставят завладените територии.

Османците подписват този мир, защото отново трябва да отвърнат на руската заплаха. След множество локални инциденти в Южна Русия и Кавказ русите настъпват в Крим и завземат Азов (април 1736). Османците обявяват война, опитвайки се да въвлекат западните сили като посредници. През януари 1737 г. австрийците се съюзяват с русите и се опитват безуспешно да настъпят към Босна и България, докато османците нападат Белград. В крайна сметка пред този град е подписан мир благодарение на посредничеството на френския посланик (септември 1739): австрийците връщат полученото при Пожаревац, запазва се статуквото с Русия, която се отказва от поддръжката на военен и търговски флот в Черно море. По този начин белградският мир освещава военното и дипломатическото обновление на Османската империя и прекратяването на военните действия с русите до 1768 г. и с австрийците до 1788 г.

Надир шах поставя началото на нова фаза от войната с Иран. По религиозни причини (отказ от „петата мюсюлманска теологическа школа“), както и по политически такива (след успехите си в Индия и Афганистан), Надир шах иска да господствува над Средния изток. В обявената през 1743 г. война двете враждуващи страни претърпяват победи и поражения в Грузия, Източен Анадол, Кюрдистан и Ирак. Мирът, сключен през септември 1746 г., възобновява договора от Касре Ширин, подписан през май 1639 г.

Руско-турска война; договорът от Кючюк Кайнарджа (1768–1774)

Краят на управлението на Махмуд I (1730–1754), на Осман III (1754–1757) и началото на управлението на Мустафа III (1757–1774) се съпътствуват от дълъг мирен период – от 1746 до 1768 г. – и този факт е забележителен за Османската империя. Той съвпада впрочем с време-

то, през което самите западни сили се намират в конфликти (война за австрийско наследство, 1740–1748, Седемгодишна война (1756–1763) и следователно се занимават по-малко с Османската империя. Турските ръководители, и по-специално султан Мустафа III и великият везир Коджа Раиб паша (1757–1763), се възползуват от всичко това, за да пристъпят към вътрешни реформи, а поради нарастващата опасност от Русия и към нововъведения в армията.

Раиб паша и неговите приемници били привърженици на мира и осъзнавали относителната слабост на османците, но не така мислел Силяхдар Махир Хамза паша. Повикан на помощ от поляците, воюващи с русите, и разтревожен от намеренията на последните по отношение на Крим, той изпраща на Екатерина II ултиматум, който изисква оттеглянето на русите от Полша (октомври 1768). Естествено, той е отхвърлен. Османската армия тръгва на поход, без да е добре подготвена и екипирана и без твърдата подкрепа на кримските татари (март 1769). Обратно, русите грижливо са организирали военния си план; през април 1769 г. те настъпват по всички фронтове, от Подолие до Грузия, а в края на 1769 г. завземат крепостта Хотин и окупират Молдова. През следващата година идва ред на Влашко и на Буджак. Руското предложение за мир е отхвърлено от османците.

Първите успехи на Екатерина II насърчават идеята ѝ за засилване и разширяване на руското влияние в православните страни в южната част на Балканите и по-специално в континентална Гърция и Морея. Нейните агенти подтикват местното население да се бунтува срещу турците; тези бунтове трябва да бъдат подкрепени от руския флот. Тъй като Екатерина II не притежава флот в Черно море, през юли 1769 г. потегля балтийският ѝ флот. Командуван от адмирал Алексей Орлов, той навлиза в Средиземно море и след един престой в Ливорно пристига пред Корон, а след това обсажда Модон. Но силна буря проваля плановете на русите, които изоставят бунтовниците от Морея на собствената им съдба; турците ги разгромяват (април – май 1770) и това ги изпълва с трайна ненавист. Османският флот, който се е установил в пристанището Чешме, недалеч от остров Хиос, е разбит от руснаците (7 юли 1770). Те вече могат да действуват безпрепятствено в Егейско море и в източната част на Средиземно море, до Сирия и Египет, където подкрепят въстанието на мамелюкските бунтовници (1771–1772). Но нищо значително не се случва въпреки назначаването на руски губернатор в Спорадес. Положението остава неясно до подписването на договора при Кючюк Кайнарджа, след което руският флот се завръща в Балтийско море.

Макар че идването на този флот в Средиземно море предизвиква огромно стъписване, все пак акцията на войските на Екатерина II е най-успешна в Крим и в крайдунавските княжества. И наистина, възползувай-

ки се от съперничеството между кримските князе, русите превземат Крим, Влашко, Добруджа, Русе. Мирните преговори, започнали през август 1772 г., пропадат поради това, че руските искания са неприемливи за османците. Войната започва наново в полза на русите, които преминават Дунава и проникват в България. Руските условия за мир като цяло са приети от новия султан Абдул Хамид I, поел властта през януари 1774 г., но ги спъва упоритото му желание да запази сюзеренитета над Крим. Екатерина II започва нова офанзива в България. Победен при Козлуджа, султанът иска мир, който е подписан през 1774 г. в Кючюк Кайнарджа.

Този договор, най-неблагоприятният от подписваните дотогава от османците договори, потвърждава мястото на русите в международните дела и успеха на тяхната експанзия. И наистина, макар че се отказват от Молдова, Влашко и Бесарабия, те получават Азов, териториите между Днепър и Буг, областите Кубан и Терек; Крим е признат за независим. Освен това русите получават правото да имат постоянен посланик в Истанбул, да построят църква и да покровителстват православните жители на столицата; много скоро те ще разширят това право и върху православното население на Румелия, а после и на цялата империя. Те получават също така правото да имат търговски кораби в Черно и Средиземно море. От друга страна, османците дават политически свободи на румънците, а австрийците получават Буковина.

Въпреки че условията на договора са строги, османците избягват най-лошото поради въпроса с Полша, който пряко интересува русите. И все пак истината е, че престижът на империята намалява все повече и повече и че тя се превръща в привлекателна плячка за съседите си. За това способствуват вътрешната ѝ слабост, посредствеността на армията ѝ, дестабилизацията на провинциите, както и политическата, икономическата и териториалната експанзия на Великите европейски сили. Някои от тях, загрижени за съдбата на далечните си колонии, се задоволяват с поддържането на дипломатическите и търговските си позиции, а други (особено Франция) се стремят да намерят в Средиземно море компенсация за задморските си разочарования. Най-вече Австрия и Русия, чиито цели се съсредоточават изключително в централната, балканската и крайдунавската части на Европа, оказват постоянен натиск върху Османската империя, без да престават взаимно да се следят.

Без да бъде напълно изолирана и зависима от своите опасни съседи, Османската империя в този момент може да разчита на външни съюзи и помощ. За да се противопостави на многобройните и разнообразни форми, които приема натискът на нейните противници, тя трябва на всяка цена да обнови основните си държавни структури.

АХМЕД III: ОПИТИ ЗА ОБНОВЛЕНИЕ (1703–1730)

През периода от 1700 до 1774 г. сред някои ръководни среди в Османската империя се заражда нов манталитет, който ги насърчава, от една страна, да се отворят към европейските държави, а от друга, да пристъпят към реформи ако не на структурите, то поне на функционирането на институциите. Но тези реформи са посрещнати враждебно от консервативните елементи, които се страхуват от загубата на своите привилегии и от една силно повлияна от европейските идеи и технологии еволюция. Ето защо можем да установим, че властта се поема ту от консерватори, ту от реформатори, докато в империята аяните (поземлени собственици, висши военни, цивилни, а и религиозни чиновници) заемат все по-голямо място за сметка на по-скромните обществени класи и особено на селяните. Освен това слабостта на централната власт, понякога твърде очевидна, насърчава някои провинциални елементи, най-вече в арабските страни, в стремежа им към автономия, която султаните най-често са принудени да приемат на практика, но не и на теория. Идеята за единна държава, ръководена от султан, признат като върховен владетел от всичките си поданици, не е поставена под въпрос даже и в най-трудните моменти, породени от конфликтите с различни сили и от бунтовете и въстанията, които избухват по това време.

Амджазаде Хюсеин паша и непосредствените му приемници (1699–1718): отваряне и приемственост

Велик везир по време на подписването на мира при Карловац, Амджазаде Хюсеин паша (от фамилията Кьопрюлю) разбрал, че османската държава изостава по отношение на европейските сили и че функционирането ѝ трябва да бъде оздравено и обновено. За да възвърне доверието във властта, противно на много свои предшественици, Хюсеин паша намалил таксите върху различни продукти (олио, сапун, кафе, тютюн), опростил данъците на селяните, които са се завърнали в земите си, и на търговците, започнали наново своята дейност, подпомогнал постоянното установяване на номадите в някои области на Източен Анадол и Кипър. Намаляването на постъпленията от данъци и такси е компенсирано от чувствително съкръщаване на броя на *капъкулу*, които от 83 700 през 1690–1691 г. стават 59 000 през 1701 г., а еничарите от 70 000 достигат до 34 000. Регистрите за преброяване на тимарите също строго се контролират и известен брой спахии са лишени от функциите си. Тези мерки водят до оздравяване на финансите и позволяват даже известно оскъпяване на османските монети: венецианският цехин вече струва само 315, а не 400 акчета. Едновременно с това великият адмирал Медзаморто

Хюсеин паша, който заема този пост шест години – от 1695 до 1701г., обновява османския флот. Но когато Амджазаде Хюсеин паша се заема с въвеждането на ред във вътрешните служби на правителството и двореца, желаейки да назначи компетентни и квалифицирани чиновници, той се сблъсква с хората, водени от шейх юл-исляма Фейзуллах ефенди. Той възпрепятствува действията на великия везир и назначава свои близки и приятели на главните религиозно-юридически постове. Изолиран, обезсърчен и болен, Хюсеин паша се отказва от функциите си (септември 1702 г.) и малко след това умира.

Оттеглянето му позволява на Фейзуллах ефенди да господствува на политическата сцена, още повече, че султан Мустафа II прекарва по-голямата част от времето си в двореца си в Одрин и не се интересува от държавните дела. По внушение на Фейзуллах е назначен нов велик везир – Далтабан Мустафа паша, който заема този пост само четири месеца, а след това Рами Мехмед паша, бивш *реис юл-кютаб*, с много връзки в европейските среди в столицата, но без особен авторитет. Феизуллах променя някои решения на Амджазаде Хюсеин паша, което довежда до нова административна и финансова дезорганизация, докато тимариотите се стремят да превърнат тимарите в лична собственост *(маликяне)*. Един проект за поход в Грузия предизвиква бунт сред еничарите (юли 1703 г.) и въпреки отстъпките на шейх юл-исляма те стават господари на Истанбул. В крайна сметка султанът уволнява и заточава Фейзуллах ефенди и приближените му (малко след това те са екзекутирани), а Рами Мехмед паша се оттегля (юли 1703 г.). След като напразно се е опитал да успокои положението, султанът се решава да абдикира в полза на брат си Ахмед III (22 август 1703). С пристигането си в Истанбул, след като сключва безперспективен съюз с бунтовниците, той ги разгромява: водачът им е заловен и екзекутиран (октомври 1703 г.), а Моралъ Дамат Хасан паша е назначен за велик везир.

Султан Ахмед III (1703–1730) е образован човек, вероятно изпълнен с желание да управлява в мир, за да задоволява страстта си към жените, птиците и цветята, особено към лалетата, които той обича до такава степен, че неговото управление е наречено „епоха на лалетата“ *(лале деври)*. Ако през първите две години (до 1706) великите везири не стоят дълго на поста си (съответно около два месеца, десет месеца и два месеца), след това стабилността и особено приемствеността се превръщат в правило: и наистина, Балтаджъ Мехмед паша заема поста велик везир една година и четири месеца, Чорлулу Али паша – четири години и един месец, Силяхдар Дамат Ибрахим паша – три години и три месеца, Хаджи Халил паша – една година, и най-вече Невшехирли Дамад Ибрахим паша – дванадесет години и четири месеца (1718–1730). Трябва да отбележим, че през същия този период, от 1718 г. до 1730 г., поста шейх юл-

ислям се заема от един и същ човек (Йенишехирли Абдуллах ефенди). Същата стабилност се наблюдава и при поста велик адмирал *(капудан-ъ дериа)*, финансов управляващ *(баш дефтердар)* и началник на дворцовата канцелария *(реис юл-кютаб)*. Тази приемственост и тази стабилност в управлението отговарят на периода след войната срещу Венеция и Австрия и подписването на договора при Пожаревац (юли 1718).

Управление на великия везир Дамат Ибрахим паша (1718–1730)

Желанието за мир на султана и най-вече на великия везир Дамат Ибрахим паша позволява да се запази османската държава вън от европейските конфликти (с изключение на конфликтите с Иран), да не се увеличава броят на еничарите и другите военни и да се пристъпи към възстановяване на реда и на финансите.

Но най-характерното за управлението на великия везир Ибрахим паша е вниманието, с което той се отнася към дипломатическите отношения със западните сили. Решен да разбере причините за техния прогрес, да се осведоми за начина им на живот и за техническите им постижения и най-вече да покаже, че османската държава има за цел да поддържа мирни отношения с тях, Ибрахим паша не само умножава контактите с представителите на чуждестранните сили в Истанбул, но и изпраща поскоро наблюдатели, отколкото посланици в големите европейски столици: във Виена (1719–1730), в Париж (1720–1721), в Москва (1722–1723) и във Варшава (1730). Османският пратеник в Париж Мехмед ефенди, който е оставил учудващ разказ за пребиваването си във Франция, е изключително въодушевен от видяното в тази страна. При завръщането си в Истанбул той така ревностно пропагандира френската култура, цивилизация и технически постижения, до такава степен, че силно впечатленият велик везир налага на дворцовите среди и правителството нов стил на живот, белязан със строителството на дворци (като този на Саадабад на Златния рог), на *яль* (резиденции на брега на Босфора), със създаването на градини, подобни на европейските, вътре в Златния рог, с организирането на празници и забавления.

Султан Ахмед III с въодушевление възприема този начин на живот. Той кани в Истанбул хора на изкуството от чужбина, организира много скъпи развлечения. По негово желание ръководните среди се впускат в този забавен и разточителен живот, който все пак говори за дълбока промяна в манталитета. Тази промяна, обусловена от финансовите възможности, позволява да се следва примерът, дошъл отгоре, и обяснява все по-видимата поява на една обществена категория, съставена от богати представители на ръководните среди, от едри търговци, пряко свързани с чуждите търговци и участвуващи в международната търговия, от земе-

владелци, бивши тимариоти или местни чиновници. Атмосферата в столицата насърчава към забавление и развлечения, както твърди Недим, най-големият поет на това време, а и други певци, които са доказателство за духовно обновление. Но тя насърчава и желанието да се остави нещо трайно, което да свидетелствува за тази забележителна епоха; изграждат се джамии, медресета, чешми, обществени и частни сгради, които общо взето нямат големи размери, но показват известно развитие не толкова в архитектурата, колкото в украсата.

Османските ръководители са осъзнали, че империята няма вече господствуваща роля в Европа и Ориента, че нейното превъзходство е засенчено, че в западния свят е настъпила еволюция, която турците не са претърпели, нито са разбрали. Военните превратности, английското, холандското или френското посредничество им показват, че те повече не могат да налагат своя закон, че не са вече единствените господари в политическото и икономическо пространство, което дотогава са владеели. Западните държави им дават пример, като се стараят да опознаят по-добре културата и цивилизацията на османския свят, била тя турска, арабска или персийска; разказите на пътешествениците, наблюденията на драгоманите при посолствата донасят на Запад по-реално, не толкова стереотипно виждане за ориенталския свят. Създават се връзки както с Истанбул, така и с главните пристанища на империята – Измир, Бейрут, Александрия.

Оттам и у някои османци се поражда желанието по-добре да опознаят западния свят. В големите столици отиват посланици, които са източник на наблюдения, информация, размисли и, при удобен случай, на нововъведения. Едно от най-забележителните е създаването в Истанбул на печатница с арабски шрифт (1727) по инициатива на Саид Мехмед ефенди, син на османския пратеник в Париж Мехмед ефенди, комуто направили силно впечатление френските печатници. След завръщането си в Истанбул той открил в лицето на Ибрахим Мютеферика, унгарец по произход, който приел исляма и станал османец, специалиста, способен да направи такава печатница. Освен турски, арабски и персийски произведения били издавани и преводи на френски и английски книги по история, география и други науки. Печатницата издала двадесет тома до 1745 г, когато умира Ибрахим Мютеферика. Консервативните улеми се възползуват от смъртта му, за да прекъснат работата ѝ, която ще се възобнови десетина години по-късно. Така започва период на отваряне към външния свят, което впоследствие ще се засили от присъствието на чуждестранни специалисти, французи в началото, във военната област и специално в артилерията.

Разходите, с които се поддържало великолепието на управлението на Ахмед III, като цяло били определяни и осигурявани чрез сериозен кон-

трол върху данъците, таксите и другите доходи на държавата. От тази гледна точка Дамад Ибрахим паша се оказал добър администратор и може да се счита за един от най-добрите велики везири.

Бунтът на Патрона Халил (1730);положението в провинциите

„Иранската война" е причина за гибелта на Дамат Ибрахим паша и на султана. Тя се възобновява през юли 1730 г. поради повторното завземане на териториите, които шах Тахмасп II отнел от османците. Великият везир подготвя по това време поход към Иран, но е изправен срещу бунт на еничарите, оглавяван от един от тях, Патрона Халил, който, възползувайки се от страхливостта на началниците си и подкрепата на улемите и противниците на великия везир, става господар на столицата, след което изисква да му предадат великия везир и някои други висши чиновници. За да се спаси, султанът отстранява Дамат Ибрахим паша и го екзекутира (29 септември 1730 г.). Малко след това обаче той е принуден да абдикира и един от синовете на Мустафа II, Махмуд I, е провъзгласен за султан (1 октомври 1730). Патрона Халил и неговите сподвижници подлагат на жесток терор Истанбул. Рушат дворци, резиденции и градини, построени малко преди това на Златния рог, назначават на някои важни държавни постове свои приятели. Най-накрая султанът реагира: Патрона Халил и неговите съюзници са заловени с хитрост и удушени (ноември 1730). Един опит за възобновяване на бунта бързо е потушен (януари–март 1731 г.). Внезапното избухване и успехът на бунта на Патрона Халил показват, че положението на османската държава въпреки привидния блясък далеч не е стабилно и сигурно.

Допълнително доказателство за това предоставят събитията в арабските провинции, където османският сюзеренитет е ако не изцяло поставен под въпрос, то поне значително отслабен. Така например в Дамаск родът Азм има господствуваща роля от 1725 г. и османските управители трябва да се съобразяват с него. По̀ на юг, в Долна и Горна Галилея, родът Зайдани под ръководството на вожда си Дахир ал-Умар налага своята власт от 1710 до 1775 г. както на управителите, така и на местните шейхове. Дахир, който в последна сметка е екзекутиран през 1775 г., е борец за известна автономия на своята страна по отношение на централното османско правителство; такова желание се проявява през втората половина на века в Египет, а и в същата област с Джазар Ахмад паша.

Въстания в Магреба и почти по същото време в Тунис и Триполитания довеждат на власт военни от турски произход, които създават местни управления, превърнати по-късно в династии. В Тунис агата на спахиите Ибрахим Шариф завзема властта, но три години по-късно (1705 г.) е изместен от друг ага на спахиите – Хюсеин бин Али, който става бей на

Тунис и получава от Истанбул титлата паша и ранга бейлербей (управител). В Триполитания, уморено от постоянната анархия, местното население издига начело на оджака кавалерийския офицер и потомък на турски корсар Ахмад Караманли, който с подкрепата на Дивана е провъзгласен за дей и паша (юли 1711 г.); през 1713 г. османското правителство му дава титлата бейлербей. Също през 1711 г. деят на Алжир Али Чавуш изгонва пашата, изпратен от султана, и успява да бъде признат за паша от османския владетел. Но алжирските дейове продължават да бъдат избирани от Дивана на офицерите на оджака. При все това, ако местните власти успяват по този начин да установят своеобразна вътрешна автономия, никой от трите оджака не мисли да се откъсне напълно и всички продължават да бъдат считани и се считат сами за османски провинции. Нито една от двете страни не търси тотална промяна на положението, което позволява на оджаците да се ползуват от върховно покровителство, а на султана – да поддържа сюзеренитета си върху цялата империя.

Османската държава в началото на XVIII в.: приемственост или промяна?

Като се има предвид еволюцията през първата третина на XVIII в., можем да се запитаме какво представлява османската държава за различните социални и етнически категории, които са нейни поданици. Вече отбелязахме, че през изминалия век някои – не много – хронисти, като например Наима, подчертават известни недостатъци и недъзи на османската администрация и даже предвиждат възможността за реформи. Подобна умствена нагласа се появява у просветените държавници, които имат контакт с представителите на западноевропейските сили в Истанбул било пряко, било с помощта на драгоманите на двореца, какъвто е например Александър Маврокордато (получил част от образованието си в Италия), или на „левантийци“ като Димитри Кантемир, молдавец и фанариот, много добре приет в западните посолства и приятел на реис юлкютаба Рами Мехмед паша, станал впоследствие велик везир.

Тези контакти водят до размишления и любопитство, до желание за информация и познание, каквото виждаме у Дамат Ибрахим паша. За него и за тези, които споделят идеите му, османската държавна система трябва да се подобри, а не преобрази. Да се издигне, т. е. да се възстанови авторитетът на правителството, да се прилагат и спазват законите, да се заздравят административните механизми, да се наказват злоупотребите. Намерението е похвално, но то трябва да се превърне в действителност. За жалост лошите навици са дълбоко вкоренени и прекалено много хора намират изгода в използуването на системата по-скоро за себе си, отколкото за благото на държавата. Военните затруднения водят

до увеличаване на данъците и таксите, чиято тежест пада най-вече върху тези, които нямат никакво друго средство да се спасят от тях, освен бунта и бягството. Но няма всеобщо, организирано движение, чийто размах да постави държавата пред истинска опасност. Става дума преди всичко за местни бунтове, от които евентуално някои провинциални ръководители се стремят да се възползуват, без обаче да желаят разтърсването на благоприятната за тях политическа система.

В арабските провинции на Близкия изток проявяващите се тенденции към автономия се дължат на племенна или социална особеност (например друзите или мамелюците), едновременно реакция срещу крайностите или злоупотребите на османските управители и желание да се установи местна власт, почиваща върху самобитността на съответната област. В Северна Африка движенията за автономия имат множество причини: отдалеченост от централната власт, натиск от страна на западните сили (борба срещу корсарите „варвари"), в някои случаи местна анархия. Характерно е, че в трите западни провинции властта е заграбена от военни, единствената организирана сила, способна да възстанови вътрешния ред и да се противопостави на действия отвън. Между другото тези военни са турци по произход (или асимилирани) и по-голямата част от войските им е също от турски произход. Показателно е също така, че застанали начело на провинциите си, тези вождове веднага пожелават да бъдат признати за бейове или дейове, но и за паши, т.е. за преки представители на султана. Няма следователно желание за разрив, за независимост, а напротив – явен стремеж за продължаване на интегрирането вътре в Османската империя.

Дори и когато (понякога много силно) е поставена под въпрос личността на някои султани или велики везири, нито за момент не се визира държавата и нейната система: имат се предвид по-скоро хората, отколкото институциите. Един свален, отстранен и даже екзекутиран султан може да бъде заменен само от друг султан, а не от привърженик на друга политическа система. Това превъзходство произтича от факта, че султанът е не само ръководител на временната власт, но и глава на всички мюсюлмани и покровител на християните, които населяват империята. Заедно с това той защищава мюсюлманския свят от домогванията на християнските сили и споменът за величието на султаните от XVI в. поддържа неоспоримия престиж на тези от XVIII в. Впрочем до средата на XVIII в. загубените и преотстъпени територии са много малко, намират се встрани и почти не засягат мюсюлманското население. Размерите на империята са такива, че случилото се в една провинция намира малък или почти никакъв отзвук в другите провинции и възгледът на жителите за османската държава *(девлет-и османие)* се проявява в изразите *мемалик-и османие* (османски територии) и *мемалик-и ислямие* (мюсюл-

мански територии), които за тях са синоними и покриват една човешка, политическа и религиозна общност.

ПЕРИОД НА ПРЕХОД (1730–1768)

Боневал паша; преобразования във военната и гражданската област

Започнало под мрачните предзнаменования на бунта на Патрона Халил, управлението на Махмуд I (1730–1754) продължава с войната с Русия, Австрия и Иран и завършва все пак с период на мир (1746–1754). Може да изглежда, че султанът е играчка на събития, предизвикани от други сили. Но Махмуд I съвсем не е инертен владетел и неговите търпеливи, но решителни действия срещу Патрона Халил в крайна сметка имат резултат. Интелигентен, воден от желанието да подобри положението на империята си, Махмуд I действува в две посоки: едната е обновяване на армията и по-специално на артилерията, дело, което той поверява на французина граф Дьо Боневал. Другата е възстановяване на мира и доверието в анадолските провинции. През първата половина от неговото управление се изреждат множество везири, които рядко се задържат на този пост повече от една година (с изключение на Хекимоглу Али паша); в замяна на това през периода на мир за осем години се изреждат само четирима велики везира – доказателство за известна политическа стабилност и приемственост.

Султанът бързо осъзнава необходимостта от реформи в армията, но при враждебността на еничарите той трябва да се задоволи с обновяването единствено на корпуса на бомбаджиите *(хумбараджъ)*, използувайки за тази цел услугите на граф Дьо Боневал (1675–1747). След службата си в редовете на армията на Луи XIV, а след това и на принц Йожен Савойски, графът идва в Истанбул, приема исляма (по-късно ще бъде известен под името Хумбараджъ Ахмед паша) и чрез посредничеството на великия везир Топал Осман паша (1731–1732) бива представен на султана, който му възлага реформирането на корпуса на бомбаджиите. Този факт е показателен, защото за първи път е повикан чуждестранен специалист; нещо повече, това показва волята на султана да извършва реформа, използувайки компетентни хора: приемането на исляма от страна на Боневал само улеснява нещата, като отблъсква критиките на консервативните и традиционно настроени среди. Боневал желае да направи промени в османската военна организация като цяло, но враждебността на еничарите го принуждава да се ограничи с бомбаджиите и с технически усъвършенствувания в корпуса на топчиите. По-късно, през 1734 г., той създава инженерно училище *(хендесехане)*, чието предназначение е да

подготвя технически кадри за артилерията. Заточен за известно време в Кастамону, той напразно се старае да играе някаква роля в османските дипломатически отношения, но дава своя принос за укрепване на връзките с Франция. Инженерното училище е затворено малко след това (1750) под натиска на улемите, но благодарение на присъствието на Боневал и на някои други чуждестранни технически специалисти се извършва известно отваряне към европейския модел.

Във военната област Махмуд I и неговите велики везири се старят, от една страна, да избегнат повторни въстания, подобни на воденото от Патрона Халил, като редовно плащат възнагражденията на еничарите. В замяна на това те се задължават да изпълняват дисциплинирано задачите си, а, от друга страна, внимателно пазят границите на империята, строейки крепости и настанявайки гарнизони, поставени под командуването на началници, които имат власт над цялата околна област.

Мирната политика на Махмуд I е подкрепена от по-строгия контрол върху администрацията, поне там, където тя може безпрепятствено да изпълнява функциите си, какъвто е случаят с провинциите Румелия и Анадола. Въпреки че аяните се стремят на местно равнище да придобиват по-голямо значение, техният интерес съвпада с интереса на държавата, така че икономическото и финансовото положение се подобряват и хазната се пълни. Махмуд I строи в Истанбул културни сгради (джамията „Нур-у Османие", завършена при неговия приемник, голямата джамия в Юскюдар), дворци, библиотеки и обществено полезни постройки, особено резервоари, например резервоарът Топузлу близо до Каътхане и водната кула при Бейоглу-Таксим, която позволява да се захранват с вода множество чешми в северните квартали на Златния рог. Повече от шестдесет чешми са построени или от султана, или от видни личности. Примерът на владетеля е последван в големите провинциални градове, особено в Анадола.

Опит за обновление: Коджа Раиб паша

След смъртта на Махмуд I султан става неговият брат Осман III. Той е невзрачна личност, лишен от характер и енергия, недоверчив, без склонност към технически или интелектуални нововъведения. По време на неговото управление (по-малко от три години) се изреждат шестима велики везири; краткотрайното им пребиваване начело на държавните дела не им позволява да предприемат значителни действия. Най-забележителните факти през този период са огромният пожар в Истанбул през септември 1755 г., последван от друг през юли 1756 г., и откриването на джамията „Нур-у Османие" (5 декември 1755 г.). Тъй като султанът не спечелил симпатията на населението със своите наредби, забраняващи

продажбата на вино, достъпа на жените до обществените места за разходка и задължаващи всички немюсюлмани да носят характерния за тяхната религия костюм – всички тези мерки били приложени доста ограничено, – то и неговата смърт не предизвикала голямо съжаление.

Обратно, идването на власт на Мустафа III, най-големия син на Ахмед III (30 октомври 1757), е посрещнато с голямо въодушевление. Един от първите актове на неговото управление е преназначаването на великия везир на Осман III, Коджа Мехмед Раиб паша, един от най-забележителните държавници по онова време, който щял да изпълнява тази функция в продължение на шест години. Споделяйки възгледите на султана, че мирът с чуждестранните сили е необходим за доброто на държавата, въпреки натиска на някои османци и чужди посланици Раиб паша винаги избягва да въвлича империята в гибелни за нея конфликти. В замяна на това той насочва вниманието си към подобряване на различните държавни служби: правосъдието укрепнало благодарение на по-големите правомощия, дадени на кадиите, и на разпорежданията, целящи по-ефикасното предпазване на населението от злоупотребите на аяните и на чиновниците в провинциалната администрация. Също така той още веднъж задължил тези, които притежават поземлено имущество – тимариоти, земевладелци *(муката аджъ)*, – да спазват задълженията си по изплащането на такси и да не натоварват с данъци населението. Срещу нарушителите даже били изпратени войски, свидетелствуващи за волята на великия везир да се спазват държавните постановления и закони.

Привърженик на мира, Раиб паша поддържал добри отношения с чуждестранните сили, включително и с Русия и Австрия. Подписани са и са подновени търговски договори с Неапол, Дания, Персия (първият договор за приятелство с тази страна е подписан през април 1761). Това е и времето, когато Франция и Англия имат прекрасни отношения с Османската империя и са представени в Истанбул от двама забележителни посланици – Вержен за Франция (от 1755 до 1768), Джеймс Портър за Англия (1746–1761). Първият специално привлича вниманието на султана върху личността на барон Дьо Тот, унгарски офицер на френска служба, дошъл в Турция заедно с него. Малко по-късно (най-вече след 1774 г.) барон Дьо Тот щял да стане вдъхновител на дълбоки реформи в османската армия.

Дали волята за мир или липсата на средства са принудили османските управници да не се намесват в провинциите, и особено в арабските провинции, срещу проявите на движенията за автономия? Може би са мислели, че ръководителите на тези провинции не желаят да се откъснат от османската държава, за да запазят по този начин покровителството ѝ срещу евентуални външни домогвания; или пък че те не се смятат достатъчно силни, за да се провъзгласят за напълно независими, и преценяват, че срещу политическото и икономическото настъпление на европей-

ците мюсюлманският свят трябва да остане единен, под властта на един-единствен водач, все още приеман за могъщ владетел?

Факт е, че османският сюзеренитет не е поставен под въпрос и че османските управляващи може би не без известно удовлетворение виждат как част от военните и политическите им отговорности преминават в ръцете на местните власти, които имат по-голям интерес към хода на държавните дела в собствените си страни, отколкото нехайните османски управители, назначавани за кратки срокове и без задълбочени контакти с жителите и с действителния живот в провинцията. По този повод можем да допуснем, че става дума за един вид упълномощаване, родено от случайния ход на събитията, но прието и признато от правителството в Истанбул, доколкото това положение в последна сметка му е от полза, при условие, че идеята за единството на Османската империя не е поставена под въпрос. Трябва да се отбележи, че тази ситуация даже е била негласно призната от Великите сили, които поддържат посолства само в столицата на империята и се задоволяват с консулства в центровете на провинциите. Това, естествено, не им пречи при необходимост да преговарят с провинциалните власти, по-специално в Магреба или в Египет, без да минават през Истанбул; такива договори по принцип трябвало да получат одобрението на централната власт: не е сигурно, че винаги е ставало така. И все пак Османската империя си остава съвсем жива реалност, способна да реагира на първите сериозни атаки на силите, заинтересувани от нейното отслабване.

Опитите за обновление, направени от няколко велики везира, имали временен успех, но били последвани от отстъпления и мерки за тяхното прекратяване. Консервативните среди понякога свеждали глави, но след като оставяли да премине вълната от реформи, успявали да реагират, да се намесят и да наложат своите схващания. Финансовите и икономически нужди на империята облагодетелствуват собствениците на капитали, които ги използуват, за да закупят земи. Малките тимари намаляват, поглъщани от собствениците на големи тимари, които държат наследствени владения: това дава възможност за възникване на обществена категория от едри поземлени собственици, които невинаги са от селски произход. Освен това капиталите се инвестират повторно най-вече в транзитната и международна търговия. От друга страна, данъчният натиск върху селяните не намалява и извънредните данъци се превръщат в редовни, от което следват бунтове в различните части на империята. Икономически по произход, тези проблеми постепенно ще придобият политически и социален характер, а Великите сили ще играят все по-голяма роля в тях.

И все пак, колкото и корумпирана да е, османската администрация си остава организирана и сравнително ефикасна. Административният пер-

сонал не е съвсем сигурен в съдбата си, поради което му липсва инициативност и нов възглед за неговата роля и задачи: за това би било необходимо обучение, нов начин за възприемане на идеи, нови методи, които не съществуват още в Османската империя поради липса на интелектуална отвореност към западния свят.

ЧУЖДЕСТРАННОТО ПРОНИКВАНЕ

В историята на Османската империя XVIII в. поставя истинското начало на настъплението на европейските Велики сили както във военната и дипломатическата област, така и в икономическата сфера, а също и на влиянието им в областта на техниката и културата. През изминалите векове венецианци, французи, англичани, холандци се стремели най-вече да установят търговски представителства в Истанбул и в някои главни градове на Ориента; инициативата им се ограничавала само в този аспект, защото не били достатъчно силни, за да опитат и друг вид проникване. Ако е имало конфликти, те са били незначителни и несъществени и даже когато венецианците – и австрийците – постигат по-забележителни успехи в края на XVII в., то няколко десетилетия по-късно тези успехи загубват значението си.

През XVIII в. обаче османският свят е застрашен от различни страни: във военно отношение руснаците и австрийците отбелязват убедителни победи, които водят до свиване на границите на империята; в икономическо отношение венецианците вече играят ограничена роля, а французите и в по-малка степен англичаните и холандците засилват проникването си. Доколко обръщането на османците към посредници (французи, англичани, холандци) е позволило на последните да получат по-големи предимства за своите търговци срещу направените услуги? В последна сметка те упражняват нов вид натиск, облагодетелствувайки някои малцинства, и именно този социален по характера си натиск ще се превърне по-късно в политическа подкрепа.

Икономически натиск: разширяване на Капитулациите

Следователно XVIII в. е свидетел на едно засилено западно присъствие в международната търговия на Османската империя, което се дължи на възхода на меркантилния капитализъм, подкрепян от правителствата. То се проявява със създаването и разпространението на дружества и компании, ползуващи се с подкрепата на посланиците и консулите, чиито авторитет и изисквания се засилват с отслабването на османската мощ. При това положение капитулациите до голяма степен се прилагат в полза на западните търговци, които са се установили в основните пристани-

ща на империята, а те играят пъростепенна роля, защото са отправните и крайни точки на османската международна търговия, след като европейците почти не могат да проникнат във вътрешността на османското пространство, царство на керваните, все още организирани и водени от местното население.

Какво място заема международната търговия в икономическата дейност на османския свят? Вероятно по-незначително, отколкото дълго време се е смятало въз основа единствено на докладите на консулите и европейските търговци. Най-напред, защото Османската империя не е само морската ивица, където се изявяват западноевропейците, после, защото вътре в империята продължават да съществуват многобройни видове дейности, производства и търговия, които засягат непосредствено огромното мнозинство от населението, без каквато и да е европейска намеса; и на последно място, защото Черно море, практически забранено за западните кораби до 1774 г., е значителна зона за снабдяване специално на Истанбул. Трябва също така да се отбележи, че една голяма част от крайбрежното мореплаване в Източното Средиземноморие и в Егейско море се извършва от османски плавателни съдове, по-многобройни през XVIII, отколкото през XVII в. Колкото до Червено море, въпреки постоянното развитие на пътя покрай нос Добра надежда, османците и египтяните не загубват интереса си към него. Иначе как да обясним търговската дейност в Розет, Кайро, Суец, Мока? Ако чужденците отклоняват към Южна Африка търговията с черен пипер и подправки, която минавала преди това през Египет, то арабското кафе потегля на север и ролята на Кайро и на Суец като складове и търговски станции за стоки, пътуващи към Индийския океан и обратно, не само не намалява, но се увеличава.

Европейските нации, които в миналото били получили право да търгуват и да се установяват в империята, вече не са единствени. Така например австрийците получават през 1725 г. правото да имат консулства в Тунис и Триполи, а през 1727 г. – в Алжир; те се стараят да създадат австрийски флот, да развиват и да контролират една търговия по море с основен център Триест; през 1729 г. е създадена Австрийска левантийска компания, чиито станции са Триест, Солун и Константинопол, но войната от 1736–1739 ѝ нанася смъртоносен удар. През 1754 г. императрица Мария-Терезия създава друга Левантийска компания и Триест отново е във възход, затвърден през 1784 г., когато австрийците получават улеснения за плаване в османски води. Ливорно си остава често посещавано пристанище за престой и транзит; той е търговски център за еврейските търговци в Средиземно море, но също така и за арменците, които се появяват по това време в централната и западната му част. По този начин се завързват тесни връзки между търговците от Ливорно, Солун, Кон-

стантинопол, Смирна и Александрия, които се развиват още повече, когато през 1747 г. султанът разрешава свободната търговия в империята на поданиците на великия херцог на Тоскана. В Ливорно идват и представители на сдружението на търговските градове от Балтийско и Северно море. Те получават капитулации през 1747 г. Скандинавците (датчани и шведи) търгуват най-вече с „варварските" провинции, но при случай стигат и до Източното Средиземноморие. След 1774 г. се вижда даже и руски флаг: всъщност става дума за кораби, чиито собственици са гърци. Черно море също се отваря отчасти за западноевропейците (французите създали търговски представителства в Кафа, във Влашко и в Молдова след 1740 г., но те не развили голяма дейност) и се забелязват опити за морска връзка между Южна Русия, Крим и Марсилия, както и наченки на сътрудничество между руси и венецианци; тези начинания били ефимерни.

През целия XVIII в. Франция извършва основната търговия с Ориента, като оставя далеч след себе си Англия. Това се дължи на факта, че особено след 1763 г. французите не притежават почти никакви колонии, докато англичаните се интересуват главно от Индия и Америка. Но след като се настаняват в Индия, те са принудени да се занимават с Египет и Персийския залив: опитът им да достигнат Суец не успява, а въпреки че французите проникват в Басра, резултатите от тяхната търговия са посредствени и без никакво бъдеще.

„Великите сили" и „малцинствата"

В Източното Средиземноморие и в целия Ориент европейците се сблъскват с търговци, които са се установили там отдавна, разполагат с необходимите търговски станции и със средства за търговска дейност и не възнамеряват ни най-малко да отстъпят необходимата си и добре възнаградена роля на неизбежни посредници. Можем да установим, че господари на местната търговия са евреи или християни (в Кайро и Александрия през втората половина на XVIII в. тази роля се изпълнява от сирийци); вън от големите пристанища търговията с кервани и търговският обмен са в ръцете на арабите в Горен Египет и Судан, на арменците – между Багдад и Алепо, на персийците – от Багдад към Иран, Ирак и Персийския залив. Пò на запад гърците не само развиват своето корабоплаване, но задълбочават връзките си с балканските страни. Солун става най-активната им база; плавайки според обстоятелствата под руски, венециански, френски, английски и даже османски флаг, те осъществяват все по-голяма търговска дейност в Централното и Източното Средиземноморие и по този начин печелят богатства и средства, които ги правят все по-малко зависими от турците. Наближава моментът, ко-

гато ще поискат автономия, а по-късно и независимост. Те са в най-тесен контакт със западноевропейците и извличат от него не само икономическа, но и интелектуална преднина и практически изводи за ролята, която биха могли да играят в Османската империя. През XIX в. тези идеи ще се реализират в освободителните движения в Сърбия и в Гърция и в по-различна форма в Египет.

В пристанищните градове чужденците прибягват до помощта на посредници, които работят и за своя сметка и се стремят да се освободят от османското господство; гърци, арменци, християни, сирийци, евреи, тези, които наричат „малцинства", се ползуват от покровителството на чуждестранните дипломатически агенти под форма на берати, или грамоти, за покровителство. Запазването на привилегиите на чуждестранните търговци, както и на предимствата, които ползуват някои османски чиновници и посредниците, кара и едните, и другите да търсят подкрепа, сътрудничество или протекции. Често тези машинации създават атмосфера на недобросъвестност и отстъпки. Изключения са Сен-Жан д'Акр (Акка) и Сайда, където управителят Джазар Ахмад паша налага своите собствени възгледи и търгува непосредствено с французите.

Основната част на турската икономика се базира на селското стопанство, което произвежда зърнени храни, ориз, зехтин, памук, кожи, вълна, но по-големият дял от тази продукция служи за снабдяване на градовете и пренасянето ѝ предполага движение на керван и кораби, което почти изцяло се изплъзва от участието на чужденците. Поради липса на технически нововъведения османското производство е в застой както в количествено, така и в качествено отношение. То общо взето успява да задоволи нуждите на населението в империята, но невинаги е в състояние да отговори на външното търсене на суровини. През XVIII в. единственият продукт, за който в търговско отношение се наблюдава увеличение, е арабското кафе (конкурирано през втората половина на века от американското кафе). Турското правителство опитало да увеличи или да запази висока митническата тарифа за износ на кафе: френското правителство реагирало и даже успяло да получи намаление. Било анулирано също така увеличаването на митническите такси върху различни стоки, внасяни от французи в Константинопол и Смирна. Европейският натиск не бил напразен...

Икономика и политика

Дълго време отговорността за застоя (и даже за „упадъка", както пишат някои) на Османската империя се търси в нехайството на правителството, в корупцията на висшите държавни чиновници, в желанието на някои управители да запазят предишните си привилегии, в неизменността на

законите, в безскрупулността на търговците, в неприспособеността на османците към новите техники, в несъществуването на османски търговски флот с „международен“ характер. Естествено, всичко това е повече или по-малко вярно, но то се разглежда с погледа на западноевропееца, който вижда еднопосочно. Защото, от друга страна, трябва да се отбележи, че някои османци – и то не най-незначителните – се опитали да извършат реформи, че тази Европа на търговците и компаниите, тази Европа на Просвещението се кичи с красиви чувства, за да прикрие подобре икономическото завоюване на пазари, заграбването на суровини и най-сетне политическото си господство. Поне до 1774 г. Османската империя все още не е непоправимо слаба държава, даже и ако търпи някои превратности и сключва невинаги благоприятни договори. Тя владее Близкия изток и има вид на единна държава въпреки някои вътрешни напрежения. Тя контролира традиционните морски пътища между Европа и Азия и именно тази ѝ роля на посредник западните сили искат да намалят или премахнат в своя полза.

Ето защо проблемите в последна сметка приемат по-скоро политически, а не икономически облик. През XVIII в. вътре в Османската империя не е имало икономическа криза; всъщност има все по-отчетлива диференциация между западната и източната експортна икономика, което води до все по-голям натиск от страна на първата върху втората, още повече, че в градовете все още не съществува индустрия за производство на стоки за експорт. Единствените предприятия принадлежат на държавата и произвеждат само нерентабилни продукти, а местните производства, които са в ръцете на занаятчиите, работят почти изключително за вътрешния пазар.

Умело изградената през изминалите векове съвкупност от норми дълго време имала благоприятни последствия, предоставяйки на държавата и на отделните лица политически и икономически рамки, точни референции, ограничения на възможните злоупотреби. За жалост тя породила своеобразна морална сигурност и неизменни навици, с други думи, склеротично състояние и желание нищо да не се променя поради страха, че цялата система ще се срути и по този начин ще постави под въпрос постигнатото дотогава положение.

Руско-турската война от 1768–1774г. и договорът от Кючюк Кайнарджа били нещо повече от предупредителен сигнал. Начело на империята наистина ще се установи нов дух, позволяващ дълбоки преобразования, които ще имат за цел да дадат модерен облик на Османската империя. Деветнадесети век ще се заеме с това.

✧✧✧

Разложението на Османската империя, установено през XVII в. и през по-голямата част на XVIII в., се проявява най-напред по върховете на държавата и в механизмите на централната власт. Това състояние се осъзнава едва след победите на Русия както от двамата султани Абдул Хамид и Селим III, така и от някои високопоставени личности, които разбират, че то е засегнало не само Истанбул. През тези два века анадолските, балканските и арабските провинции са разтърсени от политически и социални вълнения, които понякога застрашават целостта на империята. Ето защо не трябва да я наблюдаваме само от столицата и от турските провинции: вълненията в нетурските провинции представляват прелюдия към много по-интензивните политически движения през XIX в.

ДЕВЕТА ГЛАВА

БАЛКАНСКИ ПРОВИНЦИИ (1606–1774)

Жил ВЕНЩЕЙН

Във времето от средата на XIV в. до XVI в. османците наложили своята власт почти над целия Балкански полуостров. В края на XVI в. техните европейски владения далеч надхвърлили този полуостров, чиято северна граница се определя от реките Дунав, Сава и Купа.

На север от р. Дунав още през предишния век османците наложили васалитет над Молдова и Влашко. Походите на Сюлейман след превземането на Белград присъединили към империята областите между Сава и Драва и Трансилвания; само западните части на Хърватско и Словения останали в ръцете на Хабсбургите. Сюлейман придвижил още по-напред османското настъпление, като завзел през 1541 г. централната част на Унгария и превърнал Трансилвания в свой васал. От края на XV в. османците присъствуват и на североизток, в земите покрай устията на големите реки по северното крайбрежие на Черно море, в южната част на Кримския полуостров и по северния бряг на Азовско море. Следователно в апогея на империята една голяма част от Източна и даже Централна Европа се намирала под тяхна власт.

Така османците подчинили много и различни народи. Не е ли това обстоятелство един от факторите, които превръщат Балканите в синоним на политическа разпокъсаност и национален антагонизъм през XIX и XX в., когато тези народи получават национална независимост? Като се придържаме към основните групи, можем да припомним присъствието на южни славяни (сърби, хървати, българи), гърци, албанци, румъни и арумъни (наричани също цинцари или балкански власи: народ, близък по език до румънците и населяващ планините в Северна Гърция и Албания), унгарци: етноси, различаващи се по произход, език, култура. Всички те, в един или друг момент през средновековието, са имали суверенни държави и даже престижни империи. Византия, еленизираната наследничка на Рим, е била най-известната, най обширната и най-дълго просъществувалата, но българите и сърбите също са създали своите балкански империи. Когато обаче турските завоеватели се срещнали с тях, всички те били разпокъсани и слаби и това им състояние много улеснило настъп-

лението на османците. Така посредством процес, който считали за необратим, те поставили под върховна власт една истинска етническа и политическа мозайка, интегрирайки в пространството на исляма този вековен християнски ареал – впрочем разделен от зоните на влияние на католицизма и православието.

Историците на различните засегнати народи обикновено са осъждали – и все още осъждат най-строго – вековете на „османско иго". Те ги представят не само като период на господство на чужденци и друговерци, на липса на национална независимост и идентичност, но и на безпримерно насилие, потисничество, експлоатация и мракобесие – един изцяло негативен отрязък от време между блясъка на националния живот през средните векове и въодушевлението от едно „възраждане," отложено за XIX в. – истинска „нощ", в която проблясват единствено светкавиците на съпротивителните и бунтовнически движения на поробените народи.

Тези мнения, много общи и повърхностни, чиито основания са разбираеми, трябва да бъдат нюансирани съобразно регионите и периодите. Трябва най-напред да се припомни, че съществуват няколко кръга вътре в европейските владения на султана. Всеки от тях е бил интегриран в империята в различна степен, в различна степен се е усещала тежестта на турското присъствие, по различен начин са били прекъснати връзките с външния свят. Това различие в положението на отделните региони оказва значително влияние върху техните съдби.

ЕВРОПЕЙСКИТЕ ВЛАДЕНИЯ В НАЧАЛОТО НА XVII В.: ТРИТЕ КРЪГА

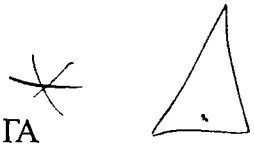

Страните, разположени на север от р. Дунав, най-отдалечени от центъра на гравитация на империята и поради това най-трудно контролируеми, образуват най-външния кръг на тази общност.

В началото той включвал двете румънски области Молдова и Влашко, които не били в пълния смисъл на думата интегрирани в империята, а представлявали самостоятелни страни, християнски данъкоплатци на султана *(харадж гюзар)*, един вид васали. Поради този си статут те запазили свои собствени владетели, войводи, определяни от местната болярска аристокрация и избирани от нейните основни семейства. Все пак избраните били утвърждавани от Портата, която ги назначавала и им връчвала символите на властта. Те запазили и специфичните си политически институции и обществена организация, както и връзките с традициониите си съседи и партньори – Хабсбургската империя, Полша, Трансилвания и Русия. Територията им била строго затворена за гражданските, военните и религиозните служители на султана. Когато той

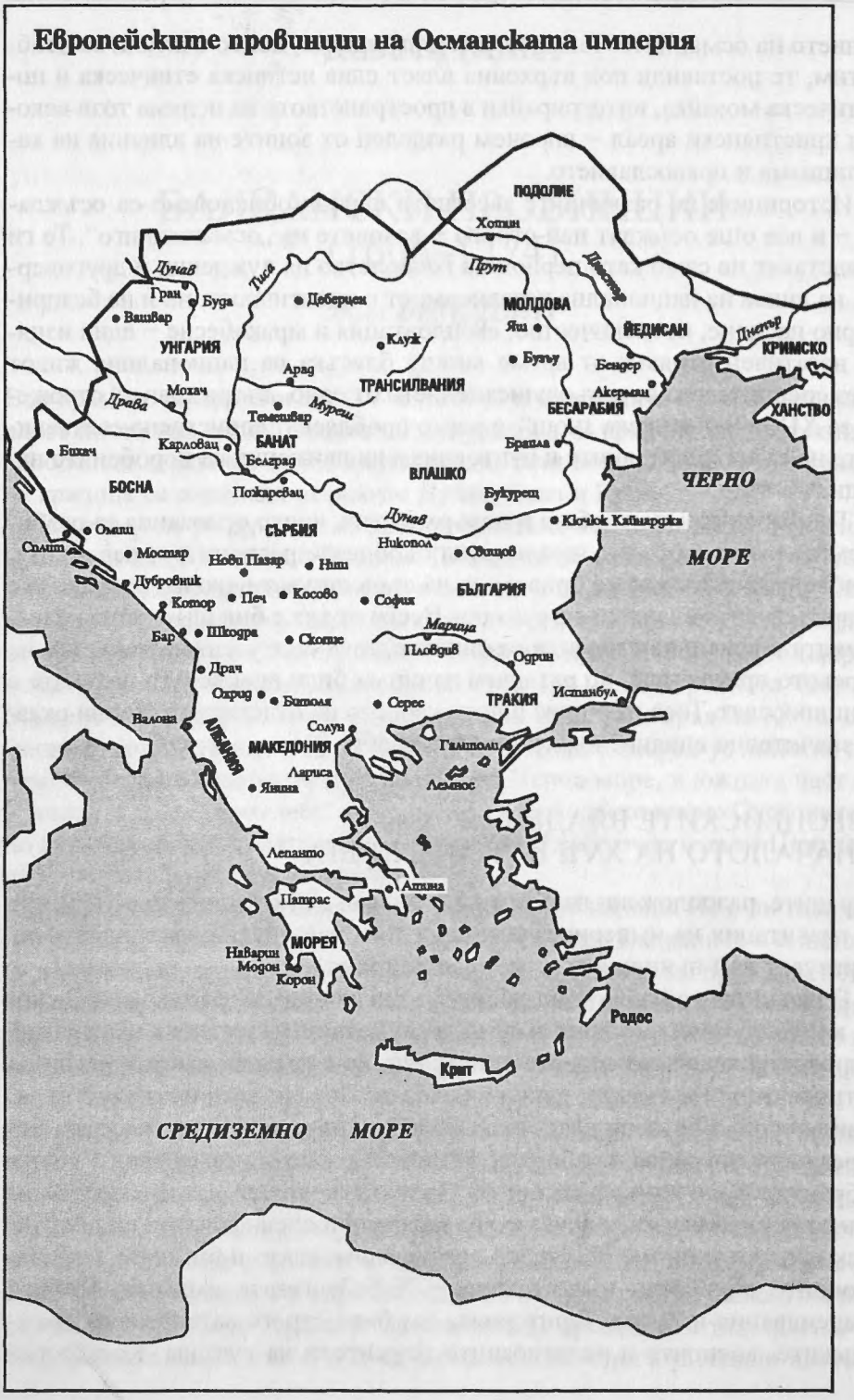
Европейските провинции на Османската империя
ПОДОЛИЕ
Хотин
Дунав
Тиса
Прут
Днестър
Гран
Буда
Деберцен
МОЛДОВА
Вашвар
Яш
ЙЕДИСАН
Днепър
КРИМСКО
УНГАРИЯ
Клуж
Бузъу
Бендер
ХАНСТВО
Арад
ТРАНСИЛВАНИЯ
Акерман
Мохач
Драва
Муреш
БЕСАРАБИЯ
Темишвар
Бишач
Карловац
БАНАТ
Брайла
Белград
ВЛАШКО
ЧЕРНО
БОСНА
Пожаревац
Букурещ
Дунав
Ключък Кайнарджа
Омиш
СЪРБИЯ
Никопол
Сплит
Мостар
Нови Пазар
Ниш
Свищов
МОРЕ
Дубровник
Котор
Печ
Косово
София
БЪЛГАРИЯ
Марица
Бар
Шкодра
Скопие
Пловдив
Одрин
Драч
Охрид
Битоля
Серес
ТРАКИЯ
Истанбул
Валона
Солун
Гелиполи
АЛБАНИЯ
МАКЕДОНИЯ
Лариса
Лемнос
Янина
Лепанто
Атина
Патрас
МОРЕЯ
Наварин
Модон
Корон
Родос
Крит
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ

обсадил някои части от молдавската и влашката територия, като пристанищата Кили (Килия), Акерман (Четатя Алба), Турну Северин, Гюргево и Браила или провинцията Буджак около Бендер (Тигина) край Днестър, ставало дума чисто и просто за преочертаване на границата между империята и васалната територия; но тя самата била недостъпна за османските армии и гарнизони, поне докато пактът за подчинение бил спазван.

Въпреки че почивало на няколко принципа, споразумението между двете страни не било подробно уточнено в надлежно съставен договор; на практика то се съобразявало с обстоятелствата и съотношението на силите. При все че основното задължение на васалните държави било да изплащат годишния данък, придружен впрочем от два други „дара" *(пешкеш)* в пари и натура, предназначени за султана и главните му сановници, от тях се изисквали и някои услуги и доставки, определяни според нуждите. Освен това войводите били длъжни да следват външната политика на султана, „да бъдат приятели на неговите приятели и врагове на неговите врагове" и да изпращат исканите военни части във войските му.

Това златно правило не пречело на някои войводи да водят на своя отговорност собствена международна „политика", съответстваща на техните интереси. В самия край на XVI в. такъв бил влашкият войвода Михаил Храбри (Михай Витязул): той открито се опълчил срещу османците, тръгнал на поход срещу тях през 1595 г. и се опитал да наложи своята власт над Молдова и Трансилвания. И причина за неговата смърт не била реакцията на османците, а на неговите стари съюзници и покровители, Хабсбургите, които се уплашили от амбициите му.

Вероятно такъв тип васална зависимост искал да наложи върху цялото унгарско кралство Сюлейман, когато признал Янош Запояи за крал след поражението и смъртта на Лайош II Ягело на бойното поле при Мохач. След това смъртта на Запояй, непълнолетието на неговия син Ян Сигизмунд, непрестанните претенции на Фердинанд Хабсбургски за кралството и начинанията му в тази посока убедили султана, че такова решение няма смисъл. Ето защо той направо включил в империята централната част на страната, която станала бейлербейство Будин (Буда), като запазил васален статут само за източната част на кралството с център Трансилванското воеводство, докато северната и западната част – така наречената „Кралска Унгария", останали в ръцете на Хабсбургите. Сюлейман признал Ян Сигизмунд за крал на „Трансилванския край", като поставил тази нова териториална единица в положение, аналогично на Молдова и Влашко.

Но васалната връзка в този случай била особено лека. Трансилванският данък бил винаги по-малък от този на другите дунавски държави и към него не се добавяли допълнителните данъци. Впрочем, тъй като

непрекъснато бил подложен на нападенията на фердинандовите войски, Ян Сигизмунд в крайна сметка с мирния договор от Сатмар (Сату Маре) през 1565 г., потвърден от договора при Спире от 1570 г., признал и сюзеренитета на Хабсбургите и по тъкъв начин за в бъдеще кралството живеело в режим на двойна васална зависимост. Несигурността на международното му положение, последица от това състояние, била причина за голяма политическа нестабилност.

По същото време Трансилвания запазила оригинална вътрешна организация, поставена под знака на етническото и религиозно многообразие. Тя се характеризирала със съществуването на три „нации", като аристокрацията, правата и привилегиите и на трите били официално признати: унгарци, шекели (шеклер), също унгароезична, но етнически различна общност, и саксонци, германски заселници с най-разнообразен произход. В замяна на това румънският елемент, въпреки числената си значимост, не бил признат за „нация". По същия начин четири религии си поделяли привилегирования статут на „приети" вероизповедания: католицизмът и калвинизмът, изповядвани от унгарците, лютеранството, което било характерно за саксонците, унитаристката църква, основана през 1564 г. от епископа на Коложвар (Клуж), Франсис Дейвид, която имала сподвижници сред шекелите. Другите религии, присъствуващи в тези земи, които през XVI в. достигнали особено разнообразие, били толерирани, но не и „приети": това били еврейската, арменската и най-вече румънската православна църква, чийто епископ се намирал в Дюлафехервар (Алба Юлия).

Колкото до Централна Унгария, включена заедно с голяма част от Хърватско и с Темишоарския Банат непосредствено в империята, тя била подложена на общия за османските провинции режим; деление на санджаци, наличие на тимари и присъствие на изпратени от султана данъчни служители, кадии и гарнизони.

Едно традиционно течение в унгарската историография, което наред с други, много по-умерени тенденции, е живо и до днес, подчертава разрушителните последствия от османското господство в Унгария и ги смята за неразделна част от турското завоевание като цяло. Обезлюдяването и опустяването на унгарската пуста между реките Дунав и Тиса, което действително се наблюдава през XVI в., превръщането на този стар земеделски район в област на екстензивно животновъдство били неизбежен и характерен резултат от включването му в империята на султана.

В действителност положението на Унгария съвсем не може да служи за пример и е особен случай вътре в тази империя. Буферна зона между Хабсбургите и османците, тя е била сцена на непрекъснати сражения между 1526 и 1606 г. Но това крайно неблагоприятно положение без съмнение не е достатъчно, за да обясни едно такова обедняване, каквото

не се среща никъде другаде в европейските владения на турците. Изказвано е и предположението, че деструкцията на унгарската земя по това време възниква вследствие на земеделската свръхексплоатация, на която била подложена в предидущата епоха; една критична точка на ерозия на почвата вече била достигната в началото на XVI в. и тя би могла да доведе до промяна в ползуването ѝ даже и без османското нашествие.

От друга страна, тази провинция, разположена на крайните граници на османската експанзия в Европа, на толкова голямо разстояние от центъра, има и други характерни особености. Мюсюлманското население, сведено до една нищожна по брой прослойка от администратори, войници, търговци и занаятчии, било събрано в няколко големи града и крепости като Буда, Пеща, Печ, Секешфехервар или Сегед, където земестило избягалите в хабсбургските територии германци и унгарци. При това по-голямата част от тези мюсюлмани не били турци, а ислямизирани елементи, дошли от съседна Босна. В замяна на това селата били изцяло християнски и същото се отнасяло за дванадесетина града, разположени в центъра на пустата, като Надкьорош, Кечкемет и Цеглед, които се развивали по особен начин. Селското по произход население на тези „градове от равнината“ *(мезьоварошок)* успяло в миналото да получи някои свободи от унгарските феодали и при пристигането си османците им оставили забележителна автономия: там нямало кадии, нито други служители на султана. Те се самоуправлявали и единствените им контакти с османските власти се свеждали до посещенията на данъчните агенти. От друга страна, те също били засегнати подобно на селата, разположени на границата с Хабсбургите, но по още по-парадоксален начин, предвид относително отдалеченото им местонахождение от тази граница – от този режим на двоен сюзеренитет, който представлява друга особеност на положението в Унгария: той означавал, че едно и също селище плащало такси на правоимащите от двете страни на границата както на Хабсбургите, така и на османците. В „градовете от равнината“ феодалите, които първоначално били техни сюзерени, продължавали да прибират данъчни и съдебни такси от своите поданици в османските територии, въпреки че самите те се били установили в кралска Унгария.

Трябва да отбележим накрая, че изселването на унгарците след османското завоевание улеснило пристигането на босненски мюсюлмани в градовете и в по-голяма степен сръбска имиграция в южните провинции на страната: Бачка, Бараня, Банат, Славония и днешна Войводина. Също така известно количество румънци се изселили на изток от р. Тиса, в областите Темешвар и Надварад (Орадея).

Друг регион, ограничен на север от реките Дунав и Сава, на изток от Северна България и долината на р. Вардар, представлявал втория междинен кръг от европейските владения на султана. По-добре интегриран в

империята, той бил сравнително отдалечен от центъра ѝ, запазвал характера си на гранична зона между Венеция и Хабсбургите и съхранил излаза си към външния свят – Централна и Средиземноморска Европа. И тук мюсюлманското население било съсредоточено в някои градове и градчета, разположени по пътя на нашествието, и в бившите погранични области. В селските среди обаче то се дължало на ислямизирани елементи, какъвто бил случаят с Босна и Албания, а не на османската колонизация.

Този кръг включвал Босна и Херцеговина, Черна гора, Сърбия, Албания и Гърция. Тук била в сила обичайната провинциална организация на империята, но също с много изключения и копромиси.

Търговската република Рагуза (Дубровник) си извоювала особено положение: тази мъничка държавица, разположена на далматинското крайбрежие, дължала значимостта и просперитета си на търговска дейност с международен размах, като успяла да извлече максимална облага от положението си на свръзка на Балканите с Адриатическо море. Дубровнишките търговци, които от 1205 до 1358 г. били под сюзеренитета на Венеция, а след това на Унгария, били разбрали, че само един мощен покровител може да ги предпази от въжделенията на Сияйната република и от опитите ѝ да ги подчини. Още от втората половина на XIV в. те влезли в отношения с турците и през 1458 г. окончателно станали техни васали. Оттогава Рагуза редовно изплащала данък на султана, който през 1481 г. възлизал на 12 500 дуката.

В замяна на тази сума и на подчинението, което тя предполагала, и като имала предвид какъв икономически стимул представлява за империята това търговско средище, разположено на източните ѝ граници, Портата дала на Дубровник юридически предимства. До средата на XVII в. те му осигурявали забележително богатство. Дубровничани запазили пълна автономия в рамките на своите собствени институции и организация, отчасти повлияни от Венеция. *Ахиднаметата*, издадени от султана, гарантирали свободната им търговия в империята и ги поставяли в превилегировани митнически условия: те плащали само 2% от стойността на износа и 2% от стойността на вноса, като този процент ставал 5% за продажби в Истанбул, Одрин и Бурса. Дубровнишките търговци получили и разрешение да изкупуват всичките си данъци посредством фиксирана годишна сума, което ги предпазвало от евентуални злоупотреби на османските бирници.

Търговията им разчитала на мрежа от колонии и обхващала всички центрове на османска Европа (с изключение на Западна Босна, Гърция и Южна България). Тези колонии *(плаца)* били организирани в общини *(опщина)*, които се самоуправлявали с помощта на събрание на търговци *(скуп)* и ползували данъчни привилегии.

Без да представляват държавен организъм като този на Рагуза (Дубровник), други части от разглеждания териториален регион, включени в рамките на османските провинции, също разполагали с голяма автономия.

Черна гора (Црна гора), чиито непристъпни планини я превръщали в естествена крепост, населена с непокорни племена от сръбски произход, се съпротивлявала на османското нашествие до 1499 г. По същото време град Котор, нейното морско пристанище, попаднал в ръцете на венецианците. След няколко първоначални опита, отбити от надигналите се местни жители, османците се принудили да се откажат от въвеждането в тези земи на тимари и спахии и цялата Черна гора станала хас на султана, прикрепен до края на XVI в.към санджака Искендерие (Шкодра) или Дукакин. Вероятно оскъдните природни ресурси на страната са разубедили завоевателите да предприемат по-големи усилия, за да си осигурят пряк контрол. Те се задоволили с доста слаб сюзеренитет върху своеобразната теокрация, която сама се наложила върху племенната организация. От 1515 г. православният епископ, владиката на Цетина, избран от народа и от клира от монасите на местните манастири, приел титлата принц-епископ на Черна гора.

В Албания едно по-ранно османско присъствие било поставено под въпрос от продължителното въстание, водено от Георги Кастриоти (Скендерберг) между 1444 и 1466 г. След това обикновената османска администрация и тимарите били въведени само в южните долини на страната, сред тоските. Обратно, в планините на север, отвъд р. Шкумби, другата голяма етническа група на страната, гегите, сурови планинци, запазили широка автономия в рамките на своята традиционна племенна система. Основната общност бил кланът *(фис)*, воден от най-възрастния му член. Един или няколко клана съставяли автономна териториална единица *(байрак)*, ръководена от „знаменосец“ *(байрактар)*, наследствен вожд, който управлявал и съдел според неписаните закони на обичая. Няколко байрака образували племе, също ръководено от някой член на господствуващ род. Събрание, съставено от мъжете на племето, решавало главните въпроси. Например племето мирдити, разположено на юг от Дрин, се състояло от пет байрака, а един бюлюкбашия, назначен от санджакбея, бил посредник между османската администрация и родовете.

Всъщност османците трудно успявали да събират данъци от това несговорчиво и труднодостъпно население. В замяна на това получавали от тях допълнителни войнски части, които, изглежда, придобили по-голямо значение след края на XVI в.

На територията на Гърция също имало някои планински и изолирани местности, които поради географското си положение били практически независими от османската власт. Такъв бил случаят с полуостров Мани

в южната част на Пелопонес, с областта Сули в Епир и Аграфа в планините Пинд. Множество егейски острови като Родос или Хиос също имали режим на самоуправление. Манастирите на Атон образували една православна теократична република, заемаща част от Халкидическия полуостров. Тази република много отдавна признала властта на султана и получила значителни свободи и привилегии. Територията на Света гора, забранена за всички „женски създания", била недостъпна и за служителите на Портата.

И на последно място, в самата тъкан на нормалната провинциална организация били вплетени някои особени случаи: градове, които имали привилегирован статут, обикновено наследен от условията на завоюването. Такъв бил случаят със Сараево, почти изключително мюсюлманско селище, което било освободено от присъствието на османски войски и имало право да се самоуправлява. Подобен бил и статутът на Янина в Епир.

От друга страна, някои славянски и влашки общности на Балканите запазили наследствените си вождове, които предшествували османското завоевание: в областите това били кнезовете, а в селата – примикюри, чиято власт била потвърдена със султански берат и които служели като посредници между местното християнско население и османските власти. Те се грижели за обществения ред и помагали на данъчните служители при събирането на данъци. В Босна и Херцеговина бившата феодална класа, за която обикновено се смята, че била в предните редици на ислямизацията на страната, запазила по този начин поне част от своето имущество и традиционното си влияние. От друга страна, във всички тези области – вследствие наследени доосмански институции – християнското население образувало спомагателни единици от *мартолоси* или от „пазачи на проходите" *(дервентджи)*, които получавали от султана военни и полицейски задачи. Тези категории имали собствена йерархия и в замяна на извършваните услуги (поради които им се разрешавало да носят оръжие) получавали облекчен данъчен статут.

Подобни случаи на местна автономия или на особен общностен статут се срещали и в най-тясно свързаната с империята част на Европа, в „първия кръг" на османските владения. Срещат се например *войнуци*, част от които се грижели за конете по време на походите на султана, а поземлените им дялове се ползували от данъчни привилегии. И все пак именно в тази зона, включваща България, Тракия, Тесалия, Македония и Добруджа, провинциалното управление се извършвало най-стриктно и действията на централната власт били най-преки и най-строги.

Тези области били най-близко разположени до Истанбул или до Одрин – зимната резиденция на султанския двор – и най-достъпни за намесата на войските на Портата. Те били завладени най-рано: от много от-

давна тяхната история била свързана с историята на империята. Здраво прикрепени в нейната гръд, те много преди съседните провинции били прекъснали връзките си с останалата част на Европа. Мюсюлманският елемент бил много по-разпространен, като не се ограничавал в няколко стратегически градове като Никопол, Кюстендил, Трикала, Скопие, Силистра, а се разпростирал и в провинцията, където изникнали мюсюлмански села. Тази мюсюлманска рая се състояла от ислямизирани християни, като например помаците – помохамеданчени българи, но също така и от татари и от изселници от турски произход, дошли от Анадола и заселени след османското настъпление в Добруджа, в Южна и Източна България и в някои долини на Тракия и Македония. Турската колонизация в Европа била масова само до средата на XV в., което обяснява защо само първоначално завладените провинции били засегнати от нея. Впоследствие, откъснат от турския етнически резервоар в Централна Азия поради „сефевидската ключалка", Анадола престанал да захранва емигрантския поток към Европа.

КЛАСИЧЕСКОТО ОСМАНСКО УПРАВЛЕНИЕ: ОПИТ ЗА ОЦЕНКА

И така, османците не излели балканското разнообразие в един-единствен калъп. Тяхното господство далеч не означавало радикална промяна и цялостно преобразование и на отделни места то се приспособило към поддържането на контакти с външния свят, към запазването на предишните институции и обичаи, към широката автономия на някои зони. Също така установеният режим, поне до края на XVI в., нямал този разрушителен и потиснически характер, който често му приписват. Несъмнено фазите на завоеванието водели със себе си множество гибелни последици: изпреварвайки пристигането на завоевателите, хората напускали традиционните си жилища, предупредителните набези на акънджиите сеели разруха и опустошение, превзетите със сила градове – и дори някои от тези, които искали да се предпазят чрез доброволно предаване – се превръщали в място на грабежи, убийства, отвличане в робство, изселване. Но тези периоди на огън и кръв били временни и новите господари не желаели да ги продължат, а се стараели бързо да ги прекратят. Естествено, техният интерес ги карал да печелят на своя страна победеното население, да възстановят доколкото е възможно реда и благоденствието, които били условия за доброто функциониране на тимарската система и за редовни данъчни постъпления. Водени от тези цели, те не променяли старата данъчна система и даже частично я облекчавали: по-специално по отношение на повинностите и ангарията. Между другото, правилниците за новите провинции определяли задълженията на подани-

щите, като замествали алчността и произвола на бившите местни феодали със силата на държавния закон. Централната власт разобличавала и наказвала служителите си за извършването на злоупотреби.

При тези условия османският режим често бил по-благоприятен за „бедните хора" от режимите, които го предшествували или съществували в другите страни на тогавашна Европа. Нещо повече, верен на принципите на класическите мюсюлмански империи, той не проявил никаква асимилаторска тенденция и по-специално никакъв прозелитизъм. Този му аспект бил съществен в районите с преобладаващо християнско население. С течение на времето той позволил запазването през вековете на етническите идентичности на Балканите.

Освен еврейските колонии в градовете (значително увеличени от притока на бегълци от Испания в края на XV в. и в началото на XVI в), някои арменски общности, както и католици, които живеели в Босна, Херцеговина и Северна Албания, православните християни били преобладаващо мнозинство от населението на полуострова. Политическият възход на славянските империи през средните векове довел до появата на Балканите на „национални" църкви в лоното на Източната православна църква. Те засенчили първенството на Константинополската гръцка патриаршия. Като богуслужебен език използували черковнославянския, който се противопоставял на *катаревуса* – „чистия език" на гръцкото духовенство. Тези два архаични и книжовни църковни езика невинаги били разбирани от съответното население, тъй като били много отдалечени от говоримите наречия. Османското нашествие обаче довело до унищожаването през 1393 г. на Българската патриаршия, създадена в апогея на Първото българско царство при цар Симеон (893–927), последвано през 1459 г. и от премахването на Сръбската патриаршия в Печ, създадена от най-прочутия сръбски цар Стефан Душан (1308–1355). Тези събития позволили на гръцката патриаршия да възвърне пълното си господство.

В това отношение поведението на Мехмед II веднага след превземането на Константинопол било решаващо. Завоевателят побързал да признае патриаршеската институция и да ѝ предостави в държавата място, което да ѝ позволи да упражнява цялото си влияние. По този начин той разчитал да премахне у православните си поданици всякакво желание за разбирателство с неговите западни християнски противници и да разреши една от най-главните трудности на османското господство в Европа, която, както ще видим по-нататък, отново ще се появи. С тази цел той подпомогнал издигането на един изтъкнат гръцки духовник, Георги Схоларис, който в миналото се проявил като непримирим противник на унията с Римската църква, и под името Генадиос го направил патриарх. Той му дал „всички привилегии на предшествениците му", като сключил с него договор, който определял по принцип отношенията между Патри-

аршията и Портата.

Константинополският престол имал духовно господство над всички православни християни в империята. Патриархът продължавал да получава задължителните данъци от духовниците и доброволните дарения на светските лица, които му се полагали във Византийската империя. Цялото висше православно духовенство и обкръжението му били освободени от джизие, данъка, който плащали немюсюлманите. Изглежда, че някои епископи или манастири притежавали дори и тимари. В същото време Църквата станала част от механизма на османската държава, а от края на XVI в. в църковните писания султанът получил титлата василевс. Избиран от синод, съставен от духовници и миряни, патриархът бил утвърждаван със султански берат; същото се отнасяло и за митрополитите. Освен това патриархът плащал специфични данъци на хазната: отначало, от 1465–1466 г. ставало дума за „дарове“ *(пешкеш)* по случай идването на нов патриарх или на нов султан, а от 1474 г. – за годишен налог *(харадж)*. В края на XV в. и през целия XVI в. размерът на тези суми се увеличавал. В резултат на това патриархът трябвало да въведе нови данъци за духовниците и миряните, а от края на XVI в. свикнал да се обръща за помощ при събирането на таксите към кадиите и другите местни служители на Портата. Тези финансови принуди довели до развитие на патриаршеската бюрокрация и допринесли за укрепване влиянието на константинополския престол върху духовниците и цялото православие.

И все пак дейността на религиозните власти се съсредоточавала главно в духовната област. Макар че държавата им признавала съдебни правомощия, то те се ограничавали с делата, засягащи духовниците, а при миряните – с въпроси, свързани с частното право и с тези състояния на личността (сватби, настойничества, наследства), които имали непосредствени религиозни последици. Присъдите се издавали според римското право, като главният източник бил една значителна компилация от XIV в., *Хексабиблос* от Константин Харменопулос. Следователно в края на XVI в. не може да става все още дума за истинско управление на православните общности от духовни лица и често срещан анахронизъм е да се смята, че системата на *милетите* започва да функционира толкова рано; както ще видим по-нататък, тя се появява през следващия период.

От друга страна, през XVI в. монополът на Гръцката църква върху балканското православие бил все още ограничен поради относителната автономия на Охридската митрополия, остатък от бившата автокефална българска църква. Освен това по инициатива на великия везир Мехмед Соколу (Соколович), босненски сърбин, постъпил в еничарския корпус по силата на девширмето, сръбската патриаршия в Печ била възстановена през 1557 г. в полза на негов брат или близък роднина.

На Балканите, както и в останалата част на империята, различните ев-

рейски и християнски общности имали статут на *зимми*, който ислямският закон давал на „хората на Библията", преминали под мюсюлманска власт. Този статут им позволявал да съхранят култовите си сгради и предмети и да практикуват религията си. Това отношение на османското управление контрастирало с нетолерантността на католическите власти, проявявана навсякъде спрямо еврейското или православното население. То по принцип изключвало гоненията и принудителната ислямизация, като придавало трайна ценност на прочутия лозунг на православните християни, според който Полумесецът е за предпочитане пред Митрата. Ако въпреки всичко някои султани се изкушавали да налагат масово помюсюлманчване, въпреки шериата, те бързо се отказвали от това. При тези условия практикуването на девширмето в Анадола и на Балканите било единственото значително нарушение на ислямския закон, тъй като младите християни били задължително обрязвани и ислямизирвани. И все пак тази мярка, която впрочем предоставяла значителни възможности за кариера на засегнатите, се отнасяла само за малка част от християните. Сред останалото население случаите на ислямизация не били многобройни, а хората, които приемали исляма въпреки натиска на своите духовници и братя по вяра, го вършели главно заради обществено издигане и данъчни облекчения. Според данъчните регистри от XVI в. може да се изчисли, че за Балканите те не надхвърляли от сто до триста случая годишно.

Истина е, че по все още оспорвани причини, които обаче при всички случаи не се дължат на насилие, някои области като Албания, Босна и Херцеговина били особено засегнати. Но даже и в тези случаи ислямизацията не е била от самото начало толкова масова, колкото се твърди: обратно, тя била бавна и постепенна, като отначало обхванала градовете и областите край тях, а после се разпространила сред селските маси. Така например в Босна през 1489 г. мюсюлманските семейства са все още около 4500, а християнските – 25 000, дори и ако при Сюлейман цялата босненска аристокрация вече е приела исляма.

Общо взето, в резултат на ограничаването на ислямизацията, както и на турската имиграция в Европа, през XVI в. мюсюлманите представлявали приблизително 18% от населението на Румелийското бейлербейство. Но ако благодарение на запазването на вярата си и на религиозните си институции немюсюлманските общности на Балканите съхранили част от своята идентичност и избегнали претопяването в едно неразличимо цяло, не може да се отрече, че тези *зимми* заемали в империята подчиненото положение на втора категория поданици. Те не само плащали специфични данъци – главно *джизие* и *испенче* – заедно с другите такси, с които била облагана цялата рая, но били обект на различни дискриминационни мерки, показващи тяхното по-долно положение. В това

отношение османците били верни на традицията в ислямските държави.

По принцип немюсюлманите не можели да яздят кон, да носят оръжие (с изключение на споменатите вече паравоенни подразделения). Те били длъжни да носят отличителни дрехи, някои части от облеклото и някои цветове, запазени за мюсюлманите, им били забранени. Изобщо те трябвало да се въздържат от всякакъв белег на лукс и себеизтъкване. Впрочем, когато имотното състояние им позволявало, те не спазвали това разпореждане, но било достатъчно засегнатите мюсюлмани да призоват шериата и виновните веднага строго били наказвани от властите. В същия дух ислямският закон забранявал техните граждански и религиозни постройки да надминават по височина постройките на правоверните. Те се нуждаели от официално разрешение, за да поправят култовите си сгради, и не можели да строят нови. Всички техни празници и церемонии трябвало да протичат тихо, без камбани, тържествени процесии и всякаква зрелищност. Тези забрани действували, естествено, с всичката си сила там, където *зиммите* съжителствували непосредствено с мюсюлманите, което не се срещало навсякъде на Балканите. Привържениците на правата вяра, която на всичко отгоре била и вяра на господарите, се отнасяли с презрение и превъзходство към последователите на наистина легитимни, но по-нисши религии, чието по-долно положение било затвърдено и от военно поражение. В тези условия съдбата на християните на Балканите съдържала достатъчно ограничения и неудовлетвореност, за да изостри чувствителността им към тежестта на чуждото владичество.

В общи линии османското господство, дори и там, където се осъществявало най-пряко, за балканските народи не било „абсолютното зло“ благодарение на гаранциите, които им признавал шериата; но дискриминацията, наложена от същия закон, изключвала възможността то да бъде и „абсолютното добро“, което хората защищават по време на изпитания, към което остават привързани, когато заблести надеждата за освобождение. Нещо повече: това относително приемливо положение се дължало на реда и равновесието, характерни за апогея на империята. Поради уязвимостта на положението на *зиммите* тяхната сигурност предполагала както пълно подчинение на султана, което било съществена клауза от договора за техния статут, така и ненакърнимост на централната власт, необходима закрила от произвола и злоупотребите на местните сили. Всеки бунт от тяхна страна, всяко отслабване на държавата ги превръщало в безпомощни жертви и сигурна плячка.

1606–1774: ПРЕХОДЪТ

Вътрешното равновесие на държавата започнало да се нарушава още през втората половина на XVI в. Оттук нататък империята се оказала в плен на финансова криза, класическите институции западали, традиционният обществен ред бил разклатен, контролът на централната власт отслабвал, армията загубила своята ефикасност и неспособността ѝ да се приспособи към новите условия станала очевидна. Ерата на непобедимостта била заменена с периоди на полупобеди и военни превратности. Договорът от Ситваторог от 1606 г., който сложил край на „дългата война" с Хабсбургите, е показателен за този обрат. Безспорно за османците той не водел до териториални загуби. Техните позиции в Унгария не били поставени под въпрос, както и сюзеренитетът им над Трансилвания. Но те, както и техните противници, желаели да сложат край на една мъчителна война и да развържат ръцете си за действия в Персия. За този мир, от който имали нужда, те преговаряли с противника като равни на самото бойно поле в Унгария. Султанът признал императорската титла и званието „цезар" на Рудолф Хабсбургски. И главно, ако се вярва на едно традиционно тълкуване, той не поискал данък от германския владетел. В действителност, изглежда, че той не бил още готов за такава отстъпка, чрез която символично щял да се откаже от претенциите си за всемирно превъзходство. Странно, но същевременно показателно е, че съществуват две еднакво автентични версии на този договор. Обратно на хабсбургската версия, написана на унгарски, османската версия не включва този отказ от плащане на данък. Разликата между текстовете очевидно била заредена с бъдещи недоразумения, дори и ако за момента се слагал край на военните действия.

След относителния ред и спокойствие, характерни за класическия период, балканските провинции щели да бъдат разтърсени както от вътрешните кризи на империята, така и от свързаните с тях европейски войни. Те щели да се окажат едновременно и сцена, и залог на тези войни. Между договора от Ситваторок и този от Кючюк Кайнарджа през 1774 г. – отправна точка на все по-силното вмешателство на Русия в османските дела, както и на Източния въпрос, за балканските провинции настъпва период на преход от класическата епоха към епохата на национален подем, международен натиск, раздробяване, вътрешни реформи.

Старите институции се запазили и продължавали да очертават законните рамки на империята. Но под въздействието на кризите в системата те се изпразнили от съдържание или променили действителния си характер. Зад една привидно неизменна фасада се създавали нови форми на обществено-политическа организация, които в дълбочина променили истинската същност на империята. По този начин се установило нарас-

тващо несъответствие между правото и факта. Новосъздалите се богатства, поземлени собственост и власти до голяма степен били плод на узурпация и си оставали незаконни. Въпреки това държавата толерирала узурпаторите, когато не можела да ги отстрани, и се съобразявала с тях, ако се нуждаела от помощта им. Понякога даже ги узаконявала, като им раздавала древни титли.

Териториалното отстъпление започнало, но то все още се отнасяло само за пограничните области на империята и не засягало центъра ѝ. Впрочем не става дума за еднопосочно и необратимо движение: наблюдава се промяна в тенденциите, спиране, връщане назад. Бунтували се и подчинените народи, които реагирали както на влошаването на положението си, така и на насърченията и обещанията, които противниците на султана използували, за да спечелят подкрепата им, служейки си с религиозни доводи. Но техният бунт си оставал „примитивен"; той бил спонтанна реакция срещу неправдата, злоупотребите, обедняването, декласирането. Той се извършвал в името на стария ред, който носел поне някакъв минимум от гаранции, сигурност, благополучие, и бил насочен срещу всичко, което го нарушавало и подкопавало. Представата за нови ценности, за друг, по-различен идеал била все още в зачатъчно състояние. Впрочем през този период централната власт все още имала достатъчно козове, съотношението на силите със западните държави все още се запазвало и тези бунтове не можели да имат бъдеще. И все пак нарастващото влияние на християнските държави върху населението на Балканите, възникването на нови прослойки в отделните етноси, появата на първите проблясъци на рационалистично и патриотично мислене съдържали в зародиш бъдещите сътресения.

ВОЙНИТЕ И ГЕОПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПРОМЕНИ

През тези два века, които разделят споменатите по-горе договори, войната с нейните многобройни последици представлява един от най-важните, а може би и най-важният фактор за развитието на балканските провинции.

Тя обаче не е постоянна: нека припомним, че на два пъти – през първата половина на XVII в. и през втората половина на XVIII в. – в този регион мирът се установява за няколко десетилетия, по-точно в периода между 1606 г. и 1645 г., начало на продължителната война с Крит и Венеция, и в този между Белградския мир от 1739 г. и руско-османската война от 1768–1774 г., която е отправна точка за нова поредица от сблъсъци. През тези периоди противоречията между западните държави предпазват империята от заплахи. В замяна на това от 1645 до 1739 г. тя непрекъснато воюва с европейските си противници: към войната в Крит, която завършва едва през 1670 г., се прибавят първоначалните операции

срещу Хабсбургската империя от 1663 г. до 1664 г., които са резултат от последиците на Тридесетгодишната война. Тези конфликти веднага са последвани от войните на султана с Полша от 1672 г. до 1676 г. и с Русия от 1677 г. до 1681 г. и, преди векът да завърши, с продължителната и драматична война срещу Свещената лига от 1683 г. до 1699 г., когато към австро-полския съюз ще се присъединят Венеция, а после и Русия. След договорите от 1699 г. военните действия ще се възобновят чак след осем години и от 1710 г. до 1739 г., ще последват почти непрекъснати конфликти с Русия, Австрия и Венеция.

Най-очевидната последица от тези войни и договорите, с които те приключват, е чувствителната промяна на картата на османските владения в Европа. И все пак общата равносметка е нюансирана и дори когато е отрицателна, загубите са ограничени.

Подолие и Украйна

Изправена срещу слаби държави и особено когато успее да се съвземе под ръководството на енергични велики везири като първите двама Кьопрюлю, империята осъществява последните си завоевания. Такъв е случаят с Полша при слабия крал Михаил Виесновски. Ахмед Кьопрюлю решава да създаде предпазна зона срещу полското и руското настъпление на юг, като отнеме част от неговото кралство. Всъщност става дума да се допълни „третият кръг“ от европейските владения. В тази задача му помага казашкият вожд Петър Дорошенко, който също е враждебно настроен към русите и поляците и има намерение да стане хетман на една обединена Украйна, васално зависима от султана по подобие на румънските области. В резултат от походите на султан Мехмед IV в този регион полско-османският мирен договор от Бучач (1672), потвърден от договора при Зоравно (1676), признава, от една страна, прякото господство на султана над Подолие, което става еялета Каманиче (Каменец Подолски) и където се извършва традиционното преброяване на населението; и от друга, неговия сюзеренитет над Украйна.

Но тази късна експанзия ще се окаже и най-краткотрайна: още с договора при Радзин или Бахчесарай, сключен с Русия през 1681 г., Портата се отказва от Украйна, а по-късно с договора при Карловац (Сремски Карловци), подписан с Полша на 16 януари 1699 г., връща Подолие на поляците.

Крит и Пелопонес

Териториалните придобивки, получени от венецианските колониални владения, ще се окажат много по-трайни: превземането на Крит било

трудно, но то завършило османското нашествие на Балканите, като го продължило до най-южната точка на полуострова. За Крит, както и за Подолие, големите преброявания на населението, изоставени към края на отминалия век, били възстановени. Но ислямизацията на османското право, която междувременно настъпила и била специално поддържана от великия везир Ахмед Кьопрюлю, се чувствува в поземленото и данъчното законодателство, изработено за тази провинция: връщайки се към ислямската традиция, в този случай държавата изоставила обичайните си принципи и не поела собствеността над обработваемата земя; критските селяни запазили пълноправна собственост над поземлените си владения с всичките права, които тя предполага, включително и подялбата между наследниците при наследствено прехвърляне. Но тази земя се смятала за „неверна“ и по тази причина била обложена с харадж, като в случая този термин възвръщал първоначалното си значение на поземлен данък за немюсюлманите, което османските обичаи били изменили. От друга страна, правилниците за управление на Кандия (Хераклион) и на Хания (Канея) категорично се отказват от различни неканонични такси като данъка за *many* (тапия), испенчето, брачните облагания и т.н., и в изблик на закъсняла принципност порицават като „осъдителни нововъведения“ *(бидат)* тези вековни практики на османската данъчна система.

От друга страна, трябва да се отбележи, че като преминал под османско господство, големият православен остров, който при венецианците изтърпял повече от четиристотин и петдесет години католическа власт, станал една от главните зони на ислямизация в османска Европа: смята се, че един век след завоюването половината от населението приело исляма.

С Пелопонес Венеция като че ли намерила компенсация от загубата на Крит. Завладяването, по време на войната срещу Свещената лига на този полуостров, където някога Сияйната република имала значителни владения, в крайна сметка оставени на турците през 1540 г., се дължало на Франческо Морозини, героичен и нещастен защитник на Кандия. С договора от Карловац Пелопонес бил даден на Венеция, както и по-голямата част от Далмация.

Но това ново господство на Венеция в Морея било краткотрайно: още от 1715 г. войските на великия везир Дамат Али паша възвърнали султанските владения, благосклонно посрещнати от гръцкото население, което не възприемало религиозното отношение на венецианските власти: през краткия си престой те забранили назначаването на православни епископи, поставили местното нисше духовенство под влияние на католическата йерархия и подкрепили нейния прозелитизъм. Впрочем управлението на Сияйната република се оказало по-насилствено от това на Портата, защото било по-строго при събирането на данъци и не уважавало местната автономия. С договора от Пожаревац Венеция офи-

циално се отказала от това владение, което трудно се управлявало. Внушителната крепост Паламед, разположена над Навплион, която управителят Агустино Сагредо тъкмо завършил, се оказала безпредметна.

Унгария и Трансилвания

През този период османците окончателно загубили някои територии, воювайки със сили, които, обратно на тях, показвали тенденция на възход. Освен това всички те спадали към най-външния и поради това най-труден за управляване кръг от османските владения в Европа, тъй като били разположени или на север от р. Дунав и р. Сава, или по северното крайбрежие на Черно море.

Отстъплението започнало най-напред в първата зона. Договорът от Карловац, който потвърдил редица османски загуби, в крайна сметка довел до преотстъпването на османска Унгария и южните гранични територии между Сава и Драва на Хабсбургите. Само Темишварският Банат останал при османците. Сава и Уна станали занапред граница между двете империи.

Друга важна последица от австро-османския договор от Карловац бил прекратяването на османския сюзеренитет върху Трансилвания. Ние разгледахме по-горе двойственото положение на това княжество, разкъсвано между хабсбургските и османските претенции. Всъщност между 1613–1648 г. благодарение на енергични войводи като Габриел Бетлен (1613–1629), а след това Дьорд I Ракоци (1630–1648) то успяло да провежда независима политика. Богатството, което те придобили благодарение на търговия и поземлени конфискации, им позволило да поддържат значителни войски и да разполагат с необходимите средства за действие. Те се намесили на страната на протестантите в Тридесетгодишната война и имали голямо влияние върху молдавците и власите. По този начин започнали да създават една нова централноевропейска сила, която балансирала между двамата си господари.

Стабилизацията на империята при двамата Кьопрюлю поставила край на тези перспективи, защото дала възможност за енергично утвърждаване на османската власт в тази област. Войводата Дьорд II Ракоци бил отстранен през 1657 г. заради своята противоречаща на възгледите на Портата дейност в полза на Швеция по време на полско-шведската война; княжеството било завзето от османски и кримски войски. Османците поставили нови войводи: Акош Барчи (1658–1660), назначен от Мехмед Кьопрюлю, който му наложил военно обезщетение и висок годишен данък от 40 000 дуката; след това Михаил I Апафи (1662–1690), назначен от Ахмед Кьопрюлю. Това назначение, отхвърлено от император Леополд I (1657–1705), било причина за незабавното избухване на

австро-османската война от 1663–1664 г. Въпреки блестящата победа при Сен-Готар, Леополд побързал да подпише с турците примирието от Вашвар (10 август 1664), според което признавал Апафи за воевода. Страната била разорена от войната и борбите на отделните фракции.

Двадесетина години по-късно австрийските победи във войната на Свещената лига позволили на Леополд I да си възвърне пропуснатата възможност: с Виенския договор (26 юни 1686), а после и с този в Блаж (27 октомври 1686) той наложил своята власт над войводата, присъствието на хабсбургски гарнизони в дванадесет крепости на страната и плащането на 700 000 флорини контрибуции. На 4 декември 1691 г. той издал *Diploma Leopoldinum*, която определяла принципите на включването на Трансилвания в рамките на Хабсбургската империя: тя щяла да остане независимо княжество, отделно от Унгария (разделяне, което политиката на Сюлейман и последиците от нея вече фактически били започнали да осъществяват). Трите „нации" и четирите „приети" религии запазвали привилегиите си, но страната трябвало да плаща годишен данък от 50 000 талера в мирно и 400 000 флорина във военно време.

След смъртта на Михаил I Апафи през 1690 г. Портата назначила още един войвода, Имре Тьокьоли, но той управлявал само месец. Кандидатът, с когото го заместила трансилванската Диета, Михаил II Апафи, нямал по-голям успех, защото Леополд I не го признал и поставил на негово място Георги Банфи (1692–1704). Узаконявайки това положение, първият член на австро-османския договор от Карловац постановявал по принцип, че: „Тъй като Трансилвания в настоящия момент е владение на императора, тя ще остане в неговите ръце в старите си граници."

Следователно османците загубили един от европейските си васали в полза на Хабсбургите. Но управлението на последните през следващите десетилетия именно поради силно прокатолическия си характер се сблъскало с много остра съпротива. Османската Порта станала убежище за трансилванската опозиция.

С договора от Пожаревац Австрия допълнила предишните си завоевания, присъединявайки отново една османска провинция, Темешварския еялет, отговарящ на областта Банат. Освен това, тъй като владеела Унгария, тя успяла да направи пробив на юг от Сава и да завземе Белград и Северна Сърбия, като по този начин навлязла във „втория кръг" на османските владения. Но това нашествие не било дълготрайно: след двадесет години хабсбургско господство Белград и Белградска област били върнати на османците по силата на Белградския мир и чрез подчертано туркофилското сътрудничество на маркиз Дьо Вилньов, посланик на Франция при Портата.

Румънските държави

Въпреки няколко сериозни тревоги войните от края на XVII и XVIII в. не поставили под въпрос сюзеренитета на Портата върху другите две васални държави, разположени на север от Дунава: Молдова и Влашко.

По-горе ние припомнихме общите рамки на отношенията между Истанбул и румънските държави. През XVII в. контрибуциите, изисквани от Портата и включващи същинския данък, „подаръците", подкупите за назначаване на войводи, както и доставките в натура (зърнени храни, мед, кожи, лой, сол, овце, тъкани), значително се увеличили. По време на османските походи в тази област реквизициите били особено тежки, най-вече по време на войната с Полша от 1672–1676 г.

От друга страна, като се изключат двете десетилетия, през които управлявали двама енергични и необикновенно стабилни войводи, Матей Басараб във Влашко (1632–1658) и Василе Лупу в Молдова (1634–1653) – последният впрочем посветил съществена част от своите усилия, за да превземе Влашко, – политическият живот и на двете страни се ръководел от действията на болярите. Те дължали богатството и силата си на поземлените дарения и данъчните отстъпки, дадени им от принцовете, и на нарастващите права върху селяните, които войводите им предоставяли, за да си осигурят тяхната подкрепа. От края на века войводите им раздавали даже и земи, принадлежащи на градовете, а покъсно и самите градове. Едновременно с това тези, които ги обработвали, свободните селяни *(ръзеши, мошнени),* се превърнали в един вид крепостни селяни (вечини, румъни). Тази промяна в статута позволявала на болярите да ги експлоатират все повече и повече и да увеличават експорта от плодоносните стопанства към Трансилвания, Полша, териториите на Хабсбургите и Османската империя. Богатството им позволявало да си строят красиви градски жилища, украсени с керамика и покрити с фаянсови плочи, да се обграждат с лукс, включващ и стоки, внесени от Ориента. Елитът на тази аристокрация, няколкото големи семейства на „магнатите" като Строици, Уреке, Мовила, Балени, Бузещи, Русет, Костин, монополизирали по-главните постове, при удобен случай ставали войводи и владеели и двете страни. Освен болярите църквите и манастирите, включително и атонските, също получили от войводите огромни поземлени дарения и притежавали голяма част от земята.

От друга страна, тези държави останали широко отворени за външните влияния чрез контактите си с Полша, Унгария, Трансилвания и Русия. При тях проникват идеите и новостите на съвременния Запад. Разпространението на протестантството в Трансилвания довело до първите преводи на Светото Писание на румънски и до развитието на този език като литературно изразно средство. През 1634 г. Матей Бесараб възстано-

вил печатницата във Влашко и през 1640 г. излязло първото напечатано на румънски език произведение Законника на Говора, преведено от черковнославянски, а първата библия, преведена на румънски, поръчана от войводата Щербан Кантакузин и останала с наименованието Biblia lui Serban, излязла през 1688 г. Печатница била построена и в Молдова през 1642 г. Няколко десетки преводи и оригинални произведения били публикувани на румънски в края на XVII в.: религиозни и юридически трактати и в по-голяма степен исторически съчинения като *Молдавски хроники* (Letopiseţul Ţării Moldovii) от Григори Уреке (1590–1674), обхващащи периода до 1595 г..

По инициатива на Матей Басараб и Василе Лупу били създадени висши училища в Търговище и в Яш, в манастира на Тримата Светители. Между 1646 и 1651 г. също в Търговище бил открит хуманитарен факултет с преподаване на гръцки и латински. В края на века, към 1694 г., войводата Константин Брънковяну (1688–1714) организирал княжеска академия в манастира „Свети Сава“ в Букурещ, която имала голямо влияние на Балканите; името на този войвода освен това е свързано с един специфичен архитектурен стил.

Сред най забележителните представители на това румънско духовно движение от края на XVII в. трябва да споменем столника Константин Кантакузин., който подобно на много млади гръцки и румънски аристократи от онова време посещавал Университета в Падуа; той публикувал във Венеция през 1700 г. първата карта на Влашко и написал първата история на Румъния, която свидетелствува за едно наистина историческо мислене.

Още по-удивителна е личността на Димитри Кантемир (1673–1723), който, както ще видим, през 1710–1711 г. се оказал злочест войвода на Молдова. Към задълбоченото си хуманитарно образование, включващо владеенето на гръцки и латински, този принц прибавил и познанията си по арабски, турски и персийски езици, придобити в резултат на заточението му в османската столица. Освен няколко трактата за турската музика, в които предложил нов вид нотен запис, той написал и ценни исторически произведения, които в по-голямата си част били започнати и довършени по време на изгнанието му в Русия, след политическите му неуспехи. Дължим му и една *История на Османската империя (Incrementa atque decrementa aulae othomanicae)* и едно *Описание на Молдова (Descrptio Moldaviae)*. Той бил един от основателите на Санкт-Петербургската академия и член на Берлинската академия.

В края на XVII в., изправени срещу конфликтите между османския им сюзерен и Австрия и Русия, политическите сили на двете държави били разединени. Сред болярите имало привърженици на статуквото, които искали да останат в османската орбита, други били настроени прохаб-

сбургски, а трети се изявявали като русофили. В Молдова имало и една прополска партия. След подписването на руско-османския мирен договор при Радзин (1681), който признавал господството на Русия над Източна Украйна, руският натиск върху молдавската политика се засилил (още през 1656 г. бил подписан един договор за съюз между Русия и Молдова).

Очевидно е, че в една толкова сложна ситуация задачата на войводите никак не била лесна: те можели да се задържат на трона и да осъществяват избраните от тях решения само като водят тънка игра, изпълнена с хитрост и корупция, с престоре ност и лицемерие. През 1687–1688 г., непосредствено преди смъртта си влашкият войвода Щербан Кантакузин започнал тайни преговори с Австрия. Поел по същия път, молдавският войвода Константин Кантемир сключил през февруари 1690 г. в Сибиу таен договор с Австрия, в който обещавал помощта си в борбата ѝ срещу Османската империя. Същият войвода обаче през август следващата година взел участие заедно с турските сили и Имре Тьокьоли в победата над хабсбургските войски при Зърнещи, близо до Брашов.

С обявяването на руско-турската война от 1710–1711 г. за свикналите да лавират войводи ударил часът на истината. Влашкият войвода Константин Брънковяну, който заемал този пост от 1688 г., се отличил както със способността си да маневрира, за да спаси страната си от нашествията, на които била подложена Молдова, така и с щедрите подаръци (естествено, за сметка на поданиците си), изпратени на османските велможи, за да осигури дълготрайния си мандат. През 1709 г., пред перспективата от една руско-османска война, той сметнал за разумно да обещае помощта си на Петър Велики с таен договор за съюз. От своя страна през 1710 г. Портата назначила Димитри Кантемир в Молдова със заповед да наблюдава Брънковяну, комуто с право нямала доверие. Всъщност и Кантемир бил готов да се съюзи с царя. През април 1711 г. в Лук, Волхинска област, той сключил договор с Русия: Кантемир и неговите наследници щели да станат наследствени князе в една независима Молдова, поставена под руска закрила. С тази доста химерична надежда войводата изпратил войските си заедно с руските в битката при Прут (18–22 юли 1711). Но царят, обкръжен от по-многобройните османски и татарски сили, се предал и това довършило политическия провал на образования княз. С болярите, които го поддържали, той избягал в Русия, където получил петдесет села с около 50 000 крепостни, станал съветник на царя и се посветил на научна работа до смъртта си през 1723 г. През септември 1711 г. султанът го заместил на молдавския трон с един грък, Никола Маврокордато, син на бившия велик драгоман на султанския Диван.

Обратно, Константин Брънковяну, усвоил от дълго време един благо-

разумен опортюнизъм, се въздържал от открито подпомагане на Русия и даже взел участие в османската победа. Това му донесло временен покой, но той имал многобройни противници, които силно желаели гибелта му: Маврокордато ламтял за поста му, тъй като Влашко било винаги по-доходна държава от Молдова; френската дипломация, разтревожена от намеренията му, използувала срещу него влиянието си върху Портата; родът Кантакузин, също враждебно настроен, издал тайната му кореспонденция с Виена. Ето защо той бил отстранен през март 1714 г. и преместен в Истанбул. Там, след ужасни мъчения, бил принуден да разкрие огромното си богатство, а след това бил екзекутиран публично заради предателството си заедно с четиримата си синове и главния си съветник. Малко по-късно, през декември 1715 г., Никола Маврокордато напуснал Молдова, за да го замести на влашкия трон.

Назначаването на Маврокордато в Молдова, а после във Влашко отбелязва началото на така наречения „фанариотски" период и за двете страни, който според историците продължава до 1821–1822 г. Епитетът е образуван от гръцката дума *фанар* (фар), с която наричали един истанбулски квартал, край Златния рог, където се намирала Патриаршията и множество гръцки или погърчени семейства, забогатели от търговия и финансови сделки, склонни да претендират за хипотетични връзки с прочути византийски родове и поставящи се в услуга на султанската администрация.

Едно опростителско виждане за фанариотския режим в румънските страни предполага, че тези държави, управлявани дотогава от местни войводи, претърпели от 1711 до 1715 г. радикална промяна, наложена от Портата и осъществена най-вече от гърци, произлизащи от този квартал. Всъщност оценката трябва да се нюансира както по отношение на хронологията, така и на етническото и политическото съдържание на понятието фанариот.

Гръцко влияние се проявява в румънските земи още в края на XVI в., с пристигането на търговци, съветници и кредитори на войводите, които имали нужда от тяхната помощ за големите си финансови сделки с Портата. Броят на тези гърци се увеличил през XVII в. не без да предизвика враждебни реакции: през юли 1631 г. например влашкият войвода Леон Томша, чието гръцко обкръжение особено биело на очи, бил принуден от болярите да изгони от страната всички гръцки търговци и висши сановници. Въпреки това някои гръцки семейства, приближени на княжеските дворове, успели да се заселят дълготрайно в румънските земи, като се свързвали с местни семейства, асимилирали се и частично се порумънчвали: точно такъв бил случаят с рода Кантакузин, който се заселил там в началото на XVII в. и укрепил своя възход сред болярите, давайки на Влашко през 1678 г. войводата Шербан.

По същото време притокът на гръцки духовници, проникващи в местната църковна йерархия, както и господството на Атон върху румънските манастири довели до елинизацията на румънската църква и замествaнето на славянското богослужене с гръцко.

Ако гръцкото присъствие в тези области и даже появата на войводи от гръцки произход е предшествувало с много идването на фанариотите на власт, трябва също така да напомним, че семействата, които наричали по този начин, не живеели непременно в квартала Фанар, нито пък били гърци в строгия смисъл на думата. Сред тях всъщност имало най-различни по произход семейства: италиански, албански и даже румънски, макар че всички били носители на гръцкия език и култура. Освен това тези фанариотски фамилии, които били на служба в румънските земи, постепенно се претопявали с местните боляри. В резултат на този процес едните се порумънчили, а другите погърчили и се появила нова аристокрация, в която етническото деление вече не било определящо. От този момент понятието „фанариот" имало най-вече политическо съдържание: то се отнасяло, независимо от произхода им, за князете, които се подчинявали на Портата, и за поддържащите ги групировки и се противопоставяло на всички, които олицетворявали някаква съпротива на османската власт. Разбиран по този начин, етикетът „фанариот" със сигурност се отнася за повечето, не не и за всички князе от XVIII в.

Независимо от всичко това новият режим, въведен от Портата в резултат на измяната на Кантемир и Брънковяну, означавал засилване на нейното влияние върху румънските области и тяхната по-голяма интеграция в османските обществено-политически рамки. Тя заместила предишните войводи – боляри, избирани от равни по сан благородници, които тя само утвърждавала, със свои собствени служители от християнския персонал в столицата, който впрочем я снабдявал и с драгомани за Дивана и флота. Несъмнено старият принцип, според който тези васални страни трябвало да бъдат ръководени от православни християнски князе, бил все още спазван, но занапред те били гръцки или елинизирани патриции от Истанбул, които Портата назначавала по своя воля. В тях тя виждала и известна противотежест на напредъка на руското влияние в тази област. Покорността на тези нови князе била още по-голяма и поради това, че придобиването и удържането на властта изцяло зависели от добрата воля на османските управници и от подкупите, с които те я заплащали. Освен това те вече били почти изцяло лишени от въоръжени сили, което не им позволявало да водят собствена политика, както опитали много от техните предшественици.

Съвременната румънска историография обикновено оценява като изключително неблагоприятни различните негативни последици от новия режим: по-голямата интеграция в османската система се придружавала

с намаляване на икономическия и най-вече на културния обмен с Централна и Източна Европа, който, както видяхме, през XVII в. процъфтявал. Обратно, манталитетът и вкусовете на ръководната класа, изпратена от Истанбул – била тя османска или гръцка, – оказвали силно влияние върху княжеските дворове и върху цялата румънска аристокрация. От друга страна, икономическата експлоатация на населението била доведена до крайност поради ненаситните изисквания на болярите и перверзната логика на системата за назначаване на принцовете или *господарите* и на техните сановници: след като поемали поста си, тяхната единствена грижа била да си върнат в по-голям размер, за сметка на страната, огромните инвестиции, които поради корупцията и продажността, царуващи в Истанбул, били вложили, за да влязат във властта. Освен това Портата била заинтересувана да увеличава уволненията, за да има повече възможности за печалба. Така например от началото на фанариотския период до 1804 г. двадесет и петима членове от единадесет семейства – като много от тях били уволнявани и назначавани неколкократно – заемали общо седемдесет и два мандата.

Но в тази ситуация, която застрашавала да разори и обезлюди страната, не всички *господари* оставали равнодушни и пасивни. Някои се опитали да сложат край на безобразията и да въведат някакъв ред в своите държави, въпреки че получените резултати били двусмислени. Най-значителният от тези фанариоти реформатори бил Константин Маврокордато. Четири пъти *господар* на Молдова и шест пъти на Влашко, той предприел и в двете страни от 1739 г. до 1749 г. поредица от мерки, вдъхновени от Русия и от съвременната хабсбургска монархия. Нов статут превърнал старата наследствена аристокрация в „служебно дворянство“ по руски образец. Строга класификация обвързвала за в бъдеще привилегиите и данъчните облекчения на благородниците и техните наследници с поста, който имали в държавата. По този начин броят на освободените от данъци боляри се оказал ограничен, защото по-дребните боляри *(мазили)* били задължени да плащат личен налог. В действителност тази нова класификация облагодетелствувала новодошлите фанариоти и болярите, поддържащи режима, и предизвикала остро недоволство сред пренебрегнатите дворяни. Освен това контролът на централната власт върху местната администрация и изпълнението на реформите се извършвал от двама чиновници за всяка околия (изправник), на които държавата плащала редовно възнаграждение.

Други разпореждания, издадени от Константин Маврокордато, засягали манастирите и особено данъците и статута на селяните: крепостното робство юридически било премахнато през 1746 г. във Влашко и през 1749 г. в Молдова; населението било преброено и селяните били класифицирани според броя на говедата, които притежавали. Някои права, от-

нети им от болярите, били върнати в зависимост от мястото им в класификацията. Били премахнати някои такси. Десятъкът и ангарията (ограничена до десет дни годишно) били определени с декрет. Но като компенсация за тези подобрения, съответстващи на максимума, който *хосподарят* можел да наложи на болярите, била утвърдена ако не юридически, то фактически крепостната зависимост на всички селяни. Този принцип, който целял ограничаване на бягството на селяните поради тежките данъци, довел до масовото разпространяване на една истинска зависимост на селяните през втората половина на XVIII в. По същото време под натиска на алчните за печалби боляри експлоатацията на селячеството се засилила, особено в Молдова.

След войните от края на XVII в. и началото на XVIII в. с Австрия и Русия османците успявали да поддържат, а посредством фанариотите даже да засилят контрола над двете румънски държави. Истина е, че с договора от Пожаревац Австрия присъединила част от Западно Влашко: Малко Влашко или Олтения. Господството ѝ в тази област продължило около двадесет години. Предприетите мерки, които разочаровали местните боляри, разчитащи на промяната на режима, вдъхновили отчасти разгледаните по-горе реформи на фанариотите. Но този междинен период завършил с австро-османския мирен договор в Белград, който върнал Олтения на Влашко. В същото време мирният договор, който Портата сключила в този град с Русия, поставил край на окупацията на Молдова, извършена малко преди това от маршал Мюних от името на царица Ана, и анулирал договора за анексия на княжеството към Русия, който маршалът бил сключил с „църковните и светски молдавски държави".

В замяна на това османският сюзеренитет върху румънските страни сериозно бил поставен под въпрос по време на руско-османската война от 1768–1774 г. В продължение на пет години, от 1769 г. до края на войната, войските на Екатерина Велика окупирали Букурещ и Яш и ако те ги напуснали по силата на договора от Кючюк Кайнарджа, то това станало при известни условия, които този път били свързани с бъдещето: член 16 от договора, посветен специално на двете дунавски държави, „връща на Високата порта двете княжества Молдова и Влашко с всички крепости, градове, градчета, села и изобщо всичко, което се намира в тях", но той ясно формулира прилагането спрямо съответните две населения на обща амнистия и връщане на имуществата и сановете, както това е предвидено в член 1 за тези, които са се присъединили към неприятеля. При това Портата обещавала на Русия „по никакъв начин да не пречи на свободното упражняване на християнската вяра", както и „да не се противопоставя на построяването на нови и поправянето на стари църковни сгради". Тя също така се задължавала да не получава никакъв данък от двете княжества в продължение на две години и „да употреби

цялата си хуманност и великодушие при данъчното облагане". И накрая, тя признавала за в бъдеще правото на Русия да се намесва: „Високата порта се съгласява, че според обстоятелствата, в които се намират гореспоменатите княжества, министрите от императорския двор ще могат да говорят в тяхна полза, а Високата порта обещава да се съобразява с тези представители съобразно с приятелското уважение и почитта, които Силите взаимно си дължат." Установяването на руски консулства в Букурещ и Яш много улеснило тази намеса.

Трябва да припомним също така, че друга последица от тази война за Молдова било предоставянето на нейната северозападна провинция Буковина на Австрия, узаконено с австро-османската конвенция от 7 май 1775.

Северното крайбрежие на Черно море

Именно в черноморската зона същият този договор от Кючюк Кайнарджа означавал териториални отстъпки за Османската империя, а за Русия – решителен етап от нейното настъпление към Черно море. Споменатият вече неуспех на османските опити да превърнат Украйна в буферна васална държава на Портата направил това настъпление неизбежно, макар че през следващите десетилетия движението на русите понякога било забавяно или възпрепятствувано.

След походите на Петър Велики по долното течение на реките Днепър и Дон от 1695 и 1696 г. Константинополският договор от 13 юни 1700 г., допълнен с руско-османските конвенции за определяне на границите от 1704 г. и 1705 г., узаконявал края на османския сюзеренитет върху северното крайбрежие на Азовско море: крепостта Азов (Азак за турците) и нейната територия, която включвала изграденото от царя укрепление Таганрог, преминавали към Русия, а голяма зона между тази територия и Крим била обявена за неутрална. В замяна на това султанът си възвръщал Казъкирман и другите укрепления по долното течение на р. Днепър, окупирани от руснаците, но тази зона също била обявена за неутрална. Освен това едно обширно пространство между Буг и Днепър се намирало фактически на разположение на Русия. Все пак договорът от Прут (12 юли 1711 г.), доуточнен от Константинополския договор (5 април 1712), дал възможност на Портата по-късно да си възвърне тези отстъпки и да ограничи Русия в териториите, заемани през XVII в. Именно тогава Белградския договор (18 септември 1739) и конвенцията за границите с Русия от Ниш (3 октомври 1739) още един път отнели Азов от Портата в полза на Русия. В този случай, както и във вече споменатите по-горе, австрийското предателство и френското посредничество имали и благоприятни последици за османците: Азовската крепост трябвало да бъде предадена, но стените ѝ – съборени, а прилежащата тери-

тория, определена според договора – демилитаризирана.

При тези условия договорът от Кючюк Кайнарджа нанесъл първия сериозен удар на османската власт на север от Черно море, даже и ако непосредствените териториални резултати външно оставали все още несъществени. Чрез оттеглянето на руските окупационни войски султанът си възвръщал вековните позиции между долното течение на р.Дунав и на р. Днестър с градовете Измаил, Кили, Акерман и техните области, както и крепостта Йозю (Очаков) на устието на р. Днепър. В замяна на това загубата на Азов и прилежащите територии била потвърдена: „те завинаги щели да принадлежат на Руската империя." Тя получавала и крепостите Йени Кале и Керч на югоизток от Крим, съществени позиции, които ѝ позволявали да осигури връзките си между Азовско и Черно море. Освен това тя спечелила крепостта Кинбурн (Килбурун) на устието на р. Днепър, „със съответната територия върху левия бряг на споменатата река", и, като териториална отстъпка с още по-големи последици, „ъгъла, образуван от пустеещите земи между реките Буг и Днепър"; като тези две територии оставали „цялостна, вечна и безспорна собственост на Руската империя".

От друга страна, договорът признавал татарското население от Кримския полуостров и степите между делтата на Дунав и Кубан за „свободно и напълно независимо под властта на своя хан", клауза, която слагала край на османския сюзеренитет върху Кримското ханство, установен по времето на Мехмед II, но имала и друго значение; тя предполагала отказ от преките владения на султана в южната част на Крим, в полуостров Таман и делтата на Кубан, които също датирали от последната трета на XV в.

Султанът запазвал с татарите само връзката на религиозно превъзходство между халифа и членовете на мюсюлманската общност. Тази ампутация била още по-болезнена за османците и поради факта, че за първи път в тяхната история тя засягала ислямска територия. Истина е, че руската дипломация ловко облекчила нейния ефект, като оставила Крим под властта на хана, който сам бил мюсюлмански принц, от прочутия род на Чингис хан, дори и ако в случая ставало дума само за изчаквателно решение...

ХРИСТИЯНИТЕ ОТ БАЛКАНИТЕ – АКТЬОРИ И ЗАЛОГ ВЪВ ВОЙНАТА

Европейските войни през този период не само извадили някои гранични страни и региони от османската система, но променили положението в центъра на тази система. В различна степен и в различно отношение те засегнали всички провинции в Румелия. Видяхме, че някои от тях мно-

гократно били бойно поле: румънските държави (между 1711 г. и 1829 г. двадесет и пет години били под чужда окупация), Пелопонес, но също така Сърбия, Босна и Херцеговина, след като Хабсбургите форсирали линията Дунав–Сава. Всички тези области изпитали войната непосредствено, като изтърпели разрушенията, кланетата, бягството на населението, общото отчаяние. Обратно, други зони като България, Тракия и Македония не били сцена на големи конфликти, но те споделили с гореспоменатите региони други последици от войната: засилените тежести на данъчната система, реквизициите под форма на служба и доставки, грабежите на дезертьорите и освободените войски, повишението на цените, оскъдицата.

По-нататък ще видим, че със своите преки и косвени последици войната може да се разглежда и като един от основните, а може би и най-главния фактор за общото развитие на балканските провинции през тази епоха, който е оказал влияние върху демографията, промяната на поземления ред, на данъчната система и съответно на появата на нови форми на местна власт. Но тя има и друга характерна черта: тя поставя между султана и неговите поданици християни *(зимми)* други християни, които са врагове на империята *(харби)*: в този смисъл тя става основна даденост в съдбата на балканските зимми и в тяхната еволюция.

Подчиненото население вярва, че неуспехите на османците и понякога блестящите успехи на техните врагове могат да му предоставят възможност да се освободи от ислямското иго, и то се бунтува. Венеция първа се възползува от това обстоятелство по време на Критската война: така например още от началото на конфликта поданици на султана напускат Босна, Херцеговина и Черна гора и се преселват на север по далматинското крайбрежие (в областта Равни Котари) и в Бока Которска. Там те създават една своеобразна военна граница, образуват чети от нередовни войници *(ускоци)* в услуга на Венеция и извършват набези в Босненския пашалък. През цялото време, докато трае тази война, черногорците са в пряка връзка с венецианските представители в Котор: в 1645 г. те нанасят сериозно поражение на османските си господари; в 1649 г. участвуват във венецианското настъпление, което стига до Цетине, а в 1657 г. защитават Котор от една османска атака.

Войната на Свещената лига ще увеличи движенията от този тип по различните сцени на военните действия: турското поражение при Виена през 1683 г. предизвиква бунт в планинските райони на далматинското крайбрежие (Далматинска Загора). Някои черногорски племена (по специално никшичите и кучите) отново се поставят на разположение на Венеция, която този път е заета в Морея, което предизвиква османски поход в Черна гора. Албански племена също сътрудничат на австрийците и венецианците и масовият бунт в страната в 1689 г., изглежда, е предиз-

викал от страна на османските власти насилствено налагане на исляма.

От своя страна сръбските религиозни власти открито се свързват с Виена. Завземането на Белград и другите австрийски успехи се оказват по-важни от недоверието на православните християни към една католическа държава. В 1688 г. Арсений III Църноевич, патриарх на Печ, призовава на въстание срещу неверниците. Но на следващата година, при отстъплението на австрийците, той е принуден да бяга с част от своя народ – около 30 000 семейства – на север от Дунава. В австро-османската война от 1737–1739 г. един от сръбските патриарси, Арсений IV, също има антиосмански позиции, с което още повече компрометира сръбската църква в очите на султана.

Но прибягването до помощта на християнските поданици на Портата се прилага систематично и умишлено главно от руските царе. Тази стратегия, очевидно облагодетелствувана от общата религиозна принадлежност на православния владетел и по-голямата част от балканските християни, се превърнала в основен фактор на руската политика на Балканите (както впрочем и в Кавказ). Петър Велики поставил началото, като веднага след обявяването на война на османците, през м. март 1711 г., издал прокламация към балканските народи, в която ги призовавал да въстанат срещу турците и да се бият заедно с руснаците „за вярата и отечеството, за вашата чест и слава, за свободата и независимостта на вас и вашите наследници...“. По този начин „потомците на езичника Мохамед ще бъдат изпратени в предишната си родина, пясъците и степите на Арабия“.

Този призив не получил широк отзвук. Като изключим споменатото вече присъединяване на молдавския войвода Димитри Кантемир към русите и няколко единични бунтове в южната част на херцеговинските планини, с най-голяма сила и продължителност той отекнал сред непокорните планинци на Черна гора.

През целия XVIII в. черногорци били най-решителните участници в съпротивата срещу османците, съюзявайки се в зависимост от обстоятелствата с Венеция, Австрия, но най-вече с Русия. От управлението на епископ Данило (1696–1737) техните църковни владетели, предвестници на това движение за независимост, принадлежат на една и съща династия: Петровичи, семейство, произхождащо от околията Катуни и член на племето негуш. През м. април 1712 г. Данило сключва договор за съглашение с един руски представител, а през 1716 г. пътува до Русия, откъдето донася книги, църковна утвар и субсидии. Впоследствие сближаването с Венеция било поставено на дневен ред от войната през 1714–1718 г.: през 1717 г. венецианският дож Джовани Корнаро назначава в своето владение в Котар „светски губернатор“ *(гувернадур)* за Черна гора. Въпреки че тази длъжност се запазва и по-късно и винаги е зае-

мана от член на рода Радович, също от племето негуш, след 1718 г. връзката с Венеция отслабва и преобладава желанието за покровителство от страна на Русия. С тази цел епископ Василий Петрович (1737–1782) на три пъти посещава Санкт Петербург и дори публикува в Москва през 1754 г. една *История на Черна гора за обучение и поучение на руските читатели.* И все пак през войната от 1768–1774 г. русите не получили помощ от черногорците поради много странни обстоятелства: от 1766 г. страната била под властта на един авантюрист, който се представял за Петър III, съпруг на Екатерина II, когото тя се погрижила да умъртви през 1762 г. Той отстранил принца епископ и поел властта под името Стефан Малки. През 1773 г. османците с помощта на един гръцки служител в крайна сметка отровили този ловък мошеник, който бил неудобен както за русите, така и за самите тях.

В Санкт-Петербург спечелването на християнските поданици на султана придобивало все по-голямо значение с оформянето на „източния проект" за завладяването на Константинопол и на Балканите от царете. През войната от 1736–1739 г. маршал Мюних, който защитавал тази идея пред царица Анна, изпратил свои представители в Епир и Тесалия, за да организират християнски бунт, докато той окупирал Молдова, откъдето смятал да поеме към османската столица.

Но едва по време на следващия конфликт сътрудничеството между руси и гърци достигнало началото на своята конкретна реализация. Още преди военните действия руснаците изпратили на полуостров Магне Григори Пападопулос, един артилерийски капитан, произхождащ от Тесалия. Той бил натоварен със задачата да подготви въстание на гърците, което да подкрепи операциите на руския флот в Средиземно море. Двамата братя Григорий и Алексей Орлови били начело на това начинание.

Резултатът не отговорил на очакванията: Алексей Орлов, който слязъл на западния бряг на Пелопонес през февруари 1770 г., установил, че съюзниците му не са така готови и решени, както било предвидено, и можел само да съжалява, че те за разединени, алчни и инертни. От своя страна, разочаровани от слабата помощ в хора, кораби и оръжия, която руснаците донесли, пелопонесци сметнали, че са предадени. Въпреки всичко хиляди гърци грабнали оръжие под ръководството не само на Пападопулос, но и на бея на Магне Мавромихалакис и на богатия първенец от Каламата Панайот Бенаки. Той бил едър поземлен собственик и със собствени средства въоръжил един отряд наемници. Поради това, че нямало истинско въстание, били извършени няколко съвместни операции на руси и гърци, но резултатите общо взето били възпрепятствувани от липсата на съгласуваност: единственият забележителен успех бил превземането на Наварин през април 1770 г. Но за да постави край на бунта, османският управител на Морея извикал всяващите страх чети на албан-

ците, които били изпратени в областта. Като видели, че нещата се влошават, между 20 май и 1 юни руските офицери се качили отново на корабите си, а водачите на въстанието поели пътя на изгнанието. Пелопонес бил подложен на кървавите репресии на албанците. Те останали там през следващите години и продължили насилието и грабителството, докато султанската армия не ги изгонила със сила през 1779 г. Всички тези бунтове и сблъсъци с неприятеля не можели да не променят отношенията между османската власт и християнските ѝ поданици и целия климат между мюсюлмани и неверници на Балканите. При тези обстоятелства пактът със *зиммите* бил нарушен. Протекцията, препоръчвана от шериата, легитимно била заместена с насилие и репресии, относително хармоничното съвместно съществуване – с изстъпления, породени от озлоблението и страха. Така може да се обясни споменатата по-горе принудителна ислямизация на албанците в края на XVII в., която е част от други прояви на нетърпимост и фанатизъм.

В известен смисъл, изтегляйки войските си от Балканите, християнските владетели оставяли като заложници християнските народи, които те самите тласкали към бунт. И все пак, освен че някои елементи от това население ги следвали при отстъплението им – ще се върнем на този въпрос, – тези владетели се грижили да впишат в договорите правото на амнистия и „вечна прошка" за своите привърженици. Те също така се стараели да получат от Портата обещаниие за свободно изповядване на християнската вяра. По този начин изпълнявали своето нравствено и духовно задължение, но това им позволявало да наложат правото си на надзор върху вътрешните дела на империята и да увеличат престижа си в сравнение със султана и с другите европейски владетели. Същевременно отстъпките, които получавали от един отслабнал противник, давали нов тласък и легитимност на предишните стремежи на папството и западноевропейските държави – приятели или врагове на султана – да упражняват влияние върху християнството *in partibus infidelium** и да смекчат до известна степен разделението на християнския свят, причинено от османското нашествие.

Още от втората половина на XVI в. посланиците на Москва, Венеция и Франция при Портата се застъпвали за този или онзи православен патриарх. В частност кралят на Франция, поради вековния си съюз със султана и капитулациите, се обявявал, не без да превишава понякога правата, които му били признати, за защитник на всички християни в Близкия изток. Луи XIV особено държал на това си право: при подновяването на капитулациите през 1673 г. той прибавил няколко „нови членове" в полза на католическата църква и религиозните ордени. В инструкциите си

* В страните на неверниците. (Б. р.)

към граф Фериол преди изпращането му в Истанбул той пише: „Основното задължение на всеки посланик трябва за бъде защитата на религията и търговията в цялата Османска империя (...)."

През XVII в. се забелязва също така възстановяване на дейността на папството в Близкия изток и на Балканите. Създаването от папа Григорий XV през 1622 г. на Конгрегацията за разпространение на вярата било решаващо в това отношение: тази институция изпратила францискански мисионери сред християнското население на полуострова, при католиците, за да засили римското присъствие сред православните ако не за да ги покатоличи, то поне за да получи от тяхното духовенство признание на върховенството на папата. Предвиждала се уния с патриаршията в Печ. Това течение впрочем щяло да се засили в онези части от Балканите, които преминали под хабсбургска власт поради тесния съюз на Виенския двор с Римската курия.

Но даже и в османските територии на Балканите дейността на Хабсбургите в полза на римските ордени щяла да бъде улеснена от клаузите на договора от Карловац по този въпрос. Германският император получил от султана право да покровителствува „християнските духовници на Негово Светейшество Папата", служещи в тези земи. Член 13 на договора заявява: „Няма да се противопоставяме на възстановяването на техните църкви в първоначалните им форми и местонахождение и на упражняването на тяхното вероизповедание. Няма да обиждаме тези духовници, независимо на кой орден принадлежат." А султанът добавя: „Когато посланикът на императора дойде в Истанбул, той ще има правото да ми представи техните молби относно религиозните дела и местата за поклонничество, намиращи се в Ерусалим." Несъмнено тези разпореждания, потвърдени от член 11 на договора от Пожаревац, не засягали само Балканите, но поради общия им характер давали нови юридически основи, почиващи върху международното право, на цялостната дейност на католическите ордени в империята.

Каквито и да са били тълкуванията на лицата, които ползували тези предимства, сигурно е, че Портата все още не им признавала открито правото на контрол върху положението на нейните християнски поданици: покровителството им било ограничено само до собствените им поданици католици или до духовниците, зависещи от Светия престол, които живеели в империята и по-специално в столицата, в големите пристанищни градове на Близкия изток и в Светите места. В действителност чрез тези международни текстове Портата само признала на католиците от „земите на войната", присъствуващи на нейна територия, гаранциите, предоставени на *зиммите* с предписанията на шериата. В замяна на това отстъпките, направени на Русия с договора от Кючюк Кайнарджа, имали друго значение: царицата не само имала право да построи в Бей-

оглу, дипломатическия квартал на Истанбул, руска църква, „защитена от всякакво оскърбление и насилие", по повод на която руските посланици можели „при всеки случай" да представят своите „жалби" в Портата, но задълженията към тази велика сила имали много по-широк характер. Те засягали, както вече видяхме, религиозната свобода в двете румънски държави и с член 7 на договора се разпростирали върху цялата империя. „Високата порта, се казва в него, обещава постоянна закрила на християнската религия и на църквите, обслужващи тази религия." Тъй като Русия била православна, *зиммите* от това вероизповедание, особено на Балканите, били този път пряко засегнати.

В края на сраженията обаче не всички оставали, за да дочакат идването на ново господство или възстановяване на предишното. Временните или продължителни политически промени често били предшествувани или съпътствувани от също така временни или окончателни миграции. Наблюдават се например многократни придвижвания на гръцко население между Пелопонес и Йонийските острови, съвпадащи със смяната на режимите. Но най-известно е масовото преселване на сърби на север от р. Сава, по-специално в областта Карловац (Стремски Карловци), свързано с оттеглянето на хабсбургските армии през войната на Свещената лига. В 1690 г. повече от 200 000 души емигрирали, водени от патриарха на Печ, и били последвани от по-слаба емигрантска вълна през 1694 г. Седалището на митрополитите Стремски Карловци, защитено с привилегиите, дадени от крал Леополд през 1690 и 1691 г., станало център на новата сръбска провинция, включена окончателно в Хабсбургската империя с договора от 1699. То поело факела от патриаршията в Печ, която западнала и в крайна сметка през 1767 г. била премахната от Портата, и станала значително огнище на сръбското културно възраждане.

Други християни емигрирали в тази част от Славония, която преминала към Хабсбургите, по-специално около Осиек: сърби, българи, гърци, власи, босненски католици.

Възползувайки се от мястото, изоставено след заминаването на сърбите, в зоната на днешната територия на Косово и Метохия в Югославия се установили албанци (или се върнали, както твърдят албанските историографи). Те са в основата на етническата промяна в тази област, която днес включва едно албанско мнозинство. По същото време други албанци се заселват в Епир или в Морея.

В резултат на преместването на османските граници се извършила емиграция, симетрична на сръбската, на мюсюлманите от Хърватско, Словения, Унгария и Далмация, които намерили убежище на юг от р. Сава, в Босна и Херцеговина

Като се прибавили към последиците от предишните фази на османското нашествие, войните от XVII и XVIII в. допринесли за значително-

то изменение и усложнение на етническото разпределение на Балканите и посели семената на бъдещите трудности, които не са решени и до днес.

ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТИ

Споменатите по-горе миграционни движения са в основата на един все още слабо проучен въпрос: демографията на балканските страни през XVII и XVIII в. За този регион, както и за цялата империя изследването на периода страда от една празнота в изворите, която разделя забележителните преброявания на населението от втората половина на XV и XVI в. от тези от XIX в., започнали през 1831 г. Поради това могат да се направят само някои преценки от много общ характер. Няма съмнение, че след мощната експанзия през XVI в. населението на европейските провинции като цяло намалява през XVII в., и още повече през XVIII в., въпреки че се отбелязва известно увеличение при християните в градовете. Даже в 1831 г. в своите намалени граници Румелия наброява само 2 650 000 жители.

В този демографски спад очевиден дял имат общата несигурност на времето, военните походи, безредиците, изселническите движения. Изказана е също така хипотеза за влошаване на метеорологичните условия през XVII в., но въпросът остава висящ. В замяна на това със сигурност трябва да се отчетат резултатите от епидемиите, особено чумните, които са били най-чести и най-смъртоносни. Във всеки случай за XVIII в. ние знаем с положителност, че болестта почти непрекъснато е присъствувала, разпространявайки се на Балканите с различна сила от три местни огнища: Молдова–Влашко, Епир–Албания и най-вече Истанбул. Впрочем войната и тук е изиграла своята роля, защото многобройните придвижвания на войските са мощен фактор за разпространение на заразата: например през 1718 г. молдавските татари, повикани като подкрепление при обсадата на Белград, донасят чумата. През 1738 г. заразената в Молдова руска армия разнася болестта през Украйна, докато австрийската армия я разпространява в Темешварския Банат и Унгария. През 1768–1774 г. руските войски отново ще се заразят в дунавските княжества.

Общото понятие „демографски спад“ безспорно трябва да се нюансира в зависимост от местата, периодите и етносите. Например градското население като цяло намалява, но неговият относителен дял спрямо общото население продължава да нараства. Освен това не всички градове имат една и съща съдба. В края на XVII в. някои претърпяват съществени загуби: около 50% от жителите за Белград и 80% за Скопие. Когато Атина става столица на независима Гърция, тя далеч не е достигнала равнището, което е имала в края на XVI в. Одрин, Сараево, Нови пазар, Баня Лука също показват определен спад на населението. Но в същото

време някои градове поддържат или увеличават броя на своите жители.

От друга страна, наблюдателите от онова време често съобщават за намаляване на относителния дял на мюсюлманите в балканското население. Несъмнено техните твърдения се основават на някои области и някои градове: например християнското население на Пловдив между 1580 и 1680 г. от 240 жители става на 10 000. В Баня Лука християните представляват 6% от населението през 1655 г. и 80 % през 1807 г. Преброяването през 1831 г. показва удивително малкия брой и дори пълното отсъствие на мюсюлмани в много части на Тракия, България и Сърбия. Не липсват обяснения за това намаляване на мюсюлманските елементи: участието в армията ги излага директно на последиците от епидемиите и сраженията. Някои данни свидетелствуват и за по-малка раждаемост сред мюсюлманите, отколкото сред християните.

Въпреки това множество обстоятелства навярно са отслабили мюсюлманското присъствие в Европа (впрочем в Румелия през 1831 г. мюсюлманите били по-малко от 34,5%). Въпреки че Анадола вече от дълго време не представлява източник на значителна имиграция, изглежда, че анадолски преселници са се установили в Румелия по време на войните от XVII в. Също така видяхме, че мюсюлманите от периферните провинции, които империята загубила (впрочем най-често нетурци), са нахлули във вътрешността. От друга страна, някои градове били силно засегнати от друго движение: централната власт изпращала нарастващ брой „войски на Портата“ – еничари и спахии – в провинциалните крепости. Отначало, в края на XVI в., целта била да се възстанови редът. Но заедно с неимоверното нарастване на числеността на тези корпуси, които станали опасен фактор за смутове в Истанбул, изпращането им в провинцията било начин да се отърват от тях. За да им осигурят средства за съществуване, тъй като заплатите им се обезценявали или били изплащани нередовно, им разрешавали да станат търговци или занаятчии в градовете, където се установявали. Благодарение на привилегиите и правата, които си запазвали, те в скоро време наложили свои закони на еснафите и даже поели изцяло контрола над града и околните села. Такова развитие се наблюдава в редица градове в Сърбия, Босна, както и в Солун: през 1792 г. еничарите представлявали около 55% от населението в Солун. Също така трябва да се има предвид и фактът, че там, както и в Сараево, подобен процес предизвикал включването на по-голямата част от мъжкото население в еничарския корпус, което му осигурявало съответните привилегии.

И на последно място, мюсюлманският елемент в Европа бил подсилен от разширяването на ислямизацията, която, както видяхме, започнала преди началото на XVII в. сред бошнаците и албанците. В първия случай това движение най-напред засегнало аристокрацията и след това се

разпространило в селата, увеличавайки броя на ислямизираните босненски селяни (потурнаци). В Албания ислямът се разпространил върху цялата територия, като засегнал поради различни мотиви както католиците от Север, така и православните в централната и южната част на страната и станал господствуваща религия. Трябва да припомним също така и критската ислямизация.

Емиграцията на евреите представлява друга тенденция на посочения период, която допринесла за промяната в етническия състав на редица балкански градове. Евреите напускали Източна Европа, за да се установят в Англия или Нидерландия. Това движение, чиито причини тепърва трябва да се изяснят (достатъчно ли е да се посочва единствено нарастващата религиозна нетърпимост сред мюсюлманите?), води до упадъка на много прочути еврейски общности на Балканите: в Солун между 1660 и 1692 г. членовете ѝ от 40 000 стават приблизително 12 000. Подобни явления се наблюдават в Сараево, Земун, Скопие, Белград и в по-малка степен в София, Манастир (Битоля) и Одрин.

Там, където евреите и евентуално мюсюлманите изчезват, мястото им се заема от гърци, славяни и в по-малка степен от албанци. По този начин се извършва известна „ренационализация“ на балканските градове през XVIII в., свързана, както ще имаме възможността да установим, с нови обществено-икономически условия.

РАЗВИТИЕ НА ПОЗЕМЛЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЧИФЛИЦИТЕ

В класическата епоха османският поземлен режим се характеризирал с държавна собственост на обработваемата земя, право за ползуване от селянина, който е свободен в държаната от него земя *(чифт)* – основна единица на селскостопанското производство, временно преотстъпване на данъците, събрани от селяните, на държавни служители под форма на условни приходи, тимари. Както често се е посочвало, през следващия период от руините на тази система се появяват големи частни поземлени владения, наречени чифлици. Тази еволюция не е характерна само за Балканите, но именно тук тя се среща най-рано и най-често. Възможно е също така тук тя да е придобила особено значение. В Босна чифлицитe се наричали *бейлици*, а в гръцките провинции се говори за *ипостатики*.

Частни владения, вероятно с много големи размери, съществували в Османската империя още от XV в. и още тогава носели името чифлици. Това били земи, дадени от владетеля, т.е. съвсем официално, на частни лица, обикновено висши сановници с право на собственост или под наем, но за много дълъг срок. Но това били необработени или пустеещи земи, наречени *меват* и необхванати от обичайната поземлена система

на тимарите и чифтовете. Целта на даренията била именно обработката на тези земи. Следователно за държавата те били средство за овладяване на нови земи и за колонизация. Обратно, по-късните чифлици, появили се след кризите от края на XVI в., са резултат от напълно незаконното заграбване от страна на частни лица на земи, държани от раята или на спахийски тимари.

В първия случай това заграбване можело да бъде предизвикано от безстопанствеността на чифтовете, колективно или индивидуално изоставени от селяните. Като причина може да бъде посочена войната и последиците от нея: избиване или бягство на раята при идването на редовните или нередовни войски, изселване поради тежестта на данъчното облагане; могат обаче да се изтъкнат и предложенията за участие в новия тип войска, набирана от правителството: *секбан* и *саръджа*. Селянинът можел и да остане, но предоставяйки правата и свободата си на местна сила, способна да го защити в тези смутни времена, или на кредитор, от когото зависел изцяло. По този начин някои богати и влиятелни местни големци, лишавайки физически или формално от владение законните държатели на земя, успяват да заграбят земите на редица хора и даже землищата на цели селски общини. Действията им са незаконни, защото земята на раята по принцип не може да се отнема, но военните условия, отслабването на държавата, дезорганизацията на местните кадри са благоприятни фактори. Периодите на непрестанни войни, които в края на XVI, XVII и XVIII в. поставят империята в изключително тежко положение, особено улесняват тази еволюция.

Трябва обаче да се отбележи, че чифлиците, създадени по тази схема, остават вътре в системата на тимарите: „собственикът" на чифлика *(чифлик сахиби)* се явява нова страна между раята (обичайният или новият, назначен от „собственика" ползувател) и законния тимариот. Положението на селянина следователно не се променя радикално, но то се влошава от появата на още един правоимащ: в Сърбия например, след като е изплатил десятъка на официалния тимариот, селянинът дава 1/9 от останалата реколта, наречена *девето*, на собственика на чифлика, комуто дължи освен това и ангария.

Обратно, друг вид чифлици се зараждат от преобразуването на различните приходоносни имоти (тимари, зеямети, хасове) – по принцип предоставени временно и при известни условия – в частна или почти частна собственост. И в този случай периодите на отслабване на държавата и общата дезорганизация улесняват узурпацията, но други фактори, свързани с поведението на законната власт, също допринасят за нейното разпространение: тимарите престават да бъдат запазени изключително за хората, които са на служба, както и да са строго свързани с нейното добро изпълнение; продажничеството, корупцията, разнообразните

злоупотреби проникват в системата на разпределението им. Тези отклонения от системата на тимарите често са представяни като причина за упадъка на спахийството, но те по-скоро са негово следствие; именно защото тези войски се деквалифицират поради развитието на военната техника, тимарите загубват предишното си значение, биват разграбени или взети от данъчните власти и включени в султанските хасове.

Едно от нарушенията на старите принципи било да се предоставят на висши сановници или на дворцови фаворити значителни владения *(арпалък)*, без да се иска в замяна някакво задължение. Също така в края на XVI в. се разпространил обичаят да се оставя на управителите, незаемащи вече този пост, една част от техните хасове „под форма на чифлици" *(бер веджх-и чифлик)*, т.е. като постоянни владения. Въвеждането през XVII в. в Босна на „наследствени тимари" *(оджакльк тимар)* задълбочавало тази тенденция: тимарите от тази област не само се предавали на синовете и братята на държателя, но за да не излизат от семейството и за да не бъдат разпокъсвани, босненските спахии получили правото да ги предават и на по-далечни роднини, което довело до засилването на някои местни родове, особено в областта Босненска Крайна.

Но превръщането на един тимар в постоянно владение невинаги се извършвало от самия тимариот. Всъщност постъпленията от владенията на султана, от големите имения на фаворитите, както и от по-скромните тимари били предоставяни чрез откуп на откупчици *(мюлтезим)* и именно те, действителните събирачи на приходи и истинските администратори на владенията, са движещата сила на процеса на присвояване на земята. Държавата впрочем решително улеснила техните действия в тази насока. В желанието си да накара мюлтезимите по-добре да стопанисват поверените им ресурси, тя преобразувала от 1695 г. техните временни договори в пожизнени концесии (*маликяне)*. Срокът за ползуване на последните бил продължен и от съществуващата практика наследниците на държателя да имат преференциално право за предоставяне. И все пак можем да се запитаме дали маликянетата наистина са допринесли за създаването на чифлиците в такава степен, както предполага една поелементарна логика. Всъщност не трябва да се забравя, че тези аренди с много продължителен срок били вторично отдавани под наем на други арендатори, които, упражнявайки същинския контрол над имотите, практически били много по-податливи на идеята да ги заграбят, но същевременно били ограничени от съвсем несигурното и непрекъснато застрашено положение на арендатори.

Тези съображения за създаването на чифлиците ни помагат да разберем защо няколкото прецизни и чисто исторически проучвания по този въпрос създават съвсем друга представа, различна от картината, която някои прибързани теоретически обобщения очертават. Уподобяват ги на

обширни плантации от колониален тип, обработвани от пролетаризирана работна ръка, подчинени на цялостна и рационална организация на производството, целяща по-голяма рентабилност и специализираща се систематично в отглеждането на култури предназначени за износ в Централна и Западна Европа: жито, царевица, памук, тютюн. Правени са също така паралели между тази еволюция на османското селско стопанство и това, което се наблюдава по същото време в останалата част на Централна Европа, в Полша, Бохемия, Германия, на изток от Елба, както и до известна степен в Молдова и Влашко: области, където по това време се създават огромни дворянски имения, в които се развива едно „вторично крепостничество".

Със сигурност може да се каже, че чифлиците на Балканите се развили главно върху плодородни земи, но също така и в зони, свързани с външния свят, независимо от това дали били разположени по крайбрежието или край големите комуникационни артерии. Срещаме ги в Тесалия, Епир, Македония, в Тракия, по долината на р. Марица, в крайдунавска България, в южните равнини на Албания и в някои части на Босна. И все пак това преобладаващо локализиране не означава, че във всички случаи и по всяко време създаването на чифлиците е непосредствено свързано с външната търговия. И тук, както и в други части на империята, в рамките на споменатите вече процеси, възможността за заграбване, грижата за постоянни, макар и скромни доходи, идващи от продължително присвояване, може би също са били в основата на появата им, без непременно да са стимулирани от международния и дори от местния пазар.

Освен това не е вярно, че всички чифлици са били обширни владения с многобройна работна ръка. Макар че очевидно понякога е имало такива случаи, изглежда, че през XVII и XVIII в. по-голямата част са с доста скромни и променливи размери: средно между 25 и 50 хектара и даже по-малко. Също така според едно изследване за Битолската област в Македония броят на хората, работещи в чифлика в началото на XVIII в., е средно 3,5 души, като най-често срещаната цифра е 2.

При този нов начин на земевладение производствените отношения и начините на организация на труда общо взето не претърпяват радикални промени. Естествено, имало е случаи, когато собственикът е ползувал наемна работна ръка, заплащана в пари или натура, а понякога и робски труд, но те не са били така многобройните. Напротив, изполицата и арендата под различни форми преобладават в балканските чифлици. Селянинът бил един вид наемател на земята и плащал на собственика на чифлика в натура, труд или пари, а понякога една предварително договорена сума. При тези условия владението на селянина *(чифт)*, съответстващо на едно семейство *(хане)*, си оставало основната производствена единица. В Сърбия тя имала форма на разширено семейство *(зад-*

руга). Отношенията между собственика на земята и селянина, който я обработвал, били от феодален, а не от капиталистически тип. Собственикът получавал от селянина рента, а не общия продукт от труд, за който му се плаща надница. Противно на еволюционистките схващания, именно в чифлиците, създадени върху земи *меват*, т. е. в този тип големи имения, които винаги са съществували в Османската империя, може да се срещнат форми на пролетаризиране на селяните и на колективна организация на труда: намиращи се по принцип извън системата на тимарите и на *чифт-ханетата*, този вид владения не били така повлияни от старите трудно изкоренимите структури.

Не трябва също така да се забравя, че чифлиците не са масово разпространени в цялата Османска империя до поземлените реформи по времето на Танзимата. По други причини този процес е ограничен и на Балканите преди края на XVIII в. Традиционните форми на класическия поземлен режим, леко променен от общия климат, продължава да съществува. В Босна например имало *агальци* (земи, върху които селяните запазвали предишните си права и старата система на задължения) и *бейлици*, считани за собственост на господаря, в които данъците и повинностите били определено по-тежки.

От друга страна, заедно със създаването на чифлици, основаването на религиозни фондации *(вакъфи)*, придружено с разпореждания, които предоставяли на наследниците на основателя правото да се ползуват от тях, било друго и в крайна сметка много по-сигурно средство да се задържи един поземлен имот в семейството: тази практика значително се разширила сред мюсюлманското население на Балканите през XVII и XVIII в., без държавата да успее да реагира и да си възвърне така отнетите земи.

ОТ КРАДЕЦА ГЕРОЙ ДО СТРАЖАРЯ РАЗБОЙНИК

Въпреки че в разглеждания период османската рая не била нито фактически, нито юридически в крепостна зависимост, със сигурност можем да кажем, че нейното положение се влошило: независимо дали идвали от държавата, от държателите на имоти, от религиозните фондации или, при случай, от собствениците на чифлици, задълженията им се увеличили. Военните разходи, инфлацията, корупцията, неспособността на държавата да възпира както по-рано злоупотребите на местните служители: всичко способствувало за нейното обедняване. Доведени до разорение и отчаяние, селяните реагирали по различни начини: бягството вероятно е най-често срещаното решение. Но понякога те се бунтували, както по време на македонското въстание от 1595–1616, насърчено впрочем от охридския архиепископ Атанасий. По време на войните присъединяване-

то към неприятеля, създаването на чети по границите, като например тези на ускоците в Далмация, били, както вече видяхме, друга форма на бунт. Но разбойничеството е често пъти много характерна реакция.

В Османската империя винаги са съществували разбойнически банди, но явлението особено се разгръща през XVII в.: тези разбойници, наричани в различните райони хайдути или *клефти*, стават важни и типични герои на балканската сцена. Образувайки малки чети, от Гергьовден (23 април) до Димитровден (26 октомври), те дръзко нападат богатите и властниците, независимо дали са мюсюлмани или християни, и по този начин спечелват възхищението и симпатията на бедните хора, от чиято среда обикновено произлизат, тъй като им предлагат своеобразно възмездие. Техните възвеличени подвизи са основна тема на много народни балади. И все пак у тези, както казва Хобсбаум – „примитивни представители на бунта", не трябва да търсим революционна или националистическа мотивировка. Ако ги движи някаква идеология, то това е по-скоро защитата на стария ред, чийто упадък ги е довел до обедняване, както и известна представа за справедливост и свобода. Но, улеснени от обстоятелствата, техните действия понякога приемат по широки мащаби: например през 1689–1690 г. един хайдутин, на име Карпош, предизвиква истинско въстание в Североизточна Македония.

Изправени срещу тези безредици, властите създават полицейски подразделения, набирани сред местното население, като гръцките арматоли и босненските „капитани". Една чета от арматоли действувала в група села, наречени *арматолик*, като трябвало да осигурява обществения ред, да защищава населението и да събира данъците. Техните началници носели титлата *капитаниос* и заемали този пост по наследство или пък били избирани от селските първенци. Хората им били наричани *паликариа*. Но случвало се тези пазители на реда също да грабят и да се държат като разбойници. Обратно, четите от клефти можели да се домогват до функциите на арматоли в тяхната област. В общата неяснота всички ценности били относителни...

ДАНЪЧНИ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ И ЗАСИЛВАНЕ НА МЕСТНАТА НЕЗАВИСИМОСТ

През XVII и XVIII в. османската данъчна система в империята като цяло и особено в балканските провинции не само е утежнена, но променя и същността си. С отслабването на държавата и упадъка на старите институции тази промяна допринася решително за засилването на местната автономия и на властта на тези, които се възползуват от нея, провинциалните първенци.

Изправена срещу девалвацията на аспрата и нарастването на военни-

те разходи, държавата не прави преоценка на приходите, които спахиите получават от тимарите, защото този вид конница вече е дисквалифицирана като военна сила. В замяна на това тя увеличава и въвежда почти навсякъде извънредните данъци *(авариз-и дивание)*. По правило тези данъци, които държавният фиск събира пряко, били взимани само при военните походи и следователно били извънредни. Те обаче се превръщат в редовни, вероятно по време на войните от края на XVI в. От друга страна, съставени отначало от парични постъпления, както и от различни доставки и повинности, занапред те са изцяло монетаризирани. А противно на старите османски налози, които са един вид пропорционален данък, чийто размер бил строго определен от канунаметата, аваризите са разпределителни данъци. Размерът им бил определян общо за цялата област; той не бил фиксиран и неизменен, а зависел от едно договаряне в зависимост от обстоятелствата между централната власт и съответните местни управи. След като бил установен този размер, данъкът се разпределял в рамките на казата, на града или селото между отделните данъкоплатци: местните първенци, християни или мюсюлмани, били упълномощени от централната администрация да извършват тези операции.Същият принцип се прилагал и по отношение на таксите, събирани от провинциалните управители за поддържането на собствените им войски от секбани и саръджии. Отначало тези налози били незаконни присвоявания, наричани пренебрежително *текялиф-и шакка*, но държавата, която имала нужда от заплащане на въпросните войски, през XVII в. ги легализирала. Събирали ги управителите под формата на нов данък, наричан *имдад-и сеферие* (походен данък); от началото на XVIII в. той бил събиран както другите извънредни данъци. Сумата, този път предназначена за управителите на провинциите, била разпределяна в рамките на санджака или на казите от съвет, съставен от кадиите и местните големци, които от своя страна били натоварени да събират и данъка от данъкоплатците в своята област. Между другото, ограничено само в периодите на война, *имдад-и сеферието* било допълнено в началото на XVIII в. от друго задължение, предназначено за поддръжката на войските в мирно време, *имдад-и хасарие*, взимано при същите условия.

Развитието на друг данъчен метод, системата на договорения данък *(макту)*, на свой ред улеснило намесата на местните големци: вместо да определя данъците на базата на индивидуални квоти, държавата налагала обща сума на дадена общност, като тя трябвало да я разпредели и да я събере по свое усмотрение сред своите членове, като всички носели отговорност за окончателното изплащане. Тази практика, която защищавала населението от злоупотребите на служителите на хазната, съществувала и в предишния период, но била ограничена в няколко географски области и в някои привилегировани градове. От XVII в. тя значително се

разраснала: множество общини в Анадола и Румелия получили правото да изплащат по този начин редица данъци като авариз, джизие и даже всичките облагания, включени в една-единствена договорена сума: *мали макту*. По този начин отношенията им с османските власти били сведени до минимум и те успели да си извоюват забележителна независимост.

Но заедно с това тази практика увеличавала изключително ролята на първенците, които, било поради богатството и влиянието си, било поради принадлежността си към традиционния елит, заели по този начин още по-високо положение и станали естествени представители на своите общности. Те общували с властите, разпределяли и събирали данъците сред членовете на общността и освен това при нужда им давали заеми. Мюсюлманските големци се наричали аяни, *аян ве ешраф, аяни вилает*, а християнските в зависимост от областите *коджабашии, чорбаджии и архонти*. Но в много части на Балканите тази роля изпълнявали традиционните вождове като християнските кнезове сред сърбите и власите на Балканите или мюсюлманските „капитани" в Босна. Последните били наследствени вождове, които отначало имали военна роля и за чиито полицейски функции вече говорихме по-горе. Те били натоварени с данъчни, административни и съдебни компетенции в рамките на своите околии, наречени капитанства *(капетаниа)*. След Белградския договор от 1739 г. Босна наброявала тридесет и осем капитанства, включващи шестдесет и четири града.

Тези нови условия разширявали и ролята на духовенството. Данъчните преобразования и развитието на общностната автономия в по-голяма степен, отколкото в миналото, го извеждали от чисто духовните му функции. Религиозните ръководители също ставали бирници, администратори, представлявали своето паство пред османските власти и проявили известна тенденция за разширяване на съдебните си компетенции. Именно тогава религиозната общност започва да става тази автономна административна единица, която през XIX в. е наречена *миллет* и представлява съществена част от механизма на функциониране на империята.

От друга страна, основните общности, градове, градчета и села, които трябвало да се организират, най-вече при изплащането на данъците, в много случаи създават истински общински институции: така например от XVII в. в гръцките земи се организират светски общности *(койнон)*, временно признати от Портата. Те процъфтяват предимно по островите, поради географското им положение и доста слабите им връзки с османската власт, представяна по принцип от капудан пашата, а на практика от „драгоманина на флота" – фанариот, както румънските хосподари.

С различни процедури, включващи цялото население или само висшите класи,чрез пряко или непряко гласоподаване, бил избиран съвет, натоварен да представлява общината, да разпределя и събира данъците,

както и да бди за хигиената, обществената безопасност, поддържането на църквите и училищата. Той също така раздавал правосъдие, когато ставало дума за дела, излизащи вън от компетенциите на религиозните съдилища. Той се опирал на римското право, както и духовниците, но в много по-голяма степен на обичая, който постепенно бил кодифициран. Понякога възниквало известно съперничество между тези светски съдилища и религиозните инстанции. Членовете на съвета, избирани обикновено сред висшите класи, били наричани *демогеронти, епитропи, проестоти, архонти или коджабашии*. Мандатът им бил едногодишен, но можел да се подновява и те получавали парично възнаграждение. Такива общини имало не само в гръцките територии: аналогични организации се срещат също и в България, най-вече от края на XVII в. в подбалканските и средногорските селища.

Всички тези общности имали широка автономия, особено когато тяхното географско положение я улеснявало. Така например общината Миконос в началото на XVII в. се позовала на *берат* на Портата, който ѝ давал право да решава споровете между членовете си, за да забрани на кадията на Паронаксия и Миконос, от когото теоретически зависела, да влезе в нейна територия.

Пазен от пограничното си географско положение, построен на 1200 м надморска височина в Корча, Албания, град Воскопоя (Москополис) показва една забележително плодотворна автономия. Основан от албанци и власи, религиозно зависим от Охридската митрополия, през XVII в. той наброявал между 10 000 и 15 000 жители и през следващия век се превърнал в блестящо огнище на православната гръцка култура. Неговите отношения с османската администрация били съвсем ограничени: всеки от шестте квартала избирал сред първенците – майстори занаятчии или заможни търговци – по един коджабашия. Един от тях бил избиран за контрольор *(назър)* на града и утвърждаван със султански берат. За да се отбранява, градът разполагал със собствен гарнизон от 300 души. Връзката с най-близките власти – кадията на Корча и санджакбея на Манастир, се осигурявала от един първенец, който бил натоварен и със събирането на данъците. За жалост Воскопоя, този толкова свободен, процъфтяващ и просветен град в края на XVIII в. не устоял на непрекъснатите набези на албанските разбойници.

Но вероятно най-пълната картина на тази система на самоуправление може да се види в Пелопонес след повторното му османско завладяване през 1718 г.. Несъмнено в този случай Портата я е замислила като средство за спечелване на населението, отново попаднало под нейна власт. Всяко село разполагало със съвет от старейшини, натоварен с разрешаването на местни въпроси. Тези съвети изпращали делегати в събранието на вилаета, което от своя страна имало депутати в пелопонеския се-

нат, където се обсъждали данъчните и административните въпроси, засягащи цялата провинция. Двама членове на сената и двама мюсюлмани образували съвета на управителя, пашата на Триполица (Триполис). Освен това населението на провинцията получило привилегията да изпраща двама представители в Истанбул, които можели пряко да връчват молбите му на Портата, без да се съобразяват с местните служители.

Други фактори също улеснявали възхода на местните първенци: те намирали източник на значителни приходи в лихварството, в отдаването под аренда на доходи и поземлени владения, в присвояването на чифлици. Освен това, поради отсъствието на част от управителите и предоставянето на някои управления като апанаж *(арпалък, башмаклък)*, част от аяните мюсюлмани успявали да получат постове на заместници на отсъстващите управители: мютеселими или войводи. Чрез тези законни титли официално се признавало едно положение, което дотогава до голяма степен се приемало като проява на съмнителни действия и злоупотреби. Портата поддържала тази нова власт било за да я противопостави на силата на местните управители, към които се отнасяла с недоверие, било за да прикрие временно недостатъците на традиционните си органи. Освен че взимали участие при събирането на данъците, те трябвало да изпращат войска и доставки, необходими за военните походи, нещо, което старите институции вече не били способни да направят. Така например през 1771 г. великият везир Мухсинзаде Мехмед паша изисква от около сто и тридесет аяни от различни краища на Румелия да му изпратят 32 000 души, които са му нужни във войната срещу Русия. Впрочем този вид услуги били сред най-доходните за заинтересуваните.

Въпреки това аяните не били считани за служители на обществените сили. Тяхното значение, решаващо *de facto,* не било мотивирано *de jure.* Все пак от края на XVII в. една висша категория аяни, аяните на казата, избирани от свои равни в по-нисшите местни звена и наричани „главни аяни“ *(баш аян, реис-и аян, аин ал-а аян),* била официално призната: нейните членове не били считани за истински държавни служители, но за упълномощени представители на населението от съответната каза. Това признаване се извършвало най-напред от провинциалните управители, а след това по решение на Мухсинзаде Мехмед паша от 1765–1766 г. – от самия велик везир. Прилагането на тази реформа, която засилвала контрола на централната власт, било отложено поради избухналата малко след това война с Русия.

Появата на видни аяни в Румелия, които ще отхвърлят властта на Портата, като Али паша от Янина (1788–1822) или Осман Пазвантоглу от Видин (1799–1807), принадлежи на следващия век, но ние виждаме как се оформят условията за техния възход и как например още в края на разглеждания от нас период, силата на санджакбейовете Бушатлъ, ко-

ито успели да станат почти независими, започва да се утвърждава в района на Шкодра, по северното крайбрежие на Албания. Общо взето, с отслабването на държавата и появата на нови видове власт на местно равнище съотношението на силите в провинциите особено се усложнява. Наред с йерахията на османските управители, които продължават да представляват законната власт, много други сили желаят да се утвърдят и разполагат със средства, за да го направят: еничарските гарнизони, командувани от своите дахии, незачитащи законната власт и сеещи ужас, въоръжени чети от арматоли, капитани или разбойници, видни първенци, поддържащи собствени наемни сили, традиционни вождове, възползуващи се от атмосферата, за да възвърнат загубеното си влияние, както например в някои части на Босна, Гърция или Албания. В зависимост от обстоятелствата тези сили се прегрупират или противопоставят в обстановка на гражданска война. Понякога местният управител успява да се наложи и да въведе ред в провинцията си, като например босненските паши Али паша Хекимоглу от 1735 до 1740 г., и Мехмед паша Кукавица от 1752 до 1760 г.; друг път той играе собствената си игра, намесвайки се в борбата на отделните групи. Но най-често е само зрител, един вид „почетен гост“, извън затвореното поле на тези схватки. Именно в тази сложна и подвижна почва ще пуснат по-късно своите корени първите национални движения.

ВЪЗХОД НА ТЪРГОВИЯТА И ПОЯВАТА НА „ПРАВОСЛАВНИЯ ТЪРГОВЕЦ“

Възходът на търговията на Балканите през този период, насърчавана от нарастващото търсене на храни и текстилни суровини от Централна и Западна Европа, е другият фактор за свръхексплоатация на селяните, тъй като търговският обмен се изразява преди всичко в масовия износ на тези селскостопански продукти. От друга страна, той облагодетелствува нови обществени слоеве: православните търговци и превозвачите, изследвани от Траян Стоянович.

В началото на XVIII в. обменът на стоки получава решителен тласък поради мира с Австрия, който възобновява търговията между Балканите, Хабсбургската монархия и Венеция. Освен това „договорът за търговия и мореплаване“, съпътствуващ договора от Пожаревац от 1718 г., създава особено благоприятни условия за търговски връзки между хабсбургските и османските поданици: входните и изходните мита са ограничени на 3% и са освободени от всякакво друго условие. Установено е свободно движение на стоки от двете страни на Дунава.

По този начин Балканите били обхванати от цяла една мрежа от напречни и надлъжни връзки. Напречните пътища тръгвали от пристанища-

та на Адриатика или от Йонийско море: Дубровник, Спалато (Сплит), Дурацо (Дуръс), Арта и стигали Нови Пазар, Белград, Солун, Серес, Варна и Истанбул. Надлъжните пътища свързвали Централна Европа със Солун и Истанбул през основните центрове в България, румънските държави, Трансилвания, Сърбия. От друга страна, морските пътища съединявали Солун с Триест през Егейско море, Йонийско море и Адриатика. От Триест по суша се стигало до Австрия и Германия. Солун играел ролята на кръстопът на тези разнообразни маршрути.

Износът от Балканите се състоял главно от традиционни продукти като вино, зехтин, стафиди, бои, вълна, кожи, но към тях се прибавили в големи количества и две нови стоки: памук и царевица. Добивът на памук започнал в края на XVII в. в района на град Серес в Източна Македония, откъдето се разпространил на запад до Солун и Тесалия. По този начин през втората половина на XVIII в. отглеждането на памук станало най-важното производство в Македония и Тесалия. Що се отнася до царевицата, то в 1611 г. тя вече се отглеждала в Хърватско. През XVII и XVIII в. тя се разпространява много повече на Балканите, тъй като не е толкова взискателна към климатичните условия, колкото памукът. Отглеждала се най-вече в крайбрежните долини на Северна Албания, Дурацо и Арта, но също така в Пелопонес и крайдунавските княжества. Тя била изцяло предназначена за износ и консумация в градовете, тъй като селското население (с изключение на Черна гора) се хранело с просо и сорго.

Развитието на тези две нови култури, предназначени за износ, често се свързва със създаването на чифлиците. И наистина няма съмнение, че заради по-голяма рентабилност някои собственици се постарали да ги въведат в своите владения или да си присвоят земи, където те били отглеждани. Известно е например, че аянът Исмаил от Серес, а по-късно синът му Юсуф владеели големи памучни насаждения. И все пак, без да се връщаме върху факта, че желанието за износ не е било основната движеща сила при създаването на чифлиците, нито върху констатацията, че не всички владения от този тип са били предназначени за производство на характерни износни продукти, трябва да отбележим, че памукът и царевицата са били също така отглеждани и от раята в собствените ѝ имоти. По този начин поне една част от износа на тези стоки идвала от дребното селско производство, било като производителят продавал сам излишъците, било като неговите задължения в натура били комерсиализирани от получателя.

В замяна на този износ Балканите получавали от своите европейски партньори преди всичко промишлени стоки, платове, стъклени изделия, часовници, оръжия и муниции, както и колониални стоки (подправки, захар).

Тази търговия осигурявала благоденствие на една прослойка от „пра-

вославни търговци", които се възползували от относителното отстъпление на евреите, за което споменахме. Гърците заемали първото място, тъй като разполагали с мрежа от колонии на Балканите и в останалата част на Европа: във Венеция, Триест, Марсилия, Виена, Лондон, Амстердам. Но македонци, сърби, българи, босненци, цинцари, албанци също присъствували на пазара. По същия начин се развивал и местният търговски флот, възползувайки се от недостига (в резултат на англо-френските морски войни от XVIII в.) на западни кораби, които дотогава били монополизирали търговията в Ориента.

Дубровнишкият флот сериозно западнал през втората половина на XVII в. поради стечение на няколко обстоятелства: конкуренцията на пристанището Сплит, ужасното земетресение, което разрушило Дубровник през април 1667 г. и причинило смъртта на повече от половината му жители, общото ограничаване на ролята на Адриатическо море за износа на продукти от Балканите пред конкуренцията на дунавския път. Този флот по изумителен начин се възражда от пепелта през 1730–1740 г. и през 1758 г. вече има между 110 и 150 кораба. През 1763 г., с края на Седемгодишната война, от която успява да се възползува, той вече наброява 200 до 250 плавателни съда. Руско-османската война от 1768–1774 г. била неблагоприятна за него, но малко по-късно той отново се съвзел. По същото време нови гръцки търговски флотилии се развиват в Дураццо, Арта, по гръцкото крайбрежие и островите Хидра, Спеца, Псара, Галаксиди, Крит.

Занаятчийското производство също отбелязва подем, насърчавано повече от вътрешното търсене, което е засилено поради по-големите търговски печалби и някои други начини за забогатяване, отколкото от износа, който остава ограничен (през следващия период и той ще нарасне с появата на прочути занаятчийски центрове, като например Амбелакия, специализиран в боядисването на памучна прежда).

Главните средища на тази дейност често се намирали в изолирани зони, по-специално в Гърция и България, далеч от вмешателството на османските власти и намесата на еничарите в еснафите. Така например Южна България се специализирала в производството на аба: от XVIII в. подбалканските и родопските градове и села стават главни производители на платове и дрехи за армията и за населението на Анадола. В Северна България Ловеч бил първият център на транзитната търговия с вълна, восък и коприна, която през Влашко и Брашов достигала до Лайпциг. Той бил и средище на обработката на тези продукти – в началото на XVIII в. там има 25 еснафи. Свищов произвеждал памучни платове, а Сливен – текстилни изделия и оръжие. Един град като Воскопоя в Албания, за чието самоуправление вече говорихме, наброявал през XVIII в. двадесетина гилдии, част от които произвеждат дебели вълнени платове,

изнасяни във Венеция.

Във всички тези средища се наблюдава една – по принцип незаконна – тенденция за развитие на извънкорпоративна дейност, която избягва устава на еснафите. Такъв е случаят с новите производства, като например тютюнопроизводството.

Икономическото развитие, което разгледахме, ще се засили през десетилетията след 1774 г., тъй като ще получи нов тласък от възхода на Украйна, от отварянето на Черно море за руската търговия, както и от войните и политическите кризи в Западна Европа в края на XVIII и началото на XIX в. Но благоденствието, което то донася, връзките с външния свят, които осъществяват някои слоеве от балканското население, вече започват да променят начина му на живот и неговия светоглед.

ПРЕГЛЕД НА КУЛТУРНИЯ И РЕЛИГИОЗНИЯ ЖИВОТ

Новите духовни течения, израз на тази обществена еволюция, повлияни от идеите на Просвещението и на Френската революция, ще възникнат едва в края на XVIII в. и следователно не влизат в рамките на това изложение: тогава се появяват творбите на рационалистично и патриотично настроени писатели като сърбина Доситей Обрадович (1743?–1811) или гърците Адамантиос Кораис (1748-1833) и Ригас Велестинлис (1757?–1798), които поставят прякото интелектуално начало на националното движение на Балканите. През разглеждания период в културния живот на различните общности все още липсват ярки промени: в по-голямата си част той остава в ръцете на духовниците, чийто стремеж е да запазят неизменно наследството от миналото.

Очевидно в културно отношение, евреи и мюсюлмани се намират в особено положение. Що се отнася до еврейските общности в Европа, поради споменатия вече демографски упадък, те не предствляват значителни духовни огнища. Все пак трябва да се споменат някои последици от месианското пророчество на измирския мистик и еретик Сабатай Зеви (1625–1676): следвайки примера му, някои балкански евреи приемат исляма и се включват в сектата на „помюсюлманчените“ (дьонме). Такъв е случаят с 400 семейства от Солун. От своя страна турците и ислямизираните продължават да творят една балканска литература в духа на ислямската традиция. В албанските градове като Елбасан, Берат, Шкодра през XVIII в. се развива една литература „на певците“, на албански език, но написана на арабски и използуваща ориенталски образци (газели, касиди, мевили...).

При православните общности трябва да се прави разлика между книжовната култура и живата и многословна народна поезия, състояща се от балади в чест на прочути хайдути или клефти и от обширни епически

цикли, които припомнят, изменяйки ги, важни исторически събития, като например битката при Косово. Тези произведения имат своята красота, особено големите сръбски епопеи. Обратно, книжовната култура е изцяло откъсната от народа. Тя се създава в манастирите, църквите, църковните школи или в силно повлияните от религията училища. Тя се стреми да запази античното и средновековното наследство, проявявайки добросъвестност, но и ограниченост. От друга страна, тя все повече и повече е подчинена на гръцкото влияние за сметка на славянската традиция.

Тази елинизация е последица от тесните връзки между османската държава и Цариградската патриаршия. Тя, както и цялата ѝ йерархия са под властта на Портата, която в общата атмосфера на корупция и продажничество продава скъпо назначенията и, както при хосподарите в румънските княжества, увеличава броя на уволненията: между 1595 и 1695 г. се изреждат 61 назначения, засягащи 31 лица. Тази нестабилност ще бъде ограничена до известна степен през XVIII в. Освен това масовото проникване на фанариотите – тези богати гръцки или погърчени семейства, свързали издигането си със служене на Портата – в изборните синоди и патриаршеската бюрокрация засилва още повече зависимостта на гръцката църква от османската власт. Впрочем църквата се опитва да реагира на фанариотското проникване, като издействува през 1741 г. султански ферман, според който изборът на патриарха се одобрява и препоръчва от пет точно определени митрополити. Също така в средата на века, за да изиграе фанариотите, патриарх Кирил V учредява комитет от представители на гръцките еснафи в Истанбул, който е натоварен с управлението на материалните дела на църквата. И все пак фанариотите успели да изискат отстраняването и екзекуцията на този реформатор, дръзнал да засегне техните правомощия.

Случвало се понякога гръцкото духовенство да се дистанцира от властта на неверниците, от която зависело, като например поддържало редовни контакти с православния цар: много патриарси, епископи и монаси от Истанбул и от сръбските, българските или румънските земи посещавали Русия, молейки за подкрепа. Но въпреки тези ограничени действия, от които, както видяхме, руската политика се стремяла да извлече полза, православната йерархия като цяло била лоялна към султана, осъзнавайки неоспоримите предимства на своето положение: патриархът бил висш държавен сановник, притежавал знаме с две конски опашки (както обикновените провинциални управители) и се ползувал както всички останали висши духовници от съдействието на административните и военните власти. Той не само бил предпазен от всякакво вмешателство на политическата власт в религиозните дела (в много по-голяма степен от своите византийски предшественици или от своите ко-

леги на московския престол), но общата еволюция на империята, за която споменахме, го направила миллетбашъ, етнически господар на православието, със значителни данъчни, административни и съдебни компетенции, които споделял с подчинените си.

Освен това Портата, която още от времето на Мехмед II го превърнала в свой привилегирован християнски партньор, му помагала повече от всякога да наложи гръцкото превъзходство над бившите национални църкви: така постепенно гръцкият език изместил черковнославянския при богослужението; църковните славянски книги били унищожавани; гърци заместували българите и сърбите и, както отбелязахме – румънците в епископствата и митрополиите, както и в ръководството на манастирите. Също така гръцките училища и колежи – най-добрите сред християнските просветни заведения на Балканите, – като се започне с академията във Фанар, основана от Генадиос, приемали елита на различните православни народи (в края на XVII в. училищата са около четиридесет).

Гръцката победа е окончателна, когато през 1766 г. султанът решава да се премахне сръбската патриаршия в Печ, която, както видяхме, двукратно се компрометирала с Хабсбургите. На следващата година българската митрополия в Охрид също е унищожена. Начело на тези институции са поставени двама екзарха, назначени от гръцкия патриарх. Само Черногорската църква остава независима.

Относителната интелектуална изостаналост, предизвикана от духовната хегемония на Цариградската патриаршия, била балансирана до известна степен през разглеждания период. Парадоксално е, че известно духовно обновление настъпва в самата фанариотска среда: някои младежи от тези големи семейства посещават университетите в Падуа и Болоня или колежа „Свети Атанасий“ в Рим. Там те научават латински и италиански и донасят много книги, които изпълват библиотеките им в Истанбул, Букурещ и Яш. Бъдещият велик драгоман Александър Маврокордато през 1664 г. защитил дисертация за кръвообращението, вдъхновена от теорията на Харви. (Лионският пътешественик Яков Спон отбелязва по този повод десетина години по-късно: „Той е написал за дейността на белия дроб нещо, което е взел от нашите автори.“) Неговият син Никола Маврокордато, първият княз фанариот, бил талантлив писател. При тези условия румънските държави, чиято забележителна интелектуална дейност през XVII в., свързана със съвременна Централна и Западна Европа, вече посочихме, запазват при своите фанариотски господари общопризната културна роля, макар и съвсем различна по същество. Тези князе превръщат академиите, основани в Молдавия и Влашко от техните предшественици (например гръцкото училище в Яш, създадено през 1714 г.), в изследователски и образователни средища, предлагащи един синтез от гръцката традиция и новите идеи на Запада.

През XVII и XVIII в. оригинални творби се появяват най-вече в онези части на Балканите, които са встрани от османското господство. Те разкриват три нови тенденции: осъзнаване на националното минало, заимстване на идеи, открития и стилове, дошли от съвременния Запад, стремеж да се даде на местните говори статут на литературни езици. В Крит още по време на венецианското господство към 1650 г. Виценцос Корнарос написва на димотики *Еротократос*, най-значителната гръцка поема от тази епоха. Също така Дубровник, Загреб и преминалата под хасбургска власт Словения представляват за сърбите и хърватите основните научни, литературни и художествени центрове. По този начин османските поданици на Балканите ще вземат от своите братя, живеещи извън пределите на империята, източниците на по-късното си културно възраждане.

Трябва обаче да се припомни, че през този твърде мрачен понякога период на османско господство, белязан от войните, разрушаването на стария режим и засилването на фанатизма и произвола, тези народи общо взето са имали възможност да запазят през вековете поне част от своята идентичност, а развитието на местната автономия им е позволило да я изявят по-отчетливо. Едновременно с това най-привилегированите слоеве са постигнали известно благоденствие и влиятелност, което впрочем криело риска да ги направи по-нетърпеливи по отношение на статуквото.

ДЕСЕТА ГЛАВА

АРАБСКИ ПРОВИНЦИИ* (XVI в. – XVIII в.)

Андре РЕЙМОН

От момента, в който армиите на Селим I започнали настъплението срещу Сефевидите, завършило с битката при Чалдъран (август 1514), областите, населени предимно с арабско население и разположени по границите на Анадола и Иран, се превърнали в постоянна грижа на османския султан, който можел да очаква създаването на ирано-египетска коалиция. От своя страна мамелюците в Кайро не можели да не реагират при появата на голяма военна сила на северните граници на империята им. Походът на Кансух ал-Гури към Северна Сирия в помощ на шах Исмаил накарал Селим да се насочи към египетските мамелюци: на 24 август 1516 г. османските армии разбили войските на ал-Гури при Мардж Дабик, близо до Алепо, чието превземане през следващите дни отбелязало началото на рухването на мамелюкската империя, която владеела Близкия изток от двеста и петдесет години.

След това на османците им били нужни само няколко години, за да разпростират властта си върху целия арабски свят. Превземането на Сирия, Палестина и Египет било скрепено с печат в Райдания на 23 януари 1517 г., а на следващия ден, първи мухарем 923 г., в джамиите в Кайро била прочетена хутба (молитва) в името на османския владетел:„ О, Аллах, помогни на султана, син на султан, владетел на два континента и две морета, победител на две армии, султан на двата Ирака, служител на двата Свещени града, Малик Музафар Селим Шах[44]“. Още от 1518 г. турският корсар Хайреддин „Барбароса“ се подчинил на султан Селим и след като станал бейлербей, присъединил към империята западната част на арабския свят, Алжир, Константин и малко по-късно Тунис (1534). Общо взето, с изключение единствено на Мароко, всички арабски земи минали под контрола на султана (Йемен, превзет от Йоздемир паша през 1547 г., бил загубен едва през 1636 г.). Бързината на това завоевание и неговата относителна лекота (с изключение на Ирак, за който се водили

* В настоящата глава е взета предвид транскрипцията, възприета в арабските страни. По тази причина някои собствени имена и думи се различават от тези, които се използуват в турските и балканските провинции. (Б. а.)

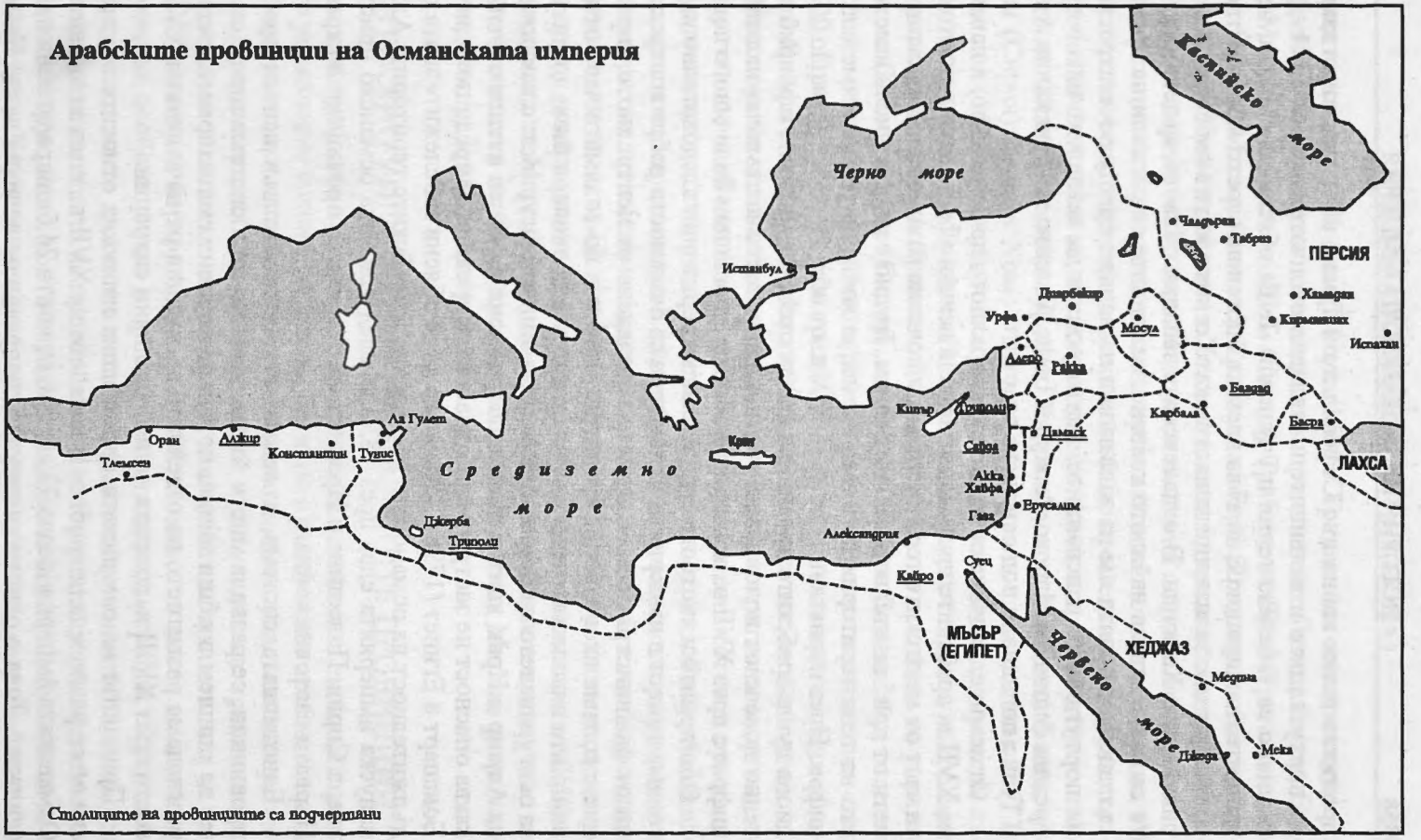
Арабските провинции на Османската империя
Черно море
Каспийско море
Истанбул
Чалдиран
Табриз
ПЕРСИЯ
Диарбекир
Урфа
Мосул
Хамадан
Керманшах
Испахан
Алепо
Рейка
Багдад
Кипър
Триполи
Карбала
Басра
Ла Гулет
Оран
Алжир
Константин
Тунис
Сайда
Дамаск
ЛАХСА
Средиземно
море
Акка
Хайфа
Ерусалим
Тлемсен
Джерба
Триполи
Газа
Александрия
Суец
Кайро
МЪСЪР
(ЕГИПЕТ)
ХЕДЖАЗ
Червено
море
Медина
Джеда
Мека
Столиците на провинциите са подчертани

продължителни войни със Сефевидите и Тунис, обект на домогванията на португалците и испанците и завладян окончателно през 1574 г.) несъмнено са забележителни и учудващи. Те се обясняват с факта, че османците, намиращи се по това време в апогея на своето могъщество, се сблъскват със залязващи династии като египетските мамелюци или ифрикийските Хафсиди. В отдалечените западни области, където султаните се намесвали в началото косвено, османците се радвали на престиж, създаден от ролята им на защитници на исляма срещу посегателствата на португалците и испанците, които успели да завладеят някои крайбрежни селища в Мароко, Алжир и Тунис. Именно по този начин Алжир и Тунис попаднали под османска власт.

От земите, подчинени пряко на централното правителство, в началото на XVII в. арабските провинции заемали всички африкански и по-голямата част от азиатските територии, с изключение на Анадола, или около две пети от приблизително 2 500 000 кв. км. Трудно е да се изчисли населението на тези територии по онова време, за което не разполагаме с точни цифри. През първата половина на XIX в. от общо население около 23 милиона души арабските провинции имали около 12 милиона или приблизително повече от половината, съотношение, което несъмнено надвишава цифрите през XVII в., когато неарабските провинции били много повече.

Обширните и гъсто населени арабски територии следователно имали голяма тежест в империята. Те навярно са били доста добре контролирани от административната система, създадена от централното управление с голяма икономия на средства, защото в по-голямата част от провинциите няколко стотици или няколко хиляди еничари били достатъчни за осигуряването на вътрешния ред и външната сигурност: с изключение на Алжир и Ирак, които останали подложени на силен натиск отвън, никаква опасност не застрашавала арабските провинции преди походите на Бонапарт в Египет (1798). Така може да се обясни забележителната продължителност на османското господство в арабските територии: Алжир напуска империята едва през 1830 г., след три века османско присъствие; а Сирия, Палестина и Ирак остават османски провинции до края на Първата световна война.

Еднотипната система, въведена от османците във всички арабски провинции, се развила много бързо. Именно тази система ще се опитаме да опишем в общи линии, не без известно схематизиране, преди да разгледаме развитието на отделните провинции от началото на XVII в., което през XVIII в. довежда до най-различни ситуации.

Принципът на османската организация изглежда относително прост, ако не се разглежда подробно. В началото на XVII в., след завоеванията, Османската империя имала 32 еялети, от които 24 били разделени на 279 санджака. Това е описано в списъка, направен от великия везир Куюджу

Мурад паша за султан Ахмед I през 1609 г. Тринадесет от тях се отнасят до арабските територии на империята: провинциите Лахса, Басра, Багдад, Мосул, Ракка, Алепо, Шам (Сирия), Траблус ал-Шам (Триполи в Сирия), Йемен, Мъсър (Египет), Траблус ал Гарб (Триполи на Запад), Тунис, Алжир. Към тях спадал и Хеджаз, васална държава, признаваща османския сюзеренитет и поставена под властта на шерифа на Мека.

Но всъщност тази провинциална организация била много сложна. От една страна, това разделение можело да бъде променяно. От друга страна, то включвало и по-малки подразделения (санджак, нахия), които имали също подвижна конфигурация. Например в провинцията Билад ал-Шам (Сирия) Хама и Хомс отначало образували един санджак (1527), после два (1568), зависещи от Дамаск, а след това били прикрепени съответно към Алепо и Триполи (1578). Но Хомският санджак, въпреки че спадал към провинция Триполи, бил неколкократно предаван на управителя на Дамаск. Сайда (Сидон), санджак от еялета Дамаск, бил отделен от него, отначало временно през 1614 г., а после окончателно след 1660 г. През XVIII в. Сайда представлявал еялет, към който спадали нахиите Хайфа (в 1723 г.) и Мардж Уюн (по времето на Джезар паша).

Неоспоримо доказателство за това, че административната организация, установена от османците, въпреки аномалиите и местните промени, е притежавала истинско единство и че с времето е придобила убедителна стабилност, представлява Магреб, където османското разделение е първообраз на по-късно наложилата се организация. Докато Хафсидите упражнявали властта си над Константин и Триполи, а Тлемсен поддържал доста оспорвана от Меринидите в Мароко автономия, след XVI в. структурата на Магреба се утвърдила в линиите на равновесие, очертани от османците не без вътрешни конфликти, между Мароко и провинциите Алжир, Тунис и Триполи.

ЦЕНТРАЛНО УПРАВЛЕНИЕ НА АРАБСКИТЕ ПРОВИНЦИИ

В историографията на арабските страни през османската епоха централното управление е известно с това, че лошо е ръководило арабските провинции и че даже напълно ги е пренебрегвало, като упадъкът на султанската администрация неизбежно е водел и до упадък на провинциите. „Корупцията и липсата на дисциплина завладяват всички стъпала на административната йерархия, отбелязва Ж. Соваже, по повод на Алепо, и се усещат особено силно в провинциалната администрация.“ Този възглед като че ли се дължи на нашите ограничени познания за връзките между ръководителите на провинциите и централното управление и особено за инструкциите, които изразявали политиката на правителството в провинциите. Кореспонденцията между управителите, кадиите (съдии) и

Истанбул и особено султанските заповеди *(авамир султания)*, които единствено биха ни позволили да оценим начина, по който центърът е управлявал провинциите, още не са детайлно изучени и при оскъдните сведения често сме принудени да прибягваме да хипотези. Султанското правителство несъмнено е разполагало с доста точна информация за провинциите. Териториите на империята периодично били обект на преброяване на населението, извършвано според изпитана процедура, за която ни дава точна представа един правилник от XVI в., анализиран от Н. Белдичану: подбор на преброителите (амини), възнаграждения (едно акче на къща), времетраене на преброяването и т. н. Основната цел на тези прегледи *(тахрир)* била данъчна: те позволявали на правителството да определя размера на налозите, с които се облагали различните области на империята. Но извършваните на място проучвания били така прецизни и подробни, че султанските и провинциалните власти, които разполагали с тях, можели да черпят задълбочени познания за провинциите във всяко едно отношение: големина и състав на населението, точно географско разпределение, основни производства и т. н.

Неотдавнашното преоткриване и използуване на тези документи – подробни регистри *(муфассал)* и съкратени регистри *(иджмал)* – тласна напред историята на арабските провинции. Така например регистрите *(тахрир)*, засягащи Палестина, позволиха да се проучи състоянието на тази провинция в края на XVI в.: седем *дефтери муфасал* помогнаха да се състави картината на селското стопанство в Палестина, нейното население, производство и данъчен режим. Благодарение на преброяванията, свързани с провинцията Дамаск и град Алепо, стана възможно подробното изучаване на броя и състава на населението в Дамаск през XVI в., броя и състава на населението на Алепо и еволюцията му от средата на XVI в. до края на XVII в. Всичко това показва богатството на тази документация и интереса, който тя представлявала за управителите, въпреки че те несъмнено не можели да я използуват така изчерпателно, както съвременните изследователи.

Също така много ценни за познаването и данъчното облагане на провинциите били правилниците *(кануннаме)*, които уточнявали за всяка провинция размера на таксите, пазарните мита, както и свързаната с тях административна практика. В тях може да се открие „системата на една администрация, стараеща се да урегулира и в най-малките подробности доброто функциониране на всички служби и по-специално на финансовите“, склонна да поддържа старите обичаи, когато те ѝ се струват разумни; „съставянето на нови регистри, което представлявало нещо съществено за доброто управление на завоюваните провинции, се извършвало по старите регистри, като винаги обаче се взимали предвид евентуалните промени в икономическия живот на страната“[45]. Правилниците

на провинциите Дамаск (1548), Триполи (1571), Алепо (1570), Басра (втората половина на XVI в.) имали предимно данъчен характер и уточнявали подробно данъците и налозите за селскостопанските продукти и икономическата дейност в града (пазарни права, мита). Един правилник от 1583 г. подробно описва дадените под аренда обекти в Алепо (71 рубрики) и следователно предоставя пълна картина на икономическите дейности в града.

Едно кануннаме, издадено през 1524 г. от великия везир Ибрахим паша, изпратен в Египет след бунта на Ахмад паша ал-Хаин („предателят"), имало по-общи задачи, защото си поставяло за цел организацията на османския режим в Египет. То уреждало военната организация на Египет (милиция) и гражданската му администрация. В него се съдържат някои черти, наследени от мамелюкския султанат. Кануннамето изброявало провинциите, ръководени от *кашифи*, и споменавало шейховете, които управлявали арабите от Горен Египет. В него ставало дума и за ролята на бейлербея, който се намирал в крепостта и за функционирането на Дивана. Застъпени били и проблемите за таксите в пари и натура, за прибирането на поземлените данъци (и въпросът за селяните), за вакъфите. Става дума следователно за една пълно описание на администрацията в Египет, което уточнявало правата и задълженията на гражданите и техните ръководители и можело да предостави на централната власт необходимите за управлението на провинцията сведения.

Сигурно е, че тези усилия за събиране на информация за провинциите, много активни в XVI в., през десетилетията, които непосредствено следват завоеванията, отслабват по-късно, когато силата на централната администрация и властта на султанското правителство в провинциите намаляват. Големите преброявания, големите кодекси относно управлението на провинциите наистина са от XVI в. Но централното правителство продължавало да се интересува от живота в провинциите и било способно да получава в случай на нужда необходимата информация: като доказателство може да ни послужи докладът, поръчан през 1785 г. на Джазар Ахмад паша, управител на Сайда, за положението в Египет, когато султанското правителство подготвяло действия срещу мамелюците в Кайро. Поради дългия си престой в Египет (от 1756 до 1769) и отговорностите, които му били възложени (като бей и член на обкръжението на Али бей), Джазар Ахмад паша бил експерт по египетските въпроси: неговият доклад *Низамнаме-и Мъсър*, който пристигнал в Истанбул през юли 1785 г., представлявал много точен документ за организацията на Египет, положението му, възможностите (и начините) за евентуална намеса срещу неговите ръководители[46].

Много по-редовна и постоянна обаче била информацията, която правителството получавало от кореспонденцията със своите местни пред-

ставители, управители и съдии, към която може да се добавят и сведенията, изпращани при възникването на местни затруднения, когато заинтересуваните страни (включително и поданиците) се обръщали към Истанбул, за да се оплачат, да поискат помощ или благоприятно решение. Ако „обичайната" кореспонденция остава неизвестна, тъй като не е подробно изучена, меморандумите и контрамеморандумите често се споменават в хрониките. Доказателство за използуването на тази обилна информация представляват султанските заповеди *(авамир султания)*, които илюстрират начина, по който османското правителство управлявало провинциите, в известен смисъл „ден за ден". Прецизността на това управление прави силно впечатление, когато се изследва огромната, но останала почти неизползувана досега документация.

Проучванията на *авамир султания,* отнасящи се до Алепо от около средата на XVIII в., ясно ни показват как централната власт се е намесвала в многобройните и различни по значение проблеми. Става дума за въпроси, засягащи важни държавни дела: искане на подкрепления за армията в Ирак (1735), заповед за набиране на войници, чийто брой е уточнен по квартали. Има се предвид и централното управление на провинцията: препоръка да се избегне изселването на селяните, принудени да напуснат селата си поради злоупотреби на властите (1739), мерки за преодоляване на последствията от глада (1734), приемане на разпореждания относно гарантирането на сигурността в Алепо (1742–1743), данъчни искания, с които са обложени 81 квартала на града (1743) или 31 пазари и 11 кервансараи (1762). Уреждат се административни подробности: назначения на различни служби в църковните или образователни заведения или във вакъфите; решения относно проблемите за снабдяване с вода на града, функционирането на занаятчийските корпорации, дейността на занаятчиите и особено на онези, които са свързани с изхранването на града и общественото здраве (кланици, месари). Решават се градоустройствени проблеми: необходими ремонти на улици или квартали, възстановяване на паметници, разширяване на пазари. И накрая се предлагат разпореждания, свързани със спазването на религиозните предписания и с поддържането на добрите нрави: един *сук,* който поради големия наплив от хора е станал тесен и може да представлява опасност, е разширен (1739); четири пивници, разположени вън от Баб ал-Наср, трябва да бъдат затворени (1738); пролетните разходки на обитателите на Алепо в градините водят до смесване на половете и осъдително поведение, за което трябва да се вземат мерки (1742). Тези няколко примера са достатъчни, за да покажат с каква прецизност централната власт е трябвало да се намесва в работите на един голям провинциален център, за да отговори на поставените пред нея проблеми[47].

Ако самата кореспонденция за момента ни е слабо позната, то орга-

низацията на службите в Истанбул, които са се занимавали с различните дела, зависещи от тях, почти изцяло ни убягва. Разпорежданията, изпращани до административните и религиозните ръководители на провинциите, позволяват да се допусне, че в Истанбул са съществували специализирани канцеларии, които са събирали пристигащата кореспонденция и са приготвяли с помощта на наличните архиви решения, приемани впоследствие от съответните власти, вероятно в службите на *реис юлкютаба*, главния секретар на султанската канцелария, където през XVIII в. работели около сто и петдесет чиновници. Възможно е в тази област активна роля да са имали агентите на провинциалните управители в столицата: тези *капъкетхуди* били назначавани и отзовавани едновременно с началника си в провинцията.

ПРОВИНЦИАЛНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ

Като се имат предвид големите локални различия, които съществуват още от самото начало в административната организация на провинциите, както и разнообразните тенденции, които се появяват впоследствие, в процеса на историческата еволюция на отделните области, може да се очертае глобална картина на провинциалната администрация само ако се следват най-общите ѝ характеристики. С тези резерви може да се приеме, че администрацията в арабските провинции почива върху три главни основи: управители (паши), съдии (кадии), еничарска милиция. Друг основен елемент от тази провинциална организация е финансовата администрация, която трябва да достави средствата за функционирането на провинцията и да осигури изплащането на доходите, предназначени за централната власт.

Управителите

Като всички провинции на империята и арабските провинции били поверени на управители *(валии)*, които били с ранг везири и носели титлата паша. Значимостта на провинциите, естествено, оказвала влияние върху статута на техните управители. Египет, който бил важна провинция, поради броя на населението, стопанската дейност и доходите, които можел да предостави, имал управители с „министерски“ ранг. Аюб паша (1644–1646), Али паша (1740–1741), Кур Ахмад паша (1749–1750) били велики везири, преди да управляват Египет. Рами Мохамед (Мехмед) паша бил пълномощник на султана по време на преговорите в Карловац, след това велик везир, преди да стане управител от 1704 г. до 1706 г. Обратно, бивши паши от Кайро често били назначавани на високи постове: през 1743 г. Яхия паша напуснал Кайро, където престоял две години, за

да поеме поста *капудан паша* (велик адмирал). Алепо, друг важен център, също получавал видни титуляри: Мохамед паша Дукакинзаде (1550–1552), един голям строител, бил велик везир на султан Селим и роднина на Сюлейман; както и много други управители на Алепо, той по-късно станал паша на Кайро. Мохамед паша (1593–1596) бил два пъти везир. През втората половина на XVIII в. и началото на XIX в. четирима валии на Алепо преди това били велики везири; други четирима получили този пост, след като напуснали Алепо. От 148 управители на Дамаск 21 достигнали ранга велик везир, 7 през XVI в., 12 през XVII в. и само 2 през XVIII в., което несъмнено се дължи на развитието на автономията в провинцията. По-незначителните провинции имали управители, стоящи по-ниско в йерархията.

Срокът на управление на един паша, който през XVI в. често превишавал три години, по-късно чувствително намалял. Подобно било положението във всички останали провинции, за които М. Кунт отбелязва, че процентът на управителите, държани на поста си в продължение на три и повече години, пада от 47,9% между 1568 и 1574 г. на 10% между 1632 и 1641 г. В Кайро продължителните мандати на Сулейман паша (1525–1538) или на Давуд паша (1538–1549) бързо станали изключение и пашите се редували сравнително бързо (общо 110 паши от 1517 г. до 1798 г.). В Алепо се изредили тридесет и девет паши от 1601 г. до 1650 г., четиридесет и трима от 1651 до 1700 г., четиридесет и пет от 1701 до 1750 г. Дамаск имал четиридесет и петима управители между 1516 и 1600 г. и седемдесет и пет през следващия век. В еялета Сайда през първата половина на XVIII в. имало повече от четиридесет валии. Практиката да се сменят управителите на кратки интервали често се усложнявала от местни политически сътресения, които водели до бързата смяна на пашите. Така например между 1760 г. и 1765 г. в Кайро се изредили осем паши: пристигнал през октомври 1760 г., през август 1761 г. Ахмад паша бил отстранен от емирите, които върнали неговия предшественик Мустафа паша. Портата назначила Бакир паша, който починал два месеца след пристигането си (1762). Неговият приемник Мохамед паша пристигнал през октомври 1762 г. и бил заместен през септември 1764 от Хаджи Мохамед паша, който починал малко след пристигането си. Хаджи Хасан паша пристигнал през януари 1765 г. и бързо бил отстранен. Мустафа паша бил назначен почти незабавно и бил заместен през септември 1765 от Хамза паша. Той издържал до март 1767 г. и бил отстранен от емирите. В Алепо през 1110/1688–1689 г. се сменили четирима паши, по трима през 1126/1714–1715 г., 1129/1716–1717 г., 1165/1751–1752 г. и през 1785 г. Тази нестабилност, един от признаците и причините за упадъка на империята, естествено, имала плачевни последици в провинциите, където новоназначените управители се изкушавали да

експлоатират до крайност страната, за да си възвърнат сумите, похарчени за назначението си, и никак не били склонни да провеждат политика, чиито резултати можели да се почувствуват след продължителен срок.

Функциите на пашите били много широки. Теоретически те имали върховна власт в гражданската и във военната област: обществения ред и сигурността, събирането на данъци и на налога, предназначен за Портата, общото управление. Но тази власт била ограничена преди всичко от нарастващата нетрайност на положението им, както и от препятствията, поставени от султанската власт, с цел да се смекчат последиците от прекаленото засилване на тяхното могъщество: главният финансист – *дефтердарят*, бил назначаван от Истанбул; също и кадията, който имал голяма власт върху съдебните дела и който можел в непосредствената си връзка с Истанбул да играе роля на противотежест; командуването на еничарския гарнизон било поверено на ага, назначен също от Истанбул. Съветът (Диван), който понякога се делял на ограничено събрание и разширено събрание и където заседавали главните ръководители и офицери, а също така улемите и знатните лица, помагал на управителя, но той можел да се противопостави на неговата дейност, ако тя противоречала на интересите на гражданите и най-вече на различните групировки, които били представени в него. И на последно място, османците понякога оставяли по места онези групировки, които владеели държавата преди завоюването и представлявали сигурна пречка за евентуалното всемогъщество на валиите: такъв бил случаят с представителите на старата мамелюкска аристокрация в Египет.

Очевидното желание на централната власт да ограничи продължителността на мисията на управителите и да организира система от противотежести, които да балансират тяхното могъщество, а също така и трудностите, които най-често срещали валиите, обясняват защо тяхната власт почти навсякъде много бързо западнала и защо още от XVI в. те трябвало да се сблъскват при все по-тежки условия с апетитите за надмощие на военната институция или на местните сили. В Тунис например от 1591 г. на пашите последователно се налагат отначало дейове, назначавани от еничарската милиция, един от които много скоро обсебил военната власт в столицата, а две десетилетия по-късно и бейове, които контролирали една стара хафасидска институция, така наречената *махала* (подвижен лагер), и чрез нея владеели вътрешността на страната. В Египет военните *(аскар)* се разбунтували срещу един паша още през 1589 г. и убили друг през 1604 г., а мамелюкските емири отхвърлили един паша, назначен от Портата през 1623 г., и отстранили друг през 1631 г.

Съдебната институция

Османската съдебна система била организирана според развита йерархия, оглавявана от *шейх юл-ислям* (неговият ранг съответствувал на ранга велик везир и също като него той бил назначаван от султана) и от двамата *кадъаскери* на Румелия и Анадола, които заседавали в султанския Диван. След това идвали „великите" *молли*, които изпълнявали функции на началници на кадиите в столицата, в двата Свещени града и в някои градове като Дамаск, Кайро, Ерусалим и Алепо. Местните хора понякога ги наричали *кадъаскари*. По-нискостоящите *молли* били разделени на две степени, като в Багдад бил назначаван този, който имал най-високата степен в тази категория. Азиатските и египетските кадии били посочвани от кадъаскера на Анадола, а европейските – от кадъаскера на Румелия, чиято власт се простирала и върху регентствата в Северна Африка.

В началото назначението било доживотно, но присъствието на съдиите в един и същи град за неопределен период от време имало очевидни неудобства. От началото на XVII в. насетне съдийските постове в столиците на провинциите били за една година, като назначението обикновено започвало с началото на мухарама, първия месец от годината. През XVII в. в Египет се изредили осемдесет кадъаскари за обичайния едногодишен мандат, като някои се задържали две години (18 случая), три години (3 случая) и по изключение – четири години (2 случая). Обратно, случвало се понякога двама кадии да се сменят в една година (12 случая); през 1031/1622 г. се изредили трима. Тези кадъаскари били турци: даже в Тунис, чиято автономия се утвърдила през XVII в. и където престават да викат съдии от Истанбул, продължили да набират сред турците улемите за училището по ханефитско право, което запазило господствуващо положение до XIX в., но вече това били „местни турци", членове на отдавна „потунизийчени" семейства.

Провинциите били разделени на няколко юридически ресора. В Египет имало шестнадесет провинциални съдилища – три за Александрия, Розет и Дамиет, шест за Долен Египет и седем за Горен Египет. Град Кайро разполагал с петнадесет съдилища: трибунала Баб ал-али, военна секция *(кизма аскарийя)*, арабска секция *(кизма арабийя)* и дванадесет местни съдилища. Дамаск имал четири областни и един главен съд. Същото било и в Алепо. Съдиите с по-ниска степен били подбирани сред местното население.

Съдиите играели значителна роля в обществения, икономическия и даже в политическия живот на провинциите. Регистрите *(дафтар)* на съдилищата *(махкама)*, много от които са запазени в почти всички арабски провинции, дават впечатляваща представа за съдийските задължения. Практически всички дела, засягащи населението във всички сфери, мо-

жели да бъдат разглеждани в тези съдилища: всичко, което се отнасяло до „личния статут" (наследство, развод), до религията и нравите; чисто съдебните дела (граждански и криминални); въпросите, свързани със стопанската дейност (търговски споразумения и договори за недвижими имоти, организация на занаятчийските корпорации); административните и градоустройствените проблеми на града, управлението на вакъфите и т. н. Следователно съдиите имали неограничени компетенции.

Тяхното влияние обхващало и политическата сфера. Съдиите и една част от улемите заседавали в съветите, които помагали на управителите. В Египет например висшият съвет *(диван ал-али)*, който бил главният изпълнителен орган и се събирал три пъти седмично под председателството на валията, включвал освен няколко офицери и висши сановници четиримата мюфтии и кадъаскара. Обикновеният съвет, който заседавал всеки ден, се състоял от лейтенанта на пашата, дафтардаря и един кадия. В Консултативния диван на Дамаск участвували главните сановници на провинцията: агите на милицията, дафтардарят, съдията, мюфтията. Функцията на тези Дивани била да съветват пашата, но специално съдиите били тези, които следели дали заповедите, изпратени от Истанбул до управителя, се изпълняват съобразно с религиозния закон, чиито пазители и тълкуватели били улемите. Съдиите информирали централното правителство за поведението на управителите: те евентуално можели да ги изобличат заради някои техни осъдителни действия и да предизвикат отстраняването им. Намесата на кадията във вътрешните конфликти между основните сили, които си оспорвали властта, можела следователно да се окаже решаваща. В Кайро през 1709 г. възникнал конфликт между еничарите и другите шест бюлюка, свързани с бейовете. Религиозните власти, кадъаскерът, *наиб ал-ашрафът* (представител на наследниците на Пророка), улемите се съюзили и написали *фатва (фетва)*, приканваща еничарите да се подчинят. Пратеник от свитата на кадията занесъл текста на еничарите, които се подчинили.

Милицията

Властта на султана почивала до голяма степен върху еничарската милиция, чиито отряди, разпръснати във всички провинции, способствували за осигуряването на вътрешния ред.

Не е необходимо тук да се спираме на методите, с които по традиция се рекрутирала тази войска (девширме), защото към края на XVI в. те вече почти не били съблюдавани. Още през 1577 г. в един ферман до управителя на Дамаск Портата се оплаквала, че вакантните места в еничарския корпус били давани не на „млади и способни младежи от Рум, съгласно Моята заповед, а на богати и имотни местни момчета *(йерли)* или

на чужденци *(тат)*“[48]. Навлизането на свободни мюсюлмани в този елитен корпус станало всеобщо явление и дълбоко нарушило неговата дисциплина и военни възможности.

Всяка провинция разполагала с едно или повече подразделения *(орта)* на еничарския оджак, които били означени с номера. Преди да замине за Истанбул, Синан паша разположил в Тунис през 1574 г. „сто и първа“ орта и през XVII в. там имало около 4000 еничари, които пазели провинцията. В Кайро еничарите, наричани *мустахфизан* (пазачи), в 1664 г. били 4899. Други шест бюлюка (сред които главните били *азабан* и *мутафаррика*) им помагали в изпълнението на военните им задачи или общо за 1664 г. това правело 13 673 военни. В Мосул в началото на XVIII в. имало три еничарски орти, „десета“, „петдесет и втора“ и „петдесет и осма“. През същия век те били подкрепени от подразделенията, които багдадските паши изгонили и разположили в Мосул : „тридесет и първа“ (пристигнала през 1729 г.) и „двадесет и седма“, заточена през 1735 г. Общо били по-малко от хиляда души. Като цяло изненадващ е малкият брой хора, използувани като служби за сигурност и полиция: в Дамаск през XVI в. те били хиляда; през XVIII в. в Алепо – три или четири хиляди. Общо тридесет и шест големи градове в 1685 г. имали в гарнизоните си 13 793 еничари.

Обикновено еничарските отряди били командувани от аги – офицери, изпратени от Истанбул. Но много често действителното командуване се извършвало от един „лейтенант“ *(катхуда)*, като ролята на агата била сведена, въпреки големия си престиж, до участие в Дивана на управителя и до изпълнение на някои особено важни функции. В Кайро агата се занимавал с поддържането на реда в града през деня и в това си качество често решително се намесвал в периоди на криза. Значителна роля в оджака играели „старите“ *(ихтиярия)*, чийто съвет решавал делата на корпуса и конфликтите, които възниквали в него.

Все по-нарастващите местни набори постепенно променили дълбоко характера на еничарския оджак. Особено забележителна е промяната в Дамаск. В тази провинция, както и на други места, еничарите напускали казармите и се залавяли със занаяти, за да увеличат заплатата си, която с обезценяването на парите опасно намалявала. От друга страна, много местни занаятчии и търговци успявали да влязат в еничарския корпус, за да ползуват неговия имунитет и привилегиите му. Милицията ставала все по-недисциплинирана: през 1652 г. еничарите принудили управата да напусне града, а през 1656–1657 г. те попречили на новоназначения управител Муртада паша да влезе и подкрепили бунта на Хасан паша, управител на Алепо. Ето защо истанбулското правителство решило да изпрати през 1658–1659 г. в Дамаск неколкостотин султански еничари (наричани *капъ кулу*, „роби на Портата“). От 1659–1660 в Дамаск имало два еничар-

ски корпуса, *капъ кулу* и местните сили, *йерлияя* (от турското „йер", място), като всеки корпус бил командуван от ага, изпратен от Истанбул. „Политическият" живот в Дамаск бил силно повлиян от борбата между тези войски и съперничеството им за властта и облагите, които тя носела.

Тази дихотомия се среща и в по-голямата част от останалите провинции. По правило оджака ръководели местните военни. Те били по-добре интегрирани сред населението, с което ги свързвали семейни отношения и чиято житейска активност споделяли. Тази интеграция се осъществявала често и чрез географското проникване и заселване на еничарите в града. Различните еничарски подразделения в Мосул били разположени в определени квартали и следователно заедно с останалото население участвували във всички събития, които го вълнували. В Алепо еничарите обикновено били разположени на изток от цитаделата, в извънградските квартали, Баб ал-Найраб, Банкуса, където се намирало главното им място за среща, кафенето на агата *(кахват ал-ага)*. В Дамаск местните еничари се намирали в извънградските квартали, докато султанските еничари, разположени в цитаделата, прибягвали до помощта на градския квартал Амара, така че конфликтите между тези два корпуса били едновременно и конфликти между кварталите на града.

В Магреба, много отдалечена от центъра на империята област, където тенденциите за автономия били много силни, както ще видим по-нататък, тази еволюция навярно е била особено ярко изразена. Такова било положението и в Тунис, където местните сили придобивали все по-голямо значение и от началото на XVIII в. все по-рядко се обръщали към еничарите на Портата, които постепенно били заместени с *кулоглу* (синове на турци и местни жени). Еволюцията на Алжир била съвсем друга и запазването на един почти изключително анадолски рекрут до началото на XIX в. може да се обясни именно с отдалеченото положение на това регентство, с изолацията на господствуващото турско малцинство и с желанието му да държи властта в свои ръце, отстранявайки местните елементи и особено *кулоглу*, чийто нарастващ брой неизбежно щял да маргинализира турския елемент. И така, военните от алжирския оджак продължавали да бъдат набирани най-вече в Анадола сред най-бедните класи на населението: властите в Алжир пращали мисии за набор на доброволци или използували своите представители *(вакил)* в тази област и особено в Смирна. Този редовен приток от военни, идващи от центъра на империята, допринесъл много за запазването на „турския" характер на алжирската държава и несъмнено задължавал управителите на Алжир да поддържат политически връзки с Портата, чието съгласие било необходимо, за да се извършва това набиране на войници. Организацията на милицията в Алжир отговаряла на традиционната схема; тя разполагала с десетина хиляди души, разделени в 424 отряда (оджак), включващи от

10 до 238 души, настанени в осем казарми, в помещения от по четиридесетина души (201 оди). Чинът и съответно възнагражденията им растели от *ода башъ* до *бюлюк башъ* и в последна сметка до чин ага (получаван по старшинство и само за два месеца, откъдето и името му – „ага на двете луни").

Успоредно с промените, засягащи традиционната структура на милицията, в която навлезли масово местни елементи, се засилило и използуването на местни войски, което допринесло за маргинализацията на еничарите и за ограничаването на ролята им. Тази еволюция е обща за всички арабски провинции и ние ще дадем само два примера, взети от провинции, чието положение по отношение на центъра може да се разглежда като съвсем различно. В Дамаск еничарите от двете групи били многобройни, но почти не излизали от града, където имали свои интереси. Управителите използували все повече и повече частни сили от най-различно естество: *делатийя*, съставени от анадолски турци, бошнаци, хървати и сърби; *левенд* (неправилна употреба на думата „левантино"), включващи най-вече кюрди; *магариба*, събирани главно в Алжир и Тунис; *тюфенкджи*, вероятно иракци. В Тунис, при Хусейн бин Али (1705–1740) беят използувал *ханба* и спахии, набирани най-вече сред берберските племена *(звава)* от Северен Тунис и Кабилия, *мзаргуи*, конници от племената *махзен*, които придружавали армията в поход. Всички тези платени войски поглъщали една трета от военните разходи и пропорционално погледнато, представлявали още по-голяма сила. Тази еволюция по-късно се затвърдила: в решителната битка, спечелена при р. Сарат срещу „алжирците" през юли 1807г., в тунизийската армия, която наброявала около 20 000 души, имало само 1500 турци.

Компромис с местните сили и традиции

Важно е да се изтъкне, че там, където османците заварили стари държавни традиции и добре организирани обществено-политически групи, те предпочитали по-скоро да се съобразяват с тях, отколкото да налагат изцяло своята административна система.

Това се вижда в териториите, които в миналото били подчинени на мамелюкския султанат. Селим I нямал намерение да унищожи структурата на мамелюкската държава. Той назначил за управител на Дамаск Джанбарди ал-Газали, сановник от стария режим, и поверил Египет на Хаир бей, бивш управител на Алепо, давайки му мамелюкската титла *малик ал-умара*. Въпреки че последвалите бунтове принудили Портата да „османизира" администрацията в бившите мамелюкски държави, въвеждайки традиционните провинциални структури (паши, милиция), тя оставила незасегнати много страни на мамелюкската администрация и

най-вече предоставила ѝ голяма част от властта в Египет. Султаните използували мамелюкския персонал и му позволили да се възпроизвежда съобразно неговата система за набиране на роби и кооптиране, която впрочем не се различавала особено от системата на девширмето за набиране на еничари. Мамелюците запазили господството си в управлението на египетските провинции, което им позволило да се организират като власт, съперничеща си с властта на пашите; през 1554 г. те били повикани да участвуват в корпуса на *мутафаррика*, а през 1556 г. учредили кавалерийския корпус на *чаракиса* (черкези). Старата господствуваща аристокрация не само не била унищожена от новия режим, но била повикана да сподели с него властта и само след около век един представител на мамелюците, Ридван бей, упражнявал почти монархическа власт над Египет (1631–1656).

Подобна еволюция се наблюдава и в друга държава, където държавната традиция също била стара и дълбоко вкоренена. Става дума за Тунис, който бил ядрото на хафсидска Ифрикия (1228–1574). Използуването на войнишкия лагер *(махала)*, който извършвал военни и данъчни обиколки в различните области под командуването на върховния владетел или на висш сановник, станало систематично през XV в. Тази институция била така логична и ефикасна, че била запазена след османското завоевание, като „беят на лагера" имал за задача да ръководи населението вътре в страната и да събира данъците, изпълнявайки фактически функцията на управител на провинцията, докато пашата, назначен от османците, а по късно и деят били господари на столицата. Командувайки военната колона, която два пъти годишно (летен лагер на север, зимен лагер на юг) обхождала страната, беят неизбежно се сдобил с власт, която му позволявала да се наложи в началото на XVII в. като един от основните държавни сановници. Именно по този начин Мурад бей (1613–1631) успял да основе династия, която просъществувала един век.

По-горе отбелязахме, че правилникът, въведен от османците в рамките на техните закони, показва желанието да се запазят старите обичаи, когато те изглеждат разумни и нищо не оправдава премахването им. Откъдето и честите отпратки към „старата практика", които срещаме в тях: „По времето на нашия падишах, казва един правилник от 1519–1520 г. за вилаета Триполи, когато царуваше справедливост, не бе разрешено да се прави нещо ново, което да не следва древния обичай. Подробно и точно определените данъци, които са старите взимания, съществуващи от незапомнени времена, все още се смятат за дължими и са вписани в регистъра." Някои подробности във функционирането на туниската данъчна система в южната част на регентството (провинция Джерид) посочват, че тя идва много отпреди епохата на мурадитите: използуването на динара в данъчните регистри на Джерид до управлението на Ахмад бей

(1837–1855) е друг признак за загрижеността на централната власт да спазва местните, по всяка вероятност хафсидски, традиции[49].

Данъчна организация

Събирането на данъци в провинциите на империята се извършвало по арендната система, която може да се сравни с тази във Франция при стария режим. Данъчните единици *(мукатаа)* били раздавани на лица, които трябвало да събират данъците, обикновено едногодишни. Били използувани три форми. При *тимара* титулярът извършвал услуги (военни или административни) срещу данъците, които вземал от поверената му област. *Еманетът* се състоял в събиране на данъци от чиновник *(емин)*, който предоставял на хазната всичките получени суми, а в замяна на това получавал заплата *(улуфе)*. При *илтизама* арендаторът *(мултазим)* купувал за определена сума и за срок от една година една данъчна единица (мукатаа), поемал административните задължения и запазвал за себе си евентуалната печалба.

В повечето арабски провинции били разпространени и трите форми на данъчна администрация, но още от края на XVII в. системата на илтизама била най-използуваната. Нейните предимства били очевидни. Тя осигурявала на хазната точно определени суми, не я задължавала да назначава администрация и позволявала постоянно да се променят условията на арендния договор. Нейният основен недостатък се състоял във временното преотстъпване на имота, което не принуждавало титуляра да способствува за неговото дългосрочно развитие. Ето защо постепенно се наблюдава една стабилизация на *илтизама* на базата на задържането му за целия срок, в който титулярът изплащал задълженията си към султанската хазна. Това развитие, което подготвяло прехода към наследственото предаване на концесиите, станало най-напред в Египет, а после в Палестина и Сирия и в края на XVII в. приело формата на *маликяне*.

Експлоатацията на провинциите трябвало да осигури управлението и отбраната им, поддържането на ръководната каста и заделянето на една част от приходите за централната власт. Ние не знаем добре какъв е бил размерът на дънъците. Направени са изчисления за облагането на селското население, тъй като селскостопанското производство е по-добре познато от градското, а системата на отдаване под аренда в селата е по-ясна от безкрайно разнообразната структура на градските данъчни отношения.

Египет е най-добре изучен в това отношение, тъй като френската окупация от 1798–1801 г. ни е оставила доста точна информация за финансовото управление на страната, която позволява да се изпреварят покъсните проучвания на архивите от османската епоха. В края на XVIII в.

египетските селяни плащали 87 милиона пара като *харадж* (предназначен за хазната), 49 милиона пара като *кушуфия* (за провинциалните управители и хората им), 274 милиона пара като *фаид* и *баррани* за мултазимите и техните чиновници или общо около 412 милиона пара. Но размерът на данъчното облагане върху селското стопанство в Египет няма никакво значение, ако не знаем на каква част от дохода на селяните отговоря то, а нашият случай е точно такъв. Изчисленията, направени за другите провинции, несъмнено позволяват да се върнем към този въпрос. Към средата на XVIII в. в Палестина фелахите вероятно са плащали за данъци между една четвърт и една шеста от общия си доход. Благодарение на изследванията, направени за различни селски жители в Тунис, данъчната тежест може да се оцени на около 20% до 25 % от стойността на продукцията. Тези облагания не изглеждат толкова непоносими, колкото се е смятало, но изследванията трябва да се разширят, за да може да се правят подобни заключения.

Една значителна част от тези данъци била предназначена за издръжката на господствуващата каста. За Египет сме установили, че частта на мултазимите и техните чиновници съставлявала 67 % от облаганията на селяните, а тази на управителите – 12 %. Друга част покривала разходите за администрацията, за поддържането на реда и за общественополезни дейности: например инвестиции за икономическата инфраструктура (пътища, мостове), несъмнено доста скромни, социални или религиозни разходи, които също не били големи, като съществена роля в тази област играели вакъфите (или *хабус*). Излишъкът бил предназначен за Портата под формата на данък *(хазине)*, който ежегодно се отправял към Истанбул според процедура, чиито правила били уточнени още в самото начало на османското нашествие. Нарежданията, дадени от султана на Мохамед паша (1553–1555), изрично подчертават: „Ти, Мохамед паша, везире мой, страж на Кайро и защитник на Египет (...) запомни добре, че всяка година трябва да изпращаш в нашите императорски нозе сумата от 600 000 пиастри като годишен данък за твоя пашалък (...) Петстотин души от нашите оджаци ще бъдат изпратени, за да съпровождат гореспоменатото съкровище (...) Припомни си, че ти много внимателно трябва да се грижиш за получаването на сумите, които трябва да влязат в моята императорска хазна, и да следиш те да бъдат изпратени в определеното време“[50]. Изплащането на този данък тежало на всички провинции. То осигурявало на хазната приходи, които ѝ позволявали да посреща нуждите си.

Ние не сме в състояние да кажем как се е развивал приносът на арабските провинции в общия бюджет на империята. Очевидно той се е променял в зависимост от силата на Портата в различните области. В Египет излишъкът бил фиксиран на 16 милиона пара през XVI в. След това

бил увеличен и достигнал 30 милиона пара. Това облагане изглежда сравнително умерено, ако се вземе предвид общата големина на данъчното бреме на Египет, и от което ни е известна само една част (данъците, налагани на селското население). От друга страна, неговото изплащане било често нередовно и непълно: емирите, които управлявали Египет, особено през XVIII в., се стараели да избягват отчасти и даже изцяло задълженията си. От 1769 г. до 1773 г. Али бей, който управлявал почти съвсем независимо Египет, престанал да изпраща пари в Истанбул. След него господствуващите емири ясно показали нежелание да изплащат задълженията си: между 1779 г. и 1785 г. Мурад и Ибрахим бей натрупали изостанали плащания за около 103 милиона пара. Това нехайство принудило османското правителство да изпрати войска в Египет през 1786 г. Командуващият похода постановил, че Египет трябва да изпрати данък от 35 милиона пара. Но това решение в действителност не било изпълнено: през 1793 г. Мурад и Ибрахим, които се върнали на власт, дължали на Портата 227 милиона пара и от тази дата насетне емирите спрели изпращането на средства за Истанбул.

Египет представлява осреднен случай. Примери за крайни ситуации ни дават Палестина и Тунис. Разположена много близо до центъра на империята и все още силно подчинена на нейното правителство, Палестина продължила да изплаща относително редовно своите задължения до края на XVIII в. Каквато и да била действителната автономия, получена от Джазар паша спрямо Портата по отношение на изплащането на годишния данък, той показал известна точност. Без да пренебрегва възможността за намаляване на данъчната тежест и за евентуална отсрочка на плащането, Джазар паша се стараел външно да спазва известна законност и коректност в отношенията си с османската хазна.

Съвсем различен случай представлява Тунис, който още през първите десетилетия на XVII в. получил почти пълна автономия спрямо Портата. В началото на следващия век, при Хусейн бин Али, беят изпращал на Портата само подаръци *(хадийя)* с по-скоро символична стойност и съвсем нередовно: обстоятелствата, които мотивирали изпращането на местни продукти или редки стоки, обикновено били идването на власт на бея или на нов султан. Така например Хусейин бей направил подарък през 1706 г., когато искал Портата да одобри идването му на власт, или през 1725, когато помолил да бъде дадена титлата паша на племенника му Али. Единственото редовно задължение, което беят плащал на Портата, бил един налог за Джерба с много скромен размер (5350 пиастри годишно) вероятно защото до началото на XVII в. островът зависел от Триполи и бил прикрепен към Туниското регентство по-късно.

Като се има предвид постепенното отслабване на връзките на много от арабските провинции с Портата и тяхната еволюция към все по-изя-

вена автономия, приносът им в султанската хазна постепенно намалявал и в края на XVIII в. имал относително ограничен размер. Предполага се, че по това време Египет е изпращал 1200 кесии (750 000 пиастри), Триполи и Сайда по 375 000 пиастри, Дамаск – 22 500 (номинален налог, който отчитал неговите задължения към поклонниците), Алепо – 400 000 пиастри, Багдад – 275 000 пиастри.

СИЛИТЕ НА СЦЕПЛЕНИЕ

В империята действували центробежни сили, които, както ще видим по-нататък, били причина много провинции да утвърдят своята автономия още от XVII и XVIII в. Съществували обаче и обединяващи фактори, чието въздействие обяснява как тази обширна конструкция е издържала чак до утрото на съвременната епоха.

Нравствена и религиозна солидарност

Империята и династията се радвали на престиж, който се наложил с изявите на османската мощ по време на завоеванията и бил поддържан и след това от нравствените и религиозните сили, когато след първоначалните военни успехи последвала смазваща поредица от поражения и почти непрекъснати териториални отстъпки. Поданиците отначало виждали в лицето на империята и османската династия знаците на войнственото могъщество на исляма, а в момента на отстъплението – надеждата за защита от все по-опасните външни заплахи.

Благодарение на империята експанзията на Запад на *дар ал-исляма* била безпрецедентна и включила все по-далечни страни: Булгар (България), Сарф (Сърбия), Билад ал-Анкурус (Унгария); градове, чиито имена напомняли победите над неверниците: Белград, Будин (Будапеща) и даже Беч (Виена), два пъти нападана от Сюлейман, превзета през 1529 г. и след това разрушена, „защото била много отдалечена от ислямските земи", както пише иракският хронист Ясин[51]. Благодарение на империята и на династията навсякъде господствувал шариатът, Свещеният закон, чиито почитани тълкуватели и пазители били кадиите, изпратени във всички области. Тази сила, поставена в служба на религията, била възприемана като убежище за мюсюлманите. Опасността от испанците накарала алжирците да потърсят през 1517 г помощта на турския корсар Арудж, господар на Джиджели и на Шершел. Неспособността на неговия наследник да владее Алжир и да го защищава от християните със силите, с които разполагал, накарала Хайреддин да поиска сюзеренитета на османския султан, за да получи помощ и покровителство.

И при други обстоятелства, не по-малко драматични за западната

мюсюлманска общност, империята имала възможността да изиграе блестящо ролята на покровителка на исляма и на мюсюлманите. Така станало в Андалусия, преди и след окончателното поражение на испанските мюсюлмани. Андалусците „потърсили помощта на Високата порта, голямата мюсюлманска сила от онова време (...). Османците влезли (...) във връзка с тях и по различни начини се опитвали да ги съветват, а понякога и да им помагат. Един таен османски пратеник бил натоварен със съгласуването на съобщенията и действията между Испания, Северна Африка и Истанбул[52]“.Тези опити пропаднали, но когато през XVI и XVII в. мориските, прогонени от Испания, трябвало да се изселят, те намерили убежище в магребските провинции на империята.

Много показателен за спомена, оставен от тази намеса на Портата, е текстът от 1635 г. на Мохамед бин Абд ал-Рафи, андалусец, заселил се в Тунис. Той разказва, че андалуските емигранти отишли в Белград, срещнали се с Мурад паша, един от везирите на султан Ахмед I, и го осведомили за „крайно окаяното положение на нашите андалуски братя във Франция и другаде“. И действително няколко десетки хиляди изселници (от 30 000 до 40 000 според тогавашните извори) преминали във Франция и през 1610 г. се отправили от Агд и Марсилия главно за Тунис. Абд ал-Рафи, който посочва 1013 (1604–1605) като година на срещата, продължава: министърът „писал на френския владетел (...) с разрешението на султана, заръчвайки му да изведе от Ал-Андалус всички мюсюлмани, които се намирали в неговите земи, считайки ги за поданици на османската династия (...) и да ги превози с галери в мюсюлманските страни, като им предостави своите кораби и всичко, от което се нуждаят“. Кралят на Франция приел. Осведомен за това решение, испанският крал – „проклетият Филип III“, бил „обзет от паника и ужас“ и решил да прогони от кралството всички мюсюлмани, които явно показвали волята си да останат мюсюлмани, „както и упоритото си желание да потърсят помощ от османския султан, за да ни победят“. Може ли да има по-очевидно доказателство за тяхното религиозно постоянство, заключва Абд ал-Рафи от факта, че са приели „кладата в името на истинската вяра и са поискали помощта на мюсюлманския владетел, покровител и защитник на религията, халиф и принц на вярващите, негово превъзходителство султан Ахмед I от османската династия“? Покровителството на империята позволило на по-голямата част от 80 000 андалусци, които напуснали Европа през 1609 г., да се заселят в Алжир и най-вече в Тунис. Избягалите там от 40 000 до 50 000 души били улеснени от властите при настаняването си в градовете и селата. Текстът на Абд ал-Рафи, написан около двадесет и пет години след това заселване, свидетелствува за силното впечатление, съхранено у андалусците от ефикасността на покровителството на османското правителство.

Показателен е и панегирикът, написан от шейх Мари, известен египетски историк, починал през 1624 г., който възхвалява добродетелите на Османската династия в двадесет и шест части, всяка посветена на една от заслугите на османските владетели: благороден произход, достойнство и величие, сигурност и ред в империята (особено при поклонничеството, охранявано срещу бедуините), победи над християните и развитие на империята, уважение към улемите и шерифите, спазване на религиозния закон, загриженост за Свещените градове. „Османските султани – казва в заключение авторът – са популярни сред своите поданици, които говорят за тях с почит и никога не забравят да помолят Аллах да им донесе нови победи." Въпреки преувеличенията този текст (който очевидно е бил известен, след като е бил преведен и на турски) показва лоялните чувства на улемите от арабските провинции към династията[53].

Принадлежността към империята в най-независимите провинции се изразявала чрез прояви на уважение и белези на подчинение, които били поддържани дори и когато връзките с Портата били съвсем слаби. Ежедневната употреба на монети с името на султана и споменаването на владетеля всеки петък по време на религиозната служба напомняли на поданиците зависимостта и принадлежността към голямото мюсюлманско цяло, което империята олицетворявала. И най-самостоятелните владетели не се освободили лесно от това положение. Когато Али бей, почти пълен владетел на Египет, решил да постави и своето име върху монетите, сечени в Кайро през 1769 г., той оставил туграта (емблемата) на управляващия султан Мустафа Хан III върху лицевата страна на монетата. А когато през декември 1769 г. един прекалено усърден шейх по време на петъчната *хутба* отправил благопожелания към султана и Али бей в присъствието на емира, Али се престорил на разгневен „Кой ти позволи да правиш благопожелания за мен, да не би да съм султан?" – „Да, ти си султан и ще правя благопожелания за тебе", отговорил шейхът. Като заповядал, за да спази формата, да го набият с пръчки, емирът показал, че въпреки своето всемогъщество трябва да държи сметка за нравствените връзки, които продължавали да обединяват Портата и Египет, и за ценността, която те представлявали за населението[54].

В Тунис на Хусейнидите, в 1855 г., век и половина след идването на власт на Хусейн бин Али, бей Мохамед обявява на султана, че поема властта с възможно най-смирени думи: „Поздравленията към Владетеля на правоверните и милосърдието на Аллаха са изразени от роба на неговите благодеяния, който с прилежание и усърдие израсна на служба при него, Мохамед (...) Вашият роб израсна в сянката на Вашата империя (..) Ние поставяме цялата наша надежда върху милостта на Ваше Величество." Несъмнено това са протоколни думи. Но същият Мохамед бей ще се осмели само по заобиколен начин да напише своето име вър-

ху монетите, които ще изсече през 1855 г., поставяйки израза „по времето на Мохамед“ върху обратната страна заедно с мястото на сеченето (Тунис) и датата, докато името на султана заема цялата лицева част: „ал-султан ал-Гази Абд ал-Маджид Хан“.

Една от проявите на солидарност, която обединявала провинциите на империята, било участието им в големите военни походи, предвождани от султана срещу враговете на империята: Хабсбургите на Запад, руските на север, персийците на изток. Изпращането на военни отряди в султанската армия било задължение, което провинциите не можели да не спазват, докато били подчинени на властта на Портата, и което продължило даже и след като получили широка автономия. Ето няколко примера, засягащи Египет от края на XVII в. През 1666 г., великият везир Ахмед Кьопрюлю подготвил поход срещу Кандия. Наредили на пашата да изпрати 2000 войници, които взели участие в обсадата, завършила през 1669 г. с превземането на о. Крит. През дългата война срещу Свещената империя, от 1683 г. до 1699 г., султанът неколкократно заповядал да му се изпратят подкрепления: управителят изпратил за Одрин през 1687 г. 2000 души; в 1689 г. – 2000 за Истанбул; в 1695 г. – 2000 за Солун и 1000 за Родос; в 1696 г. – 2000 за Белград; в 1698 г. – 2400 за Солун. Граф Марсили, който бил в околностите на Белград с великия везир Кьопрюлю, видял „да пристигат две хиляди еничари от Египет, които изпълняват парадния марш „Алуе“, както правят еничарите, когато идват за първи път на сборния пункт“[55].

До XVIII в. всички арабски провинции давали своя принос за походите на султана. Някои по-късни прояви в много независими от Портата провинции ясно свидетелствуват, че тази помощ се е чувствувала поскоро като израз на солидарност с един владетел, който защищава целия *дар ал-ислям*, отколкото като задължание, което султанът вече не е в състояние да изисква. В началото на XIX в. алжирците и тунизийците изпратили кораби в помощ на османския флот, сражаващ се с гърците, а през ноември 1827 г. техни отряди взели участие в битката при Наварин, където загинала цялата тунизийска дивизия освен един брик и една гемия. През 1854 г. тунизийците изпратили в помощ на султана около 6000 души, които взели участие в Кримската война. Колкото и безсилна да била империята и колкото и слаби да били връзките с Портата, помощта за султана била известен дълг, който народът приемал и одобрявал.

Тази солидарност между арабските провинции и династията, която водела отначало завоевателна, а после отбранителна война срещу християнските сили, се проявявала в празненствата по случай големите военни победи и щастливите събития, засягащи султанското семейство и самия султан. Основни елементи на тези празненства били украсата и осветяването на градовете за един или няколко дни. В Кайро този обичай

се наричал *зина*; в Египет той бил много стар: историците Макризи (края на XIV–XV в.) и Ибн Ияс (XV–XVI в.) споменават такива церемонии с украса и осветяване на града за отпразнуване на различни щастливи официални събития (завръщане или оздравяване на мамелюкския султан, обрязване на сина на султана или на сина на някой висш сановник). През XVII и XVIII в. събитията, които давали повод за *зина,* били победите на османските армии, идването на власт на нов султан, раждане на син на управляващия владетел, а по-рядко – завръщането на пашата от победен поход, оздравяването на пашата, обрязването на сина му. Честотата на тези празненства намалявала едновремнно с празничните събития (особено военни), които ги мотивирали: шест били *зините* между 1600 и 1649 г., петнадесет между 1650 г. и 1699 г., пет за първите петдесет години и две за второто петдесетилетие на следващия век.

Разпореждане за тези *зини* давал пашата на Кайро, след като получел съобщение от Истанбул: глашатаите възвестявали, че е наредено публично веселие. Докато продължавала *зината*, чието времетраене било различно – обикновено три дни, но понякога и повече (през 1706 г. за раждането на султански син празненствата продължили десет дни), къщите се окичвали с лампи, улиците се осветявали със свещници и полилеи, особено в големите *сукове*, чиито магазинчета били украсени със скъпоценни тъкани и свещи. Тези прояви очевидно само отчасти били спонтанни. Това става ясно от упреците на търговците, които се оплаквали от големите разходи за тях в случай на криза или от прекалено честите *зини* (като през 1696 г., когато те били три). В 1620 г. една *зина* съвпаднала с чумна епидемия и била особено тежка за търговците, „на които струва пари и пречи на работата“, отбелязва хронистът. Ето защо понякога властите решавали да облекчат тежестта им. Но тези празненства несъмнено давали на населението възможност да изрази искрената си лоялност към династията. От друга страна, те позволявали да се затвърди единството на тази огромна империя, чиито провинции се обединявали чрез общото прославяне на османското могъщество.

Разказите за тези тържества, достигнали до нас, показват добре, че те не били само по поръчка, а че изразявали едновременно религиозни чувства (възвеличаване на ролята на султана и династията в полза на ислама), но и „граждански“ такива (утвърждаване на действителната солидарност с османската държава, чиито войски воювали по границите). В личния бележник на шейха на Дамаск Исмаил ал-Махасини, в който той отбелязвал ежедневните събития и своите размисли, големият военен поход, който завършил с превземането на о. Крит (1669), се споменава неколкократно по повод на забележителни церемонии, изразяващи, както изглежда, искрени чувства. След пожелания за победа на султанските армии, отправяни всеки понеделник и четвъртък на месец май 1667 г. в

джамията на Омаядите, в края на декември 1667 г. организирали колективни молитви: „Всички жители на Дамаск с малки изключения излязоха по заповед на управителя (...) и кадията (...), за да отидат в Салхие (квартал в Дамаск), в джамията на(...) султан Селим(...). Везирът и кадията (..) както и повечето улеми и населението бяха в джамията (...) в момента на утринната молитва(...). Те се молеха за Негово Величество нашия господар Мохамед и за неговия везир Ахмед паша, които обсаждаха критската цитадела, наречена Кандия. Те се молеха и за всички, които бяха с него, и за войниците на мюсюлманите, за да спечелят блестяща победа и завоевание. После(...) всички излязоха по склоновете на хълма Казиюн и умоляваха Аллаха(...). Това беше грандиозно събитие, ден, какъвто е нямало в миналото (...). Мисля, че само стотина от жителите на Дамаск не излязоха на хълма, сред които хлебарите и сакатите. Въпреки това чух много от тях да казват, че се молят вкъщи за победата и завоеванието.“ Церемонията била повторена на 2 януари 1668 г. в джамията на Омаядите и на 6 август 1668 г. в джамията на Мусалла в южния квартал на Дамаск: шейхът отбелязва, че освен властите и улемите, „по голямата част от населението“ присъствувало, „както и учителите със своите ученици“; последната забележка показва ясно гражданския характер на проявата. При друг случай, когато било съобщено за превземането на крепостта Кабниза в Унгария, което било причина за тридневни празници в Дамаск (3 октомври 1672 г), Небето дало знак, който можел само да насърчи религиозното въодушевление на поданиците: „Този ден следобед, отбелязва шейхът, имаше страхотни гръмотевици и се изсипа такъв пороен дъжд, какъвто никога не е имало. Той продължи около час (...). Във всяко дело на Всемогъщия Аллах има решителност и воля[56].“

Постепенното отстъпление на империята, естествено, намалило броя на проявите на радост по случай военни победи. Но е уместно преди всичко да се отбележи, че арабските провинции не били пряко засегнати от катастрофалните събития, които ставали в далечни области, в територии, които, „макар и завладени, никога не са били мюсюлмански“, в тази Европа, която хората трудно си представяли и смътно знаели къде се намира, „някакви обширни пространства, които не са ни Биляд ал-Ислам, ни Биляд ал-Куффар, а място на постоянна и най-вече нерешена война[57]“. Арабските провинции се чувствували „пазени от военната мощ на Османската империя, която даже и при залеза си била опасна преграда“, и до края на XVIII в. те съумели да живеят в пълна сигурност по отношение на външните заплахи и с чувството, че тяхната цивилизация „завинаги и с много превъзхожда всички останали“[58].От друга страна, когато тези провинции били пряко засегнати (за първи път по време на походите в Египет през 1798 г)., населението обикновено реагирало, като се обръщало към османската сила, за да получи единствената подкре-

па, с която можело да се сдобие отвън. Така било и с Египет между 1798 г. и 1801 г., когато османците отговорили с прокламации на турски и арабски на психологическата война, която французите се опитали да водят, а проявите на османската лоялност били очевидни. Същата реакция се наблюдава и в Алжир по време на похода от 1830 г. и много по-силно в Константин през годините преди завоюването му (1837).

Много по-късна и поради това много по-показателна е реакцията на далечен Тунис, когато през 1864 г., по време на революцията на Бин Гадхахим, населението, което се страхувало от християнска намеса, посочва с надежда присъствието на турска ескадра в Ла Гулет. „В Сфакс, както и във всички градове на Сахел, включително и Кайруана, отбелязва френският консул, казват, че скоро ще дойде нов паша с османски войски за Тунис, които ще завземат и Алжир." И френският консул в Тунис с прискърбие припомня, че „тази религиозна екзалтация, тази гореща любов към султана продължава". В една практически независима страна, въпреки своя упадък и слабост, от век и половина империята и султанът оставали последната надежда.

Вътрешноикономическите връзки

Османското нашествие включило арабските страни в обширна единна общност, чиито граници опирали до Мароко, Иран, степите на Южна Русия, Абисиния, в една империя, която по размерите си (около 2 500 000 кв. км в момента на най-голямата си експанзия) и по присъствието си върху три четвърти от крайбрежието на Средиземно море представлявала политическа формация, каквато Западът не познавал от края на Римската империя. Както казва Ж. Соваже, „всеки поданик на падишаха (можел) за в бъдеще да се движи от Дунав до Индийския океан и от Персия до Магреб, подчинявайки се на едни и същи закони и на една и съща административна организация, говорейки един и същ език, използувайки едни и същи пари, което улеснявало извънредно много вътрешния обмен". Самите размери на империята създавали огромен вътрешен пазар, в който се разменяли най-разнообразни продукти, идващи от различни региони, а също така и стоки, които преминавали транзитно: кафе, подправки и платове от Далечния изток пристигали през Кайро и Алепо, продукти от Централна Африка преминавали през градовете на Магреба и през Кайро; тъкани, произведени в Египет и Сирия; вълнени и кожени изделия, зехтин от Магреба; дървен материал от Анадола; тютюн от Солун и т. н.

В тази търговска дейност вътрешната мрежа на империята, движена от мащабите на огромното производство и консумация, била по-голяма от външната. В това отношение особено показателен е случаят с Египет,

който играел значителна роля в голямата търговия поради кръстопътното си положение между три континета. В края на XVIII в. 36% от външната търговия на Египет били с Ориента, 50 % – с отделните области на империята по Средиземно море и само 14 % – с Европа. Следователно „истински външната" търговия с Европа имала страничен характер по отношение на търговията с другите региони на империята. Изследването на Д. Панзак върху френския морски транспорт в Александрия води до подобни заключения: от 894 договора за наемане на кораби, сключени от френски капитани в Александрия между 1754 г. и 1767 г., 385 (43,1%) били за Анадола, 109 (12,2%) за Истанбул, 112 (12,5%) за Магреба, 50 (5,6%) за Сирия и Кипър, 200 (22,4%) за Гърция и само 23 (2,5%) – за Европа. Така било и в другите арабски области на империята: от 70 до 80 френски кораба осигурявали за сметка на тунизийците морските връзки между Тунис и Ориента.

Тази търговска дейност в един свят, където пробивът, който щял да се извърши в края на XVIII и най-вече през XIX в., още не бил разбиран от европейците, обяснява силата на занаятчийското производство, което намирало пазар в другите области на империята, а западната конкуренция все още не го засягала чувствително. Няколко примера ще ни позволят да дадем представа за значимостта му. Ние можем да го доловим само чрез движението му, тъй като никакви цифри за самото производство не са известни отпреди XIX в.

Магребското занаятчийство по традиция доставяло вълнени изделия, бурнуси, бели одеяла *(хирам)*, шалове: според *Описание на Египет* тези изделия представлявали 19 милиона пара само за морската търговия с Египет от общо 92,9 милиона пара. Фесовете били друг традиционен продукт от Магреба и най-вече от Тунис, чието производство андалусците оживили в началото на XVII в., но то достигнало връхната си точка през XVIII в.: по това време 15 000 занаятчии, работещи за 300 майстори *шаваши*, изработвали 100 000 дузини фесове. Това производство било обект на много активен износ в цялата империя. От общо 207 000 пиастри, получавани от арендните договори във външната търговия на Тунис през 1742–1743 г., лизмата (аренда) за фесове представлявала 70 000 пиастри или повече от една трета. Египет получавал фесове за 35,4 милиона пара (повече от 20 000 дузини) най-вече от Тунис; тунизийците учредили компания в Истанбул, която контролирала тази търговия[59].

Египет и особено Кайро бил много голям център на текстилно производство; изделията се изнасяли във всички области на империята и даже в Европа. В края на XVIII в. Египет продавал в Северна Африка платове за 124,9 милиона пара, а в Сирия за 56,2 милиона пара. Общата сума на изнасяните платове египетско производство не била по-малка от сумата на реекспорта на кафе, главния търговски продукт на Египет по

онова време, купувано от Йемен. Развитието на производството на платове и особено на памучни платове в Алепо през XVIII в. било свързано най-вече с потребностите на вътрешния пазар, чиято значимост за жалост не можем да преценим поради липса на статистически данни. В замяна на това познаваме много точно количеството на износа за Европа и особено за Марсилия: покупките на марсилските търговци от фабриките за платна в Алепо от 85 000 ливри през 1700–1702 г. достигнали 1 326 000 ливри през 1750–1754 г. и 1 696 000 ливри през 1785–1789 г. Към края на XVIII в. в Алепо имало 12 000 тъкачни стана и 100 бояджийници и се произвеждали най-разнообразни платове. Един документ от 1762 г. споменава около четиридесет и три вида платове, изработвани в този град. Транзитната търговия, която се извършвала в големите арабски търговски центрове, позволявала в Средиземноморието да се разпространяват стоки, идващи от периферните области на империята. Чрез градове като Тунис и Кайро стоките от Централна Африка достигали до пазарите на империята и на Европа. Египет активно търгувал със Судан, откъдето внасял около 5000 до 6000 роби от Дарфур, слонова кост, смола. Големите египетски търговци внасяли всяка година около 100 000 квинтала кафе от Йемен (половината от експорта на страната) на стойност 255 милиона пара през 1783 г. или почти една трета от вноса на Египет (834 милиона пара). Този внос подхранвал значителна реекспортна търговия с другите области на империята: 50 000 квинтала кафе били изпращани ежегодно в Европейска и Малоазиатска Турция; само Истанбул консумирал 15 000 квинтала.

Именно това активно търговско движение, което се дължало на огромния производствен и потребителски пазар в империята, обяснява разрастването на големите арабски градове, много от които били разположени в невралгичните точки на международната търговия, на границата между Европа, Азия и Африка (Мосул, Алепо, Кайро), или в контактните зони между Средиземно море и Централна Африка (Тунис). Влиянието на европейската търговия имало несъмнено второстепенна роля в развитието на тези градове. Между XVI и XVIII в. градове като Кайро, Алепо и Дамаск се увеличили с около 50% по площ и население, а тяхното търговско оборудване също било в подем, който прави силно впечатление и поради това, че може да се измери: броят на кервансараите в Кайро, посочени от историка Макризи, в началото на XV в. бил 57; според *Описание на Египет* в края на XVIII в. градът има 360 кервансарая. В Кайро тази интензивност на вътрешните връзки намира израз и в присъствието на значителни групи от хора, дошли от други провинции (10 000 турци, 15 до 20 000 магребци и сирийци мюсюлмани, 5000 сирийци християни, 5000 гърци), което показва разнообразието на империята и възможността за контакти, които предоставял османският свят.

Ролята на поклонничеството

Религиозното поклонничество играело особено важна роля за вътрешното сцепление и за сближаването на отделните области в арабския свят. Мюсюлманският *хадж* винаги е изпълнявал тази двойна функция, но в рамките на Османската империя той го вършел пълноценно, тъй като една и съща политическа система обединявала арабските страни и контролирала Свещените градове, въпреки че Мека и Медина се ползували с известна автономия. Относителната лекота на придвижването вътре в империята засилила значително развитието на поклонничеството. От друга страна, османските владетели не пропускали да използуват тези благоприятни условия за религиозни, но и за политически цели. Поклонничеството позволявало на османците да утвърждават ежегодно своята роля на главна мюсюлманска сила и своята власт над Свещените градове. Османските султани, господари на Хиджаз, което обосновавало тяхната титла „служители на Свещените градове" *(хадим ал-харамаин ал-шарифаин)*, проявявали постоянна загриженост за осигуряване на доброто функциониране на поклонничеството.

Османските власти се стараели да организират поклонничеството така, че да го улеснят. В материално отношение те подобрили системата от укрепления, които предпазвали пътя на керваните от Кайро и особено от Дамаск, и построили необходимите водоизточници. Те поддържали такава организиция, която позволявала спокойното протичане на дългото пътешествие на поклонниците. Египетският керван бил поставен под командуването на емира на поклонничеството *(амир ал-хадж)*, един от най-висшите мамелюкски сановници, а голяма част от бюджета на провинцията била посветена на финансирането на кервана. Към края на XVIII в. се изразходвали около 12 500 000 пара за транспорта и издръжката на хиляда войници, които съпровождали кервана, за различни разходи и субсидии, предназначени за бедуините – за да се получи тяхната помощ (доставка на камили) и за да се омилостивят. В Дамаск отговорността за воденето на сирийския керван също била считана за много висока и от 1708 г. лично управителят на Дамаск бил натоварен с командуването му, като сложната организация на поклонничеството отнемала около три месеца, през които той не бил на поста си. И в този случай финансирането на кервана се извършало чрез подробна организация: 382 000 пиастри били давани от бюджета, а остатъкът (135 000 пиастри) – от *давра*, ежегодна обиколка на южните санджаци за набиране на нужните средства.

Благодарение на всички тези усилия керваните можели с относителна сигурност да потеглят към целта на това пътешествие, което продължавало повече от година, като се имат предвид разстоянията, голямата

умора и понякога и големите опасности. Въпреки това керваните събирали значително количество поклонници; от 20 000 до 60 000 тръгвали от Дамаск, където се групирали поклонниците от Европа, Анадола и Близкия изток, 30 000 до 40 000 от Кайро (поклонници от Магреба и Африка). Към тези кервани се прибавял и иракският. Били представени всички области на арабския свят, което позволявало на поклонниците да прекосят много страни и да правят дълги престои по пътя към Свещените градове: в Кайро например хаджиите посещавали главните светилища и известните шейхове, ходели да слушат лекции в Ал-Азхар и в големите *мадраса*. Поклонничеството играело ролята на ислямски конгрес и допринасяло за духовното обединяване на арабския свят под закрилата на империята.

Контактите между поклонниците, посещението на религиозни центрове, атмосферата на религиозно въодушевление имали понякога важни последици за арабския свят. Мохамед бин Абдарахман ал-Гещули, роден към 1720 г. в Кабилия, заминал към 1740 г. на хаджилък, прекарал двадесет и пет години в Египет, учил в Ал-Азхар и бил ученик на шейха ал-Хифни. Завръщайки се в Алжир към 1770 г., той основал ордена на Рахмания, който бързо станал един от най-съществените в Магреба. Ахмад бин Мохамед ал-Тиджани, родом от Лагхуат, учил във Фес, след това отишъл в Мека към 1770 г., учил и в Кайро, където попаднал под влиянието на Махмуд ал-Курди, върнал се в Магреба и основал в Мароко ордена на Тиджания, който също бързо станал популярен в Магреба и Африка. При арабите поклонничеството допринесло много за задълбочаване на културната общност, създавана от големите религиозни центрове, които представлявали и основните му етапи: Зитуна в Тунис, Ал-Азхар в Кайро, джамията на Омаядите в Дамаск.

Творбите, посветени на тези пътувания към Свещените градове, са толкова многобройни и традиционни, че представляват самостоятелен „литературен жанр“ – *рихла*; те разкриват религиозното и културното значение на поклонничеството и чувството за дълбоко единство, което събуждал у всички пътници, дошли от Запада и Изтока, фактът, че независимо от разликите в отделните области, през които керваните преминавали, от мароканската до иранската граница една и съща династия управлявала една и съща империя.

РАЗВИТИЕТО НА АРАБСКИТЕ ПРОВИНЦИИ

Тръгвайки от една твърде унифицирана организация, установена след завоюването им и чиито основни черти вече разгледахме, арабските провинции на Османската империя преминали такова развите, което през XVIII в. ги довело до много различни положения. Това разнообразие не

би трябвало да ни изненадва. От една страна, териториите, които станали провинции на Османската империя, имали различни съдби преди нашествието. В някои от тях имало развити организирани държави, които оказвали силно влияние в Средиземноморието: такъв бил случаят с Тунис, центъра на държавата на Хафсидите, създадена през 1228 г., която включвала на запад Константин и Беджая, на изток – Триполи, и даже се издигнала до халифска титла; такъв бил случаят с Египет, който по времето на мамелюците (1250–1517) преживял един от най-блестящите периоди от историята си, а властта на султаните от Кайро се простирала върху Палестина, Сирия и част от Арабия. И в двете страни държавните традиции били силни и някои институции или начини на управление продължили съществуването си и след османското завоевание. Други провинции вече зависели от по-обширни държави и преди османците разполагали само с провинциална администрация: такъв бил случаят със Сирия (Алепо, Дамаск, където имало представители на мамелюкския султан от Кайро), с Палестина и с част от Арабия. От 1250 г. Ирак бил под неарабско господство; през 1401 г. бил опустошен от Тамерлан, след това преминал от монголите към туркмените, после към Сефевидите (1502 г.). През целия този период той следователно бил прикрепен към иранския свят. Централната част на Магреба, която днес се нарича Алжир, била разделена между Мароко и Тунис, чието влияние господствувало в целия регион. Толкова различни били историческите рамки, че те, естествено, определяли съдбите на тези територии, когато те станали част от империята.

Други фактори също изиграли значителна роля в еволюцията на арабските провинции. Географското положение и особено отдалечаването от центъра безспорно имали решаващо значение, защото неизбежно намесата на султанската власт била по-ефикасна в по-близките до центъра провинции. В продължение на три века Алепо запазил „класическото“ положение на османска провинция, докато Тунис и Алжир развили силно изразени автономни форми, а Йемен даже излязъл от империята. През този тривековен период местните икономически и социални условия също оказвали несъмнено влияние върху начините, по които провинциите се променяли. Поради липса на обобщаващи проучвания върху отделните арабски провинции за жалост тези фактори остават неясни.

И един последен елемент би трябвало да се вземе предвид: политиката на Високата порта по отношение на провинциите. Естествено, тя се променяла според случая и времето, но за жалост ние знаем много малко както за политиката на централното правителство спрямо провинциите, така и за дейността на местните представители на Портата, тъй като нито един архивен фонд, чието изучаване би позволило да се изяснят тези проблеми, досега не е бил обект на задълбочени изследвания.

Някои от основните механизми в развитието на провинциите също не са ни съвсем ясни. Можем само да констатираме изключителното им разнообразие по отношение на центъра на империята през XVIII в., което затруднява общото описание. Ето защо ние сме принудени да представим отделни „случаи", като тръгнем от състояния на съвсем „обикновена" зависимост от властта на Портата (Алепо) и стигнем до най-утвърдена автономия (Тунис), следвайки един ред, който като че ли показва в каква степен силата на местните радетели за независимост и възможността на Портата да реагира на центробежните тенденции зависи в крайна сметка от отдалечеността на провинциите от центъра.

ПРЯКОТО УПРАВЛЕНИЕ В АЛЕПО

Провинцията Алепо била много близо до центъра на властта и много важна от стратегическа гледна точка (тъй като командувала достъпа до всички азиатски и африкански провинции), поради което султанското правителство активно се ангажирало в нейната съдба. До XIX в. тя била управлявана от валии, изпращани от правителството в Истанбул, което използувало различни средства да реагира бързо на събитията, да поддържа властта си срещу местните сили и да не позволява на техните представители да се сдобият с голяма независимост. Пашите на Алепо през XVI и XVII в. били висши сановници, които развили забележителна архитектурна дейност: например големите вакъфи и постройките на Хусру паша, на Мохамед паша Дукакинзаде, на Ипшир паша. След това краткият срок на техния престой в Алепо (от три месеца до една година) по-трудно им позволявал да осъществяват големи проекти и те най-вече се грижели да си върнат значителната сума, която първоначално били вложили, защото постът в Алепо, четвърти по големина град в Османската империя, коствал на титуляра си от 200 000 до 240 000 пиастри.

Управителят на Алепо бил високопоставена личност, обкръжена със значителни почести: той бил посрещан тържествено от населението, което отивало да го чака извън града, а топовни гърмежи, изстреляни от крепостта, приветствували идването му и началото на неговото управление. Но средствата му за действие били ограничени. Той почти не можел да разчита на тимариотите, държатели на „феоди"; тази система от края на XVI в. вече не функционирала задоволително. Отказът от системата на девширмето, навлизането на „цивилни" лица в еничарския корпус затруднили използуването на оджака; извън неколкостотинте еничари, които заемали цитаделата, корпусът се състоял главно от псевдовоенни, които развивали стопанска дейност, или цивилни, които търсели покровители. Тъй като не можел да използува традиционните сили, валията трябвало да разчита на местните сили, струпани в селата и в града и на-

бирани сред кюрдите, туркмените, караманлиите и магребците.

От друга страна, местните сили също допринасяли за намаляване на властта на пашата. *Мутасалимът* бил офицер, който представлявал валията, докато той отсъствувал, често срещан случай през XVIII в., когато управителят бил с войските си или постът бил вакантен. Този офицер бил избиран сред големците на града, а понякога от самите аяни. През последните десетилетия на XVIII в. този *мутасалим* поемал и функциите на *мухасил*, главния финансов чиновник, което му давало много силна власт. Валията трябвало да се съобразява и с Дивана, съставен от местните офицери и велможи. Неговата роля била консултативна, но той можел да утвърждава властта си, изразявайки интересите на градското население.

И така реалната власт на валията била ограничена поради слабостта на средствата, с които разполагал. Още от средата на XVII в. непокорността на еничарите имала опасни последици, а през 1657 г. те вдигнали бунт срещу централната власт. От друга страна, неговите правомощия не покривали цялата територия, която по принцип зависела от него. Зоните на населението със заседнал начин на живот се простирали на около тридесетина мили около Алепо; по-нататък се разпореждали бедуинските племена, мавалиите, хадидите, аназите, които валията все по-малко успявал да контролира и чието сътрудничество трябвало да печели чрез възнаграждение. Един „принц на арабите", натоварен да защищава околностите на Алепо от бедуинските набези, бил назначаван от пашата и получавал голямо възнаграждение. По този начин Портата била принудена да признае независимите местни сили, от които тя очаквала сътрудничество в полза на всеобщата сигурност.

Изправени срещу пашите и османското правителство, големците от Алепо играели важна роля, а силните местни родове Амири, Кавакиби, Тахазаде, чийто престиж продължава и до наши дни, съумявали понякога „да впишат в градския пейзаж белезите на своето могъщество"[60]. Тяхната власт, естествено, идвала най-напред от монопола им върху религиозните постове, тъй като главните улеми били от тези родове. Освен че имали духовен авторитет не само сред населението, но и във властта (защото участвували в съветите), улемите извличали големи печалби и от ръководството на вакъфите, което било особено изгодно. Големците от Алепо съумели, от друга страна, да си осигурят значителна част от контрола върху земята и приходите от нея в рамките на системата на *маликяне* (доживотна аренда), която се установила в края на XVII в. В края на следващия век алепските първенци държали повече от 65% от всички *маликянета*, половина от които били в ръцете на три семейства: Тахазаде, Шахбандарзаде, Ханкарлизаде. Други влиятелни семейства на улеми също участвували в този контрол: Фансазаде, Кавакиби, Трабул-

си. Освен чрез *маликянето* земевладението можело да бъде осигурено и чрез вакъф.

Икономическата дейност на Алепо и ролята му като търговски център позволили и на други известни семейства да придобият значителна финансова мощ. Най-забележителният представител на тези големи търговци е хаджи Муса ал-Амари, чието богатство и сила се виждат в многобройните паметници, които той построил или купил в Алепо, и от един особено важен вакъф (създаден през 1763 г.), който включва къщи, ханове, хамами, магазини, текстилни работилници *(кайсария)*, бояджийници, често пъти разположени до построената от него джамия, близо до търговския център на града. Много от тях са останали и до наши дни[61].Фактът, че някои от тези семейства не са имали блестящата участ на Джалили от Мосул или на Азм от Дамаск, се дължи несъмнено на съпротивата от страна на османското правителство срещу тенденции, които биха откъснали от неговия непосредствен контрол тази толкова важна и близко разположена провинция.

В политическата игра в Алепо, в която пашите често пъти били само наблюдатели, през последните десетилетия на XVIII в. решително място заели две градски групировки: на шерифите *(ашраф)* и на еничарите. Неограниченото увеличаване на техния състав и разнообразната им обществена принадлежност не ни позволяват да ги разглеждаме като „затворена и организирана партия“ (J-P. Thieck). Но в един град, чиято социална структура не съдържа особено много елементи на организираност, тези две мъгляви образувания позволявали на отделни части от населението да се групират и противопоставят. Както видяхме, еничарите вече не били предишната военна сила, но се превърнали в политическа група, към която се присъединили много граждани; приобщаването към корпуса им осигурявало покровителство, мотивиращо финансовите удръжки. Вероятно броят на еничарите към края на XVIII в. бил между 4000 и 8000 души. Те упражнявали занаяти, част от които били съвсем скромни, като например кожари или касапи. Кварталите, с които били свързани, принадлежали на извънградската зона, разположена на изток от цитаделата: смятани по-скоро за простонародни, в тях се извършвали не особено престижни дейности, а населението им било съставено от бивши селяни или бивши бедуини, дошли от селата съвсем отскоро. Еничарите, вече почти освободени от военните задължения, които някога трябвало да изпълняват, се ползували от някои облаги и свободи като тази, че можели да бъдат съдени и наказвани само от своите офицери. По този начин присъединяването към оджака осигурявало ефикасно покровителство срещу злоупотребите, тегнещи върху другите поданици.

Шерифите, потомци на Пророка, се ползували с уважение, привилегии и имунитет, потвърдени от османците. Всичко това събуждало дос-

татъчно завист у останалите мюсюлмани, много от които се опитвали да бъдат допуснати сред тях. Едно от главните задължения на техния представител *(накиб)* било да води дневник с имената и генеалогията на шерифите и да вписва новите членове при раждането им. Но нехайството (понякога користно) на накибите, както и естественият прираст обясняват защо техният брой постепенно нараснал. Изчислението им е трудно: пътешествениците посочват цифри, които се движат от 4000 до 60 000. Вероятният им брой несъмнено е по-близък до първата, отколкото до втората цифра. На пръв поглед те се срещали във всички обществени класи в Алепо, но изглежда, че имали по-висок социален статут от еничарите. Занимавали се с най-разнообразна дейност (предачи, златари, производители на олио, кафеджии, месари), като по-голямата част била свързана с текстилните занаяти. Те не били географски групирани както еничарите, много от тях живеели в северния квартал Баб ал-Наср, но тъй като при конфликтите между еничари и шерифи шерифите държели града отвътре, а еничарите ги нападали отвън, може да се предположи, че те обитавали обикновено вътрешните, по-богати жилищни квартали.

Трудно е обаче да се анализира общественото и политическото значение на тези конфликти, защото такива имало и вътре в партиите. При шерифите срещу най-видните водачи заставала тяхната опозиция: Челеби ефенди Тахазаде се противопоставил на големия род Кавакиби, Кудзи ефенди – на рода Джабири. Еничарската партия, особено в началото на XIX в., също била раздирана от вътрешни борби. От друга страна, тези движения не били обикновен израз на стремежите на градските класи за повече справедливост и сигурност. „Целта на шерифите и еничарите, твърди Ж. Соваже, не била толкова да облекчат участта на народа, колкото да получат свобода на действие, която да им позволи да развият максимално предимствата, осигурени им от тяхното собствено положение, за сметка на непривилегированите им съотечественици."

Управителите на Алепо все по-трудно успявали да наложат властта си в една политическа игра, в която местните сили се изявявали толкова енергично, че принуждавали централната власт да се съобразява с тях. Един от първите примери за подобна реакция на големците в Алепо се посочва от хронистите в 1655 г. Осведомени за назначаването на Ахмад паша, прославил се с тиранията си в Кония, жителите на Алепо отказали да го допуснат в града, два месеца издържали истинска обсада и в крайна сметка били удовлетворени. Същият сценарий се повторил неколкократно през последните десетилетия на XVIII в. и в началото на XIX в. В 1775 г. избухнало въстание срещу Али паша, който в крайна сметка бил принуден да напусне града. В 1785 г. в Истанбул бил изпратен меморандум с оплакване от Абди паша, който бил отзован. В 1787 г. бил отхвърлен Утман паша, за когото се говорело, че върши злоупотре-

би. В 1791 г. един бунт срещу Куса Мустафа го прогонил от града. Нещо повече, между 1795 и 1798 г. един градски големец, Ибрахим Ага Катар Агаси, финансов отговорник *(мухасил),* бил назначен за *мутасалим* за срок от три години, с което в отсъствието на пашата Портата де факто признавала властта му над града.

Но най-характерни за „политическия живот" в Алепо остават местните конфликти, които в продължение на половин век се развивали в рамките на съперничеството между еничари и шерифи. Смисълът на тези конфликти ще остане неразбираем, докато социалните, икономическите и културните корени на солидарността или напрежението са ни неизвестни. Ще посочим няколко значителни епизода от тази неясна поредица от смутове. В 1770 г. избухва битка между еничари и шерифи; шерифите въстават срещу мутасалима и не желаят да приемат Абд ал-Рахман паша; триста (?) шерифи са убити и накибът заедно с част от своите хора е заточен. В 1798 г. еничарите избиват голям брой шерифи в една джамия. Гражданската война, която ще продължи два месеца и половина, противопоставя шерифите, обсадени вътре в града, на еничарите, заели позиции в извънградските квартали Банкуза и Баб ал-Найраб, и изглежда клони към победа на еничарите. В края на 1802 г. избухва нов конфликт. Еничарите напускат Алепо. През 1805 г. вълнения разделят града между враждуващите страни. В крайна сметка шерифите са отстранени като главен политически фактор и еничарите си осигуряват надмощие, което ще продължи осем години. В 1813 г. султан Махмуд II назначава Джалал ал-Дин паша за управител на Алепо. Новият валия избива двадесетина предводители на еничарите, но екзекутира и заточава няколко от противниците им.

Всъщност с първите десетилетия на XIX в. в Алепо настъпва нова ера. От тази гледна точка големият бунт от 1819 г. представлява кулминацията, но и последната проява на народните движения. Големите финансови трудности и постоянните злоупотреби били причина за бунта на жителите на Алепо срещу Хуршид паша на 23 октомври 1819 г. Съпротивата се ръководела от съвет на големците под председателството на Мохамед Ага Худжа. Повече от сто дни градът се съпротивлявал на военна обсада, ръководена от четирима паши, в която участвували повече от десет хиляди войници. Измъчен от глад и жажда, Алепо бил принуден да капитулира на 1 февруари 1820 г. Еничарите и шерифите, които участвували в съпротивата, както и целият град, щели да се примирят в името на възстановяването на реда, предприето от султанското правителство във всички провинции, в които властта му все още била действителна.

МЕСТНИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ И ПРОВИНЦИАЛНИТЕ „ДИНАСТИИ“

Независимо от енергичните реакции на подчиненото население, до края на XVIII в. Алепо бил управляван от центъра на империята. Съвсем друг бил случаят с провинциите, които съставлявали по-отдалечена ивица – от Палестина до Централна Сирия и Ирак, където през XVIII в. се появили местни владетели (Палестина) и даже в най-различни форми провинциални династии (в ливанските планини, в Дамаск, Мосул и Багдад), без обаче да се поставя под въпрос управлението на централната власт.

Двамата силни мъже в Палестина: шейх Дахир и Джазар паша

През XVIII в. Палестина била разделена на две административни единици: по-голямата част зависела от еялета Сайда (Сидон), създаден през 1660 г., а по-малката съставяла южните санджаци на провинция Дамаск. Тук, както и в другите арабски провинции, контролът, упражняван от централната власт, бил нарушен по следните причини: отслабналата власт на Високата порта, ограничените правомощия на валиите, особено във военно отношение, бързата смяна на управителите, която не им позволявала да водят друга политика освен възможно най-голяма експлоатация на поверената им за кратко време провинция (в Сайда през първата половина на XVIII в. се изредили четиридесет валии). През XVIII в. двама силни мъже успели да наложат властта си над нея, и то в съвсем различни условия.

Дахир ал-Умар, който щял да владее провинцията в продължение на близо половин век, до 1775 г., произлизал от местното семейство Зайдани, арабски селяни, които живеели близо до Тибериадското езеро. Властта, която постепенно придобили, се дължала на принадлежността им към фракцията на Каизите и на участието им в събирането на данъци (те били мюлтазими), което освен значителни доходи им осигурявало голям авторитет пред управителите. Към 1730 г. Дахир ал-Умар, един от шейховете Зайдани, започнал да се превръща в политическа сила, като се облягал на своя род, на паричните средства, които му предоставял контролът на *илтизама*, и на умението си да използува промените в икономиката на Палестина. Увеличеният износ на памук от провинцията поради засиленото му търсене от страна на френските търговци и нарастващото значение на пристанището Акка (Акр), докато Сайда постепенно западала, били нови явления, от които Дахир съумял да се възползува. Той насърчил памукопроизводството и се заинтересувал от развитието на Акка, чието пристанище и отбранителни съоръжения укрепил. От 1745

г. неговата власт в Акка вече била господствуваща. На следващата година той се сдобил с официалното ѝ признаване. Валията на Сайда му предоставил *илтизама* върху митниците в Акка, което го превърнало не само в отговорник за приходите на града, но и в негов законен управител. Дахир направил пристанището своя столица и се възползувал от възхода на града, който от средата на века станал най-значителният икономически и политически фактор в провинцията, чийто център на гравитация се преместил от вътрешността към крайбрежието. Въпреки че по принцип бил подчинен на валията и трябвало да получи от него необходимото разрешение, Дахир, пряко или не, управлявал фактически по-голямата част от провинцията. В 1742 г. Портата повикала Сулейман, валия на Дамаск, за да отстрани Дахир, но нямала успех. През следващите години могъществото на Дахир се засилило и той използувал връзките си в Истанбул, за да се справи със заплахите. През 1762 г. Портата се опитала да спре нарастващата сила на Дахир, като поставила Хайфа под контрола на валията на Дамаск, който за Дахир бил по-опасен противник от слабия управител на Сайда. Дахир обаче завзел града и изгонил чиновниците, които Портата или Дамаск били изпратили.

За да укрепи положението си, Дахир се сближил с Али бей в Египет, който практически бил независим от Портата. Когато в 1771 г. емирът започнал военни операции с цел завладяването на Сирия, Дахир му оказал военна помощ и се възползувал от затрудненията на османското правителство, за да постигне признаването си. Този път официално бил назначен за управител на Палестина, но не успял да стане валия на Сайда. През януари 1774 г. в Дамаск бил сключен договор, според който Портата прощавала миналите деяния на Дахир и му давала като *илтизам* санджаците Наблус (Наплуза), Газа, Рамлех, Яфа и Аджлун, а еялета Сайда като *маликяне*. Провъзгласяването станало в Дамаск в продължение на три дни, а Дахир получил в Акка султанската заповед и почетната дреха, която я придружавала. Но триумфът му бил краткотраен. Сключването на договора с Русия в Кючюк Кайнарджа (1774) възвърнало на османското правителство свободата на действие, докато последният неуспех на Али бей поставил Дахир в изолация. Портата използувала Мохамед бей Абу Дахаб, който заместил в Египет убития от него Али бей, за да сложи край на действията на Дахир. През март 1775 Мохамед бей завзел Палестина, а Портата изпратила войска под командуването на Хасан паша срещу Акка. През август 1775 г. Дахир трябвало да избяга от столицата. Той бил убит от един от своите собствени наемници.

Със смъртта му приключила живота си и автономната държава, която той създал. Нейните територии преминали към провинциите Дамаск и Сайда. За да оценим природата на връзките между централното правителство и една местна династия, трябва да отбележим, че Дахир, който

официално бил само *мултазим*, никога не се опитал да си присвои титла, която не отговаряла на неговия статут, въпреки че неколкократно направил безуспешни постъпки да бъде назначен за валия. Той се старае да избягва всякакъв пряк конфликт с Портата и да поддържа противоречията с провинциалните управители на местно ниво. Даже когато бил съюзник на Али бей, той представил пред Портата своята дейност като отбранителна мярка срещу дамаския паша. От своя страна Портата, отказвайки упорито да го издигне на поста валия и стараейки се да ограничи неговата власт, не го считала за бунтовник. Ето защо почти до края двете страни грижливо поддържли илюзията, че Дахир „в най-лошия случай бил един по-скоро упорит и неудобен *мултазим*", но не и „отявлен бунтовник". Когато Портата решила да използува военни средства, за да се отърве от Дахир, тя вече била способна да сломи неговата мощ и да възстанови османската власт в Палестина[62].

След Дахир господствуваща роля в Палестина придобила една личност, възползувала се от поста валия, който Дахир така и не успял да получи. Ахмад, мамелюк от босненски произход, направил кариерата си в Египет, на служба при Али бей ал-Кабир. Там му дали прякора Джазар (Касапин), с който станал прочут. След като скъсал със своя началник, той постъпил на служба при Портата, участвувал в операциите срещу Дахир и в крайна сметка в 1775 г. бил назначен за валия на Сайда, за да възстанови там османската власт. Той запазил този пост, който бил ежегодно потвърждаван до 1804 г. Джазар се установил в Акка, град, който Дахир направил могъщ и благоденствуващ, и оттам пристъпил към създаването на емирство, простиращо се върху земите на Палестина и южната част на Сирия.

За да осъществи тези свои амбиции, Ахмад ал-Джазар най-напред поставил под контрол местните сили със същата енергия и твърдост, които му позволили да затвърди и в Палестина прякора, получен в Египет. Унищожаването на членовете на рода Зайдани, воден от синовете на Дахир и все още силен в Галилея, приключило в 1776 г., когато Али Дахир бил екзекутиан. Джазар се опитал да сломи автономията на метуалите, шиитско население, което живеело около Тир (Сур) и Сайда, в южната част на днешен Ливан, над които Дахир никога не успял да наложи властта си, но чиито конници използувал срещу валията на Дамаск и неговите съюзници друзите. През 1781 г. една малка армия, изпратена срещу метуалите, ги разбила и Джазар вече можел да контролира във военно и данъчно отношение това непокорно население. Като не бил в състояние да наложи изцяло властта си над бедуинското население на Палестина, чрез превантивни и репресивни операции Джазар успял да осигури защитата на зоните, в които се водел заседнал живот, и да спре нахлуването на номадски племена. Джазар също така относително успешно ограни-

чил властта на шихабите върху ливанските планини. След като овладял крайбрежната зона, в която под негов контрол били Бейрут и Сайда, и установил от 1785 г. властта си в Дамаск, той успял да изолира планината и кантоните на друзите от Шуф в територията зад двете пристанища. И на последно място, налагайки властта си в Дамаск, Джазар успял да преобърне отношенията, които дотогава превръщали Сайда в място, подчинено на Дамаск, особено по време на господството на рода Азм. Убеден, че не би могъл да укрепи властта си в Палестина, без да владее Дамаск, Джазар успял да наложи възгледите си на османското правителство, което очевидно се колебаело да му даде такава власт. В 1785 г. със заповед на султана Джазар бил назначен за валия на Дамаск, а двама негови лейтенанти, Салим и Сулейман, били изпратени в Сайда и Триполи. Джазар вече контролирал цялата „Голяма Сирия". Той я управлявал двадесетина години, като имало периоди, през които Истанбул успявал временно да го отдалечи от Дамаск. Бил фактически валия на Дамаск през 1785, 1790–1795, 1798 и 1803 г. Въпреки че централното правителство желаело да ограничи властта му, то трябвало да се съобразява с неговото местно могъщество и особено с факта, че той бил един от малкото хора, способни да организират поклонничеството, а то било една от основните грижи на османците в този регион.

Могъществото на Джазар се основавало преди всичко на способността му да създаде относително ефикасна администрация, която можела да спре упадъка на провинцията; това обяснява защо централното управление се примирило и го държало на поста му в продължение на тридесет години. Тази ефикасност, естествено, имала и обратна страна: данъчният натиск бил утежнен дотолкова, че фелахите трябвало да плащат две трети от доходите си. Резултатът бил обедняване, установено от наблюдателите (несъмнено с известни преувеличения, тъй като песимизмът бил задължителен за чуждите наблюдатели). „Тази добра и красива страна сега се намира в плачевно състояние – се отбелязва в консулски доклад от 1790 г. – Мутуалите, които обработваха част от нея, са изтласкани в планините, недостъпни за тираните и за всички онези, които нехаят за труда на земеделците(...) Водещите заседнал живот жители са отнесени от революциите, мизерията и тиранията, а тези, които са останали, обработват само една четвърт от тази прекрасна земя[63].

Но търговската политика на Джазар свидетелствува и за безспорното му умение да разбира функционирането на икономиката на страната и да извлича изгода от нея. Джазар се постарал да установи в своя полза монопол върху търговията на Палестина – политика, която до известна степен предвещавала действията на Мохамед Али в Египет няколко десетилетия по-късно. Още през 1785 г. Джазар взел мерки за монополизирането на търговията с памук и зърнени храни. След като властта му

в Дамаск се разширила, той решил да разпростре този монопол и върху зърнените храни от Хауран. През 1790 г. наредил продукцията да се продава само на неговите агенти в Акка и въвел строг контрол в селата и пристанищата. В края на същата година той даже изгонил френските търговци от Акка и Сайда. Разпространението на монопола и митата, както и експлоатацията на селата осигурили на Джазар финансови средства за поддържане на силна армия и за подсилване на укрепленията в неговата провинция. Той се оказал способен да води една силна местна политика, чийто успех вече видяхме, и да осигури охраната на поклонническия керван, което било едно от задълженията му. Бунтът от 1789 г., воден от неговия лейтенант Селим, с възможното съучастие на Портата и подкрепата на друзкия емир Юсуф ал-Шихаби, показал нестабилността на военните сили, на които разчитал Джазар – наемници и мамелюци. След като победил, Джазар създал нова армия, която показала възможностите си през 1799 г., когато Бонапарт завзел Палестина с 10 000 души и не успял да сломи съпротивата на Джазар, обсаден в Акка, чиито отбранителни съоръжения били укрепени. Освен че показало решителността и личната смелост на вече шестдесет и пет годишния Джазар, това събитие било доказателство за здравината на политическото, икономическото и военното дело, които пашата започнал да изгражда преди двадесет и пет години и което завършило през 1804 г. с неговата смърт.

Отношенията на Джазар с Портата са толкова сложни, че напомнят случая с Дахир. Османското правителство било прибегнало до неговата помощ, за да премахне Дахир, и се нуждаело от енергичен управител, за да възстанови властта си в Палестина. Но положението, което Джазар бързо си извоювал, накарало Портата да обмисли евентулното му прехвърляне на друг пост, където той щял да бъде по-податлив за внушенията на господарите си. Безуспешно. В 1782 г. той бил назначен за валия на Босна, но отказал; в 1784 г. решили да го изпратят в Египет срещу бейовете, но той избегнал клопката. В 1788 г., назначен за валия на Ракка, той не пожелал да напусне Акка. Но колкото и обтегнати да били понякога отношенията му с Портата, Джазар никога не бил открито обявен за бунтовник, освен през 1803 г., когато пашата обсадил Яфа противно на получените от Истанбул заповеди; без никакво смущение Джазар провел обсадата докрай, а Портата се примирила. Извън тези смутни периоди, връзките между Джазар и Портата външно спазвали правилата, които ръководели отношенията между паша и султан. Всяка година назначението на Джазар за валия на Сайда било надлежно подновявано. Джазар информирал Истанбул за всичко, което ставало в провинцията, спазвайки традиционните форми на уважение. Въпреки че понякога закъснявал с изпълнението на финансовите си задължения към султанската хазна, той общо взето ги изпълнявал съвсем задоволително. Колкото и по-

дозрителен да бил относно истинските намерения на Портата спрямо него, Джазар не желаел да скъса с нея. Почти напълно свободен в провинцията си, той поддържал илюзията за своето подчинение и лоялност към султана. От своя страна и Портата, естествено, не си правела никакви илюзии за покорството на Джазар. Тя на драго сърце щяла да се възползува и от най-малкия случай, за да наложи волята си, но неспособна да го направи, се примирявала с положението „при условие, че провинциалните приходи се изплащат бързо и се съблюдават съответните форми на уважение". Тя не можела да не бъде чувствителна към факта, че при Джазар еялетът Сайда отново станал провинция, в която царувал ред, а управлението му давало резултати.

Една квази-династия в Дамаск: Азм

През XVIII в. в една част от средноизточните провинции на империята се появили своеобразни династии, без Портата да загуби напълно възможността си да се намесва при избора на паши. През първите десетилетия на XIX в. усилията за реорганизация на империята довели до възстановяване на прякото управление от страна на централната власт: в Дамаск (където Абдаллах, последният паша от рода Азм, управлявал от 1807 до 1808 г., в Багдад (през 1831), в Мосул (през 1834)[64].

В провинция Дамаск, както и в останалата част на империята, османският упадък от XVII в. вече имал последици. Краткотрайният срок на мандата на управителите (седемдесет и пет паши през този век), естествено, допринесъл за ограничаването на властта им. Милицията все почесто била набирана сред местното население, което се записвало в нея срещу заплащане, за да се възползува от нейната защита и привилегии. По тази причина тя трудно се управлявала. Както видяхме по-горе, конфликтите с управителите се увеличавали. През 1658–1659 г. правителството изпратило неколкостотин султански еничари *(капъ кулу)* в Дамаск, където те поели контрола над крепостта, пристанищата и жизненоважните центрове на града. Два еничарски корпуса щели да присъствуват занапред в Дамаск: *капъ кулу* и местните еничари *(йерлияя)*, набирани според различни принципи и представляващи различни интереси и даже живеещи в различни квартали: йерлиятa, свързана с местното население, имала подкрепата на външните квартали Сук Саруя (на север) и Мидан (на юг); султанските еничари, господари на крепостта, се съюзили с вътрешния квартал Амара. Историята на Дамаск в по-голямата си част се определяла от конфликта между двете милиции. И на последно място, организацията на поклонничеството, една съществена за османското правителство област, също не била задоволителна в края на XVII в. От седемте успешни нападения срещу кервана през този век пет станали

през тридесетте последни години, а през 1112/1700–1701 г. керванът почти напълно бил унищожен.

Разбира се, централното правителство е имало желание да постигне възстановяване на реда. Назначаването на Насух паша през 1708 г. представлява решаващ момент в историята на османска Сирия. От 1708 г. управителят на Дамаск бил натоварен с командуването на ежегодния керван с поклонници към Свещените градове. Опитът се оказал достатъчно задоволителен и съвместяването на тези две функции продължило до края на османското господство през 1918 г. От друга страна, Портата съсредоточила в ръцете на дамаския управител всички дейности на провинцията, за да му позволи да контролира различните местни сили. И най-сетне назначаването на Насух паша отбелязало началото на една епоха, през която управителите запазвали поста си за по-дълъг период, с цел да се засили властта на валията и да се укрепи стабилността на провинцията. Между 1708 и 1757 г. имало само 28 управителя или около 1,7 години на управител вместо 1,3, както било през миналия век.

Установяването на една истинска династия от паши в Дамаск, династията на Азм, несъмнено трябва да се поставим в рамките на тази политика. Това нововъведение не би трябвало да се тълкува като знак за отслабването на османската власт. Напротив, отбелязва К. Барбир: „Азм били назначавани в Дамаск именно защото притежавали качествата, от които османската държава имала нужда в опита си да реорганизира провинцията Дамаск, започнал в края на XVII в.“ В това отношение външното отстъпление на централната власт може би се покрива с едно политическо виждане, което на друго място я кара да прибегне до Джазар паша.

Няма сигурни данни за произхода на Азм. Известно е само, че те били семейство, което се установило в областта Маара, малко градче, разположено на петдесетина километра южно от Алепо. Ибрахим, основателят на рода, може би се заселил там като военен *(джунди)* към 1650 г. В началото на XVIII в. Азм вече били местно семейство, съставено от селски големци. Исмаил, син на Ибрахим, бил управител на Маара и Хама, след това валия на Триполи и най-сетне, през 1725 г., управител на Дамаск. Той основал една династия, чиято власт почивала върху три фактора: местни корени, голяма стабилност на функциите, контрол над съседните на Дамаск провинции, Сайда, Триполи и евентулно Алепо. В периода от петдесет и осем години, между 1725 и 1783 г., родът Азм упражнявал властта в Дамаск в продължение на четиридесет и седем години. Самият Исмаил паша бил управител от 1725 до 1730 г., а през 1730 г. трима Азм заемали управителски постове в трите провинции Дамаск, Сайда (Сулейман, брат на Исмаил) и Триполи (Ибрахим, син на Исмаил). След едно „междуцарствие“ от четири години Сулейман паша ал-Азм, брат на Исмаил, бил на два пъти паша на Дамаск, от 1734 до 1738 г.

и от 1741 до 1743 г. Той бил заместен от Асад паша, син на Исмаил, чието продължително управление (1743–1757) отбелязало апогея на рода. През 1755 г. трима Азм отново заемали трите поста в Дамаск, Триполи (Саад ал-Дин, син на Исмаил) и Сайда (Мустафа, също син на Исмаил). След един промеждутък от три години управлението на Дамаск било поверено на Утман (Осман паша, мамелюк на Асад паша, който в това си качество може да се счита за член на династията (1760–1771). И най-накрая Мохамед паша ал-Азм, племенник и зет на Асад, управлявал на два пъти Дамаск с кратък промеждутък между първия (1771–1772) и втория (1773–1783) му мандат. Но той не бил последният валия от рода Азм в Дамаск, защото Абдаллах (син на Мохамед) бил на три пъти паша в края на века. Трябва да отбележим също така, че Саад ал-Дин, братът на Асад, самият Асад, Мохамед и синът му Юсуф били при различни случаи управители на Алепо.

Не е лесно да се каже дали представителите на рода Азм са успели да спрат упадъка на провинцията в края на предишния век и да се преборят със силите на анархията. Изглежда, че в общи линии властта на дамаските големци била ограничена. Можем да посочим като пример Фатхаллах Ефенди ал-Фалакинзи (Фатхи ал-Дафтари), който произлизал от едно семейство от областта Хомс, установило се от дълго време в Дамаск; той успял да се издигне до поста ковчежник (дафтардар) и имал голямо влияние в Дамаск благодарение на положението си на шериф и на връзките си с населението и *йерлиятa*. Седемдневните празненства по случай сватбата на дъщеря му през 1743 г., на които били поканени пашата, военачалниците, улемите, представителите на религиозните ордени *(турук)* и на еснафа, търговците, *дхиммите* (*зиммите*, малцинствата, християни и евреи) и даже проститутките, говорят за изключителния престиж и популярност на един местен човек, който си съперничил с пашата така, както Дахир бил постъпил в Палестина, тръгвайки от същата първоначална база – високия си административен пост. Асад паша успял да го отстрани през 1746 г., след като три години изчаквал подходящия момент.

Азм не били способни да разрешат вътрешните проблеми, поставени от съперничеството между султанските еничари и *йерлиятa*, което водело до непрекъснати конфликти, както съперничеството между еничари и шерифи в Алепо. Изброяването на тези конфликти би било скучно, ако не показваше, че в сблъсъците, които противопоставяли двете милиции, градът и населението му се намесвали пряко, преградията *(йерлияя)* срещу града *(капъ кулу)*, жителите на Дамаск (заедно с най-бедните елементи от населението) – срещу властите. Инцидентите от 1726 и от 1730 г. показват напредъка на *йерлиятa*. През 1738 г. тя се разбунтувала срещу Хусейн паша и постигнала отзоваването му. През 1740 г. наложила изгонването на капъ кулу. Но през 1742 г., Сулейман паша Азм предпри-

ел мерки срещу най-недисциплинираните сред йерлиията *(зораб)*, а през 1746 г. Асаад паша я отслабил във военно отношение, след като бомбардирал кварталите ѝ. В Мидан били плячкосани и разрушени петстотин къщи (местните еничари били преследвани, екзекутирани или заточени, а пашата повикал от Истанбул един отряд *(орта) капъ кулу*. През 1748 г., след инциденти между *капъ кулу* и шерифите, нови репресии сполетяват *зорабите*. През 1757 г. избухнал яростен конфликт между *капъ кулу* (войските на Портата) и *йерлияя* (местните еничари) и последните били наказани особено строго. Според дамаския хронист Будайри в Мидан били ограбени 24 000 (!) къщи. „Войниците, добавя той, предоставяха на малки и големи само две възможности: смърт или затвор (...) През тази година населението на Дамаск бе постигнато от такова нещастие, каквото не беше виждало от времето на Тамерлан[65]. С йерлиията било свършено, но властта на Азм след няколко месеца също приключила.

Опитът на Портата да се справи с племената и да ги използува за опазването на сигурността по пътищата (особено по маршрута на поклонническия керван) също не бил напълно успешен. Пътят на поклонниците между Дамаск и Хеджаз често бил застрашаван от бедуините, а голямото движение на арабските племена на юг продължавало да заплашва зоните с уседнало земеделско население: например племето анази, което започнало да емигрира от Арабия към Ефрат. Очевиден белег за неуспеха на османците в тази област са многобройните нападения над поклонническия керван, чиято защита била една от основните грижи на Високата порта и следователно едно от най-важните задължения на дамаските паши. К. Бабир преброява деветнадесет такива нападения между 1700 и 1757 г., при които керванът бива разпръснат и даже унищожен: през 1732 г. керванът бил нападнат от 40 000 бедуини; през 1757 г. катастрофата била невиждана, тъй като керванът бил напълно разбит и хиляди поклонници били избити. Пашите в Дамаск не успели да спрат и нарастващата мощ на Дахир, който се облягал на възхода на Акка.

Можем да очертаем една доста неясна картина на управлението на Азм в Дамаск: по-ефикасна администрация, известно ограничаване на анархията, местно меценатство, развивано благодарение на връзките между провинцията и нейната столица. Но в същото време се наблюдава постепенно западане на Дамаск и региона, докато центърът на тежестта се измествал към крайбрежието, където действували Дахир, а после Джазар и което в последна сметка щяло политически да господствува над Дамаск.

От своя страна Азм съумели да използуват предоставената им автономия, без да отиват много далеч и без да рискуват някаква реакция от страна на централното правителство. Даже могъщият Асад паша изчаквал да дойде от Истанбул решението за подновяване на назначението му

и когато през 1757 г. Портата решила да го отстрани от Дамаск, за да го назначи в Алепо, но той се примирил и поел новия си пост (8 февруари 1757 г.), защото той не го отдалечавал много от центъра на властта на рода Азм. В замяна на това, когато няколко дни след пристигането си в Алепо той получил заповед за назначение в Кайро (26 февруари), станали улични демонстрации в негова подкрепа и пашата бил утвърден. Но уличните демонстрации, с които било прието назначението му в Сивас (септември 1757), и собствените му постъпки в Истанбул този път не успели да попречат на заточението му вън от Сирия, което предшествувало екзекуцията му през май 1758 г.

Примерът с Асад показва, че до голяма степен Портата си оставала господарка на Дамаск. Както отбелязахме, редуването на управители Азм било прекъсвано през 1730–1734 г., 1738–1741 г., 1757–1760 г., 1772–1773 г. Османското правителство си запазвало възможността да сложи край на едно споразумение, което поддържало, докато имало интерес. В този случай то видимо имало необходимата сила, за да го преустанови.

Иракските династии в Мосул и Багдад

Иракските провинции представлявали много особен случай в империята. Те били сравнително отдалечени от столицата и неизбежно се контролирали по-трудно, отколкото Сирия и Палестина, разположени на жизненоважния поклоннически път. От друга страна, те граничели с държава, която по времето на Сефевидите (1502–1736) създавала затруднения на османците, противопоставяйки им се в един политически и религиозен конфликт (сунити срещу шиити). На никоя друга азиатска или африканска граница османците не били подложени на такава сериозна и постоянна военна заплаха, защото конфликтът, започнал в началото на XVI в., продължил с временни прекъсвания до края на XVIII в., като османците често трябвало да се отбраняват[66].

Османската експанзия, която започнала няколко години преди завземането на Сирия и Египет, била причинена впрочем от могъществото на Сефевидите, насочили се към Ирак (завземане на Багдад през 1508 г.), предизвикателство, което османците не можели да не приемат. Но от победата при Чалдиран (1514) до превземането на Басра (1546) изминали тридесет години, докато османците успели да поставят под свой контрол целия Ирак, като султан Сюлейман влязъл в Багдад през 1534 г. Четирите пашалъци в Басра, Багдад, Мосул и Киркук получили традиционните провинциални институции: назначаване за една година на управители с възможност за подновяване на мандата (в Багдад имало 24 паши от 1638 до 1704 г., в Мосул – 48 от 1638 до 1700 г.), подпомагани от еничари и

местни военни отряди, от дефтердар (назначаван от Истанбул), от Дивана и кадии, изпращани ежегодно от Истанбул. Но много скоро в османското управление в Ирак се появили симптомите на упадък, които вече посочихме: намаляване властта на пашите и на възможността им да контролират местните (племенни) сили, неподчинение на военните (бунт на Мохамед ал-Тавил, капитан на еничарите в Багдад през 1603–1607), проява на тенденции към местна независимост.

Но външната опасност била тази, която повече от всичко щяла да разклати основите на османското господство в Ирак. През XVII в. конфликтът с Иран се възобновил: през 1623 г., при сефевидския шах Абас, персийците завзели Багдад. Няколкото опита на османците да си възвърнат града не успели и бил необходим военен поход, предвождан лично от султан Мурад IV през 1638 г., за да се превземе наново след четиридесетдневна обсада Багдад (25 декември 1638). Подписаният през 1639 г. мирен договор очертал границата между двете империи, но Басра била върната в империята едва през 1668 г.

Вътрешните затруднения на Персия в началото на XVIII в. и превземането ѝ от афганеца Махмуд хан през 1722 г. като че дали възможност за реванш на османците. През 1723 г. султанът обявил война на Персия; настъплението било командувано от багдадския паша Хасан, а след смъртта му през 1724 г. – от неговия син Ахмад. След няколко победи, които им позволили до превземат западната част на Персия (Кирманшах, Хамадан), османците претърпели поражение при Исфахан и войната прекъснала през 1727 г. Няколко години по-късно Надир Тахмасп (бъдещият Надир шах), който успял да прогони афганците и да възстанови Сефевидската династия, възобновил военните действия срещу османците в Ирак (1730). Той си възвърнал отнетите провинции (договор от 1732 г.), а през 1733 г. нападнал Ирак и обсадил Багдад: на 19 юли османците извоювали блестяща, но кървава победа (персийците загубили 30 000 души, османците 15 000). На 26 октомври втора голяма битка завършила с успех за Надир. Мирът от 1736 г., сключен след като Надир се провъзгласил за владетел на Персия, върнал враждуващите страни в границите от 1639 г.

Но това било само временно примирие. През 1743 г. шах Надир, който предложил на султана неприемливи искания (за връщане на Диарбекир, на Армения и признаване на шиизма), преминал границата с войските си, изчислени от съвременниците (несъмнено твърде преувеличено) на около 300 000 души, и обсадил Мосул. Смелата отбрана, водена от Хусейн паша от рода Джалили с помощта на населението, спасила града. Ожесточеното обстрелване с около двеста оръдия не успяло да сломи решителността на защитниците на града и шах Надир в крайна сметка вдигнал обсадата. Походите и преговорите през следващите две

години довели накрая до мирния договор от 1746 г., който възстановил традиционните граници. На 23 юни 1747 г. Надир шах бил убит. Последвалите смутове в Персия дали за няколко десетилетия сигурност на империята. Но мирът между двете империи се установил окончателно едва след последното нападение на персийците през 1775 г., този път срещу Басра, която била превзета въпреки добрата отбрана на Сюлейман паша – един от багдадските мамелюци (1776). Персийците били изгонени от Басра чак през 1779 г. поради вътрешните размирици в страната им. Така продължилите два века и половина конфликти завършили с нулев резултат, защото традиционните граници между двете страни били още веднъж потвърдени.

Докато османците били заети в продължителните и трудни конфликти с Персия, в иракските провинции силно се проявявали тенденции към независимост. В Мосул, както и в много средни по големина градове, местните семейства (Умари, Ясин, Кара Мустафа) имали голяма тежест в политическия живот заради престижа си, но и поради дълбокото проникване сред местното население, което им позволявало да контролират значителни части от градовете. През 1620 г. Мосулският пашалък бил даден на местен кандидат, който заемал този пост една година, а след пет години наново го поел. В Багдад Бакр, еничар, стигнал до чин *субашъ* (полицейски началник), успял през 1619 да наложи своята власт над провинциалния паша и се опитал да получи титлата управител: разочарован, той пуснал в града шах Абас и бил отговорен за възобновяването на военните действия между османци и персийци. В Басра един местен големец, Афрасиаб, вероятно произлизащ от племената, успял да наложи властта си към 1615 г. и да основе истинска династия: синът му Али паша, след като отблъснал едно персийско нападение, бил признат за паша от Портата (1624), а през 1650 г. бил заместен от сина си Хусейн паша, чието управление било благотворно за града. „Принцът на Басра, отбелязва пътешественикът Таверние, е сключил договори с много чуждестранни народи, така че, откъдето и да дойде човек, той е добре посрещнат. В града има такова спокойствие и ред, че можеш да се разхождаш цяла нощ из улиците, без да те обезпокоят[67]. Династията на Афрасиаб продължила до 1668 г., когато правителството най-сетне успяло да наложи назначението на Яхия паша.

Трудностите на Истанбул при поддържането на властта в иракските провинции били отчасти свързани с местното рекрутиране на еничарите, които престават да бъдат верен инструмент на централното правителство и неговите представители. Набирани най-вече от местното население, еничарите били свързани с градските квартали, чийто живот и стремежи споделяли и чиито интереси защищавали. В Багдад основните отряди *(орта)* играели ролята на военни организации за защита на населе-

нието в източните части на града. Това положение породило конфликти между багдадската армия, набирана на място, и султанските еничари, които напомнят сблъсъците в Дамаск между *йерлияя* и *капъ кулу*. В Мосул трите орти били настанени в определени квартали. Еничарите били „въоръженият град" (П.Кемп) и представлявали военната сила на големите знатни семейства. Все по-честото използуване на местни помощни войски (набирани сред арабските или кюрдски племена) или на мамелюци (роби, доведени главно от Грузия и обучени за военни и административни нужди) дало същите резултати: централната власт и местните ѝ представители вече не разполагали с необходимите оръдия, за да наложат политиката, която се планирала в Истанбул.

Портата непрекъснато се опитвала да възстанови властта си в различните провинциални центрове. Понякога успявала, както показва примерът с рода Афрасиаб в Басра, споменат по-горе. Но общо взето, тя била принудена да се съобразява с местните управляващи, защото се нуждаела от тяхната подкрепа за установяването на вътрешния ред и защитата на границите, което било съществената ѝ грижа в тази област на империята. Две династии, утвърдили се през XVIII в.: Джалили в Мосул и мамелюците в Багдад, са доказателство за тези неизбежни компромиси.

Родът Джалили в Мосул

Политическата система, установена в Мосул през първите десетилетия на XVIII в. (1726 г. е начална точка на господството на Джалили) и завършила през 1834 г., до известна степен напомня системата, от която по същото време се възползува родът Азм в Дамаск. Тази аналогия засяга дори и произхода на Джалили, който буди същите въпроси и същите колебания, както и произходът на Азм. Изглежда, че основателят на семейството Абд ал-Джалил бил търговец, който търгувал по пътя Диарбекир–Мосул (където умрял през 1681 г.). Семейството се заселило в Мосул през XVII в. Силата му идвала от търговския капитал, но то придобило политическо влияние, отдавайки данъци под аренда и укрепвайки положението си на местен покровител посредством религиозните институции и финансирането на османските походи. Джалили се заселили в Мосул в квартала Имам Авн ал-Дин, разположен близо до центъра; те започнали да строят религиозни сгради в източната част на града (джамията „Ал-Агхават", 1702 г.), където затвърдили връзките си с хората от пазара. Исмаил, син на Абд ал-Джалил, успял да получи поста валия на Мосул през 1726 г., може би като награда за финасовата помощ, оказана на османците по време на походите им срещу персийците, в които той също взел участие, като изпратил сина си Хусейн и отряд бойци. Хусейн се проявил по време на блестящата съпротива на Мосул срещу Надир

шах, чиито пратеници, дошли да поискат предаването на града, получили следния горд отговор: „Ние сме служители на Високата порта. Не искаме нищо друго, освен да запазим този град в знак на подчинение и дълг към нашия владетел и господар, сянка на Аллах върху земята, султан на две земи и две морета.“[68] Лоялността на Джалил паша укрепила както местния престиж на семейството, така и уважението на османските власти, чиито интереси то защитило при решителни обстоятелства. Това заздравило връзките между Джалили и Мосулския пашалък: четиринадесет Джалили управлявали Мосул през 67 от 76-те години, изтекли между смъртта на Хусейн паша (1758) и оставката на Яхия паша, последния паша Джалили (1834).

В продължение на повече от един век господството на Джалили никога не било прекъсвано за дълъг период: от шестдесет паши, които управлявали Мосул от 1726 до 1834 г., понякога неколкократно, тридесет и трима били Джалили, но те били на власт общо седемдесет и осем години (от сто и седем), с „междуцарствия“ на други паши, които никога не надхвърлили три години. Джалили създали политическа организация, която има някои оригинални черти в сравнение с традиционната провинциална структура. Представители на султана, по принцип утвърждавани всяка година, пашите Джалили успели да си осигурят доста продължителни управления. Между 1730 и 1758 г. Хусейн паша бил осем пъти валия (в продължение на петнадесет години, от които пет без прекъсване – от 1741 г. до 1746 г.). Между 1752 и 1775 г. Амин паша бил шест пъти валия (за четиринадесет години, от които седем без прекъсване – от 1761 до 1768 г.). Между 1771 и 1789 г. Сулейман паша бил четири пъти валия (за четиринадесет години, от които шест без прекъсване – от 1777 до 1783 г.). Мохамед паша управлявал непрекъснато от 1789 до 1806 г.: това дълго и мирно управление представлява апогея на династията.

Следователно Джалили имали възможност да упражняват своята власт и те съумели да овладеят механизмите на провинциалното управление: *катхудата*, който помагал на валията, бил обикновено негов син или брат; *мутасалимът*, осигуряващ заместването в случай на освобождаване на поста, бил от семейството; и на последно място валиите се погрижили те да управляват финансите, за да избегнат услугите на дефтердар, евентуално изпратен от Истанбул. Финансовите служители били второстепенни чиновници, които не можели да смущават господаря. Всички важни административни постове били запазени за семейство Джалили. Дори кадиите вече не били турци, изпращани от Истанбул. От 1740 г. те били избирани сред знатните семейства в Мосул. И най-сетне успоредно с еничарите (около хиляда души, рекрутирани на място, което намалявало риска) Джалили разполагали с местни войски с различен статут (общо 1500 души), чиято лоялност била по-сигурна.

Ясно е, че при тези условия опитите, които от време на време османското правителство правело, да прекрати управлението на Джалили, пропадали, често пъти след яростни вътрешни конфликти, които свидетелствуват за дълбочината на тяхното проникване в местните среди и за мащаба на подкрепата, която можели да мобилизират в своя полза. През 1757 г. Портата назначила в Мосул Раджаб паша, който последвал друг „не-Джалили", назначен през 1756 г., след оттеглянето на Амин паша Джалили; еничарите, които подкрепяли Амин, се затворили в крепостта и отказали да я предадат. Вълненията продължили четиридесет и два дни, по улиците били издигнати барикади. Бунтът престанал едва когато назначили Хусейн паша Джалили (за осми път паша), когото много бързо заместил синът му Амин (1758). Двата опита в 1759 и 1760 г. да се отдалечи Амин (евентулно като бъде назначен в Урфа) предизвикали нови вълнения. От 1761 г. Амин отново се настанил в Мосул, този път за седем години. През 1769–1771 г., за да улесни отстраняването на Амин, Портата се постарала да наложи в Мосул Фатах паша, който също бил Джалили, но противник на Амин. След период на размирици властта поел Сулейман, син на Амин ал-Джалили, който щял да управлява Мосул от 1771 до 1789 г., с едно прекъсване от три години. Тази криза е особено интересна, защото показва, че за да отстрани един неудобен Джалили, Портата няма друг изход, освен да назначи друг, по-сговорчив Джалили. През 1809 г., след като четирима Джалили се изредили от 1785 до 1808 г., Портата назначила Ахмад бин Бакр, който бил от друг местен род, но не от Джалили, новост, която изумила и разбунтувала града. Еничарите се разбунтували и Ахмед бин Бакр трябвало да напусне града, където успял да се задържи само няколко дни. Джалили станали господари на града и Портата назначила през 1809 г. Махмуд паша, който бил последван от седем други Джалили без прекъсване до 1829 г.

Изправено срещу сериозни проблеми по другите фронтове (и особено в Европа), османското правителство било неспособно да наложи назначаването на паши, чужди на местната среда, и трябвало да се примири с почти независимото положение, създадено от постоянното редуване на пашите Джалили в Мосул. Истина е, че управлението на Джалили имало сравнително положителни резултати в областта на отбраната на границите, поддържането на реда и икономическата дейност, което принуждавало Високата порта да бъде търпелива. От своя страна Джалили поддържали илюзията за османско господство и особено грижливо плащали доста скромния данък, който дължали на Портата (не повече от 30 000 пиастри към 1760 г.). Но когато след 1830 г. османското правителство най-сетне било в състояние да подкрепи политиката си с подходящи военни средства, Джалили напуснали политическата сцена. През 1834 г. Яхия паша, последният Джалили, се отказал от властта и приел

предложението да отиде в Истанбул, за да участвува в учредения там Консултативен съвет.

Мамелюците в Багдад

В Багдад съчетаването на един ръководен (политически и военен) елит, подбиран чрез системата на „мамелюкството", със създаването на квазидинастии, неизбежно напомня обстановката в Египет. В началото на XVIII в., с управлението на Хасан паша (1704–1724), започнала нова епоха за Багдад. Роден около 1657 г., той бил син на спахия на Мурад IV. Възпитан бил в дворцовите школи и направил блестяща кариера, увенчана с поста управител във важни провинции, по-специално в Алепо и Диарбекир, откъдето бил преместен в Багдад. Успехът обяснява дългото му задържане на този пост: енергични походи срещу арабските и кюрдски племена; блестящо участие във войната срещу персийците, по време на която той предлага и успешно осъществява нападателна акция, завършила с окупацията на Кирманшах и Ардалан. В началото на 1724 г., когато той умира, престижът му принуждава Портата да приеме предложението да назначи сина му Ахмад на негово място. Към завоеванията на баща си той прибавя Хамадан и въпреки неуспеха си при Исфахан в 1726 г. осигурява на Портата много изгоден мир с персийците в 1727 г.

Тези успехи узаконяват властта на Ахмад и Портата не може да мине без него в борбата си срещу амбициите на Надир шах. В 1731 г. той разбива персийците при Хамадан, в 1733 г. успешно устоява на обсадата на Багдад, в 1743 г. решително организира отбраната му и принуждава Надир шах да промени настъплението си и да нападне Мосул. Неговите способности правят силно впечатление на Надир шах, който го предпочита като събеседник при преговорите (в 1732 г., 1733 г., 1736 г., 1743 г.). Следователно не е чудно, че подобно на своя баща, Ахмад паша, успява да се задържи начело на Багдадския пашалък почти без прекъсване до смъртта си в 1747 г., владеейки цял Ирак и отнасяйки се към османската власт без особено покорство, но и без открито неподчинение. Отстранен от функциите си в Багдад през 1734 г., той се подчинява и приема новото назначение в Урфа, докато султанът го повиква, за да води преговорите с персийците в 1736 г. След успешното им приключване се завръща в Багдад.

Продължителното управление на Ахмад паша му позволило да продължи установената от неговия баща практика, която напълно променила политическата организация на Багдад в продължение на почти един век. Използуването на роби (мамелюци), купувани предимно от Кавказ и след това възпитавани в дворците, за да доставят кадри за военния и административния персонал, имало традиционен характер. По този на-

чин преди 1517 г. се обновявала ръководната каста в Египет. Системата продължила и след османското нашествие. Най-търсените роби били от областта Тифлис в Грузия или от племена като лазите и абазите. Хасан паша, а след него и Ахмад паша систематически набирали мамелюци, които получавали в двореца образование, съчетаващо четене, писане, военно и спортно обучение. Те били разделени на групи, всяка от които имала свой наставник. Едните били подготвяни за висши военни или цивилни постове, а другите – за гвардията на пашата. Когато завършвали образованието си, те били разпределяни в основните държавни служби. При Ахмад паша „вътрешните служители" били 600. Мамелюците, които проявявали най-големи способности и имали най-обещаваща кариера, се свързвали с владетеля посредством брачни съюзи: Сулейман ага Абу Лайла, мамелюк на Хасан паша, се оженил за дъщерята на Ахмад паша и заел неговия пост, след като цели петнадесет години бил дясната му ръка. Тази управляваща каста се наложила на местно равнище както над населението, така и над властите, изпращани от Истанбул (кадия, дефтардар, ага). Нейният авторитет не позволявал на султанската власт да я пренебрегва при управлението на провинцията. След смъртта на Ахмад паша през 1747 г. Портата се опитала да утвърди „външни" кандидати, но те не успели да се задържат. През 1750 г. Сулейман Абу Лайла бил назначен за паша и след него начело на провинцията продължили да се редуват мамелюци почти без прекъсване, до отстраняването на Давуд паша през 1831 г.

След дванадесетгодишното управление на Сулейман Абу Лайла (1750–1762), който успял да осигури вътрешния ред, подчинявайки племената, да поддържа коректни отношения с Портата и да подсили мамелюкската организация (с двеста постоянно обучаващи се младежи), и след не толкова блестящите управления на Али ага (1762–1764) и на Умар паша (1764–1775) „династията" достигнала своя апогей при Сулейман „Велики" (1780–1802). Този мамелюк извоювал репутацията си благодарение на продължителната съпротива на Басра срещу персийците в 1775 и 1776 г. Завърнал се от плен в 1779 г., той бил назначен за управител на Багдад, където опитът на Портата да игнорира мамелюците не дал положителни разултати. В края на века френският пътешественик Оливие, чиито наблюдения общо взето са правилни, преминавайки през Ирак, свидетелствува за успехите на това управление: „Той (Сулейман) се е постарал да облекчи бедната класа и да попречи на висшите служители да вършат неправди или насилие. Не е позволил на арабите да смущават корабоплаването по двете реки. Насърчил е търговията, защитавайки я с всички средства (...). Неговата храброст му е спечелила уважението на всички военни; спокойствието, което е наложил в Багдад, е причина да го обичат и да благославят неговото управление[69]." Външната

опасност, която непрестанно заплашвала Ирак, била окончателно отстранена. Пашата успял да постави под контрол заплахата от бедуините, от арабите мунтафик на Юг, от кюрдите на Север. Опасността от вахабитите надвиснала над Ирак едва в последните години от управлението на Сулейман. Силите на Ибн Сауд, спрени в 1797 и 1799 г. от военните експедиции, организирани от пашата, отново настъпили от Арабия през 1802 г., когато свещеният шиитски град Кербела бил нападнат и опустошен. Дългото управление на Сулейман завършило няколко седмици след това катастрофално събитие. Но западането на мамелюкската династия след Сулейман, което се засилило и поради липсата на определена процедура за предаване на властта, не попречило на мамелюците да заемат поста управител в продължение на още тридесет години. През 1810 г. султан Махмуд II се опитал да възстанови властта си в Ирак и Сулейман паша, наречен Кючюк (Малкия), бил свален и убит. Портата обаче не била способна да премахне мамелюкския режим. Абдаллах паша, който спадал към семейството на Сулейман Велики, поел властта и имал още двама наследници мамелюци, Саид паша и най-сетне Давуд паша (1817–1831). Едва през 1831 г. редовната войска успяла да отстрани последния мамелюкски паша.

Тези опити били последните усилия на Портата да си възвърне властта в Багдад. Тя никога не се отказала от тази цел, която обаче се оказала непостижима поради големите затруднения на османците в Европа и отдалеченото положение на Ирак, където те не могли да се намесят решително преди XIX в. От друга страна, „чуждите“ паши, които Портата се опитвала да изпрати в Багдад, срещали непреодолимата съпротива на мамелюците, контролиращи всички механизми на властта. Опитите на Портата през 1734–1736 г., 1747–1750 г., 1775–1780 г. последователно се проваляли, като всеки път властта наново била овладявана от някой силен владетел, Ахмад паша, Сулейман Абу Лайла, Сулейман Велики.

Тази ситуация може да се обясни със съществуването на взаимни интереси, които налагали и взаимно щадене. Ако квазивладетелите на Багдад тласнели независимостта си до сепаратизъм, те щели да се изправят сами срещу вътрешните опасности (арабски и кюрдски племена) и външните заплахи (от Персия). Следователно в техен интерес било да запазват привидното подчинение на Портата. Назначавани и преназначавани ежегодно от султана, те не плащали съвсем редовно данъците си, но тези забавяния можели да се оправдаят с разходите по отбраната на провинцията и с участието в османските походи. Сулейман паша плащал сравнително редовно годишен данък от около 100 000 ливри. От своя страна османското правителство имало нужда от достатъчно силна местна власт, за да защити съществените си интереси в този район. Ролята на багдадските паши в поддържането на вътрешния ред и тяхната

лоялност в големите конфликти с Персия оправдавала примирението на Истанбул с едно положение, което османците нямали възможност да променят, освен чрез пряка военна намеса, към която те прибегнали много по-късно, едва когато персийската опасност била отстранена. През целия XVIII в. провинцията играла роля на буферна държава и османското правителство трябвало да се примири с тази автономия, която давала на багдадските паши властта и силата, необходими им, за да пазят границата между две големи империи и две религиозни доктрини.

ЕГИПЕТСКИТЕ МАМЕЛЮЦИ

Османски Египет, завладян през 1517 г., бил организиран от султан Сюлейман (чието кануннаме датира от 1524 г.) според принципи, отговарящи във всяко отношение на османските норми: валия, подпомогнат от съвет (Диван) и милиция, чиито отряди постепенно нараснали от четири на седем. Най-важните (и най многочислените) били два корпуса от пехотинци, които в продължение на три века играели значителна роля в историята на Египет. Еничарите съставлявали най-силният и най-влиятелният корпус. През XVII в. те били около 5000 и се грижели за сигурността на Кайро, което несъмнено допринесло за развитието на връзките им с населението на града. Азабите, по-малко на брой (около 3000 към 1700 г.) и по-зле платени, често си съперничели с еничарите за контрола над властта и облагите, които тя носела. Съдебната власт била упражнявана от *кади ал-куда* (или *кадиаскар*), изпратен в провинцията от Истанбул и от неговите помощници *наиб* (делегати), които в по-голямата си част били египтяни. Но организацията на Египет още от самото начало била много оригинална, доколкото османците запазили структурата на мамелюкския режим, премахнат от Селим I през 1517 г. Победените мамелюци, които останали в Египет и приели да служат на османците, били зачислени в особени подразделения като например отрядът на чаушите *(шавишия),* създаден през 1524 г., и на черкезите *(чаракиса),* образуван през 1556 г. Било им разрешено да продължават да купуват нови наборници, по-специално от Черкезия, и да ги обучават по старата система. От тези мамелюци били избирани бейовете, които през XVII в. управлявали провинциите, както и висшите административни чиновници: *дефтардар, амир ал-хадж* (началник на поклонничеството), *сирдар* (командир на походите), емир, придружител на данъка, изпращан ежегодно в Истанбул (хазина), *каим макам*, който заместял валията, когато мястото се освобождавало.

Още преди края на XVI в. властта на пашите, изпращани от Истанбул, започнала да намалява поради укрепването на силите в Египет. Най-напред пашите трябвало да се справят с движенията на военните, които се

разбунтували поради девалвацията на заплатите си. През 1586 г. избухнал първият военен бунт, при който войските отстранили управителя и го арестували в една къща в Кайро. Последвали други бунтове в 1589, 1598 и 1601 г. През 1604 г. Ибрахим паша бил убит от бунтовниците. Този безпрецедентен акт на насилие предизвикал енергична реакция от страна на Портата : след разследването, проведено в Кайро, и екзекуцията на някои офицери султанското правителство изпратило в Египет Мохамед паша. Той взел строги мерки срещу участниците в убийството и поради това бил наречен „Кул Къран“ („Мор за мамелюците“). Но в 1609 г. избухнал нов бунт на военните, който бил толкова сериозен, че крайната победа над бунтовниците била наречена от един хронист „повторното завладяване на Египет“.

Този успех обаче нямал бъдеще и постепенният възход на бейовете продължил през следващите десетилетия. Те се противопоставяли на пашите с нарстваща дързост. През 1623 г. те отказали да признаят изпратения от султана паша и успели да задържат Мустафа паша. През 1631 г. отстранили Муса паша, който наредил да убият един от техните хора, назначили *каим макам* и започнали да преговарят с Портата да замести нежелания паша. През двадесет и петте години, последвали свалянето на Муса паша, възходът на бейовете бил олицетворяван от Ридван бей, който ръководел политическия живот на Египет до смъртта си през 1656 г. с титлата *амир ал-хадж*. Престижът на този емир от черкезки произход бил толкова голям, че се сдобил с благородна генеалогия, която го сближавала с мамелюкските султани Баркук (1382–1398) и Барсбай (1422–1438). Това му придавало известна легитимност в Египет, а връзките му с племето кураши му осигурявало власт, която в Свещените градове го приравнявала към османските султани. Ридван бей обаче не се опитал да използува своята власт и популярност, за да поеме управлението, както постъпил Али бей през следващия век. Тази умереност обяснява успешната му съпротива срещу опитите на Портата да преустанови неговото квазиуправление: назначаване за *сирдар* в поход срещу Персия, което той избегнал в 1635 и 1637 г.; преместването му като управител на Абисиния през 1639 г.; интриги на управителите, за да го отстранят от властта през 1647 и 1651 г.

Временното отстраняване на бейовете всъщност се дължало на съперничествата между самите мамелюци; партията на Фикария (чието превъзходство Ридван бей осигурил) и партията на Казимия се противопоставили една на друга и пашите се възползували от тези конфликти, за да премахнат враждуващите и да затвърдят собствената си власт. През 1660 г. фикаритските емири били изклани в Таран, а през 1662 г. била разбита и казимитската партия. Бейовете загубили господствуващото влияние, което имали от началото на века. Близо половин век издигане-

то на някой офицер от милициите на поста санджакбей било смятано за санкция или поне за мярка, която вреди на неговите политически и материални интереси. В продължение на няколко години властта на Портата и на нейните представители в Кайро се засилила. Ибрахим паша (1661–1664) увеличил данъка, плащан от Египет, от 15 милиона на 30 милиона пара. През 1670 г. Кара Ибрахим паша бил изпратен с контингент от 2000 войници, за да осъществи финансова и административна реорганизация. Решенията на управителя били потвърдени от едно особено тържествено заседание на Дивана, състояло се на 4 февруари 1672 г. Но това било само отсрочка за османската власт в Египет. Емирите много бързо успели да заобиколят задълженията си и от 1683 г. данъкът бил отново намален до 23 милиона пара. През 1676, 1697 и 1711 г. някои паши били принудени да се откажат от поста си.

Управителите не успели да се възползуват задълго от отслабналата власт на бейовете: от 1670 г. за около половин век господствуващата роля в политическия живот в Кайро преминала у военните и най-вече у еничарите, най-силните сред тях. Ето защо борбата за власт в Кайро се съсредоточила около командирите на оджака: Кючюк Мохамед (умрял през 1694) и Ифранг Ахмад (умрял през 1711). Надмощието на еничарите идвало от тяхната многочисленост (в 1709 г. те били повече от една трета от военните), от материалната им сила (от 1660–1670 г. те монополизирали основните приходи и особено най-големия сред тях – от Суецката митница) и от връзките им с населението на Кайро, установени чрез сложна система на покровителство *(химая)* и включване на занаятчиите и търговците в оджака, което осигурявало добри доходи. Борбата за власт вътре в еничарския корпус, която се характеризира с поредици от кризи (най-тежката била през 1711 г. и в течение на два месеца се проявила като истинска гражданска война), отслабила оджака за дълго време и превъзходството отново преминало в ръцете на мамелюците и бейовете.

От началото на XVIII в. набирането на военен и политически елит в Египет чрез системата на „мамелюкството“ (покупка на роби от Кавказ, обучени, освободени и взети на служба при господарите си) се наложило на цялата управляваща каста. Нямало вече съществена разлика между кариера в оджака или бейлика, тъй като всеки мамелюк можел да стане офицер или санджакбей според волята на господаря си. В първите години на XIX в., като си припомня „доброто старо време“ преди похода на французите (1798), Ибрахим бей изброява, без да прави разлика между тях, десетте хиляди души, които представлявали господствуващата класа: емири, кашифи (по-нисък ранг емири), офицери от оджака, мамелюци, военни. Тези мамелюци се групирали в „домове“ *(баит)*, които имали разклонения в милициите и бейската институция. Най-важният от

тези домове бил на рода Каздулия и монополизирал практически всички политически и военни постове, като се започне с Ибрахим ал-Каздули, *катхуда* (главен офицер) на еничарите, който бил на власт от 1743 г. до 1754 г., в съперничество с Ридван, *катхуда* на азабите и водач на „дома" на Галфия. До края на века бейликът станал монопол на Каздулия. От друга страна, на най-влиятелния бей постепенно била почти официално призната напълно чуждата на османската йерархия титла *шейх ал-балад*, която пръв получил емирът Мохамед бей Шаркас, управлявал от 1724 до 1726 г.

Системата за формиране на управляваща каста, монополизирането на управлението от група емири и постепенната концентрация на властта (Мохамед бей Шаркас, последван от Заин ал-Фикар бей до 1730 г., Утман бей Ду л-Фикар до 1743 г., Ибрахим катхуда и Ридван катхюду до 1754 и 1755 г.) напомнят организацията, установена в Багдад по същото време. Но докато багдадските мамелюци били признати за паши, от което произтичала тяхната легитимност, каирските емири (до Али бей) се задоволявали с осигуряване на реална власт, ограничавайки авторитета на пашите до чиста формалност: „Великият владетел до такава степен е приучил бейовете на независимост, че най-силните от тях са свикнали да не признават неговата власт и свалят пашата, когато си поискат", пише консулът Пелран през 1730 г.

В равновесието на властите, постепенно установено в Кайро, египетските „сили" почти напълно овладели политическата игра, но привидно продължавали да почитат пашите (даже и в момента на отстраняването им) и да се подчиняват на Портата. В 1748 г. Мохамед Рагиб паша се съюзил с Хусейн бей, за да свали двамата *катхуди* Ибрахим и Ридван, но последните го отстранили и му заповядали да напусне крепостта. Когато пашата заедно със свитата си преминал покрай казармата на азабите, Ридван наредил да стрелят по него, били убити девет души, а самият паша бил свален от коня си. Разтревожени за последиците от този атентат, който нарушил обичайните форми, дуумвирите бързо изпратили представители в Истанбул, за да поднесат извинения за този инцидент, дължащ се на „грешка и недоразумение".

Султанското правителство, често разгневявано от методите на египетските емири и от време на време несъмнено изкушено да се намеси енергично, се примирявало от своя страна с това положение, тъй като не можело да го промени. През 1740 г. управляващият емир Утман бей, осведомен за интригите на Сулейман паша по негов адрес, го свалил и даже затворил в „тъмницата на Йосиф". Портата показала своето възмущение и изпратила заповед пашата да бъде възстановен на поста си, но тъй като емирите не отстъпили, трябвало да се примири и да назначи нов паша. Али паша, който преди това заемал поста велик везир, бил

прочетен ферманът за назначаване, той изложил програма, чиято скромност добре очертава границите на султанската политика в провинцията: „Не съм дошъл в Египет, за да сея раздори сред емирите, нито несъгласие сред жителите. Моята мисия е да пазя правата на всички. Султанът, нашият господар, ми предостави тази земя и аз на свой ред ви я подарявам. Но не ми създавайте трудности при изплащането на данъците." Признаване на върховенството на султана и събиране на таксите е програмата минимум на един паша, който при тези условия управлява мирно до края на своя мандат[70]. Понякога Великият Господар, „възмутен от непрекъснатите обиди на хората от Кайро" и разгневен от тяхното неподчинение, имал намерение да изпрати „каравели" с войски, които „да подчинят Египет, да сменят формата на управление и да го направят обикновена провинция" (такъв слух се носел в Кайро през 1759). Но той нямал средства да извърши всичко това и хората в Кайро с някои прояви на подчинение и с минимално изпълнение на задълженията си съумявали винаги да разсеят облаците в Истанбул.

От тази гледна точка управлението на Али бей ал-Кабир представлява уникален феномен в историята на арабските провинции на империята в края на XVIII в. Издигането на този мамелюк от кавказки произход (абаз) следва обичайната в мамелюкски Египет посока. Той бил продаден в Кайро през 1743 г., възпитан в дома на Ибрахим катхуда, освободен и провъзгласен за бей през 1754 г., след което станал глава на „дома" на Каздулия, а след това *шейх ал-балад* през 1760 г. Кариерата на Али бей станала необичайна, когато, след като достигнал до върха на мамелюкската йерархия, вместо да пази силите в Кайро, той започнал да ги премахва. Убивал и изпращал на заточение евентуалните си съперници сред бейовете. Същото направил и с офицерите на еничарския оджак, чиято финансова мощ била унищожена. Отстранил представителите на Портата и тъй като сваленият през 1768 г. паша нямал приемник, Али бей поел длъжността *каим макам*. В тази почти пълна независимост, която все пак имала прецеденти, най-необикновено било общественото му утвърждаване. Не е сигурно, че Али бей се е обърнал към емирите, свикани на съвет през 1769 г., с тържествената реч, записана от Марсел, в която им припомнил, че Египет, „управляван преди тях от други мамелюкски династии, законно им принадлежи" и че трябва да се възползуват от възможността, за да „отхвърлят игото, което престъпната политика на султаните наложила над тази красива страна". Но емирът наистина осъществил тази програма през същата година. Той престанал да изпраща обичайния данък *(ирсалия)* и Портата занапред са въздържала да назначава валии в Кайро. Али бей си присвоил султанските права, към които никой емир дотогава не проявил претенции, и започнал да сече сребърна пиастра със своето име на обратната страна на монетата, за-

пазвайки на лицевата ѝ страна туграта на управляващия султан. През декември 1769 г., по време на тържествената молитва в началото на рамазана, проповедникът произнесъл възхвала в името на султана и на Али бей. Емирът фактически управлявал като владетел на Египет и наследник на тези мамелюкски султани, чиято история познавал и чието великолепие решил да възроди, възползувайки се от изключително благоприятните условия, предоставени от руско-турската война от 1768–1774 г. Този конфликт парализирал Портата и довел до изпращането на руския флот в Средиземно море в подкрепа на Али бей.

Намесата на Али бей в Хеджаз останала в рамките на османския сюзеренитет, защото именно Портата потърсила помощта му в полза на едната от двете враждуващи страни, които си оспорвали властта в Мека. Но походът, който започнал през юни 1770 г. и присъединил Хеджаз към Египет, се вписвал и в рамките на една глобална политика, която трябвало да осигури на Али бей контрола над двата бряга на Червено море и да засили влиянието на Египет върху голямата източна търговия. След това Али бей обърнал погледа си към Палестина и Сирия, чието завладяване му предоставяло възможността да възстанови сирийско-египетската държава, изчезнала през 1517 г. Той се постарал да смекчи очевидната враждебност на Портата, представяйки операцията като действие, насочено единствено срещу дамаския паша Утман Азм. В 1671 г. той изпратил срещу Палестина четиридесет хиляди души, водени от Мохамед бей Абу Дхахаб, към които се присъединили силите на съюзника му шейх Дахир. На 6 юни Мохамед бей влязъл в Дамаск. В този момент мамелюкската империя била възстановена. Окончателният неуспех на тази операция несъмнено се дължи на усилията на османското правителство да насочи Мохамед бей и египетските емири срещу техния господар, използувайки умората им от тези далечни походи и личната им жажда за власт. Неочакваното отстъпление на египетската армия и завръщането ѝ в Египет дали сигнал за вътрешни борби, които завършили с поражението, отстраняването от власт и в последна сметка със смъртта на Али бей (8 май 1773). Опитът на Али бей да създаде независима държава не успял, тъй като емирът не положил основите на една модерна държава в Египет, както постъпил Мохамед Али след 1805 г., и защото упадъкът на империята още не бил достигнал такъв напреднал стадий, че откъсването на арабската ѝ част да може да се извърши отвътре.

След краткия епизод с Али бей египетската провинция се възвърнала през последната четвърт на века към старото си положение в империята, но безспорно с нараснала автономия. Мохамед бей Абу Дхахаб всъщност продължил политиката на своя господар с компромиси, които я правели приемлива за Портата. Връщането към монети, признаващи върховенството на султана, изплащането на неплатения за три години

върховенството на султана, изплащането на неплатения за три години данък, тържественото назначаване на пашата, изпратен от Истанбул (Халил паша, 8 юни 1773), показали официално подчинението към Портата. Но вътрешната и външната политика на Мохамед бей малко се различавала от политиката на неговия предшественик и фактическата автономия в Египет била почти същата, както и по времето на Али бей. Един ферман от Високата порта официално признал титлата *шейх ал-балад* на Мохамед бей (18 септември 1773). Изглежда, че в 1775 г. султанът дал на емира ранга везир и поста управител, като съвместяването на тези две функции му осигурили пълна власт над Египет. Операциите на Мохамед бей в Сирия, този път одобрени от Портата, можели да му донесат признанието, което Али бей така силно желаел, но неговата внезапна смърт през юни 1775 г. поставила край на този втори и последен опит за осъществяване на египетските амбиции в посочената насока.

И все пак краткотрайният престой на Али бей и Мохамед бей начело на Египет имали дългосрочни последици. Извличайки поука от опита на своите предшественици, управляващите египетски емири (Ибрахим бей и Мурад бей) през по-голямата част от периода между 1775 и 1798 г. ограничили своя хоризонт в границите на провинцията. Но там те разполагали с почти пълна автономия, особено във финансовата област: от данъка, който Египет дължал, дуумвиратът изпратил малка част, така че за времето от 1779 г. до 1785 г. неизплатените суми (при теоретичен годишен размер 24 987 200 пара) възлизали на 103 762 369 пара. Тази необикновена немарливост към задълженията, които Портата смятала за основни, прибавена към раздразнението, предизвикано в Истанбул от тиранията на двамата емири, обяснява защо Портата в крайна сметка решила да използува по-резултатни средства, за да върне Египет в по-пряко подчинение на султанската власт. През 1786 г. османското правителство се възползувало от краткото намаляване на външните трудности, за да изпрати в Египет една експедиция от 38 кораба с около три-четири хиляди души, под командуването на един голям военачалник и държавник – Гази Хасан паша. Както очаквали в Истанбул, властта на дуумвирата се срутила без особена съпротива. Но населението и традиционните му представители (улемите) не се присъединили много енергично към пашата, както ги приканвали.

След няколко демонстрации на народен възторг, мотивирани от непопулярността на бейовете, в момента на влизането на Хасан паша в Кайро (където бил посрещнат „като съвременния Махди", отбелязва хронистът Габарти) опитът за възстановяване на прекия османски контрол в Египет се провалил. Хасан паша оставил мамелюкския режим незасегнат и само сменил персонала, а злоупотребите, за които обвинявали Ибрахим и Мурад, продължили. В крайна сметка Хасан паша бил принуден

през октомври 1787 г. да напусне Египет, за да отиде да се бие в Русия. След четиригодишно междуцарствие, поверено на Исмаил бей, дуумвирите отнво завзели властта в Кайро на 23 юли 1791 г. и я запазили до 1798 г.

Портата не разполагала нито с време, нито със средства, за да върне в Египет системата, която въвела през 1517 г. Идеята, подчертавана от Бонапарт през 1798 г., че той идва в Египет като неприятел не на Османската империя, а на един мамелюкски режим, който е отхвърлил нейната власт, не била само пропаганда. А прочутите прокламации, в които той обещавал на египетското население да го освободи от тиранията на мамелюците, несъмнено криели известна доза истина: „От много дълго време тази сбирщина от роби, купувани в Грузия и Кавказ, тиранизира най-красивата част от света, но Бог, от когото всичко зависи, е отредил да бъде сложен край на тяхната власт." Но само една мюсюлманска власт, приета като национална, можела да извади Египет от османските граници, в които той се намирал от 1517 г., и да доведе до успешен край опита на Али бей. Все пак военната и колониалната операция на Бонапарт нанесли фатален удар на „османо-мамелюкския" режим и отворили път за делото, на което се посветил Мохамед Али: превръщането на Египет в независима държава.

ЕВОЛЮЦИЯ КЪМ НЕЗАВИСИМОСТ В ПРОВИНЦИИТЕ НА МАГРЕБА

В провинциите на Магреба (Алжир, Тунис, Триполи) тенденциите към автономия, съществуващи във всички близкоизточни провинции в края на XVIII в., довели до почти пълна независимост. Връзката с империята се изразявала във външни знаци, а османското господство било сведено до сюзеренитет, който нямал никакво значение за местните власти. Причините за тази еволюция са очевидни. Отдалеченото положение на Магреба от центъра на империята затруднявало намесата на султанското правителство. След като приключила със завоюването, което изисквало енергични военни действия, за да наложи контрола си над тази част на империята, Портата трябвало да използува средства, с които тя от края на XVI в. фактически вече не разполагала, защото главните ѝ усилия били насочени към опазването на европейските и азиатските владения, застрашени от християнските сили или от Сефевидската династия. Интересът на османците към Западния средиземноморски басейн и арабските земи на юг от него бил предизвикан от призива за помощ на мюсюлманското население в Северен Магреб, заплашено от християнско и преди всичко от испанско нашествие. Алжирците повикали на помощ турските корсари, които още от 1515 г. воювали наблизо, за да ги отърват от испанците. През 1518 г. Хайреддин сам приел османския сюзерени-

тет. През 1534 г. той се намесил в Тунис, за да сложи край на испанския протекторат, който позволявал оцеляването на Хафсидите. През 1551 г. Тургут (Драгут), командуващ турска флота, изгонил от Триполи рицарите на Св. Йоан Ерусалимски, установили се там при Карл V. Османците премерили силите си с Хабсбургите в борбата за превъзходство в Средиземно море. За края на това съперничество допринесли едновременно една победа на християните (Лепанто, 1571) и една победа на мюсюлманите (завземане на Тунис, 1574). След 1580 г. „двете политически чудовища на Средиземно море (...) се отказват от борбата". „Движението на Турция на изток" и съответното движение на Испания на запад освобождават Средиземно море от „войната между големите държави, която от 1550 г. до 1580 г. е негова основна характеристика"[71]. След 1580 г. Османската империя западнала като морска сила, престанала да се интересува активно от западната половина на Средиземно море и предоставила отбраната ѝ на военните отряди, които изпратила в регентствата на Северна Африка.

Особеностите в развитието на магребските провинции безспорно трябва да се търсят и в непосредствената им близост до християнска Европа, чието влияние било противоречиво. Християнската заплаха, съживена от изгонването на мориските, които напомнили за загубването на Испания (последната изселническа вълна пристигнала в Алжир и Тунис през 1609 г.), била почувствувана непосредствено поради установяването по крайбрежието на испанците, които постепенно били прогонвани (Оран бил окончателно заладян едва през 1792 г). Тази заплаха стояла в основата на пиратска война, водена от мюсюлманска страна само от магребците. Техните действия, естествено, отговаряли на задължението на джихада, но и обогатявали регентствата чрез печалбите, които им носели от заграбването на стоки и роби, чието препродаване било доходно. Ето защо капитаните на кораби *(раис)* играели важна стопанска роля и представлявали решаващ елемент в политическото равновесие на регентствата. Към 1640 г. Али Бичнин, началник на корпорацията на капитаните *(тайфата на раисите),* собственик на много кораби и на неколкостотин пленници, ръководел политическия живот в Алжир. Между 1637 и 1640 г. Уста Мурад, „капитан на туниските галери", бил господствуващата личност в регентството в качеството си на дей. Но от друга страна, поради близостта на Италия, на Корсика, на Прованс и на Испания, много европейци, приели исляма по своя воля или поради пленяването им от корсарите, се заселили в магребските провинции. Тези, които европейците нарекли „ренегати", играели активна роля в мореплаването и в политическия живот на регентствата, особено през XVII в. Али Бичнин всъщност бил италианецът Пичинино, а Уста Мурад имал генуезки произход. Близо стоте хиляди андалусци, пристигнали в Северна Африка в началото на

Различните влияния и изненадващият космополитизъм в магребските столици през XVII в. безспорно имали последици, които не са достатъчно добре оценени. Отварянето към външния свят, което през XVII в. било голямо, силно контрастирало с продължилата до 1798 г. затвореност на близкоизточните провинции на империята и несъмнено допринесло за оригиналната еволюция на нейните западни провинции.

Алжир: една „колегиална" монархия

Въпреки подчертаната еволюция към монархическа система властта в Алжир запазила докрай колегиална структура, в която върховната власт се проявявала било по време на ожесточените „революции" на еничарския оджак, било в рамките на ограничената група, която поемала „правителствените" функции.

Установяването на османско господство в Алжир било резултат (неорганизиран от централната власт) от затрудненията, предизвикани от християнското (в случая испанско) настъпление. Завладяването на някои „presidos" (крепости): Оран през 1509 г., Буджия през 1510 г., накарало жителите на Алжир (където испанците завзели един от островите и издигнали крепостта Пеньон, контролираща пристанището) да потърсят помощта на турските корсари, братята „Барбароса", които от 1504 г. водели енергична пиратска война срещу християните в Западното Средиземноморие, а през 1514 г. се установили в Джиджели. Така Арудж станал господар на Алжир (1515), а неговият брат и приемник Хайреддин разбрал, че единствената възможност да укрепи държавата, която искал да създаде, била да поиска помощ от султан Селим. Султанът приел тази чест, назначил го за бейлербей с титлата паша, изпратил му 2000 души, въоръжени с мускети, разрешил отплаването на 4000 доброволци, на които дал правата и привилегиите на еничарите (1518). Така за няколко години Хайреддин успял да завземе Анаба, Константин, Алжир, да си възвърне Пеньон и да създаде пристанище, което станало основна база за турските корсари в Западното Средиземноморие.

Регентството Алжир получило система на управление, която по всичко напомняла това в другите провинции на империята: управител (бейлербей), еничарски оджак, ръководен от събрание (Диван) и подновяван чрез редовно набиране на войници *(йолдаш)* от Анадола. Но като се има предвид значението на корсарската война срещу християнските кораби, която освен военния си и религиозен характер допринасяла за благоденствието на регентството, важна роля в управлението започнали да играят корсарите *(раис),* организирани в корпорация *(тайфа),* чийто състав се различавал значително от състава на оджака, тъй като турците били по-малобройни от ислямизираните алжирци. Отслабването на властта

на бейлербейовете открило свободно поле за борбата за власт между еничарите и раисите. Именно тя се счита за основния двигател в развитието на Алжир от края на XVI до края на XVII в., въпреки че интересите и на двете групи били тясно свързани. От 1568 г. еничарите служели в екипажите и пряко участвували в подялбата на печалбите от корсарството. Изглежда, че силата и на двете групи следва една и съща линия, възходяща до края на XVII в. и низходяща след това.

Друг голям проблем, характерен за политическата история на Алжир, било мястото, заемано от така наречените *кулоглу* (деца на турци и местни жени), които еничарите настойчиво се стремели да отстранят от властта. Разделянето на управлението между пашите и милицията се доказва от преамбюлите на официалните документи („Ние, Паша и Диван на непобедимата милиция на Алжир"). То завършило през 1659 г., когато милицията решила да лиши управителя от последните му правомощия и да предаде властта на агата, назначаван за председател на Дивана по старшинство и само за два месеца. Тази „военна република" не била много устойчива, както проличало от последвалите бунтове. През 1671 г. в продължение на три дни били назначени и отстранени пет или шест аги и милицията поверила властта на един дей (офицер, наричан фамилиарно „вуйчо"), който бил назначаван доживотно и който поел цялата власт. Мустафа, дей на Алжир от 1700 до 1705 г., обявил на Луи XIV своето назначение по следния начин: „Офицерите и еничарите от победоносната армия на града и кралството Алжир се събраха и единодушно решиха да ми поверят титлата дей и управител на града и кралството Алжир[72]". Вижда се, че в тази формулировка пашата изобщо не е споменат.

Отначало този нов режим се отличавал с известна нестабилност: между 1671 г. и 1710 г. се изредили тринадесет дея, а трима от четиримата последни били убити, като четвъртият избегнал съдбата си поради своевременно заточение. Али Чавуш, назначен за дей през 1710 г., предприел през 1711 г. пълна реорганизация на алжирската управленческа система. Той отказал да пусне в Алжир Ибрахим Шаркан паша, назначен от Истанбул, като поискал и получил от султан Ахмед III собственото си назначение за паша на Алжир. Занапред Портата се задоволявала само с чисто формалното утвърждаване на дея, посочен от милицията. През 1729 г. опитът да се назначи в Алжир паша, изпратен от Истанбул, завършил безуспешно. Когато на 20 юни с. г. Азлан Мохамед паша пристигнал на рейд със свита от четиридесет и пет души, които трябвало да заемат по-важните постове, било заповядано на кораба им да остане близо да нос Матифу и да избягва всякаква връзка със сушата, защото в противен случай срещу него щял да бъде открит огън. Диванът решил да не приеме пашата. Той се оттеглил, а Портата се въздържала от коментар.

През XVIII в. властта в Алжир се стабилизирала. От 1710 до 1798 г.

През XVIII в. властта в Алжир се стабилизирала. От 1710 до 1798 г. имало само девет дея, като от 1754 до 1798 г. – трима. Предаването на властта станало нещо нормално: обикновено деят бил избиран сред висшите държавни сановници, най-често това бил ковчежникът *(хазнаджи),* но също така и агата на спахиите или *худжат ал-хаил*. Понякога даже се очертава известна наследственост: Баба Ибрахим (1732–1745) бил зет на Кур Абди (1724–1732) и бил заместен от племенника си Ибрахим Кючюк (1745–1748). Хасан дей (1791–1798), осиновен син на Мохамед бин Утман, бил наследен от племеника си Мустафа (1798-1805). Периодите на управление били мирни. От деветте дея, управлявали между 1710 и 1798 г., седем умрели от естествена смърт и само двама били убити; извършена била само една „революция" през 1754 г., когато според легендата за един ден се изредили пет дея.

Деят бил почти пълен владетел. „Неговата власт била достатъчно абсолютна, за да налага волята си във всеки отделен случай", отбелязва към 1790 г. Вантюр дьо Паради. Той управлявал с помощта на съвети, в които участвували висшите сановници, офицерите от милицията, раисите и улемите. Няколко високопоставени лица съставяли един вид правителство с относително точни функции. Ковчежникът *(хазнаджи),* най влиятелният сред тях, често ставал приемник на дея. Агата на спахиите *(махалла агасъ)* командувал армията. *Худжат ал-хаил* (на турски: *атходжасъ,* „който описва конете") се занимавал с приходите от държавните земи и организирането на лагерите. *Баит ал-малджи* контролирал вакантните наследства. *Вакил ал-хардж* бил натоварен с флота и с външните работи. Няколко писари (худжа) се занимавали със секретариата и различните административни и финансови „отдели". Трима бейове контролирали провинциите (Оран, Титери, Константин), където всяка година били изпращани лагери *(махалла),* за да поддържат реда. Провинциите плащали годишен налог на бея. Тази система донесла истински мир и благоденствие на Алжир, особено през втората половина на XVIII в. Продължителното управление на Мохамед бин Утман дей (1766–1791) било спокойно. Същото може да се каже за Константин, който при Салах бей (1771–1792) достигнал своя златен век, и за Оран при Мохамед бей ал-Кабир (1779–1796). Вантюр дьо Паради говори за „наистина добродетелните хора", които управляват регентството, и описва Мохамед бин Утман като „трезвомислещ, въздържан, целомъдрен човек, скромен в облеклото си и живеещ само за благоденствието на държавата".

Регентството се наложило и на съседите си. Трите поражения, които претърпяло Мароко от Мавлаи Исмаил, обезпечили сигурност от запад. На изток Тунис също бил подчинен на алжирците, чието военно превъзходство се проявило при няколко победоносни походи. Последният, през 1756 г., възстановил властта на законните представители на Хусейниди-

те сили признавали властта на регентството в Алжир и вместо да прибягват до демонстрации на морска сила, чиито резултати били краткотрайни, предпочитали да решават проблемите с алжирските корсари чрез политика на договори, които не винаги били спазвани, или чрез налози и подаръци. Две събития показали по забележителен начин мощта на регентството. През 1775 г. походът на испанците срещу Алжир под командуването на О'Рейли (344 кораба и 22 000 войници) завършил с объркване на нападателите и потвърдил непобедимостта на алжирците по море. През 1792 г., малко след смъртта на Мохамед бин Утман, Оран бил окончателно отнет от испанците. Това сложило край на опитите за колонизиране на алжирските пристанища, които с малки прекъсвания били продължили в течение на три века, след превземането на Мерс ал-Кебир от испанците през 1505 г.

Във всички тези случаи алжирските дейове се държели като владетели, напълно независими от Портата. Естествено, те поддържали връзките си с империята заради чувството на ислямска солидарност, престижа на султанското управление сред населението и несъмнено заради съображението, че империята е сила, която може да бъде полезна при тежки обстоятелства. Налагала ги и необходимостта да се набират от Близкия изток военните, необходими на оджака, за да се обновява, което не можело да стане без одобрението на султана. Новоизбраният дей винаги искал потвърждение, което никога не му било отказвано, и за да разположи османското правителство, той изпращал подаръци (тъкани, изделия от корал, роби...), които независимо от стойността си не представлявали редовен данък. Впрочем султанът изпращал в замяна полезни неща: оръдия, барут през 1801 г., фрегата през 1817 г.

Деят се обръщал към Портата с пресилено смирение. В писмо до султана през 1827 г. Хусейн дей се назовава „везир, изпратен да пази интересите на победоносния оджак на нашия господар (...), чийто слуга съм", и се подписва „Слугата Хусейн, управител на великия град Алжир, ваш роб"[73]. Същият дей изпратил помощ на султана по време на войната за гръцката независимост. Осем негови кораби били в Наварин. Но в управлението на провинциите и особено в отношенията си с Великите сили дейовете не търпели никаква намеса от страна на своя сюзерен. През 1724 г. в Алжир бил изпратен ферман, в който султанът приканвал алжирците да върнат корабите, отвлечени от турски собственици. В момента, когато пратениците изреждали титлите на султана, включително и титлата „Крал на Алжир", деят станал и се провикнал: „Как така Крал на Алжир (...), а аз какъв съм?" – и излязъл от залата. Корабите не били върнати. Когато през 1735 г. алжирците решили да се намесят в Тунис срещу Хусейн бин Али и в подкрепа на претендента Али паша, Портата изпратила в Алжир един *капъджъ* със задачата да забрани каквато и да е

изпратила в Алжир един *капъджъ* със задачата да забрани каквато и да е операция срещу Тунис. Деят въобще не се съобразил с това разпореждане и правителственият пратеник бил в крайна сметка обезглавен. През 1798 г. Мустафа дей отлагал доколкото можел заповедта на Селим III да обяви война на Франция и смекчил последиците от нея. Принуден през 1801 г. да скъса отново отношенията си с французите, той написал на Първия консул писмо, в което се извинявал и го приканвал да „въоръжи много кораби, за да залови и изгори корабите, които султанът вероятно ще изпрати на Запад“[74].

През последните години на XVIII в. относителната стабилност, която описахме, приключила и регентството навлязло в период на криза, продължил до 1830 г. Много преди намесата на лорд Ексмаут през 1816 г. корсарството се превърнало в незначителна стопанска дейност и престанало да бъде източник на доходи в една посредствена търговия. Робите християни, които били повече от 25 000 в средата на XVII в. и 3000 към 1750 г., през 1830 г. наброявали неколкостотин души. Военната сила на регентството отслабнала с упадъка на милицията: между 1800 и 1829 г. от Близкия изток били доведени само 8533 новобранци. Силен религиозен кипеж намерил израз в създаването или реформирането на редица религиозни ордени (Тайбияр Даркава, Тиджания, Рахмания), които предизвиквали почти непрекъснати бунтове през първите тридесет години на XIX в. и по-специално в Кабилия (1803–1807 г. и 1810–1815 г.) и Оранска област (между 1820 и 1828 г.). Намаляването на данъчните постъпления принудило правителството да увеличи експлоатацията на населението, което довело до засилване на неговото недоволство. От друга страна, недисциплинираността на милицията довела до нестабилност на властта, която напомняла периода от края на XVII в. Между 1798 и 1817 г. шестима последователни дейове били свалени от бунтове на военните и убити.

Няма съмнение, че именно за да се избави от натиска на милицията, през 1817 г. Али Худжа решил да напусне двореца Джанина в центъра на града и да се установи в крепостта с охрана от 2000 кабилци. Той съобщил на турците, „че ще се отнася добре с тези, които се подчиняват“, а на другите разрешавал да се върнат в Близкия изток, откъдето вече не искал да получава новобранци. Опитът на турските военни да свалят дея бил потушен от малка армия от 6000 *кулоглу*. Еничарите загубили 1200 войници и 150 офицери, някои поискали да се върнат в Близкия изток[75]. Очертавала се промяна в политическата система на регентството, при която властта вече нямало да се обляга на турския елемент и щяла да стане „национална“, подобно на развитието, което претърпял Тунис от началото на XVII в.[76]

Но за Алжирското регентство очевидно било вече много късно да поеме друг път. Отслабването било подчертано и от упадъка във външно-

ка от алжирския оджак, а от 1756 г. плащал на Алжир налог, се освободил от тази зависимост. По време на конфликта, избухнал през 1807 г., туниската армия обсадила Константин и в решаващата битка на границата при р. Сарат (10 юли 1807 г.) алжирските войски били разбити. През 1816 г., от името на европейските сили, ескадрата на лорд Ексмаут и Ван Капелен наложила на Алжир премахване на робството и край на корсарството. Ожестеченият обстрел на Алжир (50 000 гюлета за няколко часа) разрушил отбранителните съоръжения и опустошил ниската част на града, чиято очевидна уязвимост била несъмнено една от причините, поради която Али дей се скрил зад стените на Казба. Франция, чиито отношения с дейовете се влошили – много скоро и двете страни щели да преминат в открит конфликт, – не можела да не си направи съответните изводи за явната слабост на регентството. Кризата от 1830 г. още един път показала двойствения характер на връзките между Алжирското регентство и султанското правителство – фактическа независимост в рамките на васалност, ограничена до външни форми, но също така и чувство за принадлежност към една общност, чийто османски център би могъл да представлява последна опора в случай на крайна опасност. През април 1830 г. Портата изпратила в Алжир Тахир паша, за да убеди Хусейн дей да удовлетвори желанията на Франция, за да се избегне военен поход. Тахир паша бил в Тунис от 8 до 12 май 1830 г.; пристигнал в Алжир на 21 с.м., но командуващият блокадата не му позволил да премине, защото френският експедиционен корпус вече бил потеглил (11–18 май). В този момент, когато се решавала съдбата на Алжир, Хусейн дей издал заповед да се стреля по фрегатата на Тахир паша, ако тя се опита да влезе в пристанището. Но последното писмо на алжирския дей съдържало „настойчива молба за военна помощ от Константинопол".

Много показателни били и призивите за помощ, изпратени от Хадж Ахмад бей и населението на град Константин към Портата, последна закрила срещу френското нашествие. На 3 август 1837 г. беят се обърнал към султана с думите: „Ние се обърнахме с признателни слова към Аллах, когато Ваше Величество прояви грижа към нас и своите слуги (...) Враговете на Аллаха тръгнаха срещу нас (...) Ние можем да ги нападнем само с помощта на Аллаха и на Високата порта (...) Молим за Вашата благосклонност към нас (...) Тази страна е Ваша, тези хора са Ваши, ние сме верни и послушни слуги на Ваше Императорско Величество[77]". На 13 октомври френските войски навлезли в Константин.

Тунизийските династии

Тунис представлява много оргинален случай в сравнение с останалите арабски провинции, защото там се редували две династии, които се ока-

зали способни да осигурят наследственото предаване на властта за дълги пероди от време и да утвърдят своята почти пълна независимост спрямо Портата. Единственият подобен пример е близката Триполитания, но династията на Караманлиите се установила там едва през 1711 г., а османците успели да ограничат властта ѝ още от 1835 г.

За да обясним тази еволюция и този успех, естествено, трябва да припомним продължителните и солидни държавни традиции, които позволили на появилата се в рамките на хафсидската институция („лагер") власт да създаде монархия. Стабилността на териториалното ядро на Тунис, исторически групирано около столицата му, което османците ограничили до неговата централна зона, изоставяйки източната част (Константин) и западния дял (Триполи) на хафсидската държава, също допринесла за тази промяна. Физическата география на Тунис, достъпът до обширни равнини, отстъствието на значителни възвишения давали възможност на властта, господствуваща във вътрешността и владееща селскостопанските ресурси, да контролира столицата. Задачата на бейовете била улеснена и от забележителната хомогенност на страната, чието население било изцяло мюсюлманско и почти изключително арабоезично.

Въпреки упадъка на Хафсидската династия, тя все още разполагала с достатъчно възможности, за да се съпротивлява на османското нашествие и да превъзмогне последиците от скандалния за населението съюз с испанците. Ето защо заювоюването на Тунис било продължително и изпълнено с перипетии. След като Хайреддин завзел Тунис, Кайруан и крайбрежните градове (1534), Карл V лично превзел Ла Гулет и Тунис (1535) и възстановил властта на Мулай Хасан, поставяйки го под испански протекторат. Последните Хафсиди лавирали между испанците и турците. През 1569 г. Еулдж Али, бейлербей на Алжир, изгонил от Тунис Хамида, който избягал при испанците, и поставил на негово място каида (кадията) Рамазан. През 1573 г. дон Хуан Австрийски веднага след победата при Лепанто превзел отново Тунис и възстановил един хафсидски принц. Най сетне, през 1574 г,. Синан паша и Еулдж Али завладели Ла Гулет и Тунис, които окончателно били откъснати от испанското влияние.

От Синан паша Тунис получил същата организация, както и в другите провинции на империята, но с едно изключение – Еулдж Али, бейлербей на Алжир, упражнявал до смъртта си в 1587 г. попечителство над трите регентства, Алжир, Тунис и Триполи. Поставен под управлението на паша, назначаван за три години, Тунис получил контингент от еничари (101-вото подразделение на оджака), наброяващ от 3 до 4000 души, контролиран от Диван, съставен от офицери от милицията, и ръководен от ага. Тайфата на раисите, която включвала значителен брой ислямизирани лица, играела в тази организация роля, която отговаряла на корсарската дейност от края на XVI и началото XVII в. Границите на Тунис би-

ли определени късно: Джерба, която дълго време спадала към Триполи, била присъединена към Тунис към 1613 г., а границата с Алжир била фиксирана при р. Сарат след конфликта с алжирския оджак през 1628 г.

През последните години на XVI в. тунизийската система претърпяла еволюция, наподобяваща тази, която малко по-късно се извършила в Алжир. Изглежда, че милицията била разделена на четиридесет секции, командувани от дей. Злоупотребите с властта на някои офицери от милицията предизвикали бунтове на еничарите, които издигнали на власт дейовете и по този начин установили един вид военна демокрация (1591). Но последвалата анархия ги накарала да изберат един-единствен водач, чиято власт постепенно се наложила до такава степен, че фактически занапред деят ръководел провинцията, а пашата играел само представителна роля. Първият дей, които упражнявал тази деспотична власт, бил Утман дей, управлявал от 1598 до 1610 г. като „управител и защитник на милицията на Кралство Тунис“[78]. След размириците в предишния век, при Утман дей и неговите приемници Юсуф (1610–1637) и Уста Мурад (1637–1640), в Тунис настъпил период на обновление. Вътрешният ред бил възстановен, настъпило благоденствие, за което особено допринесли и петдесетината хиляди андалуски имигранти, които се заселили в Тунис. Те оживили производството на фесове и способствували за процъфтяването на селскостопанските области. Това обновление било подкрепяно и от корсарството. Уста Мустафа, който, преди да стане дей, бил „генерал на галерите“, лично пленил 900 кораба и около 25 000 души.

Но точно когато дейовете установили властта си над милицията и над страната, се появила нова сила, която щяла да ги измести. Изглежда, че Утман дей въвел поста бей, командуващ лагера (махала), който обикалял из страната, за да държи в подчинение населението от вътрешността и да събира данъците. Вече посочихме хафсидския произход на този обичай. Пълномощията на този бей му давали възможност да контролира вътрешността на Тунис и приходите от селското стопанство. Следователно той постепенно се наложил като съперник на дея, чиято власт се съсредоточавала главно в столицата и върху еничарския оджак. Вторият бей, Мурад Курсу (Корсиканеца) (1613–1631), си осигурил такава власт, че успял да получи от Портата титлата паша и да предаде тази длъжност на сина си Хамуда (1631–1666). Истински основател на династия, Хамуда ѝ дал името Мурадиди и тя управлявала Тунис до 1702 г. Той поставил вътрешността на страната под свой контрол и от 1647 г. успял да наложи подходящи хора за дейове. Оставало му да получи официално признание от Високата порта. Когато получил ферман за назначение на поста паша (1658 или 1659 г.), той разделил властта със синовете си. След смъртта му в 1666 г. тя преминала в Мурад бей II (1659–1675), който отстранил дейовете, с които бил в конфликт, и победил в гражданска-

то отстранил дейовете, с които бил в конфликт, и победил в гражданската война с милицията през 1673 г. Авторитетът на династията вече бил достатъчно голям и тя успяла да издържи на войната за наследството, която разделила Мурадидите след смъртта на Мурад II, на намесите на алжирския оджак на страната на претендентите за трона през 1685 и 1694 г. и даже на възкачването на престола на психопата Мурад III (1699–1702). Неговите жестоки прищевки и рисковани начинания, като например походът срещу Константин в 1700 г., били преустановени, когато агата на спахиите Ибрахим Шариф го убил (1702).

Краткото управление на Ибрахим Шариф (1702–1705) било нещо повече от интермедия. След като се провъзгласил за бей, тай взел и титлата дей и бил признат за бейлербей паша от Истанбул, обединявайки по този начин трите главни политически функции в провинцията. Изчезването на династията, на която една осемдесет и девет годишна история придавала очевидна легитимност, с нищо не променило монархичната форма, възприета и занапред от властта в Тунис.

Възходът на Хусейнидите потвърдил необратимия характер на тази еволюция. През пролетта на 1705 г. силите на алжирската милиция нападнали Тунис и през юли Ибрахим бил победен и пленен от завоевателите. Алжирците трябвало само да потеглят към Тунис, където споменът за грабителството, съпровождало окупацията от 1694 г., бил още жив. В тези драматични обстоятелства ръководителите повикали агата на спахиите Хусейн бин Али. Той бил син на турски еничар и местна жена, следователно *кулоглу*, който принадлежал на турския елит, но бил здраво свързан с местното население и напълно арабизиран. Това назначение било узаконено от религиозните власти и одобрено от жителите на Тунис. В известна степен назначението на Хусейн бин Али предизвикало това, което би могло да се разглежда като една от първите прояви на национално чувство срещу заплахата, надвиснала над Тунис. Отстъплението на алжирците и популярността, която то донесло на бея, му позволили да сложи край на претенциите на дея Ал-Асфар за възстановяване на разделението на властта с бея: Тунис се върнал към статута на наследствена монархия, установен от Мурадидите.

Благодарение на продължителното си управление (1705–1740) Хусейн бин Али успял да наложи властта си над всички съперници. Пашата имал чисто почетни функции. Деят трябвало да се задоволи със съдебни правомощия и с Диван, чиито права били много ограничени. Като разчитал в по-голяма степен на войските, набирани в страната (*спахии* и *ханба*, араби и конници от племената махзен) и на кулоглу, което намалявало зависимостта му от турския елемент, беят си осигурил средства за възстановяване на реда и сигурността. Това допринесло за икономическия възход и благоденствието на провинцията. И най-сетне, Хусейн

зирал. Така например кадъаскерът занапред бил набиран сред улемите от турски, но „потунизийчени " от дълго време семейства.

Идването на Хусейн бин Али на власт било местно решение, в което Портата не се намесила. Официалното назначение, поискано от Хусейн през 1706 г., с обичайните подаръци, станало едва през юли 1707 г. с ферман, който предоставял на Хусейн властта върху „кралството *(мамлака)* Ифрикия". През 1708 г. една турска ескадра, под командуването на капудан пашата Джаним Худжа, пристигнала в тунизийските води очевидно с намерението да детронира Хусейн бей и да наложи претендента Мохамед бин Мустафа „бин Фатима", които имал подкрепата на Истанбул. Беят, поддържан от всички местни сили, показал, че е решен да се съпротивлява, и флотата отпътувала, без да предприеме нищо.

Начинът на живот, който се установил и продължил век и половина, представлявал деликатно равновесие между проявите на васалност на тунизийския бей (молба за назначаване, паддържане на външните белези на османския сюзеренитет, изпращане на подаръци и евентуално на помощ в случай на нужда) и приемането от страна на Портата на пълната автономия на регентството. В Тунис бейовете се редували според традиционните правила. Те управлявали провинцията без намесата на Портата, като сключвали договори с Великите сили напълно независимо, без консултации и ратификация от Портата. Османското правителство съзнавало, че не може да получи нищо повече без риск от пълно откъсване на регентството. От своя страна тунизийските бейове смятали, че далечното попечителство на Портата не съдържа никакви неудобства и че, обратно, то може да се окаже полезно, ако външният натиск срещу Тунис се засили. Те водели успешно тази политика и след 1830 г.

Режимът, създаден от Хусейн бин Али, устоял на кризата от 1729 до 1740 г., предизвикана от претенциите на неговия племеник Али паша. Бунтът, подкрепен от алжирците, довел до отстраняването и смъртта на Хусейн в 1740 г. и идването на власт на Али паша. Но тази „узурпация", която продължила шестнадесет години (1740–1756), оставала в рамките на династията, основана от Хусейн, и в 1756 г. неговите законни наследници били върнати на трона с помощта на Алжирския оджак, който този път застанал на страната на легитимните Хусейниди. Фактът, че синовете на Хусейн Мохамед бей (1756–1759) и Али бей (1759–1782) успели да възстановят властта в Тунис след толкова дълги размирици, показва здравината на зданието, изградено от Хусейн бин Али.

През продължителното управление на Хамуда бей (1782–1814) династията достига своя апогей. Благоденствието на страната по това време ще служи за пример и, на фона на трудностите през следващия век, то ще се сочи като „златен век" на съвременен Тунис. Беят утвърдил властта и автономията си във външната политика. Той се оказал спосо-

бен да се противопостави на европейските сили (Венеция, 1784–1785; Испания 1790). Сложил край на своеобразната васалност, която Тунис трябвало да приеме след нахлуването на алжирците в 1756 г. Походът срещу Константин през 1807 г. не бил успешен, но победоносната съпротива на тунизийските войски на границата (14 юли 1807) прекратила алжирските набези в Тунис до сключването под закрилата на Истанбул на окончателен мир през 1821 г. При различни обстоятелства беят потвърдил своята почти пълна независимост от Портата. През 1794–1795 г. той блестящо се намесил в Триполи, за да възвърне Караманлиите и изгони узурпатора, който си осигурил подкрепата на Портата и бил признат за паша. За да обезоръжи предполагаемия гняв на Портата, беят изпратил великолепни подаръци и своя представител и пръв министър Юсуф Сахиб ал-Таби. Той поискал и получил прошката на Портата, която забравила за възстановяването на Караманлиите. През 1798 г., когато подобно на всички управители на провинции бил поканен да скъса отношенията си с Франция, Хамуда се задоволил със символична демонстрация, но разрешил на френските търговци да продължат своята дейност. Това поведение предизвикало големи вълнения в Истанбул, но беят не се трогнал. Султанското правителство и беят имали интерес да поддържат отношения, които с нищо не ограничавали дейността на тунизийското правителство и запазвали целостта на империята. Но в случая с Тунис еволюцията към автономия очевидно била достигнала до такова положение, че не можела да продължи да се развива, без да се прекъснат слабите връзки, които свързвали провинцията с империята и били по-скоро проява на ислямска солидарност, отколкото на истинска зависимост.

Триполи: от управлението на дейовете до династията на Караманлиите[79].

Както при другите две магребски провинции, режимът, установен след османското завоевание в Триполитания, бил режим на военна окупация и на свързано с Истанбул управление под ръководството на бейлербей, назначен от султана[80].Този бейлербей разполагал с еничарски Диван и, както в Алжир и Тунис, един бунт на еничарите довел до промяна в местния режим през 1609 г. Войниците от милицията се разбунтували и провъзгласили за началник на оджака един от своите офицери, Сулейман, който поставил начало на управлението на дейовете, продължило до 1711 г. Султанът продължил да изпраща в Триполи паши, чиято роля била само представителна. След авторитарните управления на Мохамед Сакъзлъ (1633-1649) и на Утман бей (1649-1672), и двамата ислямизирани гърци от Хиос, които поддържали добри отношения с Истанбул, нов бунт на еничарите и корсарите довел до период на анархия, през който

те спорели за властта, а тунизийците се опитвали да се намесят.

Това положение продължило до момента, когато Ахмад Караманли, офицер от кавалерията, потомък на турски корсар, бил издигнат на власт от местното население и с помощта на Дивана бил провъзгласен за дей и паша (юли 1711). Той поставил начало на нов режим и на династия, която управлявала Триполитания до 1835 г. И все пак Ахмад Карамаиıли бил признат от султана за паша и бейлербей едва през 1713 г. Същото се отнасяло и за сина му Мохамед (1745–1754) и за Али, сина на Мохамед (1754–1793).

Икономическата дейност на Триполитания през този период се засилила и Триполи станал важен търговски център в Средиземноморието. Но тежката епидемия от чума през 1767 г. и гладът през 1784–1786 г. довели до упадъка на Триполи. Властта на Караманлиите до този момент била пълна. Те владеели властта в столицата, армията и провинциите, където били представени от каиди; също така те успели да обединят Триполитания и Киренайка с известно предимство за първата, като седалище на властта.

Положението се изменило след 1790 г., когато избухнали спорове сред членовете на рода на Караманлиите за властта, към която имал претенции и един алжирски авантюрист, Али Булгхур, който твърдял, че е назначен за управител от султана и се установил на този пост в столицата (1793–1795). В крайна сметка Юсуф, внукът на Али, успял да се наложи през 1796 г. и получил ферман за поста бейлербей през 1797 г., което не му попречило да води политика, различаваща се от тази на султана, и да сключи договор с Бонапарт по време на похода му в Египет. Впоследствие той се сближил с османското правителство и триполитанската флота взела участие в битките срещу гърците. Той присъединил към Триполи областта Гадамес, опитал се да възобнови корсарството, но данъчните му изисквания предизвикали бунт, който го принудил да абдикира (август 1832). Последвалите размирици продължили две години, насърчавани от французите и англичаните, които подържали различни кандидати за властта, както и от тунизийците, които искали да анексират Триполитания.

През май 1835 г. османските войски пристигнали в Триполи. Един турски управител поел управлението на провинцията, а членовете на рода Караманли били изпратени на заточение в Истанбул. В бъдеще чак до италианското нашествие страната била поставена под пряко османско управление. Това действие на османското правителство между другото било мотивирано и от страха от евентуална експанзия на французите в Магреба, както и от необходимостта да се обуздае прекалено амбициозният туниски бей.

Оригиналността на династията на Караманлиите се състояла в това,

че те се облягали на арабите от Триполитания срещу турците и *кулоглу*, че обединили провинцията и успели за определено време да действуват като местна, но не и национална династия.

✧ ✧ ✧

Изправена срещу общата еволюция на арабските провинции към силно изразена автономия, независимо от формата, която приемала, и степента, до която достигнала, Портата водела сравнително гъвкава политика. От една страна, възгледите на османските управници за упражняването на властта не ги тласкали нито към централизация, нито към уеднаквяване. Проектът за турцизиране на арабските провинции бил напълно чужд на самата същност на османската система. Прякото управление на арабските провинции би изисквало един вид „колониална" администрация, която османците трудно биха замислили и несъмнено още по-трудно биха осъществили. От друга страна, след като периодът на завоюването преминал, постепенното западане на авторитета на централната власт и външните ѝ затруднения значително ограничили влиянието ѝ в провинциите, тъй като нито един от елементитите, на които се основавал нейният контрол (султанска институция, военна организация), не запазил качествата, необходими за ефикасно провинциално управление[81].

Османските управници следователно се примирили с неизбежната еволюция, при условие че се изпълнявали главните задачи на империята и най-вече отбраната на границите и поддържането на вътрешния ред. Само при тези обстоятелства те приели създаването на династии като тези на Азм, Джалили, мамелюците или засилването на властта на местни лица като Джазар паша. Трябвало също така и да се изплаща налога, който материализирал подчинението на провинциите и допринасял за функционирането на империята. Неспазването на това задължение от мамелюците в Кайро довело до въоръжена намеса. В случая с Тунис Портата се задоволявала със символични подаръци с различна стойност и изпращани нередовно, но не се отказала от принципа да се плаща налог, както показват сложните сделки, осъществени през XIX в. между Тунис и Истанбул под заинтересованите погледи на англичани и французи. В тези граници проявите на подчинение понякога се свеждали до няколко процедури: молба за официално признаване (чрез предоставяне на титлата паша) и външни знаци, които символизирали в очите на населението принадлежността на провинцията към империята и върховенството на султана. Двата белега на султанското достойнство, а именно: сеченето на монети с името на управляващия султан (сикка) и припомнянето на неговата власт в петъчната молитва (хутба), навсякъде били запазени. Нито Али бей (през 1769), нито Мохамед бей (през 1855) не се осмелили

да премахнат името на султана от монетите, сечени в Египет и Тунис.

Фактът, че тази еволюция била наложена на османските управници от обстоятелствата, се вижда от многобройните им опити да променят всяко положение, което в Истанбул изглеждало неудовлетворително. Във всички провинции те се стараели „да вземат наново нещата в свои ръце" и обикновено това ставало, като изпращали паши, назначени в Истанбул, които трябвало да заместят местните династии. Резултатите общо взето били ефимерни. В някои случаи се замисляла въоръжена намеса. В Тунис (1708) и Алжир (1729) тя не прехвърлила рамките на обикновено сплашване и била преустановена. През 1786 г. султанското правителство изпратило срещу египетските мамелюци истинска военна експедиция, която започнала успешно, но не успяла да се задълбочи поради затрудненията на империята. През XVIII в., като се имат предвид ограничените средства, с които тя разполагала, и широката автономия на арабските провинции, те всъщност представлявали по-скоро едно „обединено кралство", споено от престижа на султанската институция и ислямската солидарност, отколкото добре изградена и ръководена от центъра политическа конструкция. Едва през XIX в. султанското правителство вече предприело административни и военни реформи и се оказало в състояние да върне някои напълно автономни територии в положението на османски провинции. Но по това време единството на империята вече претърпяло тежки удари. През 1805 г. Мохамед заграбил властта в Египет. През 1830 г. започнала колонизацията на Алжир.

Османското присъствие все пак оказало дълбоко влияние върху арабските провинции, които в продължение на три, а в някои случаи и на четири века останали вътре в империята, от която излезли само за да преминат под властта на западните държави. В арабския запад османското нашествие спряло опитите за европейска колонизация на Мароко и Триполитания, а на изток задържало персийците извън Ирак. Османците създали в подчинените провинции административни институции, които въпреки някои пропуски и несъвършенства били сравнително модерни. Относителното единство на системата, която била въведена във всички арабски страни от Алжир до Ирак, несъмнено допринесло за сближаването на области, чието предишно развитие било съвсем разнообразно и които през този дълъг период натрупали опит от функционирането на еднакви институции в обща глобална структура. Провинциалното деление, извършено от османците, се оказало твърде логично и държавите, създадени от колониалните сили, използували до голяма степен границите между отделните еялети, но им придали плътност, която те не притежавали през османската епоха, когато целият арабски свят с изключение на Мароко бил отново събран в една обща политическа конструкция.

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

НАЧАЛОТО НА ИЗТОЧНИЯ ВЪПРОС (1774–1839)

Робер МАНТРАН

Това, което наричаме „Източен въпрос“, е съвкупност от събития, разположени между 1774 г. (договорът от Кючюк Кайнарджа) и 1923 г. (договорът от Лозана). Характерното за тях е постепенното разпадане на Османската империя и съперничеството на Великите сили за контрол или влияние над Балканска Европа и крайбрежните държави на Източното (до Персийския залив и Индийския океан) и на Южното Средиземноморие. Русите, под претекст, че защищават православното и славянското население, се стремят да разширят своето господство на Балканите и да имат достъп до свободното море. Англичаните искат да се грижат за пътя до Индия, тоест да контролират провлака, разделящ Средиземно море от Индийския океан, откъдето и интересът им към арабските страни в тази област. Французите се стремят да запазят своите търговски и културни позиции сред християните от Близкия изток и според обстоятелствата се противопоставят на русите или англичаните. Австрийците, които се страхуват от разширяването на руското влияние на Балканите, се мъчат да издигнат преграда срещу него, по-специално в Босна и Херцеговина. По-късно германците също ще се заинтересуват от Османската империя в перспективата на Drang nah Osten.

Почти всички войни, водени от османците през XIX в., ще бъдат загубени и в крайна сметка ще лишат империята от огромна част от нейната територия, докато преминаването на голямо количество от ресурсите ѝ под контрола на западните дружества ще допринесе за нейното отслабване и подчиненост.

И все пак османските ръководители се опитали да извършат реформи *(танзимат)* в административната, обществената, политическата и културната област. Но играта на Великите сили ограничила и дори унищожила резултатите от техните усилия. Непосредствено след сключването на договора при Кючюк Кайнарджа султан Абдул Хамид I (1774–1789), а след това и неговият приемник Селим III (1789–1807) предприели обновление на османската държава и на първо място пристъпили към създаване на армия, способна да охранява границите на империята. Това об-

новление преминава и през едно отваряне на османския свят за западната техника и идеи, а османските интелектуалци, най-вече турци и египтяни, още при Абдул Хамид I, смятали, че в мюсюлманското мислене могат да навлязат нови неща, но те били малобройни и гласът им се чувал слабо. Във всеки случай не е сигурно, че тяхната дейност е била изцяло безрезултатна.

АБДУЛ ХАМИД I (1774–1789)

Възкачил се на османския престол при трудни обстоятелства, Абдул Хамид I бързо разбрал необходимостта от реформи. От тази гледна точка той се явява истинският инициатор на нова политика, породена от реалистичната преценка за състоянието на империята. Той провежда лично тази политика, като се опира на компетентни велики везири, споделящи неговите възгледи. Някои от тях са заемали относително дълго тази длъжност, например Джебеджизаде Мехмед паша (януари 1777–септември 1778), Сеид Мехмед паша (август 1779–февруари 1781), Халил Хамид паша (декември 1782–март 1785) и Коджа Юсуф паша (януари 1786–юни 1789).

Вътрешно положение

Въпреки че Абдул Хамид държи централното управление и че в столицата царува спокойствие, то властта му едва е призната в провинциите както в Европа, така и в Азия и Африка, където някои местни големци са извоювали много силно положение, възползувайки се от външнополитическите трудности на правителството.

Така е в отделни райони в Анадола; в Сирия, където след шейх Дахир Джазар Ахмад паша се наложил в Южна Сирия, в Ливан и в Палестина, след като потушил местните бунтове; в Ирак, където Йомер паша (1744–1751) и Сюлейман паша (1780–1802) подчинили бедуините, но и проявили известна дистанцираност от Истанбул – най-вече Сюлейман паша след победата си над иранците, които нахлули в южната част на Ирак; в Египет, където мамелюците Али бей ал-Кабир (1768–1773), а след това Мурад бей и Ибрахим бей (от 1779 до похода на Бонапарт, 1798) контролирали страната и били одобрени от правителството след неуспеха му да възстанови своята власт. Западните провинции (Варварските регентства) продължават да се ползуват с много широка автономия и не искат да прекъсват връзките си с Истанбул. В европейските провинции вълнението се засилва поради автономистки, а може би вече и национални движения в Тракия, Сърбия, Епир (с известния управител на Янина Тепеделин Али паша), в Албания и Черна гора.

При това положение султанът не се опитвал да наложи със сила властта на централното правителство, още повече, че външната заплаха продължавала да застрашава империята. Той се постарал да се съобразява с водачите на тези движения, като им давал официални титли и ги натоварвал с отговорност. Резултатите обаче били слаби и тези напразни опити засилвали у опозиционерите проявите на независимост, по-специално в икономическата и финансовата сфера. Те запазвали за себе си и за основното си владение таксите и доходите, които по принцип трябвало да се изпратят в държавната хазна, и водели с чуждите търговци директни преговори по въпросите на търговския обмен. При такива обстоятелства какво оставало за централната власт?

Военни и граждански реформи

След договора от Кючюк Кайнарджа, воден от желанието да осигури със съвременни средства отбраната на империята си (пораженията по суша и море от русите били тежък урок и същевременно един вид осъзнаване), Абдул Хамид I посветил усилията си на създаването на съвсем обновени артилерия и флот. Артилерията била поверена на барон Дьо Тот, унгарски благородник, преминал на служба при французите и дошъл през 1755 г. в Турция с Вержен, който му поверил различни осведомителни мисии в Османската империя и Крим. Свидетел на руско-турската война от 1768–1774 г., той си направил изводи и предложил реформи, които очаровали Мустафа III, а след това и Абдул Хамид I. Така от 1774 г. с помощта на шотландеца Кампбел и французина Обер той организирал нов артилерийски корпус за бърза стрелба *(сюрат топчуларъ)* с неголям, но добре обучен състав, снабден с оръдия, доставени отчасти от Франция. Той създава тополеярница в Хаскьой и обновява старото инженерно училище *(хендесехане)*, основано от Боневал паша. Въпреки че Тот напуснал Турция през 1776 г., неговото дело било продължено от Кампбел, който приел исляма, и от Обер.

Обновлението на флота било извършено от Джезаярлъ Гази Хасан паша, който оцелял в битката при Чешме и бил произведен велик адмирал в 1774 г. Възползувайки се от унищожаването на голяма част от османските кораби, той поръчва в различните работилници на империята да се построят модерни кораби и с тази цел повиква чужди техници, ръководени от двама френски инженери – Льо Роа и Дюрест. Правят се усилия за набиране и обучение на моряци. Основано е султанско инженерно морско училище, но то не успяло да обучи много офицери и ако качеството на новите кораби се подобрило, то не можело да се каже същото и за екипажите. Но все пак началото е поставено и при великия везир Халил Хамид обновлението засегнало даже и еничарския корпус и спахийс-

ката войска, без да предизвика дълбоки промени, но създавайки нов дух на подчинение и дисциплина. Еничарите били подлагани на постоянно военно обучение, тимариотите се задължавали да живеят в земите си. Казано накратко, управлението на Абдул Хамид се характеризира със създаването на модерна и в някои отношения западен тип армия. Това дело щяло да бъде доразвито при Селим III.

Едновременно с въвеждането на ред в традиционните военни части на империята Халил Хамид обърнал внимание и на подобряването на икономическите условия. Той насърчава местната индустрия, иска да засили текстилната промишленост, силно конкурирана от европейското производство, подпомага занаятчийството, развива наново печатарството и книгоиздаването. Това обновление на държавата предизвиква недоволството на консерваторите, на улемите и на някои засегнати военни. Решителните реформатори са малко на брой и освен това са обвинени, поради назначаването на европейски и често пъти френски инженери, в подкопаване на религиозните и обществените основи на държавата. Това противопоставяне на реформите тайно се поддържа от русите и австрийците, които не желаят османската държава да отстрани недостатъците си и да стане отново мощна и организирана империя. Обратно, англичани, холандци и французи, привърженици на просветителска Европа, поддържат реформаторите не без известни користни мисли.

Любопитно е, че сред противниците на Халил Хамид е Джезаярлъ Гази Хасан паша, който е реформатор, но има амбиции да стане велик везир. Той организира кампания против Халил Хамид, която в крайна сметка е благосклонно приета от султана, когото убеждават, че ще бъде свален в полза на племенника си Селим. Халил Хамид е отстранен от длъжност на 31 март 1785 и екзекутиран няма и месец по-късно. Триумфът на противниците му е пълен, когато през 1787 са изгонени и чуждестранните инженери.

Натискът на Русия

Необходимостта от силна османска армия се чувствува и поради това, че императрица Екатерина II показва явно своите намерения. През януари 1777 г. тя се намесва в Кримското ханство, отстранявайки хан Девлет Гирай и поставяйки на трона Шахин Гирай. В продължение на две години руснаци и османци си оспорват сюзеренитета над Крим чрез подставени ханове. В крайна сметка през януари 1779 руските войски навлизат в Крим и той е анексиран. Въпреки усилията на провоенната османска партия, водена от Гази Хасан паша, султанът, подкрепен от Халил Хамид, признава анексията на Крим от русите, подписвайки договора при Аналъ Кавак (януари 1784).

За Екатерина II тази анексия е само един етап, конкретизиран с окупацията на Грузия, към по-широка цел – създаването на православна държава начело с руския владетел и включваща всички балкански страни с изключение на Западните Балкани, дадени като компенсация на Австрия, докато Венеция щяла да получи Морея, Крит и Кипър, а Франция – предимства в Сирия и Египет. Следователно става дума за един проект за разкъсване и разпределяне на Османската империя в Европа в полза преди всичко на Руската империя. Англия и Прусия се изправят срещу този проект, обезпокоени от руското настъпление. Те насърчават османското правителство да се съпротивлява на този натиск, още повече, че русите са разположили в Севастопол и Херсон морски бази, които представляват непосредствена заплаха за османското Черно море.

В Истанбул с идването на новия велик везир Коджа Юсуф паша провоенната партия взима надмощие. Изпратен е ултиматум на Русия, който я приканва да изтегли войските си от Крим и Грузия (14 август 1787). След един месец Русия отговаря с обявяване на война (15 септември). Австрия влиза в конфликта през февруари 1788 г. Войната завършва без загуби за османците поради събитията в Полша и най-вече във Франция, които привличат на Запад вниманието на австрийците и русите. Мирът с Австрия, подписан в Свищов (Систова, 4 август 1791), запазва статуквото между двете империи, които няма да влязат в конфликт до 1878 г. Мирът с Русия, подписан в Яш (9 януари 1792), признава анексията на Крим и Грузия от русите и р. Днестър отново става граница между двете империи. Повече от двадесет години османската държава ще живее в относителен мир със северната си съседка. Френската революция, а след нея Наполеон I представляват много по-голяма опасност за европейските сили.

Междувременно на османския трон се е възкачил нов султан, Селим III, който ще продължи и ще засили реформаторското дело на Абдул Хамид I.

СЕЛИМ III (1789–1807)

Селим III, роден през 1761 г., в по-голяма степен от Махмуд I и Абдул Хамид I проявява волята си да обнови османската държава, което го прави истински предшественик на реформаторите султани и велики везири от XIX в. Трагичният край на неговото управление още повече е затвърдил представата, че той е бил отстранен и екзекутиран заради политически възгледи, които впоследствие са били подети и развити от неговите приемници, най-вече от Махмуд II. Това в голяма степен е идеализирало личността му. А тъй като неговото управление съвпада и с някои големи събития от края на XVIII и началото на XIX в., можем да кажем, че с него започва нов период от историята на османската държава. В

действителност, въпреки че Селим III е бил в основата на някои нововъведения, той си остава човек на XVIII-ото столетие и може да се разглежда като един от „просветените" владетели, характерни за тази епоха.

Селим III не само изпитва любопитство към новостите в османската армия, но и желание да се осведоми за обществено-политическото устройство на други страни по света и по-специално на Франция поради мястото, което френските инженери заемат в Истанбул. Той даже води кореспонденция с Луи XVI и е първият османски владетел, изпратил постоянни посланици в големите европейски столици. Изправен още от началото на своето управление пред трудности, свързани с войната срещу Русия, той трябва да забави провеждането на реформите, но се възползува от това, за да постави на отговорни постове свои привърженици, част от които ще предложат не само необходимите военни и административни промени, но и икономически и социални мерки. Както винаги, това движение ще предизвика недоволство. Опозиционерите ще възтържествуват през 1807 г., но за кратко време.

Реформите. Низами джедид (1789–1802)

При тези обстоятелства първият обект на обновление е армията. Еничарският корпус по същество не е коренно променен, но все пак рекрутът става по-строг, въвежда се нова йерархия, изплащаните всеки месец заплати са определени съгласно чиновете и способностите, обучението е задължително и редовно. Вътре в корпуса военните и административните функции са разделени. Спахиите също са подложени на по-строг контрол, взимат се мерки срещу отсъствията и предоставянето на тимари не става с връзки.

Тези реформи, добри сами по себе си, имат среден успех, защото тежестта на навиците и традициите на еничарите и спахиите спира всяко нововъведение. Ето защо Селим III създава през 1794 г. нов пехотен корпус, наречен *низами джедид* (нова войска), обучен по европейски от френски, английски и немски офицери, със собствени финансови средства и набиран само в Анадола. През 1797 г. той наброявал 9200 души и двадесет и седем офицери. През 1802 г. в Анадола е въведена наборна система, която има за цел да подобри рекрутирането и обучението на новите военни. През 1806 г. корпусът наброява 22 685 войници и 1590 офицери. Първенците и отговорните чиновници в Анадола допринесли (дали е било доброволно?) за осъществяването на това начинание, което обаче пропада на Балканите поради съпротивата на местните големци. През 1795 г. Селим III създава Военното инженерно училище, което трябва да обучава специализирани офицери, най-вече за артилерията.

Военните реформи засягат и флота, който вече бил обновен от Гази

Хасан паша. Неговият приемник, великият адмирал Кючюк Хюсеин паша, продължава делото му, модернизирайки османския флот чрез подобрения при набирането и обучението на моряците, осъвременяване на Морското училище, реорганизация на арсеналите, създаване на Кораборемонтно училище и, както при еничарите, разделяне на военните и административните дела. За да покрие разходите за военните реформи, Селим III пристъпил към традиционните за османците методи: девалвация на парите, конфискация на имуществата на богатите търговци и увеличаване на данъците.

Гражданските реформи били много по-незначителни. Те засягали реорганизацията на финасовите служби, снабдяването на градовете с най-съществените продукти, задължителното връщане на избягалите селяни в селата им, спазването на традициите за носене на „законен“ костюм от различните категории на населението.

Султанът се проявил като истински новатор най-вече в областта на дипломацията. Някои султани вече изпращали на Запад наблюдатели, но временно и по изключение или пък наемали чужди инженери за точно определни дейности в армията и флота. Това първоначално отваряне към Запада означавало признаване на забавеното развитие на империята и на необходимостта по-добре да се опознаят западните държави. В Истанбул и някои други градове на империята като Смирна, Александрия, Акка, Солун контактите между някои преставителни елементи на местното население (висши чиновници, големци и търговци) и чуждите посланици, консули и търговци постоянно се развивали. Селим III бил привърженик на отваряне към Запада и по-специално към Франция, чиято култура ценял. Новите идеи, дошли с Френската революция, се разпространили и достигнали до Истанбул, където печатницата във Френското посолство издавала вестници и памфлети, чието съдържание обаче османците слабо или въобще не разбирали. Това желание за контакти се споделяло от различни личности и особено от *реис юл-кютаба* (тоест чиновникът, който се занимавал с външните работи), Решид Мехмед ефенди. Той назначил посланици в някои столици, с изключение на Париж, поради екзекуцията на Луи XVI, осъдена от Селим III. През октомври 1793 г. Юсуф ага ефенди е назначен в Лондон, където стоял до 1797 г., когато бил заместен от Исмаил Ферух. През 1795 г. Сеид Али ефенди е назначен в Прусия, Ибрахим ефенди в Австрия, а през септември 1796 г. Сеид Али е назначен в Париж, където пристига през юли 1797 г. със свита от осемнадесет души. По-късно на няколко пъти той ще има възможност да се среща с Талейран, който е станал министър на външните работи. Но походът на Бонапарт в Египет през 1798 г. води до скъсване на отношенията, което продължава малко повече от три години.

Трябва да се отбележи, че посланиците в Лондон, Берлин и Виена, ко-

ито напускат поста си през 1798 и 1800 г., не са заместени. Такова е и положението в Париж през 1811 г. До 1821 г. в западните столици има само управляващи легациите, най-често турци мюсюлмани, а не фанариоти както преди. Това оттегляне на османците може да бъде обяснено с проблемите на вътрешната политика, които заемат важно място, но и с факта, че този опит не бил задоволителен. Назначените посланици всъщност не показали никаква способност да изпълняват новите си функции. Принадлежащи към висшите османски чиновници, които изпълнявали длъжности, засягащи единствено вътрешните проблеми на държавата и без никаква подготовка преди заминаването си, те били неспособни да обяснят политиката на османското правителство, както и да разберат събитията на Запад. Единствената полза от тези посолства била, че някои млади секретари от дипломатическия персонал, изпратен в чужбина, научили чужди езици и след като наблюдавали околния свят, се опитвали да разберат европейските политически и административни системи. Покъсно техните наблюдения и заключения щели да позволят осъществяването на реформи, които да модернизират османската държава по западен образец. Мнозина от тях щели да играят важна роля в тази реформаторска дейност.

Вътрешни затруднения, външни ограничения

Реформите, предприети от султана, както и войната с Русия изисквали финансови средства и човешки ресурси, които османското правителство поискало от анадолските първенци, но също и от големците в арабските и европейските провинции. Това не било посрещнато добре и предизвикало бунтове, като например бунта на Али паша от Янина в Северна Гърция и Албания или на Осман Пазвантоглу в България, който разпространявал властта си над Сърбия и Влашко и събрал недоволните от реформата еничари. Победени за известно време (1798), бунтовниците в България получили от Селим III изгодни предложения за мир поради току-що избухналата във Франция война. Що се отнася до гърците, те запазили своята идентичност под османската власт. Освен това политическата и икономическа роля, която играели големите гръцки семейства (фанариоти) в Истанбул, затвърдила у тях идеята, че те представляват сила, способна да получи независимост. Идеите на Френската революция въодушевили гръцките интелигенти и по-специално поета Константин Ригас, основател на първото патриотично сдружение – „Етерия". След като напразно се надявал на помощта на Бонапарт, Ригас развил във Виена дейност, чиято цел е създаването на гръцка република, която евентуално да включва и други народи, подчинени на османците. Издаден от австрийците, той е арестуван и предаден на турците, които го ек-

зекутират (24 юни 1798). Изглежда от този момент желаните от султана реформи не са единодушно приети и даже предизвикват враждебни реакции, по-специално по повод на новия военен корпус, който според някои е по-скоро предназначен за борба с вътрешната опозиция, отколкото с външните противници.

Докато отношенията с Франция са добри, най-вече след 1794 г. и въпреки френската окупация на далматинското крайбрежие, връзките с Русия се подобряват поради смъртта на Екатерина II в 1796 г. и опитите на нейния наследник Павел I да се сближи с османците, за да попречи на френското влияние. Много скоро походът на Бонапарт в Египет (1798–1801) нарушава добрите френско-турски отношения. Той принуждава Селим III да сключи съюз с англичаните и русите, както и да обяви война на Франция (септември 1798). Последиците от тази война са катастрофални за френската търговия в Близкия изток. Консулите и търговците са арестувани, а френските имущества – конфискувани. Йонийските острови повторно са завладени от турците. Френската и турската армия се сблъскват в Палестина, но Бонапарт трябва да вдигне обсадата на Сен-Жан д'Акр (март–май 1799). Друга турска армия е победена при Абукир през юли, но генерал Клебер, който е заместил Бонапарт, е убит през юни 1800 г. и неговият приемник генерал Мьону напуска Египет на 1 септември 1801 г. Мирът е подписан през юни 1802 г. Франция получава обратно всичко, което е трябвало да отстъпи, и даже правото на корабоплаване в Черно море. Политиката на приятелство с Франция ще се запази (с изключение на един кратък период от 1804–1805 г., когато Селим III отказва да признае на Наполеон титлата император и скъсва отношенията) въпреки опитите на Русия и Англия да попречат на приятелските връзки между двете страни.

След оттеглянето на французите от Египет англичаните се стараят да го окупират, но управителят Мехмед Али (Мохамед Али) успява да ги накара да отстъпят и да възстанови своята власт. Османското правителство, изглежда, тогава има възможността да възстанови господството си в провинциите, като се възползува от отзвука за неуспеха на французите и от много користните, но добри отношения, които Русия, Великобритания и Франция поддържат с него. В този момент от управлението си Селим III е щастлив владетел, чиято външна и вътрешна политика е увенчана с успех.

Бунтовете в провинциите

Всъщност, зает с външните проблеми и с отбранителната политика на империята, която насочила цялото му внимание към военните реформи, Селим III почти не се занимавал с вътрешните работи и не успял да въз-

станови цялостната държавна власт. Възползувайки се от военните затруднения, управителите, първенците, а даже и главатарите на банди се опитват да наложат в провинциите собствена власт, независима от държавата, от чиято нова армия те се страхуват. Някои от тях не се колебаят да потърсят подкрепата на русите.

Тези бунтове имат различни мотиви и приемат политически, личен, национален или религиозен характер. Така например в Арабия, в племето на вахабитите избухва религиозен бунт. Той е повлиян от учението на Мохамед ибн Абд ал-Вахаб (1703–1792), който иска да възвърне първичната чистота на исляма, изопачена през вековете от една еволюция, противоречаща на учението на Пророка. Това движение е особено добре прието от емира на Неджд ибн Сауд, който обявява въоръжено въстание срещу османците и завладява свещените градове Мека и Медина, които по този начин отново попадат под чисто арабска власт (1803–1804). Това въстание било потушено след седемгодишна война (1811–1818), водена от управителя на Египет Мохамед Али.

Малко по̀ на север Джазар Ахмед паша, назначен за управител на Дамаск, възнамерявал да оглави държава, включваща Сирия и Палестина. Неговата смърт в 1804 г. слага край на тези опити, в полза на законното истанбулско правителство. В Северен Анадол Джаникли Таяр паша с покрепата на русите също се стреми да стане независим от Истанбул.

Но най-опасни са вълненията в европейските провинции. Ако в България кърджалийските банди сеят безредици и страх без никакво политическо намерение, не е така в другите области, където стремежите към автономия и даже към независимост, подплатени от зараждащия се национализъм, насърчаван от австрийците и русите, вземат значителни размери. В Източна България и в Западна Тракия Тръстеникли Исмаил паша и великият везир Мустафа Байрактар налагат пряко властта си над местното население, както и Осман Пазвантоглу в Западна България и Източна Сърбия и особено Тепеденли Али паша от Янина, чието въстание се разпространява в Албания и Епир и който е независим владетел над цялата област. Още по-специфично е движението, което избухва в Сърбия през 1803 г. в резултат на злоупотребите и насилието на еничарите. Става дума за истинско национално движение, което обхваща поголямата част от сръбското население и е оглавявано от Георги Петрович (Кара Георги). Това въстание, подкрепяно от австрийците и русите, продължава до 1812 г., когато сърбите чрез Букурещкия договор получават известна автономия. Този път успешно е възобновен опитът, който Ригас направил за Гърция в края на предишния век.

Някои от тези въстания вече надхвърлят местните рамки и се разполагат в перспективата на националната независимост. Естествено, често пъти идеите са все още неясни за мнозина от участниците, които виждат

в борбата си средство да заставят османските ръководители да преразгледат системата на тяхното господство. Но у някои новите идеи за свобода и независимост имат по-голям отзвук. Трябва да се отбележи, че при тези обстоятелства те не получават подкрепата на Франция, която е вдъхновителка на тези идеи поради политиката на приятелство, съществуваща след 1805 г. между французи и османци, чиито общи противници са русите и австрийците. Всъщност именно императивите на външната политика водят и едните, и другите и ако русите и австрийците помагат на въстаниците, то те не го вършат, защото одобряват бунта, но за да се възползуват от всичко, което вреди на османската държава. Ако „националният принцип" все още не се изтъква на преден план, може да се смята, че в някои области той се проявява дискретно, но резултатно.

При тези трудни обстоятелства султан Селим III, изглежда, че не е действувал умело. Считайки, че европейските провинции трябва да бъдат реформирани и закриляни, той смята да изпрати в Одрин през 1805 г. едно подразделение от новата армия, рекрутирано в Румелия. Това решение всява силен смут сред автономистите и първенците на Балканите и най-вече в България, тъй като те се страхуват, че тази войска ще бъде използувана срещу тях. Тръстеникли Исмаил паша влиза в контакт с опозиционерите консерватори от Истанбул и подготвя заговор срещу султана, но Селим III отстъпва и се отказва от проекта си. Тъй като междувременно Исмаил паша умира, мястото му се заема от Мустафа Байрактар. Султанът го признава и заедно с това, за да успокои някои консерватори, им поверява командуването на различни части от *низами джедид*. В този случай султанът отстъпил пред опозицията и имало опасност предприетите от него реформи да бъдат отменени.

Падането на Селим III

Селим действувал по този начин, защото на различни точки от границите на империята се появили нови заплахи. Англичани и руси гледали с лошо око на нарастването на френското влияние в Истанбул и на Балканите. Те задължили султана да предостави на русите правото за преминаване през проливите (септември 1806), но победите на Наполеон през есента били причина той да се откаже от този договор. Руснаците реагирали незабавно и завладели Молдова въпреки несъгласието на Мустафа Байрактар и Пазвантоглу, чувствуващи се застрашени от това настъпление на русите, които след това окупирали Влашко и Бесарабия (1806–1807).

Натискът на русите бил подсилен от натиска на англичаните, чийто флот след една демонстрация пред Истанбул достигнал до Египет (март 1807), за да помогне на разбунтувалите се срещу османците мамелюци.

казали и се оттеглили (септември 1807).

Освободен от английската заплаха, Селим III се приготвил да посрещне русите и сърбите. Той можел да разчита на подкрепата на Франция, чийто посланик в Истанбул Орас Себастиани имал голямо влияние, и на помощта на бившите бунтовници от България, особено на Мустафа Байрактар, които били обезпокоени от руското настъпление към Балканите.

Прекалено погълнат от проблемите на отбраната на империята, преодолявайки най-належащите от тях, Селим III не съумял правилно да разположи елементите, необходими за осъществяването на реформите – достатъчен брой мотивирани и добре подготвени хора и солидна финансова опора. Подобно на много от своите предшественици, той прибегнал до методи, които водели до увеличаване на цените (допълнителни данъци, конфискация на имущества). По този начин предизвикал недоволство сред по-голямата част от населението – както сред засегнатите от военните реформи и финасовите мерки, така и сред тези, които смятали, че държавата не трябва да върви по пътя на модернизацията и възприемането на западни образци, защото това застрашава мюсюлманските и османски традиции. Някои автори поставят редом с ролята на Орас Себастиани влиянието на една дама от харема, която била французойка по произход и би могла да се отъждествi с Еме Дюбюк дьо Риври, братовчедка на Жозефин дьо Боарне. Няма никакви основания да се твърди, че Еме е била в султанския харем, където под името Накшидил станала фаворитка на султан Абдул Хамид I. В действителност имало е една *хасеки* на име Накшидил. Тя била майка на султан Махмуд II, но изглежда, че не трябва да я отъждествяваме с тази французойка, която някои са превърнали в съветничка на Селим III и вдъхновителка на неговата профренска политика.

През май 1807 г. Селим III трябвало да се справи с внезапния бунт на еничарите, които въстанали срещу офицерите от новата армия. Султанът се поколебал да ги разгроми, пожелал да преговаря с бунтовниците, но те отказали и се насочили към двореца. Към тях се присъединили най-различни опозиционери. Отстъпките на султана били сметнати за недостатъчни. Отначало бунтовниците поискали отмяна на реформите, а после и свалянето на султана: била издадена и *фетва* в този смисъл. Селим III не желаел да се отбранява и се оттеглил, като предоставил властта на братовчед си Мустафа IV (29 май 1807).

Този бунт, в началото незначителен, който взел по-късно такива големи размери, изразява слабостта на султанската власт, недостатъчното влияние на реформите върху съществените за османската държава военни и съдебно-религиозни елементи, силата на консерваторите, поспециално в Истанбул, и безхарактерността или поне миролюбивия дух на султана.

РЕАКЦИЯ И КОНТРАРЕАКЦИЯ

Мустафа IV, който бил незначителна личност, се поддал на изискванията на консервативните и реакционни среди. Всички нововъведения на Селим III, като се почне от *низами джедид*, са отменени, старите институции са възстановени. Всички, които в различна степен са били жертви на предидущия режим или се считали за такива, възвърнали имуществата си и получили компенсация. В цялата империя е организирано преследване на привържениците на Селим III и най-вече на офицерите от *низами джедид*. Еничарите от Истанбул, които били инициатори за свалянето на султана, смятали, че всичко им е позволено. Те всяват страх и плячкосват столицата до такава степен, че новите ръководители са принудени да ги отдалечат с обещания и привилегии.

Тези нови ръководители са преди всичко великият везир Ибрахим Хилми паша и шейх юл-ислямът Атауллах ефенди, представители на две групи, които, след като били съюзници, не можели да се разберат за бъдещата политика. Те успяват да превърнат Мустафа Байрактар в свой враг и в този безпорядък той на практика се оттегля и се установява в Русчук.

Към тези вътрешни трудности се прибавят и тревогите, породени от външните събития. На 8 юли 1807 г. Наполеон I и цар Александър сключват мир в Тилсит. Освен известен брой клаузи, засягащи Западна Европа, договорът съдържа и задължението на императора да служи за посредник между русите и турците. В случай на неуспех двамата императори щели да се разберат, за да премахнат господството на османците над Балканска Европа. Всъщност Наполеон I няма да предприеме нищо срещу турците. В замяна на това русите продължават натиска си, поддържат сърбите и молдавците в тяхната борба. Мирът е подписан едва през 1812 г. (Букурещки договор).

В Истанбул липсата на компетентност и на положителни действия от страна на ръководителите и тяхното съперничество предизвикват прегрупиране на реформаторите и управниците, които се страхуват от влошаване на положението. Те влизат във връзка с Мустафа Байрактар, който се явява силният човек в момента, за да го накарат да действува с войските си и да възстанови Селим III на трона. Но тъй като султанът е в ръцете на техните противници, те трябва да действуват предпазливо, за да избегнат премахването му. Започват преговори между реформаторите, султан Мустафа IV и новия велик везир Челеби Мустафа паша, който е настроен по-враждебно от предшественика си срещу шейх юлисляма и началника на еничарите Кабакчъ Мустафа. Мустафа Байрактар влиза в Истанбул с войските си (18 юли 1808), отстранява известен брой антиреформатори, укротява еничарите и екзекутира Кабакчъ Мустафа.

Тъй като влиянието на Байрактар се засилва, султанът и великият ве-

антиреформатори, укротява еничарите и екзекутира Кабакчъ Мустафа.

Тъй като влиянието на Байрактар се засилва, султанът и великият везир търсят начин да го отдалечат от Истанбул, изпращайки го да защищава дунавската граница. Той отказва и иска отстраняването на Мустафа IV и възстановяването на Селим III, който обаче бива убит. Принц Махмуд успява да се спаси и да избяга при Байрактар, който го провъзгласява за султан (28 юли 1808); този принц, един от синовете на Абдул Хамид I, ще управлява под името Махмуд II (1808–1839) и ще бъде истинският инициатор на промените в Османска империя, защото с него започва периода на *танзимата* (реформи).

Със смъртта на Селим III завършва един период от османската история, през който ясно се очертава натискът на Великите сили, желаещи да отслабят империята и нейното териториално господство, и се проявяват първите опити за реформи, спъвани от неприспособяемостта на хората и техния мироглед, силно повлиян от традициите, навиците и страха от загубване на привилегиите. И все пак управлението на Селим III представлява преходен период. Въпреки че резултатите не изглеждат положителни, очевидно е, че са направени опити за модернизация и отваряне към Запада, че империята започва да излиза от изолация, че някои млади османци успяват да наблюдават отблизо структурите и режимите на европейските държави и да донесат оттам някои идеи за бъдещето. Но за момента с нищо или почти с нищо не се подобрява функционирането на една склерозирала, корумпирана и некомпетентна администрация. Единствените области, в които се извършва модернизацията, са армията и флотът; при това тя не става без инциденти, сред които най-значителен е бунтът от 1807 г.

Централната администрация се набира най-вече сред класата *илмие*, тоест сред хората, обучавани в медресета от улемите. Но от една страна, подборът на бъдещите държавни служители вече не се извършва единствено сред юношите, събирани с девширмето, а все повече и повече сред членовете на мюсюлмански семейства, които вече са пуснали корени в системата, и семействеността и ходатайствата са в пълен ход. От друга страна, образованието, получавано в медресетата или училищата при двореца, не еволюирало през последните два века. Напротив, политическият и военният натиск на западните сили засилва влиянието на улемите, които искат да бъдат защитници на мюсюлманските традиции срещу посегателствата на християнските държави. Тези улеми имат определена власт над управниците, ръководителите – често излезли от техните редове, държавните служители, чиято кариера могат да ускорят, учениците в медресетата, народните маси. Те притежават не само интелектуална и религиозна власт, но психологически и най-вече финансови средства благодарение на религиозните фондации при религиозните за-

според случая, или изцяло от тях, или от силните местни големци, или евентуално от едните и от другите. Основните постове в провинциалната административна йерархия и в големите градове се държат от лица, назначени от централното правителство, докато съдебно-религиозните функции на кадиите и наибите зависят от шейх юл-исляма. Всички или почти всички се стараят да извлекат максимална изгода от службата, която не знаят докога ще заемат. Разпорежданията, които са в сила, в отделните провинции се прилагат с различна строгост, най-вече по отношение на събирането на многобройните такси и данъци, част от които отиват в хазната, но също и в джоба на съответния служител. Очевидно е, че в тази област злоупотребите са многобройни и крещящи. Особено страдат от тях селяните, още повече, че те зависят непосредствено от поземлените собственици. Ясно е защо в някои случаи селяните се бунтуват, например в Анадола, който е по-специфично турски и мюсюлмански край, но също и в Кюрдистан.

В провинциите редът също се поддържа от управителите, но много често се случва еничарите, най-вече от отдалечените гарнизони, да не се съобразяват с правителството и да действуват спрямо населението по собствено усмотрение, като съюзници или опозиция на местните големци. При това положение държавната власт е сведена до минимум, до чисто външни прояви.

На Балканите бунтовете срещу османската власт започват в края на века, насърчавани от русите и австрийците. В арабските страни автономията на Магреба, понякога на Египет, Сирия и Ирак е нещо прието. Много провинции се опитват да имат свой собствен живот както в политическо, така и в икономическо отношение. Търговският обмен с чуждестранните търговци се извършва все повече и повече на местна основа, независимо от централното правителство, което трябва да намери средства, за да осигури снабдяването на столицата и общата търговска дейност, необходима за функционирането на държавата.

От друга страна, трябва да се отбележи нарастващата роля на арменските финансисти. От обикновени търговци през XVII в., в средата на XVIII в. те започват да се занимават с покупко-продажба на пари и стават отначало сарафи, а после и банкери. Заели мястото на еврейските финансисти, които били влиятелни до началото на XVIII в., арменците навлизат сред ръководните среди на империята както в столицата, така и в провинциите, заемайки често значителни суми на високопоставени личности (включително и султани), и получават важни арендни договори, като например правото да секат пари. Всичко това невинаги става без реакция от страна на османското правителство, особено в трудни моменти – конфискация на имущества, арести, заточения и даже екзекуции са средствата, използувани от властта. Изглежда обаче, че нито рискове-

те на занаята, нито реформите на Селим III и Махмуд II са накарали арменските финансисти да се откажат от една изключително доходна професия, която на всичко отгоре в Константинопол и големите пристанищни градове ги поставя във връзка с търговци и представители на европейските сили. По-късно Хартата от 1839 г. и в по-голяма степен тази от 1856 г. ще узаконят тяхната икономическа, политическа и даже обществена – в качеството им на членове на немюсюлманска общност – роля в Османската империя.

В навечерието на управлението на Махмуд II Османската империя е все още държава, от която се страхуват, господствуваща над обширни територии. Но тя представлява една сила от миналото, неприспособена към новите политически и икономически условия. Тя все още живее както през XVI или XVII в. и носи със себе си тежестта на едно славно, но отживяло времето си минало. Тя се отбранява на всички фронтове. Усилията на Селим III не са достатъчни, за да ѝ помогнат да направи решителната крачка към модерната държава.

МАХМУД II И ПРЕВРАТНОСТИТЕ НА ВЛАСТТА (1809–1821)

Несъмнено султан Махмуд II е човекът, който наистина започва реформите в Османската империя. През цялото си управление (1808–1839), въпреки сериозните трудности с Великите сили, той водил политика, насочена към обновление на закостенялата административна система на държавата, въвел е значителни промени в армията и се старал да измени начина на мислене на влиятелните среди в османското общество. Това не станало без сътресения, съпротива и даже бунтове вътре в страната. Но преди всичко по това време империята била лишена от големи части от своята територия, които получили независимост (Гърция) или много голяма автономия (Сърбия, Египет). Османската империя се разпокъсва, при което, от една страна, някои местни лица играят важна роля, но, от друга, те получават не безкористна подкрепа от Великите сили (Русия, Англия, Франция). Тласкан именно от тях, в края на краищата Махмуд II подготвя първото голямо постановление за реформи, Хартата от Гюлхане, която ще бъде обнародвана четири месеца след смъртта му (30 юни/3 ноември 1839).

Това обновление можело да се извърши само с преобладаващата помощ на младите ръководители, дошли отскоро на политическата сцена, където щели да останат в продължение на няколко десетилетия. Те са реформаторите, запознати с прогреса на Запада, където някои от тях са пребивавали на дипломатическа работа. Най-типичният пример е Мустафа Решид паша, който от 1832 г. до 1858 г. играе първостепенна роля в османската политика, след като е бил посланик в Париж и Лондон.

След смъртта на Махмуд II обаче силата на навиците и традициите била такава, че въпреки декларираните намерения и няколко реализации реформаторското движение засегнало само малък брой лица и нямало голям отзвук в повечето провинции, подчинени на османската власт.

Ограниченията на политическата система

Когато Махмуд II се качва на османския трон, той е двадесет и три годишен. За момента неговият политически опит е ограничен, но той е получил много добро образование в двореца и притежава известни познания за това, което става вътре и вън от империята. През юли 1808 г. той все още не е силният човек в държавата. Тази роля играе новият велик везир Мустафа Байрактар паша, човекът, комуто султанът дължи идването си на престола, този, който е разбрал необходимостта от силна власт, поддържана от модерна, дисциплинирана и добре обучена армия, способна да се противопостави на действията на русите в крайдунавските провинции, власт, разчитаща на реформирана администрация, власт, която разбира мястото и ролята на *аяните*, чието влияние в различните провинции не било за пренебрегване.

Всъщност, след като премахнал цивилните и военните противници на Селим III и силен от властта, която получил, султанът събрал в Истанбул главните първенци от провинциите на империята, за да им предложи план за реформи и да го обсъди с тях. Призивът бил чут от множество големци в Анадола и Румелия, но най-важните – Али паша от Янина, всемогъщият управител на Египет Мохамед Али, някои *аяни* от България, противници на Байрактар, и повечето от ръководителите на арабските провинции – отсъствували.

На 7 октомври 1808 г. е подписан договор *(сенед-и иттифак)*, чиито основни правила са: лоялност към султана и неговия представител великия везир, организиране на нова армия, редовно и ефективно събиране на данъците, управление на провинциите в дух на спазване на законността и правосъдието, взаимен респект към територията и режима на всяка провинция, договаряне за подпомагане на реформите, както и на действията, насочени срещу техните противници. От своя страна султанът се задължава да прибира само редовните и законни данъци. Но този документ, който би могъл да стане основа на една истинска конституция на османската държава, в крайна сметка имал ограничено значение, защото, от една страна, не включвал никакъв член, засягащ реформата в армията, а от друга, не бил подписан от султана, който сметнал, че на първенците са дадени много предимства, и най-сетне, защото бил подписан само от четирима ръководители и големци, тъй като другите се оттеглили преди края на събранието, след като установили, че предложеният

текст ограничава личната им власт.

Докато се старае да осъществи споразумение между ръководителите на империята, Мустафа Байрактар прави усилия и да реорганизира военния корпус, създаден от Селим III, така наречения *низам-и джедид*. Той успява да събере 5000 души, но за да избегне опозицията и съпротивата на еничарите, назовава този корпус *секбан-и джедид* (или *сеймен-и джедид*, буквално: нов корпус на пазачите на кучета, по името на един бивш еничарски отряд). Много бързо броят на тези войници става 10 000 души, командувани от бившите офицери на *низам-и джедид*. Реформи се извършват и във флота. Предвидени са и реформи, засягащи еничарите, но султанът, опасявайки се, че те ще се възползуват от случая, за да се разбунтуват наново, значително ги ограничава. Проблемът, поставен от еничарите, ще бъде решен едва след осемнадесет години.

Всъщност Байрактар се смята за по-могъщ, отколкото е. Той дразни султана с авторитарното си и сурово държание, населението на столицата – с действията на своите привърженици, първенците от някои провинции (по специално в България) – с амбициите си, и еничарите – със създаването на *секбан-и джедид*. Те отново се разбунтуват и Мустафа Байрактар е убит (14 ноември 1808 г.). Бунтовниците поставят изисквания, но султанът реагира твърдо. Битките между еничарите и верните на владетеля войски продължават (15–16 ноември) и в тях намират смъртта си много цивилни жертви. Въпреки че на 17 ноември е направен компромис, предполагащ разпускането на корпуса на секбаните, еничарите нападат и убиват много от тях. Премахват и някои ръководители реформатори.

Махмуд II, който успял да спаси трона си, се убедил, че никакви реформи не са възможни, ако привържениците на една отживяла според него система стоят по местата си, независимо дали те са военни, държавни служители или представители на съдебно-религиозните среди. Той сметнал, че е необходимо да укрепи своята собствена власт, което щяло да доведе до укрепване на държавната власт. Но това можело да стане само ако правителството било в състояние да се облегне на такава военна сила и на такива ръководители, които са решени да защитават по-скоро държавата, отколкото собствените си привилегии. В близкото бъдеще и дума не можело да става да разчита на прекалено недисциплинираните еничари, нито на твърде обвързаните с провинциалните големци спахии. В замяна на това султанът имал на своя страна артилерията, чийто корпус бил неколкократно реорганизиран и подсилен през XVIII в., при Селим III и при собственото му управление, както и на флота, обновен от капудан пашата Хюсрев Мехмед паша, който заемал този пост от 1811 г. до 1818 г. и от 1822 г. до 1827 г.

В политическите среди противници на Махмуд II за обновлението на държавата били провинциалните големци и улемите. В борбата си сре-

щу първите той получил подкрепата на една от най-важните личности в империята, Мехмед Саид Халет ефенди, бивш посланик в Париж, но също така привърженик на стария режим, както и на засилването на централната власт, на еничарския корпус и на улемите. Всъщност той бил противник на всякаква модернизация. Срещу вторите Махмуд II имал поддръжката на някои османци, привърженици на отварянето към Запада, като например великия адмирал Хюсрев Мехмед паша, реис юл-кютабът (външния министър) Джаниб Мехмед Бесим ефенди, който заемал този пост от 1817 до 1821 г., и най-вече Мехмед Саид Галиб паша, решителен привърженик на реформите и отявлен противник на Халет ефенди, за чието отстраняване пряко допринесъл (ноември 1822 г.). От този момент Махмуд II поставил своите привърженици на отговорни постове в централното управление и в различните военни подразделения. Занапред султанът разполагал със средства, за да наложи необходимите реформи.

Мохамед (Мехмед) Али в Египет – пример за подражание?

В тази област султанът бил предшествуван от управителя на Египет Кавалалъ Мохамед Али (Мехмед Али). Назначен на този пост през юли 1805 г., четири години след френския поход, той трябвало да възстанови османската власт, разклатена от местните първенци – мамелюците, поддържани от англичаните. В крайна сметка той победил противниците си през март 1811 и междувременно разгромил вахабитите и им отнел Светите места през 1813 г. Вахабитите обаче щели да бъдат окончателно сломени при похода от 1818 до 1820 г.

В самия Египет Мехмед Али спечелил улемите, които били жертви на мамелюците. Осъзнал слабостта и трудностите на истанбулското правителство, подложено на различни превратности, той решил да превърне Египет едновременно в модел на модерна организация и бастион на собствената си власт, без обаче да отхвърли османския сюзеренитет. Като използувал компетентността на френските офицери и подофицери, останали в Египет след 1801 г., той се постарал да реформира армията. Но тъй като османските войници се показали крайно неподатливи за тази нова военна концепция, Мехмед Али потърсил друг път. Създаването на армейски корпус от типа на *низами джедид (низамие)*, съставен от войници, набирани в Кавказ или Черна Африка, се оказало много бързо непригодно, защото възпроизвеждало старата мамелюкска система. Вдъхновявайки се от френските и английските образци, той организирал „национална“ армия от египетски селяни, набирани чрез военна повинност и ръководени от чужди офицери, обучени и екипирани по западен модел (1823). Тази нова армия, предвождана от сина на Мехмед Али, Ибрахим паша, могла да покаже възможностите си на о. Крит, след това и в Гър-

ция, а по-късно в Сирия и даже в Анадола.

Мехмед Али модернизирал администрацията, развил експлоатацията на природните ресурси в Египет, въвел отглеждането на нови култури и създал нови промишлени отрасли, отворил египетското общество за външния свят, изпратил студенти в Европа, създал нова образователна система и улеснил появата на „национален" печат.

През първите двадесет и пет години от своето управление Мехмед Али извършил много повече реформи, отколкото султанът, и повел Египет по пътя на модернизацията. През 1830 г. той още не бил формулирал всичките си териториални и политически искания. Следващото десетилетие станало свидетел на неговите амбиции, победи и неуспехи. Въпреки всичко той успял да превърне Египет в наследствена монархия, различна от останалата част на Османската империя, но не напълно отделена от нея.

Махмуд II последвал примера му в различни области. Между тези двама държавници, които са най-значителните представители на еволюцията на ориенталския свят през първата третина на XIX в., имало известно съперничество по пътя към модернизацията.

Конфликти или реформи?

Договорът от Тилсит между Наполеон I и цар Александър накарал Англия да сключи споразумение за мир и сътрудничество с Османската империя (януари 1809). Войната между русите и османците се възобновила след неуспеха на преговорите в Яш поради териториалните искания на русите. Те завзели османските гарнизони в Дунавската област и насърчавали сърбите, водени от Карагеоргиевич, в борбата им за независимост (1810). В резултат на неуспешен поход на Балканите (1811) османците започнали мирни преговори с русите, които ги приели лесно поради нахлуването на Наполеон в Русия. Букурещкият договор (май 1812) върнал Молдова и Влашко на османците, докато русите взели Бесарабия, но предали завзетите територии в Кавказ и Черноморското крайбрежие. Те си възвърнали дипломатическите и търговските привилегии и защитата на православните християни и освен това накарали османците да признаят автономията на Сърбия.

Отдалечаването на заплахата от Русия позволило на Махмуд II да засили своята и държавната власт в балканските провинции, като отстрани аяните или като намали в значителна степен тяхното могъщество (1814–1820). Същото се наблюдава в Северен и Западен Анадол, където смъртта на важни местни първенци улеснила възстановяването на властта на управителите (1812–1817), както и в Ирак и Северна Сирия.

В Сърбия, която не получила желаната независимост, Карагеоргие-

вич с крайната си политика на единовластие настройва срещу себе си някои първенци, които посрещат със задоволство връщането на османците (октомври 1813). Докато Карагеоргиевич избягва в Унгария, един от неговите местни противници, Милош Обренович, е признат за княз на Централна Сърбия. Привърженик на преговорите с османците, Милош Обренович се оказва въвлечен в ново въстаническо движение (април 1815), което се възползува от развитието на събитията в Европа. В действителност поражението на Наполеон при Ватерло освобождава руските сили, които принуждават Махмуд II да превърне Сърбия във васално княжество, чийто княз е Обренович и което има свое Народно събрание и своя армия. Османците все пак са представени в Белград от свой управител и могат да поддържат гарнизони в различни точки на страната (1817). Едва през 1829 г. с Одринския договор османците предоставят пълна автономия на сърбите и Милош Обренович е признат за наследствен владетел. В замяна на това сърбите плащат годишен налог на османците и им позволяват да запазят няколко гранични гарнизони. Договорът от 1817 г. представлява ограничен, но резултатен етап от раздробяването на Османската империя, при който в по-голяма степен държавната власт се оттегля от една от провинциите.

По̀ на изток, в Иран, политическите събития са довели на власт нова династия, рода Каджар, който ще остане начело на страната от 1794 до 1925 г. В 1797 г. на трона се качва Фатх Али шах, чиято благосклонност си оспорват англичани и французи, докато русите се стремят към Кавказ (1800–1815). Подтикван от русите, след 1815 г. Фатх Али шах търси компенсации на запад и извършва нападения над Ирак, което кара Махмуд II да му обяви война (октомври 1820). Походът на османците е катастрофален, иранците завладяват Източен Анадол и напредват в Кюрдистан (1821–1822), но тежка холерна епидемия поразява иранската армия. В крайна сметка в Ерзурум е подписан договор (юли 1823), с който Фатх Али шах получава някои териториални предимства в граничната област и право за свободно движение и търговия на иранските търговци в Анадола. Постоянната руска заплаха в северната част на страната занапред ще спира всеки опит на иранските шахове за териториална експанзия в земите на османските султани, с които те ще останат в мир.

Първият опит на гърците за независимост е дело на поета Константин Ригас. Споменахме, че той основал патриотичното сдружение „Етерия“ и се впуснал в дейност, насочена срещу османците. Трагично завършилият през 1798 г. негов подвиг не бил забравен от гърците и „Етерията“ била възстановена малко преди Виенския конгрес, най-напред в Одеса (1814), след това в Константинопол, под името Общество на приятелите („Филики Етерия“). Оглавявано от видни фанариоти, то отначало се опитало да влезе във връзка с Карагеоргиевич, след това и с Тепе-

денли Али, но без положителни резултати. Членовете на обществото потърсили тогава подкрепата на русите и пожелали да поставят начело на организацията един грък от йонийските острови, Йоан Каподистриа, близък на царя, понеже бил негов министър на външните работи. След като той отказал, изборът паднал върху Александър Ипсиланти, фанариот и бивш хосподар на Влашко и адютант на царя. Обществото смятало да действува в Пелопонес във връзка с операциите, провеждани от сърбите. Но новият сръбски ръководител Милош Обренович бил склонен на преговори с турците, поради което Обществото и Ипсиланти решили да действуват в Молдовското и Влашкото княжество, където фанариотите контролирали администрацията и поддържали тесни връзки с местното духовенство. Освен това османските сили там били доста слаби, а и руските войски не били далече.

Бил подготвен същевременно план за въстание в Гърция, но то трябвало да избухне, когато османците щели да бъдат заети в Молдова и Влашко с отблъскването на нападението, организирано от Ипсиланти, и в Епир срещу Али паша. През февруари 1821 г. Ипсиланти преминава в Румъния и се опитва безуспешно да разбунтува православните християни срещу турците. Реакцията на османците е яростна. По същото време били свикани конгресите в Лейбах и Тропау, където членовете на Свещения съюз порицават въстаническите движения. Царят освобождава Ипсиланти, който, победен от турците, избягал в Унгария (юни 1821).

Малко преди това османците провеждат ожесточено нападение срещу Али от Янина и от август 1820 г. градът е обсаден. В крайна сметка Али се съгласява да се предаде, поставяйки условия, които османците отхвърлят. Той е убит на 24 януари 1822 г. и това поставя край на опитите за откъсване на Южна Албания и Епир и освобождава османските войски, които вече могат да действуват в Гърция срещу въстаниците.

Всъщност, разчитайки на действията на Ипсиланти и на Али паша в Янина, патриархът на Патра Германос провъзгласява на 25 март 1821 г. началото на освободителната война. Но тази война започва без никаква съгласуваност между Пелопонес и егейските острови и един от първите актове на въстаниците е клането на цивилното турско население в Морея и по-специално на мюсюлманите – жители на Триполица, през октомври 1821 г. От своя страна еничарите в Истанбул арестували и обесили православния патриарх и много други духовници, а в цялата империя започнал „лов на гърци". Въпреки че и двата лагера извършват големи жестокости, трябва да признаем, че западното обществено мнение реагирало само на кланетата на гърци, чиято кулминационна точка отбелязали убийствата в Хиос през април 1822 г. Нито един глас не се издигнал против кланетата на турци, напротив, в Европа се оформило движение на съчувствие към въстаниците.

А те, през първата фаза на въстанието, която продължила до 1823 г., успяват да поемат контрола върху по-голямата част от Пелопонес, известен брой острови в Егейско море и на север върху Коринтския залив, Мисолонги, Атина и Тива. През декември 1821 г. събранието на гръцките представители в Епидор провъзгласило независимостта на Гърция, публикувало Конституция, по модела на Конституцията, изработена от френската Директория, съставило правителство и избрало за председател Александър Маврокордато (12 януари 1822). Младото гръцко правителство бързо се сблъскало с враждебността на Теодор Колокотронис, който бил недоволен, че е отстранен от власт. Образуват се два лагера. Второ народно събрание, което заседавало в Астрос през 1822 г., отхвърля Колокотронис, но едва на края на 1824 г. тази вътрешна борба завършва в полза на Маврокордато и неговото правителство.

Неуспехът на реформите на Селим III, военните поражения и началото на процеса на откъсване на различни провинции свидетелствуват за необходимостта да се обновят институциите и основните сили на империята, да се възстанови властта на султана и да се повери управлението на държавата на хора, подготвени за новите идеи и способни да ги приложат. Не било обаче лесно да се води борба срещу традициите и привилегиите и да се промени начинът на мислене. Освен това султанът трябвало да разчита на поддръжката на най-влиятелните слоеве на обществото, като се започне от улемите, чиито симпатии той спечелил със силно религиозното си поведение, с насърчаване на традиционното образование, с издигането на ръководни места на най-сговорчивите от тях. В същото време еничарите загубили своя престиж, тъй като били неспособни да защищават империята и имали склонност към бунтове и грабеж. По примера на извършеното от Мехмед Али в Египет трябвало да се реформира армията и на първо място еничарският корпус.

На 12 юни 1826 се прави първи опит за преустройство със създаването на *ешкинджиян*, корпус от военни, подбрани от еничарските батальони на столицата, които трябвало да образуват ядрото на новата армия посредством някои предимства, но и с приспособяване към нови задължения. Два дни по-късно еничарите се разбунтували, плячкосали двореца на великия везир и настоявали за главите на реформаторите. Проявявайки енергия и решителност, Махмуд II получил подкрепата на артилеристите, на някои благосклонно настроени към реформата офицери и в крайна сметка и на улемите, които се разграничили от бунтовниците. На 15 юни по заповед на великия везир артилерията бомбардирала казармите, където се намирали еничарите. Голяма част от тях били убити. През следващите дни тези, които останали в столицата, били преследвани, арестувани и екзекутирани. Няколкото огнища на съпротива в провинцията също били бързо ликвидирани.

Вследствие на тези събития еничарският корпус официално бил премахнат, както и корпусът на спахиите, а предводителите на бекташкия орден, които ги поддържали и били смятани за вдъхновители на еничарския бунт срещу султана, били арестувани и екзекутирани (юли 1826 г). Също така били премахнати всички корпуси или органи, свързани в една или друга степен с еничарите. Тази радикална мярка била наименувана *вакаи хаирие* (щастливо събитие).

Малко по-късно било поставено началото на създаването на нова армия, командувана от един *сераскер* (главнокомандуващ). Опитите за обновление засягали също така и кавалерията, артилерията и другите военни части, които през 1827 г. образуват армията, наречена *асакир-и мансуре-и мухамедие* (победоносните войски на Мохамед). Флотът също бил обновен, военните и военно-морските инженерни училища получават нов тласък и през март 1827 г. е създадено Военномедицинско училище. За три години османската армия се превърнала в модерна армия, подготвена по европейски образец от чуждестранни инструктори. Липсвали обаче качествени кадри, единство и в известна степен достатъчна подготовка. Тези недостатъци се проявили по време на военните действия през следващата година срещу русите и египтяните.

Усилията за обновлението на османската държава не можели да се извършат без участието на влиятелните военни, цивилни и духовни среди. Още преди премахването на еничарския корпус Махмуд II успял да спечели за своята политика известен брой офицери, улеми и изтъкнати личности като Халет ефенди, Галиб паша, Ага Хюсеин паша и най-вече Хюсрев Мехмед паша, който имал възможността да наблюдава реформите, направени от Мехмед Али в египетската армия. Двама *шейх юлислями* подкрепили султана през този първи период на реформите – Сеид Абдул Вахаб ефенди (1821–1822) и Мустафа Асим (1818–1819 и 1823–1825). И двамата трябвало да се противопоставят на реакцията на улемите традиционалисти и консерватори, пред които понякога им се налагало да отстъпят. Въпреки това те дали възможност на султана да продължи политиката на обновление.

Тази политика изисквала съществени финансови средства, които трябвало да се намерят или като се открият нови ресурси, или като се преустроят старите. Част от имуществата и доходите на султанската хазна, които до този момент били предназначени за управляваните относително добре религиозни фондации, биват поверени за в бъдеще на едно Управление на религиозните фондации *(незарет-и евкаф)*, ръководено много стриктно и натоварено със задачата да внася в хазната приходите от тези фондации. Също така известен брой аренди, данъци и такси били иззети от техните ползуватели и предадени на една нова администрация, наречена *мукатаат хазинеси* (буквално Хазна на арендите),

която имала за задача да осигурява функционирането на финансите за новата армия. Същото се отнасяло и за флота. Друг вид данък, *русумати джихадие* (такси за свещената война), наложен върху магазините и пазарите, също допринесъл за финансирането на войската. Тези финансови мерки невинаги били добре приети, особено от улемите, които често пъти се оказвали лишени от значителни доходи, от селяните, които губели голяма част от своите доходи, и от търговците и занаятчиите, обложени с нов данък.

Но благодарение на всички тези мерки модернизацията на армията можела да обхване постепенно както артилерията, която не само заемала по-важно място в същинската войска, но и била реална поддръжка на правителството, така и службите, свързани с армията, като например производителите на оръжие, арсеналите и манифактуристите, обслужващи войската. И кавалерията на тимариотите също имала нужда от дълбока промяна, контрол и регистрация, но съпротивата на тимариотите била енергична. Само малка част от тях приемала новите норми (1828). Военните потребности принуждавали султана и вдъхновителя на това обновление Хюсрев паша да отложат тези преобразования. Същото се отнасяло и за нередовната войска, набирана сред номадското население на Румелия *(евлад-и фатихан)*. Тя била реорганизирана във войски, съставяни в селата, които трябвало да осигурят известен брой хора и финасова подкрепа. В нея участвували най-вече немюсюлманските жители на тези села (1828). Между 1822 и 1828 г. във флота също били направени промени благодарение на Хюсрев паша и на Топал Изет Мехмед паша. Военноморското училище, създадено от Селим III, е реорганизирано, като получава по-значителна роля, уточнена е йерархията на офицерите, моряците се подбират, а Военноморското инженерно училище е модернизирано. Морското поражение при Наварин (октомври 1827 г.) е пречка за тези усилия, но първоначалният тласък е даден и политиката на обновление продължава. Тя не можела незабавно да даде убедителни резултати, както се вижда от неуспехите срещу русите през 1828–1829 г. и срещу египтяните между 1832 и 1839 г.

КОНФЛИКТИТЕ (1821–1839)

Гърция: от въстание към независимост

През 1824 г., по време на борбата между двата гръцки рода, султан Махмуд II все още няма възможност да се намеси, за да възвърне властта си над страната. Тогава той се обръща към Мехмед Али, който се е проявил блестящо в Арабия и е повел Египет по пътя на модернизацията. Мехмед Али отговаря утвърдително при условие, че бъде признат за уп-

равител на Крит и Морея (заедно с Египет). Той изпраща войски, ръководени от сина му Ибрахим паша, които завладяват остров Крит, дебаркират в Морея (февруари 1825) и извоюват няколко победи над гръцките националисти, докато войските на султана след една година завземат Мисолонги (април 1825–април 1826). По всичко изглежда, че бунтът на гърците бързо ще бъде потушен.

Османските успехи разтревожили новия руски цар Николай I, който имал планове за православните страни (декември 1825). През март 1826 г. той отправя ултиматум на султана, за да го задължи да следва неговите намерения и да му отстъпи правото на протекция над Молдова, Влашко и Сърбия. Султанът отстъпва. Освен това той трябва да признае руския сюзеренитет над Кавказ и да разреши свободното движение на руските кораби в османски води (договор от Акерман, 7 октомври 1826 г.). В Истанбул се противопоставят два лагера: привържениците на войната, които не приемат отстъпки от страна на държавата, и тези, които искат да изчакат намесата на някоя европейска сила. В крайна сметка Махмуд II е склонен да пристъпи към потушаване на гръцкото въстание. През юни 1827 г. неговите войски завземат Атина.

През юли англичани, французи и руси образуват съюз, който заплашва с намеса в полза на гърците, ако султанът откаже всякакво посредничество, както и става. Един френско-английски флот се намесва, обкръжава в пристанището Наварин османския флот, към който са се присъединили и египетските сили. Един дребен конфликт поставя начало на битката, в която турско-египетският флот е разгромен и 8000 моряци и войници са убити (20 октомври 1827). Това събитие разпалва надеждите на гърците, изолира Ибрахим паша в Морея и най-вече дава възможност на Великите сили да се намесят в османската политика, като тази намеса също така е подкрепена на Запад от печата и общественото мнение, които изцяло са на страната на гърците.

Султанът се държи още по-твърдо и отказва всякакво посредничество. На 28 април 1828 г. Николай I му обявява война. Войските му настъпват едновременно в Източен Анадол (превземане на Карс, юли 1828, на Ерзурум, юли 1829), в Молдова, в Добруджа, в България (юни–октомври 1828) и в Тракия, където те завладяват Одрин (22 август 1829), докато Франция и Англия успяват да върнат Ибрахим паша в Египет и след като налагат ново гръцко правителство, ръководено от Янис Каподистрия, замислят създаването на автономна гръцка държава.

В края на краищата с Одринския договор (14 септември 1829), допълнен от Лондонската конференция (февруари 1830), Франция и Англия успяват да попречат на откъсването на европейските провинции от Османската империя в полза на Русия. И все пак независимостта на Гърция е провъзгласена и гарантирана от Великите сили, автономията на Сърбия,

Молдова и Влашко – призната. Бесарабия преминава в ръцете на русите, които получават търговски предимства и правото за преминаване през Проливите на своите търговски кораби.

Най-забележителният елемент от гръцко-турския конфликт безспорно е пряката намеса и на други Велики сили освен Русия и Австрия в османската политика. Походът на Бонапарт в Египет и последвалите го опити на Англия вече показали интереса на Франция и Англия към „Леванта", път към Индия и страните, разположени на Индийския океан. Ако този аспект продължава да присъствува, появяват се и други, а именно проникването на една или друга страна в Османската империя – отначало чрез присъствието на технически кадри, съветници и търговци, след това чрез създаването на клиенти както в Балканска Европа, така и в Близкия изток (в това отношение русите имат голяма преднина в крайдунавските провинции). Дипломатическите намеси, посредничествата на Франция или Англия са също така средства за оказване на влияние върху османската политика и за налагане на западни възгледи в областта на външните работи и вътрешното управление на държавата. *Танзиматът* (реформите) са непосредствен резултат от цялата тази дейност.

Западните амбиции не се ограничават само с Източното Средиземноморие. През юни 1830 г. французите дебаркират близо до столицата на Алжир с намерението да завладеят страната, която все още е османска провинция. Завоюването ще бъде дълго, но османската държава, заета в Египет, а после в Сирия и Ливан, не ще може да му попречи. Разпадането на Османската империя в действителност е започнало.

Война с Египет

В конфликта с Гърция египетският управител Мехмед Али загубил много. Флотът му бил разбит при Наварин и докато той се надявал да получи управлението на Крит и Морея, трябвало да ги напусне под натиска на французите и англичаните, без да получи нищо от султана в замяна на оказаната помощ. Като компенсация той му поискал управлението на Сирия, но Махмуд II отказал и му предложил Крит. Последвал отказът на Мехмед Али, който под различни предлози изпратил войските на Ибрахим паша в Палестина и Сирия. За по-малко от една година цяла Палестина, Ливан и провинция Дамаск били завзети от египтяните (ноември 1831–юни 1832). Тогава Махмуд отстранил Мехмед Али от поста му и подготвил поход срещу него. Османската армия била победена от Ибрахим паша в Северна Сирия. Но Мехмед Али не се възползувал от това предимство, надявайки се, че ще получи Сирия чрез преговори. Махмуд II отново отказал. Той подготвил нова армия под командуването на великия везир Решид Мехмед паша, което не попречило на Ибрахим па-

муд II отново отказал. Той подготвил нова армия под командуването на великия везир Решид Мехмед паша, което не попречило на Ибрахим паша да премине в Анадола, да превземе Кония (османската армия била победена недалеч от този град на 21 декември 1832 г). и да напредне до Кютахия (февруари 1833), възнамерявайки да стигне до Бурса.

Пред тази заплаха султанът помолил за помощ цар Николай I. Той отговорил положително, защото не желаел създаването на силна египетска държава в Близкия изток, която би могла да попречи на неговите стремежи към този регион. Но французите и англичаните се намесили, за да наложат договор между турци и египтяни, докато руските войски стоели по бреговете на Босфора, за да предпазят Истанбул от евентуално нападение. На 29 март 1833 г. в Кютахия бил подписан договор между турците и египтяните. Ибрахим паша ставал управител на Сирия, Силиция и Хеджаз, а Мехмед Али, потвърден като управител на Египет, получил и Крит. Този договор никак не удовлетворил Николай I. Оказвайки натиск върху султана и изтегляйки флота си от Босфора, той постигнал подписването на договора от Хюнкар Искелеси (8 юли 1833), който потвърждава Одринския договор, но най-вече предвижда затварянето на Проливите за всички военни кораби, като премахва всякаква френска или английска заплаха за Русия в Черно море.

Всъщност никой освен русите не бил доволен от тези договори. Махмуд II установил, че военните реформи не са дали очакваните резултати, и имал нужда от мир, за да продължи гражданските реформи. Той се постарал да се противопостави на политиката на Ибрахим паша, в съгласие с населението на Сирия, насърчавайки бунтовете. Англичаните искали да разхлабят връзките между турците и русите. Разтревожени от настъплението на Мехмед Али в Близкия изток и по-специално към Южна Арабия и Аден, както и от икономическото развитие на Египет, те се обявяват срещу него. От друга страна, французите го поддържат. Самият Мехмед Али не иска да се задоволи с автономия и се стреми към пълна независимост.

Периодът от 1835 до 1838 г. е мирен; Махмуд II укрепва армията си, сближава се с англичаните (договор от Балта Лиманъ, август 1838, осигуряващ им икономически изгоди). През април 1839 г. османските войски настъпват към Северна Сирия, но са разбити при Низибин (24 юни 1839) и турският флот капитулира при Александрия, докато англичаните завземат Аден. Махмуд II умира на 30 юни 1839, оставяйки на своя наследник Абдул Меджид трудна политическа ситуация.

През юли 1840 г. Великите сили, без Франция, изпращат на Мехмед Али ултиматум, който той отхвърля. Тогава френското правителство се намесва и задължава Мехмед Али да преговаря, още повече, че англичаните сериозно застрашават крайбрежието на Ливан и Александрия. В

ва той трябва да върне турската флота, да се откаже от Сирия и да ограничи армията си (ноември). Малко по-късно напуска Хеджаз доброволно и получава от султана признаване на властта си върху долината на Нил до Судан включително.

През юли 1841 г. Лондонският договор отменя договора от Хюнкар Искелеси, като уточнява, че преминаването през Проливите остава забранено за чуждестранните военни кораби, докато Портата не воюва (Конвенция за Проливите). В египетската криза османската държава отново губи, защото от нея се откъсва нова провинция, която все повече и повече ще се отделя, докато не бъде завладяна от англичаните (1882).

Водейки силна външна политика, Мехмед Али предприема модернизацията на Египет и засилва властта на правителството. Аграрната реформа отнема от мамелюците почти всичките им земи, които стават собственост на държавата. Тя от своя страна ги раздава на селяните. Същото става и със земите на вакъфите (неотчуждаеми имоти). Селяните трябвало да ги обработват според указанията на правителството, на което дават реколтата си. Това направлявано отгоре земеделие насърчило производството на дълговлакнест памук по инициатива на французина Жюмел, както и на някои експортни стоки.

Напредъкът на промишлеността не е толкова явен поради неумението на египтяните да ползуват новите технически средства. Трябвало да се прибягва до помощта на чужди специалисти. Египетската търговия късно била поставена под контрола на правителството, което се стремяло да премахне резултатите от капитулациите, но и в това отношение крайностите на централизираното управление понякога довеждали до неуспехи. В крайна сметка външната търговия се върнала към известен либерализъм, който облагодетелствувал чужденците и техните местни гръцки и сирийски посредници.

Успоредно с тези реформи Мехмед Али поел по пътя на преобразуване и модернизация на традиционната образователна система и предоставил на египетските интелектуалци възможността да общуват със западната култура, отначало с италианската, а после и с френската. Първите египетски интелектуалци пристигат във Франция през 1826 г., водени от Рифаа ал-Тахтави, който бил силно повлиян от този престой (1826-1831). Мехмед Али повикал и френски кадри – Клотбей за медицинските науки, полковник Сев (бъдещият Сюлейман паша) за армията, Линан дьо Белфон за язовирите и каналите. Духът на реформи и обновление, който съществува във Франция по това време, насърчава няколко привърженици на Сен Симон, начело с отец Анфантен, да опитат да разпространят своето учение в Египет. Техният опит е безуспешен, но няма съмнение, че вече са създадени тесни връзки със Запада и че Египет става ценна фигура в политическата и икономическата игра в Източното

Средиземноморие. Прокарването на Суецкия канал през 1869 г. е очевидно доказателство за това.

Международен натиск. Завладяването на Алжир

Последица от събитията, станали след края на XVIII в., е фактът, че не може да се изучава историята на Османската империя, без да се вземе предвид ролята на Великите сили. На опитите за руско настъпление към Средиземно море се противопоставя волята на англичаните да охраняват пътя за Индия, но също така и желанието на французите, които държат на своето място в този регион в името на предишното си присъствие и на покровителството на християнското население.

Този натиск на Великите сили се упражнява било пряко върху османското правителство, било косвено чрез помощта, оказвана на местните бунтове и въстания. Той се проявява под формата на войни и завладяване на територии, чийто краен резултат бива потвърден или не от договор. По един коварен понякога начин разпокъсването на империята става под предлог, че трябва да се защищават религиозните или етническите малцинства или дипломатическите и търговските интереси на една или друга Велика сила. След икономическата експанзия през XVII в., след политическата и предколониална експанзия през XVIII в. идва ред на териториалната експанзия, която се извършва в ущърб на най-близката, най-разнородната и най-нестабилната империя. В тези експанзионистични борби османското правителство е като пионка, която използуват според обстоятелствата и нуждите, но никога с цел да спечели. Руси, французи и англичани влизат в конкуренция, която понякога има сериозни дипломатически последици: Източният въпрос зависи единствено от западните сили.

Неуважението на Запада към османския сюзеренитет проличава ярко при завладяването на Алжир от французите. Провинция Алжир, зависима от Османската империя, се ползува подобно на другите Западни провинции (Тунис, Триполитания) с широка автономия, но официалните връзки между Алжир и Истанбул, въпреки че са сведени до минимум, продължават да съществуват. До XVIII в. включително корсарството било един от на-важните ресурси на алжирския дей, но острите понякога реакции на Великите сили ограничили тази дейност, заместена постепенно от по-нормален търговски обмен с различни държави. Така например алжирците доставили жито на Франция при Директорията, но френското правителство не платило тези доставки. По-късно отношенията между Алжир и Наполеонова Франция се влошават и френският дълг нараснал. Въпреки едно споразумение от 1817 г. и след това от 1820 г. отношенията не се подобряват и между двете страни съществува известно

раснал. Въпреки едно споразумение от 1817 г. и след това от 1820 г. отношенията не се подобряват и между двете страни съществува известно напрежение, при което първостепенна роля играе френският консул Дьовал. Към всичко това се прибавят и проблемите, свързани с френското присъствие по алжирското крайбрежие, в Беджая и Ла Кал, както и концесийните права на Африканската компания.

В политическия и икономически живот на Алжир се намесват и други Велики сили. Англичаните моментално заемат мястото на французите в търговията с жито в началото на XIX в., но неподновяването на договорите и отказът да се платят дълговете на Алжир към англичани и холандци довежда до бомбардирането на Алжир от англо-холандски флот (1816). През същата година Съединените щати успяват да наложат Алжир да не плаща годишен налог.През 1819 г. англо-френски флот блокира алжирския флот. През 1824 г. французите поддържат бунта на кабилите срещу град Алжир, а през 1827 г. флотът на дея е разгромен в битката при Наварин.

Повод за френското нахлуване в Алжир е един инцидент от 30 април 1827 г. между дея Хусейн и френския консул („ударът с ветрилото"). След скъсването на отношенията през юни 1827 г. стават няколко инцидента. Но най-важното е, че натискът на френските политически и икономически среди довежда до изпращането на армия, която да завладее Алжир. Първото дебаркиране на войските става на 14 юни 1830 г. На 5 юли дей Хусейн дей капитулира. Малко след това бейовете от Титери и Оран се подчиняват, докато беят на Константин отказва. По-късно френското нашествие се разраства, но Константин се съпротивлява. Беят на този град, хаджи Ахмад, напразно се опитва да се споразумее за своята победа както с французите, така и със султана. През 1837 г. Константин пада, но хаджи Ахмад продължава да се бори, като непрекъснато и безуспешно моли за помощ османския султан, който, зает с положението на Балканите и най-вече с конфликта с Египет, не може нищо да му предложи. Османската дипломация както в Париж, така и в Истанбул не може да се намеси ефикасно пред френското правителство.

В съседната провинция Тунис бейовете поддържат добри отношения с Истанбул до момента, когато султанът се намесва в Триполитания след сериозните събития в тази страна между 1832 и 1835 г. Причината е намерението на туниския бей Хусейн да я анексира. С отстраняването на династията на Караманлиите в Триполитания е възстановено прякото османско управление. При Ахмед бей (1837–1855) отношенията отново са напрегнати, тъй като Ахмед е поддържан от французите, които даже имали намерение да му предоставят облстта около Константин. Този проект не бил осъществен. Въпреки някои инциденти, даже и ако османско-туниските отношения понякога били доста напрегнати, османците

не желаели да изгубят властта си над Тунис в момент, когато в различни области и по-специално в Алжир били принудени да се откажат от своето господство. От своя страна тунизийците не искали да се лишат от този сюзеренитет, който въпреки всичко представлявал за тях известна гаранция по отношение на западните сили.

РЕФОРМИТЕ (1830–1839)

В никакъв случай не може да се поставят под съмнение реформаторските намерения на Махмуд II, нито способностите му да ги осъществи. В младежките си и юношеските си години той самият бил изживял толкова много събития, които понякога поставяли живота му в опасност, че не можел да позволи по-нататъшното разлагане на османското управление и анархията, в която потъвала държавата. Ако военните реформи били основни през първата част на неговото господство, втората част, от 1830 до 1839 г., била посветена преди всичко на „гражданските" реформи.

Действуващите лица

Тази воля за реформи не била присъща само на султана. Някои други личности твърдо споделят този възглед и трябва да се отбележи, че Махмуд II се осланя на тях през този период, когато също така стриктно спазва принципа на приемственост за основните постове. Така например от 1829 г. до 1839 г. има само двама велики везири – Решид Мехмед паша от 1829 г. до 1833 г. и Мехмед Емин Рауф паша от 1833 г. до 1839 г. – и двамата привърженици на реформите. Другите важни постове се заемат от сравнително млади хора, които са за обновлението на държавата поради лично осъзнаване на проблемите, поради образованието си или контактите с чуждестранните среди в столицата или в посолствата в Европа, където някои от тях били на служба като секретари и имали възможност да наблюдават отблизо функционирането на различните европейски държави.

Някои от тези хора наистина са оставили отпечатък върху този период. Вече споменахме ролята на Хюсрев Мехмед паша, най-възрастният от тях, който се посветил на обновлението на флота, а след 1826 г. и на реорганизацията на армията. Мехмед Саид Пертев паша, бил *реис юл-кютаб* (натоварен с външните работи) от 1827 г. до 1830 г., заместник на великия везир от 1831 г. до 1836 г. и министър на вътрешните работи от 1836 г. до смъртта си през 1837 г. Акиф паша бил *реис юл-кютаб* от 1832 г. до 1835 г., пръв министър на външните работи от 1835 до 1837 г. *(хариджие назири)* при създаването на това министерство, а и министър на вътрешните работи *(дахилие назири)* след 1837 г. Най-активен бил

(1836–1837), министър на външните работи (1837–1839), който след 1839 г. неколкократно ще бъде велик везир

Мустафа Решид паша има много точни идеи за необходимите реформи. Постовете, които заема в централната администрация, а после и в Министерството на външните работи му дават възможност да види недостатъците на системата, грешките, които трябва да се поправят, проблемите, които се поставят. Той познава примера на европейските страни. Постепенно става първата личност в държавата след султана. Неговото влияние е голямо, той има намерение задълбочено да упражнява своята дейност и по тази причина назначава на отговорни държавни постове свои хора, на които може да разчита. Той е човекът, който подготвя поредица от реформи, провъзгласени в Гюлханския *хатишериф* през 1839 г., и който предоставя тържествено на Великите сили този документ. Мустафа Решид паша безспорно е оставил своя отпечатък върху живота на държавата от 1834 до 1858 г., когато умира. Неговото дело било продължено от Мехмед Емин Али паша и Мехмед Фуад паша.

Нововъведенията

Въведените след 1830 г. реформи засягат на първо място централната и провинциалната администрация. Въпреки че някои от тях изглеждат чисто формални, всъщност става дума за истинска промяна на мирогледа, за чувствително преобразуване на структурите и функционирането на държавата, което засяга не само хората, но и навиците и самото схващане за държавата.

Централното управление, което свикнали да наричат Висока порта *(Баби али)*, е ръководено от великия везир, който за известно време взима титлата първи министър *(баш векил)*. Правителството се разделя на министерства и отдели. *Назърите* стават *векили* (министри). Вътрешните работи са в ресора на заместника на великия везир *(садарет кетхюдасъ)*, който през 1836 г. става *умур-у мюлкие назири* (директор на държавните дела), а после, през 1837 г. *векил-и дахилие* (министър на вътрешните работи); *незарет-и деави* (Дирекция на съдебните дела) става отначало *незарет-и адлие*, а после *векялет-и адлие* (Министерство на правосъдието). Финансовите дела (армейска хазна, султанска хазна, монети) са прегрупиране в *незарет-и умур-у малие*, по-късно *векялет-и малие* (Министерство на финансите). Външните работи, ръководени от *реис юл-кютаб,* през 1836 г. стават истинско министерство *(векалет-и хариджие)*, от което зависи и външната търговия (нови, модерни търговски договори са подписани с различни държави след 1836 г.) През 1838 г. е създаден Съвет за земеделие и търговия *(меджлис-и зираат ве туджарет)*, преобразуван в Съвет по общественото строителство *(ме-*

джлис-и нафиа), от който се отделя Министерството на търговията *(незарет-и туджарет)*.

Дейността на министерствата се разглежда и решава от Министерския съвет на султана *(меджлис-и хасс-и вюкеля)*, наричан също така *меджлис-и хасс* (Султански съвет) и *меджлис-и вюкеля* (Министерски съвет). През 1838 г. е създаден Съвет на Високата порта *(Дар-и хурайъ Баб-и али)*, който е натоварен с проучването на законопроектите.

Тези преобразования на централното управление са придружени с реформи, засягащи поданиците на империята; извършва се преброяване на населението и се прави поземлен кадастър предвид по-справедливо разпределение на данъците, по принцип определяни според доходите. Събирането на данъци вече не се извършва от арендатори, а от платени чиновници на централното правителство, така наречените *мухассил*, контролирани от провинциалните управители, които вече нямат никаква власт върху местните гарнизони, зависещи пряко от Истанбул. Но всички тези реформи се прилагат постепенно (провинцията Бурса или Худавендигяр са първите райони, където се изпробва новата система); преди всичко осъществяването им изисква персонал, който все още не съществува или не е достатъчно подготвен, особено в провинциите.

Поради това се извършват реформи, засягащи държавните служители, които през 1835 се разделят на три категории. граждански персонал (*кялемие*, дума, която малко по-късно е заменена с *мюлкие*), военен персонал *(сейфие)* и военно-съдебен персонал *(илмие)*, които зависят съответно от великия везир, от главнокомандуващия армията *(сераскер)* и от шейх юл-исляма. Въведена е деветстепенна йерархия сред тези служители, които вече не се наричат *кул* (слуга на султана), а *мемур* (чиновник) и получават определено от поста и ранга им възнаграждение. При провинение те могат да бъдат наказвани чрез прилагане на специфично законодателство *(джеза кануннамеси)*.

Към Министерството на външните работи е създадено Училище за преводачи и Бюро за преводи *(терджюме одасъ)*, където работят най-вече турци, а не гърци и откъдето ще излязат чиновници, мислещи по-новому, решени да приложат реформите. Също така се появява и първото училище за цивилни чиновници.

Армията, която не се проявила особено блестящо в боевете срещу войските на Мехмед Али, също е обект на нови реформи, вдъхновени и прилагани от чуждестранните съветници и технически кадри – руси, англичани, прусаци (сред които лейтенант фон Молтке). Не се срещат французи поради помощта, която Франция оказала на Мехмед Али. Армията, поставена единствено под командуването на сераскера, се нарича *асакир-и мунтазама* („организирани войски“, 1838); тя се състои от пехотни полкове *(алаи)*, от кавалерията, съставена от провинциалните пол-

кове, и от артилерията, подготвена от пруски специалисти. През 1833–1834 г. е създадена запасна войска *(редиф)*, мобилизирвана в случай на нужда, но която най-вече има за цел да осигури местното спокойствие на жителите. Сигурно е, че премахването на еничарския корпус било прието добре от по-голямата част от населението, което често ставало жертва не неговите изстъпления. Войниците от новата армия носят нова униформа – по-опростени шапки – фесове (видоизменена форма на туниските фесове), които заместват старите чалми. Всички, зависещи от армията служби – арсенали, оръжейни предприятия, различни фабрики, – са реорганизирани и модернизирани. През април 1839 военните финанси преминават под прякото управление на Министерството на финансите. Истинският резултат от всички тези мерки се вижда едва след 1839 г.

Градските служби, които някога принадлежали на еничарите, като пожарната команда и полицията, сега вече се числят към специализирани подразделения. *Мухтесибът*, бивш ръководител на полицията, получава титлата *ихтисаб агасъ* (1828) и става една от основните фигури в градовете. Той ръководи кварталните отговорници *(мухтар, кехая)* и по-късно получава като помощна институция един Съвет на старейшините, представящ различни градски прослойки (религиозни, етнически и икономически общности).

За да се приложат реформите на Махмуд II, били необходими чиновници, способни да ги разберат и осъществят на практика. Но подготовката на административните служители на султана до този момент била изцяло в ръцете на улемите и зависела от образованието, което те давали в медресетата или в училищата на двореца. Това обучение вече се оказва недостатъчно и непригодно. Необходимо е да се създаде нова образователна система, освободена от традициите и старите тромави методи, но светското образование не се приема добре от улемите. Трябвало да се действува на етапи. Първият етап бил създаването на училищата *рюхдие* (средни училища), предназначени за учениците, които след медресето желаели да се посветят на военна кариера. В тях те получавали по-отворено и по-специализирано образование в някои области. За онези, които били привлечени от административна служба, били създадени Училище с юридическо образование *(ектеб-и маариф-и адлие)* и Училище с литературно образование *(мектеб-и маариф-и едебие)*. Но до 1839 г. тези училища са малобройни и обучението не е на задоволително ниво поради липса на преподаватели.

Създадени са или са реорганизирани висши училища. Такъв е случаят с Медицинското училище *(тъбхане-и амире)*, към което през 1832 г. е добавено Хирургическо училище *(джерахане)* и което през 1839 г. се превръща в Султанско медицинско училище *(мектеб-и шахане-и тъбие)*. Военното инженерно училище е обновено през 1828 г. Заедно с

Морското инженерно училище са открити Училище за военни науки *(мектеб-и улум-у харбие)*, което ще стане по-късно Военно училище *(мектеб-и харбие)*, и Военномедицинско училище *(мектеб-и тъбие-и аскерие)*. Обратно на Мехмед Али, който изпраща във Франция група египетски студенти, ръководени от Рифаа ал-Тахтави, за да се обучат и усъвършенстват, Махмуд II не насърчава такава подготовка . Но тъй като след 1830 г. турските посолства отново се отварят, младите дипломати и децата на дипломатическия персонал учат във френски, английски и други училища и след завръщането си в Турция те са част от средите, които осъществяват реформите.

Не е възможно за десетина и даже за двадесетина години да се реформира една затънала в традиции и нехайство администрация, една образователна система, която не е направила никакво усилие да се приспособи към новите знания, една армия, чийто опит почива на остарели модели. И все пак е даден началният тласък, а реформаторите получават между другото подкрепата на нови фактори – пресата и общественото мнение.

Пресата и обществото

Не могат да се смятат за чисто османски френските вестници, първият от които е публикуван в Истанбул през 1795 г. с намесата на френския посланик и носи името *Bulletin des nouvelles* (Бюлетин за новините); вторият, *La Gazette francaise de Constantinople,* излизал през 1796 г. и третият *Le Mercure Oriental* – през 1797 г. Те изчезват много бързо. През 1824 г. се появява *Le Smyrneen*, последван през същата година от *Spectateur oriental*, а през 1828 от *Courrier de Smyrne*. Извън същинска Турция по време на френското присъствие в Египет в Кайро са публикувани между 1798 и 1801 г., *Courrier d'Egypte* и *Decade egyptienne*. Всички тези вестници са предназначени за френските читатели и съдържат някои новини от Франция, както и информации за тогавашния османски свят. Тяхната аудитория е много ограничена.

През 1829 г. Мехмед Али публикува в Кайро първият османски вестник *Векаи-и Мисрие* (Събитията в Египет). Следвайки неговия пример, Махмуд II решава да се издава на османски *Таквим-и Векаи* (Календар на събитията), чийто първи брой излиза на 1 ноември 1831 г. По принцип седмичник, той обнародва законите и постановленията, както и информира за основните събития във и извън империята. Няколко дни по-късно се появява и френско издание на този вестник под заглавието *Moniteur ottoman*. Този вестник има официален характер и появата на френско издание показва както влиянието на френския език, така и желанието на султана да спечели читатели сред чужденците в столицата, владеещи обикновено този език. На свой ред Мехмед Али публикува френ-

ско издание на своя вестник под заглавие *Moniteur egyptien* (1833). Естествено, разпространението на османските вестници в столицата е ограничено до много малък кръг хора. Тиражът е 5000 екземпляра за турското и 300 екземпляра за френското издание. Едва девет години по-късно, през 1840 г. се появява вторият османски вестник, *Джериде-и хавадис* (буквално Дневник на новините). Турската преса ще получи истинския си възход едва през втората половина на XIX в. И все пак това е значителна новост, която също свидетелствува за отварянето на османския свят. Но пресата засяга само една нищожна част от населението, най-вече в столицата и Смирна, двата основни търговски центъра на империята, и понякога в някои големи пристанищни градове, като например Бейрут.

Това отваряне към Запада постепенно се разширява и обхваща различни категории от населението, което подражава на султана. А той възприема европейския костюм, изоставя двореца „Топкапъ" и се премества в „Долмабахче" (1814), който е построен и мебелиран по западен образец (престрояват го през 1853 г.), вози се с кола, появява се публично и пътува из провинцията. Той учи френски, организира приеми и празници с помощта на Джузепе Доницети, брат на прочутия композитор, въвежда западната музика в Двора с концерти, балети, опери, а в армията – с военна музика по западен образец.

Следвайки този пример, правителственият персонал и първенците възприемат европейския костюм (който впрочем от 1829 г. е задължителен за чиновниците) и феса. Френският език става белег за култура. Той все повече и повече се разпространява сред елита, който при смъртта на Махмуд II все пак е доста малоброен. Но броят на чужденците в Истанбул нараства. Съветници, технически кадри, дипломати, търговци образуват една среда, която започват по-активно да посещават както висшите правителствени чиновници, така и големите търговци и столичните първенци. Все още не може да се говори за голяма еволюция в нравите, защото продължава да съществува традиционалистична среда, която се стреми да спре модернизацията и да запази религиозните и културните институции. Но пътят е отворен и след 1839 г. реформаторският устрем ще се засили, възползувайки се от един по-спокоен период в отношенията с Великите сили.

Гюлханският хатишериф

На 1 юли 1839 г. Махмуд II умира. Наследява го шестнадесетгодишният му син Абдул Меджид I, а Хюсрев Мехмед паша става велик везир. Преди смъртта си Махмуд възложил (именно на Мустафа Решид паша) изготвянето на текст, който излага проектираните реформи. Този текст е официално представен на 3 ноември 1839 г. и прочетен от Мустафа Ре-

шид паша пред най-висшите органи на държавата, духовните лица, икономическите ръководители и дипломатическия персонал. Това е така нареченият *хатишериф* или *хатихумаюн* (султанска харта) от Гюлхане, по името на мястото в „Топкапъ", където е бил представен на аудиторията.

Тази харта има множество аспекти: съдебен, финансов, административен и военен. В нея също така се обявява, че за в бъдеще всички поданици на империята са равни, без разлика на религия или националност, което противоречи на мюсюлманския закон. Всяко лице, което трябва да се яви пред правосъдието, ще бъде съдено според установения закон, а не повърхностно и без предварително следствие. Всеки ще плаща данъците пряко на държавата, пропорционално на богатството и доходите си. Отдаването на данъци под аренда е отменено. Всяко селище трябва да доставя военен контингент съобразно един предстоящ закон, а военната служба не може да превишава пет години.

Тези решения показват волята за промени у ръководителите на империята. Прочитането на текста пред представителите на държавата, на религиозните общности и Великите сили е един вид тържествено обещание, което потвърждава тази воля. Безспорно Османската империя вече се намира по пътя на еволюция, която следващите владетели, до Абдул Хамид II включително, ще се стараят да запълнят със значителни действия. Но тази еволюция не радва всички и особено Великите сили, които имат интерес от разпокъсването на империята. Множество препятствия ще бъдат поставени пред това преустройство и тази държава, която един руски дипломат ще нарече „болният човек на Европа", ще се окаже в ръцете на лекари, склонни да я уморят, а не да възвърнат силата и благоденствието ѝ.

Великите сили имат значителна отговорност за всичко, свързано с Източния въпрос, което не означава, че османската държава не е предоставила сама средствата, с които е била победена.

Селим III, а след това и Махмуд II искали да възстановят властта на правителството и да възвърнат престижа и величието на държавата. Особено Махмуд II проявява покровителственото си отношение спрямо мюсюлманските провинции на империята (с изключение на Алжир), засилва предишната централизация на властта и показва на европейците, чрез въвеждането на вдъхновени от Запада реформи, че Османската империя не е застинала в миналото си държава и че може да се модернизира.

На практика Махмуд II е бил принуден да се съобразява с реакционните сили (които удържали победа над Селим III), съзиращи в тези мерки посегателство върху принципите на исляма и османските традиции.

Негови поддръжници са малък брой хора, способни да приложат решенията му. Безпорно е, че опитите за реформи са намерили все още слаб отзвук и че те оказват влияние само върху някои административни среди в столицата. В провинциите въпреки някои мерки, като премахването на тимарите, нещата съвсем слабо се променят – освен в Египет – и структурите си остават същите като през XVIII в. Причината е, че правителството не разполага с образовани чиновници, способни да схванат смисъла на желаната от султана еволюция, а също така и че то не може да разпространи принципите на обновлението на империята из цялата страна и особено в мюсюлманските провинции посредством модерно образование и пресата (за момента почти несъществуваща).

Но усилието на Махмуд II не било напразно. Казвали са, че хатишерифът от Гюлхане бил до голяма степен наложен от европейските сили. Но ако не е имало предпоставки, той не би бил обнародван толкова бързо. Той не е цената, заплатена за уреждането на турско-египетския конфликт, а логичният резултат от една двадесетгодишна политика. Но отзвукът му вън от империята бил по-голям, отколкото вътре в нея, защото въпреки че новите административни и съдебни реформи били започнати, те не били изцяло приложени поради неучастието на населението – освен в някои малцинствени среди – и поради изключително малкия брой истински реформатори и враждебността на една част от властвуващите среди. Но всичко това не означава, че от начинанието на Махмуд II и неговите помощници не е имало никаква полза.

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА

ПЕРИОДЪТ НА РЕФОРМИТЕ (ТАНЗИМАТ) (1839–1878)

Пол ДЮМОН

Издаден на 3 ноември 1839 г., няколко месеца след възкачването на Абдул Меджид I на трона, султанският указ от Гюлхане отбелязва основен поврат в историята на Османската империя. Той представлява отправна точка на широка програма за реформи, които в продължение на няколко десетилетия ще разтърсят институционното, икономическото и обществено състояние на страната. Селим III и Махмуд II предпазливо поели по този път. Новият владетел Абдул Азиз (1861–1876) и неговите приемници Мурад V (1876) и Абдул Хамид II (1876–1909) смело ще се впуснат по него.

Известно под името *Танзимат* (множествено число на арабското съществително *танзим* – реорганизация, преустройство), това реформаторско движение, чиято кулминационна точка ще бъде издаването през 1876 г. на първата османска конституция, се опитва да отговори на един въпрос, който султаните и хората от тяхното обкръжение си задавали от много отдавна: „Как да се спаси империята?“ Предложеното решение се съдържа в няколко ключови думи: административна централизация, модернизация на държавния апарат, „западен“ обществен модел, светски (но с много ограничения) характер на правото и образованието. С очи, втренчени в Европа, османската държава търси своето спасение в копирането на европейските модели. Резултатите са поразяващи: в началото на управлението на Абдул Хамид тълпи закъснели романтици ще оплакват по примера на Пиер Лоти изчезването на тази стара Турция, жертва на вездесъщия и подобен на октопод модерен дух.

Но въпреки това реформите не ще успеят да предотвратят разпадането на империята. Подложена на апетитите на Великите сили, разяждана от появата на националните движения, брулена от вятъра на бунта и въстанията, тя преминава през поредица от кризи, люшкана от водовъртежа на Източния въпрос. Конфликтът с Египет, наследен от Абдул Меджид, е само първият от дълга поредица огнища на напрежение – в Ливан, Крит, на Баканите и другаде, – които непрестанно отслабват тази държава, наречена малко по-късно „болния човек“. С други думи, периодът

на реформите не е само период на обновлението. Той се характеризира и с големи неуспехи.

РЕФОРМАТОРИТЕ

Периодът на *Танзимат* често е представян като революция отгоре. Терминът революция със сигурност може да се дискутира, освен ако не се възприеме в най-широк смисъл. В замяна на това е безспорно, че реформите са били осъществени по инициатива на доста ограничена група хора. Няма съмнение, че натискът на „цивилизаторски" настроените сили и процесите в османското общество са изиграли някаква роля в насоката, поета от Турция след 1839 г. Но и без дейността на двореца и на Високата порта нещата вероятно са щели да се развият по друг начин или поне с различен ритъм.

Султани и паши

Ролята на султаните в реформаторските процеси заслужава да бъде особено подчертана. Нито Абдул Меджид, нито неговите приемници са марионетни принцове, които се задоволяват да пуснат в ход решенията, взети в канцеларите на великите везири. По подобие на европейските владетели реформатори – сред които Петър Велики е най-яркият пример – те участвуват в дейността на правителството, подкрепят я и при случай я ръководят. Разбира се, монархът от епохата на Танзимата все още много прилича на своите предшественици на османския трон. Той участвува в пищните процесии на *селямлък*, следва протокола на дворцовите церемонии, омайва народа с разходките си из столицата, приема посланици... Но със силно повлияното си от европейската мода облекло, с начина си на живот, с виждането си за ролята, която има начело на държавата, той в същото време красноречиво олицетворява духа на времето. А този дух се състои от модернизъм, реализъм, отвореност към идеите на прогреса. Модерният султан води съществуване, което може да се сравни с живота на европейските владетели. Той открива казарми и училища, обича да се огражда с произведения на изкуството, дошли от Париж и Виена, присъствува на заседанията на Министерския съвет, изслушва експерти, явява се пред поданиците си, окичен със западноевропейски ордени. Абдул Азиз даже ще предприеме през 1867 г. пътешествие из Европа – безпрецедентен факт в историята на империята.

Още от ранно детство наследниците на Махмуд II са възпитани за този нов начин на управление. При идването си на власт осемнадесетгодишният Абдул Меджид I може да се похвали с приемливо владеене на френски език и с относително изискано възпитание, включващо в еднак-

ва степен изучаване на изкуствата и науките. Брат му Абдул Азиз, който ще го наследи през 1861 г., има по-недодялан темперамент, обича спорта, лова и се интересува от животновъдство. Това не му пречи да претендира, дори повече от брат си, за европеизъм и да работи енергично за осъществяването на реформите.

Може би Мурад V, чието управление продължава само няколко месеца (юни–август 1876 г.), е бил най-добре подготвен за ролята на принц реформатор. Най-възрастен син на Абдул Меджид, той подобно на баща си получава разностранно образование, включващо между другото уроци по френски и по западноевропейска музика. Когато пораства, взима участие в пътешествията на Абдул Азиз и по-специално в прословутата му обиколка из Европа, която отвежда османския владетел в Париж и Лондон. Много рано той има възможността да се възползува от съветите и мненията на един приятелски кръг от интелектуалци, делови хора, офицери, висши чиновници... През 1872 г. той даже пожелава да бъде въведен в тайните на франкмасонството. Изключително показателен е фактът, че за инициацията си той избира ложата на Великия изток на Франция. Да заложиш на френското франкмасонство в тази епоха означава не само да избереш рационализма, духа на Волтер, идеалите на Великата френска революция, но и да поемеш риска дълбоко да шокираш мюсюлманския свят.

Единствено Абдул Хамид II, брат и наследник на Мурад V, сякаш прави изключение от тази галерия от модерни владетели. Потомството е запазило за него образ на кръвожаден тиранин, който живее заобиколен с полицаи и шпиони. И все пак „кървавият султан" е излязъл от същия калъп, както и неговите предшественици. Ученолюбиво детство и младост, прекарана в дълги разговори с неговите близки, са го превърнали в принц, който се интересува от света и осъзнава многобройните проблеми на държавата. Когато в края на лятото на 1876 г. заема мястото на Мурад, той е най-горещият привърженик на модернизацията. Фактът, че много бързо обръща гръб на политическия либерализъм, за да се ориентира към все по-авторитарни методи на управление, не променя същността на нещата. При неговото управление, което, от друга страна, е многократно опетнено, периодът на *Танзимат* достига апогея си.

Ако наследниците на Махмуд II съумяват да се заемат с реформите, превръщайки двореца във все по-активно огнище на модернизацията, трябва все пак да признаем, че първоначалният импулс често идва от министерските канцеларии на Високата порта. Докато султаните старателно играят ролята си на витрина на реформите, в министерствата се изграждат проекти, събират се комисии, пишат се постановления. Везирите, които ръководят цялата тази дейност, заемат в осъществяването на нововъденията място, което е почти толкова забележително, колкото и

ролята на султаните, на които служат.

Сред главните радетели на реформаторското движение трябва да спомена на първо място Мустафа Решид паша (1800–1858), вдъхновителят на султанския указ от Гюлхане. Считан за баща на *Танзимата*, тази ключова личност на модерните времена се е формирала по същия начин, както и други държавници от онова време. Произлязъл от доста скромно семейство – баща му бил администратор на едно от благочестивите учреждения на султан Баязид II, – той отначало започва да учи теология. След това благодарение на подкрепата на своя чичо Сеид Али паша е назначен за секретар на Високата порта. От този момент не му остава нищо друго, освен да изкачва едно по едно различните стъпала, които водят към най-високите постове в държавата. През 1832 г. той е първи секретар на *амеди*, служба, която отговаряла за вътрешните и външните работи на империята. Две години по-късно той е изпратен като посланик в Париж, първи етап от една дипломатическа кариера, чийто най-забележителен момент бил престоят му в Лондон. През 1837 г. е назначен за министър на външните работи. Той ще трябва да чака до 1846 г., за да поеме поста велик везир, но от този момент ще стане най-видният служител на Високата порта, където се отличава преди всичко с постоянството си при провеждането и на най-смелите реформи. Главните му достойнства са владеенето на френски език и доброто познаване на европейските проблеми. По време на дейността си като посланик той е възприел най-модерните идеи отчасти чрез франкмасонството, чийто усърден пропагандатор става при завръщането си в Турция. Провъзгласяването на султанския указ от Гюлхане в началото на управлението на Абдул Меджид го превръща в основна фигура на *Танзимата*. Въпреки това кариерата му била доста неравна и зависима от политическата конюнктура, настроенията на владетеля, интригите. Когато умрял през 1858 г., той вече пет пъти бил везир, имал няколко мисии в чужбина и на два пъти за отосително продължителен период бил министър на външните работи.

Биографиите на останалите водачи на реформите – Мехмед Емин Али паша (1815-1871), Мехмед Фуад паша (1815–1869), Мидхат паша (1822–1884) – много приличат на житейския път на Мустафа паша: религиозно образование на младини, период на стаж в нисшите ешелони на османската бюрокрация, един или няколко престоя в Европа, различни административни служби и най-сетне навлизане в ръководните сфери, най-често през Министерството на външните работи. Във всички случаи успехът преминава през контакт със Запада. Но класическото образование – в случая образованието в религиозните училища – изглежда, също е допринесло за успеха на реформаторите. Макар че очите им са обърнати към Европа, те здраво са пуснали корени в древната култура и уважението – дори и ако е само външно – към традиционните цен-

ности ги предпазва от неразумни действия.

След Мустафа Решид може би Мехмед Емин Али паша изиграл най-активна роля в осъществяването на реформите. Във всеки случай именно той се е оказал най-дълго време начело на тази дейност. Син на истанбулски търговец, той много бързо се издигнал. Назначен на служба при Портата едва двадесетгодишен, само за десет години успял да стане посланик в Лондон (1841) благодарение на дарбата си за чужди езици. От тази дата неговата кариера се среща с кариерата на Мустафа Решид. Той го замества като министър на външните работи или като велик везир, пост, който и той ще заема с някои прекъсвания от 1852 до 1871 г. Името на Мустафа Решид се свързва с провъзгласяването на указа от Гюлхане. Али паша ще бъде един от създателите на друг също толкова важен документ – *хатихумаюн* (султански указ) от 1856 г., нова програма за реформи, провъзгласена от султан Абдул Меджид малко след края на Кримската война. Той ще бъде и един от главните участници във Висшия съвет по реформите *(Меджис-и Али-и Танзимат)*, създаден през 1854 г., за да контролира и развива новаторските действия.

Съвременник на Али паша и един от най-близките му сътрудници, Мехмед Фуад паша имал не толкова бърза, но също така блестяща кариера. Произлязъл от семейство на улеми, той отначало се насочил към медицината и след като получил съответното образование, бил назначен в медицинския корпус на армията. Много бързо обаче владеенето на френски език му позволило да смени своята ориентация. Решаващо събитие в неговия живот било постъпването му през 1837 г. в Бюрото за преводи *(Терджюме одасъ)* при Високата порта, създадено малко преди това от Махмуд II, което било истински инкубатор за държавници. През 1840 г. той е назначен за драгоман при Османското посолство в Лондон. Това е началото на един дълъг път, който след дванадесет години ще му даде възможност с помощта на Али паша да поеме поста министър на външните работи. За в бъдеще той е част от групата, която ръководи империята. Назначаван неколкократно за велик везир, член на Висшия съвет по реформите, чийто председател ще бъде за няколко години, до смъртта си през 1869 г. той ще играе ролята на алтер его на Али паша, споделяйки с него почести и постове, заместващи го всеки път, когато изпадне в немилост, но продължавайки твърдо една и съща политика на институционално, икономическо и социално обновление.

Последният от големите реформатори на тази епоха, Мидхат паша, единствено се различава от своите предшественици по пътя, който ще го доведе до най-високите постове в държавата. Естествено, в биографията му се срещаме с факти, в които няма нищо необичайно: детство, прекарано в религиозни училища, юношество, което се характеризира с получаването на дребна служба във великото везирство, начало на карие-

ра, съпроводена с неколкомесечно пътуване из Европа. Но докато Мустафа Решид, Али и Фуад се насочили към дипломацията, Мидхат паша изкачил стъпалата на властта, изявявайки се в провинциалната администрация. След като заема няколко второстепенни постове, през 1861 г. е назначен за управител на Нишката провинция. Три години по-късно идва признанието. Поверяват му Дунавската провинция, която практически включва голяма част от съвременна България, и му дават свободата да прилага всички необходими реформи. Тук и в Багдад, където ще бъде преместен през 1869 г., той ще съумее да докаже своите изключителни административни способности, отличавайки се като един от най-надеждните дейци на османската централизация. След това почестите и званията се редуват с ускорен ритъм. През 1872 г. султан Абдул Азиз даже го поставя за известно време начело на османското правителство. Но едва през 1876 г., когато става велик везир на Абдул Хамид II, той успява да осъществи целта, която заедно с няколко други личности си е поставил – приемането на Конституция.

С Мидхат паша образът на османския реформатор безспорно се обогатява с ново измерение – връзката с това, което бихме нарекли дълбинната структура на империята. Дейността на Мустафа Решид и на другите дейци на *Танзимата* била водена от тяхното очарование от европейската цивилизация. За тях реформиране означавало внасяне от Запад на рецепти, които там са доказали ефикасността си. За бащата на Конституцията от 1876 г. то било тясно свързано и с вслушване в гласа на провинциите. Всъщност и Мустафа Решид, и Али и Фуад знаели, че оцеляването на империята преминава през решаването и на провинциалните проблеми. Всеки от тях е взел множество мерки за възраждането на провинциалния свят. Но Мидхат паша е първият от големите реформатори, който е превърнал този свят в привилегирована лаборатория на *Танзимата*.

Книжовници и идеолози

Макар че инициативата за реформите идва най-вече от двореца и министерските канцеларии, интелектулаците не остават бездейни. Периодът на Танзимата се характеризира с появата на цяла плеяда книжовници, които постепенно овладяват литературните форми, заимствувани от Запада – роман, театър, философско есе, журналистика, – и използуват тези изразни средства, за да критикуват, полемизират, поучават управляващите и да образоват читателите. Бихме могли да си помислим, че те до голяма степен напомнят мухата от прочутата басня на Лафонтен[82]. Ни най-малко. Ако колата на реформите напредва, това се дължи и на тях. Чрез ентусиазма, с който прославят западната цивилизация, чрез страстното си желание за все по-смели промени те успешно допринасят за

осъществяването на напредъка.

Новата интелигенция се изразява най-вече чрез пресата, която започва да се развива след 1840 г. Повечето етнически и религозни общности в империята имат свои вестници. На различни езици те проповядват една и съща вяра в прогреса и се позовават на едни и същи идеали за справедливост и братство. Но тук-там постепенно се появяват и определено подривни, близки до национализма теми. Из цялата страна се умножават апостолите на възраждането на местните езици и култури, които понякога ще стигат до искането за установяване на административна автономия, зачитаща местните особености в провинциите със смесено население.

Заедно с вестниците театърът също ще изиграе значителна роля. Отначало става дума за изцяло заимствуван от Европа театър. Превеждат се Шилер, Виктор Юго, адаптира се Молиер. По този начин зрителите се сближават със социалната сатира и с темите на буржоазната драма. Към края на управлението на Абдул Меджид се създава и османски репертоар, представян отначало от арменски трупи, а по-късно от състави, включващи няколко артисти мюсюлмани. Тези пиеси, които много често изцяло копират някои успешни представления по европейските сцени, разказват за благата на западната цивилизация, защищават европейските идеи и начини на живот и успоредно с това възхваляват някои принципи като обичта към родината, чувството за чест, любовта към свободата и справедливостта. Но това оглеждане в огледалото на Запада далеч не е придружено от безкритично възхищение. Много театрални произведения не се поколебават да осмеят маниаците на европеизацията, които, без да разсъждават, са готови да възприемат новата мода. Подобно на големите архитекти на *Танзимата,* драматурзите от тази епоха са хора на синтеза. Въпреки че се надсмиват на някогашните нрави, те си остават здраво свързани с традиционните ценности.

Любопитно е, че главното изразно средство на европейската литература от този период – романът – ще се появи в арсенала на османските писатели едва към 1870 г. И тук се започва с преводи: *Телемах* на Фенелон (преведен на турски през 1859 г.), *Клетниците* на Виктор Юго (1862), *Робинзон Крузо* на Даниел Дефо (1864), *Микромегас* на Волтер (1871). Имитации на тези модели, първите опити в областта на романа през периода на реформите със сигурност не са шедьоври. До голяма степен те са наситени с наивност и плачлив сантиментализъм. Но въпреки това, успешно защищавайки модерната цивилизация, те изпълняват много добре педагогическата си функция. Този жанр привилегирова отношението между двата пола и с удоволствие се занимава с проблема за еманципацията на жената. Но много произведения отиват по-далеч и се опитват да обхванат броженията на едно общество, разкъсвано между Запада и Изтока.

Три имена заемат особено важно място сред пионерите на новата литература: Мюниф паша (1828–1910), Ибрахим Шинаси (1826–1871) и Зия паша (1825–1880). Първият, главен редактор на *Джериде-и Хавадис*, е сред бащите на османската журналистика. Като повечето публицисти от тази епоха, той се интересувал от всичко – право, икономика, литература, философия – и се посветил на разпространението на западното знание с цялата страст на самообразовалия се човек. Неговото най-забележително творение е един сборник с преведени диалози от Фенелон, Фонтьонел и Волтер. Издадено през 1859 г., това произведение придобива наистина революционен характер. Един вид антология на новите идеи, то предлага на османската интелигенция различни теми за размисъл: човешката природа, понятието отечество или моралните основи на обществото, които дотогава никога не били третирани по този начин. Мюниф паша е забележителен и с това, че през 1862 г. основал Османското научно общество и неговия орган *Меджмуа-и Фюнун*. През няколкото години, докато излиза, това списание изиграло за Турция същата роля, каквато има Френската енциклопедия през XVIII в. То не служело само за пропагандиране на известно количество знания, а представлявало по същество една от първите лаборатории на позитивната мисъл в Османската империя.

Съвременници на Мюниф паша, Ибрахим Шинаси и Зия паша също посветили на журналистиката голяма част от своя живот. Те превърнали уводната статия в привилегировано оръжие в борбата си за обновление на страната. Техните житейски съдби имат много общи черти. И двамата упорито са се борили за реформите. И двамата не са се поколебали да подложат на критика режима на великите везири на Абдул Азиз – Али и Фуад, които считали за прекалено консервативни. И двамата, най-сетне, опитали на гърба си мълниите на властта, заплащайки с дългогодишно изгнание критиките си по адрес на правителството. Но едно нещо ги разделя: отношението им към ислямската традиция. Възторжен привърженик на философията на Просвещението, Шинаси толкова рядко се позовава на исляма, че понякога създава впечатлението, че му е обърнал гръб. Обратно, Зия черпи голяма част от своето вдъхновение от мюсюлманската мистична мисъл, което го превръща в един от най-проблематичните певци на османската модерност. Но не един парадокс е характерен за интелектуалците от перода на *Танзимата*. Един и същ човек – такъв е случаят със Зия – може да изпитва най-голямо недоверие към западните модели и същевременно да се отличи като един от най-яростните защитници на новите идеи.

Водачи на политическите и литературните спорове, Шинаси и Зия оказали значително влияние върху османската интелигенция при управлението на Абдул Азиз. Но техният по-млад събрат Намък Кемал

(1840–1888) щял да се прослави като най-представителния писател на *Танзимата*. Най-представителен, но и най-талантлив и най-плодовит, той е написал романи, пиеси и най-вече е създал богата журналистическа продукция, където отново се срещат, но много по-убедително изразени, всички идеи на епохата.

Издаван между 1871 и 1873 г., вестник *Ибрет* е главният разпространител на неговата изобилна проза. Но Намък Кемал вече е доказал таланта си във вестник *Тасвир-и Ефкар*, основан през 1862 г. от Шинаси, и в десетина други печатни органи. Най-забележителният епизод от неговия бурен творчески път е участието му в края на 1860 г. във вестник *Хюриет*, издаван в Лондон със сътрудничеството на Зия паша и някои други журналисти. Тук, в изгнание, интелектуалецът дисидент, далеч от натиска на Портата, ще има възможност да наточи оръжието си и да създаде една не напълно прозрачна, но страстна и пламенна проза, един запас от подривни идеи, целящи либерализация на режима и институциите.

В статиите си, както и в чисто литературните си произведения Намък Кемал се проявява преди всичко като пламенен защитник на идеята за свобода. Възприемайки един от основните принципи на Декларацията за правата на човека, той е от първите интелектуалци от своето поколение, който твърди, че човек е роден свободен и че тази свобода му е „толкова необходима, колкото и храната". В прочута статия във в. *Ибрет*, отпечатана по време, когато режимът на Абдул Азиз засилил натиска си върху интелектуалиците, той не се поколебава да заяви още по-категорично: „Право и целт на човека е не само да живее, но да живее свободно."

Произлязъл от семейство, захранено с ислямски мистицизъм, като добър мюсюлманин Намък Кемал счита тази свобода за дар от Бога. Но той настойчиво подчертава, че обществото и по-специално държавата, която оглавява общественото и политическо здание, е призвана да издава такива закони, че да гарантира на всеки зачитането на основните му права и успоредно с това равенството пред закона. През 60-те и 70-те години на XIX в. още е много рано един толкова свързан с исляма човек като Намък Кемал да си представи чисто светско, независимо от шериата право. Но той поне е съумял да каже, и то много красноречиво, че модерното общество не може да се приспособи към произвола и неправдата, че функционирането на обществения организъм трябва да зависи от общи правила, признати от всички и прилагани към всички, независимо от ранга, етническата или религиозната принадлежност.

Ако Кемал в своите пледоарии за правозащитна държава на драго сърце се позовава на исляма, той върши това още по-настойчиво, когато иска стриктно разделяне на властите и въвеждане на конституционен режим в Османската империя, който да предложи на гражданското общество възможността да изказва своите стремежи и желания. Заемайки

от ислямските институции понятието *мешверет* (допитване до общността), той не се поколебава да твърди, че идеята за представително управление е заложена в мюсюлманската традиция и трябва само да бъде съживена, за да отговори напълно на изискванията на модерната държава. Но под прикритието на едно такова завръщане към традицията всъщност става дума за премахване на абсолютизма и за прилагане на либерална програма, чийто основен стълб ще бъде конституционната монархия. Моделът, който Намък Кемал има предвид, не е чак толкова еретичен – това е Конституцията на Втората империя, която Наполеон III дал на Франция – фина смесица от автократична власт и представителни органи. Като отхвърля други, по-радикални системи, Намък очевидно иска да играе с картата на модерността. Но истина е, че неговият войнствен конституционализъм е зареден с политически сътресения, които могат да доведат само до омаловажаването и даже до изчезването на османската монархия.

Всичко това не можело да не тревожи султана и неговите министри. Те се уплашили още повече, когато Намък Кемал и няколко либерални интелектуалци, сред които се нареждат Зия паша, египетският принц Мустафа Фазъл (1829–1875) и публицистът Али Суави (1838–1878), образували през 1865 г. своеобразно тайно общество по модела на карбонарите, което имало за цел да разпространява нови идеи. Тази група, която много скоро била наречена „Млади османци" по подобие на вече съществувалите „Млада Италия" или „Млада Германия", имала едно основно оръжие – красноречието на книжовниците, които я съставяли. Но в случая това оръжие било опасно. Високата порта скоро била подложена на постоянни критики и искания. Борбата между тези бунтари и властта постепенно така се ожесточила, че правителството било принудено да вземе най-строги мерки.

Искрата била запалена от публикуваното през 1867 г. отворено писмо до султана от един от главните дейци на младоосманското движение, Мустафа Фазъл паша. В този памфлет, издаден в няколко десетки хиляди екземпляра и разпространен из цялата империя, египетският принц безпощадно изобличавал нехайството на властта и предлагал осъществяването на програма за реформи, в която на първо място стояло искането за въвеждането на конституционна монархия. Великият везир Али паша реагирал незабавно на тези искания: Али Суави, Намък Кемал, Зия и някои други трябвало да избират между неопределени синекурни длъжности в далечните провинции или изгнание в Европа. За младоосманците петте години, прекарани извън империята, били години на съзряване. В европейските столици, където се озовали, те продължили още по-неуморимо своята пропаганда срещу османската автокрация. Но там те най-вече усвоили идеи, техники, стилове на живот, за които дотогава

имали само книжни познания. Естествено, този пряк контакт със западния свят само увеличил силата и убедителността на техните творби.

Изпъстрена с прошки и нови изгнания, войната между правителството и младоосманците продължила до идването на Абдул Хамид II на трона. Това бил странен двубой, който по-скоро се отнасял до средствата, които трябва да се използуват, отколкото до крайната цел. И наистина по същество либералната интелигенция и пашите реформатори, с които тя се сблъсквала, преследвали една и съща цел: да се излекува „болният човек", като му се даде голяма доза политически идеи, културни ценности и технически нововъведения, взети от Запада. И все пак колко голяма трябвало да бъде тази доза? Като хора на властта, султанът и неговите министри били склонни да си правят гаргара с либерални прокламации, но се страхували от прекалено много отстъпки. Обратно, жадните за свобода и справедливост младоосманци смятали, че само представителният режим е в състояние да осъществи техните искания. Струвало им се невъзможно да се задоволят с авторитарния реформизъм, който бил достатъчен за правителството.

В тази конфронтация между два раздалечаващи се подхода към *Танзимата* държавният апарат щял да има (но само временно) последната дума. Фактически Конституцията, която желаели младоосманците, била провъзгласена веднага след идването на Абдул Хамид на власт, за да бъде незабавно суспендирана и оставена настрани. Значи ли това, че борбата на Намък Кемал и неговите сподвижници е била напразна? Фактът, че младоосманците не успели да получат от властта въвеждането на траен представителен режим, безспорно представлява неуспех. Но в замяна на това тяхна заслуга е мобилизацията на част от общественото мнение в полза на новите идеи. Очевидно нито Шинаси, нито Зия, нито Кемал са били тънки политици. Но те се оказали добри педагози.

Анонимните автори на реформата

Султани, велики везири, идеолози, прочути книжовници... Това са звездите на *Танзимата*. До тях се нареждат анонимните реформатори – чиновници, експерти, юристи, технически кадри, офицери от новата армия, преподаватели, членове на различни консултативни комисии, всички онези, които са учавствували в изработването или в осъществяването на проектите за реформи, всички онези, които от единия до другия край на империята са допринесли за разпространяването на османската модернизация. За да обхванем тези анонимни кадри на реформата, можем например да се обърнем към многобройните масонски ложи, които разцъфтели из империята след управлението на Абдул Меджид, и да прегледаме списъка на членовете им. Безспорно, колкото и активно да изглежда,

османското франкмасонство не може да се сравни със западното франкмасонство от същата епоха, което е истинска църква на новия дух. То само рядко играло политическа роля и учавствувало в политическите вълнения като допълнителна сила. И все пак то представлява една от най-значителните прояви на обществения и културен кипеж, причинен от *Танзимата*.

Да се спрем на един случай – ложата на Съюза на Изтока, основана в Истанбул през 1863 г. Свързан с Великия изток на Франция, този цех е поставен, както посочва и името му, под знака на една от водещите идеи на *Танзимата* – братското съжителство, разбирателството между расите. През 1869 г. той наброявал 143 членове, принадлежащи към различни слоеве на османското общество. Между тези новоприети членове се забелязва присъствие на доста французи и на няколко поданици на други държави, дошли да опитат късмета си в Ориента като майстори на луксозни изделия, банкери, търговци; има и един адвокат – Луи Амиабл, известна фигура на френското франкмасонство. Но ложата обединява най-вече голям брой представители на малцинствата в империята. Значителна е групата на издигнати представители на еврейската общност. Гърците са представени от журналиста Янис Вретос, търговеца Александър Исмиридес, критския търговец Клеанти Скалиери и около половин дузина други личности. По-многобройни от тях са арменците, които участвуват в ложата и също идват от банковия или търговския свят. Сред тях обаче има и магистрати (например Нерсес Дадиян, който е преставен като „член на Съвета за криминално разследване при Министерството на полицията"), чиновници и хора със свободни професии.

Но в състава на цеха най-изненадващо е присъствието на петдесетина мюсюлмани. По-голямата част са военни. Има и няколко магистрати, няколко висши чиновници и даже две-три духовни лица. Отговорниците на ложата успели да привлекат хора, заемащи ключови позиции. Така например в списъка на членовете от 1869 г. влизат първият адютант на султана (Рауф бей), както и неговият първи шамбелан (Джемил бей), един инспектор от Министерството на полицията (Абдурахман Хилми ефенди), двама управители (Мехмед Ремзи ефенди, управител на о. Хиос, и Изет паша, бивш управител на Ерусалим), много висши военни, четирима съдии в търговския съд и около петнадесетина чиновници. Предишната година ложата е привлякла двама забележителни членове: председателя на Държавния съвет Ибрахим Едхем и водача на младоосманците принц Мустафа Фазъл.

Сто четиридесет и трите известни личности, включени в ложата на Съюза на Изтока в края на шестдесетте години на XIX в., очевидно са незначителна част от просветените хора, които са допринесли за осъществяването но реформите. Но трябва да подчертаем, че те представ-

ляват крайно показателна извадка.

Както посочва съставът на Съюза на Истока, чиновничеството и армията доставят значително количество войници на реформата. Това не трябва да ни учудва. Канцеларите на администрацията и казармите били първите лаборатории на *Танзимата*. Още от управлението на Махмуд II било дадено предимство на формирането на образовани чиновници, владеещи западни езици, както и на създаването на модерна армия, обучавана от френски, английски или немски инструктори. Тези усилия бързо дали плодове. Към 1870 г. поне в средните и висшите ешелони на администрацията типичният османски чиновник се отличавал с добри познания по френски език и със способността си да се приспособява към западния начин на живот и западните идеи. Офицерът също така не само е сменил униформата си, но е станал друг тип личност. В постоянен допир с най-напредничевите технически и научни постижения, той е ударната сила на модернизацията. Модернизация, която върви ръка за ръка с известна доза подривни идеи. Читател на Волтер и Русо в свободното си време, военният от периода на реформите открехва вратата за бъдещите революции.

Наред с военните и държавните чиновници веднага се откроява и друга група – на търговците и банкерите. Произлезли почти без изключение от малцинствените общности, тези хора трябва да играят роля, която добре познават: да бъдат привилегировани посредници между Европа и Османската империя. Специалисти по обмена на стоки и капитали, те също въвеждат нови начини на живот, технически методи, мировъзрения. Но имат и друга задача: финансирането на промените. Държавата строи дворци, казарми, училища, които символизират новия дух, отчасти с техните пари. Те отпускат заемите, с които правителството ще си послужи, за да обнови армията и да построи инфраструктурите, необходими за икономическия подем на страната.

Сред всички онези, които са допринесли за разпространяването на реформите, не особено трудно може да се отдели и обширна група от хора, упражняващи разнообразни занаяти или свободни професии: журналисти, лекари, аптекари, инженери, адвокати, часовникари, механици... Това са нови професии, родени от отварянето към Запада. Независимо дали са получили образованието си в Европа или в Истанбул, всички тези хора са възприели духа на *Танзимата* и се нареждат сред най-енергичните привърженици на новото знание и новата техника. Благодарение на тях само за няколко десетилетия модерният дух, поне в града, ще навлезе в ежедневния живот.

Известен брой от тези новатори са европейци, които са решили да емигрират, като основният им багаж са техните познания и умения. Обущарят е донесъл от своята френска провинция модели на обувки. Дипло-

мираният в Парижкия университет аптекар е дошъл с химическите си формули. Завършилият в Берлин инженер е пристигнал с чертежите си. По-голямата част от тези чужденци бързо се приспособили, установили се за постоянно в страната, обучили са чираци и ученици, които да поемат тяхното дело. От този прилив на мозъци и *ноу-хау* към Ориента може би най голяма полза има османската медицина. При управлението на Абдул Азиз в Турция има десетки лекари, дошли от Европа с желанието да работят съобразно най-новите открития на науката.

Последната група, която заслужава да привлече вниманието ни, е групата на духовните лица. В списъка на членовете на Съюза на Изтока те са малко на брой. Но в действителност из цялата империя много от тях съдействуват за осъществяването на *Танзимата*. Улемите присъствуват в повечето централни организми, създадени от властта за реализация на реформите. Пак предимно улемите осигуряват функционирането на правосъдието въпреки промените в тази област след управлението на Абдул Меджид. И най-сетне, улемите са в училищата – даже и в тези, които имат относително светски характер; и още повече в службите на някои министерства и на местната администрация.

Как може да се обясни, че духовни лица са заемали толкова значително място сред дейците на *Танзимата*? Първият отговор, който ни идва наум, е, че тъй като османската държава по това време не разполага с достатъчно светски елементи за всички новосъздадени служби, съвсем естествено се обърнала към традиционните служители на администрацията и знанието – улемите. Но трябва също така да се отбележи, че модерният дух на *Танзимата* не е бил нито антирелигиозен, нито антиклерикален. Напротив, османските реформатори в по-голямата си част се отличават с привързаността си към ислямската традиция. От своя страна духовните лица като цяло съвсем не били враждебно настроени към нововъведенията, особено когато те били представяни като реставрация на някогашните ценности. При тези условия не трябва да се учудваме, че те масово са се присъединили към дейците на реформите.

И все пак важно е да подчертаем един момент. Нито една от етническите или религиозните съставни части на империята не е имала някакво изключително участие при провеждането на реформите. Мюсюлманският *алим* участвува в модернизацията съвместно с арменския търговец, еврейския лекар, гръцкия журналист, часовникаря, дошъл от планината Юра. За повечето издигнати хора от онова време, както за султана и везирите му, реформите трябвало да запазят тази многонационална и многокултова държава, която от векове насам заемала бреговете на Източното Средиземноморие.

РЕФОРМИТЕ

Високата порта

В края на XVIII в. султанското правителство било обслужвано от около 1000-1500 писари. При Абдул Хамид II канцелариите на Високата порта приютявали 100 000 секретари и най-различни чиновници. Само тези цифри са достатъчни, за да ни дадат представа за очебийното раздуване на щата, до което правителствените институции са достигнали по времето на *Танзимата,* и подсказват нарастващата им сложност. Чрез непрестанното кроене и прекрояване на наличните служби, с прибавянето на нови канцеларии и нови инстанции към вече съществуващите организми османските реформатори успели да създадат за няколко десетилетия толкова развита централна администрация, колкото една държава с богата бюрократична традиция, каквато е Франция.

Разбира се, моделът е дошъл от Запад. Големите европейски държави имали министерства, специализирани в управлението на определен сектор от обществените дела. Създадени били министерства. По подобие на това, което се правело на Запад, всяко министерство било снабдено с множество отдели, канцеларии, натоварени с изпълнението на точно определена задача, съвети, които ръководели министерствата при взимане на решения. За всичко това обаче било необходимо време. Нужни били повече от тридесет години за превръщането на Дивана на съдебните дела, създаден от Махмуд II, в истинско Министерство на правосъдието. Също така едва през 1869 г. се появило Министерство на вътрешните работи. Дотогава управлението на провинциите се осъществявало от една служба към Великото везирство.

И все пак към началото на 1870 г. преустройството е почти завършено. По това време Високата порта разполага с цяла гама министерски отдели, обхващащи толкова разнообразни сектори като външните работи, вътрешните работи, правосъдието, финансите, вакъфите, търговията, земеделието и строителството. Всяка една от тези организации се ръководи или от министър *(назър),* или от секретар *(мюстешар),* който участвува в Министерския съвет заедно с други личности като шейх юл-исляма, офицерите, натоварени с военните отдели (армия, артилерия, флот), и председателите на различните консултативни събрания. Така образуваният централен орган на изпълнителната власт все още много напомня старите събрания ad hoc, които османският владетел имал обичай да свиква, за да постигне консенсус между основните служители на властта. Но чрез функционирането си този орган вече напомня „кабинет" по европейски модел. Той разглежда текущите проблеми, законопроектите, одобрява държавния бюджет и при случай публикува реше-

ния по-най разнообразни въпроси.

От всички отдели на Високата порта Министерството на външните работи в най-голяма степен е повлияно от Запада. Главна връзка между османската държава и външния свят, този орган, чиито основи са поставени при управлението на Махмуд II към 1870 г., има изключително разнообразна структура и обединява около двадесет различни сектори. Най-забележителният сред тях е Преводаческата камара *(терджюме одасъ)*, която има за задача да превежда документите, написани на чужд език, но заедно с това осъществява подготовката на елитни кадри. Защото там не само се правят преводи от турски и на турски. Всъщност камарата представлява един вид литературен и политически клуб, където тези, които са имали шанса да бъдат приети, се запознават със съвременния свят. Същата роля играят посолствата и легациите. Османските дипломатически служби не присъствуват навсякъде по света – империята е представена само в няколко десетки страни, – но те все пак осигуряват стабилна връзка с големите столици – Лондон, Париж, Виена, Санкт Петербург, Берлин, Вашингтон, Рим... До голяма степен чрез тях идват информациите и анализите, върху които се базират проектите за реформи на Високата порта.

Успоредно с различните министерства, централната администрация на империята има и съвещателни органи, които трябвало да изработват законите и указите, необходими за осъществяването на реформите. Най-старият и несъмнено най-важният от тях бил Висшият съдебен съвет *(Меджлис-и Вала-и Ахкам-и Адлие)*, основан през 1838 г., малко преди смъртта на Махмуд II, и чиито правомощия били разширени при управлението на следващия султан. Ролята му се състояла в подготовката на законодателни текстове, които трябвало да улеснят реформите, и в наблюдението за тяхното спазване. Юристите и видните личности, които го образували, работели толкова сериозно, че много скоро станали главните снабдители на режима със закони, като същевременно имали функцията на апелационен съд за споровете, произлизащи от новите кодекси.

Много скоро обаче този съвет вече не бил способен да се справя с разнообразните нужди на постоянно нарастващите институции и трябвало да се създадат специализирани инстанции, често съвсем скромни по размер, които били натоварени със задачата да разглеждат проблемите, изискващи специална експертиза. Така например се появила една комисия по търговските въпроси, друга била натоварена с търсене на мерки за развитието на селското стопанство, трета се занимавала с общественото строителство. През 1854 г. Високата порта щяла да учреди Висше събрание за реформите *(Меджлис-и Али-и Танзимат)*, имащо по подобие на Висшия съдебен съвет законодателни и съдебни компетенции, но най-вече замислено като един вид „мозъчен тръст“ на реформите. То-

зи орган заседавал в продължение само на десетина години и в крайна сметка се слял с Висшия съдебен съвет, комуто трябвало да сътрудничи, доказвайки обаче преди това своята ефикасност.

Сред най-важните законодателни инстанции по онова време трябва да посочим и Държавния съвет *(Шура-и Девлет)*, създаден през 1868 г., за да замести Събранието за реформите, премахнато в началото на десетилетието. По своите функции този нов съвет, образуван от пет комисии (вътрешни работи – войска, финанси, правосъдие, обществено строителство – търговия – селско стопанство, образование), не се различавал значително от органите, които го предшествували. Но той се отличава с една много показателна нова черта. Една част от петдесетчленния му състав представлявала немюсюлманските общности на империята. Освен това той включвал делегати от провинциалните събрания и корпорациите. Това е първа и доста плаха стъпка по посока на едно представително тяло. Очевидно Конституцията от 1876 г. и нейният режим на представителни събрания бил вече близко.

За да се задвижи тази все по-тежка административна машина, трябвало в сравнително кратък срок да се намерят значителен брой чиновници. Камарата на преводите и няколкото новооткрити елитни училища задоволявали ограничена част от нуждите. Високата порта следователно се оказала принудена да се обърне към малцинствените общности – гърци, арменци, евреи, чиито членове общо взето знаели чужди езици и се приспособявали с лекота към модерните административни методи. Тя също така продължвала да набира кадри от обичайния си източник – хората, обучени в традиционните ислямски училища. Изобщо тя трябвала да се задоволява с това, което и е подръка. Този разнороден персонал съвсем не бил безукорен. Разпорежданията, издавани от великите везири за канцелариите на Високата порта, скоро щели да наказват всички видове нарушения на професионалната етика – отсъствие от работа, корупция, небрежност, присвояване на обществени средства, злоупотреба с власт, недисциплинираност и т.н. Но тези недостатъци, които просветените хора от онова време също изобличавали, не променят същината на нещата, а именно че това чиновничество, слабо подготвено за ролята, която му била отредена, съумяло в крайна сметка да се постави в служба на реформите.

Към унификация на правната система

Една от основните задачи на канцелариите на Високата порта била изработването на нови закони, съответстващи на духа на Танзимата, закони, достойни за една съвременна държава, и най-вече закони, които можели да бъдат прилагани към всеки гражданин на Османската империя,

без разлика в расата и изповеданието, както обещавали султанските укази. Задачата не била лека. Трябвало да се изхвърлят предписанията на обичайното право, да се отнемат от малцинствата част от привилегиите, с които се ползували в съдебно отношение, за да ги подчинят на общия закон, и най сетне да се съставят кодекси, които, съблюдавайки юридическите приниципи на исляма, да бъдат приети от всички общности.

Високата порта пристъпила много предпазливо към постепенното уеднаквяване на правната система. Всичко започва с приемането през 1840 г. на Наказателен кодекс *(джеза кануннамеси)*, в известна степен объркан и неясен, но все пак силно повлиян от новите идеи. Всъщност преамбюлът му подчертавал един от основните принципи на Танзимата – равенството на всички граждани пред закона – и даже уточнявал, че „овчарят в планината и министърът" ще бъдат занапред третирани по еднакъв начин. В областта на наказателното право вече не можело да се прибягва до произволните решения на властите. За установените закононарушения можели да се прилагат само наказанията, предвидени от закона, и се изключвало всякакво използуване на несигурните разпореждания на обичая.

Ревизиран през 1851 г., този първи корпус от закони бил заместен през 1858 г. от нов кодекс с френски произход. По същото време Франция дала на османската държава Търговски кодекс (1850 г., ревизиран през 1861 г.) и Кодекс на морската търговия (1863). Вички тези текстове, все още доста скромни, преследват една и съща цел – да се снабди империята със стабилни и всеобщи закони, приспособени към нуждите на една променяща се държава.

Естествено, въпреки предпазливостта на юристите, които ги пишели, тези нови кодекси често дразнели улемите. Това се отнася особено за Търговският кодекс, който легализирал лихвените заеми и въвеждал форми на сдружения, непредвидени в мюсюлманското право. Той не бил приет единодушно и предизвикал остра полемика. Но общо взето такива конфликти са редки, защото законодателството на Танзимата съумявало да съчетае много добре исляма и нововъденията.

Такъв е случаят с първия юридически паметник от онова време, *Меджелле* – османският вариант на Гражданския кодекс. Когато се поставил въпросът за написването му, великият везир Али паша пожелал да се работи по същия начин, както за другите текстове, и да се задоволят с преписването на френския Граждански кодекс. Но юристите, натоварени с тази задача, реагирали така остро, че Портата била принудена да промени мнението си и да се съгласи с тези, които защищавали кодекс, базиран върху шериата. Изработен под ръководството на Ахмед Джевдет паша (1823–1895), много талантлив историк, юрист и държавник, *Меджеллето* е силно повлияно от тази привързаност към ислямската тра-

диция и по същество представлява сборник от мюсюлмански закони от ханафитската школа. И все пак този монуметален труд в шестнадесет тома, чието издаване продължило от 1870 до 1877 г., представлява нещо много по-различно от всичко, което съществувало дотогава. С ясната си вътрешна организация и методичността, с която са разгледани различните въпроси, с точността на формулировките си той е достойна реплика на Наполеоновия кодекс и различните му копия.

Същите характеристика откриваме и в друг забележителен текст от онова време, в Земеделския кодекс от 1858 г. Спазващ обичайното право и юридическите правила на исляма, този документ, съдържащ 132 члена, всъщност само узаконява фактическото положение в османското село и не променя почти с нищо формите на собственост върху земята, нито начините на обработването ѝ. Истински нова е неговата форма. Той замества непоправимата бъркотия от съществуващи закони и обичаи със систематизирана съвкупност от разпореждания, валидни за всички области на страната и изпълнени с рационализъм, носещ отпечатъка на западното влияние.

За да се приложат новите кодекси, била необходима и нова юрисдикция, защото традиционните инстанции, намиращи се в ръцете на духовни лица, много слабо се поддавали на промяна. И в това отношение обаче реформаторите действали предпазливо. Не било възможно само с едно драсване на перото да се променят духовните съдилища на кадиите или на немюсюлманските общности. Това щяло да разтърси основите на османското общество. Но можело постепенно да се създадат паралелни юрисдикции, натоварени със задачата да раздават правосъдие по делата, възникващи от новите закони.

Създадени след 1840 г., търговските съдилища представляват първа стъпка към едно светско правосъдие, откъснато от религиозния апарат. Съставени от трима съдии, назначени от правителството, и четирима заседатели, представляващи търговците от малцинствата и от Европа, тези съдилища прилагали внесен от Франция кодекс и функционирали според процедури, подобни на тези, които били в сила във Франция.

Втора стъпка била направена със създаването през шестдесетте години на съдилища, наречени *низами* („регламентирани“ или „съобразени с новия ред“), и натоварени със задачата да се занимават с всички въпроси, които излизат вън от компетенциите на религиозните власти. Пръв подобен опит бил направен в началото на управлението на Абдул Меджид с въвеждането на смесени камари за разследване на криминалните дела. Със съдилищата *низами* системата придобила всеобщ характер и се създала цяла поредица от инстанции: от обикновения Съвет на старейшините, съставен от дванадесет членове на ниво квартал *(нахие),* до Държавния съвет в Истанбул, като се премине през съдилищата на окръ-

зите (каза, санджак) и апелационните съдилища в провинциалните центрове. Председателствувани от кадиите, тези нови съдилища, които сред членовете си включвали и други представители на духовната йерархия, привидно не излизали от лоното на исляма. Но в тях било оставено място и за немюсюлманите, както и за светски лица, назначени от гражданските власти. Между другото само кодексите, издадени от Високата порта, били законни. Това била истинска, но „омекотена" революция, и тя предизвикала у улемите само временна съпротива.

Фактът, че юристите, начело с Джевдет паша, натоварени със създаването на новите закони и на новите юридически структури, принадлежали почти без изключение към улемите, сигурно е улеснило нещата. По този начин реформата на правната система до голяма степен представлява реформа отвътре. Това позволило да се преглътнат няколко горчиви хапа и най-вече приемането на закони, заети от християнския Запад.

Преминаване към светско образование

Ако улемите, или най-общо казано, мюсюлманските книжовници през целия период на Танзимата заемали първостепенно място не само в юридическия апарат, но както видяхме и в административните служби на държавата, това се дължало до голяма степен на традиционната образователна система, която със своята мрежа от медресета и мектеби по онова време играела най-значителната роля във формирането на османския елит. Реформаторите много бързо осъзнали необходимостта от създаването на просветни структури, отделени от религиозната педагогика, за да обучат хора, способни да ръководят успешно съвременната държава. Но поради липса на средства и най-вече поради липса на достатъчно учители преминаването към светско образование напредвало много бавно. Поне по отношение на педагогическите институции, създадени от държавата. Всъщност сред малцинствените „нации" нещата стоели по съвсем различен начин. Тук се извършва истински образователен взрив. Стотици училища, които дават съвременно образование, се появяват в продължение на няколко десетилетия. Но и те не убягват от контрола на различните видове духовенство, което бди над общностите.

При Махмуд II били създадени първите светски училища за деца и юноши. Към средата на века образователният апарат на държавата има вече доста последователна структура: основно образование *(ибтидайе)* съдържащо уроци по аритметика, османска история и география, както и религозна подготовка; втора степен, съставена от училища, наречени *рюхдие* („юношество") и подготвящи младежите от десет до петнадесет години по различни езици (турски, арабски и персийски), по математика, геометрия, история, география и религия; и най-накрая среден *(ида-*

ди) тригодишен курс с по-голям брой предмети в програмата (източни езици, френски, икономика, алгебра, аритметика, счетоводство, физически науки, химия, философия, история, география, ръчен труд). Но тези училища са все още малко на брой. Според официалния годишник на Високата порта Османската империя след Кримската война има шестдесетина рюхдиета с 3371 ученици, докато по същото време само в истанбулските медресета се учат 16 752 ученици. Едва в края на периода на реформите училищната инфраструктура на държавата става по-богата. Междувременно Виктор Дюрюи, министър на просветата при Наполеон III, дошъл в Истанбул и предал на султана проект за реформа на османското образование. В резултат на това посещение новата образователна система през 1869 г. става обект на „наредба", която предвижда повсеместното ѝ въвеждане. Училищната пирамида получила още една степен, наречена *мектеб-и султани* („училище на султана"), османски еквивалент на лицея.

Първият и най-прочутият от тези *мектеб-и султани* бил султанският лицей в Галата Сарай, основан през 1868 г. с подкрепата на френското правителство. От самото начало османските власти поставили високи изисквания. Ставало дума да се даде на един малък елит почти изцяло внесено от Франция образование, което се извършвало на френски език. След завършването на лицея на учениците се осигурявали отговорни постове в администрацията и те даже можели да се надяват да достигнат до най-високите степени на общественото управление. Съгласно идеологията на Танзимата учебното заведение било отворено не само за мюсюлманите, но и за представителите на малцинствата. По този начин се давало възможност на всички членове на османското общество да участвуват в модернизацията на страната. Сред другите учебни заведения от същото ниво трябва да спомена и *Дар юш-Шафака*, лицей за сираци, основан в Истанбул през 1873 г. Това училище с научен профил съдържало и телеграфска секция и по тази причина изиграло първостепенна роля в развитието на модерните съобщителни средства в османските земи.

Проектът на Дюрюи, възприет в наредбата от 1869 г., предвиждал освен създаването на лицеи и основаването на университет *(дар юл-фюнун)*, съставен от няколко факултета (литература и философия, право, естествени науки, математика). Подобно начинание било започнато през първите години от управлението на Абдул Меджид, но завършило с неуспех. Открит през 1870 г. и разположен в специално построена за тази цел сграда, новият университет имал същата съдба. От една страна, той бил атакуван от улемите, които смятали, че образованието в него има прекалено светски характер. Но най-вече той бил изправен пред редица финансови трудности. През 1871 г. смъртта на великия везир Али паша, основния поддръжник на проекта, поставила край на експеримента.

По липса на университет младите османци, които искали да продължат образованието си, имали възможността да постъпят в различните висши училища, които се появили в империята при управлението на Махмуд II. Списъкът на тези учебни заведения непрекъснато се увеличавал, като обхващал най-разнообразни области. През 1830 г. се създали училища, които подготвяли кадри за армията: офицери, инженери, лекари, ветеринарни лекари, музиканти. През 1850 и 1860 г. се основали нови военни училища, но също и няколко светски висши училища, сред които трябва да отбележим Административното училище (1859), Висшето педагогическо училище (1862), Медицинското училище (1866), и като белег на времето Девическото педагогическо училище (1870).

Както останалите обществени учебни заведения и тези училища по принцип били достъпни за всички османски поданици, независимо от расата и религията им. Реформаторите държали особено много на това смесване на общностите, защото виждали в него условие за оживяването на империята. В някои случаи те успявали: Медицинското училище например дълго време наброявало висок процент представители на малцинствата. Но като цяло, съжителството на етносите и религиите, предвидено от министерските текстове, трудно се осъществявало на практика. Най-напред поради факта, че немюсюлманите били силно привързани към езиковото и културното си наследство и не желаели да бъдат погълнати от образователна система, чийто модерен характер въпреки всичко носел белезите на турското и ислямското мислене. И освен това те разполагали със свои собствени училища, които често пъти били подобри от институциите, поставени под егидата на държавата.

Няколко цифри могат да дадат предестава за значителното развитие на образователните мрежи сред малцинствата през периода на Танзимата. През 1871 г. например само арменската общност разполагала с 48 училища в Истанбул и с 469 учебни заведения в Анадола. По същото време, благодарение на много енергичната дейност на Елинската литературна асоциация *(Хеленикос филологикос силогос)*, основана в Истанбул през 1861 г., гърците разполагали с подобна образователна мрежа. Евреите, които били по-малко на брой и малко по-назад в областта на културния напредък, имали само половин дузина светски учебни заведения, но Всеобщият еврейски съюз (*Алианс израелит юниверсел*), чието седалище се намирало в Париж, щял да промени това положение, създавайки повече от петдесет училища през последната третина на века.

Към учебните заведения, открити от малцинствените общности, трябва да прибавим и многобройните училища, предназначени преди всичко за малцинствата и учредени от различни мисионерски организации. Ако се вярва на статистиките, които в действителност преувеличават в известна степен фактите, само американските протестантски ми-

сии през 1870 г. притежават 205 заведения, сред които и прочутият *Роберт колеж*, основан през 1863 г. в Бебек, едно село, разположено на европейския бряг на Босфора. А католическите мисии – обикновено организирани от френски духовници – постепенно изградили обширна мрежа, наброяваща към края на века неколкостотин училища.

Културна колонизация ли е това? Положително да. И изглежда, че османските ръководители са я осъзнавали. Положението било още поопасно и поради това, че голям брой от тези училища допринасяли за националното пробуждане на малцинствата. И все пак едва при управлението на Абдул Хамид II властите започнали да взимат макар и доста скромни мерки, за да спрат това явление. Дотогава Високата порта смятала, че като проявява търпимост към малцинствените общности и християнските мисии, ще спечели повече, отколкото ще загуби. Османската държава се нуждаела от симпатиите на западното обществено мнение, а в неговите очи свободата, дадена на немюсюлманите в областта на образованието, представлявала един от най-важните белези за това, че Турция е поела по пътя на прогреса. От друга страна, педагогическите структури, поставени извън контрола на властите, имали големи достойнства. Това било качествено образование, което не струвало нищо на държавата.

Новата армия

Една от най-главните цели на образователната система на Танзимата била създаването на добри чиновници. Но османските реформатори имали и друга голяма цел – създаването на добри войници. Неуспехите, претърпени от въоръжените сили на Махмуд II срещу войските на египетския хедив Мохамед Али, били невероятен удар за ръководителите на империята. Ето защо още от началото на управлението на Абдул Меджид въпросът за реформирането на армията бил поставен съвсем сериозно. Рецептата не се отличавала от извършеното в други области – европеизация. Тя преминава най-напред през образованието във вонните училища. След това се проявява чрез обща реорганизация на сухопътните и морските сили. Накрая тя означава промяна на въоръжението и на военната дисциплина. В образователно отношение армията вече разполага с инфраструктурата, изградена по времето на Махмуд II: Военноинженерно училище, Военноморско училище, Военномедицинско училище и най-вече Училище за военни науки *(мектеб-и улум-у харбие)*, основано към края на управлението на този султан. От средата на века към това първоначално ядро се прибавят нови учебни заведения, разпръснати из цялата империя. Най-забележителното нововъведение на по-високо ниво е създаването на Генералщабно училище *(еркан-ъ харбие мекте-*

би), един вид военна академия, в която обучението, както и в другите големи институции, се извършвало от европейски (френски и пруски) специалисти. Но по-голямата част от новите училища били *рюшдие* или *идади*, предназначени за юношите, които желаели да правят военна кариера. Въпросът за подготовката на военни кадри в този случай бил решен в самото начало. Интегрирани във военната професия още от десетгодишна възраст, бъдещите офицери по принцип трябвало да бъдат елитни войници, отлично осведомени за съвременната военна наука и техника.

За обикновения войник волята за модернизация на османското правителство се изразявала в промяна на униформите – вдъхновени от униформата на пруската армия – и в нови тренировъчни методи, заети най-напред от Франция, а след това от Прусия, в по-съвършени оръжия и казармен живот, подобен на живота в европейските казарми. Но има и нещо още по-важно: промените в набирането и в организацията на военните сили. През 1843 г. за първи път в историята на Османската империя с ферман, чийто текст отчасти повтаря пруския военен закон от 1814 г., се учредява провинциално командуване и се създават пет армии, натоварени съответно с отбраната на столицата, Източна Тракия, Румелия, Анадола и арабските провинции. Шестата армия, разположена в Багдад, се появява през 1848 г. и нейната зона на действие обхваща Ирак и Хеджаз. В тези различни сили делението на бригади, роти, батальони и полкове образува сложна структура, която по нищо не се отличава от западните военни организации. Новата османска армия наброява общо 150 000 души, набирани по жребий. Край на епохата, когато в армията се влизало, за да не се излезе никога! За в бъдеще наборниците служели пет години, след което излизали в запас *(редиф)* за още седем години. Към тридесет и две годишна възраст настъпвала свободата.

Един закон от 1869 г. усложнява системата, като въвежда три категории служба: активна служба *(низамие)* с продължителност четири години, запас, в който войниците се задържат шест години, и най-сетне „опълчение“ *(мустахфъз)*, чиито запасняци се освобождават едва след осем години и като навършат четиридесет години. По принцип тегленето на жребий засяга всички османски поданици. Но немюсюлманите, чието присъствие в армията не се желае въпреки егалитарните разпореждания в реформаторските укази, имат възможност да се освободят, плащайки *бедел* – такса, която позволява „откупване“ от военна служба.

Към 1870 г. османската армия със своите 210 000 военнослужещи, заети в активна военна служба, със 190 000 запасняци (редиф) и 300 000 *мюстахфъзи* представлява сравнително многочислена военна сила, въпреки че стои далеч зад пруската армия, която наброява повече от един милион бойци. Но количеството не е единственият ѝ коз. Тя разполага

със същата военна техника, както и останалите европейски армии, макар че някои оръжия и по-специално пушките „Мартини", с които е въоръжена голяма част от нейните подразделения, са малко остарели. След идването на трона на Абдул Азиз било обърнато особено внимание на флота, който не се показал в добра светлина през Кримската война. В течение на няколко години османският военноморски флот, оборудван с най-модерни крайцери и със специално обучен персонал, станал третият световен флот. Общо взето отбраната на империята както по суша, така и по море била на задоволително равнище.

Но какво можела да направи тази модерна армия, изправена срещу възникващите национални движения, които разяждали империята отвътре? Най много – да забави процеса. През втората половина на XIX в. османските ръководители многократно констатирали, че движенията за културна и административна автономия и даже за политическа независимост, които разтърсвали някои периферни провинции на империята, оказват забележителна съпротива на военните репресии.

Провинциалната администрация и финансите

Очевидно е, че за да се заплатят реформите, независимо дали става дума за създаването на нова армия или на модерна администрация, трябвало да се поеме риска от нововъведения. В областта на финансите реформаторите на Танзимата не били лишени от нови идеи. Вдъхновени от това, което се извършвало в Европа, или предлагащи собствени решения, те се заели да модернизират и провинциалната администрация, за да подобрят данъчните постъпления, да затвърдят авторитета на държавата в провинциите и заедно с това да намалят напрежението в нестабилните зони на империята.

В областта на администрацията Високата порта разполагала с престижен модел – наполеоновата централизация с нейната пирамида от административни единици, които започвали с общините и завършвали с окръзите. Още от 1840 г. Мустафа Решид паша прекопирал системата с някои изменения. Но били нужни повече от двадесет години, за да се стигне до окончателното решение на проблема. През 1864 г. със закон били учредени 27 провинции *(вилаети)*, всяка от които се състояла от няколко *санджака*, разделени на *кази*. *Казата* била образувана от *нахии*, като основната единица – по-малка от едно нахие – били селото или кварталът. На това равнище административните задачи се поемали от изборен кмет *(мухтар)*, на когото помагал Съвет на старейшините. Понататък йерархията продължавала с *мюдюр*, управителя на нахията, и свършвала с управителя на провинцията *(валия)*, преминавайки през каймакамина (управител на казата) и мютесарифа (управител на санджака).

Най-смелото в тази реформа било въвеждането на персонал, който се избирал или назначавал и бил натоварен с различни отговорности на всички нива на провинциалната администрация. Някои от тези подразделения функционирали като съдилища и под председателството на кадии прилагали новите закони. Някои се занимавали с местните проблеми като например събирането на данъци, построяването на пътища или необходимите мерки за прекратяване на разбойничеството, като предлагали решения, които понякога се предавали в Истанбул. В по-голямата част от тези инстанции законът от 1864 г., взимайки предвид вече влезлите в сила разпореждания, предвиждал присъствието на известен брой немюсюлмани, за да бъдат представени всички среди на населението. По този начин протичали нещата най-вече в общите събрания на провинциите *(меджлис-и умум-у вилает)*, в които участвували равен брой мюсюлмани и представители на малцинствата, избирани от санджака. Това е първа, скромна стъпка по пътя към представителния режим, за който настоявал либерално настроеният елит. Тя обаче не трябва да се пренебрегва,

Пред новата провинциална администрация стояли много задачи. Тя трябвало да се занимава с поддържането на обществения ред, изграждането на училища, прокарването на пътища, поправката на мостове, трябвало да се грижи за търговията и селското стопанство, както и да раздава правосъдие... Но една от основните ѝ задачи било функционирането на данъчната система, изградена от държавата.

И в тази област нещата не се извършили от само себе си. Реформата на Решид паша от 1840 г. предвиждала поредица от нововъведения и по-специално премахването на системата за отдаване на данъци под аренда – една анахронична и нерентабилна система, която населението трудно понасяло – и създаването на екип от данъчни служители, назначавани и платени от държавата. Но много бързо тази нова система се оказала неосъществима за онова време и се наложило за голям брой взимания да се възстанови арендата. И все пак междувременно османската данъчна система започнала да се разнообразява благодарение на нововъведенията, които Високата порта предприела най-вече по време на двата мандата на великия везир Мехмед Фуад паша (1861–1863 и 1863–1866). Към средата на шестдесетте години данъчната система на империята е доста сложна. Тя включва такса върху добитъка *(агнам)*, традиционния данък джизие, с който се облагали немюсюлманите, измененият отчасти десятък върху реколтата *(йошур)*, данъка, плащан за освобождаване от военна служба *(бедел)*, и широк спектър от нови данъци, от които най-ефикасни били данъкът върху собствеността и данъкът върху дохода и печалбите. Сред другите взимания, които постъпвали в държавната хазна, трябва да отбележим и таксите за марки – те са представени в османския бюджет от 1861–1862 като 13% от доходите на империята, разнос-

ките за лични карти, издадени на поданиците при преброяванията *(нюфус тескереси)*, таксите върху различни продукти като тютюна, солта, алкохолните напитки и най-сетне митническите такси, събирани не само за експортните или импортните стоки, но и за стоките, с които се търгувало вътре в страната.

За да се осигури рентабилността на тази многообразна данъчна система, османското правителство, естествено, било принудено да изгради различни административни служби, които трябвало да определят данъците и да контролират тяхното събиране. Най-забележителната от тях бил кадастърът, създаден през 1858 г., чиято дейност по издирването и преброяването на собствеността започнала през същата година. Но както в Истанбул, така и в провинцията се появили и много други служби, които управлявали събирането на определен тип доходи.

Съвместните усилия на данъчните арендатори *(мюлтезим)*, на платените от държавата бирници, на митничарите и на много други категории данъчни чиновници в скоро време дали резултат. От 1860 г. се отбелязва значително нарастване на ефективността на повечето данъци. Така например доходът от десятъка върху реколтата се увеличил от 434 милиона пиастри през 1862–1863 г. на 675 милиона през 1877–1878 г. По същото време сумите, взети като бедел, нарастват от 60 милиона на 92 милиона, докато таксите за марки скачат от 22,4 милиона на 50 милиона.

Но реформите, а и големите разходи на държавата, особено при управлението на Абдул Азиз, изисквали толкова много пари, че много скоро станало очевидно, че не може да се върви напред, без да се намерят и други ресурси. Но къде можели да се открият? Османските реформатори, окуражени от примера на западните сили, прибягнали до две особено опасни рецепти – печатането на книжни пари и заемите.

Пуснати за първи път в обращение през 1840 г., кайметата не били в истинския смисъл банкноти, а по-скоро представлявали съкровищни бонове, които носели лихва. Лихвата, предложена за първата емисия, е значителна – 12 % годишно. По-късно я намалили наполовина. Теоретично кайметата били гарантирани с покритие в благороден метал, но на практика нямало такова нещо и печатницата работела с лекота. Когато султан Абдул Азиз попитал своя министър на финансите колко струвало изграждането на двореца му в Долмабахче, отговорът бил – 3500 пиастри. Това била сумата, която изразходвали, за да напечатат три милиона и половина книжни турски лири. Ситуацията се усложнявала още повече и от това, че кайметата, които в началото били писани на ръка, лесно се фалшифицирали. Скоро се появили и други затруднения – фалшиви банкноти, главозамайващо спадане на стойността на кайметата по отношение на металните монети и най-вече пълна загуба на доверието на гражданите в държавата. Играейки си на магьосници, османските ръководи-

тели несъзнателно поставили началото на финансовата разруха.

За да се справи с невероятно нарасналото количество на книжните пари, но и за да продължи финансирането на реформите, правителството към средата на века опитало и друга панацея – външните заеми. Взет през 1854 г. при лихвен процент 6%, първият османски заем бил на стойност 3 300 000 турски лири, които в по-голямата си част били предназначени за изваждане от обращение на отпечатаните дотогава каймета. За османската държава това било началото на спиралата на задлъжняването. Между 1855 и 1875 г. били взети четиринадесет заема с лихва от 4 до 9%. Всеки път Османската империя правела нова крачка по пътя към банкрута, който настъпил в края на управлението на Абдул Азиз.

Но в този банкрут имало и нещо положително. Парите, изхарчени от държавата, не послужили само за изграждането на безполезни дворци и за закупуването на крайцери, които гниели в Златния рог. Те дали възможност да се създадат нови училища, да се развият административната и съдебната инфраструктура, да се модернизира армията и, най-общо казано, да се тласне османското общество по пътя на прогреса. Няма съмнение, че дейците на Танзимата невинаги са съумявали да използуват разумно ресурсите, с които разполагали. Но също така няма съмнение, че вдъхновени от един забележителен проект, те действували така, както трябва да се действува – поемали рискове.

ИКОНОМИЧЕСКА И СОЦИАЛНА ЕВОЛЮЦИЯ

Средата на XIX в била свидетел не само на промяната на институциите и държавния апарат, а на цялото османско общество. За градската среда това е очевидно. Градът несъмнено е по-благоприятен за Танзимата, отколкото селото. Но по свой начин и земеделските зони също се раздвижили. И при това се раздвижили буквално. Многобройните придвижвания на населението в османските земи представлява едно от най-забележителните явления на епохата. Те са няколко вида: изселване на земеделското население; приток на имигранти от Руската империя; сезонни миграции; номадство.

Движение в селата

По липса на подробни статистики е трудно точно да се обхване процесът на придвижване на населението към градовете. Но демографският прираст, регистриран от средата на века в някои градове като Истанбул, Смирна и Бейрут, дава представа за него. Към 1840 г. Истанбул вероятно е имал по-малко от 400 000 жители. През 1890 г. той наброявал 900 000 души. По същото време жителите на Смирна от 110 000 стават

200 000. В Бейрут населението става от 40 000 през 50-те години на века на около 80 000 тридесет години по-късно. Много други градове на империята, например Солун, Адана, Самсун, се развиват по същия начин, въпреки че прирастът не е така очебиен. Явно това демографско развитие се дължи отчасти на промяната в условията за живот и подобряването на обществената хигиена. Емигрантите мюсюлмани от Русия също имат своя дял. Но то не може да се обясни напълно, без да се вземе предвид обезлюдяването на селата.

Защо селяните и жителите на малките градчета напускат своята провинция? Защото животът там е все още много труден и понякога само една лоша реколта, разбойническо нападение или друга катастрофа са достатъчни, за да тласнат към отчаяние цели села. По време на големия глад през 1873–1874 г. европейските пътешественици срещали по пътищата на Анадола тълпи от гладни селяни, изоставили цялото си имущество, за да намерят начин за просъществуване. Но рисковете на селския живот не обясняват всичко. Ако селските жители започнали да напускат своите родни места, причината била и в това, че градовете ги привличали неудържимо. Градът от периода на Танзимата развивал търговията със Запада, в него се появявали наченки на индустрия, издигали се нови здания, в известна степен той предпазвал жителите си от различни бедствия и най-вече предлагал работа на всички, които се нуждаели. Селищата, които привличали най-много хора, били естествено тези, в които се съсредоточвала икономическата експанзия на империята – столицата, големите пристанища по Егейско море, но също така и новите средища на индустриализация и селскостопански подем като Самсун и Адана. Често преместването в града било предшествувано от един междинен етап – сезонната миграция. От средата на XIX в. с постепенното развитие на търговските култури в крайбрежните долини на Анадола този вид временни придвижвания зачестили. Най-значителна била миграцията към Киликия. Ежегодно тя мобилизирала десетки хиляди пришълци от анадолското плато и Таурус. Голяма част от тези земеделски труженици били използувани при беритбата на памука, въведен отскоро в тази област. Част от тях взимали участие в жътвата. След като свършел сезонът, не всички се връщали обратно. Някои оставали, защото успявали да се наемат в някое от големите имения, други намирали работа в градовете, в Адана или Мерсин.

Към тези сезонни движения трябва да добавим и миграцията на номадските племена. Те все още били многобройни – по-специално в Анадола и в арабските провинции – и продължавали да извършват традиционната си дейност въпреки враждебността на заседналото население. И все пак в този случай става дума за остатъчно номадство, чието изчезване било неминуемо. До такава степен интересът от подобна промяна бил

очевиден, че на много места и най-често в наскоро колонизирани земи племената спонтанно се заселвали за постоянно. Но понякога се намесвала и държавата, използувайки сила, както много пъти преди това. Така станало в киликийската равнина и нейните планински околности, където „омиротворителната" операция, проведена от Ахмед Джевдет паша през 1865 г. срещу някои крайно анархистични племена, завършила с постоянното заселване на значителен брой номади, което положило началото на забележителен селскостопански, а по-късно и индустриален възход.

Тази политика на заселване на номадите имала за цел не само да улесни контрола върху опасните за обществения ред населения. Тя отговаряла и на неотложната необходимост да се намери работна ръка за подема на селското стопанство, особено в новоразработените области. Отчасти за да се справи с тази необходимост, Високата порта се обърнала и към друго средство – масовото заселване в османските земи на емигранти *(мухаджир)*, дошли отвън, най-вече от Руската империя.

Въпреки че представлявал важно демографски явление, този прилив на *мухаджири* не бил нещо ново. Още от края на XVIII в. към Османската империя започнали да приждат значителни количества бегълци не само от Крим, Кавказ и крайбрежието на Каспийско море, но и от страните в Централна Европа, като Унгария, Бохемия и Полша. Но в периода на Танзимата вратите на империята широко се разтворили. За да насърчи имиграцията, Високата порта издала през 1857 г. закон, който даже обещавал на семействата на мухаджирите парче земя и освобождаване от данък и военна служба за срок от шест до дванадесет години в зависимост от мястото на заселването им. Резултатите от тази политика, подкрепена от създаването през 1860 г. на Комисия за имигрантите, били впечатляващи. Изглежда, че най-голямото преселническо движение на кримските татари между 1854 и 1876 г. обхванало 300 000 души. Стотици хиляди са и ногайските и кубанските татари, които се заселили в Османска империя по време на Кримската война и след нея. По същото време от Кавказ дошли около 500 000 емигранти. Само през 1864 г. османските статистики съобщават за около 400 000 мухаджири, които потеглили от руските пристанища.

Настанени в слабо населените зони на Румелия, Анадола и Сирия, тези емигранти били неуморни колонизатори и допринесли за икономическото развитие на империята. Но, естествено, те не били единственото средство, с което разполагало османското правителство, за да съживи селото. Успоредно със заселването на значително количество работна ръка властите прибегнали още в началото на управлението на Абдул Меджид до цяла поредица от мерки. Най-напред през 1843 г. те предприели голяма селскостопанска анкета в повечето провинции, за да бъдат изяснени потребностите на страната. След това инициативите се умножили.

Създало се Министерство на селското стопанство (1846). Основало се Селскостопанско училище в околностите на Истанбул (1847). През 1858 г. бил публикуван Земеделски кодекс, който въвеждал всеобща частна собственост върху земите. Въведено било освобождаване от данъци и безплатно раздаване на семена и разсад, за да се насърчи отглеждането на някои специални култури като тютюн, памук и черничеви дървета. Подобрили се пътните съоръжения особено в наскоро обработените земеделски земи. Било поставено началото на някои подобрения в хигиенно отношение.

Какви били резултатите? Османското правителство гордо ги показало на първото „национално изложение" в Истанбул през 1863 г.: забележителни образци на памук и тютюн, делви с първокласен овес, чували с жито и царевица, различни видове ориз, вълна и още много други продукти, сред които като най-главна атракция на панаира били показвани внесените от Франция и Англия селскостопански машини.Това била наивна възторженост, която обаче ни дава представа за пътя, поет от османското селско стопанство. И наистина през целия период на Танзимата то отбелязало напредък и по-специално в областта на предназначените за износ стоки: памук, тютюн, житни растения, сушени плодове, багрилни растения, мак, коприна...

Свидетелство за този напредък е удвояването между 1855 и 1875 г. на продажбите на Турция за Обединеното кралство и Франция – най-големите ѝ търговски партньори. Някои цифри са особено показателни. През 1855 г. Османската империя изнася за Франция 413 000 кг памук, а през 1875 г. продава 2 569 000 кг. През същия промеждутък от време износът на коприна се увеличава от 309 000 кг на 1 265 000 кг, а на тютюн от 434 000 на 681 000 кг. Търговията с Англия показва същото, а понякога и по-впечатляващо развитие – утрояване на продажбата на сушени плодове, десетократно увеличение на търговията със зърнени храни, значително нарастване на продажбата на опиум.

В абсолютни цифри обаче това нарастване си останало скромно. Едва при Абдул Хамид османското селско стопанство наистина поело нагоре и земеделският свят тръгнал по пътя на модернизацията. Дотогава всички, които имали възможност да обикалят из селата на империята, рисували по-скоро мрачна картина. Какъв бил селянинът? Невеж и беден. Сечивата му? Примитивни. Мерките, които администрацията взимала, за да облекчи съдбата му? Не особено ефикасни. Естествено, на места били създадени големи имения, където можело да се видят някои селскостопански машини и се прилагали модерни методи на експлоатация. Но всички виждали много добре, че тези образцови имения били построени върху нещастието на работещите там труженици, които често били селски стопани, лишени от земя.

Новият облик на градовете

Ако селата през периода на Танзимата се развивали, запазвайки традиционния си вид, то градовете по същото време видимо се променяли. Естествено, имало селища, които изоставали и щели да започнат модернизацията си едва в края на века. Но пристанищните градове, градовете, разположени по главните пътища, и някои провинциални столици още при управлението на Абдул Меджид приели нов облик. Пример давал Истанбул. Но и градове като Смирна и Солун, даже и едно скромно по размери селище като Бурса, бързо го последвали.

Градът в периода на Танзимата се променил най-напред, защото нараснал. С идването на мухаджирите и на селяните, привлечени от миграцията, трябвало да се разширят границите на населените места и да се изградят в периферията нови квартали. Модернизацията имала своите изисквания, поради което тези нови жилищни зони нямат нищо общо с някогашните квартали. Шахматно разположените улици, копирани от западното градоустройство, наследили сложната мрежа от задънени и криволичещи улички. Еднообразието и рационализмът заместили всичко, което за тогавашните градостроители било капризен безпорядък. По същото време в центъра на градовете се увеличили жилищните кооперации, давани под наем, а богатите семейства започнали да се заселват в по-приятни райони, понякога доста отдалечени от центъра, но достъпни поради развитието на транспорта – в някои османски градове файтонът още в началото на периода на Танзимата предизвиква фурор, – както и поради създаването на нови пътища.

Но някои други промени се забелязват по-лесно. На първо място се появяват всички инфраструктури, свързани с възхода на пътните съоръжения: железопътни гари, пощенски станции, перони, складове за стоки, хотели. В Истанбул именно пощенските сгради, построени към 1840 г., първи отбелязват постепенната поява на нови съобщителни мрежи. Скоро се появявят и големите хотели, предназначени за европейските пътешественици. Така например през 1855 г. *Le Journal de Constantinople* сипе възхвали по адрес на хотел „Амбасадор“, който имал великолепни апартаменти и „изключително луксозна“ трапезария. Едва в края на управлението на Абдул Азиз се появили и други свидетелства за модернизацията на града: първата гара Сиркеджи (заместена през 1889 г. от днешното здание), линията на метрото, свързващо Галата с Пера (1875), конските трамваи (1872)

Развитието на търговския обмен със Запада и отварянето на империята за чуждестранните капитали също бил важен фактор за промяната на градовете. В Истанбул, както и в някои други големи градове на империята, към средата на 1860 г. започнал да се създава банков квартал, чи-

ито масивни сгради изразяват патетично триумфа на западния капитализъм. Около този нов делови център, който превръща старите пазари в туристическа забележителност, се създават търговски къщи и делови учреждения *(ич ханъ)*. Тук богатството се съсредоточава в тесни канцелярии, наблъскани една върху друга. Близостта на банките прави пространството много ценно.

Всички тези пари, които непрекъснато се увеличават, трябва да бъдат изхарчени. Прехласнат от европейските начини на консумация, градът от епохата на Танзимата е и град на луксозните магазини, театралните зали, кафенетата и на най-различни видове увеселителни заведения. Жерар дьо Нервал, който се оказал в Истанбул малко след провъзгласяването на хартата от Гюлхане, бил свидетел на доста оживен светски живот, особено повлиян от преминаването на няколко чужди оперни трупи. Тридесет години по-късно възможностите за развлечение били още по-многобройни както в столицата, така и в провинциалните градове, особено в пристанищата, които били подложени на силно европейско влияние. В началото на управлението на Абдул Хамид даже такова малко селище като Бурса можело да се похвали с театър. Истина е, че по това време управител на града бил Ахмед Вефик паша, един от бащите на османската драматургия.

И на последно място трябва да подчертаем, че почти винаги именно в градовете реформите намират своето архитектурно изражение: казарми, училища, административни здания, болници, дворци... Целта на тези многобройни и разпръснати из цялата империя постройки не е само да отговорят на практическите потребности. С размерите си, с величествените линии и богатите си декоративни елементи те утвърждават могъществото на държавата, както и нейния модерен дух, подплатен с уважение към ислямските традиции.

Как се ръководят тези непрекъснато променящи се градове? Дейците от периода на Танзимата много скоро си поставили този въпрос и му отговорили, вземайки още веднъж за модел Европа. Първият етап, който настъпил след много търсения, бил създаването в Истанбул през 1854 г. на градски съвет, ръководен от кмет *(шехир емини)* и съставен от дванадесет членове. Сред многобройните задачи на новия орган се нареждат и фиксирането на местните данъци, контролът над пазарите, някои хигиенни мерки, надзорът над снабдяването с продукти и вода, регламентирането на строителните работи. Три години по-късно била направена втора, много по-важна крачка. Столицата била разделена, подобно на Париж, на няколко района *(дайре)*. Само шести район, обхващащ кварталите Галата и Пера, бил благоустроен веднага. Той бил създаден с амбицията да съперничи по разкош и административна резултатност на шестия парижки район и имал експериментален характер. Мисията на

градските съветници, които били натоварени с неговото управление, се състояла в превръщането му в образцов градски сектор с павирани улици, тротоари, газова осветителна система, водоснабдителна мрежа, правилно подредени къщи и т.н. Този опит се оказал толкова убедителен, че още от 1868 г. започнали да прилагат новия метод на градско управление и в другите квартали на Истанбул и даже в някои провинциални градове. През 1877 г. бил постигнат логичният завършек на процеса – новосъздаденият Парламент гласувал закон, с който истанбулският начин на управление бил въведен във всички градове на империята.

Успоредно с установяването на новите общински структури през същото десетилетие се появила – все още в много скромен вид – и друга форма на намеса в градските дела – градоустройственото планиране. В желанието си да придаде на османската столица облик, който да може да съперничи на европейските метрополии, още през 1836 г. Мустафа Решид паша изложил няколко общи принципи: разширяване на улиците, премахване на задънените улици, прокарване на големи пътни артерии, шахматно разположение на кварталите, каменни строежи. Един немски инженер, който по-късно станал много известен, Хелмут фон Молтке, бързо възприел тези предложения и по този начин нахвърлил основите на урбанизма в периода на Танзимата. Това бил урбанизъм, изпълнен с въображение, но не особено реалистичен. От 1848 г., когато бил публикуван първият „правилник за строежите“, периодично били обнародвани мерки за подобряване на структурата на градовете. Те обикновено били прилагани само в новите квартали, разположени в периферията.

На други места най-напред пожарите разчиствали терена. За градостроителите тези катастрофи, които редовно опустошавали старите квартали, били истински шанс. През 1856 г. голям пожар разрушил 650 къщи в квартала Аксарай в Истанбул. Малко след това в изцяло преустроения сектор били прокарани улици, напълно съобразени с правилника от 1848 г. Десет години по-късно изгорял центърът на града между Златния рог и Мраморно море. Властите се възползували от пожара, за да разширят главните артерии, да премахнат задънените улици, да изправят очертанията на улиците. През 1870 г. същото се случило и в Бейоглу, един от „европейските“ квартали на града, където огънят унищожил повече от 3000 къщи. Не само столицата се възползувала от тези благоустройствени усилия. В Солун, Смирна и много други градове на империята нещата протекли по същия начин. След всеки пожар градските съветници прилагали – невинаги успешно – новите благоустройствени норми.

Но нито градостроителите, нито архитектите, които в зависимост от обстоятелствата оформяли града на Танзимата, не се задоволявали със сляпото подражание на Запада. Те се стараели да създадат оригинален стил, който да държи сметка за византийското и турско-ислямското нас-

ледство на империята. Странно е, че европейските строители, дошли като експерти, били най-активните радетели за такъв вид синтез. За тях много често това било начин да направят нещо „живописно". Но за държавата, която им давала поръчки, ставало дума за енергичното утвърждаване на османската идентичност.

Икономическа експанзия

Сред различните фактори, които ръководели еволюцията на градовете през епохата на Танзимата, значително място заемат икономическите дейности. Пристанищата се преустроявали, строели се складове и железопътни гари преди всичко, за да се увеличи вносът и износът на по-големи количества стоки. Банките били създадени, за да се улесни търговският обмен и за да се финансират необходимите инфраструктури.

Този развиващ се икономически живот до голяма степен бил обърнат към Запада. През 1838 г. бил подписан търговски договор с Обединеното кралство, а след това и с Франция. Между 1839 г. и 1841 г. подобни договори били сключени с Холандия, Прусия, Дания, Великото херцогсгво Тоскана и Белгия. Всички тези договори, които предвиждали в частност значително намаляване на митата за вносните стоки и премахване на привилегиите за местните посредници, поставили основите на един почти абсолютен либерализъм в търговските отношения на империята. Заедно с това те в значителна степен допринесли за поставянето на османската икономика под влиянието на големите европейски сили.

Развитието на външната търговия, което започнало с договорите от 1838–1841 г., представлява най-учудващият аспект от икономическия възход на империята през епохата на Танзимата. Няколко показателни цифри: през 1840 г. османският износ представлявал 4,7 милиона лири стерлинги; към края на управлението на Абдул Азиз той достигнал 20 милиона. В същото време вносът от 5,2 милиона станал 24 милиона лири стерлинги. Това означава, че за четиридесет години търговският обмен на империята се увеличил пет пъти. Достатъчно е да сравним това рязко покачване с увеличението от 80 %, отбелязано за половин век – от 1780 до 1830 г., за да си дадем сметка за скока, започнал с управлението на Абдул Меджид.

Този скок почивал преди всичко на земеделието и животновъдството. Девет стоки – тютюн, памук, жито, ечемик, стафиди, смокини, коприна, мак и козя вълна – представляват за периода между 1850–1870 г. 60% от продажбите на Османската империя.Останалата част също е съставена главно от селскостопански продукти: багрилни растения, зехтин, маслодайни растения, кожи, сюнгери и т.н. Трябва да подчертаем, че този скок се дължи и на международната конюнктура. Експанзията на европейски-

те пазари в средата на XIX в. също е от голямо значение за динамиката на османския експорт. Гражданската война, която разкъсвала Съединените щати в началото на шестдесетте години на XIX в., представлява също така шанс за империята, защото европейските вносители се обръщат към нея – най-вече търговците от текстилния сектор, – тъй като са лишени от обичайните си доставчици. Когато конюнктурата се променя и американският конфликт приключва, османската търговия е принудена да понесе последствията. Седемдесетте години са за нея, най-вече що се отнася до износа на памук, период на значителен спад, който само развитието на нови икономически дейности може да преодолее.

В замяна на селскостопанските си стоки империята получава от своите партньори редици готови стоки (платове, дрехи, оръжие, мебели, машини, часовници, различни инструменти, телеграфни жици, фармацевтични продукти и т.н.), колониални стоки (захар, подправки) и суровини като въглища и различни метали. Най-значителните ѝ партньори са Великобритания (откъдето идва 70,45 % от османския внос), Франция (11,8 %) и Австрия (11,8 %). Фактът, че търговският баланс винаги е благоприятен за Европа, представлява сериозен проблем, който империята никога не успява да разреши. Но още по-тревожни са фаталните последици от този внос за местното занаятчийско производство. Улбичини е посочил тази опасност в своите *Писма от Турция* още в средата на века. Особено голям е упадъкът в текстилния сектор. Така например през 1843 г. провинция Бурса произвеждала около 20 000 топа памучни и копринени платове. Двадесет години по-късно те са само около 3000. Във всички провинции, подложени пряко на западното проникване, статистиките посочват подобен спад. Само областите, разположени встрани от големите търговски пътища, като Източен Анадол, продължават да се съпротивляват. В Ерзинджан, Диарбекир, Харпут, Малатия и в други производствени центрове стотици, а понякога повече от хиляда тъкачни стана продължават да работят до навечерието на Първата световна война.

Изправена срещу това нахлуване на европейски фабрично произведени стоки, империята не била лишена от възможности. Много бързо на мястото на отиващите си занаяти се появило ново, „модерно“ занаятчийство, което съумяло да отговори на новите потребности: столари, дърводелци (които копирали френски, английски и други мебели), шивачи на европейски облекла, обущари, часовникари, механици. Създали се и няколко „фабрики“, първоначалната основа на индустриалния сектор, който започнал да се развива към края на века. В повечето случаи това били държавни предприятия, които изработвали армейско оборудване (платове, униформи, обувки, одеяла, фесове, оръжия), както и луксозни стоки. В Хереке една образцова фабрика произвеждала килими, копринени тъкани, кадифе за нуждите на двореца и заможните слоеве.

Тук-там се появили и първите частни предприятия – така например фабриката за копринени кърпи, построена през 1850 г. от един френски гражданин в Бурса, италианската текстилна фабрика, създадена в Измир през 1862, десетките малки фабрики за копринена прежда, отворени в областите, където било развито бубарството. Друг сектор, който се развил много по-бързо от манифактурите, бил рудодобивният. След Кримската война османските залежи от въглища, мед, желязо и други суровини като сребро, хром, шмиргел или боракс били предмет на такова търсене от страна на европейските инвеститори, че Високата порта била принудена да издаде през 1861 г. закон, ограничаващ до десет години правото на преотстъпка и задължаващ концесионерите да изплащат на държавата една четвърт от брутните си приходи.

В крайна сметка Османската империя в средата на XIX в. представлявала страна със значителен потенциал. С развиващото се земеделие и богатите си минерални ресурси, с многобройните си потребности в областта на промишленото оборудване и услугите и със стабилността на режима тя предоставя забележително поле за действие на предприемчивите хора. Разбира се, западните предприемачи бързо си дали сметка за това. Френският гражданин, който през 1850 г. се впуснал в производството на копринени кърпи в Бурса, бил само един от многото европейци, дошли по същото време да опитат късмета си в османското Елдорадо.

Освен тези лични начинания, финансовите групировки и големите банки също проявили инициатива. Много от тези организации впрочем дължали съществуването си единствено на новите възможности, възникнали в империята най-вече след Кримската война. Такъв е случаят с Османската императорска банка, френско-английско дружество, създадено през 1863 г. след много премеждия и което играело роля на Османска държавна банка. Подобни са и много други дружества, чиито наименования са показателни: Генерално дружество на Османската империя (1864), Османски генерален кредит (1869), Константинополска банка (1872), филиал на Генералното дружество, Османско дружество за валута и ценности (1872), Австро-османска банка (1871), Австро-турска банка (1871). Тези и много други подобни дружества имали като основна задача да доставят на османската държава необходимите ѝ пари. Но много скоро те се заинтересували и от финансирането на различни предприятия, които в по-голямата си част спадали към транспортния сектор и към този на общинските услуги.

Железниците са голямата новост и на тях европейският капитализъм залага големи надежди. В тази област началото е скромно, но обещаващо. През 1866 г. е открита Османската (на Негово императорско величество султана) железопътна линия от Смирна до Айдън. Тя е построена с английски капитали и е дълга 130 км. Обслужва областта около Смир-

на и доказва ефикасността на железопътния транспорт за придвижването на стоките към пристанищата, откъдето се изнасят. През същата година е открита и железопътната линия от Смирна до Касаба, дълга 169 км, която е продължена в 1872 г. до Алашехир. Тези две линии, контролирани също от британски капитали, играят в друг сектор на егейските територии същата роля, каквато и пътят Смирна–Айдън. Най-сетне, Императорското железопътно дружество на Европейска Турция (което покъсно ще стане Компания за експлоатация на ориенталските железопътни линии), създадено през 1869 г. от финансова групировка, която обединила френски, белгийски и австрийски капитали, към края на управлението на Абдул Азиз ръководи няколко хиляди километра жп линии. Те представляват пръв отрязък от мрежата, която трябвало по-късно да свърже Турция с главните европейски градове.

Но големите финансисти не се интересували само от железопътните линии. Непрестанно се появявали нови проекти, а някои от тях били довеждани докрай. През 1858 г. граф Едмон дьо Пертюи основава дружество за изграждане на голям път между Бейрут и Дамаск. Няколко години по-късно (от 1862) пътниците можели да изминат 112-те километра, които разделяли двата града, за рекордно кратко време от дванадесет часа! Пак през този период други предприятия се обръщат към проблемите, възникнали от възхода на мореплаването. Създадено през 1867 г., Дружеството на кейовете в Смирна поставя началото на редица пристанищни работи из цялата империя, които продължили до началото на XX в. Дружеството „Кола и Мишел", чието централно седалище се намира в Париж, в началото на 1860 г. се заема с изграждането на стотина фарове в различни точки на османското крайбрежие.

Най-значителната инициатива в областта на обществените услуги била предприета от Османската банка, която през 1869 г. взела участие във финансирането на Константинополското трамвайно дружество. Малко по-късно в същия град се създала и Водоснабдителна компания, ръководена от няколко френски банки. Това било само началото. Няколко десетилетия по-късно в големите селища на империята можело да се срещнат множество подобни концесии.

Естествено, всички тези предприятия се стараели да умножат инвестициите си. Осъществявали се единствено доходните проекти. Много рядко европейските финансисти взимали предвид интересите на Османската империя. Всъщност за финансовите групировки тя била само една парче от огромния колониален сладкиш, който Великите сили си оспорвали. Това парче било толкова голямо, че никоя европейска държава не можела да го погълне сама. Започнали да се очертават зони на влияние: на Англия – Ирак, Египет, Арабския полуостров, може би Палестина; на Франция – Сирия, Югоизточен Анадол и най-вече Тунис; на Русия –

Черноморското крайбрежие, Източен Анадол и Балканите, които тя трябвало да си подели с Австрия...

Високата порта осъзнавала тази опасност, още повече, че постоянните кризи ѝ припомняли нестабилното положение на империята, но се преструвала, че нищо не вижда. Причината била, че тя се нуждаела от Европа и не можела да ѝ обърне гръб, тъй като вече била поела по пътя на развитие на базата на икономическата свобода. Империята имала нужда от европейските продукти, умения, капитали, а и от европейските пазари. Европа ѝ била толкова необходима, че тя била готова, ако се наложело, да заплати много скъпо нейната помощ.

Възраждането на нациите (миллет)

Спасяването на империята било главната цел на Високата порта. Заради нея тя заложила на икономическо, политическо и идеологическо отваряне към Запада. Но тя разполагала и с дзруга важна карта – братския съюз на всички народи в империята под жезъла на султана.

За да осъществят този съюз, без който не можело да има социален мир, дейците на Танзимата увеличили проявите на благосклонност по отношение на малцинствата. Със султанския указ от Гюлхане те обещали на всички поданици на империята, независимо от расата и вероизповеданието им, пълна сигурност за живота, честта и собствеността им, спазване на законните им права и реформа на данъчната система в дух на справедливост и равенство. Издаден непосредствено след Кримската война под натиска на съюзниците на империята, реформаторският ферман от 1856 г. отишъл още по-надалеч по пътя на отстъпките, гарантирайки на малцинствата свобода на вероизповеданието, достъп до всички административни инстанции и най-вече правото да се ползуват от всички традиционни свободи, по-специално в областта на вътрешната организация на общностите.

Приети с голямо задоволство от немюсюлманите, тези отстъпки обаче представлявали нож с двойно острие. Естествено, по същество те имали обединителен характер и по тази причина допринасяли за единението на подчинените народи. Но заедно с това, като предоставяло на общностите правото да ръководят свободно своите вътрешни дела, османското правителство им разрешавало да се затворят в своите собствени среди. Тук се срещаме с един от най-ярките парадокси на Танзимата. Идеалът за обединение и братство, защищаван гръмко от реформаторите и приветствуван от всички, бил последван от обратния резултат: възраждане на различните „нации“ в империята (османският термин *миллет* обхваща понятието за верска общност), което получило двоен тласък от доктрините, взети от европейските национални движения и от османс-

което „несъпротивление“ в областта на самоуправлението на общностите.

Арменците, които още от началото на XIX в. навлезли в мощен процес на икономическо и културно възраждане, първи осъзнали как биха могли да се възползуват от добрите намерения на правителството. Първата проява на този процес останала паметна в тяхната история. През 1850 г. тези арменци, които британските и американските мисионери спечелили за протестантството (около 15 000 из цялата империя), получили от Портата правото да създадат независима общност, протестантска „нация“, ръководена от епископ и ралигиозен съвет, но снабдена и със светски комитет, който трябвало да управлява светските дела на новия *миллет*. От този пример се вдъхновили и значително по-многобройните православни арменци, за да вдъхнат нов живат на своята общност. Първите опити в тази насока започнали преди провъзгласяването на Танзимата под влиянието на няколко просветени големци, които желаели да придадат светски характер на управлението на общността, дотогава контролирано изцяло от духовенството. Успешният край на тези усилия бил нов забележителен момент в арменската история. Османското правителство в 1863 г. одобрило правилник на общността, съобразен с духа на Танзимата.

Този „правилник на арменската нация“ почти не променил статута на общността вътре в империята. По същество той само потвърдил придобитите привилегии, по-специално в областта на вътрешното ѝ управление. Но по примера на правилника за протестантската нация той предвиждал създаването на събрание от сто и четиридесет членове, съставено от светско мнозинство и имащо за задача да избере два съвета: един религиозен, натоварен с духовните дела, и един граждански, който се занимавал с икономическите въпроси и образованието. Това била новост със значителни последици. И действително под натиска на най-радикалните елементи Събранието в скоро време се превърнало в истински парламент на общността и поставяло все по-подривни искания, които стигнали дори до недвусмисленото желание за автономия на провинциите, населени с арменци. От своя страна патриарсите – особено Магърдич Хримиян, избран през 1869 г., и неговият наследник Нерсес Варжабедян – под влияние на тези вълнения не се покелебали да изоставят чисто религиозната си роля и да се превърнат в защитници на националните искания, поставени от Събранието.

В институционален план еврейският *миллет*, с малка разлика във времето, претърпял същата еволюция. И тук нещата започнали колебливо и със съпротивата на някои членове на либерално настроения елит срещу консервативните елементи, които не искали да променят съществуващия ред. И в този случай в крайна сметка бил изработен правилник, който бил предложен на правителството. Публикуван през 1865 г., той

приличал много на правилника на православните арменци, но нямал същите политически последици. Разпръснати на малки островчета из империята, евреите не можели в този момент да претендират за национална територия. Те можели да очакват единствено подобряване на своето материално и културно положение. Новият правилник способствувал за това, като ограничил ролята на равините, които често се отнасяли недоверчиво към новите идеи, и предоставил на по-богатите хора възможност да контролират не само финансовото управление на общността, но и всички институции, за които тя отговаряла – училища, болници, благотворителни асоциации и т.н.

При гърците нещата също били различни. Сред православната нация, както при евреите и арменците, също имало група новатори, които се борели за светския характер на общностните институции. Сред тях се срещали и привърженици на елинизма, готови да предизвикат движение, подобно на движението, което раздвижило арменската общност. Но Патриаршията се оказала не особено възприемчива и даже враждебно настроена към тези желания несъмнено поради факта, че се засягали множество интереси, особено във финансовата област. Благодарение на църковните данъци и многобройните владения, които притежавало, православното духовенство разполагало със значителни доходи и, естествено, гледало с лошо око на опитите на светски лица да се намесят в неговите дела.

Реформата на общностните институции въпреки всичко се извършила, но била ограничена. Редица постановления, изработени между 1860 и 1862 г., създали механизми, в които участвували светски лица, но те нямали голяма власт – събрание, свиквано само по повод избора на патриарх, синод от епископи, натоварен с въпросите, засягащи църковната догма и дисциплина, смесен съвет, който се занимавал с финансите, образованието, благотворителните дела и правосъдието. В този съвет мнозинството било светско. И все пак важните решения били вземани само с одобрението на членовете на синода.

С други думи, тази реформа била без особен резултат и оставила почти недокоснати прерогативите на Патриаршията, която обаче въпреки това имала неприятности. В действителност в продължение на десетилетия Православната църква се намирала в изключително тежка криза, проявяваща се в засилването на сепаратистките стремления сред българското и румънското духовенство, които желаели да се освободят от гръцкото иго. То се изразявало не само в културно и езиково поробване, но и в икономическо потисничество. Стремежът бил да се създадат автокефални църкви, способни при случай да подпомогнат движенията за национална независимост, които се очертавали в балканските владения на империята.

Към средата на века румънизацията на църквата в Румъния вече би-

ла отбелязала голям напредък и на Патриаршията не ѝ оставало нищо друго, освен да приеме създалото се положение (формалното признаване на автокефалната румънска църква станало едва през 1885 г.). В провинциите, населени с българи, положението било по-неясно. Защитниците на статуквото и тези, които искали създаването на автокефална църква, започнали истинска позиционна война. Те ожесточено се борели за всяка камбанария и за всяко училище. Но привържениците на създаването на независима българска църква в крайна сметка спечелили. През 1860 г. разривът между българската църква и Патриаршията дал мощен тласък на съпротивата. Признаването на свършения факт станало няколко години по-късно: през 1870 г., когато въпреки анатемите на патриарха османското правителство се съгласило да бъде учредена независима българска екзархия.

Създаването на тази автокефална църква категорично доказало – по подобие на признаването на протестантския арменски милет двадесетина години преди това – тенденцията към раздробяване, свойствена на тези „нации", веднага след обявяването на Танзимата. По същото време издигането в ранг на „нации" на малки общности, като например на асирийците (сурияни) и халдейците (келдани), било част от същия феномен.

Очевидно тези автономни верски групи и надигането на националния дух влизали в противоречие с усилията на Високата порта да развие мирното съвместно съществуване на етносите и религиите. Но в крайна сметка трябва да признаем, че османските реформатори пожънали това, което били посяли. Не е учудващо, че малката доза свобода и възприемчивост към идеите на прогреса отварят пътя за многократни атаки срещу установения ред.

БОЛНИЯТ ЧОВЕК

Османската империя се затворила в омъгьосан кръг: реформите създавали благоприятна почва за нарастването на съпротивата. Но пристъпването към реформи било необходимо, за да се отстранят опасностите, заплащващи я от всички страни. И след като се била оставила да попадне в този кръг, империята действително била тежко болна. Положението било още по-тревожно и поради това, че всички, които твърдели, че се грижат за нея, а именно европейските сили, съвсем не изглеждали готови да я спасят. Историческата фраза на цар Николай I, отправена в 1853 г. към сър Хамилтън Сеймор, посланик на Англия, по време на един прием при великата херцогиня Елена, съдържа в това отношение изключително показателна двусмисленост: „Грижим се за много болен човек. Откровено ви казвам, че би било голямо нещастие, ако в един от близките дни той случайно ни се изплъзне, особено преди да сме взели всич-

ки необходими мерки."

Още от началото на управлението на Абдул Меджид опасностите са многобройни: конфликтът с Египет, пожарът, който тлее в Ливан, трудностите в Крит, размирното положение на Балканите. Европейската преса разполагала с удобен етикет, който употребявала периодически: кризата в Ориента. Но думата „криза" в действителност трябва да бъде разбирана в множествено число, защото коръбът на Османската империя очевидно течал от всички страни.

Кризата в Ориента

Управлението на новия владетел започнало катастрофално. Към средата на юли 1839 г., няколко седмици след съкрушителната победа на египтяните над силите на Махмуд II в Назиб, командуващият османския флот Ахмед Февзи паша предал всичките си кораби на Мохамед Али, за да не попаднат в ръцете на русите, нежеланите съюзници на Портата. В Истанбул настъпила паника. Как ще бъде спрян Египет без флот? И докъде ще стигне той? Никой не бил забравил, че през 1833 г. войските на Ибрахим паша стигнали до Кютахия, само на неколкостотин километра от османската столица. Силно обезпокоено, османското правителство побързало да предложи на Мохамед Али наследствена власт над Египет. Но в Кайро разбирали нещата по друг начин. Те поискали Сирия и Киликия, както и оставката на великия везир Хюсрев паша. Напрежението нараснало и на хоризонта се появила нова заплаха от война.

Нещата обаче били твърде сложни, за да се оставят Османската империя и Египет сами да разрешат спора. От изхода на кризата зависело равновесието на силите в Средиземно море. Европейската дипломация, насърчавана да се намеси от Мустафа Решид, посланик на Портата в Лондон, много бързо преценила, че трябва да действува, за да уреди конфликта съобразно близките и същевременно противоположни интереси на Великите сили.

Преговорите продължили повече от две години и се характеризирали най-вече със съперничеството между Франция и Англия. Франция, която считала, че завладяването на Сирия от Египет ще ѝ позволи да увеличи собственото си влияние в Леванта, подкрепила Мохамед Али. Обратно, Англия, която току-що била подписала изгоден договор с Високата порта, поддържала османските искания, защото разчитала на помощта на правителството в Истанбул, за да отклони френските домогвания. Русия била другата сила, която също се чувствувала засегната от кризата. Но тя се интересувала най-вече от статута на Проливите. За да защити южните си владения, тя желаела Босфора и Дарданелите в бъдеще да бъдат постоянно затворени за военните кораби, както било предвидено през

1833 г. в договора от Хюнкар Искелеси.

В крайна сметка спечелила Англия, която в този случай била съюзник на Русия, Австрия и Прусия. Договорът, подписан в Лондон на 13 юли 1841 г., върнал Сирия на султана и дал Египет на Мохамед Али, който станал наследствен владетел срещу годишен налог от четиридесет милиона пиастри и чисто формално признаване на османския сюзеренитет. В същия ден един друг текст, Конвенцията за Проливите, задоволил руското искане и заедно с това гарантирал целостта на Османската империя, но с необходимата за случая неяснота. В него било посочено, че Великите сили искат да дадат на султана „явно доказателство за тяхното желание да спазват ненакърнимостта на неговите върховни права" и да изразят „искреното си желание за укрепването на мира и спокойствието в неговата империя". Красиви думи, които възнаграждавали доброто поведение на султана и по-специално провъзгласяването на султанския указ от Гюлхане. За да се стигне дотук, били свиквани многобройни конференции и подписвани множество протоколи. И най-вече съюзниците на империята трябвало да бомбардират Бейрут (септември 1840), да изпратят малка армия в Ливан (октомври), да завладеят постепенно главните градове по крайбрежието, да започнат блокадата на Александрия (ноември), да подложат Мохамед Али на истински шотландски душ от обещания и заплахи.

Двата договора, сключени в Лондон, разрешили египетския въпрос и временно проблема с Проливите, но ни най-малко не сложили край на кризата в Ориента. Тя приличала на митологичната хидра, която се възражда непрекъснато, докато я обезглавяват. За момента главите на чудовището се наричали о. Крит, Ливан, Румъния.

В Крит анархията била постоянна. От 1821 г. размириците се редували непрекъснато. Християнското население на острова, повлияно от елинистката пропаганда и подкрепяно в своята борба от военни части, дошли от континента, искало да се присъедини към новосъздаденото Кралство Гърция. Естествено, османците не можели да приемат тази програма и всеки път, когато обстоятелствата го изисквали, отговаряли с репресии. В продължение на десет години, от 1830 до 1840 г. островът бил поставен под властта на Мохамед Али и бил сравнително спокоен. Но след оттеглянето на египтяните адският цикъл от кланета и наказателни експедиции започнал с още по-голяма сила. Портата искала да се покаже твърда, опитвайки се да въведе някои реформи в полза на християните. Напразно. Размириците нараствали и в крайна сметка завършили с големия бунт от 1866 г.

Ливанската криза била последица от конфликта между Османската империя и Египет. При завладяването на Ливан Ибрахим паша, син на Мохамед Али, заварил в областта напрежение, което от доста време съ-

ществувало между отделни елементи от населението и по-специално между маронитите и друзите. Египтяните не се поколебали да се възползуват от този антагонизъм, за да укрепят властта си. Те много скоро създали своя партия, съставена главно от маронити. От своя страна друзите масово преминали към лагера на привържениците на султана. Англичаните и французите, които следели отблизо този регион, също се вмъкнали в играта, като англичаните флиртували с друзите, а французите подкрепяли маронитите. Положението напомняло барутен погреб, който можел да избухне при най-малката искра. Не трябвало да се чака дълго. 1840 г. била трудна и останала паметна с англо-османското дебаркиране, придружено с неизбежните интриги и оттеглянето на египтяните. Бурята наближавала. Тя избухнала през 1841 г. с покръстването на новия емир на Ливан Башир III.Това покръстване, което плашело друзите с намесата на християните във всички механизми на властта, довело до кървави сблъсъци, в които участвували не само двата враждуващи лагера, но и православните християни и мюсюлманите сунити. Бил пуснат в действие опасният механизъм на насилието между отделните общности.

Пет години били необходими на османското правителство, за да въдвори ред. След множество несполучливи опити в крайна сметка в 1846 г. било постигнато споразумение. Изработено от Мустафа Решид паша, със съгласието на Великите сили, то предвиждало създаването на два санджака; друзки и маронитски, под властта на османското правителство. Учредявали се и редица смесени инстанции, които имали различни функции, като събирането на данъците и съдебната администрация.

Но така възстановеният мир бил нетраен. През 1860 г. Ливан отново бил опустошен от общностите, които воювали с подкрепата на Франция и Англия. Събитията от 1841 г. били само генерална репетиция. Този път, вследствие на размирици в северната част на страната, където маронитите настоявали за поземлени реформи, станали масови кланета. Били убити между 6000 и 10 000 души, стотици села били опустошени, 500 църкви, 30 училища, 40 манастира били разрушени. Бейрут не успял да избегне бурята. За да отмъсти за насилието над мюсюлманите, скоро пламнал и Дамаск. Около двадесет хиляди души, най-вече сред християнското население, намерили смъртта си в този град.

Великите сили, които следели развитието на кризата отблизо, в крайна сметка се намесили. Сценарият бил почти същият, както при разрешаването на египетския конфликт. Отначало изпратили канонерки в пристанището на Бейрут. Последвало дебаркиране – този път на френски войски. Най-накрая в Истанбул била свикана международна конференция на представителите на Англия, Франция, Прусия, Австрия, Италия и Русия. За Франция това бил важен епизод от експанзионистичната ѝ политика в Близкия изток. Конференцията дала на Ливан пълна адми-

нистративна, съдебна и финансова автономия (ограничена наистина до планинските зони) и поверила управлението на чиновник католик, назначен от Портата, но поставен под контрола на Великите сили. С този договор, подписан на 9 юни 1861 г., Османската империя загубила една провинция, а Франция спечелила една зависима от нея държава.

С малки прекъсвания ливанската криза практически продължила двадесет години. Но докато тя помрачавала източните хоризонти на империята, султанът бил изправен пред многобройни трудности в европейските си владения. През четиридесетте години на XIX в. най-тревожно било положението в Румъния, която от 1829 до 1834 г. е окупирана от русите и въпреки двойното настойничество на Русия и Османската империя поела по пътя на националното възраждане.

Всичко започнало с културно движение. Строели се училища, появили се вестници, полагало се началото на национална историография. Покъсно принцовете, поставени начело на Влашко и Молдова, направили няколко скромни крачки към едно бъдещо съединение на румънските провинции. Последният тласък дошъл през 1848 г. от вятъра на бунта, който се носел над Европа. Революцията избухнала в Париж, в Берлин, Рим, Виена, Прага, Будапеща. Революцията дошла и в Блаж, Излаз и Букурещ. На 21 юни едно Народно събрание, където били представени всички слоеве на населението, отменило феодалните привилегии, обещало конституция и провъзгласило единството и независимостта на Румъния.

Двете засегнати сили, султанът и Русия, реагирали незабавно. От средата на лятото на 1848 г. една османска и една руска армия опустошили румънските провинции и смазали последователно всички огнища на съпротива. Окупираната от русите Влахия била подложена на особено жестоки репресии. Това било истинско прочистване, при което в Трансилвания участвувала и унгарска войска. След няколко месеца румънският въпрос временно бил разрешен. През май 1849 г. спогодбата от Балта Лиманъ узаконила неуспеха на революцията и потвърдила руско-османската опека над Румъния, която за в бъдеще била лишена от множество привилегии.

Но как да си представим продължително разбирателство между Османската империя и Русия, даже и когато става дума само за споразумение, което осигурява реда в провинции, подложени на омиротворение? Двете сили много скоро си обърнали гръб и почти стигнали до разрив. Какъв бил претекстът? Високата порта отказала да предаде на Русия унгарските, влашките и полските революционери, които избягали в Османската империя. Положението изглеждало толкова сериозно, че Франция и Англия веднага мобилизирали флотата си, за да се притекат на помощ на султана в случай на руско нападение. Четири години преди Кримската война се оформила основата на бъдещия голям конфликт.

Кримската война

През 1849 г. войната за малко не избухнала, тъй като личности, които царят смятал за опасни, намерили убежище в Турция. През 1853 г. тя започнала, защото католическите свещеници в Свещената земя не успели да се споразумеят с православното духовенство за притежанието на някои Свети места и по-специално на църквата „Рождество Христово" във Витлеем.

В началото ставало дума за най-обикновена история с ключове. Католиците настоявали за възстановяването на едно от техните „исторически права" – свободен достъп до витлеемската църква и притежаване на един от ключовете от голямата врата на светилището. Православната патриаршия лесно доказала, че един султански ферман от средата на XVIII в. признава на гръцката църква надзора над храма. Ставало дума за съвсем банален конфликт: векове наред различните духовници в Свещената земя си оспорвали контрола над светилищата, свързани със спомена за Христос. Също от векове османските власти се опитвали да намерят решения – наистина често несполучливи, – които да задоволят всички.

Този път обаче европейската дипломация се заела със случая, защото за две от Великите сили, Франция и Русия, моментът бил много подходящ. Във Франция правителството на принца-президент Луи-Наполеон Бонапарт се интересувало от въпроса за Светите места, защото имало нужда от подкрепата на католиците във вътрешната си политика. Принцът знаел, че ако се представи за защитник на католиците в Ориента, ще спечели симпатията на клерикалната партия. Обратно, за Русия на Николай I било от значение да утвърди образа си на покровителка на Православната църква, образ, на който тя държала особено много и поради това, че той вече многократно ѝ позволил да се намесва във вътрешните работи на Османската империя.

Случаят бил толкова деликатен и съдържал толкова много рискове, че Франция, въпреки желанието си да се представи отново като най-голямата дъщеря на Църквата, отначало не посмяла да се намеси. Все пак в края на 1850 г. генерал Опик, посланик на републиката в Истанбул, се решил да поиска от Портата да бъдат върнати на католиците правата, които им били предоставени от капитулациите и други фермани. Това искане затруднявало османското правителство, което желаело да достави удоволствие на Франция, без обаче да разсърди Русия. То реагирало както всички правителства, поставени при такива обстоятелства – започнало да протака нещата, предоставяйки досието на комисия от експерти.

Но Русия и Франция следели въпроса толкова отблизо, че Портата трябвало да вземе решение. Това е много типично за османското умение да разрешава такива конфликти. Един ферман от 21 март 1852 г. нарежда три ключа от църквата да бъдат дадени на католиците, които имали

право само да преминават през светилището, но не и да извършват богослужение в него. От друга страна, различните християнски общности имали свободен достъп до гробницата на Дева Мария, но подред и според предварително изготвено разписание. Останалите светилища в Свещената земя запазвали статуквото си.

Руската страна била оскърбена. Нарушени били правата на Православната църква! Няколко месеца по-късно Николай I провел прочутия си разговор за „болния човек“ с английския посланик в Санкт Петербург. Той смятал, че е дошъл моментът за окончателно решаване на Източния въпрос. Османската империя от дълго време се борела с вътрешните си затруднения. Във Франция Наполеон III изглеждал загрижен най-вече от новопровъзгласената империя. Австрия, сериозно разтърсена от революционните движения от 1848 г., като че ли желаела да запази неутралитет. Защо Англия и Русия да не се възползуват от обстоятелствата и да не организират подялба? Англия би могла да вземе Египет и о. Крит, докато Русия щяла да установи протекторат над Молдова, Влашко, Сърбия и България, а Истанбул щял да стане свободно пристанище.

Тези предложения не получили никакъв отзвук в Лондон. Отначало царят взел това мълчание за съгласие. За в бъдеще той можел да продължи по-нататък.

През март 1853 г. неговият главен адютант, княз Меншиков, шумно пристигнал в османската столица с невероятни искания. Той настоявал не само за благоприятно за руската страна уреждане на въпроса за Светите места, но и за подписването на договор, който да постави категорично Православната църква под защитата на Руската империя. В замяна на тези отстъпки султанът можел да разчита на съюзничество с царя.

Ритъмът на кризата се ускорил. На 4 май един ферман на Високата порта потвърдил разпорежданията от предишната година по въпроса за Светите места. На 5 май Меншиков връчил на османското правителство ултиматум, изискващ изпълнение на руските желания в петдневен срок. На 9 май английският посланик в Истанбул сър Стратфорд, един от най-добрите познавачи на Ориента, отишъл при султана и му обещал евентуалната подкрепа на британския флот. Такъв бил отговорът на Лондон на прималивите предложения, които цар Николай направил няколко месеца преди това. Обезпокоена от руските машинации, които заплашвали сериозно да компрометират нейните търговски и политически интереси в Ориента, Англия този път решила да подкрепи Франция и най-вече да попречи на царя. На 10 май султанът се задължил да постави под своя протекция изповядващите православната религия и да спазва техните свободи, но отказал да се свърже с Русия с договор. През следващите дни тонът постепенно се повишавал. В края на месеца, след като връчил нов ултиматум от името на царя, Меншиков най-сетне се решил да напусне Истанбул.

Всичко можело да спре дотук. Но Николай I, който „чувствувал на бузата си плесницата на султана", взел друго решение. На 26 юни 1853 г. той оповестил своето намерение да завладее румънските княжества като залог за ефикасна защита на православието. Пътят към войната бил отворен.

По време на първите операции били направени още няколко опита за посредничество. Но напразно. Царят имал големи амбиции и смятал да се възползува от конюнктурата, за да ги осъществи. Той не искал да разбере, че Османската империя можела да разчита на поддръжката на Франция и Великобритания и че тези сили били решени да направят всичко, за да спрат руската експанзия в Ориента.

Истина е, че френско-английската помощ не била безвъзмездна. Съюзниците били готови да гарантират целостта на Османската империя и независимостта на султана, но в замяна искали от истанбулското правителство да се ангажира с осъществяването на реформи. Това било извършено на 12 март 1854 г. с подписването на Константинополския договор. Няколко дни по-късно Франция и Великобритания вече можели да обявят война на царя, чиято армия току-що преминала р. Дунав.

Тежестта на военните действия на Балканите били поети преди всичко от османските сили. С помощта на съюзническите войски те се справили сравнително добре. Към края на лятото руската страна претърпяла поражение. Но англичаните нямали намерение да се задоволят само с тази победа по суша. Тяхното желание било да унищожат руските военноморски сили и за да го осъществят, те решели да пренесат войната в Крим, където се намирал големият Севастополски арсенал.

За да се смаже упоритата съпротива на руснаците, била необходима почти една година ожесточени сражения – от септември 1854 г. до септември 1855 г. В началото около 60 000 души – 30 000 французи, 21 000 англичани и 6000 османци се биели пред Севастопол. През пролетта на 1855 г. те вече били 140 000. Благодарение на военните кореспонденти и на фотографията, която започнала да се появява в пресата, европейското обществено мнение следяло стъпка по стъпка с нарастващ ужас развитието на операциите. Имената на големите битки се запечатали в паметта заедно с образите на кръвопролитието – скалите при Алма, Балаклава, Инкерман, Малаков, Трактир. Това била съвременна война, в която не се церемонят нито със средствата, нито с броя на жертвите. Само превземането на крепостта Малаков (8 септември 1855) струвала 10 000 души на съюзниците и 13 000 на руснаците. Истина е, че това било последно усилие. И все пак преди него десетки хиляди войници загинали в сраженията или били покосени от скорбут, тиф и холера.

Превземането на Севастопол на 10 септември 1855 г. сложило край на войната. Трябвало да се сключи мир и да се направи опит за трайно решение на Източния въпрос. Но мирът, както и войната не са безвъз-

мездни. Султанът трябвало да направи отстъпки. Преди всичко той бил задължен да спази обещанието си от 1854 г., свързано с осъществяването на нов ход от реформи.

Мирният конгрес трябвало да започне на 25 февруари 1856 г. в Париж. Няколко дни преди тази дата Високата порта обявила официално на Великите сили султански указ *(хатихумаюн)*, който се превърнал в основен жалон в историята на Танзимата. Този текст е много по-точен и по-добре изработен от хатишерифа от 1839 г. От самото начало той гарантира на немюсюлманските общности спазването на техните традиционни права, свободата на вероизповеданието и правото да управляват свободно имуществата си. Това, естествено, объркало сметките на онези, които няколко години преди това се опитали да използуват случая със Светите места като претекст, за да наложат протекцията си над християните в Ориента. Мимоходом указът внасял значително нововъведение. За в бъдеще членовете на различните духовенства щели да получават от своята общност точно определено възнаграждение, за да се премахнат злоупотребите, от които се оплаквали техните паства. Изброени били и редица реформи. Всички поданици на империята без изключение били равни пред данъчните власти, правосъдието и образованието. Те можели да заемат едни и същи служби и да бъдат приемани в едни и същи училища. Равенството на правата означавало и равенство на задълженията, поради което всички трябвало да се подчинят на закона за военната служба, освен ако не били освобождавани чрез изплащането на беден. За да се даде на всяка общност възможност за представителство, били реорганизирани провинциалните административни структури. За в бъдеще държавата трябвало да има годишен бюджет и да следи за разумното ръководене на обществените финанси. Тя трябвало да се заеме с осъществяването на мероприятия, засягащи общите интереси, да разрешава създаването на банки и други финансови дружества, да се бори срещу корупцията и злоупотребите и т. н.

С други думи, това било пълна програма за реформи. Някои от тях вече били започнати, а други, умерено смели, трябвало да изиграят решаваща роля в бъдещото развитие на Османската империя. В Париж Великите сили се запознали с документа и останали доволни от „високата стойност на това съобщение". Имало защо да бъдат доволни. Указът от 1856 г. не само въвеждал известен брой вътрешни реформи, но и полагал основите на едно засилващо се проникване на западното влияние в империята.

Добрата воля на Високата порта била толкова очевидна, че само няколко седмици били достатъчни, за да се стигне до споразумение. Впрочем всички присъствуващи страни бързали да сключат мир. Русия излязла от войната изтощена. Във Франция Наполеон III признал, че би

дал „четири пръста от ръката си“, за да стигне колкото се може по-бързо до уреждане на въпроса. Англия, която носела отговорността за кримската авантюра, започнала да си дава сметка, че би могла да си я спести, и искала бързо да обърне страницата.

Подписан на 30 март 1856 г., Парижкият договор привидно бил благоприятен за султана. Но за всеки, който умее поне малко да дешифрира дипломатическия език, е очевидна волята за намеса на Великите сили в работите на империята. Така например в Член 7, който много тържествено гарантира на османската държава спазването на независимостта и целостта ѝ, се казва: „Височайшите договарящи се страни в желанието си Високата порта да участвува в предимствата на европейското разбирателство, установено от общественото право между европейските държави, се ангажират всяка поотделно да зачитат независимостта и целостта на Османската империя, гарантират строгото спазване на това задължение и следователно считат всеки акт и всяко събитие, което го накърнява, като въпрос, засягащ общоевропейските интереси.“ Всичко това всъщност означава, че Великите сили си запазват правото да действуват при всички обстоятелства, които според тях изискват намеса. Членовете 10, 11, 12, 13 и 14, които потвърждават Конвенцията за Проливите и забраняват на военните флоти, включително и на крайбрежните сили, корабоплаването в Черно море, също ограничават османския суверенитет. До същия резултат водят и членовете от 15 до 19, които предвиждат превръщането на р. Дунав и нейното устие в международна река под контрола на комисия, назначена от Великите сили. С членовете от 20 до 27 Османската империя си възвръща сюзеренитета върху румънските княжества, но трябва да приеме редица ограничения и предложенията на европейската комисия за тяхната бъдеща организация. В същия дух членовете 28 и 29 нареждат, че „Княжество Сърбия ще продължи да зависи от Високата порта, но че неговите права и свободи ще бъдат колективно гарантирани от договарящите се сили“.

Въпреки всичко за Османската империя това било победа, но заплатена твърде скъпо. Естествено, султанът не понесъл никакви териториални загуби. В румънските провинции Парижкият договор даже му предоставил малка гранична корекция, чрез която Русия била отдалечена от устието на р. Дунав. И все пак очевидно е, че участието в „предимствата на европейското разбирателство“ не било безвъзмездно. През май 1853 г. султанът отблъснал ултиматума на княз Меншиков, за да избегне опасността от опеката на Русия. Три години по-късно той пак се сблъскал със също толкова опасната опека на коалиралата се Европа въпреки привидно по-приемливия ѝ вид.

Прекратяване на мира

В Париж амбицията на Великите сили била насочена към окончателното разрешаване на Източния въпрос. Но това решение се оказало всъщност съвсем временно. Постигнатото споразумение отчасти почивало върху запазването на териториалната цялост на Османската империя, гарантирано от европейското разбирателство. Но много скоро станало ясно, че Европа не е склонна да спазва обещанието си. А и самото понятие „разбирателство" се оказало заблуждение, на което Високата порта не можела да разчита. Още в края на петдесетте години на века започнал процесът на разпадане на европейското съглашение, което довело до подписването на Парижкия договор. Очертаващите се нови съюзи – особено сближаването между Австрия, Германия и Русия, което през 1872 г. се увенчало със създаването на Лигата на тримата императори – ни най-малко не облагодетелствували статуквото в Ориента.

Румънските княжества дали първоначалния тласък за постепенното разпадане на постигнатото в Париж. Договорът предвиждал запазването на двете отделни провинции Молдова и Влашко, като всяка от тях имала свой княз и свои институции. Но още от 1857 г., подбуждани от европейската комисия, натоварена с изграждането на нова организация в княжествата, консултативните събрания на двете страни без колебание се произнесли в полза на съединението, като съвместно пристъпили към учредяване на общи инстанции. В началото на 1859 г. изборът на един и същи човек, полковник Александър Куза, за глава на двете княжества бил допълнително нарушение на клаузите на Парижкия договор. Естествено, Високата порта, поддържана от Австрия и враждебно настроена към съединението на княжествата, побързала да протестира. Но в крайна сметка под натиска на Франция тя трябвало да приеме свършения факт. През 1861 г. един султански ферман одобрява временно съединението на Молдова и Влашко под скиптъра на Куза, както и сливането на Събранията на двете княжества, и учредявал едно-единствено правителство със седалище Букурещ. Никой обаче не се заблуждавал. Ставало дума за решителен етап по пътя на румънската независимост.

Друго нарушение на разпоредбите на Парижкия договор била нарастващата автономия на Сърбия. Всъщност още от Одринския договор (1829) тя се ползувала с голяма независимост и османското присъствие там било незначително. И все пак мирният конгрес предвиждал, че султанът може да запази гарнизоните си, а княжеството да остане под османски сюзеренитет. С идването на власт на Михаил Обренович (1860–1868) Сърбия побързала да се освободи от тази слаба опека. Още от 1861 г. тя събрала малка армия и започнала да създава органите на федеративната Сръбско-хърватско-българска държава, която мечтаела

да основе: обществено образование, нова данъчна система. По други причини тя пристъпила и към осъществяването на съюзи със съседите си (Черна гора, Гърция, Румъния, България). През 1867 г. станало едно събитие, незначително само по себе си, но със символично значение. В резултат на сблъсъци със сръбското население последните османски гарнизони напуснали страната. Била направена една-единствена чисто формална отстъпка на империята – османското знаме продължило да се вее на крепостта в Белград редом със сръбското знаме. Юридически Сърбия все още била васал на султана, но фактически тя била независима.

Тази независимост се разширявала. Към края на петдесетте години под влияние на сръбската националистична пропаганда Босна и Херцеговина, където впрочем населението било предимно мюсюлманско, както и Черна гора, също се опитали да се измъкнат от османска зависимост. В Босна местните бунтове, често не особено значителни, били потушавани сравнително лесно от управителя на провинцията Йомер Лютфи паша (1860–1861) и неговия приемник Осман Куция (1861–1869), които между другото се възползували от успеха си, за да въведат в областта предвидените от правителството в Истанбул реформи. По-трудно било да се омиротвори Черна гора. Нейният княз епископ Данило през 1853 г. вече бил оглавил един голям бунт, избухнал по руско внушение. През 1857 г., след като напразно се опитал да впише независимостта на Черна гора в Парижкия договор, той отново се разбунтувал, като едностранно прекъснал връзките със султана. Реакцията на османците била твърда: тежка военна разправа, чийто неопределен изход, диктуван от намесата на Великите сили, довел до създаването на черногорска автономия под контрола на европейска комисия (8 ноември 1858 г.) Но това не сложило край на проблема. Убийството на Данило през 1860 г. и идването на власт на неговия племенник Николай Петрович отново разпалило размириците, които този път съвпаднали със силния подем на славянския национализъм в Херцеговина. Както и през 1857 г. Портата веднага се намесила, изпращайки войски в Черна гора и срещу бунтовниците в Херцеговина. Но отново се сблъскала с намесата на Европа, която наложила връщането на статуквото срещу обещанието на черногорците, че няма да помагат на Херцеговина (договор от Скутари, 31 август 1862 г.)

Сега вече изглеждало, че е постигнато трайно споразумение. Но само след няколко години този регион отново потънал в кръв. Имало ли междувременно мир? Ни най-малко. Империята била изправена пред нова голяма криза – критското въстание.

То започнало през май 1856 г., когато група жители на острова поискали данъчно облекчение и промяна на съдебните инстанции. Османското правителство, което се страхувало от всеобщо въстание, отговорило на тези искания, изпращайки войници. Те трябвало да кръстосват об-

ластта, за да охраняват мюсюлманите от евентуални кланета. Това било искрата, която подпалила пожара. Гърците веднага се мобилизирали, хиляди доброволци придошли от континента, създали се чети. Нещата се развили много бързо. На 23 септември Народното събрание в Сфакиа провъзгласило „ненарушимото и вечно обединение на Крит с неговата майка Гърция". Малко по-късно дебаркирали османските полкове, както и войските, изпратени от египетския хедив. Новият управител Йомер паша организирал брутална разправа. Тъй като били наблюдавали случилото се няколко години преди това в другите балкански провинции, гърците разчитали на бърза намеса на Великите сили. Но конюнктурата непосредствено след Парижкия конгрес била различна от положението в момента. Русия, опарена от развитието на аферата със Светите места и заета с вътрешните си проблеми, се интересувала много по-малко отпреди от покровителството на православните християни. Освен това очите ѝ били насочени най-вече към славянското население на Балканите. Великобритания и Австрия се страхували да се застъпят за Гърция, за да не предизвикат много голяма криза. Само Наполеон III направил опит открито да подкрепи въстанието, но никой не последвал примера му. При тези условия, въстаниците били принудени да оставят оръжието.

Портата, която продължавала да се грижи за своя образ, имала възможност да покаже на Европа образцова реформа. Един Органически устав от 10 януари 1868 г. създавал изборни съдебни и административни съвети, учредявал събрание, образувано от депутати от цялата каза, предоставил на християните равно участие в новообразуваните служби, премахнал или ограничил редица такси и поставил редом с турския и гръцкия като официален език на острова. Всички тези мерки били взети без намесата на европейските сили, които само направили няколко най-общи забележки. Те се раздвижили едва в началото на 1869 г. след нов опит за бунт на о. Крит, страхувайки се от война между империята и Гърция. Но свиканата през януари конференция в Париж не предложила нищо оригинално. За този момент Органическият устав, който давал на острова известна автономия, задоволявал Европа.

Изходът от критската криза, който бил благоприятен за султана, като че ли показвал, че Високата порта най-сетне владее механизма на реформите и че е в състояние благодарение на разумни мерки да спре разпадането на Османската империя. Но в действителност нещата не стояли така. И наистина, докато в Крит животът временно поел обикновения си ход, друга криза се подготвяла на Балканите. Нейното избухване щяло да доведе до катастрофа и да свали Абдул Азиз от трона.

Всичко започнало в Херцеговина с обикновен селски бунт срещу бирниците, които искали пълното изплащане на дължимото въпреки трудностите, предизвикани от изключително слабата реколта през 1874 г.

Много бързо обаче нещата се разраснали: кланета на мюсюлмани, кланета на християни, приток на оръжие от Черна гора и от Австрийската империя, организиране на големи чети от бунтовници. Към средата на лятото на 1875 г. не само цяла Херцеговина, но също така Босна и Черна гора били на военна нога.

Европа, която се бояла, че пожарът скоро ще обхване Балканите, но се и тревожела от безпрецедентната финансова криза в империята, побързала да се намеси. Още от средата на август преговорите между Великите сили зачестили. Кулминационна точка на тази кипяща дейност било свикването в Берлин в края на ноември на конференция, която събрала тримата министър-председатели от Лигата на тримата императори – Бисмарк, Горчаков и граф Андраши. Именно последният, представител на Австро-Унгария, страната, най-пряко засегната от положението в Босна и Херцеговина, бил натоварен да представи на Портата заключителните решения от срещата. Неговата нота от 30 ноември 1875 настоява за премахване на практиката на отдаването на данъците под аренда в засегнатите от въстанието области, за предоставяне на пълна свобода на вероизповеданието, за създаване на смесени административни съвети и за предприемане на мерки в полза на селяните, желаещи да закупят земите, които обработват за сметка на големите собственици.

В Истанбул, където нотата била предадена от всички посланици на Великите сили, Високата порта се запознала с нея и обещала исканите реформи (13 февруари 1876 г.). Но как можело да се спре въстание, което, подкрепяно от симпатиите на славянските народи и тайната помощ на Европа, приело формата на антиосмански кръстоносен поход? Портата била казала „реформи". Но действителността била съвсем друга – репресии. В първите месеци на 1876 г. османските сили, водени от Ахмед Мухтар паша, предприели систематично прочистване на региона и прогонили към Черна гора, Сърбия и Австрия хиляди християни. Европа, чиято преса се подхранвала с разкази за жестокостите, била ужасена. Много скоро възмущението нараснало още повече.

През април избухнало въстание и в България, в Пловдивска и Пазарджишка област. Сценарият бил същият, както в Босна и Херцеговина. Извършено с помощта на черкезки банди и на нередовна войска (башибозук), потушаването се превърнало в истинско клане, поне от европейска гледна точка.

Пред неспособността на империята да разреши кризата с мирни средства Великите сили отново се намесили. На 13 май 1876 г. по случай посещението на царя в Берлин нова конференция на министрите от лигата щяла да поднови исканията, направени няколко месеца преди това от Андраши, предлагайки и международен контрол за проверка на изпълнението на реформите. Но този път тонът на европейската дипломация бил

значително по-заплашителен – ако Османската империя не осъществяла обещаните реформи, Австрия щяла да завземе част от Босна, а Русия – Южна Бесарабия. В краен случай Великите сили можели да прибягнат и до сила, за да наложат своите възгледи.

Не само Европа се вълнувала. В Истанбул също се разтревожили. Европейската преса се безпокояла за съдбата на християнските народи. В Турция ставало дума най-вече за мюсюлманските жертви и пристрастните изявления на силите в полза на „палачите" предизвиквали масово неодобрение. Носели се странни слухове: дали Недим паша, който се съгласявал с всички искания на Игнатиев, посланика на царя при Високата порта, нямало да предаде страната на руските войски? Населението се въоръжавало. Обзети от паника, християните, поне тези, които имали средства, се стараели да напуснат османската столица.

На 11 май 1876 г. големите джамии и площади на Истанбул се изпълнили с демонстранти, които изобличавали страхливостта на правителството и го обвинявали, че не прави нищо, за да спре постоянните кланета на мюсюлмани. Съгласно една отдавна утвърдена традиция учениците от религиозните училища *(софти)* били начело на движението. Шествията се отправили към Високата порта, настоявайки за оставката на министрите. Тълпата искала също да бъдат отстранени шейх юл-ислямът Хасан Фехми ефенди и Недим паша, и двамата обвинени в мекушавост и русофилство.

Изправен срещу тези размирици, султанът отначало се опитал да се съпротивлява. Отстранил само шейх юл-исляма. Но на 12 май, пред нарастващия бунт, той трябвало да се откаже и от великия си везир.

Ръководено от Рюшдю паша, новото министерство включвало две много известни с либералните си настроения личности: Мидхат паша, който за момента бил министър без портофейл, и Хюсеин Авни паша, комуто султанът поверил Министерството на войната. Още от самото начало отношенията между тези герои на деня – които според населението единствено можели да разрешат достойно балканската криза – и Абдул Азиз били доста обтегнати. „Вие сте тук, защото народът го поиска. Да видим сега на какво наистина сте способни!" От първата си среща с новите министри султанът ясно изказал своето неодобрение. Ами ако, след като се възстанови мирът, владетелят, считайки ги за виновни за бунта на софтите, се обърне срещу тях и започне да ги преследва с гнева си? Много бързо подозрение и безпокойство обхванали министрите. Те били избрани, за да служат на султана. Те му служели, но до края не се освободили от недоверието си към него.

Изглежда, че Хюсеин Авни паша, в желанието си да се предпази от евентуално отмъщение, пръв стигнал до идеята за детронация на Абдул Азиз. Тя можела да се осъществи. През петнадесетте години на своето

управление султанът съвсем не се показал безупречен. Той въвлякъл държавата в непредвидени разходи и я довел до истински банкрут, многократно се опитвал да замести либералния режим на Танзимата с лична власт, използуваща брутални методи, позволил в страната да се създадат опасни ситуации, които не бил способен да овладее. В миналото други владетели били отстранявани за много по-незначителни постъпки.

Отначало Мидхат се поколебал, защото се надявал да наложи на Абдул Азиз приемането на конституция. Едва след като си дал сметка, че това е невъзможно, той възприел мнението на Хюсеин Авни. Другите министри се съгласили лесно и поради факта, че шейх юл-ислямът издал фетва, според която от религиозна гледна точка нищо не пречело на отстраняването на султана.

На 29 май 1876 г. по нареждане на Хюсеин Авни паша армията обградила двореца „Долмабахче", където живеел владетелят, докато флотът прекъснал всякаква възможност за връзка с чужбина по море. В същия ден най-големият син на Абдул Меджид, принц Мурад, когото министрите в известна степен принудили, приел клетвата им за вярност. Управлението на Абдул Азиз – едно от най-противоречивите и най-отворените към промяната управления в османската история – приключило. Една седмица по-късно намерили свалените султан мъртъв, с разрязани вени в стаята му в двореца „Ферие" в Ортакьой, който правителството му предоставило след детронацията. Самоубийство ли било това или убийство?

Балканската криза

Интелигентен, културен, отворен за либералните идеи, Мурад V изглеждал идеалният владетел на Танзимата. Но преди още да се възкачи на престола, той имал пристъпи на изключителна нервност. С новите отговорности, които трябвало да поеме, болестта изцяло завладяла съзнанието му. При драматичното положение на империята умствените смущения на султана представлявали допълнителна опасност за страната. На 31 август 1876 г. министрите отново прибягнали до детронация. Мурад V бил заместен от брат си Абдул Хамид II, който бил също така интелигентен и изглеждал либерално настроен. На 1 септември започнало неговото тридесет и три годишно управление.

Управлението на Мурад V продължило само три месеца, но те били изпълнени със събития и най-вече с изостряне на кризата на Балканите.

Всъщност политическите вълнения от смяната на владетеля ни най-малко не подобрили положението в европейските провинции на империята. Възползувайки се от неясната конюнктура, въстаниците разширили дейността си. В България, Херцеговина, Босна въпреки османските репресии бунтовните движения възобновили борбата си. Много бър-

зо обаче Високата порта се оказала изправена пред още по-сериозен проблем. За да подкрепят братята си по раса и религия, Сърбия и Черна гора също поели по пътя на войната. На 26 май, насърчени от руснаците, двете княжества подписали съюз, предвиждащ ново териториално разделение на региона в случай на победа над османците. Малко след това княз Милан Сръбски поискал от Портата да бъде поставен начело на Босна, като заедно с това пожелал и присъединяването на Херцеговина към Черна гора. На 2 юли след възмутения отказ на Истанбул войната била официално обявена.

Още един път европейската дипломация се опитала да разреши кризата според своята гледна точка. Но от времето на нотата на Андраши положението се променило. Когато на 8 юли цар Александър II и австрийският император Франц Йосиф се срещнали в Райхщат, Бохемия, в разговорите им ставало дума повече за разделянето на Балканите на зони на влияние, отколкото за мерки, които могат да възстановят мира. Австрия си запазвала настойничеството над Сърбия и смятала да увеличи териториите си в Босна и Херцеговина. Русия си запазвала протекцията над българите и предвиждала да завземе Бесарабия и Източен Анадол. Бъдещото Българско княжество, Румелия и Албания щели да бъдат автономни. Гърция можела да се разполага в Тесалия и Епир. Найсетне Истанбул, столицата на Османската империя, щял да стане свободен град и първа крачка към анексията, за която руснаците мечтаели векове наред.

Обширна програма. Но в момента се водела война. От покровителите си – императори – балканските народи били получили дотогава само словесна помощ. Наистина няколко стотици руски доброволци се присъединили към сръбската армия и тя била оглавявана от царския офицер Черняев. Но всичко това било малко в сравнение с многочислените войски, мобилизирани от османците. Към края на август Осман паша, един от най-добрите османски генерали, постигнал значителна победа над сърбите при Алексинац. Не само балканските народи, но и силите, които им помагали, имали над какво да се замислят.

И все пак, за да се стигне до сериозната намеса на силите, трябвало военните действия да се възобновят няколко седмици след възкачването на Абдул Хамид на трона и османците отново да докажат своето военно превъзходство. На 31 октомври 1876 г. руският посланик граф Игнатиев се явил във Високата порта с лаконичен ултиматум: ако Османската империя не подпише в срок от 48 часа примирие със Сърбия и Черна гора, Русия ще си направи съответните изводи. В Истанбул отстъпили и още в първите дни на ноември започнала демобилизацията на османските войски. Но Великите сили не се задоволили с тази проява на добра воля. Те си представяли вече подялбата на османската плячка и настояли за

срочно свикване на международна конференция. Това искане се придружавало от заплахи. „Англия не се бои от война – заявил Дизраели на един банкет – и тя има възможност да се бие двадесет години, ако се наложи. Британският флот ще бъде изпратен в Дарданелите".

Исканата конференция се открила в Истанбул на 23 декември 1876 г и събрала под председателството на османския министър на външните работи Сафет паша представители на Русия, Англия, Франция, Австрия, Германия и Италия[83]. Естествено, Портата знаела какво я очаква: щели да ѝ предложат автономия на Босна и Херцеговина, както и създаване на Велика България под руско влияние. Още веднъж тя щяла да понесе териториални загуби и намаляване на ресурсите си. Но изправен срещу исканията на новия европейски съюз, Мидхат паша, който станал министър-председател на Абдул Хамид, бил предвидил последна отбранителна възможност – провъзгласяване на Конституция.

Театрален ефект! Точно когато представителите на Великите сили се събрали за първи път, се чул топовен гърмеж. Председателят на конференцията Сафет паша с едно кратко изложение съобщил на делегатите, че султанът с цялото си великодушие току-що е предоставил ново устройство на своя народ и че при тези условия конференцията не е необходима. Последвал леден отговор на руския посланик: „Да преминем към дневния ред." Въпреки това изненадващата османска инициатива изменила реално смисъла на дебатите.

Всъщност изработената от Мидхат паша и хората му Конституция представлявала завършека на дълъг процес от реформи, провеждани в империята от указа от Гюлхане насетне, и лишавала Великите сили от голям брой аргументи за преразглеждане на Източния въпрос. За в бъдеще османската държава добивала обществено устройство, напълно сравнимо с устройството на модерните западни нации. Тя имала Камара на нотабилите, чиито членове били доживотно назначавани от султана – гаранция срещу незаконните уволнения, Събрание от депутати, избирани от населението, изпълнителна власт, напомняща по структура европейските министерства. Естествено, султанът, чиято личност имала свещен характер, запазвал голяма част от традиционните си власти: той не отговарял пред никого за своите постъпки, назначавал и отстранявал министрите, свиквал и разпускал Парламента, издавал законите, командувал въоръжените сили, подписвал договори, обявявал война или сключвал мир. Но в замяна на това депутатите гласували законите и най-вече бюджета, прерогатив, който им позволявал да контролират всички данъчни и финансови операции в държавата. Освен това Конституцията възобновявала всички гаранции, предоставени от указите от 1839 и 1856 г.: зачитане на личните свободи, равенство в правата и задълженията, свободен достъп до всички обществени постове, отмяна на всякакъв

вид произвол и т. н.

Естествено, не случайно Конституцията била провъзгласена в деня на откриването на конференцията в Истанбул. Султанът и неговите министри разчитали на един вид психологически шок. Те се надявали най-вече да се аргументират с Конституцията, за да отхвърлят всички искания на Великите сили. Да отстъпят територии на Босна и Черна гора? Невъзможно, защото според Конституцията империята е неприкосновена. Да предоставят особени привилегии на християните? Невъзможно, защото Конституцията провъзгласява равенство на всички османски поданици. Да създаде специални съдилища за немюсюлманите? Невъзможно, защото Конституцията предвижда съществуването на светска съдебна система, която се прилага към цялото население. Да се създаде международна инстанция, която да проверява прилагането на реформите? Невъзможно, защото Конституцията не предвижда нищо подобно.

През дните след театралния ефект от 23 декември преговорите продължили старателни, дълги и безполезни. Пратениците на Великите сили били дошли с най-различни искания и проекти в папките си. Всяко искане, всяко предложение срещало един и същ отговор: османското правителство ще осъществи реформите, предвидени от Конституцията. В крайна сметка трябвало да се примирят с факта. По-добре било да признаят неуспеха на конференцията и да се разделят. 20 януари 1877 г. Цял месец загубен в пазарене.

Разпускането на конференцията, която се оказала безпредметна, щяло да има странен резултат. Като сметнал, че Мидхат паша е виновен за неуспеха на преговорите, Абдул Хамид решил в началото на февруари да го отстрани от поста велкик везир и както повелявала Конституцията, да го изпрати на заточение. В действителност неуспехът на конференцията не бил единствената причина за това внезапно изпадане в немилост. През първите месеци на своето управление султанът насъбрал много други упреци към своя министър. Не поддържал ли много тесни връзки с младоосманците? Не бил ли много благосклонно настроен към християните, пред които разтворил дори и вратите на Военната академия? Населението, а в още по-голяма степен чуждите наблюдатели не му ли приписвали всичко, което ставало в империята?

Мидхат напуснал османската столица, без да присъствува на първата видима проява на институционалната революция, чийто баща се явявал – свикването на Парламента. Но нещата тръгнали бързо напред. След избори, организирани набързо, за да се покаже на Великите сили, че империята има наистина намерение да прилага Конституцията, депутатите и членовете на Камерата на нотабилите започнали много тържествено своята работа на 19 март 1877 г.

Още от самото начало един въпрос заел основно място в дебатите:

опасността от военен сблъсък с Русия. Действително след неуспеха на конференцията в Истанбул една руско-турско война изглеждала все повъзможна, въпреки че в крайна сметка бил подписан мирен договор със Сърбия (1 март 1877 г.). Царят постепенно успял да убеди Великите сили, че е необходимо енергично отношение към империята, и получил от тях уверение, че ще си затварят очите в случай на конфликт. На 15 януари в Будапеща, въз основа на разговорите в Райхщат, той сключил с Австрия споразумение, предвиждащо разделянето на Балканите. Към края на март изпратил граф Игнатиев на обиколка в европейските столици. През април получил от Румъния разрешение да премине с войските си през нейната територия. Очевидно обръчът се затягал.

Русия обявила война на 19 април 1877 г. Поводът бил намерен лесно. Няколко дни преди това Високата порта отказала да даде положителен отговор на последния ход на Великите сили, които с протокол, подписан в Лондон на 31 март, настоявали империята да приеме всичките им искания. Щом научил отговора на османското правителство, Александър II дал на войските си заповед за настъпление.

Отначало войната напомняла Blitzkrieg. Руснаците настъпили на два фронта. На запад трябвало да прекосят Балкана и да достигнат във възможно най-кратък срок до Истанбул и Проливите. На изток царят смятал да завземе Източен Анадол. Към средата на юни част от програмата била вече осъществена. В Европа руската армия завзела Северна България и напредвала към София и Одрин; в Азия тя завладяла Ардахан (18 май 1877) и Баязид (20 юни). Но османците бързо се съвзели. Войната продължила още шест месеца.

На източния фронт Ахмед Мухтар паша организирал съпротивата и спрял настъплението на руснаците, защищавайки героично Карс; в България Сюлейман паша спрял неприятеля при Шипка, а Осман паша – при Плевен. Едва през есента войските на царя успели да намерят достатъчно сили, за да преодолеят тези препятствия. На 14 ноември Мухтар паша бил принуден да изостави Карс. На 10 декември Осман паша, след като в продължение на пет месеца устоявал на руските нападения, предал Плевен. На другия ден капитулирал и Сюлейман паша. Сърбия и Черна гора се възползували от положението и също започнали война, създавайки нов фронт в Македония и на границите с Албания. За руската армия войната продължила като разходка. На 3 януари тя била в София, на 16 – в Пловдив, на 20 – в Одрин. Десет дни по-късно части на руския авангард се появили пред Родосто, селище, разположено само на стотина километра от Истанбул.

Размерите на поражението принудили Високата порта да подпише на 31 януари примирие в Одрин. Но войната не приключила и за в бъдеще руснаците имали възможност да влязат в османската столица, ако иска-

нията им не били удовлетворени. В Истанбул настъпила паника. Населението негодувало, правителството сякаш било парализирано. Парламентът се вълнувал.

Размириците в Парламента, които непрекъснато нараствали – депутатите критикували правителството, заклеймявали некомпетентността на офицерите, осъждали начина на водене на военните операции, – завършили с криза в кризата. На 13 февруари 1878 г. султанът свикал парламентарна комисия, за да се консултира за отговора на британското предложение да бъде изпратен флот в Мраморно море, който да охранява Истанбул. Отначало дебатите започнали спокойно, но изведнъж един от депутатите, Наджи Ахмед ефенди, водач на сдружението на производителите на хастари, сметнал за необходимо да вземе думата: „По-рано трябваше да се организира такава среща в присъствието на нашия владетел. Благоприятният момент във войната отмина. Сега, когато стигнахме дотук, за какво трябва да се съветват с нас?“ Това извадило Абдул Хамид от кожата му. „Отговори на този негодник, казал той на великия си везир Саид паша, за да може комисията да си състави мнение!“ Последвали дълги обяснения на министъра за причините за войната и воденето на операциите. Но изказалият се не бил убеден. На другия ден депутатите научили, че султанът, въз основа на предоставеното му от Конституцията право, е решил да разпусне Парламента.

Това бил краят на първия конституционен период. Той продължил помалко от една година. И докато депутатите мълчаливо се разотивали, империята навлязла в тридесетгодишен режим на автокрация.

Несъмнено в този случай става дума за коренен поврат в еволюцията на османската държава от започването на Танзимата. Конституцията увенчала едно здание, което било съграждано бавно в продължение на близо четиридесет години. С разпускането на Парламента зданието не рухнало. Но то придобило странния вид на постройка, която са оставили без покрив. За момента обаче малко били онези, които придавали голямо значение на случилото се. Конфликтът с Русия си оставал приоритет на приоритетите.

Всъщност положението било толкова драматично, че на Османската империя не ѝ оставало нищо друго, освен да приеме условията на царя. Руснаците искали независимост за Румъния, Черна гора и Сърбия. Те настоявали също така и за създаването на автономно българско княжество от Черно до Егейско море и до Албанските планини. Искали реформи в Босна и Херцеговина, както в Епир и Тесалия. Искали да се вземат всички мерки за подобряването на съдбата на арменците в източните провинции и да се гарантира сигурността им срещу кюрдите и черкезите. И най-сетне, като военно обезщетение искали по-голямата част от Добруджа, островите по р. Дунав, а в Източен Анадол провинциите

Карс, Ардахан, Батум и Артвин, както и сумата 400 000 000 рубли. На тази база започнали преговорите в Сан Стефано (Йешилкьой), недалеч от Истанбул. На 3 март османците подписали представения им договор, без да успеят да получат и най-малка отстъпка.

Но ако султанът приел, то Европа нямала никакво намерение да отстъпи. Естествено, тя си затворила очите за войната, но когато царят започнал сам да решава съдбата на Ориента, превишавайки в голяма степен правата, които му били признати от договорите, сключени преди започването на военните действия, тя твърдо решила да му попречи. Европейските сили и най-вече Англия и Австрия не приели свършения факт от Сан Стефано. Преди самото подписване на договора Великобритания изпратила флот пред Истанбул, за да покаже подкрепата си за османското правителство. Австрия била още по-заплашителна. Смятайки се за измамена, тя поискала незабавна ревизия на договора и за да я чуят по-добре, мобилизирала армията си и заявила, че е готова да воюва с Русия. Всъщност не само големите играчи в европейското съглашателство били недоволни. Балканските народи също били дълбоко неудовлетворени. Нито Сърбия, лишена от Херцеговина и Босна, нито Румъния, от която руснаците отнели Бесарабия, нито Гърция, която се надявала да се разшири в Македония или в Тесалия, не можели да приемат санстефанските споразумения. Изправен пред цялото това недоволство и най-вече пред опасността от война с Австрия, Александър II приел предложението на Бисмарк за свикване на голям мирен конгрес в Берлин с цел да се преразгледа цялостно ориенталското досие. Този път за Османската империя нещата били малко по-добри. Истина е, че няколко дни преди началото на конгреса султанът скъпо заплатил помощта на Англия, като ѝ преотстъпил остров Кипър (Истанбулска конвенция от 4 юни 1878 г).

Подписан на 13 юли 1878 г., Берлинският договор възприел някои от клаузите на санстефанския договор и променил други. Независимостта на Румъния, Сърбия, Черна гора била окончателно призната. Но желаната от царя Велика България била разделена на няколко парчета: на север било създадено автономно княжество със столица София; на юг Източна Румелия била поставена под пряката политическа и военна власт на султана, но разполагала с административна автономия; Добруджа била дадена на Румъния (в замяна на Бесарабия, която била отстъпена на Русия), Ниш и Пирот отивали към Сърбия, Македония се връщала в Османската империя. Нямало да има и Велика Сърбия, противно на надеждите на Милан Обренович. Босна и Херцеговина си останали номинално османски, но щели да бъдат окупирани и управлявани от Австро-Унгария. Гърция също дошла на Берлинския конгрес с много очаквания; временно трябвало да се задоволи с обещания. В Източен Анадол Русия запазила Ардахан, Карс и Батум, но била принудена да върне на импе-

рията Алашкирт и Баязид. Както и в Сан Стефано, били предвидени гаранции за малцинствата и най-вече за арменците, но термините в член 61, които засягали този въпрос, били толкова неясни, че позволявали всякакви тълкувания. И последната голяма отсъпка била намаляването на военното обезщетение, което Османската империя трябвало да заплати на Русия.

Като цяло новият договор очевидно имал за цел да спре панславистките порив на руснаците и сърбите. Вместо големите териториални единици, за които мечтаели в Санкт Петербург и Белград, западните дипломати създали мозайка от автономни княжества и територии, готови да се разкъсат взаимно, тъй като териториалното разделение, предвидено от конгреса, неминуемо пораждало съперничество. И все пак османската държава заплатила най-много. В Берлин тя загубила най-голямата част от своите балкански територии, остров Кипър и три провинции в Източен Анадол. Тя понесла и значителни финансови загуби. И най-сетне се лишила от населения, които се нареждали сред най-трудолюбивите и най-благоденствуващите в империята. В замяна получила празни обещания: неясно възобновяване на разпорежданията на Парижкия договор относно гарантирането от страна на Великите сили на териториалната ѝ цялост.

За поданиците на Абдул Хамид II 1878 г. била черна година, както и много други от 1839 г. насетне, когато империята тръгнала по пътя на реформите. Но нима равносметката от четиридесет години реформи е само вътрешни и външни кризи, териториални загуби, икономическо заробване, нарастваща зависимост от политиката на Великите сили? За да отговорим на този въпрос, е достатъчно да прегледаме някои от онези албуми с фотографии, които в началото на управлението на Абдул Хамид II пътешествениците, дошли да извършат художествено и културно поклонничество в Орента, можели да намерят в повечето големи градове на империята. „Живописните“ теми заемат значително място: старци в традиционни костюми, жени с тънки дантелени фереджета, селски празници... Но се виждат и хора, облечени с европейски дрехи, които чакат трамвая, железопътни гари, пристанища, пълни с параходи, величествени и богато украсени обществени сгради, нова градска структура, състояща се от казарми, дворци, театрални зали, училища, банки, каменни къщи. Несъмнено това също е равносметката от Танзимата. Но и не само това. На четиридесет години криза отговарят четиридесет години икономическа либерализация, културен възход, светски характер и модернизиране на институциите, напредък в областта на човешките права. Редом с Източния въпрос стоят и отговорите, които той се опитва да даде.

ТРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

ПОСЛЕДНО УСИЛИЕ (1878–1908)

Франсоа ЖОРЖОН

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ СЛЕД БЕРЛИНСКИЯ ДОГОВОР

След кризата

Продължителната финансова, политическа, военна и дипломатическа криза, която траяла от 1875 до 1878 г., отслабила османската държава и смалила териториите ѝ. Тя претърпяла значителни териториални загуби на Балканите. Румъния, Сърбия и Черна гора получили пълна и цялостна независимост, Босна и Херцеговина били окупирани от Австрия, а България станала автономно княжество. Но отстъплението на османците не засегнало само европейската част на империята. Кипър бил отстъпен на Англия, в Източен Анадол провинциите Карс и Ардахан били присъединени към Русия. Общо около 210 000 кв. км с приблизително 5,5 милиона жители или една пета от цялото население на Османската империя били откъснати от нея. Освен тези териториални и демографски загуби значително намалели и финансовите ресурси на империята. Някои от новите държави преди плащали данък на Портата и това намаляване на доходите било тежко за една страна, която дължала на Русия обезщетение за войната в размер на 800 000 франка.

Османската империя отслабнала и в дипломатическо отношение. На Парижкия конгрес, който поставил край на Кримската война (1856), Турция била призната за част от Европейския съюз, зачитането на териториалната ѝ цялост и ненамесата в нейните вътрешни работи били възприети като основни принципи. Потвърждавайки тези принципи, Берлинският договор обаче предвиждал намесата на силите в случай, че истанбулското правителство не извърши реформи в „обитаваните от арменци провинции".

През годините след подписването на Берлинския договор от Турция били откъснати нови територии. През 1881 г., след дълги преговори, Тесалия и част от Епир били отстъпени на Гърция. Няколко години по-късно Източна Румелия, която била поставена под политическия и военния

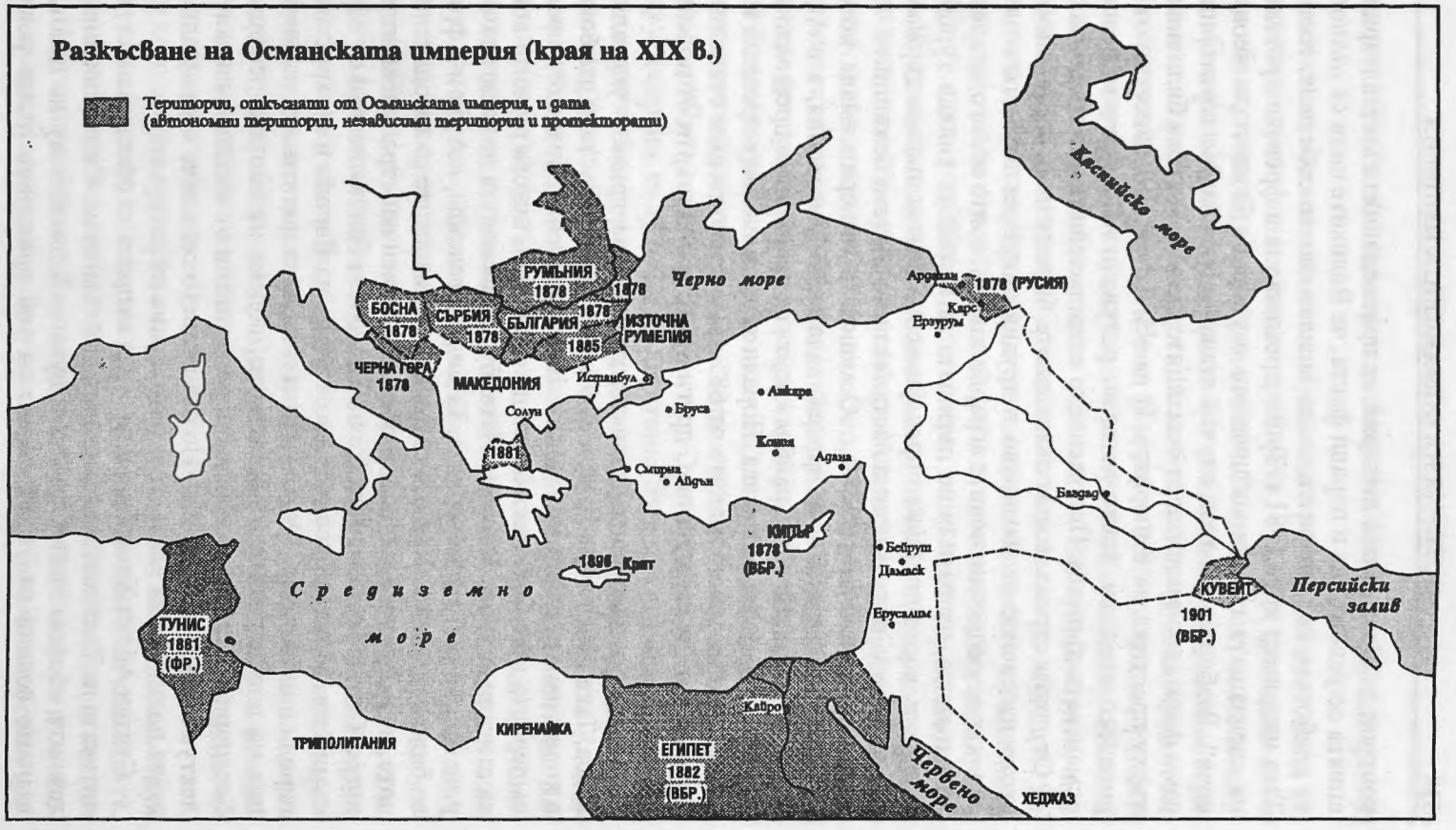
Разкъсване на Османската империя (края на XIX в.)
Територии, откъснати от Османската империя, и дата
(автономни територии, независими територии и протекторати)
Каспийско море
Черно море
РУМЪНИЯ
1878
1878
БОСНА
1878
СЪРБИЯ
1878
БЪЛГАРИЯ
1878
1885
ИЗТОЧНА
РУМЕЛИЯ
ЧЕРНА ГОРА
1878
МАКЕДОНИЯ
Истанбул
Анкара
Бруса
Солун
Кония
Адана
1881
Смирна
Айдън
Багдад
КИПЪР
1878
(ВБР.)
1898 Крит
Бейрут
Дамаск
Йерусалим
Средиземно
море
КУВЕЙТ
1901
(ВБР.)
Персийски
залив
ТУНИС
1881
(ФР.)
Кайро
ТРИПОЛИТАНИЯ
КИРЕНАЙКА
ЕГИПЕТ
1882
(ВБР.)
Червено
море
ХЕДЖАЗ
Ардахан
1878 (РУСИЯ)
Карс
Ерзурум

контрол на Османската империя, се присъединила към България. Ситуацията се усложнила и поради факта, че Великите сили се възползували от слабостта на империята, за да засилят своето собствено господство. Така например през 1881 г. Тунис преминал под френски протекторат, а на следващата година англичаните окупирали Египет „за неопределен срок". Разбира се, в този случай ставало дума за две територии, които само формално зависели от османците, но все пак това били нови удари върху престижа на империята. И на всичко отгоре, нанесени от две европейски държави, които дотогава ратували най-много за целостта на османската държава. Положението следователно било тревожно.

От друга страна, в новосъздадените балкански държави мюсюлманското население се намирало в трудна ситуация. Лошото отношение, страхът от репресии, новите аграрни закони, които облагодетелствували християните, изпратили по пътищата за Истанбул хиляди турци и мюсюлмани, което поставило пред финасово изнемощялата държава трудния въпрос за приемането и настаняването на тези бежанци.

Така в началото на 1880 г. Османската империя имала ново лице. След като в Европа вече притежавала само Македония, а в Африка – единствено либийското крайбрежие, тя се превърнала предимно в азиатска и мюсюлманска държава. Поради териториалните промени и прилива на бежанци мюсюлманите от 68% за няколко години станали 76% от населението на империята. С други думи, три четвърти от поданиците ѝ били мюсюлмани.

Тези събития предизвикали тежка морална криза у управляващата класа. Така наречената „война от 93-та"[84] щяла да остави дълбоки следи в колективната памет на турците. Няма съмнение, че никога преди това империята не е била така близо до своя край, никога руските войски не са стигали толкова близо до Истанбул. Опасността не засягала само европейската част на империята. Тя била навсякъде, в Азия и Африка. Това било нещо ново. Кризата събудила у османските ръководители чувството, че империята е крепост, обсадена от всички страни и минирана отвътре. Оптимизмът от епохата на Танзимата бил последван от период на съмнения. Може ли все още да се вярва на Европа и на християнските народи в империята? Положителна ли е била политиката на модернизация на институциите и обществото, водена от пашите реформатори? Безспорно тези въпроси вече били поставяни от младоосманските интелектуалци и Намък Кемал. Но съмнението сега вече обхващало османската политическа класа, травматизирана от разрухата.

Султан Абдул Хамид пръв си задал въпроса за обосноваността на политиката на Танзимата и я поставил под съмнение. Силно повлиян от метежните обстоятелства, предшествуващи идването му на власт, още в първите години на управлението си той предприел пълна ревизия на

принципите, върху които се изграждала политиката на реформаторската епоха.

За да постави под въпрос конституционния режим, Абдул Хамид използувал като претекст големите трудности, с които трябвало да се справи в областта на вътрешната политика. Самият проект за Конституция, изработен от Мидхат паша, вече бил поправен от султана в авторитарна насока. След конференцията в Истанбул той отстранил Мидхат паша и го изпратил в изгнание. През февруари 1878 г., докато руските войски се намирали в Тракия, султанът разпуснал Парламента. Няколко месеца по-късно той трябвало да се справи с два либерални бунта, имащи за цел детронирането му и връщането на престола на Мурад V: нападението на двореца в Чираган от малка група бежанци от Балканите, предвождани от Али Суави през май 1878 г., и заговора, организиран в Истанбул от един грък, Клеанти Скалиери, велик майстор от масонската ложа Продос, през лятото на същата година . Два опита, които не успели, но засилили недоверието на Абдул Хамид към либералите и франкмасоните, както и желанието му да възстанови властта си. В продължение на тридесет години той не свикал Парламента. Конституцията не била отменена (тя продължила да присъствува редовно в началото на официалния Годишник на османската държава), а суспендирана. Не случайно тази политическа система се определя от някои като „конституционен абсолютизъм“[85].

От друга страна, съдбата, която султанът отредил на водачите на либералното движение, показва ясно в каква посока имал намерение да насочи режима. Наистина, под натиска на англичаните, през 1878 г. Мидхат паша бил освободен от заточение и назначен за управител на Дамаск, а след това на Айдън. Но неговите действия били следени отблизо, защото султанът го подозирал, че води лична политика и настройва местното население. Обвинен в участие в убийството на Абдул Азиз, Мидхат паша бил арестуван през 1881 г. и заточен в Таиф в Арабия, където три години по-късно бил удушен вероятно по внушение на султана. Намък Кемал, певецът на свободата, бил осъден на доживотно заточение на един остров в Егейско море, където завършил кариерата си като дребен чиновник, докато съчиненията му били цензурирани, а ръкописите му – конфискувани. Тези два примера трябвало да послужат за назидание на всички политици или писатели, изкушени от идеята да издигнат глас в защита на свободата в империята.

След като суспендирал Конституцията и усмирил опозицията, Абдул Хамид успял да наложи властта си и над управниците на държавата. През първите шест години той направил шестнадесет смени на велики везири. Напуснал двореца „Долмабахче“ на брега на Босфора и се настанил на хълма Йълдъз, обграден с високи стени. Започнал абсолютиз-

мът на Хамид.

И в областта на външната политика първите години от управлението на Абдул Хамид се характеризират с поставяне под съмнение на принципите, върху които била изградена дипломацията на Танзимата, и с изграждане на нова стратегия. До 1878 г. османската дипломация се стремяла преди всичко да се облегне на Франция и Англия, за да се справи с Русия, смятана за главния враг на империята. Но за тази политика в Берлин била заплатена много висока цена, защото Кипър бил даден като „бакшиш" на Великобритания.

Още от 1878–1879 г. Абдул Хамид започнал да подозира Англия, че желае да изостави традиционната си политика за запазване на целостта на османската държава. Тези подозрения били подхранвани от натиска на британското правителство върху султана относно реформите в арменските провинции и се засилили през май 1880 г., след като водачът на либералната партия Гладстон, отявлен неприятел на турците след „жестокостите в България", застанал начело на английското правителство. В известен смисъл тези подозрения били потвърдени от завладяването на Египет през 1882 г. Оттук нататък английската дипломация, така както я възприемали в Истанбул, направила пълен обрат. Това означавало, че Англия повече не може да разчита на Османската империя, за да спре настъплението на Русия към Индия, първостепенен залог в британската политика, че тя трябва да се установи здраво в Източното Средиземноморие, в Кипър и покрай Суецкия канал и да се облегне на други елементи в империята, например на арменците, на арабите или даже на българите. Нима целта на англичаните не била да изправят срещу руския експанзионизъм, идващ от Кавказ, една арменска автономия под английски контрол? Всъщност не е сигурно, че Великобритания се е отказала от защитата на целостта на Османската империя, както си мислели в Турция, или че, както твърди приетата формула, е изоставила Истанбул заради Кайро[86]. Това, което е важно в случая, е представата на османците за еволюцията на английската политика.

Абдул Хамид водел много предпазлива политика по отношение на царската империя, като внимавал да не предизвиква традиционните амбиции на руснаците. През 1878 г. Русия разбрала, че не може пряко да завземе Проливите. Ето защо тя разчитала на младото българско княжество, но през 1885–1886 г. то измамило надеждите на Санкт Петербург, като решило да действува самостоятелно. Настъпил голям обрат в руската дипломация, която към края на века започнала да се интересува от Далечния изток. Александър III, който се възкачил на престола през 1881 г., изоставил либерализма на своя предшественик и въвел авторитарен режим, почиващ върху полицията, цензурата, религията, русифицирането на представителите на другите раси. Това било общо взето по-

литика, която не се различавала много от политиката, която Абдул Хамид се опитвал да наложи в Османската империя. Безспорно между двамата владетели съществува нещо общо. Във всеки случай, даже и ако руската дипломация не забравила стратегическото и икономическото значение на Проливите, спрямо Османската империя тя възприела „консервативно" отношение, в смисъл, че предпочитала запазването на статуквото пред политическата авантюра.

Така от 1880 г. за Османската империя заплахата идвала по-скоро от Великобритания, отколкото от Русия. Изправена срещу тази опасност, Франция не била достатъчно силна, а Бисмаркова Германия отговаряла уклончиво, развързвайки ръцете на англичаните в Египет. Дипломацията на Абдул-Хамидовата империя се опитала да запази равновесието между силите и да утвърди своя неутралитет, очаквайки момента, когато ориентацията на Германия към така наречената *Weltpolitik* ще ѝ позволи да намери нова опора сред европейските сили.

Държавата на Абдул Хамид

Политическата система, изработена от Абдул Хамид през първите години от управлението му, представлявала, от една страна, реакция на отслабването на властта на султана, съпътстващо политиката на Танзимата, а, от друга, била противодействие на либерализма и конституционализма на Мидхат паша, които били последният етап на това отслабване. Абдул Хамид смятал, че тази политика е довела страната до ръба на пропастта. Според него османският народ не бил узрял за парламентаризъм. Той имал нужда от „водач", от „баща", докато създадените структури и предприетите реформи, най-вече в областта на образованието, дадат резултат. От друга страна, парламентарната система му изглеждала опасна и в многоетническия контекст на Османската империя, където Народното събрание можело да се превърне в резонатор на различията, противоречията и сепаратизма на отделните етноси. Трябвало да се установи силна, централизирана власт, способна да се противопостави на стремежите за независимост на отделните народности и да се опълчи срещу вмешателството на Европа. Докато Мидхат паша смятал, че предоставянето на права ще осигури запазването и развитието на империята, Абдул Хамид давал предимство на единството и целостта на османската държава. Той се вдъхновявал от управлението на дядо си Махмуд II, което протекло под знака на централизацията и авторитарното реформаторство.

И все пак държавата на Абдул Хамид се различавала от османската държава от началото на века. На първо място това се дължало на личността на новия султан. Роден през 1842 г., няколко години след идване-

то на трона на своя баща Абдул Меджид, той отначало бил възпитаван в двореца като другите принцове от неговия ранг, но бързо си спечелил известна независимост, най-вече поради малката вероятност някога да бъде владетел на империята. В столицата той посещавал най-различни среди, свързал се с чужденци, научил малко френски. Образованието му останало непоследователно и непълно. Описват го като свенлив, боязлив младеж, овладяван от безпричинни страхове. След като станал султан, събрал значително богатство, което поверил на Агоп Зарифи бей, един доверен арменски банкер (сараф) от Галата, който грижливо го вложил в западни банки, тъй като не вярвал на османските . След смъртта на султана с ликвидацията на неговото имущество трябвало да се заемат две дружества. И въпреки това той водел в двореца много скромен и пестелив живот, който му спечелил симпатиите на населението, шокирано от лукса и западните маниери на дейците на Танзимата. Пред пищния стил рококо в двореца „Долмабахче“ Абдул Хамид предпочитал простовато очарование на сградите в „Йълдъз“.

А тяхното предимство било и в това, че били по-добре охранявани. Всъщност, изглежда, че страхът бил една от най-характерните черти на личността на султана. Голям любител на криминални романи, които до късно карал да му превеждат в двореца (връчил на Конан Дойл едно от най-високите отличия на империята), той живеел в постоянен страх от заговор или атентат. И тази натрапчива мисъл се засилвала с опитите на младотурската или арменската опозиция да го свалят или убият. През последните години на своето управление Абдул Хамид живеел затворен в двореца „Йълдъз“, охраняван от шпионска мрежа, заобиколен от ласкатели и царедворци, все по далеч от дейтвителността в империята си.

Абдул Хамид се възприема, най-вече от западното обществено мнение, като твърде отрицателен образ. Той е представен като потисник на свободите и палач на арменците, брутален и кръвожаден деспот, което личи и от епитета „кървавия султан“, с който обикновено го назовавали. Този образ бил подхранван от яростната прпаганда на намиращата се в изгнание опозиция, за която свалянето на султана било първостепенна задача. Доколко този образ отговаря на действителността? От няколко години съществува тенденция да се реабилитира паметта на Абдул Хамид. Историците наблягат върху добре проведените реформи и извършената модернизация, които го превръщат по-скоро в продължител, отколкото в гробокопач на Танзимата. В традиционалистките среди се изтъкват неговите усилия да се вдъхне нова сила на ислямския свят, която да му позволи да се съпротивлява на Запада. В действителност у Абдул Хамид могат да се открият две лица: автократ, който не се доверява на никого и желае да се занимава и с най-малката подробност в държавните дела, деспот, който се старае да задуши гласа на интелектуалците и

наказва жестоко националните стремежи на народите в империята, но и един човек на своето време, отворен за нововъведенията, любител на италиански опери и модерна архитектура, желаещ да развива образованието, да организира правосъдието, да подобри комуникационната мрежа благодарение на железниците и телеграфа – и всичко това с цел да укрепи и развие държавата.

За няколко години султанът успял да съсредоточи в ръцете си толкова голяма власт, с каквато вероятно никой от предшествениците му не разполагал. Тя почивала преди всичко върху отслабналия авторитет на Високата порта, тоест на функциите на великия везир или на министър-председателя, както започнали вече да го наричат. Видяхме, че през първите години от управлението на султана съществувала непрекъсната смяна на великите везири. Въпреки че през следващите години ритъмът на промените се забавил, нестабилността на тази длъжност останала основна черта. За тридесет и три годишното си управление Абдул Хамид „употребил" седемнадесет велики везири и сменил двадесет и шест пъти правителството съобразно своето настроение или в отговор на желанията на Великите сили, които имали свои фаворити. По този начин великите везири живеели в постоянен страх от немилост, а и от смърт. При тези условия било невъзможно да се провежда последователна политика. Още повече, че не съществувал кабинет, тъй като назначаваните от султана министри били отговорни само пред него. Лишени от властта, която получили в периода на Танзимата, великите везири се превърнали в обикновени изпълнители на султанската воля. „Векът на Високата порта"[87] завършил. Султанът бил владетел и ръководител на държавата.

Сред кохортата от не особено ярки велики везири се открояват фигурите на двама забележителни държавни служители – Саид паша и Кямил паша. Саид паша (1838–1914), който седем пъти заемал поста велик везир, предприел значителни реформи, засягащи организацията на полицията, независимостта на правосъдието, модернизацията на администрацията, създаването на Търговска камара в Истанбул, разширяването на модерната образователна мрежа. Роден в Кипър, Кямил паша (1832–1913) бил привърженик на политиката на сближаване с Англия и насърчавал чуждестранните дружества да създават модерни комуникационни връзки и промишлени предприятия. Но независимо от личните им качества, никой от двамата не успял да окаже голямо влияние на султана. Нещо повече, всеки от тях в определен момент от кариерата си бил изправен пред опасност за живота си. През 1895 г. Саид паша се укрил в Английското посолство в Истанбул, а през 1907 г. Кямил паша, по това време управител на провинция Айдън, бил принуден да потърси покровителството на английския консул в Измир.

По този начин се извършило започналото от 1870 г. преминаване на

властта от Високата порта към султанския дворец. За в бъдеще държавната политика щяла да се решава в „Йълдъз". Султанът се заобиколил с голям брой съветници, които се различавали както по произхода, така и по функциите си. Сред тях можем да отбележим Тахсин паша, личен секретар, Каратодори паша, който се занимавал с външната политика, Ахмед Джеляледдин и Фехим паша, които ръководели полицията, и т. н. Те съставяли това, което противниците на султана наричали „кликата" или „камарилата" от „Йълдъз". Освен съветници имало и постоянни „гости" на двореца, сановници или висши духовници от арабските провинции и Централна Азия, които представлявали един вид гаранти за привързаността на поданиците си към халифа. Трябва да посочим и някои членове от семейството на халифа на Мека, които практически били задържани като заложници в двореца, за да се пресекат напълно стремежите за независимост на двата Свещени града. Във всеки случай никой от членовете на обкръжението на султана не успял да стане негов истински фаворит, дори и прочутият Ебулхуда, шейх на дервиши рифаи, родом от Сирия, когото с голямо преувеличение са се опитвали да представят като „османския Распутин".

Абдул Хамид упражнявал властта си върху страната извън дворцовия кръг, чрез непрекъснато нарастваща бюрокрация. Развитието на държавния апарат, на градовете и на общинските служби довело до неимоверно увеличение на броя на чиновниците, който към края на века достигнал 100 000 души. Бил разработен правилник за държавния служител, който давал модерен статут на чновниците. Висшите чиновници били обучавани в Административното училище *(мюлкие)*, създадено в епохата на Танзимата, но и в новите специализирани учебни заведения като Правното и Финансовото училище. Естествено, чиновниците трябвало да бъдат подбирани в зависимост от качествата си чрез конкурси и изпити. Но в действителност се запазили много черти от старата практика, като например чиракуването в канцеларииите, привилегиите, покровителството, подкупите. Въпреки че османската държава богато възнаграждавала своите висши чиновници (заплатата на великия везир била двадесет и пет пъти по-голяма от заплатата на секретар в министерство), тя не плащала добре на множеството дребни чиновници и служители, което поддържало корупцията. Самият султан давал пример за това, като не се колебаел при нужда да купува съвестта на своите подчинени.

Разширяването на държавния апарат означавало и засилване на надзора над лицата и умовете и държавата на Абдул Хамид се превърнала в полицейска държава. През 1880 г. по френски образец било създадено Министерство на полицията, ръководено от доверени хора на султана. Но успоредно с него съществувала и шпионска система, контролирана от двореца, която вероятно била вдъхновена от Германия. Политическа-

та полиция извършвала усърдна дейност по контрола и информацията, която започвала от великия везир и свършвала до най-дребния чиновник, преминавайки през османските посланици в чужбина и младотурската опозиция. Доносничеството било насърчавано в големи мащаби. Всеки можел да стане доносник *(журналджъ)*, т. е. автор на доноси *(журнал)*, и да шпионира съседи, колеги, познати. Непосредствено след младотурската революция затворите се оказали препълнени с жертвите на тези доноси. Пътуванията също били наблюдавани. Османската империя е първата страна заедно с Русия, която установила паспортната система, и то по време, когато средствата за комуникация бързо се развивали.

Цензурата, създадена по времето на Абдул Азиз, значително се засилила при Абдул Хамид. Комисии за цензура били прикрепени към министерствата на образованието и на външните работи, за да контролират местните и идващите от чужбина публикации. Създаването на издателства или на вестници изисквало предварително разрешение. Забранена била употребата на някои думи и собствени имена, въпреки че, изглежда, нямало, както обикновено се твърди, „черен списък". Сред забранените думи можем да посочим „свобода", „конституция", „революция", „анархия", „стачка", „отечество". Била забранена всякаква алюзия с Мехмед V, събитията в Крит или Македония. Прочутото списание *Сервети Фюнун* било спряно за няколко седмици заради статия, която намеквала за режима от 1789 г. Цензурата, а можем да кажем и автоцензурата, обхванала и лексикографията. Един османски речник, излязъл през 1905 г., определя думата „тиранин" като „американска птица". Освен че забавлявала европейското обществено мнение и дискредитирала режима, тази цензура не била особено ефикасна. Считаните от властта за подривни понятия и думи проникнали лесно чрез чуждите пощенски станции особено сред градския елит.

Но успоредно с тези опити за контрол над умовете Абдул Хамид предприел и значителни реформи в съдебната област, комуникациите и образованието. Тези реформи продължавали усилията на дейците на Танзимата. Така например в областта на образованието законът от 1869 г. вече бил положил основите на система за обществено образование, но едва при Абдул Хамид тя в действителност се приложила. Изправена пред растящия брой на свободните чуждестранни или немюсюлмански училища, държавата трябвало да покаже своето присъствие и да отговори на нарастващото търсене на образователни институции от страна на администрацията, чуждите дружества и средната класа. След 1878 г. провинциите на империята се покрили с мрежа от първоначални, основни и средни училища, които дотогава били привилегия на столицата. Тези училища имали за цел да формират добри мюсюлмани и лоялни османски поданици. В Истанбул били открити висши училища и професи-

онални учебни заведения като например Финансовото училище, Правното училище, Художествената академия, Търговското училище. През 1900 г. в Истанбул бил създаден и университет, който трябвало да задържи студентите в страната, за да не бъдат заразявани с либералните идеи на Европа.

Разширяването на държавните правомощия, увеличаването броя на чиновниците, модернизацията на правосъдието, развитието на общественото образование били тежко бреме за държавния бюджет. Въпреки мъчителния опит от банкрута през 1875 г. държавата на Абдул Хамид била принудена да прибегне до нови заеми, най-вече след 1900 г. Централизацията и модернизацията на държавата неизбежно довели до нарастване на нейната зависимост.

Основната идея в режима

Една от чертите, които в най-голяма степен отличават държавата на Абдул Хамид от държавата на Танзимата, била новата роля на ислямската религия. В някои области се извършило истинско „връщане към религията". Строели се повече джамии, в училищните програми се отделяло по-голямо място на исляма. Около султана в двореца гравитирала тълпа от висши духовни сановници, сеиди, ходжи и молли.

Самият Абдул Хамид давал тон за тази промяна. Член на дервишкото братство на кадирите, той водел благочестив и набожен живот, стриктно спазвал задълженията на вярващия. Нищо в неговото поведение не позволявало да бъде наричан *гяур* (неверник), както понякога били назовавани неговите предшественици. Вън от страната той се облягал на религиозните връзки, за да създаде отношения с други мюсюлмански народи и държави. Османски емисари били изпратени в Алжир, Египет, Индия и при мюсюлманското население в Китай. Били отпуснати субсидии на мюсюлмански вестници, за да се поддържа тяхното усилие за пропаганда в полза на халифата. Образът на халифа бил разпространен, името му понякога било споменавано в петъчната молитва в джамията в знак на почит. В това се състои така наречения „панислямизъм" на султанската политика, панислямизъм, който така силно изплашил европейските канцеларии, убедени, че в Истанбул се подготвя бунт на мюсюлманите от цял свят, който ще доведе до дестабилизация на колониалната система. Независимо от този страх, ясно е, че с Абдул Хамид атмосферата се променила. Ислямът заел по-важно място в държавните дела. Необходимо е обаче да се преценят причините и размерите на това явление.

Несъмнено отправната му точка била поставената под въпрос политика на Танзимата. Идеята да се създаде османска нация, като се даде на всички мюсюлмани и немюсюлмани равенство и да се превърнат всич-

ки поданици на империята в равноправни граждани, или с други думи, идеята на „османизма“ пропаднала. Тя не успяла да спре разпадането на империята. Било необходимо да се намери друг принцип за солидарност и този принцип бил ислямът. Ислямът не само щял да обнадежди населението, което според всички свидетелства било изпаднало в отчаяние след 1878 г., но и щял да го мобилизира. Да се наблегне върху исляма означавало да се направят изводи от новото демографско равновесие, което превърнало империята в държава с три четвърти мюсюлманско население. Накратко казано, ислямът бил идеология на обединението и на мобилизацията на голямото мнозинство от османците.

Един от съществените елементи в тази политика било използването на темата за халифата, основно оръжие на панислямизма на Абдул Хамид. Султанът считал, че в качеството си на халиф той има духовна власт над всички мюсюлмани, а не само над мюсюлманите в Османската империя. Това схващане приближавало халифата до папската институция – което ни най-малко не отговаряло на традицията – и превръщало Йълдъз в един вид Ватикан на исляма. В усилието си да спечели лоялността на мюсюлманите към тази институция султанът използувал някои дервишки братства като рифаите и кадирите. Османската преса широко рекламирала всички усилия за спечелване верността на мюсюлманите и в най-отдалечените краища на империята. Може би това е най-важното. Не ставало дума да се обединят мюсюлманите от целия свят около халифата, цел, за която султанът много добре разбирал, че надхвърля средствата, с които разполага, но да се мобилизира мюсюлманското население вътре в империята около идеята на халифата. Това бил своего рода панислямизъм за вътрешна употреба.

Но тази халифска политика отговаряла не само на желанието да се намери заместител на османизма. Тя се стремяла също така да отклони една заплаха, която можела да постави империята в опасност. Вирусът на национализма можел да обхване и нетурските мюсюлмански населения като например албанците, кюрдите, арабите. Изглежда, султанът много рано осъзнал тази опасност. Ето защо той още през 1880 г. разпуснал Призренската лига, която изразявала автономистките тенденции в Албания, и наблегнал върху ислямската връзка, която обединява албанци и турци. За да наложи държавната власт сред кюрдите, султанът водел политика на сближение с няколко големи семейства на висши духовници. Тази политика се оказала ефикасна, тъй като след 1880 г. нямало голям кюрдски бунт.

И все пак султанът се боял най-вече от сепаратистките тенденции в арабските провинции. Изглежда, че той много рано заподозрял Англия в игра с арабската карта срещу османската власт. От края на 1876 г. в арабските вестници, издавани в Лондон, започнала истинска кампания в

полза на арабския халифат. Поддържала се тезата, че халифатът е бил узурпиран от османците и трябва да бъде върнат на арабите, тъй като им се полага по право. Тези идеи, защищавани отначало от ливанци християни, били блестящо подети от британския поет и чиновник Уилфрид Скейвън Блънт в публикуваното през 1881 г. негово произведение *The future of Islam*.

Точно когато в Европа започнали да се формулират подобни идеи, вълнение обхванало арабските провинции на империята. През 1880–1881 г. в Бейрут, Алепо, Дамаск и Багдад се появили брошури и плакати, призоваващи арабското население да отхвърли османската зависимост. Наблюдателите установили засилването на антитурските настроения, а Абдул Хамид виждал в това намесата на Англия. Темата за арабския халифат, или даже за арабска държава, отначало ограничена сред малка група ливанци християни, постепенно си проправяла път. През 1902 г.в Кайро се появила книгата на сириеца Ал-Кавакиби *Майката на градовете*, в която авторът предлага план за възраждане на ислама, ръководено от арабски халифат с чисто духовна власт, чийто център щял да бъде Мека (Майката на градовете). Няколко години по-късно Негуиб Азури щял да изложи идеята за арабския национализъм в една книга, написана на френски, със заглавие *Пробуждането на арабската нация в турска Азия*.

Панислямизмът на Абдул Хамид трябва да се оценява именно по отношение на тази все още неясна опасност от сепаратизъм в арабските провинции. Той бил един от елементите на политика, която можем да наречем „арабска". Тя се стремяла да свърже по-здраво арабските провинции с османската държава. Религията била едно от средствата за постигане на тази цел. За да реагира на идеята за арабски халифат, султанът насърчавал издаването на пропагандни произведения на арабски, защищаващи легитимността на османския халифат.

Кои са другите аспекти на арабската политика на Абдул-Хамид? Преди всичко арабските провинции били облагодетелствувани в политическо и икономическо отношение. В йерархията на провинциите те застанали начело, тоест в тях били назначавани за управители най-способните хора. Те получавали по-значителна част от обществените инвестиции и фондове. Така например между 1882 г. и 1908 г. в Сирия и Хеджаз били построени 2350 км железопътни линии, а в Анадола – само 1850 км или взето пропорционално – 47% срещу 37% от всичките железопътни линии, прокарани при Абдул Хамид. Един град като Дамаск имал осветление и електрически трамваи още през 1906 г., преди Истанбул. Държавата хвърлила големи усилия и в областта на образованието. В Бейрут или Дамаск обучението в държавните училища се разширявало много побързо, отколкото на други места.

Тази политика предполагала и по-голямо участие на араби в живота на държавата. Освен групата висши духовници, които обкръжавали султана в „Йълдъз“, араби заемали и министерски постове (например ливанският маронит Селим Мелхаме паша) или ръководели дворцовите канцеларии (например Араб Изет паша, втори секретар на двореца). Набирането на арабски офицери в армията също се засилило (през 1886 г. те били около 3200 души). В самите провинции Абдул Хамид се облягал на няколко големи семейства на дамаски или алепски големци или на племенните вождове. През 1892 г. в Истанбул било създадено Училище за племената, което имало за цел да обучава синовете на вождовете и да ги възпитава в дух на лоялност към Османската империя.

Безспорно една от най-ярките прояви на тази арабска политика било построяването на железопътната линия в Хеджаз, която свързвала Свещените градове на Арабия с Дамаск. Официално целта на това начинание била улесняването на поклонничеството в Мека. Всъщност султанът имал други цели – да ускори придвижването на войските към конфликтните точки в Арабия и да контролира Свещените градове, за да се избегне възможността те да станат център на една арабска държава, чийто владетел би могъл да претендира за титлата халиф. Построена благодарение на дарения от мюсюлманите в целия свят и осъществена изцяло от турски инженери и техници, от техническа гледна точка линията била истински успех. Поставена за рекордно кратък срок, тя достигнала Мека в момента на младотурската революция въпреки съпротивата на бедуините, които считали жп линията за нелоялна конкуренция на техните керван и. Хеджазката железопътна линия предизвикала порив на солидарност в ислямския свят и имала безспорен принос за мобилизацията на мюсюлманските маси в империята. Освен това тя се превърнала в символ на това, което мюсюлманите са способни да направят в техническата област без помощта на европейците.

И така панислямизмът на Абдул Хамид се състоял преди всичко в мобилизиране на мюсюлманите от империята около темата за халифата и в заздравяването на връзките с арабските провинции. Но що се отнася до ислямската религия, въпреки че играела по-голяма роля, тя не успяла да си възвърне престижа отпреди периода на Танзимата. Напротив, тенденциите към секуларизация от епохата на реформите били засилени, например в съдебната област през 1879 г. Улемите не възвърнали традиционната си власт и продължавали да бъдат контролирани от светската власт. Шейх юл-ислямите, назначавани от Абдул Хамид, били второстепенни личности, които султанът лесно държал настрани. С малки изключения дервишките братства *(тарикат)* били оставени на доизживяване, както и медресетата, които щели да бъдат реформирани едва от младотурците. Впрочем султанът нямал доверие в учениците от медресетата,

така наречените *софти*, които често се показвали невъздържани. Друг белег за мястото на исляма при Абдул Хамид е религиозната литература. Издавани били повече религиозни книги, но пропорционално били по-малко от творбите на светска тематика. Те представлявали 38% от книгите, издавани при Абдул Меджид, 22 % при Абдул Азиз и само 14 % при Абдул Хамид. Посочените аспекти ни карат да нюансираме понятието „връщане към религията", за което говорихме по-горе. Всъщност ислямът съвсем не бил реставриран в държавата и изобщо не ставало дума за връщане към теокрацията, както твърдели противниците на султана.

Също така не може да става и дума за реформиране на исляма. Голямото движение на мюсюлманския реформизъм, което имало за цел връщането към един първичен и по-чист ислям и заедно с това пригаждането му към съвременния свят, в края на XIX в. било активно най-вече сред мюсюлманите в Индия и Египет. Все пак големият ислямски реформатор Джемал ед-Дин ел-Афгани бил гост на султана след 1892 г., и то не като носител на едно послание за обновление, както при първия си престой през 1870 г., а в качеството си на автор на книгата *Отхвърляне на материалистите*, издадена в Индия през 1878 г., в която той разобличавал атеистите, разрушители на закона и морала. Султанската цензура прогонила в Египет всички, които, в Истанбул или в арабските провинции, размишлявали върху проблемите на модернизирането на исляма. Резултатът бил, че в областта на традиционната теология (с джамията „Ал-Ахзар"), както и в тази на реформаторското мислене, Кайро изместил Истанбул. Резултат, който изглежда парадоксален, като се има предвид панислямската политика на Абдул Хамид.

Влиянието на Запада

Докато Абдул Хамид се опитвал да сплоти редиците на мюсюлманите в империята около идеята за халифат, Западът засилвал натиска си върху османската държава. Всъщност идването на Абдул Хамид на власт отговаря на периода на всеобщото развитие на империализма, което към края на XIX в. довело до „разпределението на света" Кризата от 1873 г., първите последици от голямата икономическа депресия, връщането към протекционизма тласкат Великите сили, в контекста на остри международни съперничества, към търсене на суровини и пазари за фабричните стоки и капиталите си. Османската империя била една от първите жертви на европейския експанзионизъм. И все пак през тридесетте години, които разделят завладяването на Египет от англичаните и италианската окупация на Либия (1911 г.), османските територии останали незасегнати от колониалните завоевания. Това, разбира се, не попречило на западните държави да се възползуват от привилегиите, дадени им от Капиту-

лациите, и предимствата, предоставени от търговските договори с Портата, за да развият своите финансови, икономически и културни интереси в империята.

Във финансово отношение след банкрута от 1875 г. въпросът с уреждането на османските дългове очаквал решение. С отстъплението на османските армии пред русите притежателите на османски ценни книжа били силно уплашени от евентуалното разпадане на империята. След Берлинския договор османското правителство влязло в непосредствен контакт с представителите на европейските кредитори, за да преговаря относно новите условия на дълга. Тези преговори довели до провъзгласяването на така наречения „Декрет от Мухарем" през ноември 1881 г. Той предвиждал отначало редукция и заздравяване на османския дълг, чийто общ размер спаднал от 280 на 116 милиона турски лири. Правителството отделяло част от своите приходи за обслужването на този дълг: за монопола върху солта, данъка върху алкохола, пощенските марки, десятъка върху кoприната, таксите за риболов, приходите от тютюна и т.н. Бил създаден финансов организъм, *de jure* османски, но изцяло отделен от османското министерство на финансите, който трябвало да събира и управлява тези приходи. Той се наричал Управление на обществения дълг и се ръководел от седемчленен съвет, съставен от представители на притежателите на османски ценни книжа (англичанин, французин, италианец, австриец, германец, османец и един представител на банкерите от Галата). Съветът бил последователно председателствуван от британския или френския делегат.

Със създаването на Обществения дълг османската държава избегнала съдбата на Тунис и Египет, които поради фалит попаднали под политическия контрол на Европа. От друга страна, доброто функциониране на така създадената система ѝ позволило да възстанови постепенно кредита си пред големите европейски държави и след 1881 г. да започне преговори за нови заеми при изгодни условия. Сключените между 1881 и 1908 г. османски заеми имали много по-висок емисионен процент от първите (от 80% до 90% вместо средно 58% за периода 1854–1881 г.) и по-ниски лихви (3% до 4% вместо 5% до 6%). Обществеият дълг изиграл в някои случаи положителна икономическа роля.Така станало например в бубарството, което било унищожено от далекоизточната конкуренция и болестите по бубите – взетите от международния организъм мерки помогнали за бързото възстановяване на този печеливш отрасъл.

Но трябва да признаем, че в друго отношение създаването на Обществения дълг представлявало сериозна загуба на суверенитет за османската държава. При това с течение на времето той все повече се държал като държава в държавата. В края на управлението на Абдул Хамид той притежвал 720 клона за събиране на данъци в провинциите и наброявал

5500 служители – повече, отколкото Министерството на финансите – и контролирал 30% от приходите на държавата. Грижливо подбираните представители в Съвета на дълга били всъщност посланици, които обслужвали големи интереси. Заедно с Банк отоман (чиито капитали били предимно френски) и Дойче банк (установила се в Османската империя след 1888 г.) Обществеият дълг се намирал в центъра на контролния механизъм на финансите в османската икономика. Като осигурявал гаранцията и пласирането на някои османски заеми в Европа, той служел като посредник за индустриалните инвестиции. Заедно с Обществения дълг през 1833 г. била създадена Тютюневата регия, финансирана най-вече с френски капитали, която трябвало да управлява приходите от тютюна. Тя също била огромно предприятие и през 1900 г. наброявала 9000 души, част от които представлявали своеобразна частна армия, натоварена с борбата против контрабандата с тютюн. Начело на двете дружества, които използували преди всичко мюсюлманска работна ръка, стоели чужденци. Разбираемо е защо Обществеият дълг и Регията, символи на европейския капитализъм в Турция, в крайна сметка концентрирали върху себе си враждебността към Европа.

Извън този институционален аспект, епохата на Абдул Хамид не се отличавала с нищо особено в областта на държавните заеми. Поради бюджетния дефицит и военните разходи държавата на Абдул Хамид продължила да взима заеми, но общо взето те били по-незначителни от заемите при Абдул Азиз и, както изглежда – по-добре използувани. Обратно, по отношение на инвестициите управлението на Абдул Хамид представлява момента, когато европейските капитали започват да приждат в империята. За тях може да се съди например по френските, които са на първо място в чуждестранните капиталовложения. През 1881 г. размерът на френските капитали възлизал на 85 милиона франка, през 1895 той станал 292 милиона, а през 1909 – 511 милиона, т.е. за тридесет години се увеличил шест пъти. Ако разгледаме общия размер на всички чеждестранни капитали, инвестирани в империята преди 1914 г., ще установим, че 40% от инвестициите са се извършили между 1888 и 1896 г. Можем да говорим за истински наплив на чуждестранни капитали в тези години, които отговарят на ускорения строеж на железопътни линии в империята.

Именно това строителство било привилегированият обект на чуждестранните инвестиции и обхващало две трети от капиталите, вложени в империята преди Първата световна война. Чуждите инвеститори били привлечени от гаранцията за километрите, давана от османското правителство, която им осигурявала минимална печалба. По този начин започнатите още преди 1878 г. линии в Източен Анадол били продължени. През 1888 г. една германска група получила концесия за Анадолската

железопътна линия. Работите били водени успешно и още през 1892 г. железният път достигнал Анкара. След няколко години линията била допълнена с отклонение за Кония през Ескишехир. В арабските провинции строежът на железопътни линии също бързо напредвал. През 1878 г. те били общо 1800 км, а през 1908 г. достигнали 5800 км. Освен в железопътното строителство чуждият капитал се насочвал към оборудването на пристанищата и кейовете, както и към строежа на фарове.

Всъщност, ако разгледаме разпределението на тези чуждестранни инвестиции по сектори, можем да установим, че те показват предпочитание към транспортните инфраструктури и търговския сектор. Сумите, вложени в железопътните линии, пристанищата и кейовете, представляват 73% от общата сума на инвестициите. Ако се прибавят застрахователните компании и банките, се получават 81%. С други думи, по-малко от 10% са вложени в производствения сектор, индустрията или мините. Става ясно, че тези чуждестранни инвестиции почти не спомагат за индустриалното развитие на Османската империя, а напротив, улеснявайки износа на селскостопански продукти, утежняват нейното положение на доставчик на суровини и пазар за фабричните европейски стоки.

Ако разгледаме разпределението на инвестициите по държави, забележителният факт, доловим още в края на века, е значителното отслабване на позицията на Великобритания. През 1888 г. 56,2% от чуждите капитали са английски. През 1914 г. този процент е 15,3. Същевременно частта на френските инвестиции от 31,7% става 50,4%, а на германските от 1,1% – 27,5%. Ако прибавим, че се наблюдава и определено отдръпване на Лондон от страните кредиторки на Османската империя, не е трудно да стигнем до заключението за леко охлаждане на отношението на английския капитализъм към Османската империя, което върви успоредно с промяната на англо-османските дипломатически отношения след 1878 г.

Финансовото и икономическото нашествие на Запада е паралелно на културното. Този факт не е нов, тъй като се наблюдават следи от културното влияние на Европа и в по-стари периоди на османската история. Но явлението приема безпрецедентни размери в края на XIX в. и в началото на XX в. Културната област е предмет също така на жестоко съперничество между държавите, които си оспорват протекцията над немюсюлманските малцинства в империята и се стараят да имат собствени училища, благотворителни организации, вестници и т.н. Историята на американските протестантски мисии е добър пример за западната културна експанзия в османските земи.

Американските протестантски мисии започнали своето филантропично и образователно дело в Османската империя към 1830 г. под егидата на Американския съвет на отговорниците за чуждестранните мисии. Но

тяхната дейност се развила най-вече след 1870 г. По това време се набройвали 205 американски училища с общо 5500 ученици. През 1885 г. тези цифри били съответно 390 и 13 800, през 1913 г. броят на учениците бил 23 500, а на училищата – 430. Повечето от тези учебни заведения били създадени в провинциите и най-вече в Източен Анадол. Арменците съставяли най-големия процент от учащите се в американските мисии. В навечерието на Първата световна война 4385 арменски ученици посещавали средните и висши американски училища срещу 399 гръцки и само 122 турски ученици. През 1908 г. в Роберт колеж, най-прочутото американско учебно заведение в Истанбул, се учели само 5% турци. Тези училища били отваряни най-често без разрешение и в тях се давало американски тип образование, което нямало никаква връзка с османската учебна система.

Но въпреки успеха на американските училища в края на века Франция утвърждава най-силно своето културно присъствие в Османската империя. Френският език е господствуващ в дипломацията (по-голямата част от архивите на османското Министерство на външните работи са писани на френски), в деловите среди (френският език се използува в Обществения дълг, Банк отоман, Регията) и в културния живот. Има много големи вестници, издавани на френски, като например *Стамбул*. Френският е най-изучаваният език в османските училища. В Пера, сред левантийците и чужденците, но и сред най-отворените за външния свят османци, френският изместил италианския. През 1914 г. около 90 000 ученици посещават френските училища в империята. И в този случай става дума за образование, предназначено повече за децата от немюсюлманските малцинства и най-вече за арабите християни от Сирия и Ливан. През 1914 г. само 8,7 % от учениците във френските училища били мюсюлмани.

Какви били реакциите на османската държава на това многообразно настъпление на Запада? Понякога се счита, че у Абдул Хамид съществува противоречие между желанието да защити на всяка цена целостта на империята и факта, че я предава на европейските интереси. В действителност, тъй като не можел да се противопостави пряко на европейския експанзионизъм, султанът мислел, че европейските сили, които имали големи интереси в империята, се чувствували обвързани с нейното оцеляване. Въпросът бил как да се запази известно равновесие между тях. Не можем да кажем, че историята напълно е опровергала Абдул Хамид. Франция например, която била силно ангажирана финасово в империята, се отдръпнала от проектите за намеса в арменския въпрос през 1895–1896 г. От друга страна, не трябва да забравяме, че теориите за империализма, възникнали в началото на XX в, достигнали до Истанбул едва към 1910–1911 г. По времето на Абдул Хамид не се смятяло, че приливът на чужди капитали може да представлява заплаха за османската

държава. Показателен в това отношение е планът за обществено строителство, предложен на султана през 1880 г. от Хасан Фехми паша. Министърът на общественото строителство смята, че за строежа на железопътни линии е напълно уместно да се предоставят привилегии на чуждестранните дружества.

Но в същото време османските ръководители се опитвали да ограничат най-крещящите неравенства в отношенията между османската държава и Великите сили. Още на Парижкия конгрес през 1856 г. Али паша напразно се опитал да постигне премахване на Капитулациите. Неколкократно Абдул Хамид се постарал да ограничи техния обсег. Така например през 1900 г. той решил да увеличи с 3% вносните мита, но изправен пред шумните протести на канцелариите, които веднага заговорили за премахване на Капитулциите, бил принуден да се откаже. Едва през 1907 г. с цената на редица отстъпки на Великобритания и Русия той успял да получи това увеличение. Същото било в областта на правосъдието, където законите от 1879 г. за организацията на смесените съдилища се опитвали да ограничат съдебните привилегии на чужденците, но чуждестранните мисии отказали да ги признаят и извънтериториалността била запазена.

Показателен пример за усилията, предприети при Абдул Хамид, за да се възвърне независимостта на някои сектори, е конфликтът с чуждестранните пощи в империята. От XVIII в. под претекст, че организацията на пощенските служби в османската държава е лоша, съществували чуждестранни пощенски станции, които не подлежали на никакъв контрол. През 1865 г. Али паша напразно предлагал да бъдат премахнати. Абдул Хамид направил повторни опити през 1881 и 1884 г. Османското правителство твърдяло, че тези чуждестранни пощи са станали излишни след реформата на османската пощенска система и че, от друга страна, тяхното съществуване противоречи на Бернската конвенция за Пощенския съюз, чийто член била и османската държава. Но Великите сили не обръщали внимание. С появата на младотурската опозиция в изгнание чуждите пощенски станции и най-вече френската станция в Галата служели за тайно разпространение на забранени вестници и брошури. Обезпокоен, султанът се опитал отново да действува. През 1901 г. по негова заповед на гара Сикеджи били иззети пощенските чували, предназначени за чуждите станции, но той трябвало бързо да отстъпи пред протестите на посолствата. Нещо повече, през април 1908 г. Италия извършила морска демонстрация в турски води, за да получи разрешение за отваряне на нови пощенски станции, и султанът пак бил принуден да отстъпи. Общо в империята имало петдесет и седем чуждестранни пощенски станции.

По този начин всички опити на османските ръководители да премах-

нат или ограничат Капитулациите се сблъсквали с непоклатимата воля на Великите сили да запазят своите привилегии в империята. Системата така здраво била навлязла в нравите, че през 1907 г. пропаднал проектът за размяна на посолства между Япония и османската държава, тъй като Япония изисквала да ѝ бъдат признати капитулационни права!

Следователно в края на века Османската империя е полуколония. Но тя успяла да избегне една много по-тежка участ най-вече поради сблъсъка на амбициите на Великите сили, а и защото вътре в държавата се запазила силна и призната за легитимна централна власт и администрация, която като цяло се съпротивлявала на европейските домогвания. Въпреки всичките си слабости политическата структура на империята успяла да запази своята независимост. Както признава английският посланик при Портата, лорд Дъфрин: „Истината е, че нито един посланик няма да успее да сложи султана в джоба си.“[88]

ОСМАНСКОТО ОБЩЕСТВО В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX в.

Брой и движение на населението

В последната четвърт на XIX в. данните за населението на Османската империя стават по-многобройни.При Абдул Хамид османската държава за първи път прави преброявания от модерен тип. По данъчни и военни причини още от основаването на империята османците водели регистри на населението, но те били съставяни доста неравномерно и включвали само един санджак или една провинция. Първото всеобщо преброяване на населението било извършено в 1831 г., няколко години след премахването на еничарския корпус. Резултатът бил 3,6 милиона души. След сътресенията през периода 1875–1878 г., османските ръководители били изправени пред необходимостта да уточнят демографското положение, за да реорганизират армията и финансите (а също така и за да разберат броя на немюсюлманите, които плащали бедел, таксата за освобождаване от военна служба), както и за да разрешат проблема с бежанците. Общо взето политиката на централизация, водена след 1878 г., се придружавала от стремеж за по-пълни статистически данни за империята. През 1891 г. при Високата порта бил създаден Статистически съвет, който използувал модела на най-модерните институции от този вид.

В 1881 г. било предприето първо всеобщо преброяване на населението, но то приключило едва през 1893 г. Цялото население на империята възлизало на 17,4 милиона. Поради известни пропуски тази цифра трябва да се промени на 19 до 20 милиона. През 1905–1906 г. било извършено второ преброяване, което трябвало да коригира грешките на предиш-

ното и да изчисли по-специално населението на Македония. Резултатът бил 20,8 милиона жители. Към тези статистики на централното правителство трябва да се прибавят и редовните преброявания в провинциите, публикувани в официалните годишници на държавата *(салнаме)*, и преброяванията, предприети от различните религиозни общности (гръцка патриаршия, арменска патриаршия), без да се забравят и многобройните общи или местни оценки на западните пътешественици, експерти или дипломати.

Внезапното изобилие на този демографски материал би могло да ни накара да мислим, че съществува ясна оценка на демографското положение на Османската империя в края на века. В действителност нещата далеч не стоят така. Националистичните предразсъдъци и страсти, желанието на всяка една от отделните общности да изтъкне своите права върху част от османската територия давали повод за безброй деформации и фалшификации. Още на Берлинския конгрес се повела истинска „статистическа война", която продължила до периода след Първата световна война. Очевидно е, че когато ставало дума за етническото и религиозното разпределение на населението, несъответствията били най-сериозни. Примерът с арменското население в Османската империя е много показателен в това отношение. Цифрите, посочени от арменската патриаршия, показват наличието на 2 660 000 арменци през 1882 г. и 2 100 000 през 1912 г. За близки дати официалните преброявания на османската държава предлагат много по-различни резултати: 1 080 000 за преброяването от 1881–1893 г. и 1 170 000 през 1914 г. Както можем да видим, тези цифри са в пълно несъответствие не само като величини, но и като насоки на демографското развитие.

Сега много историци са склонни да приемат цифрите, предложени от османските преброявания, дори и ако трябва да се нанесат сериозни поправки. Причините за тази тенденция са две: османските статистики били документи, предназначени за вътрешна употреба, и тъй като не подлежали на обнародване, може би в по-голяма степен избягвали деформиращите последици на пропагандата. От друга страна, османската държава, която владеела политическата власт, единствена била в състояние да преброи населението[89]. Независимо от това трябва да се има предвид, че лошата администрация, особено в някои отдалечени области на империята, навярно пречела на преброяванията.

Но извън въпросите за етническото и религиозното разпределение на населението трябва да признаем, че османската демография все още не е добре изучена. С около двадесет милиона жители на територия от 3,4 милиона кв. км, гъстотата е слаба, около 6 души на кв. км. Не може да става сравнение с гъстотата на индустриализираните европейски страни. Данни за Анадола от 1897 г. посочват раждаемост 37, 5 на хиляда и

смъртност 21,2 на хиляда. Смъртността все още е висока. Въпреки че чумните епидемии изчезнали, а случаите на холера намалявали, хигиенното ниво на населението било все още незадоволително. Ако направим сравнение със съседната Руска империя, която на края на века наброявала 65 000 000 жители с много висок процент раждаемост (50%) и висок процент естествен прираст, можем да установим, че Турция не притежавала истински демографски динамизъм.

Доколкото сме в състояние да преценим, естественият прираст на османското население изглежда относително слаб, което означава, че увеличаването на населението се дължи до голяма част на имиграцията. От края на XVIII в. османската държава приема мюсюлманско население от Кавказ и Централна Азия, бягащо от руската експанзия към Черно море. Имиграцията била смятана за положително явление от държавата, която виждала в незадоволителния прираст на населението военна и икономическа пречка и заедно с това разполагала със свободни земи. Тази имиграция била особено голяма по време на Кримската война и руските нашествия в Кавказ.

Балканската криза от 1875–1876 г. и руско-турската война предизвикали ново преселение на мюсюлмани към Турция. Имигранти приижадали от всички балкански страни, от Румъния, Черна гора, Сърбия, България, Тесалия. Имигрантската вълна била значителна между 1876 и 1879 г. След това намаляла, но никога не спряла напълно. Общо притокът на мюсюлмани от Балканите в Анадола след 1876 г. се изчислява на около 1,5 милиона души. Към тази цифра трябва да се добавят и хилядите мюсюлмани от провинциите Карс и Ардахан, завзети от русите, както и непрекъснато приижадащите имигранти от Кавказ. Между 1881 и 1914 г. вероятно около 500 000 черкези са се установили в Османската империя. Към края на века малки групи кримски, казански и азерски татари забягнали в Турция, за да се избавят от репресивната политика на Александър III. След като Крит получил автономия, десетки хиляди мюсюлмани напуснали острова и се установили също така на западния бряг на Анадола.

Изправено пред тези значителни имигрантски движения, османското правителство създало през 1878 г. Комисия за бежанците *(Мухаджирин Комисиону)*, която трябвало да улесни придвижването на имигрантите и да организира заселването им. Те били настанявани в зависимост от свободните земи покрай новите железопътни линии. В близост до новата граница с Русия, на изток правителството се постарало да засели мюсюлманите от Кавказ и новозавладените провинции, така че да засили мюсюлманския елемент в тази зона.

Последиците от този прилив на имигранти в Османската империя били многобройни. На първо място по отношение на състава на население-

то – делът на мюсюлманите, увеличен, така да се каже, по механичен начин от териториалните разпоредби на Берлинския договор, се засилил още повече. Всъщност срещу тези два или три милиона мюсюлмани от Балканите и Русия имало около 300 000 емигранти (главно християни), които напуснали Османската империя между 1878 и 1914 г. Сред тях имало арменци, гърци, араби, които се изселили в Русия (арменците) или тръгнали да си търсят късмета в Съединените щати. По този начин миграционните процеси в известна степен допринесли за ислямизирането на Османската империя. Това било още една причина, поради която Абдул Хамид приемал радушно бежанците.

Пристигането на имигрантите *(мухаджир)* предизвикало значителни изменения в географията на населението и в икономиката на Анадола. Някои провинции особено се възползували от това, например Бурса, която поради природните си богатства и слабата гъстота на населението привлякла голям брой бежанци и за периода между 1876 и 1906 г. увеличила населението си два пъти. Настанени отначало по селата, мухаджирите бързо увеличили потока на преселници от селата към града. След 1878 г. те получили правото да се заселват в градските зони и около някои анадолски градове започнали да се появяват бежански квартали, които се различавали по градоустройствения си план и по типа новопостроени жилища. Такъв е например босненският квартал в Анкара или някои квартали в Чорум, построени между 1881 г. и 1892 г. Един град като Ескишехир дължи значителна част от своя динамизъм на присъствието на голям брой черкезки бежанци. От своя страна имигрантите от Балканите донесли със себе си умения и понякога капитали, които им помогнали да създадат предприятия. В средната мюсюлманска класа, която започнала да се оформя в края на XIX в., се срещат множество мухаджири. Значителен бил техният принос и в интелектуално отношение. Някои мюсюлмани, бежанци от Русия, които се заселили в Истанбул, донесли със себе си освен качествено образование, получено в руските гимназии и университети, и запас от нови идеи, като например народничеството и социализма. Всички тези имигранти, въпреки че изповядвали мюсюлманската религия, създали в империята голямо етническо и езиково разнообразие. От Балканите дошли не само турци, но и бошнаци, татари, ногайски татари. Мюсюлманите от Крит говорили гръцки и т.н. Асимилацията на тези елементи била бавна. Това бил един от проблемите, които империята завещала на републиката.

Еврейската имиграция

По отношение на общото население на империята еврейската имиграция засягала едно неголямо малцинство, но политическите ѝ последици би-

ли значителни. Докъм 1880 г. еврейското население, установило се в Палестина, било ограничено. То наброявало около 24 000 души, които прииждали в един много нередовен миграционен поток. Нещата се променили в началото на 1880 г., когато евреите от Централна и Източна Европа били подложени на рестриктивни мерки и погроми. Хиляди поели изселническия път, най-често към Западна Европа и Съединените щати. Една малка част се опитала да достигне Свещената земя през Черно море и Истанбул. През 1882 г. в Палестина била създадена първата земеделска колония от еврейската ционистка организация *Любов към Цион*. Последвали я и много други.

Нещата взели политически обрат, когато към края на века Теодор Херцел поставил началото на ционистичното движение, като публикувал през 1896 г. книгата си *Еврейската държава*, а на следващата година свикал в Базел Първият ционистки конгрес, който предвиждал създаването в Палестина на национално средище за евреите. За да осъществи своите намерения в османските земи, Херцел трябвало да получи разрешение от султана. Въпреки обещанията да подпомогне финансите на империята в замяна на установяването на еврейско средище, Херцел получил от султана само добри обещания.

Всъщност от няколко години османските ръководители осъзнавали опасностите, които създавало ционисткото движение за тяхната държава. Една масова имиграция на евреи в Палестина би отворила още една врата за намеса и влияние на европейските сили, които щели да имат още една възможност да оказват помощ и протекция на немюсюлманско малцинство. По тази начин щял да се създаде нов национален проблем, който османската държава не можела да разреши. Освен това в момента, когато Абдул Хамид водел голямата си арабска политика, не било възможно да „предаде Ерусалим на евреите". Въпреки че по това време не може да се говори за голяма местна опозиция срещу ционизма, арабските търговци и големци в Палестина вече уведомили Портата за опасенията си от заселването на еврейски имигранти.

От ноември 1881 г. били взети мерки, ограничаващи влизането и установяването на еврейски заселници в Османската империя. Те имали право да се установяват навсякъде в империята освен в Палестина и при условие, че се подчиняват на законите и станат османски поданици. От друга страна, била забранена продажбата на земи на вече заселили се в Палестина евреи. При тези условия Херцел нямал шансове да получи от султана възможност за осъществяване на проектите си в Палестина. Всъщност тази ограничителна политика отчасти не успяла. През 1908 г. в Палестина живеели 80 000 евреи, което означава, че за 30 години делът на еврейския елемент нараснал от 5% на 10% от цялото население на Палестина. Евреите се заселили отвъд Свещените градове, до Яфа и

Хайфа, и били основали двадесет и шест колонии с 10 000 жители. Следователно османската държава не успяла да премахне еврейската имиграция. За нейното правителство това бил неуспех, който безспорно се дължал на слабостите на местната османска администрация, но и на политиката на Великите сили и по-специално на Германия и Русия, които насърчавали ционисткото движение. Великите сили изтъкнали, че мерките, ограничаващи имиграцията и покупката на земя, били в противоречие с Капитулациите. Те получили от султана разрешение евреите индивидуално да се изселват в Палестина. Впрочем много от тях получили статут на „протежета“ на европейските консулства.

Промени в селата и градовете

В края на XIX в. Османската империя си остава предимно селскостопанска страна. Някои характерни черти посочват мястото, което заемат селата и селскостопанските дейности. Така например селското население представлява между 75 и 85% от цялото население на империята. Структурата на износа също разкрива преобладаващия дял на селското стопанство. През 1914 г. 80% до 85% от износа на Анадола се състои от земеделски продукти. По същото време, ако се вярва на някои оценки, селското стопанство носи 56 % от националния доход срещу 17 % за промишлеността. И един последен показател представлява частта на данъците, плащани от селските стопани. Ако се брои десятъкът – главен селскостопански данък, достигащ от 10% до 13 % от продукцията, и *агнамът*, или таксата върху всяка глава добитък, се получава около 40 % от общата сума на данъците. Ако се добавят и личните данъци, плащани от селското население, се получава цифра, която надвишава половината от османските данъчни приходи.

Данъчното бреме със сигурност представлявало една от основните трудности, които пречели на османското селско стопанство, но не било само то. Към него трябва да се прибави и примитивният характер на селскостопанските сечива, липсата на капитал, която подчинявала селянина на лихварите, постоянната незаинтересованост на властите и може би преди всичко рекрутирането на селяните в армията, което засягало най-вече турските селяни от Анадола, попълващи по-голямата част от военните подразделения. Оттук следвала и характерната за Анадола липса на мъже по селата в края на XIX в.

Въпреки всички тези затруднения османското селско стопанство показва безспорен прогрес. В това отношение периодът на Абдул Хамид се отличава с успех в комерсиализацията на селското стопанство. Така например до този момент зоните в Анадола, в които се произвеждала селскостопанска продукция с комерсиални цели, се намирали най-вече на

запад (областите около Бурса и Айдън). Отсега нататък европейското търсене навлиза по-навътре, към някои крайбрежни области като Самсун или Адана, а също и във вътрешността на анадолското плато, към Кония и Анкара. Очевидно това проникване било улеснено от подобряването на комуникационните съоръжения: пристанищното оборудване, железопътните линии, свързващи пристанищата с вътрешността на страната, развитието на пътищата между традиционните пазари и железопътните линии.

И други елементи изиграли роля в напредъка на селското стопанство. Тъй като била натоварена с някои селскостопански приходи на империята, като десятъка върху суровата коприна, администрацията на Обществения дълг отблизо следяла за подобряване на производството. Същото би могло да се каже и за ролята на Регията по отношение на тютюна. Но в общи линии, извън влиянието на европейското търсене, селскостопанският напредък бил насърчаван предимно от държавата и това е нов революционен факт, който заслужава да бъде подчертан.

Тази положителна роля на държавата има няколко аспекта: формиране на селскостопански специалисти и експерти било чрез изпращане на младежи, които да учат в чужбина, било чрез създаване на местни селскостопански училища, където се преподавали теорията и практиката на селското стопанство. Най известно било училището на Халкалъ в Истанбул, но били основани и други в Бурса и Солун. Били създадени също така и образцови ферми, които трябвало да разпространяват използването на торове и семена и да насърчават селяните в отглеждането на най-търсените продукти. В края на века се появило Министерство на мините, пристанищата и селското стопанство. Сред институциите, призвани да изиграят продължителна роля в селскостопанския подем, трябва да спомена Селскостопанската банка *(Зираат банкасъ)*, основана през 1888 г. с цел да облекчи временно липсата на капитал сред селските производители и да измести посредниците и лихварите. Всъщност тя отпускала кредити най-вече на най-заможните селяни, като по този начин засилвала неравенството в селските среди и облагодетелствувала селското стопанство, предназначено за търговски нужди.

В края на века зърнените храни продължавали да бъдат основната култура в Османската империя. В Анадола те заемат между 75% и 90% от обработваемите площи в зависимост от климатичните промени през отделните години и отбелязват забележителнен напредък с построяването на железопътните линии. Благодарение на тях Истанбул започнал да се снабдява с анадолско жито въпреки тежката конкуренция на руското и американското жито, произвеждано при много по-добри условия на механизация. Но преди всичко има напредък при експортните култури, особено след 1900 г., когато промяната в конюнктурата и покачването на

цените насърчили османските производители. Примерът с памука илюстрира добре влиянието на външното търсене върху промените в местното производство. Ориентирани към производството на памук по време на гражданската война в САЩ, някои области на империята трябвало впоследствие да го намалят. Но след 1900 г. световното търсене се увеличило до такава степен, че производителите отново се впуснали в отглеждане на памук. Например в областта Адана производството му за десет години се утроило, а в Сирия се удвоило. Сред другите експортни култури, отбелязали бърз напредък, трябва да спомена стафидите, които, въпреки болестите по лозите и френския протекционизъм, в началото на века отново заели първо място в експорта на Измирска област. Същото увеличение било характерно и за смокините (чийто износ нараснал четири пъти между 1860 и 1914 г.), както и за тютюна (чието производство се удвоило или утроило между 1880 г. и Първата световна война).

Развитието на селското стопанство се придружавало със социални промени в селския свят, които ясно се очертали още по времето на Абдул Хамид. В османското село господствувало дребното семейно стопанство, най-често достигащо по-малко от пет хектара. По принцип земята принадлежала на държавата, но на практика – и това било потвърдено от Поземления кодекс от 1858 г. – селянинът бил свободен да използува или да продава по собствено усмотрение земята, която обработва. Но общата тенденция, която се очертала още по времето на Танзимата, наложила създаването на ограничен брой големи владения от модерен тип, а това довело до появата на селски пролетариат. Тази тенденция била особено силна в най-отворените към външните пазари селскостопански региони, като например областта край Измир и долината на Киликия. Тя била засилена и от наличието на много свободни земи, и от политиката на държавата, която по данъчни и икономически причини насърчавала експортната селскостопанска продукция, въпреки че се отнасяла с недоверие към големите земевладелци. Впрочем поради липса на парламентарна трибуна те почти нямали политическа тежест преди идването на младотурците на власт.

Развитието на големите поземлени владения се вижда особено добре в Киликия и в Измирска област. Около Адана те се появили към средата на века поради наличието на много свободни земи, лесните комуникации и ориентирането на областта към памукопроизводството. Липсата на работна ръка била преодолявана чрез мухаджирите и сезонни селскостопански работници, а най вече благодарение на развитието на механизацията. Преди 1914 г. от всички области в Османската империя Киликия използувала най-много селскостопански машини.

В Измирска област големите поземлени владения често принадлежали на чужденци и по-специално на англичани. Като се възползували от

закона от 1867 г., който разрешавал на чужденците да притежават поземлена собственост в империята, някои английски търговци в Измир създали в областта големи владения от капиталистически тип, като използували наемни работници и машини. Най-често ставало дума за фермери търговци, които имали в Измир търговски къщи, свързани с Лондон, Ливерпул, Марсилия, Хамбург и т.н. Към края на века големите английски владения започнали да намаляват. Причините са няколко: недостиг на работна ръка, недоволство на селяните, което се проявявало в стихийни бунтове, бандитизъм, който вървлувал в областта и бил вяло преследван от властите. В крайна сметка това обезсърчавало чуждестранните селскостопански предприятия. Така например известният разбойник Чакъджъ години наред кръстосвал областта, създавайки атмосфера на непрекъсната несигурност по пътищата и железопътните линии около Измир. В началото на века производството на експортни култури в областта преминавало и в ръцете на гръцката и арменската буржоазия.

Подобно явление се срещало и на други места. Например в района на Адана големите поземлени собственици били предимно гърци и арменци. Първите имали господствуващо положение в памукопроизводството. В Ливан, където малцинствата владеели почти напълно производството на плодове и отглеждането на черници, нещата били още по-ясни. Ето защо бихме могли схематично да противопоставим производството на зърнени храни в Централен Анадол, намиращо се предимно в ръцете на мюсюлманите, и производството на експортни култури в периферията и крайбрежните области, извършвано в по-голяма степен от малцинствата.

В края на века в османските градове също се наблюдава нарастваща социална диференциация. През XIX в. някои от тях внушително нараснали. Пристанищните градове като Истанбул, Солун, Измир се развили невероятно бързо. За един век населението на Бейрут станало от 6000 на 140 000 жители. По същото време Истанбул и Измир утроили населението си, а Солун го удвоил. В замяна на това, като изключим Ескишехир, чието население, изглежда, се е увеличило десет пъти за един век, много средноголеми градове във вътрешен Анадол запазили непроменен демографски облик през целия XIX в. По липса на значителна индустриализация феноменът миграция на селското население не изиграл никаква роля.

Ако индустриализацията засегнала само най-големите градове на империята, то в замяна на това упадъкът на занаятчийството бил повсеместен. В Анкара работилниците за вълнени тъкани почти изчезнали и градът изнасял необработена вълна. Подобно явление се забелязва и в Токат при производството на бакърени съдове, което в началото на XIX в. представлявало значителен източник на доходи. В Бурса становете за тъкане на коприна от 1000 останали само 75. Производството на памучни тъкани също така бързо западнало, но изглежда, че към края на века

започнало да се стабилизира. Вносните европейски и най-вече английски памучни тъкани представлявали 80 % от вътрешната консумация, но те нямало да преминат тази цифра, защото в Солун и Македония били отворени няколко модерни фабрики и към края на века тъкането на памучни платове даже се увеличило. По изключение някои занаятчийски дейности се засилили, например производството на килими в Западен Анадол, но това било свързано с организацията на производството и търговията от няколко големи фирми в зависимост от външното търсене.

По времето на Абдул Хамид появата на работнически пролетариат представлява ново социално явление в големите османски градове. То се открива в няколкото големи града на империята (Истанбул, Солун, Измир) и неговите размери били ограничени. Работническото население на империята през 1908 г., в момента, когато започват големите летни стачки, възлиза на около 250 000 работници (от които 70 000 били жени), съсредоточени главно в текстилните фабрики, тютюневите предприятия и хранителната промишленост. Условията за труд били много тежки, работният ден е дълъг, а надниците – мизерни. Не съществували работнически организации, а само благотворителни клубове, които се занимавали с участта на работниците. Имало и работнически сдружения като *Амеле-и Османи Джемиети* (Сдружение на османските трудещи се), основано в Истанбул през 1894–1895 г. Действували някои взаимноспомагателни и пенсионни каси, които започнали да се развиват след 1880 г. в мините, арсеналите, железниците и корабоплавателните компании. Борбеността на работническото население – трудно е в този период да се говори за „работническа класа“ – се изразявала в използването на стачката като средство за борба. Въпреки че между 1872 и 1908 г. стачките били забранени, се наброяват около петдесет прекъсвания на работата. По-голямата част от тези стачки са в резултат на голямото забавяне на изплащането на заплатите. Стачките в чуждестранните предприятия били потушавани по-строго, за да не се тревожи чуждият капитал. В тези чуждестранни предприятия появата на все още несъзрялото класово съзнание била придружена от етнически вражди. Например в Анадолската железопътна компания турските работници многократно проявявали враждебното си отношение към гръцките и арменските специалисти и майстори.

Ако това ново работническо население било все още съвсем малобройно, за да може наистина да повлияе на градския пейзаж, не било същото с две други социални явления, проявили се в градовете в края на XIX в. – възхода на бюрокрацията и разрастването на буржоазията сред немюсюлманските малцинства в империята. Нарастването на държавния апарат, увеличаването на общинските служби и училищата, създаването на дружества като Обществения дълг или Регията, които наемали

многобroен персонал, умножили броя на чиновниците и довели до създаването на средна класа, която много скоро предявила своето желание за благосъстояние и свобода.

Успоредно с това явление икономическата и културната експанзия на Европа в империята била придружена от подема на немюсюлманските малцинства и преди всичко на гърците и арменците. Краят на XIX в. и началото на XX в. представляват истински златен век за тази новосъздадена буржоазия. Делът на немюсюлманите в градовете бил по-голям. Фактически те представлявали една трета от градското население и само една пета от цялото население на империята. Но от тяхната среда излизали търговците, деловите хора, предприемачите. В Измир тази обществена класа започнала да се формира през първата четвърт на XIX в. Докато преди това гърците и арменците се задоволявали само със службата си на посредници и агенти на английски търговски фирми, те започнали постепенно да създават собствени търговски дружества и да се впускат във вноса и износа. В Измир още от 1893 г. се наброявали 97 търговски дружества, принадлежащи на гърци и арменци, а в Айдън – 34. Това навлизане в търговската и икономическата дейност не засягало само крайбрежните области. По същото време в Анкара гърците овладели търговията с ангорска вълна, а арменците поели контрола върху транзитната търговия. Тъй като представлявали една трета от градското население, те държали всички видове търговска дейност.

За в бъдеще гърците и арменците щели да владеят не само външната търговия, но и банковото и промишленото дело. Първото „промишлено“ преброяване в Османската империя, осъществено през 1913–1915 г., потвърждава тази тенденция: 50% от инвестирания в преброените промишлени предприятия капитал били в ръцете на гърците, 20% принадлежали на арменците и 5% на евреите. Останалата част се разпределяла между чужденците (10%) и турците (15%). С други думи, в навечерието на Първата световна война три четвърти от индустриалния капитал бил контролиран от османци немюсюлмани.

В културната област те заемали същото първостепенно място, както и в икономическата: навсякъде броят на училищата и учениците, отнесен към броя на съответното население, е по-висок сред гърците и арменците. Така например в Измирската област, която наброявала 1,1 милион мюсюлмани срещу 300 000 християни, броят на учащите в средното училище бил съответно 3500 и 7300. Подобни пропорции се срещат в Анкара, Ерзурум, Кония и т.н. Що се отнася до еврейското население на империята, и при него процентът на учащите се бил висок благодарение на училищата, основани от Алианс израелит юниверсел.

Обликът на османските градове в началото на века носи отпечатъка на тези социални промени. Развитието на бюрокрацията и на централи-

зацията при Абдул Хамид довело до изграждането в центъра на града на „модерни“ обществени сгради: общини *(хюкюмет конагъ)* или кметства, болници, училища, казарми, гари. Първите здания от този тип се появили в Анкара през 1882 г. и в Чорул през 1900 г. Изненадващо е архитектурното еднообразие на тези постройки. От Одрин до Бейрут или Дамаск тържествува един и същ неокласически стил. Илюстрираните списания от онова време като например *Малумат* са пълни със снимки на тези сгради, свидетелстващи за модерността и единството на империята.

Модернизацията на градския пейзаж се изразява и в подобряване на пътната мрежа (павиране на улиците, осветление, канализация) и създаване на нови комуникационни артерии. Прокарани са широки булеварди като *Истасион Джаддеси* (Булевард на гарата) в Анкара, които позволяват в града да се движат коли с конски впрягове. Вече било възможно да се живее в периферията на градовете, където се появяват луксозни квартали. Градското жилище също носи отпечатъка на тази еволюция. До традиционните османски къщи се строят модерни многоетажни сгради. Този процес, започнал към 1860 г. в Измир или Афион, показва към 1900 г. много строга диференциация на жилищата. В Анкара явлението се забелязва едва в края на века и градът все още запазва част от своето едностилие. Около големите градове се появяват вилни зони, където гръцката и арменската буржоазия и висшите османски чиновници се оттеглят през лятото. Може да се посочи за пример град Фоча (Фокея), където в края на века богатите гърци от Измир си строели красиви каменни къщи. В Истанбул крайбрежието на Босфора и Принцовите острови се изпълнили с вили.

Истанбул и османската култура

Според една остроумна забележка Османската империя се разделя на две – Истанбул и останалата част от империята. Истина е, че столицата сама по себе си е отделен свят поради положението си, географската си площ, богатата си история и политическата и културната роля, която играе. В същото време и там се срещат тенденциите на обществената еволюция, наблюдавани в другите османски градове, но те сякаш са засилени и разширени съобразно с мащабите на града.

През XIX в. Истанбул отбелязва бърз демографски растеж и от 391 000 жители през 1844 г. през 1886 г. достига цифрата 850 000, за да стане един милион през 1900 г. Това нарастване се дължи не толкова на естествения прираст, колкото на миграцията на селското население и на имиграцията особено след 1876 г. Притокът на чужденци навярно също е изиграл известна роля. Те са около 130 000 души през 1886 г. или 15,3% от населението. Тази цифра изглежда доста висока, но тя включва

и много османци немюсюлмани, които получили покровителство от посолствата и чуждестранен паспорт. Една османска статистика от 1886 г. за Истанбул дава следното етническо и религиозно разпределение: 44 % мюсюлмани;17,5 % гърци; 17,1 % арменци; 5,1 % евреи. Към края на века османското население в столицата се разпределя почти поравно между мюсюлмани и немюсюлмани.

През втората половина на XIX в. географското разширяване на столицата се извършва с ускорени темпове. То не засяга Стамбул или разположената на юг от Златния рог част на града, която не излиза извън византийските стени, а северните предгрдия, отвъд Пера. Разрастването на града се извършва по две посоки: на север от площад Таксим, където се изграждат представителните квартали на Шишли, и покрай Босфора, около предградието Бешикташ, както и край дворците „Долмабахче“ и „Йълдъз“. От крайбрежието града се изкачва по хълмовете в североизточна посока, за да достигне новите квартали.

Столицата нараства, но заедно с това модернизацията на комуникационната мрежа сближава различните ѝ квартали. Последната трета на XIX в. се характеризира с увеличаване на корабоплаването в Босфора (през 1909 г. го обслужват 36 кораба), с появата на конски трамваи, с изграждането на нов мост над Златния рог през 1875 г., със създаването на една линия на метрото между Галата и Пера. Не бива да забравяме и проникването на железопътния транспорт в града с пристигането на „Ориент-експрес“ през 1888 г. и построяването на новата гара Сиркеджи през следващата година. Всички тези успехи позволяват ежедневното смесване на населението, което обаче не води до уеднаквяването му.

Напротив, влиянието на модернизацията по-скоро увеличава различието между отделните квартали в Истанбул, особено от двете страни на Златния рог. По времето на Танзимата северната част (Галата и Пера) успяла да се възползува от създаването на една образцова община (VI район), в която живеели най-вече малцинствени групи, и донякъде изпреварила останалата част от града по отношение на съоръженията (газово осветление, водопровод и канализация), на благоустройството (оформяне на паркове и ново подреждане на постройките, улеснено от големия пожар в Пера през 1870 г.) и на изграждането на нови здания като болници или кметство. Срещу традиционните силуети на джамиите в Стамбул Бейоглу предлага по-модерен и по-европейски вид с новите си сгради, учреждения, банки, театри, хотели, магазини. Старият град изглежда не така динамичен. Всеки нов пожар водел до преместванията към северната част на Златния рог и оставял в градската тъкан дупките на изоставените квартали и пустеещи места.

И все пак не трябва да се смята, че от двете страни на Златния рог са разположени два различни града, европейско-християнски и турско-мю-

сюлмански. Истанбул, както наскоро бе припомнено, не е колониален град, а плод на сложна еволюция[90]. В северните квартали (Галата, Пера, Топхане и т.н.) в края на века мюсюлманският елемент представлява 21 % от населението. Неговото присъствие се обяснява с участието му в деловия живот, както и с привлекателната сила на султанските дворци, която съсредоточила голям процент мюсюлмани между Бешикташ и Румели Хисар. Обратно, в старата част на града мюсюлманите представляват 55 % от населението и далеч не са огромно мнозинство. Истина е обаче, че очерталата се на края на века тенденция се характеризира с изтеглянето на гърците, арменците и евреите към модерните квартали. Така например заможните гърци от квартала Фанар, където се намирала Патриаршията, предпочитали да се установяват в новите жилища на север от Бейоглу или на Принцовите острови.

Следователно разграничението от двете страни на Златния рог се извършва преди всичко на „цивилизационно" равнище. Малкото чужденци в Стамбул (1,5% от населението) се чувствуват у дома си в Бейоглу, където заемат най-видно място. Времето на Абдул Хамид е истинска „бел епок" за космополитния елит. Всемогъществото на дипломатическите мисии, разположени в центъра на града, им позволява да водят сигурен живот. Постоянно оживената главна улица в Пера *(Истикал джаддеси)* е мястото, където процъфтяват луксозните магазини, ресторантите, кафенетата, модните сладкарници. Това е времето на театрите, елегантните заведения, клубовете. Бейоглу става също така център на международния туризъм, за което свидетелствува изграждането на няколко хотела, сред тях и прочутият *Пера палас*. Навсякъде се говори френски. В нравите, развлеченията и облеклото се подражава на Запада.

Именно чрез тези северни квартали на Златния рог средните класи от Стамбул влизат в допир с модерния свят. През призмата на Пера се установява особено отношение към западната цивилизация. Това е отношение на очарование и отхвърляне. Очарование от лукса, комфорта, свободата на обноските, независимостта на жената, разнообразните развлечения, изобилието на развлекателни заведения. Но в същото време традиционният морал, дълбоко шокиран от това показно държане, е склонен към по-голяма суровост. Турският роман, който се появява по това време, предава тези противоречиви чувства. Обикновено той се насочва срещу свръхпоевропейчените турци, като изобличава смешното им държане и снобизма, с който се отнасят към всичко, идващо от Запада, с риск да изменят на своите традиции.

Въпреки цензурата културният живот в Истанбул около 1900 г. си остава интензивен, а съществуването на една по-силно изразена ислямска тоналност не му пречи повече от всякога да бъде повлиян от Запада. Градове като Солун, Измир, Бейрут участвуват всеки по своему в култур-

ния подем, но Истанбул продължава да бъде най-активният център на издателската дейност, изкуствата и идеите.

По времето на Абдул Хамид пресата и издателствата отбелязват забележителен напредък. Тези успехи могат да се измерят с броя на печатарските машини, които от 54 през 1883 г. стават 99 през 1908 г., или пък с броя на издадените книги. При Махмуд II средно се публикували 11 произведения годишно. Тази цифра е 43 при Абдул Меджид, 116 при Абдул Азиз и 285 при Абдул Хамид. Що се отнася до пресата, въпреки че ежедневниците са малко на брой, то тиражите им достигат внушителни за времето цифри: 15 000 за в. *Икдам* (Усилие), 12 000 за *Сабах* (Утро). Даже и ако политическият контекст ги лишава от каквато и да е критична оценка, те способствуват за създаването в османския елит на навика да се чете всеки ден вестник. За широката публика вече съществуват илюстрирани списания като официоза *Малумат*, който има претенциите да играе ролята на френския *Илюстрасион*.

Характерна черта на съдържанието на книгите и вестниците от тази епоха е по-голямата отвореност към западния свят. Следователно традицията, която се оформила по времето на Танзимата, е продължена и може би даже засилена поради цензурата. Писатели, публицисти, журналисти, избягвайки вътрешнополитическите сюжети, предпочитат да развиват далечни на османската политика и държава теми, които най-често търсят в политическия и културен живот на Европа и Америка. Също така значително нараства и делът на преводните книги. До 1875 г. той е 6,4 % от броя на всички книги, издадени след въвеждането на печатниците. По времето на Абдул Хамид този дял става 23 %. Изменя се и видът преводна литература. По времето на Танзимата се превежда малко, но преведените книги са шедьоври на европейската литература. След 1880 г. преведените произведения, най-вече от френски език, са в по-голямата си част широко разпространени популярни книги, битови романи, приключенски истории, научнофантастични произведения. В илюстрования печат картините от Запада разкриват на османските читатели света на индустриалната революция, на железопътните линии, на големите строежи. По този начин въпреки цензурата модерният западен дух продължава да си проправя път в умовете на хората.

Общо взето цензурата тегне върху интелектуалния и художествения живот по времето на Абдул Хамид. Така например османският театър, след като в началото на седемдесетте години на XIX в., под влиянието на арменеца Гюлю Агоп, изживява блестящ период, след 1884 г. е поставен под сериозен контрол. Вече се играят предимно френски водевили. Но въздействието на държавата не е само негативно. Абдул Хамид построява театър в „Йълдъз“, където привлича чуждестранни трупи и оркестри и където по негово внушение се представят италиански опери.

Въпреки че тези спектакли са предназначени главно за двореца, Истанбул също се възползува от гастролите на чуждестранните артисти. От друга страна, в Художествената академия *(Санаи-и нефисе мектеби)*, създадена през 1883 г. и ръководена от известния художник и археолог Осман Хамди, се изнасят лекции по скулптура, архитектура и живопис предимно за студенти немюсюлмани. Присъствието на малцинствата и чужденците в културния живот е една от удивителните черти на тази епоха. Така например в театъра по-голямата част от директорите на трупи, режисьорите и актьорите са арменци. Много архитекти и музиканти са чужденци. Впрочем във всички области съществува стремеж да се подражава на Запада. В областта на живописта Осман Хамди, който е бил ученик на Жером и Буланже, черпи вдъхновение от „ориентализма" на съвременните европейски художници. Същевременно още от тази епоха се очертава и реакция срещу тенденцията на подражание на Запада. Например в областта на архитектурата именно при Абдул Хамид се появяват първите опити за връщане към традиционните ценности и схващания.

Същото явление се наблюдава и в литературата. Европейските влияния, които изпълват литературата на Танзимата, достигат своя апогей в така нареченото движение на „новата литература" *(едибият-ъ джедиде)*, което обединява известен брой поети и писатели, групирани около списанието *Сервет-и фюнун* (съкровището на науките), издавано от Тевфик Фикрет. Вдъхновявайки се от символизма, те следват принципа *изкуство за изкуството* и използуват изискан стил, изпъстрен с редки арабски или персийски думи. По същото време един писател енциклопедист – Ахмед Мидхат, лансира съвсем друго схващане за „озападняването". Той се стреми да предаде на колкото се може по-голям брой читатели в достъпна форма и на прост език главните елементи на европейската цивилизация. На елитаризма на поетите от *Сервет-и фюнун*, които обвинява в „декадентство", той противопоставя мисията на писателя, популяризатор на европейските идеи сред масите.

Към края на XIX в. група учени и писатели насочват културния живот в друга посока, към откриването на националната турска култура. Това течение било повлияно, от една страна, от европейските тюркологични изследвания, които се засилили в края на XIX в., и особено с разчитането на надписите от Орхон[91], най-старите паметници на турски език, и, от друга страна, от емиграцията на мюсюлмански интелектуалци от Русия в Истанбул, които донесли идеята за езиковото и културното единство на тюркските народи. В центъра на бъдещите спорове бил поставен въпросът за изчистването и опростяването на османския език. Шемседдин Сами, писател от албански произход и автор на няколко речници, се проявил като защитник на един по-прост и по-близък до говоримия тур-

ски език, освободен от многобройните арабски и персийски заемки. Течението за „национална литература“, което се породило по това време, получило един вид манифест с появата през 1897 г., непосредствено след военната победа над Гърция, на книгата „Поеми на турски“ *(Тюркче Шиирлер)* от Мехмед Емин. Тази книга бележи важна дата в историята на турската литература. За да изрази възвишени патриотични чувства, авторът си служи с прост език, близък до езика на народа. Нещо повече, вместо арабското стихосложение *(аруз)*, което било обичайно за голямата османска поезия, той използува традиционния турски силабичен размер. И още един важен момент – в стиховете си той възпява величието на турците (а не на османците): „Аз съм турчин; велико е моето име, велика е моята раса.“

НАРАСТВАНЕ НА ОПАСНОСТИТЕ

Националните движения, арменският въпрос

Към края на века се наблюдава засилване на националните вълнения. Постоянното насилие в арменските провинции внезапно взема необичайни размери в областта Сасун през 1894 г. В продължение на две години в Източен Анадол и Истанбул не престават бунтовните действия и репресивните реакции, свидетелствуващи за силата на арменския национализъм. По същото време на Балканите революционните комитети преминали към действие. Успоредно с вътрешната македонска революционна организация (ВМРО, 1893) се създава и външна организация (ВМО). Не бива да се забравя и гръцката *Етнике Етерия* и сръбските организации. Всички те искали една и съща територия. На остров Крит, който от 1868 г. бил автономен, критските комитети работели съвместно с *Етнике Етерия* за присъединяването на острова към Гърция; през май 1896 г. в Крит избухва въстание. Следователно за петнадесет години лично управление и централизация Абдул Хамид не успял да спре стремежа на народите в империята към независимост и свобода.

От трите проблема, появили се отново през 1895 г., само критският намерил бързо разрешение. В началото на 1897 г. аспирациите на гръцкото правителство към Крит и Македония го въвличат във война срещу османците, която в скоро време се оказва катастрофална за гръцката армия (май–юни 1897). Военната победа на османците, която издига в голяма степен престижа на султана и показва ефикасната работа на германските военни съветници, не може обаче да се превърне в дипломатически успех, защото Великите сили налагат автономия на Крит под контрола на Европа. Въпреки че турското знаме символично се запазва, Османската империя губи о. Крит. Започва изселването на мюсюлманите

от острова на изток към Анадола.

Македония остава османска до 1912 г., но с цената на големи трудности! Македония? Територия, която пресича Балканите от Албания до Тракия и е съставена от три провинции: Косово, Манастир (Битоля) и Солун. Територия, където заедно живеят различни етноси: турци, албанци, гърци, сърби, българи, евреи, цигани, власи и където се конфронтират не само ислямът и християнството, но и със същата сила вътре в православната църква си противостоят Българската екзархия и Гръцката патриаршия. Територия, към която имат претенции четири държави: Сърбия, България, Гърция и Османската империя, без да забравяме Румъния, която се интересува от влашкото малцинство, нито появата на един чисто македонски национализъм, който отхвърля домогванията на всички съседни държави. Всички изтъкват исторически права върху една и съща територия, припомняйки или Македонското царство на Филип II и Александър, или Велика България от Санстефанския договор, която включвала по-голямата част от македонската територия.

От края на XIX в. Македония се превръща в сцена на кървави сблъсъци между членовете на революционните комитети (комитаджии). Методите на терористите се движат от избиването на цели села до зрелищни нападения на влакове, преминавайки през отвличания срещу откуп, опожаряване на джамии или църкви, обири и т. н. Този конфликт, повече или по-малко явен, ще продължи до балканските войни, понякога с брутални инциденти, както например през 1902–1903 г., когато Вътрешната организация организирала истински бунт край град Манастир. Османският суверенитет върху трите провинции бил запазен, въпреки че ставал все по-нестабилен поради играта на Великите сили, които не искали да поемат риска от сблъсъци на Балканите. На два пъти Австро-Унгария и Русия, които били двете сили, пряко заинтересувани от развитието на Балканите, се споразумели за запазване на статуквото. Първия път това става в Санкт Петербург през 1897 г. и втори път през 1903 г. в Мюрцщег, където Франц Йосиф и Николай II изработили програма за реформи в Македония, която между другото предвиждала създаването на международна жандармерия. Абдул Хамид успял да задържи Македония под османска власт, но не без крайни прояви на насилие и нарастваща намеса на европейските сили.

Но в края на XIX в. Европа се интересува най-много от развитието на арменското национално движение. От средата на века арменското общество претърпяло дълбоки промени. Това бил период на културно възраждане, характеризиращ се с развитието на мрежа от модерни училища, изпращане на млади арменци в Европа, увеличаване броя на книгите и вестниците, издавани на арменски език. Той завършил през 1860 г. с приемането на Конституция, Органическия арменски устав, който огра-

ничавал традиционните правомощия на патриарха в полза на буржоазията. Следващият етап бил свързан със зараждането на арменското национално движение в началото на шестдесетте години. В Източен Анадол сред арменското население се разпространявали петиции, избухвали все още локални въстания, като например това в Зейтин през 1862 г. Този кипеж продължил до свикването на Османския парламент през 1876 г., което дало възможност на арменските депутати да изложат желанията на своята общност за реформи, сигурност и т.н.

Тези детайли от зараждането на арменския национализъм (развитие на училищата, литературно обновление, вълнения) се наблюдават в началото на всички национални движения в империята. Но арменският случай се характеризира с някои специфични черти. Преди всичко местонахождението на арменското население в Османската империя е такова, че в Източен Анадол и Киликия то е тясно вплетено в мюсюлманската демографска тъкан. Освен това в шестте източни провинции, най-гъсто населени с арменци, в края на века те не представляват мнозинство от населението. Арменци, турци, кюрди, черкези живеят заедно в едни и същи села и градове.

Друг важен факт е, че арменците несъмнено са интегрирани в политическата и административната структура на държавата в по-голяма степен от всяко друго малцинство. След гръцкото въстание, което ограничило значително политическото влияние на гърците в империята, арменците заемали важно място в политическата администрация на двореца и Портата. Много от тях участвували и в местните институции, създадени със закона от 1864 г. Те били в общинските съвети и съдилищата, от тяхната среда излизали финасови експерти и технически кадри в областта на здравеопазването и селското стопанство. По този начин участието им в държавната администрация се засилило в момента, когато се изострило съзнанието за националната им идентичност.

Третата черта, която придава оригиналност на арменския въпрос, е типът отношения, които арменското населние поддържало с външния свят. Те били свързани със съществуването на една стара арменска диаспора в Европа, която разполагала с блестящи центрове на национална култура, като например основания от мехитаристите център във Венеция. От друга страна, те имали тесни връзки с Кавказ и със сънародниците си в Русия. Хора и идеи идвали от Кавказ в Източен Анадол, преди да достигнат Истанбул. И на последно място в арменската общност в известна степен вече били навлезли различни и предимно американски протестантски мисии. По този начин чрез връзките на своя елит с външния свят арменското общество и по-специално това в Източен Анадол все повече и повече се разграничавало от обкръжаващата го мюсюлманска среда.

От 1878 г. арменският въпрос получава международен характер и на-

ционалното движение става по-радикално. По време на мирните преговори (Сан Стефано и Берлин) арменците изпратили делегации, за да изразят желанието си за реформи и автономия по модела на даденатa на Ливан през 1860 г. независимост. Според договора от Сан Стефано Русия трябвало да следи за спазването на реформите в турска Армения, според този от Берлин отговорността била възложена на европейските сили (член 61). Междувременно с Кипърската конвенция Великобритания се заангажирала да контролира прилагането на реформите и да защитава Източен Анадол от всякакво нападение и следователно от руската опасност.

Арменските провинции се превърнали в елемент от англо-руското съперничество. Чрез арменското плато Русия заплашвала английските владения в Индия. Великобритания се безпокояла от военното настъпление на русите откъм Кавказ и от начина, по който Русия използувала темата за покровителство на арменците. Тласкана от общественото мнение, което било много чувствително към съдбата на арменското население, тя се стараела да окаже натиск върху османското правителство, за да го накара да предприеме обещаните реформи. С тази задача в Източен Анадол през 1879–1880 г. били изпратени английски военни консули. Страхувайки се, че борбата за реформи е повод за англичаните да се установят в Източен Анадол, руснаците почти систематично се противопоставяли на британските проекти.

Радикализацията на арменското национално движение след 1878 г. е свързана до голяма степен с анализа, направен от някои арменски интелектуалци за начина, по който била постигната българската независимост. Несъмнено тя била получена вследствие намесата на Европа, но преди всичко благодарение на насилствените методи на българските революционни „комитети“. Ето защо „българският модел“ присъствува неизменно в умовете на арменските борци за национална независимост и по-специално на тези, които основали първите организации. Първите революционни партии започнали да се появяват в средата на осемдесетте години: партията Арменакан, създадена във Ван през 1885 г. от няколко учители, следвана от двете големи партии, които за разлика от първата били основани от кавказки арменци, почти нямащи връзки с турска Армения: Хенчак (камбана), основана в Женева през 1887 г., и Дашнак (Арменска революционна федерация), създадена през 1890 г. в Тифлис.

Въпреки някои различия (само Хенчак например говори за независимост и иска обединението на арменското население от Турция, Русия и Иран) двете големи партии имат много общи точки. Те са основани от откъснати от масите интелектуалци, вдъхновяват се от руското народничество и открито се обявяват за привърженици на социализма. Приемат тероризма и въоръжената борба за постигане на своите цели и мис-

лят, че трябва да се въоръжи арменското селско население, за да се организира отбраната. Разчитат на помощта на Запада и част от тяхната дейност е насочена към организирането на интензивна пропаганда сред западното обществено мнение и западните политици. Като първа проява на революционната дейност Хенчак организирал през 1890 г. в Истанбул, в квартала Кум Капъ, демонстрация против мизерното положение на арменците в Източен Анадол.

Какво било поведението на Абдул Хамид към надигането на арменския национализъм? За султана арменският проблем като цяло бил още един национален въпрос, който се прибавял към гръцкия, сръбския и българския. С други думи, той представлявал нова заплаха за териториалната цялост на империята и предоставял на европейските сили нови възможности за намеса. Тъй като си взел поука от предишния опит, той следователно трябвало да задуши в зародиш национализма на арменците, преди да е станало много късно. Разгледан от териториална гледна точка, арменският проблем бил проблем на Анадола като цяло и по-специално на източната му част. Всяко османско отстъпление на Балканите било възприемано от арменците като насърчение, а от османските ръководители като допълнителен повод, за да утвърдят господството си в Анадола. След 1878 г. Източен Анадол бил застрашен отвън от Русия и англичаните, а отвътре от арменците.

Османската държава се опитала да отговори на тези заплахи при характерните за нея структурни неуредици: посредствено състояние на финансите, лоши пътища и съобщения, корупция и т. н. Първият отговор е демографски. Заселват се бежанци от Русия, за да се подсили мюсюлманският елемент особено по границата с Руската империя. Другият отговор е политико-военен. През 1891 г. се създават полковете *Хамидие*, изградени по модела на руските казаци. Става дума за полкове, съставени от кюрди. В Истанбул те съставяли личната гвардия на султана, в анадолския Изток имали за задача да поддържат реда, а в действителност да дават отпор на дейността на арменските революционери. Но заедно с това създаването на *Хамидие* било част от кюрдската програма на Абдул Хамид, която целяла укрепване на мюсюлманската солидарност и избягване на всякакво споразумение между кюрди и арменци. Една такава възможност щяла да затрудни особено много отбраната на Източен Анадол.

Във всеки случай тези нови полкове не попречили на назряващото революционно движение да премине през двегодишен период на брожения и насилие (1894–1896). През лятото на 1894 г. дейци на Хенчак насърчили съотечествениците си от околията Сасун да се разбунтуват срещу кюрдите. Като сметнало, че става дума за бунт, турското правителство изпратило войска. Репресиите били жестоки, кланетата предизвикали голямо вълнение в Европа и допринесли за възраждането на арменофил-

ското движение. След една година Хенчак организирал пред Високата порта, в центъра на Исанбул, демонстрация, която завършила с кървави стълкновения с полицията. През 1895–1896 г. областта край Зейтун на изток била почти непрекъснато във въстание. През август вълненията достигнали връхната си точка с дръзкото нападение на Банк отоман в Истанбул, организирано от партията Дашнак. За да засегнат интересите на европейските сили и да ги принудят да действуват в полза на арменците, дванадесетина партийни активисти окупирали сградата и цял ден държали като заложници служителите на банката. Тази постъпка предизвиква репресии срещу арменската общност в Истанбул, без исканията на терористите да бъдат удовлетворени.

Европа не се намесила. Въпреки силата на арменофилското движение, където се отличил Гладстон, английското правителство не успяло да въвлече други сили в колективно действие, а нямало средства, за да действува самò, както признава Солсбъри, заявявайки, че не може да изпрати британския флот на връх Арарат. Русия, която в края на века водела политика на русификация и преследвала собствените си арменци, се отнасяла с голямо недоверие към арменското движение в Турция, ръководено от революционери и социалисти, както и към всяка политика на реформи и автономия в Източен Анадол. Ето защо тя пречела на лондонските проекти. Франция, съюзник на Русия и кредиторка на Османската империя, в която имала големи икономически и културни интереси, благоразумно се въздържала от всякаква намеса.

Последиците от тези години на вълнения и кървави сблъсъци са значителни. Арменското национално движение преминава през сериозна криза. Изборът на социалистическа идеология и използуването на терористични и насилствени методи отчуждили от него арменската буржоазия в Истанбул. То разчитало на помощта на Европа, смятайки, че тя може да манипулира както си иска османското правителство. Но несъмнено най-големият недостатък на арменското национално движение е, че с изключение на един кратък период (1890–1891г.) то не било единно. Двете големи партии били разделени по-скоро поради личностни проблеми и проблеми с привържениците си, отколкото от някакви идеологически различия. Още от 1896 г. една фракция на Хенчак се отказала от социализма, за да се съсредоточи върху националното особождение. Арменските революционери ревизирали своята стратегия. През 1902 и 1907 г. те щели да се съюзят с младотурската опозиция, за да се опитат да възстановят Конституцията.

Използувайки брутални методи, Абдул Хамид успял да отслаби арменското национално движение. В течение на няколко години нямало големи вълнения в арменското плато. Но сблъсъците от 1894–1896 г. оставили дълбоки белези. Близо 100 000 арменци поели пътя на изгнание-

то към Закавказието и Америка. За в бъдеще истинска пропаст на недоверие и враждебност разделила християните и мюсюлманите в Източен Анадол. Ето само един пример: когато един от кюрдските шейхове, които носели отговорност за потушаването на бунта в Сасун, преминал през Диарбекир на път за Мека, мюсюлманското население на града го посрещнало като герой.

Германия излиза на сцената: Багдадската железопътна линия

През октомври 1898 г. германският император Вилхелм II направил официално посещение в Османската империя. Той за втори път пътувал до Истанбул и бил единственият европейски държавен глава, когото Абдул Хамид приел. След неколкодневно пребиваване в столицата, където били посрещнати с голяма тържественост, императорът и императрицата посетили Свещената земя, където Вилхелм II се обявил за защитник и на католиците, и на протестантите. След една седмица, в Дамаск, свирейки на панислямистката струна, той уверил „300-та милиона мюсюлмани" в света, че е техен покровител във всяко отношение. Извън тези политически и религиозни страни, визитата на императора била предшествувана от идването в Истанбул на солидна делегация от представители на германските делови среди, водена от директора на Дойче банк фон Сименс, който сключил изгодни договори с Портата. По принцип било прието построяването на Багдадската железопътна линия от немците.

Няма съмнение, че посещението на Вилхелм II бележи повратен момент в германо-турските отношения и изобщо в отношенията на Османската империя с европейските сили. След неуспелите проекти за намеса в арменските дела през 1895–1896 г. Англия обърнала гръб на Османската империя. Впрочем тя имала много работа на други места като Египет, Судан, Южна Африка. Русия също изоставила балканските въпроси, за да затвърди присъствието си в Далечния изток, с който я сближило изграждането на Транссибирската железопътна линия. Това било благоприятен случай за Германия да развие политическите и икономическите си интереси в Османската империя. Същата тази Германия, която след оттеглянето на Бисмарк и под натиска на Вилхелм II решително се впуснала в така наречената Weltpolitik (световна политика), и започнала да проявява „мирното си присъствие" в Африка, Латинска Америка, Далечния изток.

Всъщност немското присъствие в Османската империя в края на века не е нещо ново. Още през тридесетте години пруски офицери служели като инструктори в османската армия, като например прочутият фон Молтке. Към средата на века германски икономисти като Родбертус или Рошер посочили Мала Азия като идеално поле за дейност на немските

предприемачи. По това време малка германска колония се била установила в Палестина, където немски инженери и техници дошли да помагат за изграждането на първите железопътни линии.

Опитвайки се да намери заместител на традиционната политика на подкрепа от страна на Англия, още от първите години на своето управление Абдул Хамид имал предвид Германия. Били направени известни предложения на Бисмарк, който по това време се явявал нещо като арбитър на Европа. След Садова и Седан германската армия се радвала на голям престиж. Германия като че ли не хранела териториални амбиции по отношение на империята. Тя изглеждала идеалният партньор, който да помогне за развитието на империята, без да накърни нейната цялост, и да внесе разнообразие в европейските интереси в Мала Азия. Но Бисмарк се отнесъл уклончиво към османските предложения и Германия в началото не отговорила на очакванията на султана. Трябва все пак да се отбележи, че през 1882 г. в Турция била изпратена група немски офицери, че през 1889 г. на немска група бил възложен строежът на жп линиите към Кония и Анкара и че през 1890 г. бил подписан германо-турски търговски договор. Посещението на Вилхелм II през 1898 г. дало нов тласък и нови мащаби на тези дейности. За в бъдеще съюзът с Германия се считал като основен елемент в дипломацията и стратегията за развитие на османската държава.

Значимостта на Германия за Османската империя по времето на Абдул Хамид се вижда от няколко факта. В османската търговия делът на Германия от 2 % през 1878 г. достига през 1914 г. 12 % за износа и 7 % за вноса. Сензационен е напредъкът на износа на капитали. През 1881 г. Германия има 7,5 % участие в Обществения дълг и това съотношение достига 15 % през 1898 г. и 21 % в навечерието на Първата световна война. По същото време делът на немските капитали в чуждестранните инвестиции е 23,2 %. Германия създава и плавателни линии към Близкия изток като Дойче Левант линие, развива банковите си отношения, както и религиозни и културни институции. И все пак не трябва да се преувеличава значимостта на нейните интереси в Османската империя. В търговски план Германия остава далеч след Великобритания, а в областта на капиталите далеч зад Франция. В културната област тя също не може да си съперничи с френското влияние. Без да бъде решаващ, пробивът на Германия на османска територия е много бърз и променя равновесието в Близкия изток специално в два сектора: армията и железопътния транспорт.

До осемдесетте години на XIX в. османската армия заемала своето оборудване и методите си от различни европейски страни – Великобритания, Франция, Прусия и т.н. При Абдул Хамид Германия на Вилхелм II направила опит да получи монопол в османската армия. Тя се заела с

обучението на турските офицери, изпращала военни инструктори, оборудвала армията с оръжие и муниции. Дори внушила на османския Генерален щаб своята „пруска континентална" стратегия, която поставяла ударение по-скоро върху „териториалното" значение на Османската империя, отколкото върху морската ѝ сила[92]. Поради този факт османската сухопътна армия била предмет на много по-голямо внимание, отколкото военноморският флот; военни кораби, гниещи край кейовете – такъв бил до известна степен карикатурният образ на флота към края на управлението на Абдул Хамид. Във всеки случай налице е известна „германизация" на османската войска.

В тази област главна роля изиграла мисията на немските офицери, изпратена в Турция през 1882 г., особено от 1885 г., когато ръководството ѝ поема Колмар фон дер Голц. Немските офицери изпълнявали функцията на военни инструктори, те вдъхвали на учениците си много силно патриотично чувство и най-вече заели стратегическо място за насочването на военните поръчки към германската индустрия. Постепенно османската армия била оборудвана с пушки „Маузер" и с оръдия „Круп" до такава степен, че на оръжейния пазар за османската армия, от който след 1899 г. Франция и Англия били изместени, Германия заела монополно положение. Първите резултати от присъствието на германски кадри в османската армия щели да се почувствуват във войната срещу Гърция през 1897 г. От края на века Германия се ползувала с големи симпатии в османското обществено мнение. Османците били убедени, че за разлика от другите сили, Германия защищава целостта на империята. Сред младежта се разпространило възхищение към „немското военно изкуство" и към немската наука.

Но голямата германска „афера" по времето на Абдул Хамид била Багдадската железопътна линия. Проектът за свързване на Истанбул с Персийския залив чрез железопътна линия не бил нов, но бил приет от османските ръководители след 1878 г., в момент, когато империята добила по-„азиатски" характер. Англичани и германци изработили редица конкурентни проекти, но германците спечелили, когато през 1888 г. получили концесията за железопътна линия Измит – Анкара и когато била основана Анадолската железопътна компания.

Как османската страна си представяла създаването на такава железопътна линия? Общо взето Абдул Хамид бил благосклонно настроен към развитието на модерни комуникационни връзки в империята. Една железопътна линия, прекосяваща Анадола, била на първо място важна от военна гледна точка. Операциите срещу Гърция през 1897 г. показали ролята на железопътния транспорт във военната стратегия. Възможността бързо да транспортира войските си, за да се справи с някое въстание дори и на отдалечено място, безспорно била една от важните грижи на сул-

тана. Жп линията била и средство за укрепване на властта в прекосяваните райони или, с други думи, инструмент на политиката на централизация. Както казвал германският посланик в Истанбул маршал фон Биберщайн: „С много силното си чувство за власт султанът признава, че в огромната му империя властта му намалява с отдалечаването от столицата и че има само едно средство, за да се избегне това положение: да се приближат далечните области посредством комуникационни връзки."

Освен тези военни и политически съображения голямо място заемали и икономическите причини. Докато първите железопътни линии само свързвали по-големите пристанища с вътрешността на страната по подобие на колониалните жп линии, Багдадската железница щяла да даде възможност за икономически прогрес на цялата държава. Чрез заселване на мухаджири покрай линията тя щяла да позволи да се разработят области, прекосявани от железницата, да се напояват сухите региони, да се развият експортните култури и в анадолското плато да се насърчи отглеждането на жито, необходимо за снабдяването на Истанбул. Но трябва да кажем, че някои представители на османската ръководна класа изказали съмнения относно икономическия интерес от такова мероприятие.

Оставал въпросът за финасирането. Имало само една възможност – да се прибегне до чуждестранния капитал. Но кой можел да даде необходимия капитал? Абдул Хамид не се доверявал на Англия, която подозирал в намерение да свърже Египет с Индия. Ако ѝ се възложело построяването на Багдадската железница, това щяло до известна степен да улесни нейните проекти. Султанът също така се опасявал от френските амбиции спрямо Сирия и Ливан. Като че ли само Германия предлагала най-доброто решение както в политическо, така и в техническо отношение. Германците извършили изграждането на участъците до Анкара и Кония със забележителна бързина. Но изборът на Германия предизвикал съпротива. В обкръжението на султана имало привърженици на Англия като Дамад Махмуд паша или Саид паша. Изглежда обаче, че лично султанът наклонил везните в полза на Германия.

Докато линията не излязла от Анадола, нямало особени затруднения, въпреки че Русия почуствувала заплаха за търговските си начинания в този регион. Нещата се усложнили през последните години на века, когато се поставил въпросът да се продължи линията към Персийския залив. Концесиите, преотстъпени на германците през 1899 и 1903 г., предизвикали множество дипломатически проблеми между Великите сили. Поводът бил финансовото участие и зоните на влияние. Въпросът, който си поставяли Франция и Англия, бил дали трябва да участвуват в едно мероприятие, което изглеждало печелившо, и да ограничат германското влияние или обратно, да откажат всякакво сътрудничество с германския капитал, който можел да се окаже недостатъчен, и по този начин да се

опитат да попречат на осъществяването на проекта. Банкерите били склонни на споразумение, но политическите ръководители се показали по-резервирани. Така например през 1903 г. вследствие на договора между Дойче банк и Банк отоман, според който френската група трябвало да участвува с 30 % в Багдадското железопътно дружество, френското правителство се противопоставило на котировката на багдадските акции на Парижката борса. Компанията получила правото да експлоатира горите, миите и кариерите по продължение на железопътната линия и даже да предприеме арехологически разкопки! С право се говорело за истински немски „коридор" в Османската империя.

До каква степен резултатите задоволили очакванията на султана и на османските ръководители? През 1908 г. било несъмнено още много рано, за да се направи точна оценка, защото работите напредвали бавно и имало само отделни участъци, лошо свързани помежду си. Но някои бежанци от Балканите и Русия вече получили места покрай железопътната линия, били овладени нови земи, долината на Кония била напоявана и памукът настъпил в долината на Адана. Железопътната линия обаче струвала много скъпо на османската държава поради гаранцията, която тя трябвало да внася в компанията за всеки построен километър и за чието изплащане трябвало да се отдели десятъкът от прекосените територии. Макар че изграждането на жп линията и нейната експлоатация създали работни места, те предизвикали и социални затруднения и напрежение между турските железничари и арменските и гръцките майстори. Още от 1907 г. избухнали смутове край линията, които достигнали най-високата си точка при стачката през август 1908 г.

В дипломатически план Абдул Хамид, отстоявайки немските интереси в самия център на империята си, потърсил начин да неутрализира руснаците и англичаните и да попречи на разкъсването на империята. Всъщност изграждането на Багдадската железница предизвикало съперничество, но и споразумение между империалистическите сили. То поставило началото на едно все още неясно деление на зони на влияние. Така например през 1900 г. чрез така наречения Черноморски договор Русия единствена получила правото да строи железопътни линии в Североизточен Анадол. От своя страна французите искали фактически монопол върху сирийската железопътна мрежа. Стимулирани от немските проекти, те построили около 700 км жп линии между 1892 и 1902 г. От друга страна, немското проникване в Османската империя било един от факторите, допринесли за сближаването между Англия и Русия, което настъпило към края на управлението на Абдул Хамид и което изглеждало много опасно за оцеляването на империята.

Зараждане на младотурската опозиция

През февруари 1902 г. един конгрес на османските либерали в Париж, обикновено наричан „Първи конгрес на младотурците", събрал петдесетина противници на политиката на Абдул Хамид. Обединени от общата омраза към тиранията на султана, тези либерали били с най-различен произход: турци, араби, албанци, кюрди, арменци се оказали рамо до рамо, пресъздавайки в умален вид многонационалната структура на империята. Този конгрес представлявал първото усилие за организиране и обединяване на опозиционните групи, които избягали от едноличната власт на султана, цензурата и репресиите срещу арменците и намерили убежище в Египет, на Балканите или в Европа. В обща декларация делегатите на конгреса заклеймили деспотизма и призовавали към равенство на всички граждани на империята. Те твърдели, че целите им са да осигурят териториалната цялост на империята, да възстановят мира и вътрешния ред, както и да върнат Конституцията от 1876 г.

Младотурското движение се родило през 1889 г., по време на стогодишнината от Френската революция. Студенти от Военномедицинското училище в Истанбул образували тайна опозиционна група, насочена срещу режима на Абдул Хамид, която нарекли Комитет за османско единство. Групата била съставена от първични организации по модела на карбонарите или може би на руските нихилисти. Сред първите членове имало араби, християни, албанци, кюрди и турци. На събранията се припомняла френската революция, рецитирали се стихове на Намък Кемал, правел се анализ на положението в империята. Тъй като нямали опит, студентите младотурци се стремели практически да осъществят идеите, които научили на училищните скамейки. Трябва да се отбележи, че движението се породило във Военномедицинското училище. Военната кариера и медицината били двата държавни сектора, в които реформите за модернизация започнали още през XVIII в., и по тази причина често изпреварвали останалата част от обществото. Бъдещи офицери, тези студенти били водени от пламенен патриотизъм, насочен към спасяването на империята; бъдещи лекари, те знаели какви са болестите, от които тя страдала, и какви лекарства са ѝ необходими. Офицерите и лекарите щели да играят първостепенна роля в цялата история на младотурското движение.

След някои скромни първоначални прояви комитетът бързо намерил привърженици в империята, отначало сред студентите от висшите училища в столицата: Военната академия, Ветеринарното училище, Административното училище, Военноморската академия и т.н. Но той набирал членове и сред вече служещите офицери и сред улемите. Съществуват много свидетелства за предреволюционната атмосфера в тези училища, където се увеличавали примерите на неподчинение, а студентите

с по-голямо желание викали „Да живее Конституцията!“, отколкото „Да живее султанът!“. Произхождащи често от средните класи в провинцията, те осъзнавали, че независимо от личните си качества и изпитните резултати, няма да успеят да се издигнат при съществуващия режим.

Младотурското движение се разпространило и извън империята, сред множеството изгнаници, които били принудени да избягат от цензурата или от изпращането в отдалечени провинции. По този начин се оформили ядра в Кайро, Румъния, Лондон и най-вече в Париж и Женева. В действителност няма още младотурско движение, а един вид мъглявина от малки групички, откъснати една от друга или организирани до известна степен около някакъв вестник или някоя личност. През 1895 г. двама интелектуалци младотурци се очертават постепенно като водачи на опозицията: Ахмед Риза (1859–1930) и Мизанджъ Мурад (1853–1912). Първият, бивш ученик от лицея в Галата сарай, изучавал селско стопанство във Франция, преди да стане директор на Общественото образование в провинция Бурса. Дълбоко разочарован от невъзможността практически да осъществи своите идеи, той се установил във Франция в 1889 г. Страстен привърженик на учението на Огюст Конт, в 1895 г. той се обявил за отявлен противник на режима на Абдул Хамид, издавайки в Париж вестник *Мешверет* (консултация). Датата на позитивисткия календар и лозунгът „Ред и прогрес“ фигурирали на заглавната му страница. Мурад бил от Кавказ. Той завършил образованието си в Русия, преди да емигрира в Турция през 1873 г., където станал професор по история в Административното училище *(Мюлкие)*. Издател на вестник *Мизан* (везна), който имал голям успех, той бил принуден да забегне в Кайро през 1895 г., където възобновил издаването на вестника. Мурад бил много популярен сред османските емигранти. Критикувайки най-вече обкръжението на Абдул Хамид и предоставяйки голямо място на ислямските ценности, той бил по-умерен опозиционер от Ахмед Риза.

В периода 1895–1897 г. дейността на младотурците вътре в империята и извън нея бързо се разраснала. Европейското обществено мнение, което било много лошо настроено спрямо Абдул Хамид поради репресиите срещу арменците, се отнасяло благосклонно към младотурската опозиция. Издаваната в Париж или Женева революционна литература, вестниците, брошурите и памфлетите успявали да проникнат в империята най-вече благодарение на чуждестранните пощенски станции. В самата империя тайно се разпространявали сатирични листовки, осмиващи султана, или стихове, като например стихотворението, в което големият поет Тевфик Фикрет припомнял „мъглата“ *(Сис)*, символ на деспотизма на султана, в която тънел Истанбул.

Това разрастване на опозицията започнало да тревожи Абдул Хамид. Неговият обществен образ извън страната можел сериозно да пострада

от пропагандата на младотурските вестници. След 1896 г. султанът положил всички сили, за да задуши гласа на опозицията. Отначало бил оказан натиск от османските посланици върху правителствата, които дали убежище на младотурците (Франция, Швейцария, Белгия), след това били изпращани шпиони като началника на тайната полиция на султана Ахмед Джелаледдин паша, който се опитал да разцепи дисидентите. Но най-ефикасното средство било да се предложат постове и възнаграждения на опозиционерите. Хората, които се смятали за изключени от османските ръководни сфери, едва ли щели да отклонят такива предложения! Сметката се оказала правилна: чрез ловка маневра, която била преценена като предателство, Мурад се върнал в Турция през 1897 г., а много други се озовали в посолствата, като по тази начин силно дискредитирали младотурското движение. От друга страна, в Истанбул полицията разкрила заговор във Военната академия. Последвали репресии срещу курсантите младотурци и около стотина били изпратени на заточение в Триполитания. По този начин през 1897 г. султанът успял да затвори устата на опозицията. Предишната година той потушил арменските вълнения и в същата година армията му разгромила гърците в Тесалия. В 1898 г. посещението на Вилхелм II му донесло признанието на една велика европейска сила. Безспорно последните години на века представлявали апогея на управлението на Абдул Хамид.

Опозицията обаче бързо се възстановила. През 1899 г. неколцината младотурци, които останали на поста си в Европа, получили неочаквано подкрепление в лицето на зетя на Абдул Хамид, Дамад Махмуд паша и двамата му синове Сабахеддин и Лутфуллах. Този удар бил жесток за султана; това означавало, че опозицията набира свои членове в самия дворец! Всъщност Дамад Махмуд паша имал разногласия със султана по повод предоставянето на строежа на Багдадската железница на Германия; лично той предпочитал Англия, но не успял да убеди султана и решил да се изсели заедно със синовете си и да премине към лагера на опозицията. Въпреки че лично не участвувал в дейността на младотурците, той поддържал движението и по-специално издаването в Англия, отначало в Лондон, а впоследствие във Фолкстън, на един от най-значителните опозиционни вестници, *Османлъ* (османец). Фактът, че по това време Англия дала убежище на младотурците, е многозначителен – ядосано от неуспеха си в Багдадската афера, английското правителство внезапно се показало благосклонно настроено към противниците на режима.

В Париж, който въпреки всичко останал център на дейността на младотурците, се състоял конгресът от 1902 г. Свикан по инициатива на синовете на Дамад Махмуд паша, за да обедини младотурското движение, в действителност конгресът узаконил неговото разцепление. Въпреки че всички делегати постигнали съгласие относно необходимостта армията

да се намеси в една политическа промяна, която не би могла да се осъществи единствено по пътя на пропагандата, те се разделили по въпроса за намесата на Европа във възстановяването на Конституцията. Прибягването до помощта на европейските сили (естествено, става дума за Франция и Англия) било желание на делегатите нетурци и по-специално на арменците, както и на Сабахеддин и неговите приятели. Ахмед Риза и привържениците му яростно се противопоставили на това, смятайки, че то е изключително опасно за империята, но тъй като били малцинство, отказали да се присъединят към мнението на мнозинството. За в бъдеще младотурското движение било разделено на две фракции: една на Сабахеддин и друга на Ахмед Риза.

Роден в двореца и емигрирал в Европа на двадесет и две години, принц Сабахеддин (1877–1948) не познавал добре турската действителност. Силно повлиян във Франция от социологията, Сабахеддин, за разлика от много младотурци, смятал, че не е достатъчно само да се сложи край на тиранията на Абдул Хамид, но че и трябва да се потърсят обществените причини, които са довели до нея. Почитател на Льо Плей, той възприел идеите на един от неговите ученици, Едмон Дьомолен, който, търсейки причините за превъзходството на англосаксонците, противопоставя индивидуалистичните общества (например английското), способни на прогрес, на колективистичните общества, обречени на стагнация. Това противопоставяне довело Сабахеддин до извода, че забавеното развитие на османското общество се дължи на неговия колективистичен характер. Следователно чрез образованието трябвало да се развива частната инициатива, а чрез политическа реформа да се постигне децентрализация. Именно този възглед спечелил на Сабахеддин симпатиите на немюсюлманите и по-специално на арменците. За да разпространява идеите си, принцът основал през 1906 г. в Париж вестник *Теракки* (прогрес) и Лигата за частна инициатива и децентрализация.

На този децентрализаторски либерализъм Ахмед Риза противопоставял идеята за авторитарен централизъм. Недоверчив спрямо Европа и християнските малцинства в империята, той смятал, че една децентрализирана система ще улесни разпадането на империята и че даването на автономия на отделните национални малцинства би означавало предателство. Завладян от две идеи – възстановяването на Конституцията и запазването на териториалната цялост, той считал също така, че само турският елемент може да служи за опора на държавата и да ѝ осигури прогрес.

Един от основните проблеми, с които се сблъскали младотурците, бил проблемът за прехода към действия: по какъв начин шепа емигранти, разполагащи с ограничени средства и отдалечени от Турция, биха могли да променят режима и да възстановят Конституцията? Видяхме, че по този въпрос нямало единодушие сред опозиционерите. Насилие и

тероризъм? По тази точка те също имали разногласия. За момент Сабахеддин бил склонен да приеме това решение, но опитът, зад който застанал през 1903 г., донякъде с подкрепата на Великобритания, не успял. По-склонен да спазва законите, Ахмед Риза отказвал да приеме методите на руските нихилисти. Оставала армията. По този пункт младотурците били единодушни: тя трябвало на всяка цена да бъде спечелена за революционната кауза. През 1906 г. Ахмед Риза публикувал в Кайро брошура, озаглавена *Войникът: дълг и отговорност*. В нея той обяснява ролята, която армията трябва да изиграе за отбраната и напредъка на Османската империя. Тази роля претърпяла промяна, тя преминала от завоеванието към отбраната на страната, от *газавата* към патриотизма. Тъй като офицерите били най-квалифицираните и най-патриотично настроени елементи на нацията, те са призовани да ръководят политическия живот на страната. Ахмед Риза изисквал от военния елит да поеме своя революционен дълг особено по отношение на деспотизма на Абдул Хамид, който тласкал империята към гибел. Издавайки тази брошура, Ахмед Риза станал изразител на едно явление, което било в процес на реализация: смяната на младотурската опозиция в изгнание от турските офицери.

Към революция

От 1905–1906 г. историята на Османската империя сякаш внезапно ускорява своя ход. Поредица външни събития намират дълбок отзвук в Турция. Най-напред през 1905 г. военната победа на Япония над Руската империя предизвиква и там, както и в цяла Азия, безгранична радост сред всички слоеве на населението. Традиционният враг е унизен и победен, една европейска сила е получила урок от една азиатска нация. Османските либерали и патриоти имат и друга причина за радост: победата е спечелена от конституционната държава Япония, докато разгромът така е разклатил руската автокрация, че тя е принудена да създаде Конституция и да свика Парламент (руската Дума). Установяването на конституционен режим в Иран на следващата година в известна степен донася допълнително доказателство, че дните на деспотичните режими са вече преброени и че младотурците действително работят по посока на историческото развитие.

Същевременно вътрешното положение се влошило. През 1905 г. група арменци се опитали да убият султана. Отново избухнали вълнения в Източен Анадол. И най-вече македонският въпрос повече от всякога се намирал в безизходица. След кървавите събития от 1902–1903 г. европейските сили увеличили натиска си върху османското правителство. През 1904 г. в Македония се установила международна жандармерия, съставена от руснаци, австрийци, французи, италианци и англичани.Тя имала

за задача да поддържа реда заедно с османската армия. Все повече и повече събитията в Македония давали възможност на европейските държави да упражняват политика „на канонерките". В 1903 г. Русия изпратила няколко военни кораба, за да протестира срещу убийството на двама свои консули. През същата година австрийци и италианци извършили морска демонстрация в пристанището на Солун. В 1905 г. петте сили (Германия се въздържа от участие в тези общи действия) предложили система за контролиране на македонските провинции чрез Банк отоман и нейните клонове. Когато султанът отказал да се подчини на решението на международната финансова комисия, митниците и пощите на островите Митилен (Лесбос) и Лемнос били окупирани и султанът бил принуден да отстъпи.

Неспособността на правителството на Абдул Хамид да реши македонския проблем и да държи настрана европейските държави била почувствувана особено остро от турските офицери, които били натоварени с потушаването на вълненията на Балканите. За тях въстанието от 1903 г. представлявало истински поврат. Току-що излезли от Военната академия *(Харбие)*, където обикновено били в допир с либерални идеи, в Македония те трябвало да водят борба с национални движения заради един деспот. За много от тях Македония била един вид лаборатория на националната идея. От друга страна, сравнявайки се с международната жандармерия, те установили недостига на своите средства. Офицерите били зле платени и често пъти с голямо закъснение от хазната, която можела да изплати само около шест заплати годишно. Но недоволството в армията надхвърляло границите на Македония. Така например в Дамаск група млади офицери основали през 1906 г. тайно общество, комитета „Родина и Свобода". Един млад офицер, току-що завършил Военната академия, Мустафа Кемал, щял да установи контакти с опозиционните среди в Солун, откъдето бил родом.

Всъщност Солун бил подходящ за разпространението на революционните идеи. Столицата на Македония се превърнала в един от най-модерните градове в империята, в голямо пристанище, отворено към Европа, с богата делова буржоазия и много развит сектор на услугите. Град с голямо етническо многообразие, където преобладавал еврейският елемент, представляващ 40% от населението, Солун бил арена на надпревара в просветната област между различните общности. Евреите били начело благодарение на Алианс израелит, но образованието било силно застъпено и сред гърците, българите и турците. Икономическият растеж на града през втората половина на XIX в. допринесъл за разграничаването на мюсюлманската общност, в която преобладавали търговците и чиновниците.

Именно в такъв контекст през август 1906 г. бил основан Османският комитет за свобода. Отначало той имал десет членове. Някои от тях

щели да изиграят важна роля в младотурското движение след 1908 г., например Талят, който по това време работел в управлението на пощите в Солун. Създали се първични организации, които бързо набирали членове сред македонското общество. Дейците на комитета били в по-голямата си част млади офицери или чиновници, често пъти завършили висши училища и привърженици на идеите за свобода и прогрес. Този комитет значително се отличавал от първоначалното ядро на младотурското движение от 1889 г. Дейците в Македония вече не били студенти, а местни хора. Турският елемент преобладавал. Групата била по-хомогенна в социално отношение: вече нямало паши, които са скъсали с Портата, а членове на средната мюсюлманска класа, стремящи се да модернизират империята. Всички те яростно се противопоставяли на намесата на Европа. Те не били само либерали, а преди всичко патриоти, решени да спасят империята.

В Македония комитетът много бързо се развил. В началото основна роля играели офицерите, които създали организации в гарнизонните градове като Монастир, Скутари, Серес. Изглежда също така, че в разпространението на революционните идеи взели участие и някои братства като бекташите и меламите, тъй като техните текета били средища, където се събирали младите интелектуалци. Но най-ефикасният канал за пропагандирането на младотурската идеология били масонските ложи в Солун. Някои членове на комитета като Талят или Мидхат Шюкрю били масони. Имало известно идейно сходство между младотурските дейци и франкмасонството особено по отношение на либерализма и омразата към тиранията. И най-вече чуждестранните ложи, до известна степен закриляни от капитулациите, предлагали сигурна мрежа на членовете на комитета, които при тях можели да работят спокойно. Ето защо несъмнено би могло да се говори за влияние на франкмасонството върху младотурското движение, но в по-голяма степен – за използуване на ложите от младотурците за проникване в солунското общество. Трябва да се прибави, че чрез френските масонски ложи комитетът бил в контакт с еврейската буржоазия. Тъй като Македония давала възможност за реализация на нейните икономически интереси в Солун, тази буржоазия споделяла с младотурците идеята тя да остане в Османската империя. Благодарение на всички тези канали комитетът бързо нараснал. За две години той събрал около 15 000 привърженици.

През 1907 г. Солунският комитет влязъл в контакт с комитета „Единение и прогрес“, ръководен в Париж от Ахмед Риза. През септември двете организации решили да се слеят. Всъщност Солунският комитет (който приел названието „Единение и прогрес“) имал отсега нататък господствуваща роля в младотурското движение, чийто център по този начин се преместил от европейските столици в Солун. От друга страна, същата година в Париж бил свикан втори младотурски конгрес, на който при-

съществували групите на Ахмед Риза и на Сабахеддин, както и арменски дейци от Дашнак. Все по-силно се налагала идеята за военен преврат.

В цялата империя икономическото и социалното положение бързо се влошавало. Избухнали бунтове в Източен Анадол. Още през 1906 г. град Ерзурум се превърнал в сцена на истински метеж, в който участвували дребната местна буржоазия, офицери и държавни чиновници. Метежниците искали премахване на новите данъци, ликвидация на полковете *хамидие* и възстановяване на Конституцията. В продължение на няколко седмици градът бил в ръцете на въстаниците, тъй като изпратената срещу тях армия отказала да изпълни заповедта. Въстанието завършило през 1907 г., но същата година в Източен Анадол избухнали и други бунтове, в които през Кавказ се усещал полъхът на руската революция от 1905 г. Във всеки случай тези вълнения показали неуспеха на „ислямската" политика, провеждана от Абдул Хамид в областта.

Зимата на 1906–1907 г. била много сурова, цените се покачвали, липсвало брашно, дърва за отопление, въглища, реколтата била слаба. Икономическата криза продължила през зимата на 1907–1908 г. Цените на хранителните продукти достигнали „непоносмо ниво", както казва в. *Монитьор отоман* от 3 февруари. През юни в град Сивас жените от околните села се събрали, за да искат хляб, и техният протест преминал в бунт. Най-опасен за режима бил фактът, че недоволството обхванало и казармите. Навсякъде в империята войниците се бунтували поради забавянето на заплатите им. Цифрите показват 4 бунта през 1906 г., 13 през 1907 и 28 през първите шест месеца на 1908 г. Тези икономически и социални трудности обясняват отчасти защо масите в крайна сметка се опълчили против един режим, който в началото си бил популярен. Те обясняват и защо той не бил защитен.

Последните дипломатически събития засилили тези затруднения. Англо-руското сближаване, очертало се през 1907 г. по повод Персия, Тибет и Афганистан, станало явно, когато Николай II и Едуард VII се срещнали в Ревал през юни 1908 г. Техните разговори били държани в тайна, но общественото мнение се развълнувало от евентуално раздробяване на империята. Немската и австрийската пропаганда наливали масло в огъня, като внушавали, че между двамата владетели наистина се говорело за подялба. Младотурците се намирали в извънредно положение. Трябвало да се действува за възстановяване на Конституцията, но преди всичко да се попречи на разпадането на държавата. Един от героите на младотурската революция, Ниязи бей, разказва в спомените си, че когато научил новината за срещата в Ревал, три нощи и три дни не можел да заспи, до такава степен го измъчвала тревогата за съдбата на страната му. На 3 юли той се оттеглил в планината със своите привърженици. Младотурската революция започнала.

ЧЕТИРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

СМЪРТТА НА ЕДНА ИМПЕРИЯ (1908–1923)

*Пол ДЮМОН и Франсоа ЖОРЖОН**

НАДЕЖДИ И НЕСПОЛУКИ (1908–1912)

Революция и реакция

След като Ниязи бей отишъл в планината със своите привърженици, вълненията в Македония непрекъснато нараствали. Други млади офицери от Трета армия като майор Енвер, който служел в Генералния щаб на Хилми паша, последвали примера му. Нарастването на тези прояви на неподчинение накарало комитета „Единение и прогрес“ да поеме ръководството на движението. Осведомяван редовно от шпионската си мрежа за това развитие на събитията, Абдул Хамид използувал тайната си полиция, изпращал анкетни комисии, но комитетът „Единение и прогрес“ бързо разобличавал и отстранявал агентите му.

След като зачестили убийствата на дворцови хора, в началото на юли 1908 г. Абдул Хамид решил да изпрати войска, за да потуши това, което все повече и повече заприличвало на бунт. Към средата на месеца в Македония били прехвърлени 18 000 души от Анадола. Но вместо да потушават метежа, те се пресъединили към него. Това бил повратен момент в революцията: дотогава неподчинението на младотурските офицери било банално събитие за една Македония, в която от години действували различни чети. Отказът на анадолските войници означавал, че положението вече не се намира под контрола на двореца. Между 20 и 23 юли в Манастир, Серес, Юскюп и Фирзовик избухнали бунтове, ръководени от офицери и представители на мюсюлманското население, членуващи в комитета „Единение и прогрес“. В „Йълдъз“ се изсипал порой от телеграми, настояващи за възстановяване на Конституцията, а армията заплашила, че ще настъпи към Истанбул, ако султанът не се съгласи. Впрочем на 23 юли Конституцията спонтанно била провъзгласена в Манастир и много други македонски градове.

* Стр. от 591 до 619 са написани от Ф. Жоржон, а от 619 до 662 от Пол Дюмон.

Комитетът предвидил да действува в Солун, столицата на Македония, на 27 юли, но султанът го изпреварил. Тъй като не разполагал с никакво средство, за да се справи с бунтовниците, той решил да се споразумее с тях. На 22 юли назначил Саид паша за велик везир, а на другия ден публикувал султанско *ираде*, което възстановявало Конституцията от 1876 г., оповестявало провеждането на избори и свикването на Парламента, който не бил събиран от тридесет години.

На 24 юли Истанбул и големите градове научили с възторг, че е настъпил краят на абсолютизма на Абдул Хамид. Улиците били свидетели на трогателни сцени: арменци, гърци, българи, турци, албанци, представители на всички общности, се поздравявали и прегръщали. Там, където въодушевлението било по-слабо, например в някои арабски градове, дейците на комитета се опитвали да организират радостни манифестации. Всички надежди изглеждали възможни. „Ние излекувахме болния човек", казал Енвер. Възстановяването на Конституцията бележело идването на новия ден.

И така, почти без бой, се осъществила лелеяната от двадесет години мечта на младотурците – османската държава да стане наново конституционна. Бързата им победа, без нито една битка, без насилие, само с обикновената заплаха за намеса, и лекотата, с която Абдул Хамид отстъпил на искането им, ги объркало. Най-консервативно настроените смятали, че след като най-главната част от програмата е реализирана, комитетът трябва да се разпадне. Но мнозинството желаело да се продължат революционните действия.

Какво можели да правят младотурците след внезапната си победа? С възстановяването на Конституцията султанът си възвърнал популярността и вече не било възможно да бъде отстранен. От друга страна, сред бунтовниците нямало нито един опитен политик. Те произлизали в по-голямата си част от дребната буржоазия, състояща се от адвокати, журналисти, чиновници, млади офицери, завършили висшите училища, без да са овладели управленческото изкуство и без да са имали възможност да участвуват в политическия живот. И на последно място, въпреки че имал здрави основи в Македония, комитетът „Единение и прогрес" почти не успял да създаде своя мрежа в Анадола и нямал солидна организация в Истанбул, където водачите на движението почти не били известни. При тези условия било невъзможно да се настоява за управление на толкова обширна и сложна държава като Османската империя. Младотурците били превратаджии, уплашени от властта и по тази причина осъдени да останат поне временно извън институциите.

Ето защо не трябва да ни изненадва, че командните постове в държавата след юли 1908 г. се заели от познати лица. Освен султана, който си запазил властта, макар и с ограничени правомощия, всички велики вези-

ри били хора на стария режим. Саид паша, а след него възрастният Кямил, който поел поста за няколко месеца през август 1908 г., Хюсеин Хилми паша, Ахмед Тевфик паша и т.н. Администрацията също останала в ръцете на османските чиновници от стария режим. Новата политическа и административна смяна щяла да се създаде постепенно.

Може ли още тогава да се говори за младотурска революция? В действителност ставало дума по-скоро за преврат, успешно проведен от офицерите и комитета „Единение и прогрес" в Македония, без истинска смяна на властта. Това не било революция, а по-скоро реставрация на един текст, който датирал отпреди тридесет години, извършена от хора, които нямали истинска програма в социалната област. Но както Френската революция не може да бъде сведена само до превземането на Бастилията, така и турската революция не се съдържа изцяло в събитията от 24 юли. Всъщност младотурският преврат разчистил пътя за поредица дълбоки промени, които продължили повече от десет години. Дори в момента те вече били значителни. Най-компрометираните приближени на султана като Изет паша или Ебулхуда избягали или били под арест. Йълдъзката „камарила" била разпръсната. Тайната полиция била премахната и шпионската мрежа разбита. На 27 юли била обявена всеобща амнистия, от която освен жертвите на произвола и на доносниците се възползували около хиляда криминални затворници. Стотици политически бежанци се завръщали и понякога били посрещани с огромни възторжени манифестации, като например Сабахеддин. Освободени от цензурата, вестниците се увеличавали, общественото мнение навлизало в политическия живот на страната. Ако не друго, поне атмосферата била революционна.

Но в очакване на предвидените за есента избори и свикването на Парламента трябвало да се разбере кой ще управлява. Дворецът бил слаб. След като се заклел в Конституцията, Абдул Хамид възприел ролята на наблюдател. Обратно, за Високата порта настъпил моментът да възвърне загубените си след 1870 г. позиции. Възползувайки се ловко от неизбежните конфликти между двореца и комитета, великият везир можел да се надява, че наново ще наложи властта си. Един след друг и Саид паша, и Кямил паша се опитали да играят с тази карта. Комитетът „Единение и прогрес" действувал чрез посредничеството на своя централен комитет *(Меркез-и Умуми)*, който останал в нелегалност в Солун. Това било своеобразна тайна група за натиск, която изпращала свои агенти в провинциите или делегации, съставени от двама-трима от най-изтъкнатите членове, като Талят, Рахми, Джавид, доктор Назъм Бахаеддин Шакир или Ахмед Риза, при султана и великия везир, за да изразят, а понякога и да наложат своята гледна точка. Няколко дни след революцията един Комитет на седемте (в който участвували именно Талят, Джемал и Джавид) отишъл в столицата, за да следи за установяването на новия режим.

Но този режим много скоро се сблъскал с редица политически, социални и дипломатически трудности.

Най-напред избухнала политическа криза между Саид паша и членовете на комитета. Конституцията давала на великия везир правото сам да сформира правителство, което след това било потвърждавано от султанско *ираде*. За да се противопостави по-успешно на комитета, Саид паша решил да предостави на султана избора на министри на войната и флота. Залогът бил голям: този, който контролирал армията, можел същевременно да подчини и младотурското движение, което до голяма степен се облягало на младите офицери. Саид паша не успял и бил принуден да подаде оставка. Той бил заместен от Кямил паша (6 август), който предложил програма за превръщането на империята в модерна централизирана държава. Програмата получила одобрението на младотурците. Комитетът „Единение и прогрес" зявил, че повече няма да се намесва в политическия живот и че ще се задоволи с ролята на пазител на Конституцията и на арбитър. Той бил принуден да поеме тази роля още от август 1908 г., когато в продължение на няколко седмици страната била обхваната от стачна вълна.

Но най-голямата трудност за новия режим предстояла. На 5 октомври (22 септември) 1908 г. България обявила своята независимост, отхвърляйки властта на султана. На другия ден Австро-Унгария оповестила анексията на Босна и Херцеговина, а о. Крит възвестил решението си да се присъедини към Гърция. Моментът бил удобен. Новият режим все още бил нестабилен, но не се знаело дали след утвърждаването си той няма да се опита да възстанови властта си върху тези територии. Наистина те само номинално принадлежали на Османската империя, но били отнети внезапно от османския суверенитет, въпреки че статутът им бил гарантиран от Великите сили. Турция била безпомощна и изолирана и Великите сили не се намесили. Докато комитетът организирал бойкот на австрийските стоки, политическата власт се опитвала да разреши кризата по дипломатически път. Между февруари и април 1909 г. били постигнати споразумения, които предвиждали финансови компенсации за Турция и признавали на халифа правото да контролира религиозния живот на мюсюлманите в загубените територии.

Последиците от тази дипломатическа криза били значителни. За режима, дошъл в резултат на младотурската революция, това било краят на всеобщото одобрение. За няколко месеца той бил принуден да отстъпи повече територии, отколкото Абдул Хамид за първите тридесет години от управлението си. А юлските събития уж трябвало да попречат на разпадането на империята. Доверието в младотурците изведнъж било сериозно накърнено. Тяхната неспособност да се справят с чуждестранната агресия много скоро щяла да предизвика недоволство. И неслучай-

но първите реакции се появили непосредствено след кризата.

По тези причини изборите за османски парламент (ноември–декември 1908) се извършили в една помрачена атмосфера. Единствената опозиция били либералите, привърженици на Сабахеддин, организирани в Османската либерална партия *(Османлъ Ахрар Фъркасъ)*, която била поддържана от нетурските националности в империята, тъй като поставяла ударение върху равенството между мюсюлмани и немюсюлмани и децентрализацията. Но тази партия, образувана късно, към средата на септември и организирана най-вече в столицата, не можела сериозно да застраши хегемонията на комитета „Единение и прогрес". Изборите се провели по непряка двустепенна избирателна система, като право на глас имали само мъжете над двадесет и пет години. Те предизвикали остър конфликт с православната патриаршия и гръцката общност, които искали много по-голямо представителство на гръцкия елемент в Камарата. Практически навсякъде депутатите, представени с листата на комитета „Единение и прогрес", били избрани. Самият велик везир, кандидат на либералите от Истанбул, претърпял неуспех.

Парламентът бил открит много тържествено на 17 декември 1908 г. В своята встъпителна реч Абдул Хамид потвърдил привързаността си към Конституцията. „Сега, когато народът е по-образован, казал той, вече няма пречки за нейното възстановяване." Няколко дни по-късно Ахмед Риза бил избран за председател на Камарата на депутатите.

Отношенията между комитета и Кямил паша бързо се влошили. Символ на бюрокрацията на стария режим, тясно свързан с либералите, великият везир не можел да бъде контролиран. Няколко седмици след откриването на Парламента се опитал да се възползува от политическите трудности, за да засили своята власт. На 10 февруари 1909 г. той решил да назначи свои хора начело на министерствата на войната и на флота. Отново ставало дума за контрола над армията. След дебати в Камарата, където със смазващо мнозинство му било гласувано недоверие, Кямил бил принуден да подаде оставка. На негово място султанът назначил Хюсеин Хилми паша, който преди революцията бил бивш главен инспектор за Румелия и към когото младотурците били благосклонни. Това била нова победа на комитета „Единение и прогрес".

В следващите месеци недоволството не престанало да нараства. Отначало то имало чисто религиозен отенък. Дипломатическата криза от октомври 1908 г. съвпаднала с месец рамазан, когато религиозната чувствителност била най-изострена[93]. Още от 7 октомври група хора, водени от един ходжа (Кьор Али, слепият Али), отишли в двореца, за да искат от султана възстановяването на шериата. Пропагандата срещу младотурците се засилила. Ако шейх юл-ислямът и високопоставените улеми още от самото начало поддържали режима, то по-консервативните

нисши рангове в религиозната йерархия смятали, че Конституцията е виновна за новите бедствия на империята. Свободата и равенството им се стрували чужди и опасни понятия; модерните нрави, приписвани изключително на младотурците, били зайклеймявани. В своя вестник *Мизан* Мурад бей, повече отвсякога настроен срещу бившите си съратници, наливал масло в огъня, като разгарял религозните страсти, отхвърлял равенството с немюсюлманите и еманципацията на жените като противоречащи на традициите. Неговите думи печелели все повече и повече привърженици сред вярващите, софтите и дервишите, но и сред чиновничеството, армията и народните маси.

Оставката на Кямил паша през февруари 1909 г. увеличила напрежението. В Камарата Либералната партия се превърнала в център на политическа опозиция, която групирала около петдесет-шестдесет депутати, най-вече от нетурските националности: гърци, арменци, араби и албанци. Тя обвинявала комитета „Единение и прогрес", че е установил диктатура, че е политизирал армията и е изоставил идеала на османизма за сметка на чисто турския идеал. Тези остри нападки били насърчавани от англичаните, които не одобрявали оттеглянето на доверения им човек. Първият драгоман при посолството на Великобритания, Фицморис, водел пропагандна кампания на страниците на *Ливънт Хералд*, английски вестник в Истанбул, който бълвал огън и жупел срещу хората от комитета. Методите на комитета били открито критикувани в пресата. На 7 април Хасан Фехми, журналист, който взел активно участие в антикомитетската кампания във в. *Сербести,* бил убит и общественото мнение веднага обвинило комитета за това убийство.

В началото на м. април реакционните сили се организирали. Създадено няколко месеца преди тази дата от Вахдети, дервиш бекташ, родом от Кипър, Дружеството за ислямско обединение *Иттихад-и Мухаммеди Джемиети* групирало по-нисшите улеми. То било своеобразна мисионерска организация с „интернационално" призвание, която проповядвала популистки ислям. В течение на няколко месеца нейният вестник *Волкан* бълвал анатеми срещу „шепата атеисти", които водели страната към гибел. Организацията избрала рождения ден на Пророка 5 април, за да публикува своята програма, която противно на светските и прозападни тенденции на комитета, се позовавала на ислямския идеал.

През нощта на 12 срещу 13 април 1909 г. започнал бунтът, известен на турски като „инцидента от 31 март" *(Отуз бир март вакъсъ[94])*. Войници от Първи армейски корпус в Истанбул, силно повлияни от пропагандата на дружеството, обезоръжили офицерите си – в по-голямата си част дипломирани офицери *(мектепли)*, – пръснали се из града, прекосили моста на Галата и се събрали на площад „Султан Ахмед" пред Парламента. През целия следващ ден, 13 април, към тях се присъединявали хора от

други сдружения, вярващи и ученици от медресетата. За сетен път в османската история военните и духовните лица се оказали рамо до рамо в бунт срещу властта. Те настоявали за стриктно спазване на религиозния закон, за оставка на министъра на войната и на председателя на Народното събрание Ахмед Риза, символ на нерелигиозността на младотурците.

Бунтът предизвикал сериозна политическа криза. Окупиран отчасти от войниците, Парламентът бил блокиран. Депутатите на комитета побягнали и се укрили. В Министерството на войната Ахмед Мухтар паша не можел да се реши да изпрати войска срещу бунтовниците. Парализиран, кабинетът на Хилми паша скоро връчил оставката си. Султанът виждал в кризата възможност за реванш. Приемайки по-голямата част от исканията на бунтовниците, той наредил на Камарата да спазва шериата и назначил за велик везир Ахмед Тевфик паша. Вакуумът, оставен от депутатите на комитета, бързо бил запълнен от либералите.

В Истанбул имало прояви на насилие. Някои млади дипломирани офицери, привърженици на конституционния режим, както и редица депутати намерили смъртта си по време на бунта. Били разграбени редакциите на вестници на комитета като *Танин* и *Шура-и Юммет*. Но това било нищо в сравнение с бунтовете в Адана. Вестта за въстанието в Истанбул превъзбудила духовете, сред мюсюлманите се носели слухове, че арменците се готвят за бунт. На 14 април арменският квартал се превърнал в сцена на насилие и кланета, които продължили няколко дни и взели хиляди жертви сред арменското население.

Много се е говорило за смисъла на събитията от 13 април. Внезапно избухване на мюсюлмански фанатизъм? Но християнските малцинства начело с гърците приветствували промените и Конституцията била спазена. Кой е дърпал конците? Абдул Хамид? В действителност, изглежда, че не султанът е бил инициатор на бунта, но че след като той избухнал, се опитал да се възползува от него. Това му коствало обвинения от страна на младотурците, които били доволни, че най-сетне ще могат да се отърват от йълдъзкия деспот. Англия? Отношенията ѝ с младотурците били хладни и тя безспорно оказала поддръжка на опозицията. Но истинската отговорност трябва да се търси именно у нея. Зад гърба на Либералната партия се прикривала цяла кохорта противници на новия режим или хора, разочаровани от него – бивши младотурци, отстранени от движението (като Сабахеддин), лишени от власт либерали (като Кямил паша), все по-недоверчиви християнски малцинства, албанци, раздразнени от централизаторските и националистичните тенденции на младотурците, военни с отнети чинове *(алайлъ)*, които останали верни на султана, офицери от стария режим, уволнени след юли, чиновници, станали жертва на административната реорганизация *(тенсикат)*. Срещу младотурците опозицията използувала исляма и това ѝ позволило да мобилизира

голяма част от населението на Истанбул.

Но победата на противниците на комитета „Единение и прогрес“ продължила кратко. Като видяла, че политическата система, въведена на 24 юли 1908 г., била сериозно застрашена, армията в Македония решила да предприеме нещо. Водена от Махмуд Шевкет паша, „действуващата армия“ *(харекет ордусу)* настъпила към Истанбул и влязла в него на 24 април. Било провъзгласено военно положение и били създадени извънредни трибунали за бунтовниците. Няколко дни по-късно Камарата на депутатите и Сенатът провъзгласили отстраняването на султана, което било санкционирано с фетва на шейх юл-исляма. Абдул Хамид бил заточен в Солун и заместен от брат си Мехмед Решад. Още една страница от османската история била обърната.

Социален и интелектуален кипеж

От началото на века Османската империя се развивала бързо в икономическо отношение благодарение на политиката на привличане на чуждестранни капитали при все по-нарастващата конкуренция между Великите сили. Цените се повишили. В Истанбул между 1900 и 1908 г. една ока (1,3 кг) жито станала от 34 на 54 пара (40 пара = 1 пиастра), едно *киле* (37 литра) ечемик се покачило от 12 на 19 пиастри. Тази инфлация облагодетелствувала сделките, но влошавала положението на държавните служители, служащите и обикновените хора. В същото време навлизането на западния начин на живот продължавало стремително. Въпреки цензурата европейската преса, западните идеи, модата, техническите новости, игрите и развлеченията (като велосипеда или киното) продължвали да завладяват големите градове на империята. Нещо от така наречената „бел епок“ навлизало поне в малка част от империята.

Настъпилата сред тези бързи промени младотурска революция предизвикала истински взрив в османското общество. Държани продължително в оковите на режима на Абдул Хамид, обществените сили на османското общество внезапно се оказали освободени. За първи път в своята история то открило свободата на словото, на печата, на събранията и сдруженията. Думата „свобода“ се превърнала в магическо слово, което щяло да разреши всички проблеми и да задоволи всички желания. „Опиянението от свободата“ предизвикало крайности, прояви на недисциплинираност, анархия, отказ да се плащат данъци. Някои чиновници вече не искали да ходят на работа, а учениците да посещават училищата.

Една от най-сензационните прояви на този социален взрив представлява развитието на пресата. Още на другия ден след 24 юли тиражът на ежедневниците в Истанбул се покачил красноречиво: 60 000 за *Икдам*, 40 000 за *Сабах*. Броевете буквално се разграбвали. До края на 1908 г. в

империята се появили стотина нови заглавия. Сред тях сатиричните вестници заемали значително място: при Абдул Хамид смехът бил сдържан много дълго. През 1908–1909 г. в империята имало повече от 350 вестници и списания – цифра, която сама по себе си красноречиво показва интелектуалния кипеж, обхванал Турция, въпреки че след това броят им намалял: през 1910 г. излизали 130, а през 1911 г. – 124 печатни издания.

На фона на този революционен устрем се откроили три социални групи, за които дотогава в Османската империя почти не се говорело: жените, работниците и интелектуалците.

Към 1900 г. положението на османската жена претърпяло промяна. Във висшите слоеве на обществото все повече мюсюлмански жени приемали западния начин на поведение под влияние на списанията или подражавайки на гъркините и арменките. Те започнали да учат френски, да мебелират по европейски своите жилища, да взимат уроци по пиано, да се обличат по западен образец, да излизат на улицата сами. Но в същото време морализаторският характер на управлението на Абдул Хамид се опитвал да им наложи по-стриктни правила на поведение. Така например едно разпорежадне от 1901 г. им забранявало да ходят сами в европейските магазини и ги задължавало да носят фередже и когато са в кола. Регламентирана била даже дължината и дебелината на фереджетата *(чаршаф)*, вида обувки, които трябвало да носят. Жените, осмелили се да излизат на улицата без придружител, можело да бъдат арестувани. По време на изгнанието си в Европа, след като влезли в контакт с европейските нрави, младотурците дълго обсъждали съдбата на жената в тяхното общество. Някои смятали, че нейната еманципация е ключът за прогреса на османската държава. Общо взето те желаели османската жена да се развива по модела на западната жена благодарение на напредъка на образованието.

Атмосферата на юли 1908 г. предоставила на мюсюлманските жени възможност да изразят своите стремежи. Свидетелите на младотурската революция били изненадани от тяхното присъствие през революционните дни. Те участвували в първите радостни манифестации. На 27 юли обикаляли улиците на града в коли, украсени с лозунгите на младотурците. По този начин те отстоявали своя отказ от фереджетата и затворения живот, желанието си да се образоват, волята си да участвуват в обществения живот. Повече жени се показвали на обществени места, облечени с модерни дрехи. Те изнасяли конференции и говорели на митинги. Създавали се женски организации, някои с благотворителни цели, но други с по-феминистки задачи, като например Асоциацията за издигане на жената *(Теали-и, Нисван Джемиети)*, основана през 1908 г. от Халиде Едиб. Те били свързани с движението на суфражетките в Англия и си поставяли за цел „да издигнат културното равнище на жените“, като се

опитвали да улеснят обучението на своите членки. От своя страна комитетът „Единение и прогрес“ създал в Истанбул и Солун женски секции на комитета *(Иттихад ве Теракки Кадънлар Шубеси)*. Дружеството за защита правата на жените *(Мудафаа-и Нукук-и Нисван Джемиети)*, основано в началото на балканските войни, било по-радикално и настоявало за икономическа еманципация на жената, която трябвало да има достъп до постове в обществения сектор и предприятията. Дружеството постигнало първия си успех, като вкарало жени в телефонната компания. Освен тези организации съществували женска преса и литература. От вестниците, в които пишели множество жени, можем да посочим *Демет* (букет), *Миллет Газетеси* (вестник на нацията), *Кадън Меджмуасъ* (списание на жените), *Мехасин* (благотворителност), *Кадънлар Дюнясъ* (свят на жените).

Това движение за еманципация въпреки всичко оставало доста ограничено. Водено от няколко забележителни жени като Халиде Едиб или Накие ханъм, то засягало само мюсюлманския елит и малка част от средната класа в градовете. Дружеството за защита правата на жените имало не повече от петдесет членове. Известен напредък бил осъществен в образованието на жените. Първото девическо училище било отворено през 1911 г. Но и в тази област промените били скромни. А като цяло положението на жените не било особено променено. Те продължавали да седят отделно в трамваите и корабите в Босфора, било им забранено да се къпят на плажа и да ходят на ресторант даже и със съпрузите си.

Въпреки всичко за първи път се стигнало до известно осъзнаване положението на жената и този проблем бил поставен от самите жени. Той засягал „чувствителни зони“ на исляма – разделянето на половете, брака, развода, полигамията. Ето защо, колкото и да било плахо, това начало на еманципацията вече предизвикало много недоволства. Присъствието само на няколко жени без фередже на улицата предизвиквало размирици, яростни реакции, саморазправа. Затварянето на жената и носенето на фередже заемали едно от първите места в исканията на религиозната опозиция. Заподозрян в атеизъм, комитетът „Единение и прогрес“ бил смятан за виновен за обществената липса на морал. През 1911 г. шейх юл-ислямът бил принуден да постави нещата на мястото им. Той припомнил задължението на жените да носят фередже и да живеят затворени, забраната да се обличат по европейски и да се разхождат сами по улицата. Всичко това успяло да хвърли смут в душите на хората до такава степен, че по времето на балканските войни се повел спор дали еманципацията на жените не е виновна за пораженията на османците...

Младотурската революция дала възможност за проява и на работническото движение. Стачната вълна, започнала през август 1908 г. (преброени са около 110 стачки), по размери и продължителност нямала пре-

цедент в османската история. Тези стачки, които в по-голямата си част били „спонтанни", пряко се вписвали в революцията. Непосредствено след 24 юли работниците организирали походи, разпространявали позиви и носели плакати с лозунги на младотурците: „Свобода, равенство, справедливост, братство". Впоследствие работниците започнали да стачкуват, „защото има Конституция", и те си въобразявали, че тя ще им позволи да подобрят положението си.

Първите стачки избухнали в средата на август в Истанбул сред трамвайните работници и докерите. Веднага движението обхванало и други отрасли на промишлеността, стъкларските работници от фабриката „Пашабахче", служещите в Регията. В Измир и Солун докерите последвали примера на колегите си от Истанбул. Малките градове също били засегнати. Скоро се включили почти всички сектори на икономическия живот: комуникациите (жп транспортът, трамваите, морският транспорт), мините (например въгледобивните мини в Ерегли), текстилните предприятия, тютюневите фабрики, търговските предприятия (Оросди Бак). Исканията засягали не само заплатите, но и условията на работа и живот на трудещите се маси: намаляване на работния ден от 15–16 на 8 или 10 часа в зависимост от случая, задължителна седмична почивка, признаване на синдикатите от страна на ръководителите на предприятията, създаване на инспекция по труда.

Към средата на септември няколко десетки хиляди работници преустановили работа, парализата била почти всеобща. Уплашени, ръководителите призовали властите да прибегнат до използването на сила. В предприятията, контролирани от чуждестранните капитали, напрежението било голямо. Така например в Анадолската железопътна компания, контролирана от Дойче банк, през август се създал съюз на служителите, съставен предимно от християни и чужденци, които настоявали за по-добри условия на труд и критикували директора на компанията – Хугенин. Германският посланик и дирекцията многократно се обръщали към Високата порта с настояване тя да предприеме енергични мерки срещу „революционерите" и „анархистите". Движението завършило със стачка. В продължение на няколко дни гарата „Хайдар паша", последна спирка на линията, била напълно блокирана от стачниците.

Правителството се оказало в деликатно положение. Още на 8 септември то издало временен закон за стачките, който трябвало да спре общественото движение. От своя страна комитетът „Единение и прогрес" отначало поел ролята на арбитър в трудовите конфликти; воден от патриотични чувства, се показвал по-благосклонен към общественото движение, когато то засягало чуждестранните предприятия. По-късно обаче той се обезпокоил от широките мащаби на стачното движение, и то в един стратегически сектор като железниците, и се уплашил, че продъл-

жаването на това движение ще подкопае доверието на капиталистите.

Към средата на октомври положението се успокоило. Работническото движение западнало най-напред поради законодателството, въведено от младотурците. Формулиран доста неясно, законът за стачките *(Татил-и Ишчал Кануну)* (1909), който засягал само обществения сектор, признавал правото на стачка, но ограничавал сериозно прилагането му и забранявал образуването на работнически сдружения и синдикати. А законът за сдруженията *(Джемиетлер Кануну)* (1909 г.) позволявал създаването им вън от предприятията от обществения сектор.

Това западане на движението се дължало и на неговата вътрешна слабост. Стачките от лятото на 1908 г. били предимно спонтанни. Те показали един пролетариат, разделен от етнически и религозни различия, които отслабвали работническата солидарност, спъвали появата на класово съзнание и затруднявали организирането на работниците. Имало обаче и опити да се превъзмогнат тези разделения. През 1909 г. в Солун била създадена Социалистическа работническа федерация, в която еврейският елемент имал водеща рола. Тя се опитвала да формира класово съзнание, което да надхвърли религиозните и етническите различия на работническото население в Солун.

От друга страна, османското работническо движение нямало почти никакви връзки с политическия живот. На изборите през 1908 г. бил избран само един социалистически депутат. През септември 1910 г. в Истанбул била основана първата Османска социалистическа партия. Повлияна от социализма на Жан Жорес, в програмата си и в своя вестник *Ищирак* тя се интересувала от проблемите на работническата класа, но тъй като била съставена предимно от интелектуалци, почти не намерила отзвук сред османския пролетариат.

Въпреки тези слабости работническото движение продължавало. В Османската империя бил поставен социалният проблем, въпросът за условията на труд на работниците, въпросът за женския и детския труд, въпреки че проектът за социално законодателство през 1910 г. останал неосъществен. Стачките продължили спорадично през следващите години. Някои успели да мобилизират хиляди работници, като например стачката на носачите *(хамал)* от Истанбулската митница (1909 г.), стачката на тъкачите на коприна в Бурса (1910), на железничарите от линията Измир–Касаба (1911).

Младотурската революция извела на преден план и „интелектуалците". Но тези интелектуалци нямали нищо общо с шепата изтъкнати опозиционери, които в продължение на половин век водели борба против деспотизма. Всъщност младотурската революция предизвикала обновление на хора и идеи. От Европа и Египет приждали младотурски дейци, от Кавказ и Балканите се завърнали арменски и български полити-

чески емигранти. Тя привличала и интелектуалци от други краища на мюсюлманския свят, от арабските провинции на империята, от Египет и Персия и най-вече тюрки от Русия (казански и кримски татари, азери), които идвали в Турция, за да намерят свободата, която в Русия все повече и повече не достигала. По-особен бил случаят на социалдемократа Парвус (Александър Израел Хелфанд), който се установил в Истанбул. Заедно с тези хора в Османската империя проникнали нови идеи: мюсюлмански модернизъм, народничество, национализъм, солидарност, социализъм. Появили се и нови дисциплини като например социологията, заради която била разкрита катедра в Университета през 1912 г. В продължение на няколко години Истанбул отново се превърнал в интелектуалната столица на мюсюлманския свят.

Две големи течения се открояват в тази вълна от идеи, която заляла империята през 1908 г. Те разделяли хората, които се обръщали към исляма, и онези, които били „изкусени от Запада“[95]. Целият интелектуален живот бил поляризиран около тези две тенденции.

Един от основните представители на ислямисткото течение бил Мехмед Акиф. Роден през 1873 г., син на преподавател в медресе в квартала Фатих, който по онова време бил главен център на ислямската култура в Истанбул, той бил силно повлиян от детството си, прекарано в скромна мюсюлманска среда. След като учил във ветеринарното училище, той съвместявал кариерата си на писател и чиновник в Министерството на земеделието. През 1908 г. бил назначен за професор по литература в Университета в Истанбул. Мехмед Акиф бил много популярен сред масите, чиито тревоги и стремежи изразявал в дълги лирически поеми. Той се безпокоял от пропастта между интелектуалците, които били готови да подражават сляпо на Запада и виждали в религията само пречка за напредъка, и масите, склонни да смятат, че упадъкът на исляма се дължи на западните нрави. Според Мехмед Акиф трябвало да се търси опора в прогресивния дух на исляма. Модел за подражение била Япония, която успяла да овладее западната наука и техника, без да загуби своята самобитна душевност.

Групирани около Акиф, няколко улеми, писатели и поети, повлияни от творчеството на Джемал ед-Дин ел Афгани и на неговия ученик Мохамед Абдух, започнали да издават през 1908 г. едно „модернистично“ списание, *Сърат-ъ Мюстаким*, което имало широк успех. Одобряващи Конституцията, която сравнявали с ислямската „консултация“, враждебно настроени към превратa от април 1909 г., модернистите смятали, че упадъкът на мюсюлманските страни не се дължи на исляма, а на извратената форма, която приел в резултат на нововъведенията *(бидат)*, на безплодното подражание *(таклид)*, на дейността на мистичните ордени. Този ислям бил затворен за научния дух, неспособен да се развива и да

се приспособява към съвременния свят. За да се спасят ислямските общества, било необходимо завръщане към един пречистен ислям, към „духа на свободната преценка" *(ичтихад)*, за да се постигне наново религия, съобразена с разума, способна да възприеме новите науки, които Европа всъщност била взела от мюсюлманите в средновековието. Далеч от всякакви съзерцателни възгледи, редакторите на *Сърат-ъ Мюстаким* проповядвали обновление на предприемчивостта в търговията, индустрията, банковото дело.

В течение на няколко години Акиф и *Сърат-ъ Мюстаким* представлявали най-либералното и най-модерното крило на ислямисткото течение. Но заедно с тях съществували много други тенденции, като се започне с „популисткия" ислям, надъхан с влиянията на неортодоксални школи или на някои братства, премине се през Дружеството за ислямско обединение *(Иттихад-и Мухаммеди Джемиети)* и се стигне до традиционалисткия и консервативен ислям, защищаван от Мустафа Сабри в *Бейан юл-Хак*.

На другия край на идеологическото ветрило се намирали „прозападно" орентираните интелектуалци, представлявани от Абдуллах Джевдет. Роден през 1869 г., кюрд по произход, Абдуллах Джевдет бил един от основателите на младотурското движение. Завършил Военното медицинско училище *(Тиббие)*, той упражнявал лекарската си професия, като заедно с това пишел и превеждал (по-специално произведенията на Шекспир). След като емигрирал, издавал най-напред в Женева, а после в Кайро вестник *Ичтихад*. Завърнал се в Турция през 1910 г. и на следващата година възобновил, този път в Истанбул, издаването на своя вестник. Основните му сътрудници били Джелал Нури и Кълъчзаде Хаккъ. Абдуллах Джевдет смятал, че ориентирането към Запада е абсолютно необходимо на Османската империя. „Съществува само една цивилизация, казва той, това е европейската цивилизация и тя трябва да се внесе с розите и бодлите си." Той мислел, че „поевропейчването" е въпрос на промяна на манталитета *(зихниет)*. Главните пречки за тази промяна били привързаността към отживелите времето си традиционни ценности, невежеството, в което религиозните фанатици и лицемери държели масите. Подобно на Акиф, Абдуллах Джевдет съжалявал за пропастта, която разделяла масите и интелектуалците, но противно на него, предлагал тя да се запълни, като народът се освободи от лъжливите вярвания и предразсъдъците и в него се утвърдят посредством образованието духовните основи на Запада – свободата, разума, науката. *Ичтихад* имал цяла програма за ориентация към Запада, която обхващала защитата на правата на жените, приемането на латинската азбука, модернизацията на семейството, борба против медресетата, лаицизация, използуване на метричната система.

Страстен привърженик на прозападната ориентация, Абдуллах Джевдет същевременно си оставал патриот и бил отрицателно настроен към политическите вмешателства на Европа в империята. Приемането на ценностите на Запада означало преди всичко защита срещу империализма. „Или ние ще отидем към Европа, или тя ще дойде при нас", казва той, намеквайки за опасността от колонизация. Абдуллах Джевдет смятал, че османците трябва да разчитат на своите собствени сили и че спасението трябва да дойде от самите тях. По време на италианското нападение срещу Триполитания* той разобличава и тези, които искали помощ от Англия, и тези, които, както например шейх юл-ислямът, заповядвали да се четат молитви в училищата. „Най-лошият ни враг, пише той, е нашата инерция, нашето невежество, нашият фанатизъм, нашето сляпо следване на традицията (...). Западът е нашият учител. Да го обичаме, това означава да обичаме науката, прогреса, материалното и нравственото развитие."

Между ислямистката и прозападната тенденция, които господствували на интелектуалната сцена през 1908 г., постепенно се появява и „трета насока" – турският национализъм. Той се породил от срещата на две течения: движението на мюсюлманите в Русия, които в началото на века, под ръководството на Исмаил Гаспрински и *Терджюман,* търсели в обединението на тюркските народи силата, която би им позволила да се противопоставят на панславистката опасност. Другото движение имало научен и културен характер и се появило по същото време в Истанбул. Върху него оказали влияние работите на западните тюрколози, проявяващи интерес към миналото и идентичността на турците. Тези две течения се срещнали в Турция след революцията от 1908 г. В края на годината в Истанбул бил основан първият „националистически" клуб, така наречената Турска асоциация, която групирала тюркските интелектуалци от Русия и османски учени. През 1911 г. Асоциацията започнала да издава списание, което се занимавало най-вече с опростяването и прочистването на османския език. По същото време в Солун, в центъра на младотурското движение, друго списание, *Генч Калемлер* (Млади пера), групирало млади писатели и поети като Али Джаниб, Йомер Сейфеддин, търсещи „нов език", опростен и отчасти изчистен от арабско-персийския речник. Именно по това време комитетът „Единение и прогрес" от Солун правел опити да наложи на всички националности в империята турския език.

Редакторите на списанието били патриоти, свързани със съдбата на Османската империя, но заедно с това загрижени за своята идентичност. Сред тях се отличавал Зия Гьокалп, който бил член на централния коми-

* Става дума за северозападната част на съвременна Либия. (Б. пр.)

тет на „Единение и прогрес“. Роден през 1876 г. в Диарбекир, Зия Гьокалп влязъл във връзка с младотурското движение, научил френски и се увлякъл от социологията. Той пристигнал в Истанбул през 1909 г. като делегат от Диарбекир на конгреса на „Единение и прогрес“, на следващата година се установил в столицата, „открил“ Дюркем и в известен смисъл станал идеолог на комитета. Тази му роля била съществена, защото отчасти под негово влияние комитетът „Единение и прогрес“ постепенно се ориентирал към идеите на турския национализъм.

Национализмът на Зия Гьокалп, който се отнасял с уважение към османското държавно устройство по това време, имал две характерни черти. Преди всичко той утвърждавал необходимостта от „социална революция“, която определял като търсене на нов, „некосмополитичен, а национален“ живот, като търсене на „нови ценности“, които да не бъдат обикновено подражание на Европа, а резултат от синтеза между националната култура и цивилизацията. От друга страна, Зия Гьокалп изразявал в стиховете си в митична форма „пантюркисткия“ патриотичен идеал, който трябвало да намери широк отзвук сред младежта. „Родината на турците, пише той, не е нито Турция, нито Туркестан. Тя е Туран – обширна и вечна земя!“ Преди още да бъде създадена някаква теория, Зия Гьокалп поставял основите на едно романтично схващане за турския национализъм. Но в този момент, извън някои тесни кръгове в Солун и Истанбул, неговите идеи почти нямали аудитория.

В общи линии общественият и интелектуалният кипеж, предизвикани от младотурската революция, оставали ограничени – шепа жени, които се борели за правата си, неколкостотин интелектуалци, спорещи за проблемите на идентичността, няколко хиляди работници, които протестирали срещу тежките условия на труд. Дори и само поради броя на участвуващите влиянието било съвсем ограничено. Масите не помръдвали и не се проявявали повече отпреди. Освен това социалното движение срещнало съпротива от страна на установените власти, независимо дали те били религиозни, икономически или политически. Съществували *фетви* и репресивни закони, които били в състояние да го спрат. Военното положение продължавало, цензурата приемала „пълзящ“ вид. Когато социалното движение не било потискано, младотурците го използували, за да го ориетират към това, което много скоро се превърнало в техен „голям проект“: създаването на турска буржоазия.

Младотурците в действие

За членовете на комитета „Единение и прогрес“ априлският преврат от 1909 г. бил нещо сериозно. Младотурската организация, ако може така да се каже, се изпарила. Освен това във възстановяването на реда основ-

на роля изиграл не комитетът, а старите офицери от армията в Македония. И все пак само няколко месеца били достатъчни на комитета, за да се съвземе и да стане отново господствуващата политическа сила в държавата.

Той фактически нямал съперници начело на управлението, тъй като хората, които били на власт, не можели да го засенчат. Мехмед V, син на Абдул Меджид, прекарал целия си живот затворен, поел управлението вече доста възрастен и не представлявал заплаха за младотурците. Той се задоволявал с ролята на статист, на символ на османското единство. Хюсеин Хилми паша, който станал наново велик везир след априлския преврат от 1909 г., бил по-отстъпчив от старите паши – Саид и Кямил. А Ибрахим Хаккъ паша, който го заместил в началото на 1910 г., бивш посланик в Рим, бил почтена, но не особено енергична личност и не желаел да провежда лична политика. Към всичко това се прибавяли и конституционни причини: редица поправки в Конституцията, направени през август 1909 г., намалили правомощията на султана и на великия везир. Султанът бил лишен от някои свои прерогативи, като например правото да назначава министри и висши държавни чиновници. А великият везир имал още по-малка власт над кабинета, който вече отговарял пред Парламента.

Комитетът поставил на ключовите постове в кабинета свои хора: Джавид бей, който станал министър на финансите през юни 1909 г., и Талят паша, министър на вътрешните работи от юли същата година. В Камарата, която конституционните промени поставили на преден план, комитетът имал голямо мнозинство, групирано в партията „Единение и прогрес“, под ръководството на Халил Ментеше. Парламентарната опозиция, която практически изчезнала след май 1909 г., започнала наново да се появява под формата на малки и в различна степен организирани групи, като например Партията на народа *(Ахали Фъркъсъ)*, появила се през февруари 1910 г., и създадената в началото на 1911 г. Нова партия *(Хизб-и джедид)*, която била прекалено слаба, за да конкурира господствуващото положение на комитета.

Оставал проблемът с армията. В момента главнокомандуващият действуващата армия *(Харекет ордусу)* Махмуд Шевкет паша бил силният човек, но той ненавиждал политическата власт. Назначен най-напред за инспектор на трите първи армейски корпуса и командуващ военното положение в Истанбул (което останало в сила до юли 1912 г.), той влязъл като министър на войната в кабинета на Ибрахим Хаккъ паша в началото на 1910 г. По този начин неговата политическа роля в известен смисъл придобила официален характер. Между суровия и непреклонен военен и комитета „Единение и прогрес“ имало много търкания. Те засягали мястото на политиката в армията. Махмуд Шевкет бил против политизация на армията, докато членовете на комитета продължавали да

се облягат на корпуса на младите офицери. По въпроса за бюджета също започнала борба за влияние между министъра на войната и младотурския министър на финансите Джавид, който се противопоставял на извънредно високите искания на Махмуд Шевкет.

Въпреки тези сблъсъци Махмуд Шевкет паша и младотурците имали обща цел: да запазят целостта и единството на империята. Вместо с политика министърът на войната предпочитал да се занимава с възстановяването на армията и отбраната на империята. Следователно на практика се установили тесни връзки между комитета и офицерския корпус, особено в провинцията, въпреки че тази *военна връзка* нарочно оставала дискретна.

И така комитетът започнал да се организира в сянката на армията. Ръководният орган продължил да бъде централният комитет *(Меркез-и Умуми)*, който си оставал нелегален и от Солун направлявал политическия живот в империята до лятото на 1912 г., когато бил прехвърлен в столицата ѝ. Всяка година той свиквал конгрес, който определял генералните линии на неговата политика. Сред най-активните членове на комитета трябва да посочим Таляат, д-р Назъм, Йомер Наджъ, Мидхад Шюкрю. Но поне до 1913 г. няма един лидер, който да се откроява над всички. Големите исторически фигури на движението заемали почетни длъжности, като например Ахмед Ръза, или преминали към опозицията като Ибрахим Темо. Героите от юли 1908 г. вече не били на първите места, тъй като Ниязи се върнал в казармата, а Енвер бил изпратен в Германия като военен аташе.

Комитетът положил големи усилия, за да разшири своето влияние в провинциите. Била изградена йерархизирана организация, която започвала от централния комитет в Солун и достигала до местните клубове, преминавайки през секциите в провинциалните градове. Тази структура често „дублирала" провинциалната управленческа йерархия, състояща се от *валии, мутасарифи* и *каймаками*. Освен това комитетът „Единение и прогрес" можел да разчита и на една неформална мрежа от познати, изградена въз основа на семейни, приятелски, училищни и служебни връзки, която придавала голяма ефикасност на работата на организацията[96]. В провинциите секциите трябвало да бъдат центрове на прогрес, да отварят училища, да разпространяват пропагандни вестници и произведения, да насърчават икономическата дейност. Всъщност младотурците искали да установят за турците и мюсюлманите такава общностна структура, каквато вече съществувала за гърците, арменците или евреите – система на солидарност. Този термин, зает от френската социология, много бързо щял да има голям успех сред привържениците на комитета.

По селата комитетът разчитал на едрите земевладелци. Те вече образували в Парламента истинска политическа сила, оглавявана от влиятелни младотурски депутати като Халил Ментеше, Али Дженани или Мус-

тафа Рахми, които произлизали от големи земевладелски семейства съответно от Егея, Сирия и Румелия. При финансовото задлъжняване на империята земята заедно с десятъка представлявала основния ресурс на хазната. Тя била и основен източник за натрупване на капитал и единственото богатство, което почти напълно се изплъзвало от чуждестранна зависимост. Комитетът не можел да си позволи да премахне политическото и икономическото господство на агите (едрите собственици). Напротив, селскостопанската му политика ги насърчавала. Вдъхновявайки се от либералните икономисти, Джавид бей смятал, че за Османската империя пътят на развитието преминава през специализация в селскостопанската област. За тази цел страната трябвало да се снабди с пътища и жп линии, които да улесняват износа и да се поддържат крупните земеделски стопанства, ориентирани към комерсиално селско стопанство.

Но родено в градовете на Македония, движението „Единение и прогрес“ имало преди всичко градска основа. Неговите привърженици идвали от дребната буржоазия на малките градове, от средите на адвокати, преподаватели, лекари, журналисти, чиновници и на търговците и занаятчиите от анадолските градове. Към тях може да се добавят и младите офицери, излезли от военните училища *(мектепли)*, които се противопоставяли на офицерите от стария режим. От техните среди излизало активното ядро на комитета. По този начин „Единение и прогрес“ представлявал издигащата се турска средна класа, която той искал да превърне в основа на една модернизирана османска държава.

Освен това комитетът се стараел да организира и мобилизира масите. В Истанбул той контролирал мощните професионални сдружения на докерите и моряците. Организирал големи митинги, на които най често говорели журналистът Хюсеин Джахид, „философът“ Риза Тевфик или писателката Халиде Едиб. Понякога предприемал мащабни всенародни подписки, например за покупката на военни кораби. Показателен за тази политика на манипулация на градското население е организираният през октомври 1908 г. бойкот на австрийските стоки (най-вече на захарта и фесовете) в отговор на анексията на Босна и Херцеговина. Успехът на тази първа операция, която безспорно пречела на Австрия, накарал младотурците да прибегнат до същото оръжие срещу гръцките търговци (по повод събитията в Крит), след това срещу италианците при нахлуването им в Триполитания. Зад организирането на тези бойкоти, от които страдали преди всичко по-ориентираните към експорта търговци християни, се очертава проект, който много скоро младотурците щели да осъществят: създаването на „национална икономика“ *(мили иктисад)*.

И така комитетът „Единение и прогрес“ представлява сложна организация, която прилича едновременно на масонска ложа, на революционна организация, на чета от комити и на политическа партия в модерния

смисъл на тази дума. Зад либералната и демократичната фразеология младотурците не загубили старите си навици: слабостта към тайната и нелегалността, системата на паралелните структури, изкуството на манипулацията и пропагандата, която майсторски упражнявал Хюсеин Джахид във в. *Танин*, прибягването до натиск и евентуално до насилствени средства. Заглавията на някои местни вестници са много показателни в това отношение: *Силях* (оръжие), *Сюнгю* (щик), *Куршун* (куршум), *Бъчак* (кама), *Бомба*.

Младотурците извършили революцията от юли 1908 г., за да спасят силно застрашеното единство на империята. След като заели командните постове в империята, те трябвало практически да осъществят първата дума от своя девиз, „единение". Каква била тяхната политика по отношение на проблема с националностите? Според тях единението било единство на всички етнически елементи *(итихад-ъ анасър)* на империята, тоест край на автономистките или даже сепаратистки тенденции на националностите в империята, независимо дали те били мюсюлмани или немюсюлмани. По отношение на немюсюлманите младотурците искали да приключат с така наречения *миллет*, който представлявал етнорелигиозни полуавтономни общности. За тях те били анахронизъм и представлявали предизвикателство спрямо възгледа им за държавата. Следователно вече не трябвало да има гърци, евреи, арменци, араби, турци, а османски граждани, единни пред закона, с еднакви права и еднакви задължения. Силно повлияни от якобинските настроения на Френската революция, от идеята за „единна и неделима държава", младотурците отстоявали стремежа си за централизация, уеднаквяване, равенство и разум.

Но националностите в империята имали друго схващане за единението. За немюсюлманите то означавало равенство между *миллетите*, с други думи – запазване и даже процъфтяване на системата на културна автономия, в резултат на която те щели да продължат да бъдат преди всичко гърци или арменци, а след това османци и поданици на империята. Техният елит искал като отплата за участието си в борбата срещу деспотизма повече място в държавните дела, по-голяма автономия, а терминът „автономия" за много от тях криел мечта за независимост. За нетурските мюсюлмански националности нещата стояли по друг начин. Въпреки че като цяло юлската революция не била добре приета от арабските, албанските или кюрдските големци, към които Абдул Хамид се отнасял благосклонно, средните класи, начело с журналистите и интелектуалците, виждали в нея възможност да осъществят своите стремежи към справедливост и децентрализация. За тях не ставало дума да защищават привилегии (те нямали такива, с известно изключение на албанците), а да получат от Истанбул реформи и по-голяма автономия.

Тези различия в идеята за османско единство, за момент изоставени

през възторжените дни на революцията,се появили веднага след нея. Атмосферата на свобода предлагала на националностите нови средства, за да изразят стремежите си. Пушките и бомбите отстъпили място на необикновеното развитие на печата, с вестници на всички езици, които се говорели в империята, и с увеличаване на броя на културните клубове и сдружения на етническа или религиозна основа. Даже кюрдите, чието национално пробуждане позакъсняло, имали в Истанбул свой вестник и свое сдружение – Кюрдската асоциация за взаимопомощ и напредък *(Кюрт Теавюн ве Теракки Джемиети)*.

Парламентът също предоставил на националностите трибуна, от която гласът им можел да се чуе. На изборите през 1908 г. заедно със 147-те турски депутати били избрани 60 араби, 27 албанци, 26 гърци, 14 арменци, 10 славяни и 4 евреи. Едно толкова разнородно Събрание бързо разкрило това, което Халиде Едиб дискретно нарича „липса на хармония“[97]. Малцинствата се групирали с няколкото депутати либерали от *партията Ахрар Фъркасъ*, която била наследничка на идеите на Сабахеддин за децентрализация и имала по-либерален подход към националния въпрос от комитета „Единение и прогрес“. Преминавайки рамките на легалните средства, вълнението сред националностите се възобновило през зимата на 1909 г. Български и гръцки чети от комити отново пристъпили към действия, сблъсъците между кюрди и арменци на изток се възобновили, в Албания избухнали бунтове. По този начин възстановяването на Конституцията не само не успокоило националните проблеми, а още повече ги засилило.

Младотурците най-напред опитали да преговарят, като например с арменците от Дашнак или с гръцката патриаршия по време на изборите. Но след априлския преврат от 1909 г., в който малцинствата взели участие (албанците) или който поддържали (гърците), след кланетата в Адана, които създали климат на изключително недоверие сред арменците, те чрез редица мерки се принудили да осъществят своето централизаторско схващане за единството. Затворили клубовете и забранили сдруженията със закона за сдруженията *(Джемиетлер кануну)* от август 1909 г., чийто член Четвърти забранявал „политическите сдружения с предмет или название, засягащи раса или националност“. Премахнали четите в Македония със закона за премахването на четите в Румелия и закона за разбойничеството. Задължили всички немюсюлмани да отбиват военна служба. И най-сетне младотурците мислели, че ще ускорят унификацията на страната, като централизират образователната система, създавайки инспекция за училищата на малцинствата и стараейки се да наложат турския език в училищата и съдилищата. С други думи, водели политика на културна османизация. Резултатът от всички тези мерки само предизвикал недоволство както сред албанците и арабите от Си-

рия, така и сред гърците и арменците от столицата.

Друга цел на младотурците била да избегнат намесата на Великите сили в Македония, което означавало прелюдия към разкъсването и подялбата на империята. Пламенни патриоти, те искали да запазят териториалната цялост на държавата от империалистическите стремежи и да сложат край на привилегиите и вмешателството на чужденците. Амбицията им била да превърнат държавата от полуколония, експлоатирана от Великите сили, в суверенна държава, която разполага със собствените си ресурси. Програмата им наистна била амбициозна. За да превърнат Турция в „Япония на Близкия изток", те трябвало да запазят суверенитета на държавата, протягайки ръка на Европа. Трябвало да премахнат Капитулациите, продължавайки да се осланят на европейските капитали и експерти. Програмата им по същество не била далеч от тази на Абдул Хамид. Разликата била в средствата, използувани за осъществяването ѝ.

Младотурците смятали, че възстановявайки Конституцията, са извървели голяма част от набелязания път. Според тях тя щяла да респектира Европа, да ѝ попречи да се намесва, да възстанови доверието в държавата, да привлече чуждестранните капитали, чието значение за развитието на страната Джавид подчертал в поредица статии в *Сабах*. В тази перспектива събитията от октомври 1908 г. подействували като студен душ.

Също така трябвало да се защити пред европейците образът на новия режим, да им се обясни неговата либерална ориентация, да им се внуши да не се безпокоят за своите интереси. Така например няколко младотурци, които останали в Париж, започнали да издават още от август 1908 г. *Турки нувел*, пропаганден орган, който се обявил за защитник на новия режим, проповядвал френско-османското приятелство и поддържал идеята, че османската държава трябва да се присъедини към Тройното съглашение, като същевременно искал и премахване на Капитулациите. Младотурците предприели също така информационни и пропагандни обиколки в основните европейски столици. Ахмед Риъза и д-р Назъм отишли в Париж и Лондон през октомври–ноември 1908 г., за да разяснят смисъла на младотурската революция и ролята на комитета „Единение и прогрес".

Абдул Хамид заложил всичко на Германия. Младотурците искали да приключат с този монопол и да въведат политика на равновесие в отношенията с Великите сили. Това желание за равновесие се проявило в избора на европейски експерти. Ако сухопътната армия била обучена от немски офицери (фон дер Голц поел наново поста си през декември 1910), флотът бил поверен на екип, ръководен от англичанина адмирал Гамбъл, а реорганизацията на жандармерията – на французите.

Но външната политика на младотурците щяла да се сблъска със сериозни трудности. Формирането на блокове, Тройното съглашение сре-

щу Тройния съюз, засилването на империалистическия натиск правели задачата особено тежка. За няколко години положението в Близкия изток се променило. Австрийската политика на Балканите станала по-агресивна. След далекоизточните си разочарования Русия, която била загрижена за жизнено необходимия за нейната икономика износ на жито през Проливите, стремяща се да създаде железопътна мрежа в Мала Азия и в очакване да повдигне пак въпроса за арменските реформи, отново се обърнала към Османската империя. В Анадола и арабските провинции германци, англичани и французи се конфронтирали около Багдадската железница, а скоро след това и по въпроса за петрола в Мосул. Имало даже и новодошли – американците, които се виждали като евентуални партньори за построяването на железопътна мрежа в Източен Анадол (проектът „Честър"). От друга страна, въпреки че били готови да се конфронтират в някой регион, когато интересите им влизали в конфликт, Великите сили моментално се обединявали, щом ставало въпрос за привилегиите им или за нарушение на Капитулациите.

Сред самите младотурци имало разногласия по въпроса за ориентацията на външната политика. Вдъхновявани от идеята за свобода и прогрес, значителна част от цивилните лица чувствували по-голям афинитет към Англия и Франция. Към Англия по идеологически (тя била „майка на Парламента") и практически причини, защото тя била относително по-малко ангажирана в икономическата експлоатация на империята. Към Франция от сантиментализъм, защото много младотурци живеели там по време на изгнанието си, но и по културни причини, тъй като френската история (Революцията) и френската мисъл (позитивизмът) ги вдъхновявали. Но продължавало да има решителни привърженици на Германия най-вече в армията. Това били по-специално някои стари офицери, немски възпитаници, като Махмуд Шевкет паша или Ахмед Мухтар паша. Съществуващото разцепление противопоставяло различни стратегии: едните мислели преди всичко за икономическия напредък на страната, а другите – за нейната отбрана. Да се развиваме или да се защищаваме? Дилема, символизирана от конфликта между Джавид бей и Махмуд Шевкет паша по повод бюджета. Избор, който определял външната политика.

През месеците след юлската революция Великобритания се радвала на огромен престиж в Истанбул[98], но надеждите, които ѝ се възлагали, скоро се превърнали в разочарование. През октомври 1908 г. младотурците напразно ѝ направили предложение за съюз. Всъщност Форин офис, както и британското посолство в Истанбул, хранели силни антитурски чувства, те се страхували от влиянието на османската Конституция в Египет и Индия. Отстраняването на англофила Кямил паша не уредило нещата. Ако в Истанбул трябвало да има конституционна монар-

хия, англичаните предпочитали тя да е в ръцете на либералите, а не на якобинци като младотурците. Поради това те оказали помощ на либералната опозиция през зимата на 1909 г. От друга страна, Великобритания се стремяла да не дразни своите съюзници в Тройното съглашение и по-специално Русия и да пази северозападната граница на Индия. През 1909 г., когато поискала да поднови договора на корабоплавателната компания „Линч" по Тигър и Ефрат, тя се сблъскала с яростната съпротива на арабските първенци и депутати. Изправен между два огъня, великият везир Хюсеин Хилми паша бил принуден да подаде оставка.

Отношенията с Франция също били трудни въпреки симпатията, която отначало показвали революционерите, открито проповядващи привързаността си към великите принципи на 1789 г. Но Франция била заета с Мароко. Загрижена за огромните си финансови, икономически и културни интереси в империята, тя се страхувала от национализма на младотурците, от тяхното подозрително отношение към предприятия като Обществения дълг или Тютюневата регия. За да посрещне нарасналите военни разходи, Джавид бей отишъл в 1910 г. в Париж да преговаря за нов заем, но се завърнал с празни ръце, тъй като френското правителство поискало гаранции за управлението на дълга и политически гаранции (в частност покупка на военно оборудване), които му се сторили неприемливи. В *Танин* Хюсеин Джахид негодувал срещу поведението на французите. „Истинска обида, пише той, за достойнството и независимостта на Турция."

Аферата „Линч" и неуспехът с френския заем ясно показали трудните отношения между една финансово безпомощна, но ревностно отстояваща независимостта си държава и една Европа, твърдо решена да печели от своята помощ. Изправена между тези две противоречиви изисквания, Османската империя се оказала в безизходица.Тя била по-изолирана от всякога, когато Италия нападнала Триполитания.

Първи поражения: Триполитания, Албания

От дълго време погледите на Италия били насочени към Триполитания. Желанието да компенсира френското и английското присъствие в Северна Африка и австрийското настъпление на Балканите, близостта на една страна, която напомняла „обетованата земя", спомените от римското присъствие, предполагаемите ѝ богатства, мисълта, че „плодът вече е узрял" – всичко това възбуждало общественото мнение в една Италия, обхваната от националистическа и империалистическа треска. От Триполитания се интересували чиновници, политици, журналисти, представители на деловите среди. Тя можела да приеме демографския излишък на Южна Италия, който се насочвал към Америка. Преди още да отвори свой

клон в Истанбул, Банко ди Рома вече се била установила в Триполитания и се впуснала в амбициозни инвеститорски програми в жп транспорта, корабоплаването, пристанищата, модернизацията на селското стопанство (производство на зехтин), без да забравя покупката на земя, като по този начин подготвила терена за политическо подчиняване. Но преминаването ѝ към действие било решено от събитията в Мароко. Поради френско-германските договори, които развързвали ръцете на Франция в замяна на компенсации за Германия, било крайно време Италия да действува.

Младотурците осъзнавали опасността, надвиснала над последната им североафриканска провинция. Те опитали да нарушат почти пълния икономически монопол на Италия, като привлекли инвестиции от други страни. Така например през март 1910 г. новият валия на Триполи Ибрахим паша предложил на американския капитал да експлоатира фосфатните находища. Но в същото време той пренебрегнал отбраната на провинцията. Милицията от времето на Абдул Хамид била разпръсната след 1908 г., а войските били изтеглени, за да се справят с бунтовете в Йемен.

На 29 септември 1911 г., след като изтекъл срокът на ултиматума, връчен от италианските власти, войната била обявена. На 4 октомври италианските войски дебаркирали в Триполитания. За няколко седмици те завзели крайбрежната зона, без да срещнат сериозна съпротива. В началото на ноември Италия официално обявила присъединяването на Триполи и Бенгази.

Но османската съпротива бързо се организирала. Залогът бил значителен: ако турците се окажели неспособни да защитят Триполитания, арабите от провинциите в Средния изток щели да загубят доверие в покровителството срещу западния империализъм, което им обещавал Истанбул. Турско-италианската война събудила панислямистки чувства в мюсюлманския свят. Тя предизвикала силен порив на солидарност, а в самата Турция тласкала духовете към *джихад*. Във в. *Танин* Хюсеин Джахид призовавал съотечествениците си да се успокоят, за да не разтревожат Англия, чиято помощ била необходима за разрешаването на кризата. Енвер бил изпратен в Триполитания с шепа офицери да организира съпротивата отвътре, събирайки останките от османските гарнизони и съюзявайки се със сенусите. Така започнала една партизанска война, която продължила много години. Неспособна да проникне във вътрешността на Триполитания, за да укрепи властта си, Италия бомбардирала Дарданелите и завладяла Додеканезите (април 1912 г.).

През това време на другия край на империята, в Македония и най-вече в Албания, положението непрекъснато се влошавало. В продължение на дълги години албанците били един от стълбовете на османската държава и султаните имали към тях особено добро отношение. Абдул Хамид съумял да спечели на своя страна албанските вождове. Албанците

често играели първостепенна роля в младотурското движение (например Ибрахим Темо) и в самата революция (Ниязи), като се надявали, че новият режим ще задоволи стремежите към автономия, които се проявили по времето на Берлинския конгрес. През ноември 1908 г. в Манастир (Битоля) бил свикан Национален албански конгрес, на който присъствували мюсюлмани, православни и католици. Той отново потвърдил подкрепата си за младотурците. Но много скоро централизаторските тенденции на последните предизвикали вълнения в албанските планини.

Докато в Камарата албанските депутати начело с Исмаил Кемал протестирали срещу политиката на младотурците, вълненията в Косово през 1910 г. преминали в открит бунт. Преди държавата почти не налагала властта си в албанските планини, а централизаторската политика на младотурците била насочена именно към това. Албанците се възпротивили срещу опитите да се въведат нови данъци, преброяване, турски училища, използуване на османски език и арабска азбука на мястото на собствения им език. Законът срещу четите, според който цивилното население трябвало да предаде оръжието, бил приет много лошо в една страна, където кръвното отмъщение било един вид национална традиция. Албанците католици били недоволни от задължението да служат в армията на султана. Изправени срещу албанското въстание, младотурците редували бруталните репресии (експедициите на Джевад паша, на Тургут паша) и споразуменията. През 1911 г. партизанската война се възобновила. В нея участвували християни и мюсюлмани, които поставяли над всичко албанската си идентичност, а съседната Черна гора ги снабдявала контрабандно с оръжие. Албанският национален комитет, създаден във Вльора, поискал обединение на албанските провинции в една единна Албания, която да има свой Парламент, своя администрация и своя армия. През август 1911 г. правителството като че ли отстъпило, но положението оставало неясно. През пролетта на 1912 г. Албания отново се разбунтувала.

Тези събития в периферията на империята намерили дълбок отзвук в Истанбул и предизвикали поредица от политически кризи. Още при нахлуването в Триполитания великият везир Ибрахим Хаккъ паша бил принуден да отстъпи мястото си на една позната личност, Саид паша. Опозицията се засилвала. През ноември 1911 г. в Камарата се създала нова партия – Партия за либерално съглашение (Хюрриет ве Итилаф Фъркасъ), която групирала всички недоволни от режима. Ръководена от Дамад Ферид паша, Кямил паша и Сабахеддин и включваща отначало известен брой депутати от Камарата, тя бързо се превърнала в център на парламентарната опозиция, която критикувала централизма на младотурците, продължаването на военното положение, едва прикритата диктатура на комитета „Единение и прогрес“, управлението на една безскрупулна олигар-

хия, използването на насилие. Още през декември, на частичните избори в Истанбул, кандидатът на новата партия Тахир Хайреддин бил избран.

Отслабен от тези вътрешни и външни събития, комитетът побързал да възстанови позициите си, като постигнал разпускане на Камарата (януари 1912 г.). Младотурският комитет бил единствената организирана партия в цялата империя и разполагайки със средства, които съперниците му и по-специално Либералното съглашение нямали, употребявайки в своя полза законите за печата, събранията и сдруженията, прибягвайки до натиск и даже до насилие – поради което априлските избори били наречени „сопаджийски“ *(Сопали сечим),* той спечелил внушително мнозинство в новата Камара. Били избрани само шест депутати от опозицията. По това време комитетът бил в апогея си, още повече, че италианската опасност го превръщала и в единствената възможност за спасение. В новия кабинет на Саид паша привържениците на комитета имали по-голямо представителство, а Джавид бей отново поел финансите.

Но победата на младотурците била крехка. През лятото на 1912 г. комитетът гръмко се сгромолясал от върха на своята власт. По трагична ирония на съдбата ударът дошъл от най-преданата на комитета област, Македония. Сред намиращите се там офицери били създадени антикомитетски клубове. През пролетта на 1912 г. в Истанбул била основана свързаната с тях група на Офицерите освободители *(Халаскар Забътан)*, които били решени да сложат край на тиранията на комитета и да изгонят политиката от армията. Заплахите от военна намеса и натискът довели на 17 юли до оставката на Саид паша. След няколко дни султанът повикал Гази Мухтар паша, за да състави нов кабинет, „Големия кабинет“, от който били отстранени всички хора на комитета. Никога преди това той не се намирал в толкова тежко положение.

В същото време страната преживявала дълбока морална криза. Отново се поставяли под въпрос политическите ориентации и идеологиите. Италианската агресия, инертността на Великите сили, албанският сепаратизъм засилвали антизападната тенденция у ислямските интелектуалци и ги карала да наблягат повече на ислямската солидарност и да разобличават яростно фаталните последици от национализма в мюсюлманските страни. В края на 1911 г. и в началото на 1912 г. либерализмът на списанието *Сърат-ъ Мюстаким* постепенно отстъпил място на едно потрадиционно виждане на религиозния проблем. „Модернистите“ практически престанали да му сътрудничат. Под името *Себил юл Решад* списанието станало говорител на консервативния ислям.

Прозападното течение също губело скорост. Един журналист от онова време признава: „Ние бяхме в много отношения привлечени от западния пример. Но Западът означаваше империализъм. Докато страната беше полуколония в ръцете на империалистите и докато продължаваха Ка-

питулациите, беше трудно да станеш адвокат на Запада.“ В *Ичтихад* Джелал Нури много скоро щял да смекчи тона си и да проповядва много по-умерено и селективно подражение на Запада от това, което защитавал Абдуллах Джевдет.

В тази криза на „традиционните идеологии“, през 1911–1912 г. турският национализъм започнал да се засилва. Благодарение на съвместните усилия на емигранти от Русия като Юсуф Акчура или Ахмед Агаоглу и на турски интелектуалци като Мехмед Емин течението придобило организиран характер. През месец август 1911 г. било основано Дружество на турската земя *(Тюрк Юрду Джемиети)*, което през ноември започнало да издава списанието *Тюрк Юрду*, главен орган на националистическото движение. Не ставало дума само за изчистване на турския език и за създаване на „национална“ литература, но и за работа във всички области – историческа, културна, социална и икономическа – за обединението на всички турци вътре и вън от империята. Истински говорител на пантюркизма, списанието *Тюрк Юрду* много бързо постигнало огромен успех. Няколко месеца по-късно, през март 1912 г., в Истанбул бил създаден националистичен клуб, Турско огнище *(Тюрк Оджакъ)*, чиято цел била да работи за културното, социалното и икономическото издигане на всички турци. Към него се присъединили турските емигранти от Русия (като Ахмед Агаоглу, Юсуф Акчура) и турски интелектуалци (като Мехмед Емин, Зия Гьокалп, Хамдуллах Субхи). Интересно е да се отбележи, че инициативата за създаването на този клуб била дадена няколко месеца преди това от студентите в Медицинското училище *(Тъббие)*.

В действителност младежта била вече узряла за нови идеи. Оформена в опиянението от младотурската революция, тя претърпяла след това редица разочарования. Объркана от безсилието на държавата, отвратена от политическите нрави, имала нужда от друго поле за действие и други мечти. Ненамирайки мястото си нито във все по-консервативния ислям, нито във все по-агресивния западен свят, тя търсела своята идентичност. Някои били склонни на крайни решения: или героичният патриотизъм, който трябвало да изпрати шепата *федаи* по следите на Енвер в пясъците на Киренайка, или пантюркистката утопия, която карала въображението им да препуска из степите отвъд Кавказ към митичния Туран, за който говорел Гьокалп. Но за по-голямата част от тези младежи ставало дума да се намери ново средство за спасението на Османската империя.

Нарастването на заплахите в Македония принудили новия кабинет на Ахмед Мухтар да реши бързо албанския въпрос, както и войната в Триполитания. На 4 септември 1912 г. правителството приело всички искания на албанските националисти. Албания практически била вече независима. На 15 октомври Портата се съгласила да преговаря с Италия. С договора в Уши (15 октомври 1912 г.) мирът бил подписан. Османското

правителство признавало анексията на Триполитания и Киренайка, където султанът в качеството си на халиф запазвал духовната си власт върху мюсюлманите. От своя страна италианците се задължили да напуснат Додеканезите, но избухването на Балканските войни щяло да им позволи да се задържат там. Османската империя престанала да съществува в Африка, очаквайки да изчезне и от Европа.

ИМПЕРИЯТА ВЪВ ВОЙНА (1912–1918)

Балканските войни

Причината, поради която османското правителство в крайна сметка приело да сключи мир с Италия, като се съгласило с всичките ѝ искания, била в сериозната опасност, която все повече и повече се очертавала на хоризонта – неизбежността от обща конфронтация на Балканите.

Пожарът тлеел от много години. Анексията на Босна и Херцеговина от страна на Австрия, провъзгласяването на българската независимост, възобновяването на вълненията в Крит през есента на 1908 г. разпалили отново апетитите на балканските държави. Турция се показала толкова безпомощна срещу тези агресии, че тя очевидно трябвало да се откаже и от европейските си територии. В София Фердинанд, който току-що получил короната на „български цар", вече мечтаел за господство над една нова Византийска империя и не се поколебал да си поръча портрет в костюм на василевс. Сърбия била разгневена поради това, че австрийците ѝ отнели Босна, и се утешавала, подхранвайки стремежите си към Македония. Гърция, ръководена от критянина Елефтерос Венизелос, имала за цел обединението на всички „гръцки земи".

Заплахата започнала да се очертава съвсем ясно преди избухването на Итало-турската война. Още през април 1911 г. Венизелос, поддържан от Русия, предложил на българския министър-председател Гешов съюз между двете страни. Малко след това привържениците на едно сръбско-българско съглашение отбелязали значителна победа, като получили от гръцкия патриарх декларация, одобряваща идеята за балкански митнически съюз (ноември 1911). В началото на 1912 г. празненствата в София послучай пълнолетието на престолонаследника княз Борис също преминали под знака на сближаване между противниците на Османската империя.

След първите прегръдки, които не вещаели нищо добро за Турция, надпреварата в сключването на съюзи се ускорила. През март 1912 г. в разгара на итало-турската криза Сърбия и България подписали договор, който предвиждал или автономия, или – в случай, че тя се окаже невъзможна – подялба на Македония при евентуална победа над османците. След два месеца (29 май 1912 г.) този първи договор бил последван от

Разкъсване на Османската империя
(начало на XX в.)
Гърция
Територии, взети от гърците
България
Територии, взети от българите
Територии, загубени през 1918
Сърбия 1878
Територии, взети през 1913
Територии, взети през 1919
Османската империя след Севърския договор (1920)
Турция след договора от Лозана (1923)
СЛОВЕНИЯ
Любляна
ХЪРВАТСКО
Загреб
БОСНА
Сараево
Белград
(Австрия 1878)
ХЕРЦЕГОВИНА
СЪРБИЯ
Ниш
РУМЪНИЯ
Букурещ
Силистра
БЪЛГАРИЯ
София
ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ
Черно море
Каспийско море
(България 1885)
ИЗТОЧНА ТРАКИЯ
АЛБАНИЯ
Дурас
(1913)
Солун
ТРАКИЯ
Одрин
Истанбул
Трабзон
Русия (1878-1921)
АРМЕНИЯ (1918-1921)
Ерзурум
Анкара
(България 1886)
Янина
МАКЕДОНИЯ
(Гърция 1913)
ТЕСАЛИЯ
(Гърция 1913)
Гърция (1920-1922)
АНАДОЛ
Смирна
ГЪРЦИЯ
Атина
Тунис
Антиохия
Алепо
Мосул
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ
АЛЖИР (Франция 1830)
ТУНИС (Франция 1881)
Крит (Гърция 1908)
Кипър (Вел. Брит. 1878)
СИРИЯ Френски мандат 1920
Бейрут
Дамаск
Багдад
Триполи
ПАЛЕСТИНА Британски мандат 1920
Йерусалим
ИРАК Британски мандат 1920
ЛИБИЯ (Италия 1912)
Александрия
Басора
Кайро
ЙОРДАНИЯ
ЕГИПЕТ
Британска окупация 1882
Британски протекторат (1914-1922)
ХЕДЖАЗ (независимост 1918)

гръцко-български съюз, в който двете страни, избягвайки македонския въпрос, си обещавали взаимна помощ в случай на османско нападение. И най-сетне в началото на есента Черна гора също се присъединила към балканската коалиция, подписвайки военна конвенция отначало с България (27 септември), а след това и със Сърбия (6 октомври).

Очевидно било, че всичко това можело да доведе само до съвместна офанзива срещу Османската империя. В Истанбул много бързо видели опасността. Но как да се справят с нея? Положението изглеждало още по-тежко и поради непрекъснатите политически сътресения, които от края на 1911 г. парализирали отчасти работата на правителството. На всичко отгоре османската армия била доста уязвима. Тя току-що излизала от летаргията, в която изпаднала през последните години от управлението на Абдул Хамид II, и се намирала в процес на обновяване – подмладяване на кадрите, модернизация на въоръжението, промяна на стратегическите концепции и т.н., което далеч още не било завършено. Пред нарастването на заплахите Високата порта отговорила на най-непосредствените проблеми. Тя започнала мирни преговори с Италия, за да може да съсредоточи всичките си сили в Македония. Постарала се да сложи край на албанския бунт, който в продължение на две години държал в напрежение западните граници на империята. И на последно място, умножила постъпките си пред Великите сили, молейки ги да окажат натиск върху балканските държави, за да се откажат от военнолюбивите си настроения. Но било прекалено късно. Военният механизъм бил пуснат в действие.

Сценарият бил класически. На 30 септември 1912 г. противниците на Османската империя обявили всеобща мобилизация. На другия ден турците направили същото. Веднага след това пристигнал ултиматумът на балканските страни. Портата трябвало да назначи швейцарски или белгийски управител в Македония, да създаде местни законодателни събрания и жандармерийски сили под европейско командуване, да прилага обещаните в Берлинския договор реформи под контрола на Великите сили и представителите на големите балкански държави. В Истанбул престанали да извъртат. Правителството заявило, че е готово да осъществи необходимите реформи, но отказало да даде гаранции преди свикването на османския Парламент. Означавало ли това отказ?

Във всеки случай коалираните балкански страни интерпретирали по този начин отговора на турците. Оставало само да се намери претекст за започването на военните действия. На 8 октомври такъв бил намерен: по повод погранични безредици Черна гора взела инициативата и изпратила войски в Северна Албания и Новопазарския санджак. Последвала размяна на ноти и дипломатически кадрил, в който участвували представителите на Великите сили, но като второстепенни лица, които се правели,

че не разбират за какво става дума. В Берлин като и в Лондон смятали, че е по-добре да изчакат. Пруското правителство стигнало дотам, че направо предложило на британците да оставят Балканите да затънат във войната, преди да се намесят. Въпреки изолацията, в която се намирала, Османската империя била решена да не се оставя да я унижават. На 17 октомври посланиците на Сърбия и България били поканени да напуснат Истанбул. В същия ден войната била официално обявена.

За османците нещата много бързо взели катастрофален обрат. Още в началото на ноември българите, които завзели Източна Тракия и обсадили Одрин (края на октомври), достигнали окопите при Чаталджа, последната отбранителна линия на османците преди Истанбул. Гърците, след като обявили присъединяването на Крит, завзели някои острови, Епир и Южна Македония и измъкнали Солун под носа на българите (8 ноември). Сърбите здраво се установили в Северна Македония и Косово, докато черногорците обсадили Шкодра в Албания. За няколко седмици османците загубили почти всички европейски територии.

Положението било толкова сериозно, че в Истанбул Либералното съглашение, което било на власт след намесата на „офицерите спасители", през юни 1912 г. решило да замести великия везир Ахмед Мухтар паша с един стар и изпитан политик, известния с англофилството си Кямил паша. Не било ли решението на кризата както винаги в ръцете на Великите сили ? Новият велик везир още от самото начало приел задачата да влезе в контакт с английските си приятели и да преговаря с тях за намеса на Тройното съглашение в полза на Турция. Той обаче постигнал само изпращането на няколко военни кораба в пристанището на Истанбул и обещанието за британско посредничество, когато се стигне до мирни преговори.

Обещанието било изпълнено. На 3 декември 1912 г. турци и българи подписали примирие в Чаталджа. След две седмици в Лондон била организирана конференция, на която присъствували всички воюващи страни под покровителството на английския външен министър. Но това посредничество не дало почти никакъв резултат, тъй като исканията на балканските представители надхвърляли всички граници. Победителите искали всички завоювани територии, както и островите в Егейско море, Албания и Одрин. Османската страна била склонна на отстъпки: признаване на автономията на Албания, преотстъпване на всички територии, разположени на запад от Одрин, съгласие за присъединяването на Крит към гръцкото кралство. Но по някои точки тя била категорична: Одрин и островите в Егейско море трябвало да останат турски. Не можело да става и въпрос за отказ от тези територии и особено от Одрин, който бил втората столица на Османската империя.

Силни поради превъзходството си на бойното поле, балканските представители не желаели да отстъпят. Османците, които след времен-

ното прекратяване на военните действия си възвърнали част от надеждата, преговаряли остро и упорито. Преговорите стигнали до задънена улица. Но в крайна сметка възникнал въпросът дали Кямил паша няма да допусне да бъде заблуден от хитростите на британската дипломация. Докато преговорите продължавали мудно, безпокойството и гневът в Истанбул нараствали. Въпреки че Кямил паша още с идването си на власт направил всичко, за да укроти опозицията на комитета, тя станала все по-яростна. Той не се поколебал да обвини правителството, че иска да предаде Одрин на българите, и пламенно защитавал идеята за съпротива. Всъщност цялото това вълнение съвсем не било случайно. То завършило с грижливо подготвен преврат. На 23 януари 1913 г. се извършило така нареченото „нападение на Високата порта“ *(Баб-ъ Али баскъны)*. Начело на отряд войници, Енвер, един от героите на революцията от 1908 г. и изтъкната фигура в комитета „Единение и прогрес“, влязъл в залата на Министерския съвет и с револвер в ръка принудил Кямил паша да си подаде оставката.

Привържениците на комитета отново били на власт. Те щели да останат там до края на Първата световна война. Либералният период, който продължил само шест месеца, завършил. Но не било време за радост. Триумфът на комитета „Единение и прогрес“ бил скромен. Новото правителство включвало само трима членове на комитета, известни със своята умереност. Постът „велик везир“ бил поверен на една надпартийна личност, Махмуд Шевкет паша, който същевремнно поел и функциите на министър на отбраната. Членовете на Либералното съглашение били оставени на свобода с условието, че „ще изоставят всякаква ненавременна идея за опозиция“. Пред външната опасност комитетът „Единение и прогрес“ избрал свещения съюз.

Главната цел на превратa била да попречи на правителството да отстъпи пред натиска на балканската коалиция. Но вместо да подобри положението, идването на комитета „Единение и прогрес“ на власт само го влошило. На Лондонската конференция, още при съобщението за събитията, делегатите решили да прекъснат преговорите в очакване на нови инструкции от своите правителства. След няколко дни, въпреки последните отстъпки на турците относно изоставянето на някои квартали в Одрин, преговорите били прекъснати. На 3 февруари дошъл изходът, от който османците най-много се страхували: българите възобновили бомбардировките над Одрин и Чаталджа, опитвайки се да преминат и последната линия на османската отбрана. Неколкоседмичното прекратяване на огъня позволило на турската армия да се съвземе. Безразборното бягство се превърнало в съпротива. Но въпреки това превъзходството на балканската коалиция било очевидно. Макар че турският печат във втората половина на март с големи заглавия отбелязвал героичната защита

на Чаталджа, лошите новини натежали много повече на везните: на 6 март гърците превзели Янина; на 28 март Одрин, който българските бомбардировки разрушили до голяма степен, повторно се предал; в средата на април черногорците влезли в Шкодра в Албания. В крайна сметка новият велик везир Махмуд Шевкет паша трябвало да се примири с действителността: било необходимо да се подпише примирие, дори и с риск да се приемат унизителните искания на балканските страни.

В края на май и това се случило. Преговарящите страни се събрали в Лондон под егидата на Форин офис. Но този път преговорите не се проточили, защото нямало за какво толкова много да се преговаря. На 30 май турските делегати подписали договор, който лишавал Османската империя от всичките ѝ европейски територии, с изключение на една малка буферна зона около Истанбул. След тримесечна война правителството на Махмуд Шевкет паша било принудено да приеме всички искания на балканските държави.

В крайна сметка то донякъде се справило. По същото време всъщност европейската дипломация вече се занимавала с подялбата на азиатските провинции на империята. За момента поне тя била избегната. Въпреки това в очите на османското общество подписването на Лондонския договор било сериозен неуспех. Той предоставил нова възможност за Либералното съглашение, което, водено от Кямил паша, подготвяло от известно време контрапреврат, вероятно с подкрепата на англичаните.

Въпреки че заговорът бил разкрит, а бившият велик везир поставен под надзор още при завръщането си от Кайро, където бил заточен, либералите не пропуснали възможността да осъществят намеренията си. На 11 юни, няколко седмици след подписването на Лондонския договор и докато отчаянието от неуспеха било в разгара си, Махмуд Шевкет паша бил убит на улицата в момента, когато напускал Министерството на войната, на път за Високата порта. Водени от желанието да се реваншират за превратa, който позволил на привържениците на комитета да вземат властта няколко месеца преди това, заговорниците предвидили ред други убийства. Но те подценили твърдото решение на комитета „Единение и прогрес“ да се задържи на командните постове на държавата. Опитът за преврат лесно бил предотвратен и поради това, че тайната не била запазена. Още с обявяването на атентата срещу великия везир правителството взело голям брой репресивни мерки: въвеждане на военно положение, арестуване и заточаване на по-голямата част от лидерите на опозицията, спиране на враждебно настроените към политиката на правителството вестници, смъртна присъда за шестнадесет личности, сред които Салих паша, племеник на султана, и – задочно – за принц Сабахеддин, известния идеолог на либералното течение. След като обуздал опозицията, комитетът „Единение и прогрес“ трябвало само да извлече

полза от положението, за да затвърди властта си. Убитият велик везир бил заместен от човек на комитета, Саид Халим паша, един от внуците на египетския хедиф Мохамед Али. Министерски портфейли били раздадени и на други привърженици на комитета. Фактическото премахване на всички опозиционни партии – дори и ако теоретически Либералното съглашение можело да продължи дейността си – показвало какъв ще бъде режимът. В Турция вече била въведена диктатура.

Тази нова фаза в политическия живот на страната започнала при сравнително благоприятни условия. Фактически на Балканите вятърът задухал в полза на Османската империя. След подписването на Лондонския договор членовете на балканската коалиция, неспособни да се разберат за подялбата на завладените територии, започнали да се карат помежду си. Българите не приемали превземането на Солун от гърците. Гърците смятали, че военните им усилия били недостатъчно възнаградени, и желаели да се разпростират още в Епир и Западна Тракия. Още по-остър конфликт избухнал между сърби и българи. Сърбите и черногорските им съюзници се надявали да получат част от Албания. Но Великите сили взели друго решение. Те предпочели да задоволят албанските националисти, които в продължение на десетилетия се борели за независимостта на страната си, и на Лондонската конференция подкрепили провъзгласяването на независима Албания (12 декември 1912 г.), принуждавайки Сърбия и Черна гора след примирието да оттеглят войските си от областта. При тези условия сърбите потърсили компенсации другаде. С помощта на гърците правителството в Белград смятало да получи голяма част от Македония. Това силно ядосало българите, защото те считали, че исканите от сърбите територии им се полагат по право. Румъния, която междувпрочем не участвувала във войната, също имала искания: след като България се разширила толкова много, тя смятала да получи като компенсация областта край гр. Силистра на р. Дунав.

Всички тези конфликти значително променили равновесието на силите на Балканите и събудили у османците надеждата за реванш. Фактически нещата много бързо се осъществили. В края на юни българите, отчаяни, че териториалните им придобивки се оспорват от всички страни, нападнали внезапно довчерашните си съюзници Сърбия и Гърция, като се надявали със сила да вземат това, което не получили с дипломатически преговори.

Втората война на Балканите била много по-кратка от първата. Тя продължила петнадесетина дни и завършила с разгрома на България, която много зле преценила рисковете, които поела. Трябвало ли Турция да се възползува от обстоятелствата, за да си възвърне част от загубените територии? Правителството в Истанбул отначало се колебаело, опасявайки се от нова авантюра с неясен изход. Но в крайна сметка под натиска

на комитета „Единение и прогрес“, който внимателно се вслушвал в общественото мнение, Високата порта наредила на армията да настъпи. На 22 юли 1913 г. повторно бил превзет града символ Одрин.

Оставало само да се сключи мир. Подписан на 10 август 1913 г., Букурещкият мирен договор, допълнен впоследствие от редица други споразумения, поставил основите на ново териториално разделение на Балканите: Гърция получила целия Епир и широка ивица по крайбрежието на Егейско море, включваща областта край Кавала; Сърбия присъединила голяма част от Северна Македония; Черна гора взела Новопазарска околия; лишена от по-голямата част от своите придобивки, България все пак си запазвала някои области в Източна Македония; Османската империя скоро щяла до си възвърне Одрин и териториите на изток от р. Марица (турско-български договор от 29 септември 1913). Общо взето никоя от присъствуващите страни не била напълно удовлетворена, но македонският въпрос бил поне времнно приключен. Естествено, Турция, от която били отнети повечето ѝ европейски владения, загубила най-много в този конфликт. И все пак, възвръщайки си Одрин и Източна Тракия, тя успяла да намери в последния момент значителна доза утешение.

От една война в друга: дейността на комитета „Единение и прогрес“

Август 1913 – август 1914 – един драматично кратък период между две войни. През тези няколко месеца Османската империя трябвало преди всичко да лекува раните си. Но младотурците, които вече се избавили от либералната опозиция и напълно овладели властта, се възползували от обстоятелствата, за да разкрият пред страната нови пътища за оцеляване. Империята излязла от балканския конфликт уморена, обезкръвена, лишена от значителна част от човешките си и финансови ресурси. Трябвало да се строи наново, но върху основи, различаващи се значително от тези, които се смятали за важни преди началото на войната. Младотурската революция най-после можела да се устреми напред.

През този период се наблюдава отказ от османистката идеология, която дотогава насочвала политическата дейност на комитета „Единение и прогрес“. След като била лишена от балканските си провинции, от етническа и религиозна гледна точка империята представлявала едно много по-еднородно цяло. Разбира се, в много места на османската територия и най-вече в Истанбул, Смирна, по черноморското крайбрежие и в провинциите на Източен Анадол продължавали да съществуват значителни малцинствени групи от евреи и християни. Но мюсюлманският елемент, по-специално турците и арабите, преобладавал над другите съставни части на населението. При тези условия, естествено, било младотурци-

те да преосмислят своята стратегия.

Всъщност отдавна османизмът започнал да губи позиции. След първите превратности, сполетели младотурския режим през последните месеци на 1908 г., някои защитници на братското съжителство на всички народи в империята се отказали от тази идея, за да се насочат към възхваляване на турската нация. Непосредствено след балканските войни тази тенденция се засилила. Националистичните клубове и печатни издания разширили своето влияние. Пропагандиран от списание като *Халка Дохру* (Към народа), популизмът печелел все повече и повече привърженици най-вече сред интелектуалците, които все по-възторжено се насочвали към пантюркизма. За да отговорят на опасностите в момента, ръководителите на комитета „Единение и прогрес“ насърчили създаването на различни паравоенни организации като например Асоциацията за национална отбрана *(Мюдафа-и Миллие Джемиети)* и Турска сила *(Тюрк гюджю)*. От своя страна правителството придавало голямо значение на „турцизацията“ на образованието, смятайки, че това е едно от съществените условия за национален подем.

Този възход на национализма има и икономически аспект. Идеята, че за да осигури независимостта си, Турция трябва да отхвърли игото на европейския капитализъм и да намери средства за управление на собствената си икономика, не била нова. Но едва в състоянието на шок след събитията от 1912–1913 г. тази тема щяла дълбоко да се вкорени в общественото съзнание. Идеолозите на младотурския режим, хора като Зия Гьокалп, Юсуф Акчура или Текин Алп, нямало да се задоволят само с изобличаването на вредите от Капитулациите и западното проникване в империята. Те щели да защищават създаването на „национална буржоазия“, способна да даде отпор на висшите европейски финансови кръгове и да вземе в своите ръце икономическата съдба на страната. „Основата на съвременните държави, пише Акчура през април 1914 г., е буржоазията. Големите модерни държави са се образували, облягайки се върху промишлената, търговската и финансовата буржоазия. Може да се счита, че националното турско възраждане съвпада с появата на турска буржоазия в османската държава; ако тя не срещне големи пречки в естественото си нарастване, Османската империя със сигурност може да разчита на стабилно развитие.“

Как обаче да се създаде тази национална буржоазия, за която същият Акчура по-късно пише, че тя трябва „да съперничи поне на османците нетурци“? Избирайки често бъдещите предприемачи от своите среди, комитетът „Единение и прогрес“ се опитал да създаде закони, които имат за цел да привлекат пасивния капитал към деловия живот, да увеличат стойността на поземлените имоти и най-общо да стимулират търговската и индустриалната дейност. Малко преди началото на Първата

световна война правителството приело закон за насърчаване на индустрията, който предвиждал редица мерки в полза на местните производители и особено приоритетен достъп до държавните поръчки.

Това придаване на национален облик на икономиката обаче нямало да се извърши бързо. Като полагали отчаяни усилия за възстановяване на икономиката – балканските войни стрували скъпо, а вече трябвало да се готвят за посрещане на назряващия нов конфликт, – младотурците, въпреки желанието си за независимост, продължили да прибягват към старите средства: заеми и чуждестранни инвестиции. През 1913 и 1914 г. се сключили няколко заема, един от които в размер на 22 милиона турски лири. Това бил най-значителният заем, който европейските финансови среди отпуснали на Османската империя след банкрута ѝ от 1875 г. По същото време Високата порта предприела редица двустранни преговори с Италия, Англия, Франция, Русия и Германия, раздавайки с лекота железопътни линии и други концесии (пристанища, обществено строителство, общински служби и т.н.) на чуждестранни предприятия и приемайки без особено колебание разделянето на империята на зони на икономическо влияние, предоставени на проникването на Великите сили в замяна на несъществени промени в режима на Капитулациите, по-специално в данъчната облст (повишаване с 4 % на митата, пълно прилагане на османския закон за всички чужди граждани и стоки по отношение на три данъка: върху печалбата *(temettu)*, марките и бариерното право.

Договорът, подписан с Франция на 9 април 1914 г., представлява особено показателен пример за османското безсилие да се справи с империалистическия динамизъм. Според него Франция получила правото да строи множество железопътни разклонения, най-вече в Сирия, предоставени ѝ са много пристанища по Черно море и по сирийското крайбрежие (Яфа, Триполи, Хераклея, Инеболу, Хайфа). Високата порта ѝ гарантирала преференции във всички сектори, където тя имала по-особени интереси. В замяна на всичко това Турция можела да увеличи митата и да принуди френските граждани да плащат различни данъци и такси. Тя получила също така от Франция обещание за „възможност за ревизия на режима на Капитулациите“ и на последно място текстът предвиждал отпускането на няколко заема, сред които и един голям стабилизационен заем (става дума за заема от 22 милиона турски лири, който щял да бъде сключен малко по-късно чрез посредничеството на *Банк отоман*). При подписването на този договор някои френски вестници побързали да приветствуват традиционната френско-османска дружба. Но други щели да използуват по-остри думи. Вестник *Л'Юманите* пише: „Капиталистите от Европа преговарят подялбата на Азиатска Турция“, а вестник *Л'Аксион франсез*: „В действителност зад прикритието на икономически и железопътни въпроси става дума за истинската подялба наАзи-

атска Турция на зони на влияние."

Какво е значението на младотурския национализъм в сравнение с тази нарастваща зависимост на Османската империя от Великите сили? Очевидно не особено голямо. Но той бил един от малкото спасителни пояси, за които Турция можела да се хване.

Друг изход, който младотурското правителство предвиждало в периода между двете войни, е ислямската солидарност. Балканските войни практически сложили край на многорелигиозната империя, която султаните изградили върху развалините на Византия. При тези условия как да не се помисли, че за да се спаси това, което остава от османската държава, трябва да се развее зеленото знаме на исляма? Прагматично настроените младотурци бързо възприели тази насока, като особено добре разиграли картата на турско-арабското сближаване както в друго време, но по същите причини това правел и Абдул Хамид II.

И все пак, за да се спечелят арабските провинции за османската кауза, не било достатъчно да се увеличат призивите за обединение на всички мюсюлмани. Трябвало най-напред да се неутрализират техните стремежи за административна, финансова и и културна автономия, които се проявявали с нарастваща сила в продължение на повече от половин век. С други думи, трябвало да се направят някои отстъпки на арабския национализъм, чиито лозунги, разпространявани от голям брой сдружения, създадени непосредствено след младотурската революция, ставали все по-застрашителни.

Най-значителният жест на османското правителство в полза на арабите било публикуването през март 1913 г. на два временни закона, които трябвало да извършат важни промени в провинциалната администрация. Първият закон от 9 март реорганизирал сложния апарат на местните финансови служби, като давал голяма доза бюджетна независимост на провинциите и по този начин удовлетворявал част от основните искания на националистите. Издаден на 26 март, вторият закон въвеждал във всяка провинция общ съвет, образуван от местни избраници и натоварен с широки правомощия. Даже и ако тези провинциални парламенти оставали под шапката на един управител, зависещ от Министерството на вътрешните работи, местната администрация разполагала занапред с почти пълна автономия. С това безспорно се подливала вода на всички онези, които по подобие на дейците на Партията за административна децентрализация *(Хизб ал-Ламарказиях ал Идария ал-Утмани)*, създадена в Кайро през 1912 г., искали от правителството да признае на арабските провинции правото на самоуправление.

Тази политика на протегната ръка имала и културни аспекти. Така например правителството положило усилия да повдигне образователното ниво на арабските провинции, като разкрило нови учебни заведения и

се вслушвало благосклонно в предложенията от Египет и Сирия да се създадат арабски ислямски университети в Медина и Ерусалим. Успоредно с това в езиковата област стремежът към турцизация бил съпроводен по много парадоксален начин: със значително навлизане на арабския език в училищата и в някои административни служби. В една статия по този въпрос, публикувана през април 1913 г. във в. *Танин*, говорител на комитета „Единение и прогрес" дава добра представа за атмосферата по онова време. „Турция е мюсюлманска държава, пише Бабанзаде Исмаил Хаккъ, и как може да се изпитва неприязън към арабския, който е неин религиозен език? Не е ли ясно, че враждебността към арабския върви ръка за ръка с враждебността към исляма? Ние обичаме арабския език, защото това е езикът на Корана и Пророка. Ние обичаме арабския език, защото мюсюлманската цивилизация е неразделно свързана с него (...). Османското правителство направи една крачка в правилната посока, но трябва да се направи още. Трябва да се събуди интересът към арабския не само в областите, където той се говори, но и навсякъде другаде. Правителството трябва да направи това не само заради милионите арабски поданици в империята, но и защото тя е мюсюлманска държава."

Може да се смята, че комитетът „Единение и прогрес" след убийството на Махмуд Шевкет паша назначило Саид Хамид паша за велик везир и за да спечели арабското обществено мнение. Потомък на славния Мохамед Али, той бил пламенен ислямист и поддържал тесни връзки с арабския свят. През цялото си управление – най-дългото през младотурския период – водел арабската политика на младотурското движение, като използувал личния си престиж, за да смекчи напреженията между комитета „Единение и прогрес" и всички радетели на идеята за независимост в отдалечените провинции.

Инициативите на Високата порта били като цяло много добре приети от арабите. През юни 1913 г. по време на един значителен конгрес, организиран в Париж от Арабската общност *(ал-Джамиях ал-Арабиях)* с подкрепата на Партията за административна децентрализация, вицепрезидентът на тази организация Искандар Аммун заявил, че „арабската нация не иска да се раздели от Османската империя (...). Единственото, което тя желае, е настоящата форма на управление да отстъпи място на една система, която да бъде по-съвместима с потребностите на различните елементи на империята". Няколко седмици по-късно френската столица станала свидетел на впечатляващи сцени на побратимяване между Мидхат Шюкрю, генерален секретар на комитета „Единение и прогрес", и един от най-изтъкнатите арабски националистични ръководители, председателят на Партията за административна децентрализация Рафик ал-Азим. В резултат на тези срещи бил направен протокол за договор, изобилствуващ с щедри отстъпки спрямо арабите. Комитетът „Единение и

прогрес“ обещавал да предприеме реформи, почиващи на принципа на самоуправление. Те предвиждали в началните и средните училища на арабските провинции обучението да се извършва на местния език, наборниците да отбиват военната си служба по места, в правителството да има най-малко трима министри араби, някои постове в министерствата също да бъдат запазени за араби и най-сетне всички официални документи на провинциалната администрация да бъдат писани на арабски език.

Докато проявите на турско-арабско приятелство зачестили и напомняли истински меден месец, някои инциденти позволявали да се предвиди размирно бъдеще. Най-сериозният от тези сблъсъци била яростната кампания, която големците от Басра и Багдад предприели в края на август 1913 г. срещу новите правителствени разпоредби за провинциалната администрация. Предвождани от Сеид Талиб бей, председател на Комитета за реформи в Басра, с безброй телеграми протестиращите поискали да се измени законът и да бъдат взети мерки за по-голяма автономия на провинциите. Друг сериозен инцидент бил арестуването на Азиз Али Мисри в началото на 1914 г. и той показал още веднъж, че арабският въпрос далеч не е разрешен. Създател на едно националистично сдружение, наречено *ал-Ахд* (Съюз), Азиз Али бил замесен в организирането на различни въстанически антитурски движения по всяка вероятност с подкрепата на хедива. Арестуван по много по-банален претекст – присвояването на 20 000 турски лири по време на либийската война, – той прекарал в затвора само няколко седмици. Но това било достатъчно, за да засили недоверието на някои арабски националисти към комитета „Единение и прогрес“.

Всъщност това недоверие било донякъде основателно, защото комитетът „Единение и прогрес“, опитвайки се да се покаже либерално настроен пред онези, които искал да спечели за своята кауза, се проявявал все повече и повече като авторитарна и централизирана формация с якобинска ориентация. Премахването на всички опозиционни сили след убийството на Махмуд Шевкет паша го превърнали в една-единствена партия, която дърпала по-голямата част от конците на властта. Нещата станали още по-ясни по време на Петия годишен конгрес на организацията, свикан в Истанбул през септември 1913 г. На този конгрес комитетът „Единение и прогрес“ възприел една сложна, строго йерархизирана структура, която разпростирала своите разклонения до най-малките градчета в провинцията. В центъра на тази своеобразна паяжина се намирало общото събрание *(меджлис-и умуми)*, съставено от двадесет членове, сред които председателят на партията, централният комитет *(меркез-и умуми)*, наброяващ десет членове, ръководени от генерален секретар, и секретариатът *(калем-и умуми)* с половин дузина членове. Тези три инстанции имали за задача не само да изработват лозунгите на

партията и да ги разпространяват сред цялата напомняща октопод организация, създадена от младотурците, но и да контролират отблизо дейността на Парламента и на Високата порта.

Това било относително лесна задача. След като опозицията била принудена да мълчи, комитетът „Единение и прогрес“ имал свободата практически да ръководи по свое усмотрение политическия живот на страната. По тази начин още през пролетта на 1914 г. той разполагал с непредставителен Парламент, съставен от депутати, избрани през зимата на 1913–1914 г., които били до един привърженици на младотурското движение. Много малко време му било нужно, за да поеме контрола над всички министерства и най-вече над важната длъжност шейх юл-ислям, която през март 1914 г. била поверена на Юргюплю Мустафа Хайри бей, личност, имаща, естествено, някои познанания по религиозните въпроси, но много далеч от консервативната среда, откъдето излизали по традиция мюсюлманските висши сановници. Ако може да се вярва на думите на посланика на Великобритания в Истанбул по онова време, комитетът „Единение и прогрес“ успял към края на 1913 или началото на 1914 г. да учреди даже тайна комисия, натоварена с регламентирането на дейността на султанския дворец, където се съсредоточавали всички недоволни от режима.

С единствената си и вездесъща партия, с Парламент без опозиция, с едноцветното си правителство, с обузданото обществено мнение, режимът на младотурците съдържал съставните части на истинска диктатура. Но това била диктатура без диктатор. Разбира се, някои личности постепенно успели да монополизират голяма част от властта. След началото на Първата световна война европейският печат даже започнал да говори за младотурски „триумвират“, съставен от министъра на вътрешните работи и бъдещ велик везир Талят, от министъра на войната Енвер паша и от министъра на флота Джемал паша. И все пак нито този триумвират – до голяма степен измислен от тайните служби на Антантата, – нито някаква друга изтъкната фигура от двадесетината членове на ръководното ядро на комитета „Единение и прогрес“ никога не успели да постигнат безконтролно господство в държавните дела. Главен стратег на младотурското движение, Талят се отличавал като най-изтъкнатата личност от онова време, чийто авторитет както в комитета, така и в правителствените среди бил най-безспорен. Но дори и той бил принуден да споделя властта с другите силни хора на режима.

Еднопартийна диктатура? Би било по-точно да се каже диктатура на една котерия, чиито различни по произход членове си поделят различни ключови постове в комитета и правителството. Заедно с „триумвирите“ там били и хора като д-р Назъм, сивият кардинал на комитета „Единение и прогрес“, който излязъл от сянката едва през 1918 г., за да стане

министър на просветата, или като доктор Бахаеддин Шакир, който оглавил през 1914 г. политическата секция на „специалната организация" *(Тешкилат-и Махсуса)*, създадена от младотурците с цел шпионаж, пропаганда и агитация. Могат да се посочат и талантливият литератор Зия Гьокалп, който много бързо бил издигнат за главен идеолог на движението, Мидхат Шюкрю, който през 1906 г. допринесъл за създаването на солунския клон на комитета „Единение и прогрес" и бил един от непоклатимите стълбове на централния комитет, Кара Кемал, депутат от Истанбул, на когото през войната поверили деликатния и много доходен пост министър на снабдяването. Можем да споменем и някои други личности като например Хюсеин Джахид, главен редактор на в. *Танин*, Мехмед Джавид, министър на финансите в повечето младотурски кабинети, Емануел Карасу, един от малкото представители на малцинствата, който изиграл, макар и зад кулисите, известна роля в комитета.

Но зад тази доста малобройна група стояла динамична и могъща партия, която имала здрава подкрепа от страна на народа. Като всички единствени партии, комитетът „Единение и прогрес" имал разнопосочни тенденции. Оттам идвал и обединителният и относително размит характер на неговите лозунги, както и нарастващият му успех сред масите. Още с появата си на политическата сцена младотурците съумели да се ориентират към мобилизиращи ценности. Отначало те заложили на османизма, а след това се обърнали към възхвала на нацията, народа и ислямското братство. Те успели да превърнат многократните унижения, които Османската империя претърпяла след 1908 г., в могъщ фактор за национално единство. Цялата им стратегия имала за цел създаването на широк консенсус и през 1914 г. тази цел била в голяма степен постигната.

И все пак нетурците практически били изключени от този консенсус. Въпреки че комитетът „Единение и прогрес" флиртувал с арабите и включвал сред членовете си изтъкнати представители на източните провинции на империята, въпреки че се стараел да поддържа връзката с християнските малцинства и по-специално с арменците, чиито стремежи за автономия и даже за независимост занапред представлявали един от главните проблеми, които стояли пред Османската империя, единствено турската нация виждала в него изразител на своите интереси. С други думи, идеалът, за единство и братство между отделните общности на империята, който османските интелектуалци защищавали с такова въодушевление в продължение на повече от половин век, в навечерието на Първата световна война представлявал една куха догма, способна само да разкраси официалните речи. Без да осъзнава напълно положението, под ръководството на комитета „Единение и прогрес", по това време Турция вече поела пътя на националната революция. Революция, която, за да се материализира, трябвало обаче да премине през ужасите на войната.

Първата световна война: завръзката

Юли 1914 г. Дипломатическите ноти се превръщат в ултиматуми, заплашителните декларации – в заповеди за мобилизация, и Европа се поддава на опиянението от войната. Достатъчни били само няколко револверни изстрела, които отекнали в Сараево и причинили смъртта на ерцхерцог Франц Фердинанд и жена му – и барутният погреб избухнал. Какво било поведението на Портата по отношение на всеобщия пожар, към който се втурнали Великите сили? Въпросът занимавал всички правителства, защото Османската империя, макар и отслабнала поради неуспехите на Балканите, имала все още значителна тежест в равновесието на силите. Тя обхващала обширни територии, контролирала Проливите, а нейната обновяваща се армия съмсем не била за пренебрегване. От друга страна, султанът, който бил и халиф, разполагал със силен коз – моралният и по същество религиозен престиж, с който се ползувал сред мюсюлманския свят, включително и в териториите, зависими от големите колониални държави.

В Истанбул голяма част от обществото и почти всички членове на комитета „Единение и прогрес“ изглеждали склонни към сближаване със силите на Антантата. Джемал, един от лидерите на движението, даже предложил на французите да сключат подобаващ съюз. Париж и Лондон обаче предпочитали османски неутралитет и умножили инициативите, за да го постигнат. Но в първите дни на август, когато Европа вече била във война, новината бавно се разнесла: с таен договор, подписан на 2 август, но обсъждан в продължение на няколко седмици, Османската империя се съюзила с Германия. По принцип това бил отбранителен съюз, насочен срещу Русия. Но очевидно Високата порта не можела вече да избегне въвличането си в конфликта.

От турска страна решението за такъв ход било взето от много ограничена група хора. В началото само великият везир Саид Халим и ключовите личности в правителството като Талят и Енвер учавствували в преговорите с германския посланик фон Вангенхайм. Но значело ли това, че турско-германският съюз бил само една случайност на историята, противоестствен пакт, сключен от една шепа авантюристи, закърмени с пруски милитаризъм? Пропагандата на Антантата веднага щяла да подхване тази тема, за да отблъсне мюсюлманското обществено мнение от хората, които въвлекли Османската империя във войната. Но всъщност изборът на Високата порта, извършен с одобрението на султан Мехмед V, бил съвсем логичен. Нима в превърнатата в огромно бойно поле Европа Турция не рискувала да се окаже отново изложена на опасните удари на своя традиционен враг Русия? И нали именно съюзът с Централните сили можел да я защити от тази заплаха? От друга страна, нима ос-

манците нямало какво да си връщат? От четиридесетина години империята натрупала огромно количество поражения, териториални загуби, страдания. Тя също имала своите Елзас и Лотарингия – провинциите в Източен Анадол, преотстъпени на Русия през 1878 г., островите в Егейско и Средиземно море, Триполитания, богатите земи на Румелия... Как да не се хвърли наново във война, за да се опита да си възвърне поне част от владенията? Та нали една победа над Русия ще ѝ позволи да завладее наново територите на прадедите си в Задкавказието и Централна Азия? А в крайна сметка участието във войната не е ли единствена възможност Турция да отхвърли политическото и финансовото иго на западните сили?

Въпреки че Османската империя избрала войната, в първите седмици на конфликта тя се държала резервирано, като по този начин поддържала надеждите на Антантата за възможен неутралитет. Това време ѝ било необходимо, за да довърши военната си подготовка и да доведе докрай последните преговори с Германия, защото имала нужда от оръжие, от технически обучени кадри и най-вече от пари. Но няколкото инициативи, които се осмелила да предприеме през този период, красноречиво говорели за нейните намерения. Още от първата половина на август станал инцидентът с немските крайцери „Гьобен“ и „Бреслау“, които се укрили в османски води, след като бомбардирали френските бази в Северна Африка (3 август). Истанбулското правителство, приканено от Англия да върне корабите в открито море или да ги интернира според изискванията на военното право, не се поколебало да заяви, че то току-що ги е купило, за да ги превърне, но вече като „Явуз султан Селим“ и „Мидили“, в украшението на османския флот и че техният командуващ адмирал Сушон е назначен за началник на султанската флота в Черно море (11 август). На 8 септември великият везир провъзгласява анулирането на Капитулациите, като по този начин удовлетворил едно от главните искания на османските националисти. Този символичен жест, чрез който империята изразила желанието си да каже „не“ на Запада, е и акт със значителни последици, който засяга икономическите интереси на силите от Антантата. На 27 септември Портата направила още една крачка по пътя на предизвикателството, като затворила Проливите за търговското корабоплаване. Няколко дни по-късно, като непосредствено следствие от анулирането на Капитулациите, османските мита едностранно били вдигнати с 4 %; по същото време били затворени чуждестранните пощенски станции и били премахнати неосманските юрисдикции.

Но непоправимото още не било извършено. Истанбулското правителство протакало окончателното си включване във войната, защото Централните сили претърпели сериозни поражения при Марна и в Галиция. Още един повод за германците да настояват за непосредствено включва-

не на османската армия. Ако Османската империя откриела огън, руснаците щели да бъдат принудени да придвижат войски към Кавказ, Англия трябвало да пази Суецкия канал и Египет и натискът на западния фронт щял да отслабне. От края на септември пазарлъците между Високата порта и Берлин – чрез посредничеството на фон Вагенхайм – се ускорили. В крайна сметка правителството на кайзера трябвало да свали най-силната си карта: на 21 октомври първите каси с германско злато пристигнали в Истанбул. Ефектът, на който разчитали немците, бил внезапен. Още на 22-ри Енвер дал заповед на адмирал Сушон да нападне руските пристанища в Черно море. Последните колебания на османския кабинет, тъй като някои негови членове били против влизането във войната, били кратки. На 29-и жребият бил хвърлен: в изпълнение на получените заповеди турският флот бомбардирал Одеса, Севастопол и Новоросийск.

След това войната последвала своя ход: 2 ноември – мотивирайки се с „историческите си задължения", Русия обявила война на Османската империя, 5 ноември – Франция и Великобритания се присъединили към царя. На 11-и дошъл ред на султан Мехмед V да обяви война. Малко след това той стигнал до размахване на върховната заплаха, призива за свещена война. Разгласена от улемите в четирите краища на империята, прокламацията от 23 ноември подканила всички вярващи, били те османски поданици или не, да се вдигнат срещу „потисническата групировка, наречена Тройно съглашение [...], чието национално високомерие намира върховна наслада в поробването на хиляди мюсюлмани", и да считат „за най-висш дълг религиозното задължение да участвуват лично и с цялото си имущество в този джихад".

За да води тази „свещена война", Турция разполагала с армия, въоръжена и обучена по германски образец. Берлинското правителство също така изпратило цяла плеяда висши офицери: Лиман фон Зандерс, фон Сикт, фон дер Голц, фон Фалкенхайн и др. Поставени начело на различни армейски корпуси и на най-важните министерски отдели (разузнаване, транспорт, снабдяване, муниции и т.н.), тези хора командували млади османски офицери, които невинаги гледали с добро око на германското попечителство, но за момента се приспособили към него. Успоредно с тези военни сили, намиращи се непосредствено под строгия надзор на Германия, от август 1914 г. е създадена и опасната Специална организация *(Тешкилят-и Махсуса)*, основана от Енвер паша и за която щяло да се говори много. Предназначена за пропаганда, шпионска дейност и саботаж, тя се явявала като един вид „пета колона", чиято основна дейност по онова време била да пропагандира в мюсюлманския свят призива на Високата порта за свещена война. В по-късните фази на войната нейните около 30 000 агенти били натоварвани и с други задачи: от обикновената подривна дейност вътре в някои политически групи до организира-

не на въоръжени експедиции срещу вътрешни и външни врагове на младотурския режим както на османска територия, така и в по-отдалечени страни като Афганистан, Индия или Етиопия.

Но въпреки немските кадри, касите със злато и муниции, идващи от Берлин, въпреки усилията на пропагандистите от Специалната организация да раздухат омразата към Антантата сред мюсюлманите, за Османската империя войната започнала точно така, както и завършила: зле. Германските стратези поверили на турците като приоритетна задача да спрат царската армия на Кавказкия фронт. Към средата на септември 1914 г. лично Енвер паша с всичките си нашивки на генералисимус на османските сили повел Трета армия, дислоцирана в Ерзурум, срещу руските позиции с надеждата, че с първия удар ще възвърне провинциите Карс, Ардахан и Батуми, преди да завладее отново за Османската империя всички кавказки територии. Но последвало поражението при Саръкамъш: затрупани в снега, вкочанени от студ, покосени от епидемиите войници. Два армейски корпуса били почти напълно унищожени за няколко седмици.

На другите фронтове нещата не вървели по-добре. През ноември англичаните дебаркирали във Фао на Персийския залив и започнали постепенното завладяване на Ирак, като превзели Басра (21 ноември), а след това поели на север с цел петролните находища на Мосул. По същото време английското вмешателство в Египет, чиято независимост била провъзгласена на 18 декември, също причинило трудности на османците. Назначен за управител на Сирия малко след началото на войната, Джемал паша си поставил за задача още с пристигането си в Дамаск да организира експедиционен корпус, за да отблъсне английските сили вън от египетските територии. Офанзивата се провела през януари 1915 г. Около 80 000 войници прекосили Синайската пустиня и победоносно достигнали Суецкия канал. Но много скоро се върнали обратно, без да успеят да преминат канала и без да получат подкрепа от очакваното арабско въстание.

Единственият значителен успех в тази поредица от разгроми била героичната защита на Дарданелите. Но на каква цена! За съюзниците, които в началото на 1915 г. се хвърлили в офанзива срещу Проливите, „е трудно да си представят по-надеждна операция“ (Лорд Балфор). Една победа на този фронт щяла да позволи на Антантата да поеме контрола над османската столица и вероятно да застави Високата порта да подпише примирие. Отварянето на Проливите щяло да даде на Франция и Великобритания възможност да подкрепят руската армия с оръдия и муниции, англичаните щели да засилят позициите си в Египет и по-лесно да завладеят Ирак.

Но действителността се оказала съвсем друга. Близо една година си-

лите на Антантата на последователни вълни гинели в подножието на укрепленията на полуостров Галиполи, без да успеят да разбият отбраната. Начело на турските сили пламенно се сражавал младият полковник Мустафа Кемал. Операцията в крайна сметка била изоставена. Но за османците, както и за съюзниците, „адът при Дарданелите" щял да остане един от най-скъпоструващите епизоди от войната с повече от 200 000 убити и ранени от страна на Антантата и 120 000 жертви за другия лагер.

Докато Турция затъвала във войната, в Истанбул все още се срещали хора, които мислели, че тя ще е кратка и че победата на Централните сили ще позволи на империята да се възроди от пепелта. В това отношение германската пропаганда вършела чудеса. Но правителството, както и военачалниците знаели вече, че страната е включена в процес, чиийто изход никой не можел да предвиди.

Години на смърт и разруха

Всяка война е опустошение. И тази, в която се включила Османската империя, не правела изключение. Тя била изпълнена със страдания, разруха и непоносими жестокости. В продължение на четири години ужасът и смъртта не спохождали само окопите. Те бродели из селата и градовете и покосявали цивилното население.

От всички трагедии на войната най-много вълнения и най-много коментари е предизвикало унищожаването на арменските общности в Източен Анадол. И днес още тези мъчителни събития не са напълно изяснени и две тези продължават яростно и ожесточено да се противопостовят.

Какви са фактите? Към средата на месец май 1915 г. османското правителство дало заповед за „изселването" на всички арменци от Източните провинции, така както постъпили руснаците от другата страна на границата. По принцип ставало дума да се опразни зоната на сраженията, за да се „постави в безопасност" цивилното население и да се предпазят въоръжените сили от евентуална предателска дейност на благосклонно настроените към Русия елементи. Но операцията, която скоро обхванала и арменците от Киликия и Западен Анадол, протекла в ужасни условия: грабежи, пожари, мъчения, клането. Под ударите на Специалната организация и четите на нередовната армия колоните на депортираните, които били отвеждани към лагерите в Сирия и Месопотамия, редеели с всеки изминал ден. Само около 120 000 души оцелели и достигнали лагерите в Хама, Хомс и Дамаск. Преброени са 200 000 в Даир-ез-Зор, 50 000 в Алепо. От друга страна, изглежда, че около 300 000 души успели да достигнат Кавказ благодарение на руската окупация. А останалите? Невъзможно е да се прецени точният брой на жертвите. Те са от 300 000 до 600 000 според някои, повече от 1 000 000 според други. Във все-

ки случай този брой е достатъчен, за да накара американския посланик в Истанбул Хенри Моргънтау да окачествти случилото се като „убийството на една нация".

Какви са тезите в настоящия момент? Основаваща се на внушително количество свидетелства и исторически трудове, арменската позиция, която е и позиция на много други независими умове, не приема никакъв компромис: младотурците, които са били на власт по това време, очевидно са желаели да изтребят цял един народ. Този геноцид е бил планиран и изпълнен съвсем систематично. Кланетата са били извършвани или на място, или по време на транспортирането на изселниците към пустините на Сирия и Месопотамия. Целта на операцията била да се накарат арменците окончателно да замълчат, да се отстрани от Кавказ една етническа общност, която пречела на обединението на всички тюркски народи в рамките на голяма туранска държава. Турската теза също е категорична. Почиваща върху множество документи, които трудно могат да се отхвърлят, тя твърди, че истанбулското правителство никога не е искало да унищожи арменската нация, че то само се е оказало принудено да „премести" арменците в съответствие с обичайната практика по време на война. Тези „премествания" били необходими и поради това, че арменците създали милиция, която служела на неприятеля, и че се възползували от проникването на руснаците в Източен Анадол, за да организират през април 1915 клане на мюсюлманското население в провинцията Ван. Естествено, изселването и съпътствуващите го инциденти са причинили жертви, но броят на мъртвите безспорно не надхвърлил 300 000, една цифра, която общо взето е пропорционална на трите милиона турци, загинали през същия период.

Не е особено трудно в голямия брой писания, посветени и от двете страни на този въпрос, да се открият неточности, спорни твърдения и даже фалшификации. Днес изглежда вече установен фактът, че някои от съществените доказателства на обвинението като *Синята книга*, изготвена за британското правителство от Брайс и Тойнби, или *Споменте на Наим бей*, издадени от Арам Андонян, не могат по никакъв начин да бъдат считани за неоспорими документи. Та нали самият Тойнби признава, че неговата *Синя книга* е била „публикувана и разпространена като военна пропаганда"? Също така автентичността на телеграмите, с които младотурското правителство уж заповядало през пролетта на 1915 г. да се унищожат арменците, днес сериозно се оспорва. Но от друга страна, как може да се отминат безбройните свидетелства, запазени в хранилищата на западните архиви, и които, всяко по свой начин, казват мъчителната истина? Как най-вече да не се приеме обикновената констатация, че в навечерието на Първата световна война вероятно е имало повече от 1 500 000 арменци и че вследствие на кланетата, изселванията и емигра-

цията няколко години по-късно те наброяват само 70 000 души.

Все пак важно е да се подчертае, че не само арменските общности са били унищожени от военната напаст. През пролетта на 1915 г. царската армия се придвижила в района на езерото Ван, повличайки след себе си батальони от арменски доброволци от Кавказ и Турция. Османците успели да отблъснат тези руско-арменски сили едва в началото на юли. Междувременно десетки хиляди мюсюлмани – но, в зависимост от военните действия, и голям брой християни – били избити или се спасили с бягство. Същото се случило няколко месеца по-късно, когато руснаците отнели Ерзурум (февруари 1916) и завладели постепенно голяма част от Източен Анадол, настъпвайки с войските си на юг до Муш, а на север до Трабзон (превзет през април) и Ерзинджан (юли). И този път мюсюлманското население платило тежък данък на междуетническия конфликт. Статистиките от следвоенния период за всяка от провинциите, подложени на руска окупация или на отмъщението на арменската милиция, показват значителен демографски дефицит от неколкостотин хиляди души. До голяма степен той се дължи на постоянните кланета от страна на неприятеля.

1915, 1916, 1917 са години на смърт и разруха. Докато тези ужасни събития стават на североизточната граница, трагедията обхваща и другите фронтове. Смъртта шества в Дарданелите и Месопотамия, където англичаните въпреки тежкия неуспех при Кут ел-Амара през април 1916 г. продължават неумолимо придвижването си на север. Смъртта е и в Синай и край Суецкия канал, където баварският полковник Фридрих Крес фон Кресенщайн упорито атакува английските сили в Египет. И най-сетне, смъртта се е настанила на Арабския полуостров, в Сирия и Палестина. В тези области османците се сблъскват не само с Антантата, но и с Хюсеин, шерифа на Мека, който през юни 1916 г. призовал арабите да въстанат срещу властта на султана.

Арабското въстание, което се приело в Истанбул като удар с кама в гърба, много скоро се превърнало в един от основните проблеми на Високата порта.А шерифът Хюсеин не действувал сам. Той разполагал с поддръжката на англичаните, с които през януари 1916 г. сключил договор за военна помощ. Според този документ, преговарян с висшия комисар на Великобритания в Египет – сър Хенри Макмахон, правителството в Лондон се задължило да признае независимостта на голяма част от арабските страни от северните граници на Сирия до Персийския залив на изток, Средиземно море на запад (с изключение на една широка ивица по сирийското крайбрежие) и Арабския полуостров на юг. То също обещало да „предостави на арабите необходимите съвети и помощ предвид установяването в тези области на най-подходящите форми на управление“. В замяна на това шерифът на Мека приел да се бие, „за да осво-

боди арабските народи от турското иго“ срещу значителна помощ в оръжие и пари. Постигнато е споразумение, уточнява също така едно послание на Макмахон, арабите да се обръщат единствено към британски съветници“ и да не търсят никаква друга европейска помощ.

Не за първи път султанът се сблъсквал с един от своите арабски васали. Но с Великобритания зад себе си, Хюсеин представлявал опасен противник. Положението било още по-критично и поради това, че англичаните се споразумели и с емира на Неджед, Абд ал-Азиз ибн Сауд. В замяна на една месечна помощ от 5000 лири стерлинги и признаването на „саудитската независимост“ той обещал на британското правителство приятелството и неутралитета си. При отсъствието на активно сътрудничество, този пакт позволявал на шерифа на Мека да премине към действие, без да се страхува от един зле разположен към него съсед.

За османците още от самото начало нещата тръгнали зле. Водени от емира Фейсал, един от синовете на Хюсеин, бедуините се нахвърлили върху железопътната линия в Хеджаз и в скоро време разбили турските гарнизони в Мека и Джеда (12 и 16 юни 1916). Операцията била майсторски проведена с помощта на няколко английски офицери, сред които се откроява двусмислената личност Томас Едуард Лоуренс, който впоследствие се хвалел, че е бил един от главните вдъхновители на арабския бунт.

Благодарение на тази британска помощ на Фейсал му били необходими само няколко седмици, за да поеме контрола над по-голямата част от Хеджаз и да прекъсне всякакъв контакт на османската армия в Йемен с останалата част от империята. Още една крачка била направена, когато в края на октомври Хюсеин се провъзгласил за „крал на арабите“. Естествено, става дума за символичен жест, защото новият владетел за момента управлявал само бедуинските племена в Хеджаз. Но било очевидно, че пясъчната буря няма да отмине така бързо.

В съответствие с духа на договора, сключен с Макмахон, бунтът, воден от шерифа Хюсеин, придобил панарабски характер и засегнал най-вече Сирия. Още през пролетта на 1917 г. войските на Фейсал потеглили на север, като завзели Акаба (6 юли) и преследвали османците с непрекъснати нападения и саботажи по жп линията, свързваща сирийските градове с Медина. По същото време английските подразделения в Египет също поели напред, придвижвайки се бавно през Синай към Свещените градове. Изправена срещу тази двойна офанзива, базираща се на добро познаване на терена и овладяване на комуникационните средства, Турция била принудена да разгърне най-елитните си сили: Четвърта армия на Джемал паша и най-вече едно ново формирование, армията Йълдъръм (мълния), поставена под командуването на генерал фон Фалкенхайн, в която служели шестдесетина немски офицери. Напразно. След като превзели Газа, Акка и Яфа, английските бригади, водени от генерал

Алънби, прекарали коледните празници в Ерусалим, който завладели на 9 декември. През същата зима хората на Фейсал лагерували по брегове-те на Мъртво море и р. Йордан, разрушавайки турската флота в Керак. Дамаск вече не бил далеч. Въпреки всичко предстояли още десет месе-ца военни операции. Османците се съпротивлявали за всяка педя земя.

Ако се сражавали с такова ожесточение, то било защото залогът бил много голям. Те не само трябвало да провалят мечтата на Хюсеин за го-лямо арабско кралство, а най-вече да попречат на Антантата да доведе докрай проектите си за разпокъсване на империята. Всъщност в Истан-бул знаели – руските революционери издали тайната, тъй като открили купища документи в царските архиви, – че съюзническите сили вече са си поделили азиатските владения на султана. Преговорите, водени през май 1916 г. от сър Марк Сайкс от английска страна и Жорж Пико от френска, с по-късното одобрение на Санкт Петербург в голяма степен задоволили апетитите на трите заинтересувани страни: за руснаците – провинциите Ерзурум, Трапезунд, Ван и Битлис, както и областите Муш и Сиирт до долината на р. Тигър; за Франция – сирийското крайбрежие и Киликия, както и една зона на влияние, включваща останалата част от Сирия и Северен Ирак; за Великобритания – пристанищата Хайфа и Ак-ка, цяла южна Месопотамия от Багдад до Персийския залив и една ши-рока зона на влияние от Палестина до Иран. Договорът, сключен четири месеца по-късно в Сен Жан дьо Мориен (19 април 1917), предвиждал да се предостави част от плячката и на Италия: една окупационна зона, пре-минаваща през Западен Анадол и включваща някои от най-богатите ра-йони на империята като Смирна, Кония, Анталия и Мерсин. И най-сет-не, предприемайки всички тези разделения, съюзниците не пропуснали да дадат обещания наляво и надясно: на арабите – независимост и ефи-касно европейско попечителство; на евреите – „национално огнище“ в Палестина (декларация на Балфур от 2 ноември 1917), на гърците – осъ-ществяване на тяхната *мегали идея* (велика идея), т.е. създаване на Ве-лика Гърция, включваща Тракия и егейските провинции на Мала Азия. Изправена пред такива перспективи, нима империята можела да не се тревожи и да не се сражава със силата на отчаянието? През тези послед-ни месеци на войната тя се биела не само срещу Антантата, но и срещу собствената си смърт.

В тази агония внезапно се появило просветление. Революцията, из-бухнала през март 1917 г. в Петроград, извадила Русия от военните действия. На североизточния фронт руските войски се разпръснали. Най-после Турция можела да си отдъхне от тази страна. Тя щяла да си отдъхне още повече, когато след няколко месеца с Брест-Литовския ми-рен договор (3 март 1918) болшевиките обещали да напуснат окупира-ните територии, да върнат на империята провинциите Карс, Ардахан и

Батум, завладени от царя през 1877 г., и да обезоръжат четите от арменски доброволци.

Мобилизация на тила

Войната не е само въпрос на оръжия и пушечно месо. Като всички воюващи страни, Турция трябвало да мобилизира моралните си сили, да се бори на икономическия фронт, да създаде обществен организъм, способен да се нагоди към обстоятелствата. Настъпил часът за извънредни мерки, за дръзки нововъведения. Положението било много подходящо за промени и поради това, че започвайки военни действия срещу страните от Антантата, правителството в Истанбул в същото време обърнало гръб на процеса на поробване от страна на Запада, в който империята била въвлечена от началото на XIX в.

За да се спечели една война, е необходимо (но не и достатъчно) да се вярва в победата. Още от самото начало на конфликта пропагандистите на младотурския режим разтръбили вярата си в непобедимостта на Турция. Един от първите, който дал тон за това, бил прочутият публицист и социалдемократ Александър Израел Хелфанд, известен повече под псевдонима Парвус, който дошъл от Германия и с одобрението на Вилхелмщрасе започнал да работи за османската кауза. В своите брошури, публикувани на турски, той съумял много силно да изрази убеждението, че за османците, войната е единственото средство да се избавят от нетърпимото иго на европейския империализъм и че Турция, с помощта на Германия, непременно ще победи, като си възвърне отнетите ѝ земи и богатства, както и цялото си минало величие. Много бързо по-голямата част от журналистите, писателите и поетите също поставили перото си в служба на военната пропаганда. Сред тях можем да посочим някои от най-добрите писатели на епохата: Зия Гьокалп, Мехмед Емин, Йомер Сейфеддин, Халиде Едиб и др. За да засили в по-голяма степен интереса на хората на перото към ролята им на певци на военните усилия, правителството даже организирало специални обиколки по бойните полета. Резултатът е цяла лавина от героични разкази и милитаристични стихотворения. Може би творчеството на Зия Гьокалп най-добре изразява духа на времето. В своите предвоенни произведения Гьокалп вече е доказал,че има усет за лозунга, за формулата, която ще се вреже дълбоко в паметта и ще насочва умовете. Неговите стихотворения възвеличават уважението към военната йерархия („Аз съм редник, той е моят командир; подчинявам се безусловно на всяка негова заповед, затварям очи и върша дълга си“), провъзгласяват превъзходството на турчина над всички негови противници, описват колко са гениални ръководителите на държавата (и особено Талят и Енвер) и възпяват любовта към нацията,

религията, родния край. Същите теми се откриват и в прозаичните му текстове: турчинът ще спечели войната, защото той принадлежи на висша раса, защото е духовно богат, защото на негова страна са правото и справедливостта, защото неговото морално чувство намира опора в мюсюлманската религия, защото обича родината, езика и културата си...

Обикновена пропагандна литература, характерна за всички ангажирани в конфликта страни. И все пак произведенията на Гьокалп, както и на всички останали писатели, които са приели да участвуват в борбата за оцеляването на Турция, ще допринесат много за оформянето на един войнствуващ национализъм, може би не особено изтънчен, но чиято сила и динамизъм били напълно приспособени към изискванията на времето.

И преди всичко един национализъм, който ще се окаже в известна степен творчески. Още от първите дни на младотурската революция Гьокалп и другите идеолози на режима се опитали да поставят основите на социално и културно обновление, почиващо върху един вид връщане към ценностите на прадедите: светско образование, известна доза еманципация на жените, възприемане на научен тип мислене, интерес към техническите новости на модерния свят, висок професионален, семеен и граждански морал, религия, освободена от предразсъдъци и отворена за прогресивните идеи. С влизането на Турция във войната широко се разкрива път към всякакви възможности. Насърчено от проектите на една вдъхновена интелигенция, младотурското правителство увеличило новаторските инициативи, като се възползувало от отсъствието на всякаква парламентарна опозиция и от атмосферата на консенсус, предизвикана от военното положение, за да даде по-радикален вид – поне на книга – на започнатите реформи.

Сред най-сензационните мерки, взети по това време, трябва да посочим тези, които целят известна еманципация на жените. Отдавна образът на забулената и затворена в харема жена, която пасивно търпи волята на главата на семейството, представлявал, поне за по-заможите слоеве на обществото, живописен анахронизъм. В големите градове на Османската империя моделът на европейката печелел подражателки още през последната третина на XIX в. и даже към 1900 г. изпод перото на някои интелектуалци се появили определено феминистични искания. След младотурската революция някои конкретни действия и по-специално развитието на началното и средното образование, предназначено за девойки, отварянето на първата девическа гимназия през 1911 г., увеличаването на професионалните училища говорят за вниманието на комитета „Единение и прогрес“ към положението на жените. И все пак през 1914 г. предстояла още много работа.

Най-забележителната новост засегнала най-деликатния въпрос – развода. В това отношение религиозният закон предоставял почти всички

права на мъжете и практически признавал на жените само задължението да се подчинят. През 1916 г., удовлетворявайки едно от основните искания на прозападния елит и особено на такива видни личности като Зия Гьокалп или писателката Халиде Едиб, правителството издало закон, който позволявал на съпругата да поиска развод, ако мъжът ѝ е извършил прелюбодейство, нарушил е брачния договор или е взел друга жена без съгласието на съпругата си. Приетият на следващата година нов семеен кодекс бил написан в същия дух. Като предоставял широко място на предписанията на исляма, юдаизма и християнството, този текст представял брака, развода и другите семейни отношения като въпроси, които са изключително от компетенцията на светските власти, и сложил край на юрисдикцията на религиозните съдилища в тази област. Успоредно с приемането на тези законни разпоредби, Високата порта направила всичко възможно, за да даде по-широк достъп на жените до образованието. През военните години се увеличил броят на девическите училища. Още по-изненадващо е и значителното нарастване на броя на жените, които имали смелостта да продължат обучението си във висши училища.

Но очевидно не е достатъчно да се отворят училища и да се издадат закони, за да се премахне едно многовековно подчинение. И не в женските вестници, въпреки че след революцията техният войнствен дух се засилил, жените можели реално да упражняват равенството на половете. Всъщност в тези години, характеризиращи се със заминаването на всички здрави мъже на фронта, еманципацията минавала най-вече през труда. Войната окончателно изличила образа на затворената в харема жена. Задължени да се справят с внезапното намаляване на мъжете, жените били навсякъде: по полетата, в занаятчийските работилници, в заводите, в болниците, където работели като медицински сестри, в пощенските станции, в обществената администрация, по улиците, където чистели или поправяли уличните платна, на пазарите, където продавали това, което са произвели в градините или в работилниците.

Това женско общество, което съумяло сравнително бързо да смени една почти изключително мъжка среда, трябвало да измине още много път, за да стигне до истинско освобождаване. Но жените извоювали занапред, без да го желаят (голям брой от задачите, които им се поверявали, всъщност произтичали от един закон от 1915 г., въвеждащ задължителна служба), правото да работят заедно с мъжете (тези, които не били на фронта), а също така и правото да излизат на улицата с открито лице и да вършат работата си, без да се страхуват от непрекъснато преследващите ги изпитателни погледи. От началото на войната различни благотворителни организации си поставили като изключителна задача да призовават жените на работа. Тяхната аргументация е проста, но изненадваща: като участвуват с труда си в усилията на нацията, жените не са-

мо извършват патриотично дело, но по този начин печелят и икономическа независимост, което позволява и най-важното – извоюване на известна свобода на действията и мисълта.

Докато под натиска на събитията еманципацията на жените постепенно се разраства, друга голяма кауза – отделянето на религията от държавата – също отбелязва напредък.

Още през 1913 г. правителството издало нови разпореждания, ограничаващи значително намесата на религиозните съдилища и поставящи кадиите и другите тълкуватели на закона под контрола на светските власти. Това било началото на една твърда политика на секуларизация, която за няколко години щяла чувствително да промени османските институции. Така например един декрет от 1915 г. нарежда да се обедини наново целият съдебен апарат, включително и религиозните съдилища, единствено под ръководството на Министерството на правосъдието. Все в тази насока правителството се постарало да даде на улемите чиновнически статут, като ги прикрепило към централната администрация и като им отпускало заплати както на всички останали държавни чиновници. Религиозните училища били принудени да приемат попечителството на Министерството на просветата, докато вакъфите трябвало да се примирят с все по-строгия надзор от страна на Министерството на финансите. Една от най-важните мерки засегнала Съвета на шейховете *(Меджлис-и Мешаих)*, създаден по времето на Танзимата. През 1916 г. този орган бил преструктуриран и Високата порта го натоварила да прегрупира под върховенството на шейх юл-исляма всички дервишки обители и всички братства в страна. И най-сетне през същата година реформата засегнала и самия връх на религиозната пирамида. Лишен от по-голямата част от министерските си правомощия, шейх юл-ислямът загубил мястото си в кабинета и ръководел само обикновен отдел, по принцип занимаващ се изключително с управлението на религиозните дела.

Секуларизацията в много голяма степен била придружена с централизация и контрол от страна на държавата. Вдъхновена от Зия Гьокалп и някои други идеолози на комитета „Единение и прогрес“, тази политика имала за цел не толкова да ограничи възможностите на исляма да се намесва в дейността на цивилното общество, колкото да превърне религиозните институции в своеобразни трансмисии на волята на правителството. При тогавашната конюнктура, в това попечителство над религията няма нищо учудващо. Младотурското правителство имало нужда от управление на религиозните сили не само защото ислямът представлявал главното оръжие на пропагандата срещу Антантата и най-ефикасната спойка в борбата за национална солидарност, но и защото предоставяло на една обновена и осъвременена религия първостепенна роля в мобилизацията на умовете за възраждането на империята.

Това овладяване на религиозните сили е съпътствувано в една съвсем друга област от усилията на комитета „Единение и прогрес“ да създаде „национална икономика“ *(милли иктисат)*, способна да се справи с тежките проблеми на производството, снабдяването и разпределянето, пред които Турция е изправена в годините на войната. Ислямът, свързан с идеологическите концепции на националистите, трябвало да служи на страната като морален щит. Новите икономически постановки имали за цел да ѝ осигурят солидна материална основа.

Начело на радетелите за „национална икономика“ отново се намира Зия Гьокалп, чиито тези, взети в по-голямата си част от Фридрих Лист и немската политико-икономическа школа, били подети от много публицисти и особено от един от най-пламенните пропагандисти на турския национализъм – Моис Коен, османски евреин, по-известен под псевдонима Текин Алп. Тяхната аргументация е проста: за да се развива достойно и независимо, Турция трябва да разчита само на собствените си сили. Тя трябва да се избави от игото на европейския капитализъм, да сложи край на почти пълния монопол на малцинствата в областта на търговията и зараждащата се османска икономика, да създаде национална делова буржоазия, способна да поеме в собствените си ръце съдбата на страната във всички сектори на икономиката. Отбелязва се също така, че конюнктурата е изключително благоприятна за осъществяването на такава политика. Премахването на Капитулациите и прекъсването на търговския обмен със силите на Антантата като непосредствено следствие от влизането във войната, давайки възможност на националното производство да се развива вън от всяка конкуренция, може само да облагодетелствува възхода на местните предприемачи. Огромните нужди, породени от участието във военния конфликт, по-специално по отношение на военното оборудване и въоръжението, но и в други области (транспорт, снабдяване, добивна промишленост и т.н.), също могат да стимулират формирането на един национален капитализъм.

Но как да се създаде турска буржоазия в икономически контекст, който до този момент се е характеризирал с превъзходството на малцинствените елементи? Отговорът на идеолозите на комитета „Единение и прогрес“ е прост. Нека държавата вземе нещата в свои ръце, нека с незабавни мерки насърчи създаването на национални предприятия, нека помага на мюсюлманските делови среди да забогатеят и да влагат капиталите си в доходни дейности.

Всъщност именно това се опитва да осъществи правителството. Между 1914 и 1918 г. ускорено се вземат мерки за създаване на национална икономика. Изработват се нови митнически тарифи, за да се предпази вътрешното производство и вътрешният пазар от конкуренцията на вносните стоки. Реорганизира се Земеделската банка. Създава се нов фи-

нансов орган – Национална кредитна банка *(Итибар-ъ Милли банкасъ)*, чиято задача е да отпуска необходимите капитали на новите търговски и промишлени предприятия. Съществено се променя законът от 1909 г. за „насърчаване на индустрията", който дава различни привилегии – поспециално отдаване на безплатни терени от обществените земи – на дружествата, чиято дейност не противоречи на националните интереси. Организира се мрежа от кооперации за производство, консумация и кредит. Из цялата страна се формират комитети по снабдяването, чиято цел е да регламентират и контролират транспорта и разпределението на продуктите от първа необходимост (брашно, захар, петрол и т.н.). Издава се закон, който забранява използуването на друг език освен турския в кореспонденцията на дружествата. Увеличават се техническите учебни заведения.

Какъв е резултатът? Между 1914 и 1918 г. били създадени повече от стотина национални дружества в най-разнообразни сектори като банковото дело, транспорта, разпределението на селскостопански продукти, мините, строителството, горското стопанство, хартиената промишленост или търговията на дребно. Отбелязан бил безпрецедентен възход на занаятчийския сектор, временно освободен от конкуренцията на вносните стоки. В анадолските села се създала прослойка от поземлени собственици и едри търговци, забогатели от търговията със зърнени храни и други основни стоки. Били натрупани колосални богатства от спекула, отклоняване на обществени средства и черна борса. Както във всички воюващи страни, в Турция също имало хора, които се възползували от войната и които в по-голямата си част били сред протежетата на комитета „Единение и прогрес". А той раздавал с лека ръка договори с армията и обществените служби и бил по задължение посредник във всички сделки, свързани със снабдяването. Но ако някои успели да спечелят от войната, други, и то най-вече широките маси, опознали само трудностите и страданията, които тя носи: глад, купони, увеличени данъци, рязко покачване на цените на дребно с инфлация, надхвърляща 300% годишно. В един голям град като Истанбул съвместно съществували два вида стил на живот, характеризиращи се с жесток контраст. От една страна – богатство, безсрамно демонстрирано от новобогаташи, които тънат в хазарт, алкохол и разврат. От друга – очебийна мизерия, чиновници, чиято покупателна способност е сведена до нула от черната борса и инфлацията, тълпи обикновени хора, принудени да просят и да живеят в нищета.

Фактът, че шепа хора съумели да се възползуват от обстоятелствата, естествено, не означава, че Турция за няколко години успяла да създаде истинска „национална икономика". Войната дала възможност да се създаде ерзац икономика, изградена от подръчни средства и способна да посрещне само най-неизбежните нужди. И все пак този опит не може да се счита за неуспех. Стараейки се да сътворяват нови финансови, търго-

вски и промишлени структури с взети оттук-оттам средства, турците все пак спечелили на един фронт – те опитали вкуса на независимостта.

КРАЯТ НА ЕДИН СВЯТ (1918–1923)

За Османската империя последното действие на войната започва добре. На юг, в Месопотамия и Сирия, въпреки че неприятелските сили постепенно напредват, турските армии се съпротивляват и могат даже да се надяват ако не на поврат в положението, поне на стабилизация на фронтовете. На север разпръскването на руските войски вследствие на политическите сътресения от 1917 г. разкрива съвсем нови перспективи: възвръщане на загубените след 1876 г. територии и евентуално повторно завладяване на всички „турски земи", които в продължение на векове царската империя успяла да си присвои. „Напред – пеят войниците на Енвер паша, – Туран ни чака. От Кайро до Батуми, от Индия до Афганистан, всички ни очакват." Хоризонтът на Турция не свършва с хребетите на Кавказ. Отсега нататък нейните погледи са отправени в огромните пространства отвъд Каспийско море.

Подписан след дълги преговори, Брест-Литовският мирен договор сложил край на руско-османските спорове, като удовлетворил едно от най-съществените искания на турците: връщането на границите отпреди 1876 г. Но договорите се изготвят, за да бъдат нарушавани. След като пътят през Кавказ бил вече свободен, защо османските сили да не стигнат до Баку или още по-далеч? Защо Турция да не приеме в своето лоно мюсюлманското население на бившата Руска империя, разкъсвана от революционни конфликти? Правителството в Истанбул се изкушава да изпрати войските си към нови завоевания и поради факта, че германците, в желанието си да сложат ръка на петролните полета в Баку и другите подземни богатства на Задкавказието, намекнали на Енвер паша, че няма да погледнат с лошо око на един османски пробив в тази област.

За да осъществи тези проекти, Турция обаче трябвало най-напред да сломи съпротивата на Грузия и Армения, обединени отскоро (декември 1917 г.) с Азербайджан в Задкавказка република. Най-напред трябвало с военни операции да се получи от съвсем младата република признаване на Брест-Литовския мирен договор. След това, чувствувайки се силна поради успехите на своята армия, Високата порта предявила нови искания: значително съкращаване на задкавказките войски, свободно преминаване през територията на републиката на османските търговци и най-вече изоставянето на Александропол, Ешмиадзин и някои други области в Грузия. Неуспехите на преговорите в Батуми през май 1918 г. дали на османците претекста, от който се нуждаели, за да засилят военния натиск и да нападнат руска Армения, която била последната пречка за дос-

тъпа до мюсюлмански Азербайджан. Към края на пролетта, едва три месеца след Брест-Литовск, турските войски вече се насочвали към Каспийско море. Но този път Енвер паша трябвало да се съобразява с вето-то на Германия, която виждала в османското завладяване на Кавказ опасност за собствените си икономически и политически цели в този регион. Кайзерът най-напред поискал временно прекъсване на военните действия, като го аргументирал със спешната нужда да се положат максимални усилия, за да се спре британското настъпление в Ирак и Палестина. По същото време се разбрало, че Германия е решила да вземе под свое покровителство новата грузинска държава, сформирана след неизбежното разпадане на Задкавказката република (26 май 1918 г.). Малко след това пред Османската империя се затворили и вратите на Азербайджан вследствие на германо-съветски договор, който предвиждал гаранция от страна на Германия срещу евентуална турска интервенция в замяна на петролни доставки (27 август).

Но турците нямало дълго време да чакат. През месец август в Баку пристигнали британски сили, предвождани от генерал Дънстървил, и немските ръководители били принудени да дадат желаната зелена улица на своя съюзник. Още в началото на септември една „армия на исляма", командувана от Нури паша, брат на Енвер, завзела Дербент – ключова позиция за връзката на Азербайджан със севера. След нея и други османски подразделения се насочили към Дагестан и вече се готвели за още по-далечни завоевания.

На 16 септември Високата порта получила от фронта възторжена телеграма: Баку е превзет, Дънстървил се е оттеглил с войските си, създава се Азербайджанска република под османска закрила! В Истанбул ликували. Само за няколко дни великият везир Талят паша заедно с германците разработил проект за разделянето на руска Азия: подялба на икономическите ресурси на Кавказ посредством някои отстъпки на Съветите, укрепване на Кримската татарска република, създаване на независими държави в Северен Кавказ и Туркестан, очертаване на зони на влияние.

Грандиозни мечти. Затова и връщането към действителността било още по-тежко. Нима можело в началото на есента на 1918 г. да не се види очевидното: Централните сили и техните съюзници губели войната. На Западния фронт френските и американските дивизии, подкрепяни от британски и белгийски войски, пробили немската отбрана. В Палестина войските на генерал Алънби внезапно и почти изцяло унищожили армейската групировка *Йълдъръм* и с помощта на арабските националисти завзели Дамаск (1 октомври), Алепо и Хомс, а французите дебаркирали в Бейрут (6 октомври). В Ирак английските бригади потеглили към Мосул. На Балканите солунската армия, командувана от генерал Франше д'Еспре, отблъснала съпротивата на българските сили и принудила прави-

телството в София бързо да отправи искане за примирие (26 септември).

Именно това събитие накарало Високата порта да осъзнае сериозността на положението. Докато военните операции протичали в периферните провинции на империята, надеждата за успешен ход върху шахматната дъска на войната била достатъчна, за да подхранва оптимизма на османските ръководители. Но с поражението на България опасността изведнъж се оказала застрашително близка. Неприятелят можел всеки момент да проникне свободно в Източна Тракия и да стигне до вратите на Истанбул. Вече не била заплашена някаква отдалечена земя, а самото сърце на империята.

Нещата странно се преобърнали. Три дни преди капитулацията на българите Талят паша, който бил на посещение в Берлин, се занимавал заедно с немските си събеседници с решаването на съдбата на мюсюлманските владения на бившата Руска империя. В началото на октомври османското правителство мислело само как да последва примера на България и да постигне прекратяване на военните действия.

За да улесни преговорите, кабинетът на Талят паша още на 8 октомври дал оставката си на Мехмед VI Вахидеддин, злочестия наследник на Мехмед V Решад, който умрял няколко месеца преди това. Нужно било известно време, за да се намери нов велик везир, тъй като никоя от поизвестните личности не искала да се нагърби с отговорността за едно примирие, което очевидно щяло да бъде катастрофално за Турция. И все пак на 14 октомври един бивш командуващ османските армии на изток, Ахмед Изет паша, в крайна сметка приел поста и с надеждата, че с бързи преговори ще направи съюзниците по-снизходителни към неговата страна, побързал да натовари английския генерал Тоунсхенд – пленен от турците в Кут ел-Амара през 1916 г. и държан след това в затвора – да отнесе на адмирал Калторп, командир на британската ескадра в Егейско море, предложенията на османското правителство. Но англичаните съвсем не бързали да сложат край на военните действия. Преди да стигнат до преговори, те искали да засилят позициите си в Ирак и Сирия и особено се интересували от петролните кладенци в Мосул в Северна Месопотамия, които вече не били далече. Едва на 27 октомври, или три седмици след началото на първите постъпки на османците, преговорите за примирие започнали. Те се провели на борда на британския крайцер *Сюпърб*, който бил на рейд в Мудрос.

Преговорите продължили четири дни. Османската делегация, водена от министъра на флота Хюсеин Рауф бей, не успяла да смекчи неотстъпчивостта на съюзниците. Опиянени от победата, те не можели да се откажат от всичките си така старателно изпипани проекти за завладяване на териториите на султана. Подписана на 30 октомври 1918 г., конвенцията от Мудрос съдържала много тежки клаузи. Тя налагала незабавна

демобилизация на турската армия, интерниране на всички военни кораби, предаване на османските гарнизони в Сирия, Триполитания, Месопотамия, изтегляне от Задкавказието (с изключение на югозападната част, която до ново споразумение оставала под турско военно управление). Първият член нареждал, че движението в Босфора и Дарданелите е свободно, и признава на съюзниците правото да държат войски в зоната на Проливите. Силите на Антантата можели също така да окупират при нужда провинциите с арменско население в Източен Анадол. Конвенцията им разрешавала освен това да поемат контрола над тунелите на Таурус, да овладеят пристанищните съоръжения, да ползуват свободно жп транспорта и османските търговски кораби. Турското правителство трябвало да снабдява съюзническите гарнизони с въглища, хранителни продукти и изобщо с всичко, което се поиска от тях. С член Седми силите на Антантата си запазвали правото да завземат някои стратегически точки по техен избор. Тази клауза била особено обезпокоителна. Изпълнена с неясноти, тя давала възможност за всякакви злоупотреби. Само тя била достатъчна, за да превърне примирието в безусловна капитулация.

Корабокрушението

Османската империя не само загубила войната. Принудена да се подчини на съюзническата окупация, тя фактически престанала да съществува, въпреки че на книга фикцията за независима държава била поддържана. Катастрофата била такава, че главните виновници за участието на Турция в световния конфликт – Талят, Джемал, Енвер и някои други – решили да потърсат убежище в чужбина, за да се спасят от обществено възмездие. През нощта на 1 срещу 2 ноември те избягали с немски кораб по посока на Одеса. Оттам отишли в Берлин с надеждата да продължат борбата за спасяването на Турция.

С бягството на главните ръководители на комитета „Единение и прогрес“ ударил последният час на тази политическа формация. Потресено от размерите на катастрофата, обществото много скоро поискало наказание за младотурците. Обвинили ги за всички трагедии на войната: стотиците хиляди убити на бойното поле войници, унищоженията, на които било подложено цивилното население и особено арменският народ, смъртоносните епидемии, злоупотребите, извършени от отговорниците по снабдяването, глада, черната борса, мизерията... В такава атмосфера комитетът имал само един изход – да остане в сянка и да се опита да бъде забравен. Събрани на извънреден конгрес, тези, които не последвали примера на триумвирата, решили в първите дни на ноември да разпуснат организацията си, като по този начин оставили свободно поле за действие на стария си съперник Либералното съглашение, чиито лидери

започнали да заемат вакантните постове.

В момента, когато младотурците давали вид, че напускат политическата сцена – всъщност те били твърдо решени да продължат задкулисно своята дейност, – окупацията на Турция, предвидена от примирието в Мудрос, вече се извършвала. Още на 1 ноември генерал Маршал, командуващ британските сили в Месопотамия, поискал от турците да оттеглят своите войски, натоварени с отбраната на Мосул. По същото време, когато войските на генерал Алънби завзели Александрета (Искендерун), а дошлите от Гърция френски полкове започнали да се установяват в Източна Тракия, флотът на адмирал Калторп прекосил Дарданелите. Съюзниците били решени да действуват бързо. За по-малко от четиринадесет дни след официалното прекратяване на военните действия военните кораби на Антантата били пред Истанбул и дебаркиралите войски поели контрола над града (13 ноември). А това било само началото.

През останалите седмици примката се затегнала още повече, предвещавайки безмилостно умъртвяване. През декември 1918 г. французите, съгласно тайните договори на съюзниците, сключени през войната, завзели Киликия. В началото на 1919 г. гърците присъединили някои стратегически точки в Източна Тракия. По същото време полковете на Антантата започнали да прочистват крайбрежието на Черно море и Централен Анадол. През март италианците взели провинция Анталия и областите, които им били обещани със споразумението от Сен Жан дьо Мориен.

Междувременно на 8 февруари 1919 г. генерал Франше д'Еспре триумфално влязъл с войските си в Истанбул. Приветствуван от християните, той преминал през града, яхнал бял кон, както постъпил преди около петстотин години Мехмед II Завоевателя, след като сложил край на Източната римска империя. Връщане към Византия? Дали това победоносно шествие можело да заличи пет века история? Окрилени от дадените им обещания, различните малцинствени групи в империята се готвели за голямата подялба, която Великите сили замисляли в продължение на повече от половин век. Мислено границите вече били очертани: Велика Гърция, обхващаща Източна Тракия, Истанбул и Западен Анадол, Понтийска република, съставена от широка крайбрежна ивица, населена с християни от бреговете на Черно море, Арменска държава, която някои виждали от Трапезунд до Средиземно море, автономен Кюрдистан в центъра на Мала Азия между планините Таурус и Загрос; християнска Асирия, включваща провинциите Мосул, Харпут, Диарбекир и Урфа, еврейско национално огнище в Палестина, арабски провинции, поставени под ревнивото покровителство на съюзниците.

А Турция? В Париж, където от началото на 1919 г. се провеждала мирната конференция, представителите на Великите сили напразно кроели и

прекроявали картата на Ориента в съответствие с исканията, представени от различни делегации, говорещи от името на подчинените на султана народи. Резултатът обаче бил един и същ. Турция трябвало да се задоволи с анадолските провинции, които нямало да бъдат предоставени на арменците и гърците, и да приеме зоните на влияние, към които имали претенции англичани, французи и италианци.

Естествено, че турците не гледали с добро око на тези проекти. Но какво да се прави? Мехмед VI Вахидеддин и неговото правителство – от март 1919 г. то било ръководено от Дамат Ферид паша, един от главните лидери на Либералното съглашение – избрали примирението. Голяма част от обществото също се примирила. Изтощени от непрекъснатите войни, които империята трябвало да води от началото на века, турците желаели само едно: мир. Някои били готови да заплатят за него много скъпо. Някои залагали на английското покровителство. Други се борели в полза на американците. Имало и такива, които предлагали да се призоват на помощ Франция или Италия. Пораженчеството и умората несъмнено били в разгара си.

Но въпреки всичко постепенно се организирала съпротива. В Истанбул и главните градове на страната се умножавали патриотичните сдружения. Те се борели с памфлети, позиви, телеграми. В окупираните или застрашени от окупация зони се борели и с оръжие. В Киликия, Западен Анадол и по черноморското крайбрежие отрядите от нередовна войска се множели и ставали все по-дръзки. През май 1919 г. Върховният съвет на Антантата, съставен от Лойд Джордж, Клемансо и президентът Уилсон, разрешил на Гърция да окупира Смирна и областта край нея. Дебаркирането на гърците (15 май) било прието от обществото като плесница за Турция, предизвикало силно вълнение в цялата страна и насърчило още повече борбата на различните групи за защита на родината.

Но как да се даде на тези откъслечни инициативи устремът и размерите на истинско национално съпротивително движение? За да се намери отговорът на този въпрос, трябвало един необикновен човек да срещне своята съдба.

От една революция към друга

„На 19 май 1919 дебаркирах в Самсун. Ето как изглеждаше положението на тази дата:

Групата от сили, в която участвуваше Османската империя, бе победена в една всеобща война. Объркването бе обхванало цялата османска армия. Примирието бе подписано в тежки условия. Нацията излезе от тази продължителна война измъчена и обедняла. Тези, които въвлякоха народа в нея, грижейки се само за собственото си спасение, избягаха

(...). Армията остана без оръжие и муниции (...). Флотите и войските на съюзниците са в Истанбул. Провинция Адана е окупирана от французите. Урфа, Мараше, Аънтаб – от англичаните. В Анталия и Кония се намират италиански войски. Чуждите офицери и чиновници, както и техните агенти, са разгърнали навсякъде своята дейност. И най-сетне на 15 май 1919 г., т.е. четири дни преди датата, която взехме като отправна точка на настоящото изложение, гръцката армия дебаркира в Смирна със съгласието на силите на Антантата. Нещо повече, из цялата страна християнските елементи легално или нелегално работят за своя собствен интерес, като по-този начин ускоряват сгромолясването на държавата."

С тези думи започва голямото *Слово*, произнесено от Мустафа Кемал през 1927 г. пред Първия конгрес на републиканската партия на народа. Безкрайна реч, четена в продължение на шест дни и замислена от основателя на републиката като един вид отчет, излагащ историята на четирите съдбоносни години 1919–1922, през които анадолската революция поставила основите на съвременна Турция.

Когато пристига в Самсун на двадесет и три годишна възраст, Мустафа Кемал вече има зад гърба си блестяща офицерска кариера. Излязъл от Военното училище в Истанбул с чин генералщабен офицер (1904), той само за няколко години се изкачва по всички стъпала до чина бригаден генерал (1916). Междувременно участвува в различните конфликти, в които Османската империя се оказва намесена. По време на Италотурската война (1911) се сражава в Триполитания. През 1912 г. в разгара на Балканската война поема командуването на една пехотна дивизия на полуостров Галиполи. В началото на Първата световна война показва забележителните си качества на пълководец при отбраната на Дарданелите. Впоследствие е изпратен на Кавказкия фронт, за да се сражава с руснаците. Там получава генералските си нашивки. Малко след това, поставен на разположение на командуващия армейската група *Йълдъръм* – генерал фон Фалкенхайн, той изиграва важна роля начело на Седма армия в отбраната на Палестина и Сирия.

За какво този блестящ офицер е пристигнал в Самсун на 19 май 1919 г.? Назначен за инспектор на Трета армия и разполагащ с големи правомощия, Мустафа Кемал бил натоварен със задачата да възстанови реда в Анадола, където броженията срещу съюзническата окупация достигнали опасни размери. Но пратеникът на султана – той пише за това по-късно в своето прочуто *Слово* – в действителност съхранявал в съзнанието си една „национална тайна". Не за да ограничи вълненията на противниците на Антантата пристига той на Анадолския бряг. Напротив, неговата цел, която много скоро ще стане явна, е да възвърне доверието на дълбоко деморализираната от поражението османска армия и да се опита да обедини всички съпротивителни движения под една-единствена

власт. Противникът, който трябва да се победи, не е само чуждият окупатор. „Трябваше на всяка цена, четем по-късно изпод перото на Мустафа Кемал, да въстанем срещу османското правителство, срещу султана, срещу халифа на всички мюсюлмани и да подтикнем към бунт армията и цялата нация.“ Мислел ли е вече за създаването на прогресивна и светска република? Във всеки случай такъв е смисълът на неговите думи. „Докато националната борба се развиваше с единствената цел да избави родината от чуждото нашествие и се увенчаваше с успех, беше нещо съвсем естествено тя постепенно да пусне в действие всички принципи и всички сили на едно управление, основаващо се върху националния суверенитет.“

Още с пристигането си в Анадола Мустафа Кемал ловко маневрира, за да спечели подкрепата на известен брой военачалници. Някои изтъкнати личности и особено генерал Казъм Карабекир и бившият министър на флота Хюсеин Рауф бей бързо застават на негова страна. Той се е постарал да включи в обкръжението си някои духовни лица и да спечели доверието на кюрдските вождове в Източен Анадол. Официалните му функции му дават свободен достъп до телеграфа, който използува непрекъснато, и само за няколко седмици успява да обедини около себе си голяма част от националните сили. Още на 22 юни 1919 г. той е в състояние с циркулярно писмо, подписано в Амасия и адресирано до всички патриотични организации в Турция, да провъзгласи, че нацията е в опасност, и да обяви свикването на национален конгрес, натоварен да намери решение на драматичното положение, в което се намира страната.

В Истанбул се разтревожили. Движението, ръководено от Мустафа Кемал, изглеждало много обезпокоително и поради това, че противниците на режима не били само в провинцията. Те вършели подривна дейност в политическите кръгове и административните служби на столицата. Особено в Министерството на войната голяма част от персонала вече била спечелена за това, което постепенно приемало облика на революция. Пред нарастващата заплаха Високата порта в крайна сметка изпратила на инспектора на Трета армия безапелационна заповед: „Негово Величество ви заповядва незабавно да се върнете в Истанбул.“ Отговорът на тази заплашителна покана се изчерпвал с няколко думи: „Ще остана в Анадола, докато нацията завоюва пълната си независимост.“ (8 юли 1919)

Мустафа Кемал не само отказал да се подчини на директивите на истанбулското правителство. Същият порив го накарал да подаде оставката си и като инспектор, и като военен. За в бъдеще, освободен от задълженията на официалното си положение, той разполагал с по-голяма свобода на действие въпреки риска да загуби престижа на униформата.

След като скъсал връзките си с централната власт, той можел да се впусне в първата голяма политическа битка. Към края на месец юли

1919 г. организирал в Ерзурум конгрес, на който присъствували петдесет и четири делегати от източните провинции на Турция. Първа битка и първа победа. В края на бурни четиринадесетдневни разисквания, при които той непрекъснато иска „създаване на Народно събрание, облягащо се на волята на народа, и съставяне на правителство, черпещо силата си от същата тази воля", делегатите приемат резолюция, съответстваща напълно на неговите желания: „Отечеството е единно и неделимо. Източните провинции ще се противопоставят на всякаква чуждестранна окупация или интервенция. Ако правителството на султана се покаже неспособно да запази независимостта на нацията и целостта на отечеството, ще бъде съставено временно правителство, което да поеме ръководството на държавата."

Вторият конгрес, в който участвували представители не само на Източните провиниции, но и на цялата страна, бил свикан след един месец в Сивас (4–11 септември 1919). Присъствуващите с голямо мнозинство потвърдили решенията, приети преди няколко седмици в Ерзурум, като в гласуваните текстове поставили акцента върху критиките към политиката на султана и неговото правителство. Хората, които по този начин решавали бъдещето на Турция, били само четиридесетина. Но това нямало значение. За Кемал те представлявали цялата нация и тяхното одобрение придавало свещен характер на неговата мисия.

В Истанбул правителството се колебаело между отчаянието и паниката. Дали съпротивителното движение в провинциите нямало да ускори разпадането на страната? Високата порта се опитала да попречи на кемалисткото движение, представяки го пред обществото като сбирщина от младотурци, ламтящи за кръв и грабежи. Тези клевети веднага били подети от западната преса, която, прехвърляйки всички граници, не се поколебала да обрисува Мустафа и неговите сподвижници като потенциални убийци на арменци и войнствуващи германофили, нещо още по-страшно. С това, естествено, можело да се уплаши населението, попарено от авантюрите на младотурците. Но въпреки всичко най-важното било, че занапред всички знаели, че в Анадола съществува турско национално движение, което се намира в пълен възход.

В края на 1919 г. османското правителство организирало общи избори с надеждата да отстрани Мустафа Кемал. Изборите завършили с неочакван за Либералното съглашение резултат. Новата Камара била съставено почти изключително от националисти, които се противопоставяли яростно на покоряването на Турция от Антантата. На 28 януари 1920 г. в Истанбул депутатите одобрили на тържествено заседание текст, който изцяло бил прекопиран от манифестите в Ерзерум и Сивас. Наречен „национален пакт", този документ провъзгласява неделимостта на неокупираните от неприятеля в момента на примирието от Мудрос тур-

ски територии, настоява съдбата на арабските провинции на империята да бъде решена според свободната волеизява на местното население и излага различни други условия за сключването на справедлив и траен мир: признаване на отмяната на Капитулациите, връщане на провинциите Карс, Ардахан и Батуми на Турция, свободно движение в Проливите при условие, че се спазват разпорежданията, гарантиращи сигурността на Истанбул, и накрая приемане от страна на Великите сили на пълния суверинитет и независимост на турската нация.

През следващите седмици дързостта на депутатите националисти непрекъснато нараства. Съюзниците са все по-разтревожени, защото парламентарните брожения се съпътствуват от партизански действия, обхващащи постепенно цялата страна. В крайна сметка англичаните се решават да нанесат голям удар, арестувайки вътре в самата Камара няколко политици (16 март 1920). В този момент жребият е хвърлен. В знак на протест депутатите разпускат османския Парламент. По-голямата част от тях решават да отидат в Анкара, малък град в Източен Анадол, където Мустафа Кемал е установил генералния си щаб и където по негова инициатива скоро ще се свика „събрание, разполагащо с извънредни правомощия".

23 април 1920 г. е историческа дата. Великото народно събрание на Турция, израз на суверенитета на нацията, за което кемалистите мечтаят повече от година, е открито. Много скоро при вожда на Анадолската революция се събират около четиристотин души, дошли от различни политически формации. Всички делегати, събрани в Анкара, имат една и съща цел: да прогонят окупатора и да избегнат на всяка цена разпокъсването на турската територия. Но те съвсем не са единодушни по въпроса за средствата, които водят до тази цел. Голяма част от тях решават да тръгнат под знамето на Мустафа Кемал. Но някои мечтаят да го заместят или с бившия велик везир Талят паша, или с бившия министър на войната Енвер паша. Те се надяват, че изгнанието на младотурските лидери ще бъде кратко и те скоро ще бъдат в състояние триумфално да се върнат в страната. Други мислят само за спасяването на халифата и на султанската институция и се опитват да си внушат, че кемалисткото движение се бори и за тази цел. Някои, все още много на брой, поддържат националната власт само доколкото тя може да разчисти пътя за създаването на правителство на Съветите в Източен Анадол по подобие на болшевишкия режим, подкрепяно от мъгливия революционен инернационал, но разчитащо на панислямизма, пантюркизма и даже паназиатизма.

Всъщност в този си състав Великото събрание в Анкара трудно се управлявало. То непрекъснато оспорвало решенията на изпълнителната власт, която трябвало неуморно да маневрира, за да неутрализира опозицията и да запази на всяка цена единството на националното движение.

Не само тези вътрешни политически разногласия заплашвали съществуването на анадолското правителство. От края на 1919 г. националистите трябвало да се справят с редица монархически метежи, направлявани от съюзниците и Високата порта. Тези бунтове, които избухвали навсякъде из Турция, но били най-сериозни в Западен и Централен Анадол, продължили до началото на 1921 г. Кемалистите успели да ги смажат едва когато хвърлили голяма част от своите сили в борбата и наказали сурово бунтовниците.

От договора в Севър до договора в Лозана: смърт и възраждане на Турция

Към вътрешните междуособици се прибавила и войната срещу външния неприятел. В югоизточната част на страната националистичните организации се биели с французите, разположени в Киликия. На запад се сражавали с гърците, които на 20 юни 1920 г. прекосили линията Милне, определяща окупационната зона. На североизток Петнадесети армейски корпус под командуването на Казъм Карабекир пазел границата с Армения и очаквал благоприятния момент, за да завладее териториите, които правителството в Ереван завзело след рухването на империята.

Но как да се финансират всички тези военни действия? Ресурсите, с които разполагало националното движение, за да води борбата с Антантата и нейните поддръжници, били съвсем недостатъчни. Естествено, считайки се за единствената законна власт, правителството в Анкара изработило данъчен механизъм, наподобяващ султанската данъчна система. Но притиснато от бирниците, селското население, което не одобрявало особено продължаването на военните действия в Анадола, при всяка възможност не изпълнявало задълженията си. Ето защо Кемал много скоро потърсил както морална, така и финансова помощ от мюсюлманите, като изпратил пропагандисти в целия ислямски свят от Индия до Северна Африка и от Кайро до Бухара. Много скоро той поискал подкрепа от Съветската република, която се борела срещу същите противници, както и Турция.

Въпреки че криело немалък риск от болшевизация на Анадола, сближаването между Анкара и Москва се оказало много изгодно. Първите каси с руско злато пристигнали в анадолската столица през август 1920 г. Занапред нямало да пресекне притокът от оръжие, муниции и златни рубли въпреки многобройните проблеми, които изниквали по пътя на турко-съветското сътрудничество. Този принудителен брак, сключен под натиска на обстоятелствата, бил узаконен през март 1921 г. с договор за „приятелство и братство“ и уреждал по-голямата част от пограничните спорове между Турция и Съветската република. За да стигне

до този съюз, който му осигурявал стабилна граница в Задкавказието и нарастваща болшевишка помощ, правителството в Анкара заплатило относително скромна цена: преотстъпването на Батуми на Грузия, на която ѝ предстояла неизбежна съветизация.

Докато в Анадола кемалистите използували всички средства, за да се борят срещу окупатора, правителството в Истанбул затъвало в безкрайни мирни преговори с Антантата и в края на краищата приело диктата на европейската дипломация. Подписан на 10 август 1920 г., договорът от Севър потвърждава разпокъсването на Османската империя. Лишена от Кюрдистан, от провинциите с арменско население, от Тракия, от Измирската област, от Сирия, от Арабия и от Месопотамия, Турция била сведена до малка анадолска държава, свита между Армения и Гърция, две страни, чиито граници още не били уточнени.

Каква била точната стойност на подписа на пълномощниците на Високата порта върху един документ, който живите сили на нацията отказвали да признаят? Даже в страните на Антантата и най-вече във Франция се знаело, че Севърският мирен договор е мъртвороден. Голяма част от западното обществено мнение смятало, че условията, наложени на Турция, са несправедливи, неприложими и даже вредни за интересите на Антантата. А турците вече разбрали, че Мустафа Кемал с право е развял знамето на бунта и че трябва да продължат да се бият. Голямата заслуга на Севърския договор е, че изяснил нещата и показал, че съюзниците няма да направят никаква отстъпка на победените.

След като борбата била единственият изход, турците щели да се бият. Военните действия продължили още две години и се характеризирали както с успехи, като например победата на Казъм Карабекир над арменските сили в началото на зимата на 1920 г. и различните партизански действия срещу френската окупация в Киликия, така и с моменти на отчаяние. Тези моменти съпътствували най-вече действията на западния фронт срещу краля на Гърция Константин. Изправени срещу гърците, кемалистите на няколко пъти били пред разгром. Едва през август 1922 г., след като бил разрешен френско-турският спор (договор от Анкара, подписан на 20 октомври 1920 г. и нареждащ по-специално освобождаването на Киликия), Мустафа Кемал, сигурен в победата, можел вече да изпрати прочутия си призив: „Войници! Напред! Цел: Средиземно море."

Продължително подготвяно, това последно нападение срещу завоевателя продължило само две седмици. На 9 септември Смирна била повторно завладяна. Целта, която вождът на националното движение набелязал пред войските си, била постигната: анадолската армия манифестирала по кейовете на егейския град и цялото море до хоризонта било пълно с корабите на бегълците. На 11 октомври 1922 г., три години след Мудрос, турците подписали в малкото пристанище на Мраморно море

Мудания ново примирие със съюзниците. Но този път те диктували условията: гръцките сили трябвало да изтеглят частите си в срок от петнадесет дни; съюзниците можели временно да запазят няколко полка в Истанбул и Проливите, но цивилната администрация в тези зони щяла да бъде поверена на анадолското правителство.

След като спечелили войната, кемалистите трябвало да спечелят и битката за мира. Тази задача била поверена на един от най-умните им стратези, Исмет, отличен войник (през 1921 г. в Инюню той удържал блестяща победа над гърците), но и упорит дипломат, надарен с много подвижен ум. Новата сцена, на която трябвало да се изяви, била масата за преговори на конференцията в Лозана. Те били продължителни – открита на 20 ноември 1922 г,. конференцията завършила след осем месеца – и трудни, защото нито Париж, нито Лондон все още не били направили преоценка на апетитите си. Но използувайки сполучливо както физическата си, така и морална глухота, Исмет в крайна сметка спечелил.

Документът, подписан в Лозана на 24 юли 1923 г., изтрил унижението от договора в Севър. С малки изключения той съвпадал с желанията на турските депутати, изложени в Националния пакт през януари 1920 г. Той признавал на Турция стабилни граници, включващи Източна Тракия и спорните територии в Анадола (Смирненска област, Киликия, черноморското крайбрежие и източните провинции), дал приемливо, макар и не напълно задоволително решение на въпроса за малцинствата чрез размяна на населенията, признал суверенитета на Турция над Проливите и, на последно място, поставил основите за ликвидирането на Османския обществен дълг, който бил един от най-заплетените въпроси в списъка на делегатите. Естествено, правителството в Анкара трябвало да направи някои отстъпки. Принудени да се изтеглят от Киликия, французите успели да получат санджака Александрета; до нова заповед англичаните оставали в Мосул; Проливите били върнати на Турция, но една международна комисия си запазвала правото да ги контролира; премахването на Капитулациите, което официално било най-сетне признато от Запада, било придружено с преходни разпоредби, които ограничавали за няколко години последиците от такава радикална промяна в междудържавните отношения. Но в крайна сметка това били подробности. Въпреки жертвите, които трябвало да се направят, договорът в Лозана безспорно бил голям успех; той позволил на кемалистка Турция да се утвърди като свободна и независима нация, разговаряща с другите сили като с равни.

Очевидно мирният договор нанесъл смъртоносен удар на империята на султаните, тази обширна мозайка, простираща се от Балканите до Индийския океан. Но нима в този момент някой се измъчвал заради това? Заета с празнуването на собственото си възраждане, Турция не можела да пролива сълзи за призраците на миналото си величие. Всъщност

от известно време империята не съществувала не само *de facto*, но и *de jure*. Възползувайки се от динамичните събития след победата над гърците, Мустафа Кемал изчакал само няколко седмици след подписването на примирието в Мудания, за да накара Великото събрание да гласува премахването на султанската институция (ноември 1922 г.). Естествено, някои скърцали със зъби, други се колебаели. Но било достатъчно водачът на правителството в Анкара да се покаже твърд („Става дума за свършен факт, изтъкнал той пред депутатите, на който вече никой не би се противопоставил. Би било уместно всеки член на това събрание да приеме това становище, основано върху естественото право. В противен случай нищо във фактите на неизбежната реалност няма да се промени, но ще хвърчат глави"), за да преодолее и последната съпротива. Наистина аргументът „ще хвърчат глави", който той използувал, не бил лишен от тежест.

Но въпреки че по времето на договора от Лозана султанската институция вече не съществувала, Турция все още търсела окончателната си политическа основа. Разбира се, от дълго време идеята за република била във въздуха. Но официално тя била провъзгласена на 29 октомври 1923 г. След няколко месеца, на 3 март 1924 г. Великото събрание в Анкара премахнало и последните останки от стария режим, като решило да сложи край на халифата – религиозна функция, която била отделена от султанската институция след премахването ѝ.

Началото на нова ера? Различните политически промени между края на борбата за независимост и премахването на халифския сан несъмнено представляват повратен момент в историята на Турция. Кемалистката революция вече можела да се развива без оковите на отживели времето си институции. Под ръководството на вдъхновения си създател младата република, която безрезервно заложила както на светския характер, прогреса, научния дух и отвореността към Запада, така и и върху възстановяването на националните ценности и спазването на традициите, само за няколко години се променила коренно и предложила на впеченения от учудване свят образа на една страна, способна да играе образцова роля сред останалите „цивилизовани нации". Но даже и ако с Кемал Турция ускорила рязко придвижването си към западния модерен свят, трябва все пак да се признае, че този устрем на историята дължи много на продължителната реформаторска дейност, извършена преди него. Кемалистката революция в своя апогей – 1930 г. – в много отношения изглежда успешно повторение на младотурската революция. И ако, търсейки корените на модерна Турция, се върнем още по-назад във времето, безспорно ще стигнем до плодородната почва на Танзимата.

ПЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА

ОСМАНСКОТО ИЗКУСТВО

Османското изкуство е ислямско въпреки голямата си самобитност, която го отличава от мароканското, египетското или иранското изкуство и даже от селджукското изкуство на Анадола, на което дължи толкова много. То е ислямско, защото османската държава е мюсюлманска и нейните художествени произведения се подчиняват поне в основни линии на религиозните изисквания на ислямската идеология и защото въпреки собствения си творчески дух и чуждите влияния то е пуснало дълбоки корени в мюсюлманския свят; и най-сетне, защото с другите изкуства на исляма го свързват някои общи черти, които не се дължат само на религията.

ОСМАНСКОТО ИЗКУСТВО В ТУРСКИТЕ ЗЕМИ

Жан-Пол РУ

ИСЛЯМСКО ИЗКУСТВО И ОСМАНСКО ИЗКУСТВО

Османското изкуство е придворно, както и почти цялото ислямско изкуство[99]. С малки изключения, най-значителните паметници са изградени там, където живее владетелят – в Бурса, Одрин или Константинопол, – и именно там може най-добре да се проследи художественото развитие. Изглежда обаче, че в отдалечените провинции то не е така застъпено, както е било изкуството на Арабската империя. Това не значи, че провинциите са останали встрани от всичко, което се вършело в столицата. Много регионални метрополии и даже малки градове участвуват в културния възход или се ползуват от него. Те приемат архитекти от двора или им подражават с различно усърдие. Вярно е, че вицекралят на Египет Мехмед Али доста късно построил в Кайро своята прочута алабастрова джамия (1824–1857). Влиянието на истанбулското изкуство ще се почувствува много по-рано в Магреба, след Алепо или Дамаск (Таккие Сюлеймание,1571), както се вижда от джамията на рибарите в Алжир

(1660) или от джамията „Сиди Мехрез“ в Тунис (1700). Но в арабските страни, както в Централен и Източен Анадол, ще се осъществи компромис между едно хилядолетно минало, към което все по-силно ще се привързва османският принос, докато изкуството на османците ще се развие безпрепятствено в Европа или в Западна Мала Азия, където ислямът все още не се е установил.

Като всяка ислямска цивилизация и османската дава преимущество на архитектурата, която се обляга на необходимите технически познания, има чувство за пространствено разпределение, за равновесие на обемите и притежава собствена ценност, която, противно на често срещаните твърдения, не служи само за опора на украсата. Тя предизвиква възхищение дори когато е лишена от всякакъв орнамент. И все пак истина е, че украсата на зданията, както и на ръчно изработените предмети, е основна грижа на майстора. Винаги богата, а понякога и натрапчива, мюсюлманската, както и османската украса, е украса на колорист несъмнено защото ислямското изкуство е ориенталско и е по-скоро изкуство на линията, а не на релефите. То избягва пълния релеф, високия релеф и като се подчинява на дълбоките тенденции на исляма – които може би са семитски традиции, – се отнася с недоверие към изображенията и ги забранява, поне в архитектурата. В миниатюрата и керамиката, където османците са запазили ограничено място за изображения на хора и животни, те са проявили много по-голяма строгост от други творци и по-специално от селджуките, докато тази строгост е много по-малка, когато са искали до останат верни на природата, изобразявайки растителни елементи.

Като другите цивилизации на исляма, османската цивилизация е преди всичко градска. Селата, които обхващат мнозинството от населението, обикновено нямат архитектурен план. И все пак съществуват селски архитекти, които изграждат кервансараи, мостове, укрепления и гробници. Последните понякога представляват най-обикновено струпване на камъни, понякога – надгробни плочи с надписи и украсени с чалми, а понякога мавзолеи. Те са разпръснати сред природата, за да откликнат на древното предписание, според което мъртвият трябва да бъде погребан „на пусто място“, предписание, което, въпреки че често е било пренебрегвано, е останало в сила. Центърът на мюсюлманския град се състои от голямата джамия, място, където се събира общността за молитва, за изслушване на проповедта, за медитация, за религиозно обучение на децата и за обсъждане на общи въпроси. Близо до нея обикновено е разположен дворецът на владетеля или управителя. Икономическият живот протича около търговския център, пазара или *сука*, заобиколен със складове и кервансараи, където се подслоняват хора и животни. За удобство на гражданите почти навсякъде се изграждат малки джамии *(месджид*,

на турски *месджид)*, бани, чешми. В метрополиите наличието на няколко джамии и няколко пазара разрешава донякъде трудностите, възникнали поради прекалените мащаби на града. От града излиза съществената част от художественото творчество, а когато то има селски или номадски характер, пак зависи от града за комерсиализирането си.

Джамията

Джамията, която въпреки трансцендентността на Бога се явява в известен смисъл негова обител, е единственият паметник, който трябва да пребъде през вековете. Свидетелство за божественото величие, както и за побеждаващото присъствие на исляма, тя по правило е най-значителната и най-представителната сграда в различните школи на мюсюлманската архитектура. До XI в. навсякъде, а много по-късно на отделни места, символизмът наложил или мотивирал използуването на така наречения „арабски" план за изграждане на джамиите. Османците го заместили с по-различен и по-универсален план на храма-космическа планина, но трябвало да запазят частите, които култът изисква. Като изоставили обаче правоъгълния план и възприели цетралния, те само попречили на вярващите да се молят в две дълги успоредни редици.

Като всяка джамия, османската джамия е насочена към Мека. Тази ориентация *(кибла)* е посочена на стената, която е обърната на юг (стена *кибли*), чрез празна ниша, *михраб*. Вдясно от михраба, когато човек е изправен с лице към него, се намира амвонът *минбар*, който се състои от права стълба, над чието най-горно стъпало има балдахин и която отдолу се затваря с врата. Тъй като в джамията не се извършват жертвоприношения, няма олтар. Единствените мебели освен светилниците и килимите са трибуните за певците и четците на корана *(декке)*, оградите *(максура)*, пултовете за корани *(рахле)* и стенните шкафове. Извън молитвената зала *(харам)* се разполагат спомагателните помещения: двор *(сахн)*, обграден с портици, в чийто център има басейн или фонтан *(шадирван)*, отходни места и множество чешми за ритуалното измиване, кула, минаре, от което мюезинът призовава вярващите за молитва. Минарето е непознато само в много малко ислямски страни. Дворът се среща почти навсякъде, но анадолските селджуки го изоставили.

Селджукско изкуство и османско изкуство

Османското изкуство още със създаването си, а след това и в развитието си е подложено на най-различни влияния: византийско, италианско, иранско, сирийско и несъмнено още много други. Трудно е да се определи точно ролята на всяко едно от тях, защото те са слети в едно цяло, ко-

ето не само няма хибридни черти, а е много единно. Дори и някои нетурци да са допринесли за това единство, то се дължи преди всичко на турците, които често са му давали решителен тласък, идващ от селджукското изкуство.

В избора на материалите и на тяхната украса османците остават верни на анадолската традиция на своите предшественици. Те обичат добре издялания камък и въпреки че под византийско влияние се поддават на изкушението да го редуват с тухли, в крайна сметка го предпочитат. Макар че понякога прибягват до стенна живопис, те насърчават керамичните покрития, които печелят състезанието с красивите мраморни облицовки, известни преди идването на османците (фасадите на медресето в Каратай и на джамията „Алаеддин" в Кония (XIII в.). В Зелената джамия в Бурса, например, стенната керамика напомня в много отношения керамиката в Кония. Както ще видим по-нататък, плановете на тези здания идват непосредствено от плановете, използувани през XII–XIII в. Същото се наблюдава и в множество строителни похвати: във формата на арките, сводовете, куполите върху тромпи, украсения с килийки *михраб*.

И все пак в емирството на Осман, както и в другите емирства, още от XIV в. се забелязва дълбоко обновление на вдъхновението и на техническите средства. Значително и плодотворно навсякъде, то ще отбележи истински разцвет в така наречената „Бруска школа", първата османска школа, а чрез нея – в класическото изкуство от средата на XVI в. По това време изминатият път ще бъде толкова голям, че ако не разполагаме със сигурни жалони, можем да помислим, че между средните векове и XVI в. няма никаква връзка. Променен е дори и интересът към различните монументални типове.

За селджуките от Анадола, чиято първостепенна грижа е търговията, основното монументално здание е кервансарят (ханът), великолепна строга постройка, където украсата е ограничена само върху вратите и чиито вътрешни помещения напомнят в много отношения систерсианската архитектура и превръщат това здание в истинска базилика на търговията. Следват го мавзолеят *(тюрбе)* и медресето, сравнително нова сграда за исляма, появила се в Иран през XI в. заедно с институцията, която подслонява: в строгия смисъл училище по теология, а по-общо – образователно заведение, чийто успех в Близкия изток е невероятен. Този тип сграда е пренесена чак до брегове на Атлантика. Дворецът навярно също е бил обект на внимание и няма съмнение, че е бил великолепен, но ние го познаваме само от разкопки. Не би било преувеличено да се каже, че джамиите заемат едва ли не последно място в монументалното строителство. Малко на брой, простовати, понякога невзрачни и даже груби, те са строени без старание, по така наречения „арабски" план, с няколко кораба. В това отношение селджуките се показали лоши

мюсюлмани и прекъснали най-солидните традиции, които давали предимство на култовите сгради.

Османците поставили нещата на мястото им. Те не изоставили хана, който превърнали в утилитарна постройка, нито медресето, което считат като един вид пристройка към джамията, както и болницата *(имарет)*, книжарницата и кухненските помещения, нито мавзолея, който запазил статута си. Но те възстановили абсолютното превъзходство на джамията. Грижейки се за нейната височина, за разширяването на куполите ѝ, за разположението на формите ѝ, за опростяването на обемите ѝ, за съответствието между вътрешните и външните части, за постигането на пирамидален ефект, те в крайна сметка създали величиствени здания, напълно различни от това, което светът познавал по-рано, а и по същото време.

Украсата

Селджуките невинаги умеели да вписват украсата в архитектурата. Османците владеели до съвършенство това изкуство. Дори когато е богата, тя никога не пречи на линиите на сградата. По скоро цветна, отколкото скулптирана, тя включва употребата на цветни камъни, които се редуват в основите и най-вече в зидарията над прозорците и вратите, а също така и мраморните покрития, живописта и, естествено, керамичните облицовки. Последните много скоро заели най-важното място. Преди превземането на Константинопол се предпочитали едноцветни или многоцветни ненарисувани плочки, понякога украсени със злато (джамията „Мурадие“ в Бурса), което моментално отстранило фигурите, развеселяващи селджукската керамика. Много скоро проявили предпочитание към флората пред геометрията, без да изоставят надписите, които се ползуват с постоянен успех. Въпреки че често се срещат керамични плочки, украсяващи с постоянен мотив широки повърхности, както в Иран, най-разпространена е употребата им в ясно разграничени една от друга картини, разделени с широки бордюри, така че да се създаде представата за килим, закачен на стената. Произходът на тази мода трябва да се търси в древния тюркски обичай да се закачат килими по стените на шатрите (например султанският павилион в Йени джами от края на XVII в., залата за обрязване в „Топкапъ“, гробът на Шахзаде Мехмед, средата на XVI в.).

Темите, избрани за украса на сградите, не се различават особено много от тези, които се срещат и по ръчно изработените предмети и особено по тъканите. Предпочитаният мотив са цветята, които често наподобяват естествения модел. Понякога са леко деформирани, а по-рядко са включени в арабеската, която губи господствуващото си място в мюсюлманското изкуство. Розата и карамфилът, които лесно се поддават на

стилизация, преминават през всички междинни стадии, за да се превърнат в розетка с шест или осем листчета както в скулптурата, така и в миниатюрата. След тях можем да отбележим и лютичето, наровия цвят, зюмбюла, орловите нокти и най-вече лалето, което много се харесва и даже когато става абстрактен мотив, си остава напълно познато, освен може би върху килимите. Цъфналото дърво с дълги клони (джамията на Рустем паша, гробницата на Роксолана), както и кипарисът (стаята на Мурад III в „Топкапъ", Йени джами) също се срещат. Китай влияе често върху стила на композициите и предоставя някои свои мотиви, като например нагънатите ивици, напомнящи дракони, така наречените *чинтиматис* (три перли, разположени в триъгълник) или „устните на Буда", които по-скоро напомнят облаци. Тези два мотива присъствуват в архитектурата (вестибюл в залата с реликвите в „Топкапъ", джамията на Рустем паша), но най-често могат да се видят върху великолепните тъкани. Кафтаните на Селим I, Баязид II и Мурад III понякога са украсени само с постоянно повтарящия се мотив на *чинтиматис*. Някъде се смесват и двата мотива (кафтаните на Мехмед II, парчета плат от епохата на Сюлейман Великолепни). Други използуват „устните на Буда" в рамки от нарове, лалета и карамфили, често разположени ветрилообразно като при керамиката (джамията на Рустем паша).

Живописта и керамиката нанасят смъртен удар на резбата по камък, която изоставя човешките и животински изображения на селджуките. Релефите се смаляват, рисунъкът губи силата си, украсените с резба повърхности намаляват. Така наречените *мукарна*, алвеоли, сталактити или пчелни килийки, които били измислени, за да се разпредели тежестта, и играели забележителна роля в арките, сводовете, пандантивите, еркерите и капителите, стават все по-навзрачни и тяхното повторение поражда еднообразие.

Тази ограниченост на скулптурата показва, че в много области османската епоха води до обедняване; в други обаче се наблюдава стабилност и даже обогатяване. Разривът, ако може да се говори за такъв, настъпва през XV в. Този век все още се характеризира с впечатляващи постижения в области, които впоследствие ще бъдат изоставени. Това ще даде тласък за нещо ново.

Ръчно изработените предмети

Много от големите занаятчийски традиции и по-специално в областта на дърводелството и металопластиката ще бъдат загубени. Не че не се обработват бронзът, медта или желязото: решетките, които затварят прозорците, ключовете и най-вече оръжията (ятагани, боздугани, каски, пистолети, пушки, брони за конете, щитове) са великолепно изработени

и украсени със скъпоценни камъни или инкрустирани със сребро и злато и показват, че умението и вкусът не са изчезнали, но нито един предмет не може да се сравни например с оградите от ковано желязо или свещниците, които сирийско-египетската мамелюкска школа ни предоставя в хиляди екземпляри. Не че се пренебрегва дървото, но пред резбата се предпочита инкрустацията. От времето на Бурската школа длетото на майстора вече няма същата сила, рисунъкът става вял. Тази миниатюризация на мотивите в замяна на това позволява на скулптурата върху слонова кост (през XVI–XVII в. и по-късно) да създаде изящни предмети: огледала, перодръжки, ножчета, таблички за подостряне на пера, лъжици...

Значението, което се придава на книгата, спасява несъмнено обработката на кожа, поощрявайки производството на подвързии. Но в тази област османците дължат всичко на сефевидски Иран. Заслугата им е само, че чрез Венеция я въвеждат в Европа. По същите причини се насърчава и калиграфията, която с право са нарекли истинското абстрактно изкуство на исляма. Тя бележи необикновен подем при управлението на Баязид II и след дълбокото обновление, извършено от майстора калиграф Шейх Абдуллах от Амасия (XV в). Текстилната индустрия също се развива добре. Без да скъсват с традицията, истанбулските манифактури изработват платовете за султанските кафтани с богати и внушителни шарки, а манифактурите в Бурса – кадифетата и копринените лампази със сребърни и златни нишки, чиято роля за бъдещето на италианското производство е известна.

Именно благодарение на османците ислямското керамично изкуство, което почти няма равно на себе си и се характеризира с нечувана плодовитост и разнообразие в течение на векове, не изчезва с настъпването на съвременността, докато навсякъде другаде то запада и умира. Керамиката, така широко разпространена в стенните облицовки, присъствува и в ръчно изработените предмети: подноси, чинии, купи, вази, кани, шишета, дълбоки чаши и даже кутии за пера. Глината, която се използува в големите работилници на Османската империя – може да се спори за местонахождението им (Дамаск, Родос, Истанбул, Изник), – е с голямо съдържание на силиций, което улеснява бързото втвърдяване на глечта и прави украсата много красива. Отначало сини на бял фон, керамиките се украсяват и с тюркоазено синьо, със светлозелено и много нежен зеленикав отенък, напомнящ неузрял патладжан (така наречените „екземпляри от Дамаск"). С въвеждането на доматеночервеното в средата на XVI в. производството достига своя апогей. Но много скоро украсата обеднява, намалява, рисунъкът вече не е така умел, а цветовете помътняват. Все по-силното влияние на Европа, от което, изглежда, за известно време избягват работилниците в Кютахия, чиято продукция е малко наивна

и повлияна от арменските традиции, ускорява упадъка. Само тунизийските предмети, най-вече през XVIII в., ще запазят много от османските традиции.

Килимът

Нищо не може да се сравни с килима в занаятчийските изкуства. Дошъл от Централна Азия заедно с номадите, изключителна привилегия на тюрко-иранския свят, той постепенно се разпространява в останалите страни. Независимо какъв е произходът им, който е невъзможно да бъде определен, най-старите образци мюсюлмански килими, достигнали до нас, са анадолски и датират от XIII в. Може вече да се види това, което ще остане характерно за османския килим – склонност към геометричната украса, която в края на XV в. се смекчава от въвеждането на растителни елементи. Нарочно или случайно се среща архаичното повтаряне на един и същ мотив, което създава илюзията, че украсеното пространство продължава. То вероятно е свързано с мюсюлманското схващане за изкуството, отхвърлящо завършеността. Освен използуваните от племената килим и *сумак* (които са тъкани, а не навързани) се развива и производството на така наречения килим от висококачествена вълна, който също е навързан. Турският възел, наречен *гьордес*, се различава от персийския *(сенех)* по това, че вълненият или копринен конец се стяга около всеки от двата странични конеца на основата, докато персийският възел се стяга около единия от тях. След това повърхността се изравнява с ножица, което придава на килима кадифения му вид.

Трудността, с която се сблъскват изкуствоведите при точното определяне на възрастта на килимите и при класификацията им (поне за най-старите, от които са запазени само няколко екземпляра), ги е накарала да ги сравнят с килимите, които европейските художници са обичали да рисуват: по този начин са установени серии килими на Холбайн, Белини, Лото. При по-новите имената определят по-скоро търговските, а не производствените центрове: килими Кула, Ладик, Милас, Бергама и т.н. Тези килими, част от които продължават традицията на Холбайновите, още не са изчезнали от работилниците (Бергама), често имат преливащи се цветове (Милас) или са украсени като *михраб* (Кула, Ладик и т.н.), поради което ги наричат „молитвени килими“ *(седжджаде)*.

Килимът на Холбайн, един от най-прочутите, е с абстрактен рисунък, беден на цветове и съставен от осмоъгълни медальони и орнамент от строги плетеници, образуващи добре балансирана линейна композиция. Не по-малко известният килим от Ушак бил работен в продължение на триста години, от XVI до XVIII в.: той дава предпочитание на ромбовидни мрежи от плетеници и украсата му е разпределена така, че се подчер-

това централния медальон.

Дълбоко вписано в турската традиция, непрекъснато насърчавано от държавата, килимарското изкуство, въпреки известна еволюция, и до днес си остава много живо. То е може би единственият специфичен израз на ислямското изкуство, който е прекосил последните две столетия без никакъв упадък.

ОСМАНСКАТА ДЖАМИЯ

Еднокуполната джамия

За джамиите в кварталите или малките градчета селджуките строели квадратни зали, покрити с купол, който обикновено имал малки размери (около седем до осем метра в диаметър – „Таш Месджид" в Кония, 1215 г.), и понякога, но рядко, предшествувани от вестибюл и портик („Сърчалъ Месджид" в Кония, към 1275 г.) или само от портик (джамиите в Харпут, XIII в., и в Ерменак, 1302 г.)

Този тип здания се предпочита в епохата на емирствата: срещат се много образци в Изник, Кастамону, Караман, Анталия и другаде. Но той приема много по-монументален вид. Височината на стените се увеличава, портикът с две колони и три малки купола се разпространява почти навсякъде, ниското минаре във форма на пресечен конус става задължително. Диаметърът на купола не престава да нараства: от седем или осем метра при селджуките то достига единадесет метра в Изник, четиринадесет метра в Балат, шестнадесет метра и тридесет сантиметра в Скопие, а в джамията „Баязидие" в Мудурну от 1382 г. превишава деветнадесет метра. Украсата, в която вече преобладава керамиката, използува все по-систематично мраморни облицовки, както например в Балат (Милет) през 1404 г. и в Зелената джамия в Изник, започната от архитекта Хаджи Мурад през 1378 г. и завършена през 1392 г. Това много хубаво здание, както и някои други от същата епоха, дава оригинални решения, които нямат непосредствени последователи: портик с два успоредни кораба, върху който е поставен цилиндричен, почти заострен, но тесен купол. Портикът е дублиран както в Сърчалъ медресе в Кония, с напречен кораб, поставен пред така наречния *харам*, мюсюлманска версия на нартекса. По този начин сградата може вече да приема много повече вярващи и от *месджид* започва да се превръща в *джами*.

Много бързо се появява или възобновява дворът, предшествуващ залата, който селджуките премахнали. Той се налага като необходимост още щом го въвеждат в архитектурата с джамията „Иса бей Селджук" (Ефес), построена през 1375 от Айдънидите (Айдън огуларъ), несъмнено защото този паметник е много красив и заедно с това много странен

и оригинален. Следващ плана на джамията на Омеядите в Дамаск[100] с трансепт (напречна галерия), но само с два кораба, той е нов поради изключително високите си стени, голямото количество прозорци, двата доминиращи купола и добре разпределената външна украса. Всичко това отговаря на все още неособено добре изразените вкусове на епохата. Дворът е ограден от три страни (а не от четири, както по-късно) от галерии с кубета.

Изграждането на все по-големи куполи поставя само един технически проблем, който се решава лесно, докато радиусът на основата не надминава десет и даже малко повече от десет метра. Съвсем друг е естетическият проблем. Струпването на полусферични и кубични обеми не е хармонично. Османските архитекти безуспешно се опитвали да намерят решение, като увеличавали или намалявали височината на стените или като издигали или снижавали куполите, което им позволило да постигнат по-добро равновесие на обемите и понякога да създадат усещане за спокойно величие. Но те никога не се стремят, противно на това, което се прави и ще се прави от Тимуридите, Сефевидите и Великите моголи[101], а също така и в Европа, нито да увеличат височината на барабана, нито да строят елиптични, пирамидални или луковични кубета. Те променят формата им само за да я сплескат, така че по-слабо изразените криви линии да се съчетаят по-добре с хоризонталните линии. В крайна сметка основната възможност да развият вертикалността и да намалят тежестта била да издигнат към небето, подобно на стрели, все по-тънки и по-високи минарета, тези стройни каменни стволове, завършващи с конусовиден връх, които изглеждат толкова крехки, но са успели да устоят на честите земетресения. В допълнение те са използували дългите и ниски масиви на архитектурните комплекси *кюлие*, които ограждат големите джамии и чиито малки кубета, заедно с тези на портиците на двора, подготвят за големия купол на културната сграда и в известен смисъл я издигат нагоре. Те разчитали и на прозорците в стените, които не само осветяват *харама,* но правят зданието по-леко и с остроумното си разположение му придават възходящо движение. Такава е джамията „Баязидие“ в Одрин, далечен предвестник на пирамидалната форма на класицизма.

Джамията, с редица от куполи

Откакто строели джамии, мюсюлманите имали навик да поставят малък купол пред *михраба*, а понякога и още един срещу него на другия край на трансепта пред входа. Тази мода съвсем естествено била възприета и от анадолските турци, както и така наречения „арабски“ план на хипостилните джамии с успоредни или перпендикулярни на стената *кибли* (кораби) или с пресичащи се кораби (джамиите в Битлис, 1150 г., в Харпут,

към 1156 г., в Ерзурум, 1178 г., в Диврик, 1228 г. и т.н.). Но около 1150 г., тоест много рано, и в голямата артукидска[102] джамия в Маяфарикин (днес Силван) куполът бил разширен така, че да покрива пространството, ограничено от пресичането на трите кораба и трите свода, както това е направено в един от най-красивите паметници на исляма, Петъчната джамия в Исфахан.

Издигането на купол, чиито размери са по-големи от размерите на кораба, може да се счита за комбинация от еднокуполната джамия и хипостилната джамия (включване на първата във втората). Тази формула, реализирана с по-голяма смелост през 1376 г. в Маниса от Исхак бей, владетел на емирството Сарухан, създала едно импозантно светилище, чийто широк купол покрива това, което остава от четирите кораба и седемте свода – един дълъг кораб зад фасадната стена и две странични галерии, всяка от които е разделена на две части. Впрочем постиженията в Маниса нямат такова голямо значение за бъдещето, както съвсем новото осмоъгълно разположение на арките и колоните, поддържащи купола. То било възпроизведено в някои от най-големите османски шедьоври.

По същото време селджуките и другите тюркски династии в Анадола започват да увеличават броя на куполите, по-специално над централните и напречни кораби, за да подчертаят значението им (Ипликчи джами в Кайсери – началото на XIII в., джамията „Аляеддин" в Нигде, 1223 г., Бурмалъ Минаре джами в Амасия, 1244 г.).

След всичко това, покриването на целия *харам* с куполи, поставени, както вече се правело, но в по-скромни мащаби, върху местата, където се пресичат арките, било логическо заключение от тези първи опити. Може би това е било извършено за първи път през 1276 г. в Гьок медресе в Амасия, но, изглежда, не е било прилагано в джамиите преди идването на османците или, за да бъдем по-точни – преди изграждането на голямата джамия в Бурса, завършена безспорно през 1389 г. Този паметник, построен с подчертано чувство за величие и внушителност, покрива един правоъгълник с размери 68 на 56 м, разделен на 20 квадрата от десет колони, свързани с четири островърхи арки, върху които има четири купола с диаметър 6,5 м, обикновено върху пандантиви, като централният купол всъщност е окулус (прозорец), разположен върху елегантна многоъгълна основа. Голямата височина на стените, която вече е възприет факт, островърхите дъги около прозорците, двете минарета с форма на пресечен конус, разположени до фасадата, допринасят за голямата ѝ оргиналност.

Няколко години по-късно Старата джамия (Ески джами) в Одрин (1403–1413) следва същите принципи, но куполите са двойно по-големи от куполите в Бурса. Те са с диаметър 13 м и това позволява да се намали броят им на девет за постройка, която има почти същата големина. В

резултат са премахнати подпорите, което напълно променя вътрешното пространство. По-голямата височина на трите кубета над централния кораб изменя и външния силует. Разделянето на храма на три части, което отпраща към много ценена от исляма схема (и се среща и в базиликата), несъмнено е случайно.

Юч Шерефели джами (джамията с трите балкона), построена в същия град между 1437 и 1447 г., има нещо общо с голямата джамия в Маниса. И тя може да се разглежда като комбинация от два плана, в случая плана на еднокуполната джамия и джамията с редица от куполи. Главният купол е много внушителен с 24-метровия си диаметър, поставен върху шестоъгълник (осмоъгълник в Маниса), който заема цялата централна част пред *михраба*. От двете му страни има странични кораби, покрити с два по-малки купола. Това показва с какво удовлетворение е прието тройното разделение в Ески джами. Големият продълговат двор, ограден с четири галерии, покрити с двадесет купола с различни размери, за първи път се съпътствува от четири тънки минарета с различни височини и в различен стил, като най-високото се издига на 67 м над земята. Мощните контрафорси на големия купол и малките куполообразни елементи, поставени в четирите ъгъла на покрива, са едно решение, което няма да бъде забравено. Съчетание на традиционни похвати (много добре доловими в големите преддверия) и на новаторски тенденции, този паметник показва хармония, сигурен усет за вътрешно пространствено разпределение и въпреки известна тежест, представлява образец на монументалност.

Планът с редица от куполи, неудобен поради това, че съществуват стълбове, които пречат, не изчезва след превземането на Константинопол, дори когато се възприемат по-нови и по-смели решения (джамията на Синджирли Кую от края на XV в. и на Пияле паша, 1573).

Срещащ се по изключение в джамиите, този план се прилага в други здания – в някои бани (Баязид Хамамъ, Чинли Хамамъ, Къзларагасъ Хамамъ), в някои болници (*имарет* при джамията на Баязид в Истанбул) и най-вече при покритите пазари *(бедестен)*, където е задължителен. Прекрасни примери са двата *бедестена* на големия пазар в Истанбул (Капалъ чаршъ), основани от Мехмед II и съответно с 15 и 20 купола, *бедестенът* в Анкара, който датира от същата епоха (днес е музей на древните паметници в Анадола), или пазарът в Сараево (1551). Разбира се, поради своето предназначение и структура, с вътрешното и външното пространствено разпределение и по-малката си височина тези паметници изглеждат по-различни. В известна степен те много приличат на портиците с малки куполи, които съставят фасадите на джамиите или обграждат двора им. Те са и близки роднини на медресето, което представлява поредица от килии с куполообразни сводове, разположени около

градинка и свързани с нея чрез портик като при джамиите, но много по-скромен. Но анализът показва, че те са построени на същия принцип: разпределяне на едно обградено със стени пространство на малки квадрати, разделени от поставени върху колони арки, всяка от които поддържа един купол.

Медресето от Бруската школа

През XIV в. и в началото на XV в. били построени според селджукските традиции многобройни медресета, но повечето от тях са изчезнали. Тези, които са останали в Бурса, Йълдъръм (1339), Йешли (1415) и Мурадие (1426), не са особено оригинални: симетричните *айвани* от иранското медресе изчезват, прибавена е една учебна зала с купол, килиите имат един прозорец, който гледа навън, едновременно се използува камък и тухла по византийски образец, опростява се портикът.

За щастие запазена е джамията медресе на Мурад I Худавендигяр в Бурса (1363–1385), която има и естетически, и технически качества. Съчетаването в едно общо здание на културно и образователно място, което не е някакво изключение в мюсюлманския свят, тук се извършва на две нива: на партера са джамията и учебните стаи, на първия етаж – килиите на учениците. Планът е запазил пресния спомен за наложените от Иран медресета с четири *айвана* (*айван* се нарича голяма сводообразна зала, затворена от трите страни и отворена само от една страна), поставени срещуположно два по два, но им са наложени няколко от онези дълбоки изменения, които мюсюлманският неирански свят е направил почти навсякъде и в които се чувствува влиянието на Европа: три от четирите *айвана* са с по-малки размери, като този, който служи за вход, е най-малък, а четвъртият е уголемен.

Централната зала е превърната в зала с купол както при селджуките, например в Каратай медресе (1251) и в Индже Минарели медресе (1260) в Кония. Входният *айван* е много малък и се предшествува от истински нартекс и от външен нартекс, който напомня портика на фасадата, но в този случай крепи галерията на първия етаж. Срещуположният *айван* има голяма дълбочина, подобно на купола, обхваща и двете нива и представлява молитвена зала. Той завършва с правоъгълна ниша, един вид редуцирана абсида на църква, в която се намира *михрабът*. Двата странични *айвана* са със средни размери. От двете им страни са разположени две помещения (несъмнено класни стаи), които отнемат част от релефността им. На етажа около купола има коридор. Той е продължен с тесен проход, направен в зидарията, отвеждащ в една много малка стаичка, чието предназначение е неизвестно, но която несъмнено е била един вид място за молитва. От двете ѝ страни са разположени дванадесет ки-

лии, чиито прозорци гледат навън. Вътрешната част съдържа две стълби, два коридора и пет продълговати зали със сводести тавани. Галерията на първия етаж се осветява от фасадата с възхитителна композиция от пет големи островърхи арки, като всяка от тях включва двойни островърхи арки, поставени върху колони с византийски капители. Те се срещат по-късно и в Ак медресе в Нигде (1409). Очевидно е италианското влияние, което съвсем не означава, както понякога се е твърдяло, че се е намесил някакъв „франкски" творец.

Джамии с Т-образен план

По схемата, наподобяваща джамията медресе на Худавендигяр, са били построени така наречените джамии от Бруската школа или още джамии с Т-образен план. Това са възхитителни и много живописни паметници, абсолютно изолирани в мюсюлманското изкуство, които нямат продължение. Тяхната самобитност се дължи преди всичко на това, че те произлизат от медресетата с четири *айвана* и на функцията им на завиета (на турски *завие*), един вид „обители", са построени за един или няколко духовници. Всъщност същинската джамия заема само квадратната повърхност, която се намира под купол, а не под сводест таван, и е разположена срещу входната врата. Тя е изцяло издадена от сградата, която се организира около централната част, бившия двор с куполообразен свод. В случая дворът е по-нисък и в центъра си има фонтан. Двата странични *айвана* също са превърнати в зали с куполи и могат понякога да се свързват посредством тесни коридори със съседни зали, които са служели за живеене или за работа. Намиращите се в тях камини подкрепят тази хипотеза. Предната част се състои от вестибюл, който води към портик. Еднакви или различни, кубетата на централната зала и на молитвената зала, както и поддържащите ги стени са винаги много по-високи от тези на страничните помещения (понякога закрити с наклонен покрив). По този начин зданието външно изглежда разделено на три и създава илюзията за централен кораб с две странични галерии, което всъщност не отговаря на действителното вътрешно разпределение.

Най-древният и заедно с това най-прост образец на този нов архитектурен подход представлява джамията на Орхан в Бурса (1339), но има и много други по-късни джамии в същия град, като джамията на Йълдъръм Баязид (1395), Зелената джамия (Йешил джами, 1424), джамията „Мурадие" (1426), както и на други места – например в Пловдив, в България (1389), където джамията на Мурад I, възпроизведена много точно през 1398 г. в Бергама, се отличава с хармонията на своя „кораб" с три купола и тесните си сводести странични галерии. Зелената джамия, благодарение на великолепната си украса, е най-съвършената проява на то-

ва ново архитектурно решение. Предвиденият портик не бил построен, поради което фасадата ѝ е великолепно изработена с големи релефни корнизи и скулптурни орнаменти по монументалното преддверие, със сталактити по прозорците и нишите. Керамичните плочки на *харама* и по-специално на *михраба*, дело на табризки майстор, на султанската ложа, на лоджиите и на няколкото странични зали използуват всички нюанси на зеленото и синьото, смесени с бяло, жълто и черно и подсилени със златно в епиграфичните или растителни композиции, където се появяват мотиви от китайски произход.

ПРЕЛЮДИЯ КЪМ „ЗЛАТНИЯ ВЕК“

Изкуството по времето на Мехмед II Фатих

След превземането на Константинопол ресурсите на Османската империя значително се увеличават, а средствата ѝ са почти неограничени. Необходимостта да се възвърне блясъкът на Византия и да се създаде голяма столица на исляма насърчават архитектурната дейност, която през XVI в. става много интензивна. Селджукската тенденция е ограничена, но продължава да се проявява посредством Бруската школа. В същото време нахлуват различни влияния: най-напред на победената империя, но също така на Иран и Китай, както и на Европа, чрез посредничеството на италианските майстори. Много добре приети, тези влияния ще допринесат за създаването на оригинална школа, отличаваща се с рядка сила и с пълно овладяване на изразните средства. Дамаск и най-вече Табриз доставят творци и художествени образци поне до битката при Чалдъран. Творци се срещат и в по-отдалечените градове и по-специално в градовете на тимуридското възраждане – Самарканд и Херат. Почти е сигурно, че от Централна Азия идва творчеството на големия художник Мехмед Сиях Калем, запазено в „Албумите *(мурака)* на Завоевателя“. То разкрива уйгурски[103] произход (а не шамански черти, както непрекъснато се твърди) и показва интереса на османците към Далечния изток, който няма да изчезне, както се вижда и от голямата колекция от китайски порцелан на султана. На запад Мехмед II насърчава културния обмен с Италия. Той кани художниците Матео ди Пасти през 1465 г. Костенцо ди Ферраре между 1478 и 1481 г.; Джентиле Белини пребивава в столицата повече от година, от септември 1479 г. до края на 1480 г., и рисува портрета му, който се съхранява в Националната галерия в Лондон. Османски творци посещават Венеция, като например Накаш Синан бей, който с голяма убедителност рисува портрета на Фатих, известен под името „Завоевателя с розата“.

През втората половина на XV в., въпреки че някои паметници като

Чинили Кьошк, към който ще се върнем, потвърждават иранския си произход, така както и „Завоевателя с розата" разкрива италианските си източници, решенията на Бруската школа остават за дълго в сила. Най-често срещани по онова време са, разбира се, джамиите с единично кубе със или без двор. Те имат необикновено приложение на Балканите през втората половина на XVI в.; в Сараево през 1507 г., 1526 г., 1561 г., 1565 г., в Травник през 1549 г., във Фоча през 1550 г., в Мостар през 1557 г., в Битоля през 1562 г. Те са известни в Анадола и даже в самия Константинопол: джамиите на Фируз ага (1491) и на Давуд паша (1485), без да говорим за султанските джамии, които ще разгледаме по-нататък. Джамиите с редици от куполи също не са забравени.

Но най-значителните паметници са тези, които запазват **Т**-образния план, без да успеят да го променят. Този план се среща както в провинцията – в джамията на Гедик Ахмед паша в Афион (1472), на Иса бей в Скопие (1475), така и в столицата, в джамиите на Махмуд паша (1462) и на Мурад паша (1465). В Скопие опростената структура се ограничава с две зали, покрити с еднакви куполи. До залите има две много ниски странични галерии със сводест покрив, които стигат до половината от дълбочината им. В джамията на Махмуд паша двете зали с куполи са разделени от страничните галерии (всъщност три зали с малки куполчета) от дебела стена и коридор; портик с пет кубета, много близък до външния нартекс, предшествува вътрешен вестибюл, който напомня истински нартекс. Основите често са направени от каменно-тухлен градеж, но в това няма нищо ново.

Съществено произведение, което би позволило да оценим по право изкуството при Фатих, голямата джамия, която той построил след завземането на Константинопол, е била разрушена при земетресение. Останали са само дворът и пристройките, а тя е била възстановена, но вече по друг план, през 1771 г. Куполът, който покривал *харама,* имал невиждан за османците размер – 25 метра, а всяка от двете странични галерии била с по два купола. Вътрешното разположение се различава от плана на джамията в Одрин само по това, че централният купол почива върху четири, а не върху шест арки, и че молитвените зали, както в Бурса, били продължени по посока на дълбочината с друга зала, която също имала странична галерия и сводест покрив. Този вид покрив, все още доста странен, навярно е бил вдъхновен от базиликата „Света София", но вече бил използуван за една малка молитвена зала в Тире в началото на XIV в., което, разбира се, не доказва нищо.

Около светилището се простирало изграденото с един съвсем нов усет за светлина и ред и контрастиращо с разпръснатите паметници в Бурса огромно *кюлие*, поредица от зали и галерии, гледащи към двора и покрити с около петстотин малки купола. По този начин бил създаден

несъмнено за първи път в такъв пълен вид един монументален ансамбъл, включващ религиозни, социални и културни дейности и обграждащ джамията с истинска архитектурна рамка от ниски паметници, чиято цел била да подчертае нейното значение и красота.

Джамиите на Баязид II

Първото голямо произведение от времето на Баязид II е кюлието в Амасия, от което са останали само джамията и медресето. То е завършено през 1486 г. при сина на султана. Планът на джамията повтаря **T**-образния план с купол, поставен върху тежки стълбове, странични галерии, покрити с три малки кубета, и сводест портик с пет купола. Новото е, че първоначално разделените зали се свързват помежду си така, че да обединят вътрешното пространство за нуждите на молитвата.

Много по-различен е подходът, възприет от архитекта Хайреддин между 1484 г. и 1488 г. в кюлието в Одрин, който групира около голямата джамия медресе, складове, кухни, хлебарница, столова, болница с крило за психично болни. Тук пристройките с неколкостотин кубета образуват забележителен ансамбъл. Болницата е изградена пестеливо и даже строго и е украсена с една редица много красиви *мукарни*, а отделението за психично болни, с което се свързва посредством двор, е една от най-сполучливите постройки. Шестоъгълният му план предизвестява медресето в Амасия (1488) и това на Рустем паша в Истанбул (1550). Джамията представлява огромен каменен куб с купол, широк 21 м в диаметър и висок 19 м. Цялата конструкция е малко несръчна, но живописно се оглежда в реката. До нея се намират две много ниски медресета които съчетават плана с четири айвана и плана на джамиите с редици от куполи.

Влиянието на „Света София“

Трудно е да се отрече, че огромната и славна базилика „Света София“ е оказала влияние, даже и ако то е относително късно. Даже великият Синан грижливо я е изучавал. За турците тя била символ на християнството и на Византийската империя и нямала равна на себе си по размери и красота. Предлагаща толкова дръзко и остроумно решение на проблема с купола, върху който османците се мъчили почти цял век, разположена в самото сърце на новата им столица, понякога на неколкостотин метра разстояние от джамиите, които щели да построят, тя не можела да ги остави безразлични. Да я достигнат и даже да я надминат било призната или непризната цел. Всъщност тяхното обучение, тяхната идеология и вкусовете им ги предразполагали към това. От най-древните си тюркски традиции те наследили идеята, че съвършената форма е кръг, вписан в

квадрат, купол, разположен върху куб, че така е построена и вселената, че времето е образ на света, микрокосмос. Както и византийците, те имали желание да строят културни сгради, утвърждаващи славата на Бога и величието на султана, „Неговата сянка на земята", така както василевсът бил Неговия представител. Те се стремели да строят джамии, които могат да съберат общността, характеризиращи се с вътрешно единство и освободени от всякаква подпора.

И въпреки това голямата джамия от класическата епоха не е реплика на византийската базилика. Разликите са по-големи от приликите. „Света София", открита на 27 декември 537 г., е уникален исторически паметник, който изглежда създаден ex nihilo и който няма да има подражания в източното християнство. Решението, възприето от двамата ѝ архитекти – Антемий от Тралес и Изидор от Милет, които подпрели от изток и запад огромния ѝ купол с диаметър 31 м и височина от земята 54 м[104] с два полукупола, а от север и юг с две странични арки, поставени върху гигантски трибуни и включващи тимпан с множество прозорци, не било възпроизведено другаде. Впрочем желанието на Юстиниан не било да създаде образец, а да направи такъв паметник, какъвто светът не бил виждал от времето на Адам и нямало да види никога. Той го осъществил и се разорил. След него се върнали към базиликалния куполен тип или възприели кръстокуполния план, при който кубето, което никога вече не превишило 10 м в диаметър, е подпряно от четири страни с коритообразни сводове с перпендикулярни оси. Този план донякъде напомня плана на джамията с четири айвана.

В османската архитектура няма джамия, която да измества всички други, така както „Света София" далеч надминава всички византийски църкви. Обратно, създава се монументален стил, който може да бъде възпроизведен многократно с всички възможни вариации. Така и било правено, когато държавата започнала да разполага с финасови средства и докато ги имала.

Този тип се характеризира най-вече с използването на голям купол, с уеднаквяването на обема, със свързването на вътрешните и външните части, с лекотата и пирамидалното подреждане. Османското кубе прилича на византийското по очертанията си, но най-вече по архитектурните техники. Трябва обаче да се отбележи, че османците постепенно стигнали до строежа на големи куполи по време, когато Византия вече не умеела или не желаела да го върши: да си припомним, че куполът на Юч Шерефли Джами има повече от 24 м в диаметър или само 7 м по-малко от „Света София" – разлика, която трябвало да се преодолее с още много усилия. Но силуетът на голямата джамия е много различен от този на базиликата. Отвън „Света София" не е особено привлекателна и с нищо не подсказва вътрешното си разпределение: въпреки минаретата, които ис-

лямът прибавя, и даже без контрафорсите, необходими за подсилването ѝ, тя е масивна. Пирамидалният ефект не е изразен и се появява само ако се гледа отстрани.

Въпреки че били привлечени от „Света София“ и се намирали под нейното влияние, архитектите от XVI в. не били подражатели. Те интерпретирали и останали верни на селджукските традиции както по отношение на очертанието на арките и сводовете, така и при украсата на мукарните, геометричните и растителните композиции, разположението на величествените врати, които въпреки оскъдната скулптурна украса напомнят големите кервансараи от XIII в. Никога не използували стъклена мозайка, защото по традиция облицовали стените с керамични плочки. Впрочем възможно ли е било турските работници, привързани към едно професионално обучение, което се предавало от баща на син, да възприемат византийските техники? Хипотезата за участието на нетурска работна ръка, колкото и да изглежда привлекателна, не издържа на доказателствата, които разкриват, че само помощниците били християни по произход. В това отношение разплащателните книги от строежа на джамията „Сюлеймание“ са категорични.

Джамиите на Баязид II и на Селим I в Истанбул

Джамията на Баязид II в Истанбул, завършена през 1505 г., е първото здание, където ясно се вижда влиянието на „Света София“, и именно тя е подхранила тезата, че османците са направили по-лошо копие на Юстинианова базилика. Истина е, че куполът ѝ, много по малък от този на църквата (18 м в диаметър), също е продължен на север и на юг от два полукупола, че разпределението на пространството е ново за турското изкуство и поне отчасти е повлияно от Византия. Но сравнението свършва дотук. Централният куб, който поддържа кубето и мощните контрафорси, по-несполучливи, отколкото в „Света София“, осигуряващи здравината и вписването му в ансамбъла, все още са близки до джамията „Баязидие“ в Одрин. Кубето сякаш се откъсва изцяло от корпуса на сградата, давайки предимство на вертикалния устрем за сметка на единството на силуета. Полусферичните ниши, които на всичко отгоре са твърде ниски, не са свързани с нея, а са поставени върху зидария. Ниските странични галерии се състоят все още от два кораба, като всеки един е покрит с четири купола. Двор с портик, който има същите размери като *харама,* е разположен пред него, но изглежда отделен от две крила също с куполи, които продължават молитвената зала на изток и запад и в чиито краища са долепени две симетрични минарета, които разтеглят композицията. Много необичайни, тези крила напомнят двете медресета в джамията „Баязидие“ в Одрин, построени до стената *кибли.*

Забелязва се и доста несръчно усилие да се разположат обемите един над друг, по-специално в ъгловите кулички. Стената на двора има два реда прозорци и три преддверия със странични ниши, все още много близки до селджукския стил. Вътре в джамията колоните от зелена брекча, червен мрамор или гранит обогатяват многоцветието на мраморите и каменните сглобки на сводовете, където се редуват червено и бяло или черно и бяло, вече използувани в джамията на Фатих.

Въпреки своите безспорни качества и многобройните нововъведения джамията на Баязид е преходно произведение и навярно била сметната за относителен неуспех, тъй като тази на Селим I, завършена през 1522 г. от сина му Сюлейман Великолепни, се връща към еднокопулния план на джамията *Баязидие* от Одрин. Загрижен единствено за покривната конструкция, архитектът успял хармонично да съгласува голямото кубе с 24 м диаметър със стените на залата и успоредно с това с *харама* и двора. Но за да осъществи своето намерение, той бил принуден да пожертвува от височината на сградата и да потърси компенсация чрез минарета, считани за прекалено високи. Това също било полууспех. Архитектурата се намирала в задънена улица. Трябвало да се появи гениален архитект, за да я изведе от нея.

Синан

Османците го получили в лицето на Мимар Синан, който успял да доведе докрай търсенията на поколения творци и създал класическото изкуство. Синан е роден в 1489 г., близо до Кайсери, в християнско семейство. Това, че не е турчин по кръв, не променя с нищо факта, че изразявал турския гений и бил в пълния смисъл на думата османец. Той бил взет с девширмето през 1512 г. и като войник участвувал в битката при Белград през 1521 г., след това служил в други области на империята и по-специално в арабския Близък изток. През 1538 г. му се отдала възможност да прокара мост през р. Прут, след това друг през р. Дунав и неговите работи били забелязани от владетеля. Оттогава той се посветил на архитектурата и строял джамии и гробници, хамами и кухни – общо около 360 паметника. Според собствените му думи три произведения бележат етапи в неговата кариера: джамиите *Шахзаде* и *Сюлеймание* в Истанбул и джамията *Селимие* в Одрин – неговият шедьовър и едно от най-значителните постижения на световната архитектура. Когато я завършил, бил на повече от осемдесет години.

Геният на Синан е преди всичко творчески. Той не търсел оригиналност на всяка цена, не се опасявал да черпи от традицията и да прилага решения, които са доказали възможностите си, както например в джамията *Гьозлевен* в Крим (1552), където той възпроизвел в по-малки ма-

щаби плана на Фатих. Все пак той дълбоко обновил изкуството и дал мощен тласък на архитектурата, което ѝ позволило да продължи да се развива и след неговата смърт въпреки засилващия се упадък във всички области. Но примерът му бил толкова внушителен, че следващите произведения били неспособни да се откъснат от него и в крайна сметка загубили творческата си сила.

Джамията Шахзаде

В първата си голяма джамия, построена през 1548 г., Синан, черпейки от образците на миналото и по-специално от „Света София", създал едновременно и класическата архитектура, и един почти съвършен паметник. След това този модел трябвало само да се използува и да се подобрява, да служи за основа на следващи усъвършенствувания, да бъде прилаган към по-импозантни сгради. Джамията *Шахзаде* е сравнително скромна, с 19-метров купол, по-малък от купола на джамията на Селим I. В известен смисъл тя изглежда като експеримент[105]. Синан възприел като решение на покривната част купол, подпрян на полукуполи, но го довел да пълния му логически завършек, като използувал не две големи сферични ниши, а четири, разположени на кръст, и по този начин се върнал към централния план. Цялата конструкция почива върху четири стълба, осмоъгълни в основата си и цилиндрични с канелюри в горната си част, както и върху четири големи арки, които разпределят строго и точно вътрешното пространство. Възхитително свързаните външни обеми съставят еднороден ансамбъл. Въпреки че паметникът е строго кубичен, с ширина 38 м и същата височина, той има пирамидален вид отчасти поради междинните куполи и по-специално тези, които са разположени по ъглите върху цилиндрични кули, чиято задача е да уравновесят височината на арките. Неподражаемата стройност на двете минарета с по два балкона *(шерефе)*, многобройните прозорци и дългите странични галерии образуват елегантна украса и не позволяват на тази масивна архитектура да изглежда тежка.

Въпреки успеха си Синан се отказал от централния план с четири полукупола. Не се знае точно защо, но несъмнено е преценил, че централният купол, поддържан от четири страни, губи релефността си и създава впечатление за снижаване на един паметник, който той желаел да бъде извисен нагоре. Този недостатък можел да бъде отстранен. Това било извършено, но не от него, а когато бил отново възпроизведен планът на *Шахзаде* в *Йени джами*, в *Синята джамия*, и когато възстановили джамията на Фатих (Фатих II), която общо взето не била особено сполучлива.

Джамията Сюлеймание

За *Сюлеймание*, най-красивата джамия в Истанбул, която построил между 1550 и 1557 г., Синан като че ли се върнал към решенията на *Баязидие* или по-скоро към „Света София", като подпрял купол с 26,50 м в диаметър и 53 м височина върху два полукупола и успял там, където другите преди това претърпели неуспех. *Сюлеймание* не само не представлява неясен и нееднороден ансамбъл, а напротив, тя е изпълнена с точност и простота, зад които се крие дълбоко умение. Вътрешното пространство възпроизвежда точно много по-сложното разпределение в „Света София". Добре разграниченият централен кораб е свързан със страничните галерии с три арки със свод от черен и бял мрамор, поставени върху две порфирени колони. В него се влиза от четири врати, разположени на страничните фасади, и от една главна врата, която води към двора. В четирите ъгъла са поставени четири набраздени с канелюри минарета, от които две са много високи и имат три балкона, а две са по-ниски и са с по два балкона. Контрафорсите, неутрализиращи сводовете, отвътре са включени в трибуните, а отвън в два етажа от галерии, чието разнообразно и стабилно разположение излъчва спокойствие и ведрина.

Сюлеймание е оградена с голям двор *(зиядет)*, със стени с прозорци, разположени по схема, известна поне от времето на Абасидите (IX в). Джамията е заобиколена и с великолепно кюлие, чиито дълги ниски линии са отрупани с малки кубета и високи комини. Всички тези сгради са свързани посредством портици с вътрешни градини и напомнят манастирите. Тази строга и ритмична композиция е истинско съвършенство, но в нея няма нищо ново и още дълго време щяла да бъде имитирана. Тя би била монотонна без дискретното разнообразяване на подробностите, което невинаги се забелязва и отговаря на едно съвсем ислямско виждане за изкуството. Обителта на Мевлеви, или скитащите дервиши от Кония, е добър пример за това с общата зала и високата селджукска кула с керамична облицовка в гробницата на основателя Джеляледдин Руми.

Зад *Сюлеймание* друг двор, подпрян на стената на светилището и ритмично нарушен само от контрафорсите на зданието, огражда гробището, което почти винаги и много отдавна се намира в съседство с джамията. Сред надгробните стели се издигат мавзолеите, построени от Синан за Сюлейман Великолепни и съпругата му Роксолана.

Джамията Селимие в Одрин

В джамията *Сюлеймание* изчистеният силует и тясното съответствие между външния и вътрешен вид били осъществени за сметка на вътрешното пространство. В края на живота си Синан отстранил тези недоста-

тъци в един величествен паметник – джамията *Селимие* в Одрин (1569–1574).

Противно на обичая, *Селимие* не е придружена от *кюлие*. Единствените ѝ пристройки в началото били две малки медресета, разположени зад молитвената зала (както в джамията *Баязидие* в същия град). Няколко години след завършването ѝ, към 1580 г., трябвало да се построи пазар, за да се финансира фондацията. Давуд ага, ученик на Синан, го изградил майсторски, без да навреди на общата композиция.

Изолирана по този начин, издигната върху малък хълм, съвършено уравновесена, с линии, отвеждащи погледа към върха ѝ, тя осъществява по несравним начин образа на космическа планина и отговаря на идеала на архитектите, които искат да създадат впечатление, че куполите плуват в небето. Четирите огромни минарета, които създават чувство за лекота и изящество, са поставени в четирите ъгъла на зданието и служат за подпори, напомняйки четирите стълба на вселената от символичните изображения. Дворът, където кубетата на галериите са особено добре изчислени, е едновременно свързан с *харама* и достатъчно разграничен от него, за да не нарушава силуета.

До този несравним шедьовър, плод на цял един живот, изпълнен със страстни усилия, се стигнало след няколко предварителни опити. Синан изпробвал плана, който искал да приложи в две малки джамии в Истанбул, известни със своята украса. Това са малките джамии на Рустем паша (1560) и на Соколу Мехмед паша (1571), за които този план бил много добре приспособен. Той бил използуван наново през 1575 г. за истанбулската джамия *Азаб капъ*.

На известно разстояние от Златния рог, в квартала на търговците и моряците, очарователната джамия на Рустем паша била построена върху доста високо (6 м) партерно помещение, предназначено за магазини. Предшествувана от много проста малка тераса и портик, покрит с една от най-красивите керамични облицовки от XVI в., тя е като островче на спокойствието, извисяващо се над градския шум. Играта на цветовете, разнообразието на декоративните теми ѝ придават необикновена интимност и допринасят да се съчетаят в съвършена хармония обемите и архитектурните линии, структурирани както никога дотогава.

Чистият и рационален план на джамията на Рустем паша е същият, който Синан възприел в *Селимие* с друг размах, но с желанието да надмине най-после „Света София“. Диаметърът от 31,28 м на неговия купол, съвсем малко по-голям от 31-метровия Юстинианов купол (впрочем възстановен), го доказва. Този огромен свод вече не почива върху полукуполи, а върху осем пиластри и неговата тежест е поета едновременно от поредицата редуващи се арки и тромпи, както и от елегантните контрафорси, придаващи ритъм на композицията. Техните фронтони,

завършващи като пирамида, се издават над барабана и въвеждат отново пренебрегваните дотогава вертикални линии. За да се подчертае по-добре стената *кибла* в една сграда с централен план, михрабът е поставен в малка абсида, рядко използувано решение в ислямското изкуство (но вече правено в Бурса) и въпреки това много сполучливо. Само тя може да даде на мюсюлманския храм дълбочината, която иначе му липсва.

Наследството на Синан

Почти не било възможно да се надмине Синан, но той оставил на последователите си досатъчно голям брой архитектурни модели, за да работят над тях. Те често го вършели сполучливо, без да се стараят да търсят нови пътища.

Многоъгълната структура, наложена от осемте стълба на *Селимие*, но използувана и преди това, често била възпроизвеждана такава, каквато е, т. е. като осмоъгълник или с връщане към шестоъгълника, но винаги в четирите ъгъла с подпори, които трудно могат да се определят като тромпи или полукуполи, като например в *Ески валиде джами* (1583 г.), в *Йени валиде джами* (1710) в Юскюдар, в джамията на Ейюб от 1800г., която била възстановено старо светилище, близо до гроба на приятеля на Пророка Айюб (на турски Ейюб), убит навремето под стените на Константинопол. В последните две сгради европейското влияние, поне върху украсата, е съвсем очевидно. В множество по-малки джамии, също вдъхновени от *Селимие*, полукуполите и арките са използувани съвсем свободно в добре изчислени и пълни с живот композиции, пораждащи разнообразни обеми и неочаквано разпределение на пространството.

Казахме, че планът на *Шахзаде* е бил възпроизведен в няколко големи джамии, в тази на султан Ахмед и на Фатих II и в *Йени джами*. При това той бил възпроизведен майсторски. *Синята джамия,* или джамията на султан Ахмед, е несъмнено най прочутото мюсюлманско здание в Истанбул и ако не най-красивото, то поне най-блестящото. То е и най-голямото: разположено на мястото на стария византийски Хиподрум, то се извисява над Мраморно море на 43 м височина и има размери 64 м на 72 м, без да се смята дворът, който удвоява повърхността му. Архитектът Мехмед ага го построил между 1609 и 1617 г., като поставил посредством големи арки върху четири огромни стълба неговия купол с диаметър, малко по-голям от 23 м, подпрян на четири полукупола, поддържани от три тромпи с по-малки размери, и като увеличил вдлъбнатите обеми. По този начин той направил още една крачка напред в изграждането на пирамидалния ефект. Шестте минарета – почти абсолютна новост за мюсюлманското изкуство, което никъде освен в Мека не е използувало такъв голям брой минарета – дъговидните прозорци, разположе-

ни в пет реда, куличките с кубета подчертават неговия устрем. Вътрешността, окъпана от светлина, е украсена в горната част с фрески, възстановени наскоро, и с около 21 000 керамични плочки със стилизирани сини, зелени, червени цветя и плетеници от стъбла.

Йени джами, която почти се къпе от водите на Златния рог, строена от 1597 до 1663 г., показва малко творчески дух, но запазва величествения си вид въпреки по-скромните си размери. Тя била оградена с едно кюлие, по-високо от другите, от което е останал само Египетският пазар (Мъсър Чаршъ), красива сводеста конструкция на два етажа с два перпендикулярни коридора, и султанският апартамент, свързан с джамията посредством галерия – оригинално и изящно творение, украсено със забележителен керамичен ансамбъл.

Но може би старата схема на еднокуполната джамия, която се харесвала все повече и повече, разкрива най-добре майсторството на османските архитекти при изграждането на купола. Революцията, която го преобразила през XVI в., е пак дело на Синан. Съзнаващ, че не може да се свърже полусферичният обем на кубето с правоъгълния обем на залата, Синан чисто и просто се отказал от правоъгълника и решил да постави своето полукълбо върху четири големи арки, подпрени само върху крайните стълбове на сградата. По този начин стените станали един вид прегради с множество прозорци и нямали вече никаква носеща функция. Още в джамията на Михримах султане в квартала Едрине Капъ в Истанбул през 1557 г. той осъществил напълно проекта си: дискретни странични галерии се свързват с централния кораб и разширяват вътрешното пространство, а отвън освобождават арките. В много джамии възприели тази формула, като често прибавяли допълнителни части като фасади, и така до съвременната епоха, както например в джамията *Нусретие* в Топхане (1826), един от най-добрите образци на стила ампир, и в известната джамия в Долмабахче от 1854 г.

Еднокуполно било и последното голямо творение на културата османска архитектура – джамията *Нур-у Османие*, построена между 1748 и 1756 г. В средата на XVIII в. европейското влияние било значително, но се чувствува, че то било асимилирано и че можело да се очаква така необходимото обновление на османската архитекура. Украсата е напълно барокова, но това е мюсюлмански барок. Архитектите притежават солидни технически познания – доказват го широчината на купола, който покрива кръг с диаметър 25,70 м, и отнемането от тежестта на арките посредством ъгловите контрафорси, и двете правоъгълни крила, разположени на югоизток и югозапад. Те са запазили творческия си дух и търсят нови формули, като например малко тесният, но много поетичен двор с форма на неправилен полукръг, или обновяват старите решения – абсидата с михраба, която изчезнала след *Селимие*. Качествата все още

могат да изместят дребните недостатъци като лошото включване на двора в ансамбъла или много крехките колони във външните източни и западни галерии. Не толкова сполучлива, но интересна, джамията *Лялели* в Истанбул на архитекта Тахир ага (1759–1763), разрушена от земетресение и възстановена през 1783 г., при която куполът е поставен върху стълбове, разположени в осмоъгълник по подобие на *Селимие*, не е почуствувала барока така добре. Новата *Фатих* (Фатих II) на същия архитект, която е много тежка и няма вертикален и пирамидален устрем, също не е успяла да се приспособи към рококото.

ДРУГИ ВИДОВЕ ИЗКУСТВО

Османският дом

В наши дни не са останали запазени много цели градски архитектурни ансамбли, които могат да дадат представа за стария османски град. Дори големите джамии губят от своята импозантност, когато са притиснати от високите модерни здания. Някога те до голяма степен са доминирали града, който се разпростирал по-скоро на дължина, отколкото на височина, защото най-често не бил ограден със стени.

Къщите изглеждали сякаш изникнали случайно сред малки градинки, заобиколени със стени, с фасади, обърнати към криволичещи улици. Построени на два етажа (върху каменни основи) от дърво или дървена конструкция, запълнена с различни материали, боядисани с ярки или пастелни цветове, с покриви с надвиснали стрехи, с еркери и множество прозорци, гледащи към вътрешния двор, те представляват известен тип жилище, толкова характерен както римската или китайска къща и съвсем чужд на мюсюлманската архитектура. Този тип жилище, който, изглежда, се е създал постепено, за да достигне своя разцвет през XVIII в., разпространен в европейските територии на империята и в част от Анадола на север от линията Измир – Ерзурум, се характеризира с разполагане на две нива на сервизните помещения и апартаментите и с организиране на вътрешното пространство около централна софа, един вид вестибюл или дневна, където се събирали всички членове на семейството. Въпреки задължителните си черти, това жилище не следва единединствен образец, но се ползува с голяма свобода, на която се дължи неговият чар и живописният му вид. Съществуват и по-луксозни къщи, истински малки дворци, построени край морето, най-вече по бреговете на Босфора, така наречените *ялъ*, които служели обикновено за вили.

Украсата им се съсредоточава най-вече в пода, покрит с килими, и в богато изработените тавани. Стените на нишите също често са изрисувани. Въпреки пожарите, все още има многобройни образци в цялата по-

сочена по-горе зона, в Истанбул, Одрин, Бурса и може би и в малките градове като Пловдив, Охрид, Кастория, Сараево, Берат на Балканите и Афион, Кула, Бирги, Сафранболу в Анадола, както и извън тази зона, например в Анталия.

Светската архитектура

В градовете имало много чешми и фонтани: самостоятелни съоръжения в дворовете на джамиите *(шадърван)*, по площадите и улиците *(чешме)* или архитектурни конструкции, долепени до стените на големите обществени сгради *(сабил)*. При Мурад IV (1623–1640) в Истанбул те били повече от десет хиляди и, изглежда, броят им се увеличил при управлението на Ахмед III в началото на XVIII в. Най-красивите и монументалните са именно от тази епоха, своеобразни павилиони с навес, пирамидален покрив и кулички с куполи, много живописни и с изключително хубава украса (фонтан на Ахмед III, 1728 г., разположен до „Света София", който е най-сполучлив от всички, фонтанът в Топхане, 1731 г., в Азаб Капъ, 1773 г.).

Всеки квартал имал своя баня *(хамам)* за мъже и за жени, място за срещи, където посетителите прекарвали дълги часове в почивка и разговори. Социалната функция на тези бани допринасяла за изключително изискания им и често пъти луксозен вид. Най-големите архитекти, сред които и Синан, не пренебрегвали строителството им (Хасеки Хамам в Истанбул, 1553 г., здание с дължина 75 м и добре разпределени обеми). Подобно на другите бани в мюсюлманския свят, които в по-голямата си част са изчезнали, те следвали традициите на римската баня с гардероб, зала с топла вода, зала със студена вода *(аподитариум, калдариум, тепидариум)*. Облицовани с мраморни плочи, те били покрити с широки куполи с изпъкнали стъклени прозорчета, които ги осветявали (куполът на *тепидариума* на Демирташ в Бурса, несъмнено от времето на Баязид II, има 16 м в диаметър). Най прочути са баните в Бурса, често реставрирани (Ески Каплъджа с византийски *сполии*, построена при Мурад I, Йени Каплъджа от 1533), и може би, освен вече споменатата Хасеки Хамам на Синан, баните в Токат от 1420 г. и в Будапеща от 1506 г., която така възхитила Евлия Челеби, че я нарекъл „хамама със зелените колони" заради осемте порфирени колони около басейна.

Градските кервансараи (ханове), както и тези по пътищата и по-специално по пътищата за Европа (например в Кючюк Чешме, Люлебургаз, Харманли), често представлявали огромни сгради (Кюркчюлер Ханъ от 1468 г., разрушен от земетресение през 1896 г., имал 176 стаи, разпределени на два етажа около два просторни двора). Замислени по-скоро с практическа, отколкото с художествена цел, те нямат големите архитек-

турни достойнства на селджукските ханове въпреки известните качества на сводовете, строгостта на аркадите, съставени от стълбове на етажа, поставени върху горната част на партерните арки. Всички те много са пострадали от времето, но считаният за най-красив Валиде хан в Истанбул (началото на XVII в.) не е така възхитителен като Йени хан (края на XVI, началото на XVII в.), разположен на пътя между Токат и Сивас, Курсамили хан в Скопие (XVI в.) или ханът Улукъшла от 1619 г.

Почти всички мостове са великолепни. Можем да се запитаме дали талантът и плодовитото въображение на турските архитекти не идват от това, че при изграждането на мостове никакви култови или куртурни ограничания не са им пречели. Изправени пред чисто технически проблеми, те съумели да ги разрешат със съвършено майсторство и да съчетаят здравината и елегантността: мостът в Мостар, построен от Караеддин в средата на XVI в., мостът над Дрина във Вишеград, построен от Синан, мостът над Вардар в Скопие, Козият мост в Сараево, мостът в Бююк Чешме.

Османците са построили стотици не особено оргинални крепости, тъй като фортификационното изкуство, което навсякъде отговаря на едни и същи потребности, е предизвикало еднакви решения на Запад, както и във византийския и мюсюлманския Изток. Най-прочути и най-забележителни са безспорно крепостите, изградени по азиатското и европейското крайбрежие на Босфора през 1395 г. (по-късно са разширени) и през 1452 г. Това са Анадолската (Анадолу Хисар) и Румелийската (Румели Хисар) крепост. Може да се спомене и замъкът със седемте кули (Йеди кале) в Истанбул, построен от Мехмед II през 1458 г., до византийските стени, чието първоначално предназначение не е много ясно.

Надгробното изкуство

Въпреки съществуването на огромни гробища гробовете не уважават винаги света на живите и често се срещат край пътищата. Но в градовете мавзолеите *(тюрбе)* са по-скоро групирани около джамиите. Въпреки че не им липсва величественост, те никога не достигат мащабите, характерни за този вид паметници в Централна Азия или в Индия на Великите моголи и спазват размерите, уточнени в края на първото хилядолетие.

Макар че османските мавзолеи предизвикват всеобщо възхищение, най-вече след участието на Синан, който бил голям майстор в тази област, те не са толкова интересни, колкото селджукските тюрбета, от които произлизат. Те не са запазили нито техния блясък, нито тяхната фантазия, нито декоративното богатство и не са особено разнообразни. Ето защо няма да се спираме подробно на цяла поредица от постройки без стени, покрити с купол, поставен върху подпори, свързани с островърхи

или сегментни арки. Познати още от първата половина на XIV в. в Изник (тюрбе на Хаджи Хамза и на Якуб челеби), те са доста разпространени през XIV и XV в., особено на Балканите (мавзолеи в Травник и Сараево).

След появата на Бруската школа развитието на надгробното изкуство е чувствително. То засяга най-напред покривната част, която при селджуките има форма на купол с пирамидален или коничен връх, след това включва и плана, който давал предимство на осмоъгълника или дванадесетоъгълника и по-рядко на кръга и квадрата, както и много слабото осветление, идващо от тесни прозорци, и накрая скулптурната украса около прозорците. Кубетата започнали да се налагат, кръглият и дванадесетоъгълен план били изоставени за сметка на четириъгълни, шестоъгълни или осмоъгълни планове, появили се множество широки прозорци, скулптурната украса отстъпила пред живописта и керамиката, които заели всички стени и най-вече вътрешността. Тюрбетата в джамията *Мурадие* и султанският некропол в Бурса, разположени в сенчест парк, са построени с основи от редуващи се камък и тухла и представляват пълен набор образци на първоначалните османски търсения. Но най-прочутият мавзолей от XV в. – Зеленият мавзолей (Йешил тюрбе, 1421 г.) в Бурса, с осмоъгълен план, при който почти островърхият купол е поставен върху изключително висок барабан (4,57 м), пази все още спомена за миналото, докато великолепната фаянсова украса на вътрешните и външните стени разкрива нови декоративни виждания. Много красивата врата от орехово дърво с геометрични орнаменти, изработена от табризки майстор, посочва иранското влияние.

Османското тюрбе от класическата епоха, така както го изгражда Синан, обикновено е по-широко от предишните и куполът му често напомня пъпеш. Разделено на два етажа, което не отговаря на никаква архитектурна необходимост, или оградено от галерия с колони, на които са подпрени наклонени тавани, нарушаващи линията му (тюрбето на Сюлейман Великолепни), то се отваря с широка врата с навес. Възпроизведено в множество образци, тюрбето представлява интерес преди всичко поради керамичната си украса (тюрбе на Селим II и на Мурад II) и се опитва да наруши еднообразието чрез скулптираните орнаменти, слепите ниши (тюрбе на Махмуд паша, 1463), нервюрите, ъгловите колони или акротериите (тюрбе на Хюсрев паша, творба на Синан, 1545). От архитектурна гледна точка най-успешно е тюрбето на Шахзаде Мехмед, построено също от Синан в двора на едноименната джамия. Хармоничният обем, съвършеното равновесие и двата прозореца на всеки етаж, разположени от осемте страни на осмоъгълника, му придават плътност и масивност.

Дворецът

Основната идея на исляма, че сътвореното от човека е нещо нетрайно, се осъществява напълно едва при дворцовите постройки. Многобройни и пищни, често неизразимо луксозни, те са издигнати без грижа за здравината и с желанието да се ползуват незабавно. Всеки принц смята, че утвърждава величието на своето управление, като изоставя жилището на предшествениците си, за да построи ново. Ето защо са запазени малко древни мюсюлмански дворци, които да не са обект само на археологията. Единственият голям замък отпреди XVI в., който съществува, е Алхамбра в Гренада. Той парадоксално дължи оцеляването си на християнската реконкиста, която е унищожила толкова много паметници на мюсюлманското испанско изкуство. Няма защо да се учудваме, че нищо не е останало от дворците в Бурса и Одрин или от първия султански дворец в Константинопол. Следователно ценно е, че са се запазили някои значителни свидетелства за османския XV в.

Дворецът Чинили Кьошк (вилата с фаянсите), построен през 1472 г., все още носи отпечатъка на иранския си произход. Той е изграден върху почти квадратен четириъгълник и двата му етажа имат еднакво разпределение: кръстокуполната централна част продължава с три зали и вход, наследници на старите айвани, като последната зала с пресечени ъгли на стените е издадена навън. Други четири помещения заемат четирите ъгъла. Всички са облицовани на височина три метра от пода с керамика, на която дворецът дължи името си. Портикът на фасадата, с ниски островърхи арки, облегнати върху стройни осмоъгълни колони, каменни копия на дървената архитектура от Централна Азия, е направен по-късно, вероятно през XVIII в.

Топкапъ

Необикновеното разположение на древния византийски акропол върху един връх, извисяващ се над Златния рог и Мраморно море, несъмнено е омайвало владетелите и е причина за непрекъснатото развитие и оцеляването на големия дворцов комплекс, известен под името „Топкапъ“ (вж. плана на края на книгата).

Разположен върху 700 000 кв. м, дворецът „Топкапъ“ е бил започнат през XV в. и строителните работи са продължили до XIX в. Следователно той дава възможност да се проследи в продължение на четири века еволюцията на османската светска архитектура и украса. Ограден откъм крайбрежието с византийските стени, той е отделен от града с една турска стена, дълга 1400 м, която се крепи на тях и се поддържа от двадесет и осем кули. В двореца се влиза през седем големи врати, като ос-

новната е *Баб-и Хумаюн*, един вид триумфална арка, построена от Мехмед II, многократно преработвана и днес обезформена, разположена близо до „Света София". Тя отвежда към двор, дълъг около 300 м, от който днес е останала само църквата „Света Ирина". В края му се намира втора врата, дело на Сюлейман Великолепни, Средната врата *(Орта капъ)* или Вратата на поздрава *(Баб юс Салям)*, със средновековен вид и изключително живописна направа, в която се чувствува унгарско влияние. Вторият двор отляво граничи с Вратата на мъртвите (врата, през която изнасяли покойниците от двореца) и с двора на алебардистите, предшествуващ конюшните, възстановени през 1942 г., а отдясно – с най-красивото архитектурно произведение на двореца – кухните на Синан: един огромен корпус, покрит с двадесет купола, високи комини, където повече от хиляда души работели, за да нахранят около петте хиляди обитатели на двореца. В северозападния ъгъл се намира Залата на Съвета *(кубеалтъ)*, вероятно от XVI в., украсена със сигурност през 1527 г., състояща се от две помещения с широки навеси и висока квадратна кула. Едното служело за заседания, а другото за секретариат. Трета врата, наречена Врата на блаженството *(баб-и сеадет или баб юс сааде)*, отвежда в резиденцията на султана. Там, върху тераси и сред градини, безредно са разположени голям брой разностилни павилиони, на които можем да се възхищаваме и днес. Най-старите са *Фатих кьошкю* (днешната Съкровищница) от 1468 г., проста, но хармонична постройка от четири сводести зали, продължени с лоджия, както и Джамията на агите, несъмнено от XV в. Най-интересни са залата с Реликвите на Пророка (донесени през 1517 г. от Селим I), истинска керамична и графична феерия, *арз одасъ* (приемна зала), построена от Давуд ага през 1585 г., с великолепен портик, обграждащ тясна зала, която непрекъснато е преустройвана, Багдадският павилион (1638) и Реванският павилион (1653), залата за обрязване *(сунет одасъ)* от 1641 г., библиотеката на Ахмед III (1718) и може би елегантният бронзов балдахин от 1640 г., откъдето има най-хубав изглед от двореца. Красотата на тези павилиони не се дължи толкова на архитектурните им качества, колкото на мраморната и най-вече на керамичната им украса. Но те не са лишени от елегантност; така например най-прочутият от тях, Багдадският павилион, представлява осмоъгълник с купол, обиколен с галерия от мраморни колони, с широк навес и двадесет и два прозореца. Той е облицован с фаянсови пана от сини и зелени плочки на бял фон.

Апартаментите на жените, или харемът, разположен встрани, представлява непреодолим лабиринт от коридори, стълби, тесни дворчета, свързащи повече от 200 стаи, обикновено със скромни размери, с неравностойни, но често сполучливи обеми, много богато украсени (стая на Мурад III, 1578 г., приписвана на Синан). Всички стилове съжителству-

ват заедно, от класицизма до ампира, срещат се красиви керамики от Изник и фрески, които предоставят някои от най-красивите образци на османския барок (Софа кьошк, стаите на Селим III и на Михришах валиде). Както при джамиите, прозорците са със стъкла с гипсови корнизи (обикновено реставрирани). Грижата за създаване на удобство и комфорт се вижда от тоалетните, чешмите, умивалниците, баните и красивите камини от позлатен бронз или фаянс, чиито фестонирани покриви с пресечени стени имат много удължена конична форма. Множество ниши приютяват мебелите, които са редки в ислямския свят и се състоят от ниски инкрустирани масички, етажерки с малки рафтове, сандъци и ковчежета, ниски легла или скамейки – поне докато европейските мебели не навлезли в двореца. Живописното изкуство на XVIII в. е свежо и приятно и в големите частни резиденции от същата епоха (конака на Тахир паша в Мудания). Несъмнен шедьовър представляват купите с плодове и вазите с цветя, които украсяват стените на трапезарията на Ахмед III (1710 г.)

Ръкописната книга

Портретът на Мехмед Фатих (Мехмед Завоевателя) от Накаш Синан бей е единственото известно произведение на този художник и единствената живописна творба, която без колебание може да се отнесе към Османската империя през XV в. Тя не може да е само една и много, вдъхновени от исляма произведения в „Албума на Завоевателя", безспорно са нейни съвременници. Съществувала школа за миниатюристи в Амасия. Дължим ѝ двадесетте анонимни миниатюри от *Романа за Александър*, завършен през 1416 г. Те са силно повлияни от уйгурското тюркско изкуство от Син Кянг и от 140-те илюстрации с дидактичен характер от един *Трактат по хирургия*, посветен през 1463 г. на Мехмед II. Но в колекциите на двореца „Топкапъ" имало и други образци, които продължават да поставят въпроси за произхода и датировката си.

Общоприето е мнението, че османската живописна школа в строгия смисъл на думата е възникнала, след като Селим I довел със себе си художници от Табриз. При управлението на Сюлейман Великолепни продукцията била още по-значителна. Само Насух ал-Матраки, който придружавал владетеля във военните му походи, е оставил много творби, въпреки че често са недовършени. Неговите илюстрации на *Похода в двата Ирака* показват стремеж за описателност, известен усет за фантастичното и за декора, слабост към наситените цветове и истинска любов към природата. Обратно, пейзажите му са безжизнени несъмнено поради желанието му да интерпретира строго ислямския закон и да не изобразява никакво живо същество. Тридесет и двете миниатюри, които съставят последното му произведение, *Сюлейман-наме*, описващо побе-

дите на Сюлейман в Унгария и подвизите на флота му в Средиземно море, са все така безжизнени и близки до документа, но с по-топъл декор (пристанищата на Марсилия, Тулон, Антиб и Ница).

Истинският художник по онова време е Реис Хайдар, по прякор Нигяри, морски офицер, роден в Истанбул към 1492 и умрял през 1572 г. Неговото творчество се състои от три малки шидьовъра – портретите на адмирал Барбароса, на Сюлейман Великолепни и на Селим II. С възхитителна елегантност и трите образа, нарисувани по различен начин, изразяват собствения си характер. Принцовете са изобразени с малка свита и запазват вече остарелите (и на път да изчезнат) символи на властта: кърпичката или салфетката, която Сюлейман държи в лявата си ръка и която през IX в., при Абасидите, е навлязла в церемониала, а оттам и в художествената символика, цветето на Селим, което напомня розата на Мехмед. Барбароса е изобразен до кръста с явното желание да се използува контрастът: контраст на цветовете, контраст между набразденото от бръчки лице и гладките тъкани, между сабята в едната ръка и карамфила в другата.

Няма съмнение, че в двадесетте миниатюри в единствения голям ръкопис от времето на Селим II, *Разказ за похода в Сигетвар* (1569), османската живопис, признавайки дължимото на Иран, за първи път показва, че няма намерение да му подражава напълно. Водена от същите принципи, тя е по-малко склонна от иранската живопис да се отдава на мечтание, на постоянна идеализация на хората и пейзажите, на чистата красота. За нея действителността запазва цялата си значимост и тя не е загубила онзи вкус към повествованието, което притежава и Матраки. Поради склоността си да анализира тя навярно е придобила известна студенина, която запазва поне до XVII в.

Разривът, набелязан през 1569 г., блестящо се утвърждава в множество произведения от времето на Мурад III (1574–1595) и по-специално в *Сюлейман-наме* (1579), *Сур-наме* (1581), *Силсиле-наме* (1583) и *Хюнернамет* (1584–1588). Това може би се дължи на силната личност на Накаш Осман, автор на *Сур-намето* и *Хюнер-намето*.

Сур-наме (Книга на празниците) описва посредством 437 миниатюри празненствата, които в продължение на петдесет и два дни отбелязвали обрязването на султанския син, шествието, организирано от уличните фокусници и членовете на различните еснафи, представящи своите произведения или техни макети. Тази кига не само е първокласен исторически документ, а и истинско произведение на изкуството. Техниката на Осман, близка до комикса или киното, е малко еднообразна: художникът улавя всяка група в момента, когато тя преминава през едно и също място, декорът е един и същ, отдолу – площадът на византийския хиподрум с обелиска и колоната, отгоре – султанската ложа. Това обаче по-добре

подчертава разнообразието на сцените, динамизма на действуващите лица, живота, изразен не от лицата на фигурите, а от движението на ръцете и китките – стара традиция, която се забелязва в изображенията на хора в някои селджукски керамики в стил *минаъ* (XIII в.) или в творчеството на Сиях Калем. Подобна композиция, съставена от разположени в лента мотиви, отделени с прави или криви линии, които насочват вниманието към владетеля, вдъхва живот на 90-те миниатюри в *Хюнер-наме* (Книга на деянията), сборник със сцени от двора, лова, войната, забавленията, изпълнени в светли и весели тонове. Те може би най-добре показват огромното влияние на Осман, което ще продължи дълго време. Но това, което характеризира неговото изкуство, вече се забелязва в друго произведение от същата епоха, *Най-добрата хроника* (1583), една история на човешкия род от сътворението насетне, въпреки че някои миниатюри са по-леки и не така статични. Художникът, може би някой си Сун, е нарисувал обаятелни библейски картини (Адам и Ева, Ноевия ковчег, разрушаването на Содом). Трябва да отбележим и едно колосално *Житие на Пророка*, чийто текст от XIV в. е бил преписан и илюстриран през 1594 г. Самият ръкопис е разпръснат между Истанбул, Дъблин и Ню Йорк. Шестстотинте миниатюри, които го илюстрират, не са дело единствено на Лютфи Абдаллах, който ги е подписал, а често са направени от неговите ученици, поради което не всички са равностойни.

Първите десетилетия на XVII в. се характеризират с многобройни опити за обновление. Хасан паша, умрял през 1622 г., се старае да въведе по-голямо разнообразие в ръкописите, като дава на творбите си различни размери. В *Шах-наме* на Осман II са изобразени нови сюжети и по-специално морски битки в много красиви композиции. Но най-вече Ахмед Накши, майстор колорист и истински художник, отново предприема в 49 известни на нас изображения изучаването на човешкото лице, изоставено в продължение на век и половина. Той върши това безспорно не като портретист, а като поет, който дълбоко променя действителните черти.

Последният голям османски художник и може би единственият, който заедно с Накаш Синан бей и Нигяри заслужава да бъде наричан така, е Левни, починал през 1732 г. Сто тридесет и седемте произведения, илюстриращи неговото *Сур-наме*, се различават от Османовите. Протичането на празненствата вече не е същото. Композицията е по-свободна, по-разнообразна и са използувани различни гледни точки. Неговата наблюдателност е също така остра, но отстъпва при създаването на атмосфера, много често изпълнена с фантазия. Любител на пастелните цветове, на синьото, лилавото, моравото, Левни сякаш е бил предразположен да рисува жени. Той е ненадминат в това отношение. Повече, отколкото в неговите прочути групови композиции *(Музикантките)* или в мъжките му портрети, женските образи вече разкриват, макар и слабо, играта

на светлосенките и перспективата. Естествено, анатомическите му познания са нищожни и прекалено отпуснатите и лениви пози на неговите фигури биха преминали границата на добрия вкус или на смешното, ако палитрата му не го спасяваше или ако не притежаваше изящен усет за грация. *(Младеж, завиващ чалмата си, Заспала жена, Жена с роза).*

Навлизането на художника в интимния и затворен свят на жените е голямото събитие в живописта от началото на XVIII в. То възвестява края на мюсюлманските миниатюри в Османската империя. *Жени в банята*, *Обед на тревата*, *Дами и компаньонки* в албумите на Ахмед I са доказателство за това, както и творчеството на Абдуллах Бухари, който работи между 1735 и 1745 г. Освен изтънчените портрети на елегантни дами, ние му дължим множество галантни и дори еротични сцени. Съмнително е, че тези непристойни сюжети са били вдъхновени от Иран или от моголска Индия, които ги разработват по същото време. В ислямската цивилизация винаги е съществувала една скрита чувствена традиция. Поне за османците тя е установена още при Мехмед II, който, както забелязва А. Сакисян, бил поръчал на Белини да нарисува „множество еротични сюжети за личните си апартаменти".

АРХИТЕКТУРАТА В АРАБСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ОСМАНСКАТА ЕПОХА

Андре РЕЙМОН

Ако османският период в арабските страни в общи линии е бил напълно подценяван и даже подиграван, най-строго са били осъждани празнотите в интелектуалната и художествената област[106]: „Литературата, науките и изкуствата, които някога така ярко блестели, през XVI, XVII и XVIII в. напълно замрели в Кайро. Малко се мисли, рядко се пише, строи се от време на време и дори ако понякога се поправя, в повечето случаи всичко е оставено да се руши [...], Египет сякаш е потънал в дълбок сън", пише Марсел Коломб. А Е. Поти, който все пак е направил много за преоткриването на този период, счита, че трябва да се извини за интереса си към османските египетски паметници: „Трябва да признаем, че това изкуство, смятано за внесено отвън и естетически спорно, винаги е било съпътствувано от известно незачитане[107]."

Съществуват обективни причини за това незачитане на архитектурната дейност през османската епоха. Но то се обяснява до голяма степен и с много ограничените ни знания за този период. Относително новите османски паметници са били пожертвувани от политиката на класиране на архитектурните паметници, провеждана повече или по-малко успешно в арабските страни от края на миналия век. Много от тях са изчезнали. Те-

зи, които са оцелели, са изучени много слабо и в повечето случаи дори не разполагаме с най-елементарни архитектурни описания. Съвсем маргинален е и интересът на специалистите по турско изкуство към тези останки от едно провинциално и очевидно не особено новаторско изкуство. Специалистите по архитектура в арабските страни са преценили този период като непредставителен и не особено оригинален; те са му отделили малко внимание и често са били склоннни много бързо да назоват „османски" паметници, които много малко са повлияни от столицата.

Това положение е особено неприятно и поради факта, че всъщност османският период е имал голямо значение за създаването на градския пейзаж. Той ни е оставил значителни паметници и от количествена гледна точка. Достатъчно е да отбележим, че дори в един град като Кайро, където тези постройки не са били обект на особено внимание от страна на заинтресуваните органи, броят на паметниците от османската епоха е 199 или приблизително толкова, колкото и мамелюкските паметници (233) за период, който е съвсем малко по-продължителен (281 срещу 257 години). В общи линии „традиционните" арабски градове, които познаваме, са градовете, оставени ни от османския период, който е продължил според случаите три или четири века и неизбежно е оказал много силно влияние върху градската структура. И на последно място, внимателното проучване на тази архитектура със съответното отчитане на външните влияния и местните традиции би позволило да направим заключения върху самия характер на османското владичество и начина, по който то се е отразило на културната и художествената дейност на завладените страни.

ИМПЕРСКО ИЗКУСТВО

Първото нещо, което веднага прави впечатление, когато се разглежда значителното като количество архитектурно наследство (близо двеста здания, класирани в Кайро, стотина в Алепо, петдесетина в Багдад), е, че броят на това, което може да се нарече „османски" паметници, е много ограничен. Ние открихме общо петнадесетина големи паметници, тип „джамии", които отпращат към образците, предлагани от столицата на империята. Една хронологична класификация на тези паметници е показателна в това отношение:

– Джамия на Сюлейман паша, построена от управителя в крепостта Кайро през 1528 г.

– Джамия „Хусравия", най-старият османски паметник, построен в Алепо, изградена за Хусру (Хюсрев) паша през 1544 г. от големия архитект Синан, в началото на кариерата му.

– Джамия „Адилия", построена също в Алепо от Мохамед паша през

1555 г.

– Текие и мадраса (теке и медресе), построени по заповед на султан Сюлейман в Дамаск между 1554 и 1566 г.

– Джамия на Синан паша в Булак (1571), която по-късно била възпроизведена от Мохамед бей.

– Джамии на Мурад и на Дарвиш паша в Дамаск, строени почти по едно и също време (1572 и 1574).

– Джамия „Бахрамия" в Алепо, построена от Бахрам паша към 1583 г.

– Джамия на Синан паша в Дамаск (1590).

– Джамия на Малика Сафия, построена в Кайро през 1610 г. от Утман ага Дар ал-Саада и по-късно приписана на неговата любовница Сафия султане, съпруга на Мурад III и майка на Мохамед III.

– Джамия „Ал-Джадид" (на рибарите), построена през 1660 г. по инициатива на оджака в Алжир за обслужване на ханефитския култ.

– Джамия на Сиди Мехрез, построена в Тунис от Мохамед бей между 1692 и 1696 г.

– „Мадраса Утмания" в Алепо, построена през 1730 г. от Утман паша ал-Дураки.

– Джамия „Каймария", построена през 1743 г. в Дамаск от Фатхи ефенди, дефтердар от знатно семейство.

– Джамия, построена от Мохамед бей Абу Дахаб през 1774 г. в центъра на Кайро, срещу джамията „Ал-Азхар", която е точно копие на джамията на Синан паша в Булак.

Даже ако се държи сметка за изчезналите паметници, тези „османски" творения представляват много малка част от стотиците културни сгради, построени от XVI до XVIII в. Това не бива да ни учудва. Въпреки че в Османската империя турският етнос е играл важна роля, султанското правителство е предоставяло значителна автономия на покорените страни и, изглежда, никакъв опит за „турцизация" не е предприеман в областите, населени с араби, особено в културно отношение. Уважението на турците към арабския език и култура, свързани така тясно с мюсюлманската религия, обяснява тази липса на „културен колониализъм". Влиянието на изкуството на столицата в арабските провинции следователно е засягало само определени елементи и очевидно в тази област не била провеждана систематична асимилационна политика.

Както относително малкият брой, така и хронологичното подреждане и местонахождението на архитектурните творби в „османски" стил са много показателни. От петнадесетте изброени паметници девет са от XVI в. и само три от XVII и XVIII в., което отговаря на контраста между един период, през който султанът и неговите местни представители навярно са искали да утвърдят османското присъствие и могъщество, тогава в пълен възход, и един период на упадък на империята. Що се от-

нася до местонахождението, вижда се превъзходството на Сирия (Алепо – 4 паметника, Дамаск – 5) и Египет (Кайро – 3) и слабата позиция на Магреба (Тунис – 1, Алжир – 1). Броят на „османските" здания очевидно е свързан с близостта до централната власт и силата на османското присъствие. Далечният Магреб почти не е засегнат от това строителство, което е много застъпено в Сирия. Пълното му отсъствие в Ирак може да ни изненада. Бихме очаквали по-скоро, че в тези територии, за които персийците продължително са воювали с османците, Истанбул и местните представители са искали да подчертаят своето присъствие с престижни здания в „османски" стил. Но такива няма и причината едва ли е само в силата на местните традиции и връзки. Може би има значение и фактът, че османското господство в Ирак окончателно се е затвърдило едва през XVII в. (след един период на повторно иранско завладяване на Багдад), т. е в епоха, когато най-активната фаза на този тип строителство вече е отминала.

Казаното дотук като че ли показва колко силно е изразен политическият характер на тези здания, изградени в стил, който можем да окачествим като имперски. Естествено, няма нищо учудващо в това, че тези големи културни сгради, които дори със стила си напомнят за османското присъствие, са били дело на представители на Портата (9 от 15), а понякога и на самия султан и неговото обкръжение (2 паметника). Това тълкуване е очевидно за трите големи джамии в Алепо, построени през XVI в., които материализирали османското владичество в центъра на града, в самото му сърце *(Мдинех)*. По същия начин трябва да се разглеждат и големите „имперски" постройки в Дамаск, в зоната извън града, през втората половина на XVI в.(1554–1590). Текето и медресето *(текие и мадраса)* показвали осезателно интереса на султана към поклонничеството, чиито сборни пунктове били Дамаск и Кайро. Трите големи джамии на тримата паши Мурад, Дервиш и Синан конкретизирали османската мощ по самия път на хаджиите към Мека. Джамията на Сюлейман паша, построена през 1528 г. в цитаделата, на място, извисяващо се над Кайро, срещу джамията на султан Хасан (която символизирала победеното мамелюкско могъщество), несъмнено също имала демонстративно значение. Джамията на Синан паша в Булак, главно пристанище на Кайро (особено важно за връзките със Средиземно море, т.е. с Турция и страните от империята), била първият видим знак на османското присъствие за пристигащите в града.

Очевидно при паметниците, издигнати през XVI в., когато османската власт се налагала и утвърждавала в провинциите чрез строежи на султанската управа и на нейните представители, политическото намерение се открива и в някои по-късни произведения, които могат да се интерпретират като изяви на вярност от страна на местните власти, станали пос-

тепенно почти автономни. Построяването на *Джамията на рибарите* по заповед на оджака в Алжир през 1660 г., малко след революцията от 1659 г., в имперски стил, може би е представлявало един вид монументално повторно потвърждаване на признаването на османското господство в Алжир. В Тунис джамията на Сиди Мехрез била построена от Мохамед бей, когото алжирският оджак върнал на трона (1686) и чиято власт върху бейството била потвърдена от султана през 1691 г. Този паметник в напълно османски стил представлявал един вид провъзгласяване на васалното задължение, и то съвсем навременно, защото трудностите с алжирския оджак (довели до нов поход срещу Тунис през 1694 г.) карали мурадитския владетел да търси подкрепата или неутралитета на султанското правителство. По същия начин може да се интерпретира и точното копие на джамията на Синан паша в Булак, което Мохамед бей Абу Дахаб построил в Кайро. Египетският емир току-що наследил Али бей и въпреки че и той имал амбицията да контролира целия Египет, бил склонен да спазва външните прояви на едно формално подчинение на Високата порта. Изграждането на джамия в османски стил, разположена на престижно място, представлявало символичен акт на васално подчинение.

Големината на тези паметници в османски стил се нуждае от коментар. Става дума за здания със скромни размери, ако ги сравним с внушителните комплекси, изградени в Истанбул по същото време. Ограничените средства, с които разполагали обикновените управители (загрижени много повече да извлекат максимална облага от обикновено краткия си престой в една провинциална столица, отколкото да оставят видима следа), обяснява това намаляване на мащаба в сравнение със султанските постройки, а и с по-старите паметници, издигнати от владетелите на мощни династии, за да се прославят (особено мамелюците в Кайро). Внасянето на средства в султанската хазна действувало в същата посока. Според М. Роджърс грижата за икономии обяснява успеха, който имал в Кайро през османската епоха един скромен по размери паметник (*сабил-кутаб*), вид чешма, даваща възможност с малко средства да се осъществи благочестиво деяние, което да остави трайна следа в градския пейзаж[108].

Малкият брой паметници и скромните им размери могат да се обяснят и с технически причини. Икономическото развитие увеличило населеността на градските центрове до такава степен, че почти не оставало място за нови монументални строежи. Този фактор е изиграл особено важна роля за култовите здания в османски стил, които се нуждаели от обширна площ с правилна форма. Обратно, в Египет например една продължителна строителна традиция научила строителите да вписват паметниците в мамелюкски стил в свръхнатоварен градски контекст, което може да обясни запазването на този тип сгради през XVI–XVIII в.[109].

Става ясно защо освен в Алепо, където имало свободни места в южната част на *Мдинех* (централната градска част), повечето „османски" паметници били строени далеч от центъра.

От тези провинциални паметници не може да се очаква голяма архитектурна оригиналност, а още по-малко новаторски черти. В общи линии те принадлежат към типове, които вече били изпробвани на други места, най-често в Истанбул и в големите турски градове на империята, и се вписвали в една традиция, чиито основни черти били стриктно определени. Следователно те принадлежат към провинциалното османско изкуство, откъдето и паралелите, които могат да се направят с други провинциални паметници. Но все пак не става дума за точни копия на паметниците от други градове и изглежда, че някои оригинални творци като например прочутия Синан[110] са взимали понякога участие в строителството им.

И на последно място, силно впечатление прави тенденцията на строителите да вмъкват в тези толкова типични паметници детайли, които свидетелствуват за жизнеността на местните традиции, както и за способността на местните предприемачи и занаятчии да ги съгласуват с този различен архитектурен контекст. В повечето споменати от нас здания тези традиции се проявяват по много дискретен начин: сирийски айвани в медресето Утмания в Алепо, ограждаща колонада на джамията *Мехрез* в Тунис, минарета, следващи местната традиция в джамията *Ал-Джадид* в Алжир или в тази на Мохамед бей в Кайро, цели фасади, изработени в „национален" стил, на джамиите в Дамаск и на джамията на Синан паша в Булак. И най-официалното изкуство предоставяло място и на регионалните стилове, чието оцеляване в продължение на четирите века османско господство е забележително явление.

ПОСТОЯНСТВО НА МЕСТНИТЕ ХУДОЖЕСТВЕНИ ТРАДИЦИИ

Забележимо дори в постройките, изградени в „официален" стил, постоянството на местните традиции се проявява най-вече в паметници в „местен" стил, които представляват по-голямата част от архитектурната продукция в арабските провинции на империята. Количественото превъзходство на паметниците, в които се изразяват тези национални традиции, е очевидно дори и в областите, където имперският стил е бил най-разпространен. В Алепо „османските" сгради представляват малка част от джамиите, построени между XVI и XVIII в. (ние сме идентифицирали около тридесет). В Кайро четирите споменати по-горе джамии трябва да се сравнят с тридесет и четирите джамии, построени между 1517 и 1798 г., класирани в наши дни. Това превъзходство е още по-зна-

чително в отдалечените от центъра провинции.

Такъв е случаят с Ирак, където следите от „официалната" архитектура са почти недоловими и където в продължение на два века религиозното изкуство се е развивало, следвайки местните традиции, впрочем много противоположни в Мосул и Багдад и които в първия случай може да се определят като северномесопотамски, а във втория като ирански. В Мосул архитектурната продукция до голяма степен е поддържана от частното ктиторство, дори и в епохата на Джалили. Това може да обясни запазването на културната архитектура, чиято най-забележителна черта е използуването на тухла в минаретата с декоративни цели според една много древна традиция, като например в голямата джамия *Нурия* (1170). В много по-скромен мащаб през целия османски период се появява украсата с редуващи се ленти: в джамиите *Ал-Умария* (1562), *Хазам* (преди 1577) и *Шахрсук* (1682) тухлените мотиви са подчертани с керамика в тюркоазен цвят. През XVIII в. тази традиция продължава с известна тенденция към еднообразие, както например в джамията *Ал-Агават* (1702) и в джамията *Баб ал-Баид* (1779).

Много по-различна от това изкуство на Горна Месопотамия е архитектурата в Багдад през двата века османско господство, където използуването на фаянсови плочки за украса на куполите и минаретата напомня персийското влияние, въпреки че строителите тук почти винаги са паши. Постоянното присъствие и оргиналността на тази украса са забележителни от края на XVI в. до началото на XIX в. Можем да посочим за пример джамиите *Мурадия* (1570), *Вазир* (1599), *Хасики* (1658), *Хасан паша* (1704), *Али ефенди* (1711), *Адилия* (1754), *Нумания* (1771), *Ахмадия* (1796) и накрая *Хайдархана* (1826). Силно впечатление прави приемствеността във формите, изработката на фаянсовите покрития, използуването на епиграфията. Независимо от естеството на властта (османски управители или мамелюкски паши) и въпреки постоянно обтегнатите политически отношения с Персия, Багдад изглежда като част от иранската архитектура[111].

Ще се спрем по-подробно върху запазването на тези местни традиции в Кайро поради оргиналността на изкуството, което така дълбоко се е вкоренило по времето на мамелюците, че е успяло да се наложи на османските завоеватели[112].

В продължение на три века културното изкуство продължава да се развива в Кайро, следвайки архитектурната традиция, която в епохата на мамелюците покрила града с паметници. Извън няколко изключения пашите и емирите строели паметници в стил, които можем да наречем „неомамелюкски". Мамелюкските планове били използувани до края на XVIII в. и украсата била предимно мамелюкска несъмнено защото занаятчиите в Кайро владеели най-добре тези техники и материали и защото

това изкуство се смятало за национално и като такова се ценяло особено много.

Много са примерите на тази привързаност и забележителна вярност към мамелюкската архитектура:

– Джамията *Махмудия*, построена през 1568 г. от Махмуд паша между цитаделата и медресето на Султан Хасан, има изцяло мамелюкски план (който напомня голямото съседно медресе от 1356 г.) и следва мамелюкската традиция във всички детайли на украсата си освен в минарето.

– Джамията *Ал-Бурдайни*, построена през 1616–1629 г., учудващо контрастира със съседната джамия на Малика Сафия (1610), която е от същата епоха и е напълно „османска“: тази джамия от XVII в. показва по удивителен начин силата на мамелюкските традиции в Кайро. Минарето ѝ е много сполучливо подражание на паметниците от черкезката епоха.

– Джамията, построена през 1734 г. близо до Азбакия от Утман Катхуда Каздули, спада към мамелюкския тип джамии с открит двор и традиционна молитвена зала с три реда колони, успоредни на стената *кибла*. Доста строгата фасада възпроизвежда мамелюкски теми. Само типично османското минаре и някои декоративни детайли (керамики и дървен таван с греди и касети) позволяват точно да се датира този паметник.

– Джамията на Юсуф Шурбаги *(Ал-Хаятим)* (1763), възвръща традицията на кръстообразните планове. Композицията на фасадата и портала е мемелюкска, но с декоративно богатство, което показва значителна еволюция в сравнение с избраните образци.

Този мамелюкски източник на вдъхновение не прекъсва до края на XVIII в. и е следван с такава старателна вярност, че понякога е трудно да се определи дали става дума за реконструкция или за обикновена реставрация. Типична в това отношение е джамията на Махмуд Мухарам, чийто мамелюкски вид не е доказателство, че големият търговец не я е построил изцяло наново през 1792 г. според традиционния за Кайро тип. Постоянното присъствие на мамелюкските модели е особено очебийно в Кайро при обществените чешми *(сабил)*, които са най-често срещаният паметник от османската епоха. Един от най-старите образци е построен през 1535 г. от Хусру паша и представлява смалено копие на малко по-стария сабил Ал-Гхури (1503–1504), разположен съвсем наблизо. Въпреки това сабилът на Хусру паша е много красив паметник, поставящ началото на цяла серия от чешми, които въпреки различните си форми и размери ще продължат това мамелюкско влияние без прекъсване до 1750 г.: сабилът на Абд ал-Рахман Катхуда (1744) въпреки оригиналността на украсата си все още се описва като „елегантно мамелюкско подражание“[113].

НОВОВЪВЕДЕНИЯТА

Това постоянно присъствие на традиционните архитектурни типове не означава, че е имало пълен застой в развитието на националните форми, и само една малка област е отредена на вносното „османско" изкуство. Ние вече споменахме, че архитектите и майсторите съумели да интегрират национални форми и традиционни декоративни елементи в османските паметници. Обратно, архитектурата в арабските градове е използувала някои черти от османските образци и е обогатила с тях местното изкуство. И най-сетне, една вътрешна еволюция е насочила архитектурата и украсата към нови форми. В някои случаи могат да се оспорват резултатите от това взаимодействие, но не може да се отрече, че относителното сливане на традиционни и вносни елементи представлява интерес.

Асимилацията на османски елементи проличава най-добре във възприемането на османското минаре, чието разпространение е дало на арабските градове характерния им вид. Би било интересно да се разберат естетическите, културните и несъмнено психологическите причини за този успех[114]. Интересно е, че две от четирите джамии в Кайро в чисто мамелюкски стил, за които вече говорихме, имат османски минарета (Махмуд паша, Утман Катхуда). Това явление е така разпространено в Кайро, че вместо да изреждаме примерите, по-добре би било да споменем изключенията от това правило: джамията на Мохамед бей е най-значителното. Същото се наблюдава и в другите арабски градове.

Втората област, в която се е проявило османското влияние върху националните архитектури, е украсата и по-специално използуването на керамични пана, които били направо внасяни или произвеждани на място по подобие на керамиката от Истанбул. И тук примерите са много. Можем да посочим Тунис, където външното влияние се е съчетало с много богатата местна традиция, тъй като местните занаятчии са можели да доставят това, което модата изисквала. От култовите сгради можем да посочим вестибюла на медресето Сюлаймания (1754); сред многобройните образци на жилищната архитектура – Дар Утман (преди 1611 г.) и Дар Хусейн (края на XVIII в). В Кайро керамичната украса била много употребявана при чешмите, под форма на малки пана, по фасадите, а в по-големите паметници по стените на залите, където се разпределяла водата. Най-характерен пример е джамията *Ак-Сункур* (1347), където след значителна реставрация, извършена от Ибрахим ага през 1652 г., стената *кибла* изцяло била облицована с плочки от Дамаск с посредствено качество, докато самият гроб на реставратора бил украсен по-изтънчено.

През османския период се развил и един по-пищен декоративен стил, понякога доста претрупан, което се дължи на най-разнообразни влияния,

дошли, естествено, от Истанбул, но също така и от Европа и по-специално от Италия (откъдето арабските страни купували голямо количество декоративни елементи, стъклени изделия, дърво, мрамор). Тези влияния са създали украса, която можем да наречем „левантийска". Различните ѝ аспекти се появяват в много области на арабския свят. Достатъчно е да спомена например каменните декоративни елементи, които имали голям успех в Алепо от XVII в. насетне (домът Ашикбаш), или определено бароковата украса на *Джамията на бръснаря* в Кайруан. Навлизането на по-претрупан тип украса се вижда в Кайро в неомамелюкските михраби, понякога със съмнителен естетически вкус поради посредственото качество на използуваните материали и неумелата изработка. По фасадите тази еволюция е дала твърде грубата пищност на сабила на Али бей ал-Димияти (1710), която впоследствие била имитирана. Но съществуват и по-задоволителни резултати като например детайлите на орнаментите по фасадата на джамията на Юсуф Шурбаги (1763), където декоративното равновесие е постигнато чрез мамелюкски елементи, или още в зданията, построени от Абд ал-Рахман Катхуда, и най-вече в неговия *сабил кютаб* в квартала Нахасин (1744). В този паметник мамелюкското копие е само фон, върху който се разгръща една много оригинална за тогавашно Кайро украса, която в детайлите изглежда повлияна от османците. Целият ансамбъл представлява паметник, който безспорно е едно от големите архитектурни постижения в Кайро не само от османската епоха.

Нововъведенията в архитектурната област през османския период не се ограничават с декоративните елементи. Появили се и съвсем нови видове постройки. Ще посочим само два примера, които по-добрата информация несъмнено би увеличила.

Появата на нов модел джамия надгробен паметник в Тунис е свързана безспорно с космополитизма на Тунис през XVII в. Представителите на разнообразни етноси, съставляващи ръководната класа, носят със себе си различни културни влияния, които прибавили към ифрикийската (хафсидска) основа нови елементи: ориенталски (турците), европейски (андалусците), средиземноморски (ислямизираните италианци), чието наслагване създало едно разнородно, но много оригинално изкуство.

Надгробната джамия на Юсуф дей била построена през 1616 г. от архитект, андалусец по произход (Ибн Галиб). Тази джамия има молитвена зала с осем редици от по шест колони (с по-широк централен кораб), която несъмнено е магребска. Дворът, закрит от три страни и с галерия от север, представлява известна еволюция на хафсидските планове. Минарето, квадратно в основата си и с осмоъгълно сечение, напомня османските минарета, но формата на фенера е оригинална. Квадратният мавзолей с пирамидален покрив, покрит със зелени керемиди, напомня ис-

панско-мавърската архитектура (Алхамбра), но украсата му отпраща към двореца на Утман дей, който е малко по-стар от него[115].

Джамията на Хамуд паша, построена през 1655 г., доразвива джамията на Юсуф дей. Молитвената зала запазва магребския си характер (със 7 вместо 9 кораба). Галерията обгражда джамията от три страни. Минарето, въпреки че значително е удължено, запазва същите черти както при джамията на Юсуф дей. В украсата на мавзолея се забелязва италианско влияние.

Тези два много оригинални и много хармонични паметника въпреки разнородния си характер са оказали продължително влияние върху тунизийската култова архитектура. Обграждащият портик на джамията на Хамуд паша се среща около джамията *Сиди Мехрез* (1692–1696), която е, както вече видяхме, типично османски паметник. Осмоъгълното минаре с фенер е съвсем точно възпроизведено в джамията *Ал-Джадид* (1727). И най-сетне, джамията *Сахиб ал-Таби*, построена през 1814 г., е почти точно копие на джамията на Хамуд паша.

Същото развитие се наблюдава и в Кайро след 1750 г. То тръгва от чешмите *(сабил)*[116], един тип паметници, характерни за този град. В продължение на повече от два века каирските сабили се намирали под силното влияние на мамелюкските образци. В средата на XVIII в. тази традиция била нарушена с появата на нов тип *сабил* с кръгла форма, чийто произход може би трябва да се търси в столицата на империята. От тази гледна точка и поради липса на по-категорични доказателства ни се струва показателно, че първият образец на кръгъл *сабил* в Кайро формално бил свързан с един султан. През 1750 г. Башир ага Дар ал-Саада построил чешма на името на султан Махмуд. Тя е забележителна с оригиналността на плана си (кръгла чешма с три прозореца, върху която е поставена многоъгълна конструкция), с декоративните си детайли (колони, решетки, растителни елементи) и с решението на навесите (чиито вълнообразни линии напомнят истанбулските покриви)

Този нов вид *сабил* очевидно е имал голям успех, защото бил възпроизведен през втората половина на XVIII в. в много други образци, които се нареждат сред най-интересните паметници в Кайро (7 сабили са построени в новия стил от общо 33, изградени между 1750 и 1798 г.): сабил на Ибрахим Катхуда Мустахфизан (1753), сабил на султан Мустафа (1759), сабил на Рукая Дуду (1760), сабил на Нафиса ал-Байда (1796), сабил на джамията *Ганбалат* (1797); сабил на Хусейн ал-Шуяби (края на XVIII в.). Тези сабили показват, че въпреки силата на местните традиции архитектурата в Кайро била способна да се обнови, да развива нови форми и в крайна сметка да ги включи в списъка на националните си архитектурни решения.

ШЕСТНАДЕСЕТА ГЛАВА

ИНТЕЛЕКТУАЛНИЯТ И КУЛТУРЕН ЖИВОТ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

Луи БАЗЕН

Наричаме империя голямата средиземноморска сила, която до края на съществуването си е назовавала себе си *Девлет-и Османие* – „османска държава", за да покаже, че е обединила под турско управление много народи с различни езици, религии и култури, които в продължение на вековете са съществували съвместно, като често са се смесвали: турци, араби, кюрди, гърци, арменци, славяни, латини, албанци и т.н., мюсюлмани и християни от различни църкви, евреи...

Написването на културна история на всички тези народи би било изключително сложна задача, за която не биха стигнали и няколко човешки живота. Ето защо ние трябва да се ограничим с един преглед, по необходимост непълен и припомнящ само съществените факти от османската интелектуална и културна история в проявите ѝ, свързани с турския език и ислямската мисъл.

Както във всяка голяма империя, тази история се характеризира със сливането с една култура, свойствена на създателите на различните културни ценности на народите, намиращи се под нейна власт. Става дума за обширен синтез, какъвто са извършвали всички големи многонационални държави както в миналото, така и сега. Този синтез води до създаването на една много богата и оригинална култура, хармонизираща разнородните елементи и поради това надарена с голяма способност за експанзия.

СЪСТАВНИТЕ ЧАСТИ НА ДОИСЛЯМСКАТА ТУРСКА КУЛТУРА

За да разберем историята на османската турска култура, трябва да се върнем назад във времето и да анализираме двете ѝ начални съставки: доислямската култура на турците преди идването им в Анадола и вече синтетичната арабско-персийска култура, която те асимилират, като не я заемат изцяло, а възприемат бавно, след като са станали мюсюлмани. Трябва да вземем предвид и византийската култура на Източната римска

империя, господствуваща преди тяхната експанзия в Мала Азия и на Балканите, където след превземането на Константинопол през 1453 г. малкото емирство на османците се разраснало в първата многонационална държава, която скоро щяла да стане империя.

Тюркските номадски племена от Централна Азия на изток от Каспийско море, които почти изцяло снабдявали с бойци войските, завладели в името на исляма християнска Мала Азия, принадлежели на Огузкия съюз. Той имал много неясна структура и произлизал от по-старото обединение на огузите „Девет огузи" (Токуз-Огуз), което се създало в Северна Монголия в началото на VII в. и през отделни периоди било васално на първата номадска тюркска империя, империята на източните тюрки (Кьок-тюрк), чието феодално владение се простирало от китайската стена до Алтай (люлка на тяхното могъщество след средата на VI в). По̀ на запад племената, водени от по-малкия брат на създателя на тази империя, бързо установили своята хегемония над Централна Азия до горното течение на Оксус (Амударя). Авторитетът на тези източни и западни тюрки, които имали специфично писмо и контролирали пътищата на керваните, свързащи Китай с Персия и Византийската империя, бил толкова голям, че повечето народи, принадлежащи към същата езикова група, получили или сами възприели името тюрки.

Такъв бил и случаят с огузите и с едно от техните по-стари племена, племето на уйгурите. То управлявало след тюрките в Монголия (744–840), а после се отправило към оазисите на днешния Син Кянг, където в симбиоза с местното индоевропейско население се развила блестяща отседнала цивилизация, характеризираща се с мирното съвместно съществуване на манихейство, будизъм (преобладаващ) и несторианско християнство. Към различните културни влияния, претопили се в тази цивилизация, се прибавило и много силното влияние на Китай.

През века, който предшествувал масовото им нахлуване в Анадола, огузите били организирани в относително самостоятелни племена със строга племенна йерархия. Те водели номадски живот в степите на Централна Азия на север от Иран и се занимавали (както и туркмените, непосредствените им наследници) с овцевъдство и война. Традициите им били близки до традициите на източните тюрки и на старите огузи от Монголия. Те запазили техния начин на живот, както и моралните им ценности (най-възвишената била храбростта) и повечето техни „езически" вярвания: анимизъм от шамански тип, съществуващ заедно с култа към бога-небе – Тенгри, който давал могъщество и победа. Религиите, които били предпочитани от техните роднини уйгурите (манихейство, будизъм и несторианско християнство), оставили в културата им само някои следи. Във всеки случай ислямът проникнал сред тях рядко и повърхностно.

Ислямът, който идвал в арабско-персийската си форма, засегнал най-напред тези от тях (все по-многобройни през XI в.), които служели като наемници в армиите на различните мюсюлмански държави, където били високо ценени заради храбростта си и заради силната си конница. Военните способности позволили на някои от тях да завладеят властта. Така през 1058 г. багдадският халиф преотстъпил управлението на Тогрул бей, вожд на племето кънък, който станал господар на Иран и Ирак и основал династията на Селджукидите. Като реакция на това останалите селджукски вождове и техните огузки племена отхвърлили шиизма, станали привърженици на сунитския ислям и скоро го разпространили в християнска Мала Азия под лозунга за свещената война. Такъв е историческият произход на надмощието на сунитския ислям, който станал официална религия в Османската империя.

Иранските селджуки много бързо асимилирали арабско-персийската култура, която представлявала синтез между исляма и иранските традиции. През следващите векове тя играла централна роля в интелектуалното и културно развитие на тюркските държави в Анадола, а след това и в Османската империя. Тук трябва да отбележим голямото значение на арабско-персийската култура, особено в ръководните и интелектуалните сфери, както за селджуките „от Рум", така и по-късно за тези от бейлиците. Чисто тюркските традиции, ислямизирани в различна степен, останали живи само у огузките номади, наричани туркмени. Арабският бил езикът на религията, правото, науката. Персийският – на гражданската администрация, двора, на литературата и особено на поезията. Турският, въпреки че бил говорен от все по-голяма част от населението, останал в стадия на говорим език, характерен за огузите, номади или заседнали, и все още бил малко разпространен в градовете, както се вижда и от една стара пословица: „Когато отиде в града, кучето на турчина лае на персийски." Едва в края на XIII в., след монголското нашествие и разрушаването на иранизираната селджукска държава, което било последвано от нов прилив на тюрки от Централна Азия, турският започнал да се употребява като литературен език. Художествените произведения на турски се ограничават в областта на огузкия фолклор, от който единственият и забележителен образец, достигнал до нас, е серията епически разкази в проза, примесена със стихове, събрани в *Книга за Деде Коркут*. В нея се описват заедно с някои легенди, сред които и тази за Циклопа, големите военни подвизи на огузите, воюващи за исляма, но винаги верни, дори и в XIV в., на своите доислямски племенни традиции.

Колкото до византийско-анадолския субстрат на турската доосманска култура, въпреки че е явен в архитектурата, все още не се проявява в интелектуалния живот, дълбоко повлиян от арабско-персийската традиция, в която впрочем се забелязват гръцки влияния. Той все пак може

да се долови по някои откъслечни признаци. До нас са достигнали отделни стихове на гръцки (задно с няколко на турски) от големия мистичен поет „от Рум“ (тоест от Анадола), Мевляна Джеляледдин Руми, умрял през 1273 г. Съвпадението в някои важни детайли с Омировия епизод за Полифем от легендата за Циклопа, преразказана в *Книга за Деде Коркут*, показва, че гръцкият разказ се е предавал устно в огузка среда.

ТУРЦИЗАЦИЯ НА ИСЛЯМСКАТА КУЛТУРА

Експанзия на турския език

Нахлуването на монголите, които в средата на XIII в. завладяват селджукската държава в Иран и подчиняват селджуките в Анадола, е в основата на дълбоки социални и културни промени. Отслабването, а след това и рухването на една силно иранизирана власт, пристигането на нови тюркски номади, непрестанните размирици в тази област, която много скоро се разделила на съперничещи си емирства, довели до упадъка на високата арабско-персийска култура в целия мюсюлмански Анадол за сметка на една нова народна или полународна турска култура. От друга страна, несигурността на епохата предизвикала бурно развитие на мистицизма, често примесен с еретични черти поради идването на тюркски дервиши номади, произлизащи от Централна Азия.

Тогава започнало разпространението на турския език, включително и в градовете, а това най-сетне създало нуждата от писане. В медресетата, тези своеобразни университети, основани и широко разпространени от селджуките, единствените преподавани езици били арабският и персийският. Сериозното им познаване било едновременно и необходимо, и достатъчно, за да се овладее не само теологията с различните ѝ специалности (сред които кораническото право и юриспруденцията), но и всички науки, които били на почит в мюсюлманския свят. Независимо дали била религиозна, литературна или научна, културата на грамотните хора била арабска и персийска. Турският бил смятан за прост език, без значение за интелектуалния живот, и не бил предмет на никакво обучение.

В това отношение мюсюлманският Анадол още не бил тръгнал по пътя, прокаран още през XI в. от тюркските книжовници в Централна Азия, които при управлението на династията на Караханидите, царуващи тогава от Кашгар до Самарканд и Бухара, започнали да пишат на турски с арабски букви и създали значителни произведения. Въпреки че никакво историческо доказателство не ни позволява да твърдим, че създаването на турски литературен език в Анадола през втората половина на XIII в. е непосредствено повлияно от караханидския тюркски, можем да допуснем непряко и частично влияние не само поради голямата при-

лика в начина, по който на турски се развиват еднакви религиозно-пропагандни теми, силно надъхани с мистицизъм, но и поради лингвистична близост.

Във всеки случай един писмен език, който още от самото начало се проявява като интелектуално развит, какъвто е случаят с езика на първите турски автори от Анадола, не може да е изникнал като по чудо от огузките номадски говори и можем да допуснем освен очевидния принос на арабско-персийската култура и някаква по-стара литературна традиция, ислямска по съдържание и турска по израз, подобна на традициите на Караханидите.

Мистичната литература

В Анадола турският писмен език бил използуван най-вече с религиозна цел по времето, когато почти повсеместно персийският бил езикът на грамотните хора и администрацията. Като забележителна новост се изтъква въвеждането на турския език в администрацията през 1277 г. в емирството на Мехмед Караманоглу, който управлявал в Кония. Но турските автори пишели на езика, който говорела по-голямата част от населението, преди всичко с пропагандна цел и за задълбочаване на ислямската вяра сред турците.

Докато Мевляна Джеляледдин Руми създавал големите си произведения на персийски и арабски, синът му Султан Велед (1226–1312), който го наследил като духовен водач на братството на Мевлеви, се постарал да вмъкне в текстовете си, написани на персийски, стотина стихове на турски (от Мевляна са стигнали до нас само 35), които по съдържание напомнят персийската поезия.

Ахмед Факих, дервиш от по-нисък ранг, написал малко преди това, през 1230 г., *Чарх-наме* (Книга на колелото), една доста остроумна ода на турски за непостоянството на земните неща. По-обширно, но все още доста безлично е творчеството на Шейяд Хамза, който може би бил негов ученик.

Един по-късен етап от развитието на литературния език и култура на доосмански Анадол е илюстриран от творчеството на единствения голям поет от тази епоха, Юнус Емре, който според хронологичните данни най-вероятно е роден към 1240 г. и е умрял на осемдесет години, през 1320 г. Родното му място е неизвестно, но се знае, че е бил ученик на дервиша Тапдук баба, който живеел в областта край р. Сакария, на еднакво разстояние от Анкара и Ескишехир. Следователно той е прекарал мистичния си период в североизточната част на Централен Анадол, в една ислямска среда със силна еретична тенденция. След това е бил скитащ дервиш из Анадола и по-специално в областта около Кония и Кай-

сери. Противно на съвременната легенда, която го представя като гениален, но почти неграмотен селянин, интелектуалната религиозна поезия, заемаща основно място в творчеството му, разкрива висока теологична и литературна култура, много по-богата от културата на Шейяд Хамза. Той използува щедро и с голямо разбиране арабско-персийския речник, а сред многото си вдъхновители споменава Мевляна, когото би могъл да срещне в Кония. Но той пишел на обикновен турски език стихотворения, достъпни за читателите от народа, които и днес са разбираеми в Турция, където продължава да бъде почитан.

Една от големите заслуги на този вдъхновен поет е неговата спонтанна оригиналност. Той използува умерено литературните стереотипи на суфизма, за да създаде на турски нови образи. Като придава на своето религиозно послание автентичен лиризъм, израз на дълбоките чувства, на болките и надеждите на един народ, изпитал тежките последици от монголското нашествие, той често рисува сцени от обикновения живот, от тежкото селско битие. Понякога изоставя измислената форма на метричната поезия, за да прибегне до силабичния народен стих. Неговият мистицизъм, който обединява любовта към Бога и любовта към човека (без да прави религиозно или етническо деление) и се характеризира с някои пантеистични акценти, е изразен с познати думи и конкретни символи.

Докато произведенията на неговите съвременници в турската литература привличат вниманието само на някои интелектуалци, то творбите на Юнус Емре – или поне най-достъпните между тях – продължават да живеят в националното съзнание на Турция. Неговата популярност, която нараствала през вековете, го е превърнала в легендарна личност и стихосбирките му са допълвани с множество апокрифни стихотворения, някои от които са доста сполучливи. Той е станал един от светците на народната религия и девет селища в Анадола спорят за честта да притежават неговия гроб. Почитан в Османската империя от много ортодоксални и еретични мистични ордени, в наши дни републиканска и светска Турция също го уважава.

Въпреки че славата на Юнус Емре бързо засенчила неговите съвременици и преките му последователи, би било несправедливо да го считаме за единственото светило на епохата. Краят на XIII в. и началото на XIV в. се характеризират с възход на турската литература в Анадола. Ислямизирането на иранските монголи към 1300 г. и създаването на мястото на сулджукските държави в Рум на турски емирства, част от които преживели истинско интелектуално и културно възраждане, са благоприятни фактори за развитието на духовната дейност в един за в бъдеще дълбоко турцизиран геополитически ансамбъл.

В Кършехир, наричан по онова време Гюлшехир (град на розите), поетът Гюлшехри, свързан с мистичното братство на Ахиите, завършил

през 1317 г. турска адаптация на *Езикът на птиците* от персийския автор Атар. Той добавил един много интересен от обществено-историческа гледна точка пасаж за нравствените норми и организацията на Ахиите. Написал е и някои къси лирични стихотворения.

Ашък паша (1271–1332), племеник на основателя на еретичната секта Бабаи, който също живял в Кършехир, е автор на една поема от 15 000 двустишия, *Гариб-наме* (Книга на поклонника), в която е изложил едно философско-мистично учение, подчертаващо единството на монотеистичните религии.

Първите произведения в проза. Разширяване на културата

По същото време в Анадола, турската проза се развива най-вече под формата на повече или по-малко свободни преводи от персийски (порядко от арабски) текстове. Така например Кул Месуд посветил на Умур, емир на Айдън (1339–1348), превода от персийски на *Книга за Калила и Димна*, сборник с индийски по произход приказки. Редките образци от тази първоначална епоха на турската анадолска проза са посветени на повествователния жанр и по-специално на поучителни разкази за живота на пророците. Едва в началото на османската епоха сюжетите станали по-разнообразни.

Когато емирството, основано от Осман в Северозападен Анадол, укрепило позициите си с последователното превземане на Бурса (1326) и Никея (1330–1331), много книжовници се подчинили на османските владетели. Така било поставено началото на османската литература.

Например Ахмеди (1335–1413), след като завършил през 1390 г. своята *Книга за Александър (Искандер-наме)*, първоначално предназначена за емира на Гермиян, я посветил на османеца Сюлейман, претендент за трона при междуособиците, последвали смъртта на Баязид I през 1402 г. Това произведение е вдъхновено от книгата на персиеца Низами и преработено в повествователна и историческа насока с въвеждането на всемирна история, от която 300 стиха били посветени на османците. В известен смисъл това е първият опит за османска историография.

Сюлейман челеби завършил през 1409 г. в османската столица Бурса голямата си поема за Рождеството (на пророка Мохамед), *Мевлюд,* и днес рецитирана в Турция на всяка годишнина от това събитие (12 раби I от мюсюлманския календар) и на четиридесетия ден след смъртта на всеки мюсюлманин. Тя представлява не толкова биография, колкото възвеличаване на свръхестествената личност на Пророка, олицетворение на светостта. Макар и повлияна от суфизма, тя остава в границите на ортодоксалния сунизъм.

Описанието на интелектуалния живот не би трябвало да се ограничи

само с литературата. За жалост ние имаме много малко информация за научната турска мисъл в доосмански Анадол и трябва да се задоволим с някои показателни факти.

Според легендата първото османско медресе било основано от Орхан бей около 1330 г. Както във всички селджукски медресета, и в него трябвало да се преподава (освен арабски и може би персийски) теология, ислямска юриспруденция, логика, метафизика, астрономия, математика и медицина. Малко по-късно било основано второ медресе в Бурса. Мюсюлманските интелектуалци имали възможност да учат и в други ислямски страни. Така например Давуд от Кайсери, пръв ректор на медресето в Никея, учил в Кайро. Учените често пътували и астрономът Кадизаде (1357–1412), след като преминал през медресето в Бурса, завършил кариерата си като ректор на медресето в Самарканд, където сътрудничел при изработването на прочутите астрономически таблици на Улуг бег. Той писал на арабски и трактати по геометрия. Хаджи паша от Кония завършил медицина и практикувал в Египет, след което се върнал в Анадола, в емирството Айдън, където през 1380 г. завършил известния си трактат *Лекуване на болестите и лекарства срещу болката* (на арабски), последван от учебник на турски.

Следователно още преди голямата османска експанзия в Анадола вече съществувала интензивна интелектуална и културна дейност, която все още е недостатъчно проучена. Тя осъществявала синтеза на ислямската арабско-персийска традиция и турския гений в една религиозна атмосфера, която под влиянието на суфизма проявявала тенденция към либерализация.

ОСМАНСКИЯТ КЛАСИЦИЗЪМ

Приемственост на турската култура

В средата на XIV в., когато в Анадола се развива и усъвършенствува новата турска ислямска култура, османците прекосяват Проливите и преминават в Европа. През 1365 г. Мурад I (Амурат) установява столицата си в Одрин и скоро след това приема титлата султан. Малкото емирство ще се превърне в империя, която се простира симетрично в Европа и предна Азия. Многократно обсажданият Константинопол е завладян през 1453 г. от Мехмед II и тридесет години по-късно османците завземат почти целия Балкански полуостров, от Влашко до Пелопонес и от Черно до Адриатическо море. През XVI в. Османската империя ще се разпростре в Европа до Унгария, в Азия ще включи Ирак, Сирия и Палестина, а в Африка – Египет, Либия, Тунис и Северен Алжир.

Това предопределя и разнообразието от населения, религии, езици и

култури, които съвместно съществуват в този обширен геополитически ансамбъл. Би могло да се очаква голямо интелектуално и културно смесване, завършващо с известно претопяване, в което турският елемент би се променил дълбоко, или обратно – би се наложил до голяма степен. Нищо такова не се случило. Естествено, поради взаимните влияния се осъществило известно уеднаквяване в различни области на всекидневния живот: жилище, облекло, кухня, занаяти, архитектура, приложни изкуства, музика и т.н., както и голям езиков обмен, при който турският речник проникнал широко в повечето езици на империята, а арабският навлязъл в писмения турски език. На някои места имало и приемане на исляма, например в Босна и Албания, а навсякъде съществували островчета на турска колонизация. Но в основната си част различните народи в Османската империя запазили езиците си, културните си традиции, най-често религиите си и известно национално чувство, което през XIX в. се засилило сред християните и било една от главните причини за окончателното разпадане на империята

Що се отнася до турците, които в продължение на няколко века в Анадола свикнали с контактите с други народи и култури, като цяло те останали дълбоко привързани към своите традиции, религия и език. Истина е, че в бита, техниката, някои изкуства, в икономическото развитие и в част от администрацията те приели множество чужди елементи. Истина е също така, че тяхната древна склонност към екзогамия постоянно ги смесвала етнически с местните населения (но винаги в една и съща посока, чрез вземане на жени). Въпреки всичко това до първите десетилетия на XIX в. те не променили дълбоко своя начин на мислене: във вярванията, възгледите за света и обществото, интелектуалните тенденции, литературните и художествените вкусове, чувствителността те претърпели много слаба еволюция (освен някои индивидуални изключения) в сравнение с анадолските си предци от началото на XV в. Изолираните влияния от християнска Европа били повърхностни. От друга страна, дълбокото им чувство за мюсюлманска солидарност с арабите в империята не довела (освен в научната лексика) до арабизация на ислямската турска култура, а арабската култура от своя страна запазила своята оригиналност. Именно приемствеността взема надмощие в интелектуалното и културно развитие на Османската империя и тя не може да бъде добре разбрана, ако не се отнесе към цивилизационния синтез, оформил се в доосмански и селджукски Анадол.

Началото на имперски културен живот

С установяването на султанския двор в Константинопол, който станал Истанбул, османският културен живот приема нови измерения: провинциа-

лен в Бурса и Одрин, той занапред е имперски и се организира около един престижен център, превъзходно разположен между Европа и Азия.

Мехмед II Завоевателя, който бил доста образован, поет, добър познавач на арабски и персийски и се интересувал много от теология и науки, положил систематични усилия, за да превърне столицата си в голям интелектуален център. Една от първите му задачи била да преустрои медресето, разделяйки го на две части, отговарящи на две нива на знание. Преподавали арабски, персийски, ислямска теология и право, логика, аритметика, астрономия и медицина. Освен това той основал в Истанбул голям университет, съставен от осем школи, и повикал най-добрите мюсюлмански учени, а обучението по медицина предоставил на практикуващи лекари от всякакви вероизповедения (и по-специално на евреи). Към медицинската школа имало болница. Един голям трактат по хирургия, илюстриран с миниатюри, бил написан на турски и представен на султана през 1465 г. (той възпроизвеждал прочутото произведение на арабски от Захрави). На арабски и персийски били преведени много гръцки научни или исторически творби. Въпреки че си оставал мюсюлманин, Мехмед II се интересувал много от християнството и от западната цивилизация; поканил в двора италиански интелектуалци и художници, сред които Джентиле Белини, който е оставил забележителен портрет на султана.

Ако за направата и разнообразяването на инструментите турската музикална традиция, която определено наподобява в по-сложните си композиции музиката на арабския и иранския свят, несъмнено е била повлияна от Европа, почти не може да се открие западно влияние във все по-изтънченото развитие на османската музика и по-специално на оркестровата, която била тясно свързана с придворните развлечения или с официалните честувания и прояви. Приемствеността на традицията обяснява и музикалния акомпанимент при някои религиозни церемонии на мистичните ордени като например братството на Мевлеви.

Същата приемственост се откроява отчетливо в развитието на литературата, чиито жанрове и форми в по-голямата си част са наследени от миналите векове и където единственото нетурско влияние е винаги и все повече арабско-персийско. Както и в миналото, тази литература е типично ислямска дори и в най-светските творби. Преобладаващото вдъхновение невинаги е религиозно, но изразните средства непрекъснато отпращат към исляма. Даже еротичната поезия (предимно хомосексуална) приема формата на мистична поезия, където човешката любов е представена като мистично общение в лоното на божественото, а бакхическата поезия уподобява пиянството на религиозния екстаз. Навсякъде се откриват характерните черти на персийската поезия, която продължава да вдъхновява османските поети.

Османските поети. Баки и Фузули

Броят и значението на османските поети в интелектуалния живот на аристокрацията нараства с разширяването на империята. Те са покровителствувани и даже издържани от султаните и висшите сановници, които очакват от тях освен естететически удоволствия и повишаване на престижа си. Тези, които се отличават с истинска религиозност, имат голям успех сред все по-многобройните членове на мистичните религиозни ордени, процъфтяващи в Османската империя.

Дворът е привилегировано място за поезия. Почти всички султани се занимават с писане на стихове и понякога вършат това талантливо. Тя е на почит в харема на султана и сред аристократите, част от които също се отдават на поетични занимания. Поезията превъзхожда другите жанрове в големите провинциални градове, в бившите столици Бурса и Одрин или в Багдад, завладян през 1534 г.

Всички придворни османски поети на младини са получили класическото образование, което се давало в медресетата. Владеели добре арабски и персийски и били надъхани с арабско-персийска литературна култура. На базата на богатия арабски и персийки речник и в духа на класическата персийска поезия те развили един все по-сложен поетичен език, който, запазвайки като цяло структурата и граматиката на турския, ограничил много употребата на турски думи.

Темите и образите им са вдъхновени от персийската традиция, но те проявяват голямо въображение в обновлението на символите, словесните игри (с двоен или троен смисъл, който създава двусмисленост между религиозното и светското) и музикалността на стиховете. Повечето блестят по-скоро с изключителната изтънченост, даже прециозност на изразните средства и с мелодичността на езика, отколкото със съдържанието на мисълта си. Те прибягват до най-сложните арабско-персийски метрични схеми, вътрешните и външни рими, най-изисканите алитерации. Без да теоретизират, те, с малки изключения, са привърженици на изкуството заради самото изкуство.

Непрекъснато, но виртуозно те развиват класическите теми на персийската поезия: религиозни мотиви, изразяващи преходността на всичко земно и призоваващи към размисъл за отвъдното, повече или по-малко замаскирани светски мотиви за любовта към ефебите и виното, болките от раздялата, мъките на старостта. Чувствата към природата, които понякога прозират през техните стихове, са чувства на градски естети, възпяващи градините и цветята, птичките и езерцата в парковете, с подчертана слабост към славеите и розите, предпочитащи лунната светлина пред слънчевия жар и пролетното възраждане пред всеки друг сезон.

Нямаме възможност да посочим тук всички известни поети на Ос-

манската империя от средата на XV до средата на XIX в. (когато под влияние на Европа в литературата нахлуват модерни тенденции). Ето защо ще се спрем само на по-известните.

Несъмнено трудно бихме поставили сред тях Ахмед паша, който бил един от придворните любимци на Мехмед II и го надживял до 1497 г., при управлението на Баязид II. Неговото творчество в голямата си част е подражание на персийските поети, сред които и Хафиз. Той превърнал възхвалата на двамата владетели в прекалено натрупване на бомбастични фрази. Все пак му се признава важната историческа роля на обновител на османската придворна поезия поради безспорно хиперболичното, но заедно с това и майсторско използуване на лексиката, метриката и символизма на персийската поезия, която го вдъхновявала. Ето защо той се смята за предшественик на цяла плеяда от придворни поети, част от които заслужват по-голяма слава.

Най-блестящият от тях е Баки (1526–1600), роден един век след него, при управлението на Сюлейман Великолепни, който много бързо открил таланта му и го включил в своя литературен кръг. Още приживе Баки бил наречен „султан на поетите". Много добре образован, този син на мюезин, покровителствуван от султана, бързо се издигнал сред улемите до предпоследното стъпало на йерархията – кадъаскер на Румелия. Твърди се, че смъртта му била ускорена от скръбта, че не достигнал последното, най-високо стъпало – шейх юл-ислям. Поради кариерата си на религиозен сановник той пишел поучителни творби, вдъхновени от най-чистия ортодоксален ислям, но известността му се дължала на лирични-те му стихотворения. Този теолог бил едновременно и светски човек, водел духовити разговори и принадлежал към един кръг от естети и любители на арабско-персийската култура или поне се преструвал, че следва техните склонности. Виното и ефебите заемат значително място в неговата лирика несъмнено поради зачитане на условността на жанра и модата, но той развива и много религиозни и мистични теми. Неговият изключително изискан стил свързва с почти академично съвършенство силата с елегантността, веселието със сериозността. Музиката на стиховете му, понякога доста лека, достига тържествените акценти на симфонията, както например в прочутата надгробна реч за Сюлейман Великолепни.

XVI век – векът на Сюлейман, златният век на империята, бил и векът, когато към османците се присъединил и друг турски поет, може би най-големият на своето време, Фузули (1494–1555). Той произлизал от туркменското племе баят в Ирак, бил шиит и посветил първите си произведения на главния противник на османците шах Исмаил, духовен и политически господар на сефевидски Иран, воюващ в името на шиизма срещу сунизма на истанбулските султани. Изключително добре образован, той с лекота пишел стихове на арабски и персийски, бил закърмен с

персийска лирика и творял в различните ѝ жанрове на майчиния си език, един азерски тюркски говор (добре разбиран в Турция). Както и останалите интелектуални поети на Османската империя, той използувал триезичен речник, в който арабският и персийският доминират над турския, чиито структура и граматика остават запазени. Певец на мистичната любов, считан в по-късната традиция за чист суфи, заедно със силно религиозните ислямски творби като голямата му поема върху класическата тема за платоничната любов на *Лейла и Меджнун,* свързали се единствено в отвъдното, той създал много леки творби, посветени на ефебите, в които зад търсената двойственост на образите и символите прозира еротично-мистична чувственост. С цветистия си и игрив стил той обновява този традиционен жанр на персийската поезия. За да изрази мъките на любовта, намира искрени акценти, които силно се отличават от някои сладникави пасажи. В повествователния лиризъм на неговата *Лейла и Меджнун* (считана за негов шедьовър) мистичното му вдъхновение придобива сила и величие. Можем все пак да си зададем въпрос за дълбочината на религиозните му убеждения, защото, когато сунитът Сюлейман завладял Багдад през 1534 г., той потърсил благоволението на новия господар на Ирак и за в бъдеще се държал като верен поданик на османците. Но въпреки това Фузули не бил допуснат в истанбулския двор и умрял от чума в Багдад в 1555 г. След смъртта му неговата слава непрекъснато растяла: Турция, Ирак, Иран и Азербайджан все още го провъзгласяват за един от героите на поетичната им традиция.

И все пак по онова време именно Баки, поетът на османския дворец, а не Фузули, който останал в Багдад, давал тон на възвишената османска поезия в продължение на цял век след смъртта си. Никой от подражателите му през XVII в. не можел да съперничи с неговия талант. Първият по-забележителен поет от тази епоха, Атаи, бил подражател на персийците и в обширното си произведение *Саки-наме* (Книга на виночерпеца) събрал вечните теми за ефеба и виното и написал някои мистични и поучителни поеми. По-силна е дарбата на Нефи (1582?–1635), придворен на султан Мурад IV, за когото написал пищни хвалебствия, считани за образци в този жанр, като не забравял да похвали и себе си. Съвсем по вкуса на времето той създал леки музикални стихотворения и хапливи сатири, който били причина както за успеха, така и за гибелта му. Султанът, смятайки, че те се отнасят до него, заповядал да го убият, а тялото му било хвърлено в морето.

През последното десетилетие на XVII в. Наби (1642?-1712), който се оттеглил в Алепо, след като бил фаворит на великия везир Кара Мустафа паша (екзекутиран след неуспеха си при обсадата на Виена), написал за сина си малка книга със съвети в стихове, *Хайрие*, която по-скоро със съдържанието си, отколкото с формата си (неоперсийска), представлява

едно от най-интересните произведения на османската поезия. Като разглежда всички възможни кариери, преди да заключи в полза на литературата, той реалистично рисува условията за живот по онова време, с нарастващата корупция, и показва изключително живи битови картини. Неговите по-леки стихотворения, където се появяват класическите „галантни" теми, съдържат съвсем нови комични елементи.

Подмладяване на литературата

Истинското подмладяване на османската литература се извършило едва при управлението на Ахмед III (1703–1730). То станало през дванадесетгодишен период на непрекъснат мир (рядко явление за Османската империя), след мирния договор от 1718 г. с Австрия и Венеция, по време на великия везир Ибрахим паша. През този период на спокойствие и радост от живота в двора и столицата протичали празници и увеселения, строяли се паркове, появили се нови моди. В двореца и сред аристокрацията царяло невероятно увлечение по скъпите цветни видове, получени в Холандия от едно диво анадолско цвете, откъдето и названието „епоха на лалетата", дадено на този период на официални веселия.

Певецът на тази лекомислена епоха бил Недим, син на истанбулски кадия, който преподавал в медресе и бил фаворит на Ибрахим паша. Оригиналността на този придворен поет не е толкова в тридесетината хвалебствени стихотворения (по-леки и по-духовити от панегириците на предшествениците му), написани в чест на султана и неговия везир, колкото в късите произведения, създадени, за да бъдат пети на празниците с музикален съпровод. Естествено и тук се срещаме с неизбежната тема за любовта към ефебите, но тя е разработена с лек и весел тон, който е в разрез с болезнения и надут стил на предишната традиция и не изпада в мистично лицемерие. Освен това мистицизмът на Недим е много по-малко конвенционален. Неговите описания на парковете, костюмите, наблюдаваните сцени създават впечатление за непосредственост, както и грациозните герои на стиховете му. Без да се отказва напълно от изкуствената образност, наследена от персийците, той избягва префинения стил и сам създава прости и експресивни образи. При него не се среща нито поучителна проповед, нито шеговито кощунство, покрито с религиозен гланц.

Такава духовна независимост и безразличие към свещеното можела само да скандализира религиозните среди, които имали голямо влияние сред бедните слоеве в столицата, шокирани и от разюздания лукс на двора, както и сред еничарите, които мирът лишил от занимание и възнаграждение. Ето защо, когато те се разбунтували през 1730 г. и свалили Ахмед III, придворният поет бил сред първите жертви на този метеж, в който бил убит и неговият покровител Ибрахим паша.

Недим нямал последователи и след него придворната поезия започнала да запада. Но през последните десетилетия на XVIII в. друг истински поет, различен по възгледи и произход, имал голям успех. Галиб Деде (или шейх Галиб), роден и умрял както Надим в Истанбул, бил убеден дервиш мевлеви. Той заемал най-високия пост в голямото теке на дервишите мевлеви в Галата и умрял през 1799 г. на четиридесет и една години. Неговият шедьовър *Хюсн-ю-Ашк* (Красотата и любовта) е дълга алегорична поема, чиито въображаеми герои, родени по чудотворен начин – Любовта (момче) и Красотата (момиче) – са двама млади арабски бедуини. Другите действуващи лица също са абстрактни персонификации като Страст, Смут, Скромност... Тези не особено оригинални условности биха предизвиквали скука, ако не съществуваше необузданото въображение на поета, който описва апокалиптични видения на демони и ангели и разказва странни приключения, вдъхновен от искрен мистицизъм. Галиб Деде, отличен познавач на персийските суфи и на Мевляна, показва голяма литературна виртуозност и неговият религиозен интелектуализъм открива нови форми на сантиментална абстракция, представени по любопитен начин в повествователни рамки.

В самия край на XVIII в. той е последният голям поет традиционалист на Османската империя. До първите години на XX в. класическите теми и жанрове продължили да съществуват най-вече в средите на улемите и дервишите. Те невинаги са удачни и подражават в различна степен на големите си предшественици, без да внесат оригинални идеи. Мистичният символизъм, ефебите и виното, розата и славеят, двойките легендарни любовници през XIX в. още занимавали османските литератори, но влиянието им намалявало. От времето на Танзимата (1839) европеизацията на институциите и модернизацията на образованието постепенно откъснали османския интелектуален елит от културните отживелици от миналото, а литературното влияние на Европа – и на първо място на романтизма – променило ако не формите, то поне съдържанието на османската поезия.

Народната поезия

Аристократичният блясък на тази интелектуална поезия, затворена в един кръг от грамотни хора, не трябва да засенчва съществуването на много народни поети в турските провинции на империята. Тяхната аудитория била несравнимо по-голяма от тази на придворните поети. Интересът към творчеството им (от което е запазена минимална част, защото то се е предавало най-вече устно) много се засилил в Турция след обявяването на републиката именно поради автентично националния им характер. Ние ще посочим само някои от тях, които наскоро са били обект

на проучвания. За жалост техните биографии са почти неизвестни, а творбите им при предаването много често са претърпели значителни промени или са допълвани с апокрифни добавки.

Мистичният и донякъде хетеродоксен народен орден на бекташиите имал голям брой поети, от които най-известни са Кайгузус Абдал (XV в.), „Безгрижния", отнасящ се с насмешка и неуважение към догмите, и Пир Султан Абдал (XVI в.), който поради религиозния си и обществен антиконформизъм се присъединил към шиитския владетел на сефевидски Иран шах Тахмасп и застанал начело на едно селско въстание срещу османската власт в Източен Анадол. Заловен и обесен в Сивас, той се превърнал в легендарен герой, почитан от алевите (многобройна и много популярна секта в Турция, произлязла от иранския шиизъм на шах Исмаил, но независима от съвременния ортодоксален шиизъм в Иран, от който се отличава с гностичните си хуманистични тенденции). Именно в турска среда се развила устната традиция на поетичните произведения на шах Исмаил, които той написал на турски език, близък до народния, за религиозната си пропаганда. Но в тази традиция трудно може да се направи разлика между автентичните и апокрифните текстове, тъй като този владетел се е превърнал в легенда, която му приписва необикновени приключения, както и стихове, някои от които са сравнително нови. Мистичната поезия на бекташиите и алевите е все още жива в Турция сред пътуващите народни поети – *ашък*.

Турските „бардове", които пеели стихотворенията си, акомпанирайки си със *саз* (струнен инструмент, подобен на тамбурата), се срещали и сред номадските племена на Анадола, юруци или туркмени, и поне двама от тях са известни на потомството: Караджа Оглан (умрял в 1679?), който без никакви мистични алюзии и на прост, конкретен и мелодичен език възпявал с чувствени и откровени думи любовта си към жените, е останал жив, защото изразявал много по-добре вълненията на турците от придворните поети. Дадалоглу (XIX в.) дължи известността си на епичната сила на поемите си, които разказват за бунтовете на туркмените срещу опитите на османската власт да ги принуди да водят заседнал живот. И двамата, подобно на народните поети – *ашък*, използуват най-вече живия турски език, а не триезичния жаргон на класическите поети. Те създават поемите си в силабични (а не метрични) стихове, които са естествената форма на непринудената турска поезия.

В устната си форма тя не е преставала да съществува сред народа, създавана от хиляди анонимни и случайни автори и по-специално от тези мъже и жени, които участвували в поетичните игри-състезания, където най-разпространената форма била *мани*, седмосрично четиристишие с една-единствена рима в третия стих. Специалистите по фолклор са събрали много образци от тези малки непретенциозни творби, чиято ос-

новна тема е любовта и които можели да служат за обяснение в любов между момчетата и момичетата в едно общество, където непосредственото изразяване на чувствата не било прието. Малка част от тях са известни само в съвременните им форми, но от XIV в. насетне някои хронисти при случай са ги цитирали.

Към анонимната народна литертура спадат и дългите легендарни или епично-легендарни поеми, чиито герои (често исторически личности) понякога са считани за техни автори. Такъв е случаят с Кьороглу, „Син на слепец" (тип, който съществува в легендите на много народи), чийто епичен цикъл, развит в Турция и Азербайджан, заема важно място в репертоара на *ашък*. Този „благороден разбойник", храбър боец и защитник на онеправданите, е войник, който взел участие в турско-иранската война от 1577–1590 и след това станал водач на четата на *джелялите* по време на големия им бунт срещу османците. Легендата за него е била жива до последните дни на империята.

Истина е, че както народната, така и аристократичната поезия заемат привилегировано място в турския и османския културен живот. Прозата обаче също присъствува. Устните традиции са запазили много доказателства за това: приказки, легенди, разкази (евентуално разказвани и съставяни от професионалисти – *медах*) или части от смесени текстове в стихове и проза. В турската литература на Османската империя научната или полунаучната писмена проза също е широко застъпена.

Първите известни творби (от XIV в.) са скромни. Те представляват най-вече преводи или адаптации на арабско-персийски образци: поучителни разкази и легенди за сътворението на света, живота на Пророците или на героите от Газавата, но и развлекателни приказки, които напомнят *Хиляда и една нощ*. Езикът е сравнително прост и близък до говоримия турски.

Историографията

През XV и XVI в. същата легендарна традиция създава много интересни писмени преработки на устни разкази. Това са един вид ислямски рицарски романи, които извеждат на преден план необикновените приключения на някои храбри воини на исляма като Батал Гази, Мелик Данишменд или Абу Муслим или на дервиши магьосници като Саръ Салтък. Така се появява историографията, смесица от истински факти и славни митове, независимо дали става дума за османски или селджукски владетели, или както например в *Огузнаме* – за легендарните традиции на огузите, от които са произлезли всички династии. Хрониките на Язъджъзаде, който живял в Галиполи (Гелиболу) преди превземането на Константинопол, по времето на Мурад II (1421–1451), са много показателни за

този литературен жанр. Заедно с хрониките трябва да споменем *менакиб-наме*, религиозно-героична литература, която произлиза от епичните турски разкази и от мюсюлманската традиция на *магази* и на *менакиб-и евлия*. Завладяването на Балканите било разказано в тези *менакиб-наме*, които били четени на обществени места и в армията, за да се прославя духът *гази*.

Но истинското начало на османската историография се поставя след завземането на Константинопол, при управлението на Мехмед II (1451–1481) и това на Баязид II (1481–1512). Писмените турски хроники са израз на официалната историография, съставена по нареждане на султаните, с цел да възвеличат техните подвизи и тези на прадедите им. Тази официална история далеч не изразява строгата истина най-вече по отношение на фактите, засягащи първите османци. Деянията им са представени в благоприятна светлина за сметка на действията на другите бейове в Мала Азия и по такъв начин, че да достигнат кулминационна точка при Мехмед II и Баязид II, създатели и организатори на мощта на империята. И все пак тези текстове съдържат и достоверни елементи, които могат да бъдат проверени чрез съвременните им гръцки и арабски източници. В повечето случаи обаче те се повтарят и не са особено оригинални.

Въпреки това някои хроники са изключение от правилото като например хрониката на Ашък паша-заде (1400–1484), чийто разказ често пъти е резултат от непосредствени свидетелства и който въпреки своята пристрастност представлява съществен документ. Към същата епоха спадат *Дюстур-наме* на Енвери (1464), разказ в стихове за подвизите на емирите на Айдън в средата на XIV в. В края на XV в. и в началото на XVI в. персийското влияние се засилва, защото персийският е основният литературен език в константинополския двор. Ето защо по това време на персийски са написани шах-намета, прославящи султаните (професията *шахнамеджи* току-що била създадена), *Всемирна хроника* от Шюкрулах и най-вече *Хещ бихищ* (Осемте рая) от Идрис Битлиси (1501), който в осем глави разказва историята на първите осем османски султани. На турски, но със силно персийско влияние е написана *Тарих-и Абул-Фатх* (История на Завоевателя) от Дурсун бей, която има и философски претенции. Малко по-късно срещаме монографии, посветени на Селим I или на Сюлейман Великолепни, на отделно събитие, на военни походи (Сирия, Египет, Родос, Унгария, Ирак). Често това са достоверни разкази, основаващи се на преки свидетелства или документи. Така се появяват известен брой *Селим-намета, Сюлейман-намета, Фетх-намета*, местни истории. Едва от управлението на Мехмед III (1595–1603) шах-наметата се пишат на турски. Въпреки това тяхната обективност е спорна.

По това време се появява нещо ново – разкази за морски походи.

Подвизите на големите корсари от XVI в., като Хайреддин Барбароса, са прославени в така наречените *Газават-наме*, народен разказ с форма на роман. Трябва да отбележим и есето на великия везир Лютфи паша – *Асаф-наме*, трактат, в който са изброени задачите и задълженията на висшите държавни сановници.

Големите хронисти на тази епоха са Кемал Пашазаде (умрял през 1534 г.), автор на *Теварих-и Ал-и Осман* (История на Османската династия), написана с образен и префинен език, прославяща победата на султан Сюлейман при Мохач в 1526 г., Саадеддин ефенди (умрял през 1599 г.), шейх юл-ислям, автор на *Тадж ют-теварих* (Венец на историите), история на османците от началото до смъртта на Селим I. Неговият син, Мехмед ефенди, я допълнил и тя дълго време била основно справочно произведение; Селяникли Мустафа ефенди (умрял през 1599 г.) е оставил една *История*, описваща събитията от 1563 г. до 1599 г. Това е важно произведение, защото авторът като пряк свидетел на описаните факти показва постепенната деградация на администрацията на Османската империя в края на XVI в. В него вече се чувствува известен стремеж към критика и отказ от постоянното възхваляване.

През XVII в. се извършва обновление на историографията от автори, най-интересните сред които започват да си дават сметка за европейските извори чрез посредничеството на ислямизирани европейци. Такива са Хаджи Калифа (или Кятиб Челеби, умрял в 1657 г.), Ибрахим Печеви (умрял в 1650 г.) или Хюсеин Хезарфен (умрял в 1691 г.). Сред другите хронисти от тази епоха трябва да посочим Кочи бег (умрял към 1650 г.), автор на едно *Рисале*, в което е направен точен анализ на болестите, от които страда империята, и на възможните средства за излекуването ѝ. Той бил съветник на султан Мурад IV (1623–1640) и го насърчавал да управлява авторитарно. Мустафа Али (1541–1600) е автор на *Кюнх юл-ахбар* (Най-съществено от новините), всемирна история до Мехмед II, основаваща се отчасти на неизвестни днес източници. Той е написал и един сборник с инструкции за управляващите, в който е предал разсъжденията си за причините за упадъка на династиите. Хаджи Калифа е автор на две произведения за реформите, които трябва да се извършат в империята: *Мизан юл-хак* и *Дустур юл-амал*. Те обаче нямали успех. Ибрахим Печеви, турчин от Унгария, е оставил история, за която ползувал западни и по-специално унгарски извори. Хюсеин Хезарфен, чиновник в хазната, може би е владеел чужди езици. Във всеки случай той е поддържал отношения с посланика Ноантел, Антоан Галан, Марсигли. Последният е автор на трактат за военното състояние на Османската империя, който е извлечен от едно произведение на Хезарфен, *Талхис юл-бейан фи каванин-и Ал-и Осман*, една от най-значителните книги за организацията на империята, в която, подемайки идеите на Лютфи и Ха-

джи Калифа, той показва причините за упадъка на държавата, особено в областта на финансите, и посочва евентуалните средства за отстраняването им. Той е написал също *Тенких теварих ал-мюлюк*, всемирна история, която по-късно послужила на Димитри Кантемир за написването на неговата *История на величието и упадъка на Османската империя*. За своята книга Хезарфен използувал гръцки и латински извори, които му били преведени от драгоманите на двореца.

Най-забележителният от официалните историографи на Османската империя несъмнено е Найма (1655–1716), чиято хроника обхваща периода от 1591 до 1659 г. Въпреки че неговият възхваляващ султаните исторически разказ не се различава особено по стил от този на предшествениците му, езикът му е по-неукрасен и поради това по-ясен и убедителен. И най-вече, той е първият историограф, който проверява изворите и има критично отношение към тях. Също за първи път описанието на събитията се съпътствува от сведения за управлението на империята, които той коментира, като даже предлага известни реформи.

Други литературни жанрове

Несъмнено най-оригинални сведения за живота на империята е оставил Евлия Челеби (1611–1683), чиято *Книга за пътешествията (Сейахатнаме)*, богато и обемисто съчинение, представено като мемоари (даже и когато става дума за места, които авторът не е посетил), и днес си остава първокласен исторически извор. Роден в Истанбул, шурей на великия везир Мелек Ахмед паша, зет на Мехмед IV, той бил добре приет в двореца и изпращан по работа в различни области на империята, които описал и чиито институции, история, обществен и икономически живот и традиции (понякога и легендарни) представил изключително живо. Естествено, трябва да се вземат предвид неговите преувеличения и хвалби, но в общи линии той е добър наблюдател, любопитен към всичко, а езикът му не е превзет, а приятно естествен, въпреки че е повлиян от модния в двореца арабско-персийски речник.

Най-забележителните от историческа гледна точка произведения от следващия период са разказите на посланиците в западните държави. Ирмисекиз Мехмед ефенди (умрял в 1732 г.) бил високопоставен еничар. *Ирмисекиз* (28) бил номерът на неговото военно подразделение. Ахмед III го изпратил във Франция през 1720 г., в периода на непълнолетието на Луи XV. Остроумен наблюдател, той блестящо описва живота в двора по време на Регентството. Синът му Мехмед, който го придружавал, също написал наблюденията си върху Франция, в които по-специално се спира на научните институции и техническите достижения, особено в областта на книгопечатането. По-късно Ресми Ахмед, посланик във

Виена през 1757 г. и в Берлин през 1763 г., също оставил разказ за своето посланичество. Тези творби възбудили любопитството на елита и са в основата на нарастващия интерес към различните прояви на европейската култура (понякога доста странни в очите на османците).

Познанията за външния свят се развиват в Турция още от XVI в., период на бърза териториална експанзия. Моряците много допринасят за това. *Книга за корабоплаването (Бахрие Китаби)* на великия адмирал Пири Реис (умрял през 1554 г.), представлява богато на информация описание на Средиземно море, подкрепено от научна картография, показваща добро познаване на европейските постижения в тази област. Неговият наследник Сеид Али (умрял през 1562 г.), който се сражавал срещу португалците в Индийския океан, е оставил трактат по морска география и астрономия за тази част от земното кълбо в произведението си *Мухит* (Океанът).

Първата османска всемирна география била написана на арабски език, езика на науките. Авторът ѝ, Хаджи Халифа (или Кятиб Челеби, 1609–1657), бил енциклопедист, чиито произведения на турски са посветени на историята, географията, точните науки (които – забележителен за онова време факт – той брани от нападките на мюсюлманските интегристи), като използува едновременно ислямски и западни извори. Той показва научен и критичен ум, изобличава академизма на столицата, прави обективни преценки дори на някои институции. Хаджи Калифа е най-големият учен на османския XVII в.

Седемдесет години след смъртта му Истанбул става свидетел на едно събитие, което има важни последици за разпространението на науката и културата в империята: под покровителството на Ибрахим паша, велик везир на Ахмед III, се създава първата турска печатница. Тя била дело на Ибрахим Мютеферика, ислямизиран унгарец (1674–1745). Естествено, печатницата била нещо познато в Истанбул от края на XV в., защото била въведена от испански евреи за печатане на книги на иврит. Но освен че било трудно да се възпроизвежда с подвижни букви едно свързано писмо като арабско-турското, ислямският интегризъм се противопоставял на механизирането на свещените слова на Корана. Разрешението, дадено на Ибрахим Мютеферика през 1726 г., било придружено със забрана да се печатат религиозни или юридически книги. По тази причина първата османска печатница се специализирала в издаването на научни, технически, исторически и филологически книги. Големият географски трактат на Кятиб Челеби *Джихан-нюма* и „репортажът“ за Франция на Мехмед ефенди били сред първите напечатани книги след 1729 г. Спряна за момент поради бунта на еничарите и свалянето на Ахмед III, дейността на тази печатница се възобновила (но вече не със статут на държавна печатница) към 1732 г. при Махмуд I.

Учудващо е, че в този, разбира се, неизчерпателен списък на известни османски автори не фигурира нито една жена. Това не означава, че османците не притежават женска литература, а че тя, запазена за обитателките на харема, почти не се е разпространила навън, сред предимно мъжката литературна публика. Редките текстове от класическата епоха, които са достигнали до нас, спадат към лиричната поезия. Можем да посочим стихосбирката, посветена на любовта (платонична, твърди традицията) на Михри Хатун (умряла в 1506 г.), дъщеря на кадия от Амасия, ценена за литературния си талант в двора на Баязид II. Трябва да спомена и най-известната османска поетеса от XVIII в., Зюбейде Фитнат ханъм, умряла в 1780 г., дъщеря на шейх юл-ислям и (нещастна, както се твърди) съпруга на един кадъаскер от Румелия. Нейните семейни връзки с най-висшата духовна прослойка не ѝ попречили (или ѝ помогнали) да участвува с други поети от онова време в поетични състезания по импровизация, където според легендата тя проявявала изключително чувство за хумор. Запазените откъси от нейни стихотворения са малко на брой и имат жив и шеговит стил, естествен и ясен език. От нея е останал красив живописен портрет, изработен по европейски. За разлика от Михри Хатун, тя доживяла дълбоки старини.

Така, както не допускали разпространението на женската литература, обществените и културните условия в класическата османска епоха попречили и на по-малките паралитературни жанрове, които интелектуалният елит считал за прости. Те обаче са изиграли определена роля в културния живот на турския народ.

За щастие Махмуд Челеби, наречен Ламии (умрял през 1531 г.), един от най-сериозните книжовници, високообразован преводач на персийския поет Джами, имал щастливата идея да състави сборник от весели анекдоти и поговорки, които и днес разсмиват турците. В частност, той първи говори за народния герой Насреддин (Настрадин) Ходжа, несъмнено историческа личност, която се превърнала в легенда. Той бил селски имам, който вероятно е живял в Анадола, в областта Ескишехир, в края на XIII и началото на XIV в. Историите, на които той е главен герой, са смешни и лишени от комформизъм. В течение на векове устната традиция ги е допълвала и те обикалят ислямския свят от Африка до Централна Азия. Насреддин е типичният „народен мъдрец", който се прави на наивен, но дълбоко в душата си не зачита авторитетите.

В различни области на Османската империя до края на XIX в. друг легендарен герой с грубоват, а понякога и неприличен хумор си съперничи с Насреддин за народната любов. Това е Карагьоз (Черноокия), герой на театъра на сенките (чиято техника вероятно била внесена от Египет, при завладяването му от Селим I след 1517 г.). Той олицетворява шегобиеца от народа, който води със съседа си Хадживад (карикатура на

претенциозния книжовник многознайко) и с други герои, представящи различни социални типове, закачливи и шеговити диалози, през които определено прозира критика на обществото

Тук можем само да дадем представа (като неизбежно сме прибегнали към произволен подбор на фактите, които ни изглеждат най-характерни) за интелектуалната и културна история на Османската империя в класическия ѝ период. И при това сме се ограничили само с турската ислямска общност.

КЪМ МОДЕРНОСТТА

Влиянието на Запада

Западането на Османската империя през XIX в. в сравнение с Европа, чието могъщество нараствало въпреки нейните конфликти, принудило османските ръководители да се замислят за причините на това, което те самите започнали да оценяват като упадък. Без да поставят под въпрос исляма, считан за спойка на империята, те открили източника на злото в постепенното си научно и техническо изоставане (особено във военната област), а най-смелите дори стигнали до мисълта, че някои от институциите им не са приспособени за бързо развиващия се съвременен свят.

Този ред на мисли бил причина за появата на понятието „модерност" като опозиция на господствуващото дотогава схващане за едно, по принцип, неизменно общество, почиващо изцяло върху теологичната забрана на това, което се изразява с арабската дума *бидат*, и обикновено се превежда като „нововъведение", но чийто смисъл отговаря по-скоро на днешното понятие „ревизионизъм", свързано с понятието „ерес".

В част от управляващите кръгове се оформило мнение, че ако нововъведенията са забранени в областта на религията, то те могат да се позволят в други области, които не се ръководят от Корана, нито от думите и делата на пророк Мохамед и където следователно реформите са законни.

Необходимостта от тях била приоритетна във военната област, където трябвало да се вземат за образец армиите на модерна Европа. След няколко опита, несполучливи поради интегристката опозиция на всяко „нововъведение", в 1826 г. бил извършен решителен акт от Махмуд II, който реагирал на един бунт на еничарите и безжалостно ги избил. Еничарският и спахийският корпус били разпуснати, а армията – организирана по европейски от чуждестранни инструктори.

Насърчен от този успех, Махмуд II разширил модернизацията и в други области, като въвел за държавните чиновници задължително носене на европейския костюм, придружен с фес, и като създал Министерс-

тва на външните и на вътрешните работи по подобие на европейските министерства. Неговият син и наследник Абдул Меджид (1839–1861) отишъл още по-далеч. През 1839 г. пред тържествено събрание на висшите сановници била прочетена султанска харта, която провъзгласявала първите големи реформи (Танзимат) и чиято същност се състояла в обявяването на юридическо равенство на всички поданици на империята, без разлика в националност или вероизповедание.

Характерен е фактът, че султанската харта била провъзгласена едновременно на турски и френски. Впоследствие френският език, който вече проникнал сред интелекуалния елит, станал вторият официален език за всички актове с международно значение. Владеенето на този език, който носел френските идеи, нрави, култура, бързо се рапространило сред аристокрацията и интелектуалците в империята.

Нужно е много място, за да се опише постепенното проникване на западните науки сред османците. Ние ще се задоволим само с констатацията, че то започнало от науките, които изглеждали най-непосредствено полезни за империята: тези, свързани с военното изкуство (например математиката за артилерията) или със здравеопазването (медицинските науки). Това проникване продължило постепенно с въвеждането на някои науки, съответстващи на новите техники, необходими за модернизацията на страната (например създаването на параходна компания през 1851 г. за превоз на пътници около Истанбул). Френско-английско-турското военно сътрудничество по време на Кримската война срещу Русия (1854–1856) продължило с изпращането на млади османци на Запад, за да изучават фундаментални и приложни науки.

Султан Абдул Меджид (1839–1861) бил убеден привърженик на европеизацията на турските институции и култура. По време на неговото управление в Истанбул бил създаден първият модерен университет, където преподаването на науките следвало европейски модел. През 1850 г. пак той основал Османската академия на науките *(Енджюмен-и даниш)*. От този момент интелектуалният елит изоставил традиционните медресета (чиято единствена функция била да подготвят духовници) и се включил в модерния научен живот. Следвайки примера на двореца, османската аристокрация бързо възприела европейския начин на живот и френският език станал втори език за много от нейните представители. Преводите на френски творби се умножили. Облеклото, мебелировката, украсата, архитектурата, подредбата на градините били все повече и повече повлияни от европейската мода.

Това влияние на Запада и особено на Франция се упражнявало и върху политическото мислене. Идеите на Френската революция, престижът на Наполеон, конституционната монархия и най-вече понятието „свобода“ намерили дълбоко отражение в идеологията на ръководните среди, а

романтизмът скоро увлякъл новото литературно поколение.

В областта на историографията първото историческо произведение от епохата на Танзимата е една хроника, съставена според традициите на летописците, *Тарих-и девлет-и османие* (История на османската държава), от Ахмед Джевдет паша, официален историограф, който описва събитията от 1774 г. до 1826 г. Неговият приемник, Ахмед Лютфи (1815–1907), продължил творбата му за периода от 1826 г. до 1861 г. Мехмед Сюрея (умрял в 1909 г.) е написал *Сиджил-и османи*, сборник с биографиите на всички значителни личности в османската история. От същия вид е и трудът на Ибнюлемин Махмуд Кемал Инал (1870–1957) *Османлъ девринде сон садразамлар* (Последните велики везири на османската епоха), много подробни биографии на великите везири от 1852 до 1920 г. Но най-вече Ахмед Вефик паша (1823–1891) със своя *Преглед на османската история (Фезлеке-и тарих-и османи)* въвежда нови исторически концепции, основаващи се не на личността на султаните, а на големите етапи от османската история. Примерът му бил последван от Абдурахман Шереф и от Мустафа Нури паша (1824–1890), чиито *Последици от събитията (Нетаидж юл-вукуат)* представлява синтезирано представяне на османската история, в което се посочват причините и последиците от събитията, изследват се, макар и понякога неточно, институциите и икономическите проблеми.

Едва със създаването през 1911 г. на Дружество за османска история *(Тарих-и Османи Енджюмени)* и публикуването на неговото списание (Т. О. Е. *Меджмуасъ*) започва истинската съвременна епоха на османската историография.

Привържениците на неизменността на ислямската традиция водели непрестанна борба срещу движението за европеизация, поддържано от най-видните държавници. В тази борба те били подкрепяни от простолюдието и от повечето улеми и успехите им били чести, но краткотрайни (временно затваряне на университета, спиране на вестници, изпадане в немилост поради обвинение в ерес). Правителството също преследвало реформистите, когато идеите им ставали подривни. Но всяка репресия води чрез противодействие до засилване на новаторските движения и дългият период на абсолютизъм при управлението на Абдул Хамид предизвикал появата на младотурското революционно движение, което през 1908 г. взело властта и я запазило до Първата световна война.

Поява на пресата. Литературни школи и списания

Пресата играе съществена роля в интелектуалното и политическото обновление. Първият османски вестник (1831) бил официален орган, а вторият (1840) – неофициален. Шинаси (1826–1871) има заслуга за създава-

нето през 1860 г. на първия частен вестник, след което през 1862 г. става основател и главен редактор на първия независим голям литературен и политически вестник *Тасвир-и Ефкар* (Портрет на общественото мнение), умерено прогресивен и под френско влияние (Шинаси пребивавал във Франция от 1849 до 1855 г.). Тази забележителна новост била възможна благодарение на новия подем на модернизацията, характерна за управлението на султан Абдул Азиз (1861–1876), европеец по дух, чието официално посещение при Наполеон III (първо по рода си) през 1867 г. било последвано от пътувания до Лондон, Берлин и Виена. Появата на вестника била сензация и допринесла за развитието на умовете, включително и в религиозните среди.

Именно при Абдул Азиз в широки мащаби се пристъпва към организиране на общественото образование, като учителите стават държавни чиновници. То се състои от начално образование, предназначено за децата след шест години, основно образование, колежи. Първата гимназия е основана в Галата Сарай през 1868 г. В нея се преподава френски и от нея излизат голям брой интелектуалци и държавни служители. Разрешава се създаването на чужди училища и колежи (в голямата си част френски и ръководени от католически конгрегации). Посещават ги представители на малцинствата и турци от заможни семейства. Девойките за първи път имат достъп до модерното образование. Тези мерки, естествено, предизвикват съпротивата на духовенството, което дотогава имало господстващо място в началното образование и чието влияние по селата си оставало непокътнато. Религиозното обучение било задължително за децата на мюсюлманите, но, от друга страна, новите училища давали европейски тип образование.

След 1891 г. разпространението на модерната култура е облагодетелствувано от създаването, под ръководството на Ахмед Ихсан, на списанието *Сервет-и Фюнун* (Научно наследство). В началото то било научнопопулярен орган. Но през 1896 г. по препоръка на Реджаизаде Екрем (1846–1914) главен редактор на списанието станал техният духовен учител Тевфик Фикрет (1870–1915) и го превърнал в модерен литературнохудожествен орган, чието влияние било много силно до 1901 г., когато по заповед на Абдул Хамид било забранено.

Тук не можем да разкажем бурната история на османския печат, който се развива бързо през втората половина на XIX в. (и още по-бързо след идването на младотурците на власт през 1908 г.), но трябва да подчертаем особеното значение за литературния живот на двете споменати по-горе списания: *Тасвир-и Ефкар* и *Сервет-и Фюнун*.

Именно със статиите си в първото списание станал известен първият голям поет-романтик на турската литература, считан и днес за национален герой, Намък Кемал (1840–1888). Той бил поет, драматург и рома-

нист и често го сравняват с Виктор Юго. Тясно свързан с младотурците, последователно гонен (живял е в Париж, Лондон, Брюксел, във Виена между 1867 и 1870 г.) и почитан, в зависимост от колебанията във вътрешната политика на империята, в крайна сметка отстранен от Истанбул и изпратен за управител на о. Родос, а после и на о. Хиос, където умира, той е написал пламенни политически текстове, патриотични или сантиментални драми, една дълга трагична любовна история, считана за първия турски роман, множество лирични стихотворения. Прозата и стиховете му запазват в общи линии формите на класическата османска литература, усложнявайки прекомерно книжовния арабско-персийски речник, но изразяват новите идеи на западноевропейския романтизъм, като достигат понякога до словесни излишества.

Много близък до него по език и стил и също повлиян от френските романтици е Абдулхак Хамид (1851–1937), възторжен певец на Свободата (изписана на френски в турско-османския текст), изпитал също гоненията, на които били подлагани опозиционерите, но завършил дългия си живот обграден с почести, след като младотурците взели властта през 1908 г. Той е написал трагедии в проза и стихове, историко-патриотични по дух и внушаващи политически размисли или посветени на драмите на любовта и смъртта. Традиционен в речника си, той бил новатор с използуването на силабични (а не метрични) форми в някои стихове. Османски (а след това и турски) националист и защитник на ислямската култура от критиките на западноевропейците (както и Намък Кемал), той се отличава от ортодоксалното мюсюлманство по своя деизъм и хуманизъм, вдъхновени от Виктор Юго.

Колкото до групата писатели от школата на *Сервет-и Фюнун*, въпреки че те също били проникнати от романтичен сантиментализъм, модернизъм и омраза към абсолютизма, главно под влияние на теоретичните произведения на техния старейшина Реджаизаде, те били привърженици на естетическите възгледи за „изкуство за самото изкуство“ по подобие на парнасците. Повече от всички останали те били склонни да подражават на френските литературни жанрове. Дженаб Шехабеддин (1870–1934) е най-изтъкнатият представител на тези тенденции. Влиянието на символистите и на Парнас върху поетичното му творчество, посветено най-вече на природата и любовта (теми, които след 1908 г. изоставил заради политическа кариера), го насочва, по техен пример, към създаване на необичайни и изискани образи, източник на недоумение за неговите първи читатели, но с художествени достойнства, които по-късно били оценени. Докато оглавява списанието *Сервет-и Фюнун* (до началото на 1901 г.), Тевфик Фикрет пише подобни стихотворения, вдъхновени от същите естетически възгледи. Впоследствие той взел участие в политическата борба с много силни сатирични стихове и изя-

вил критичното си отношение към обществения ред, както и своите пацифистични, антимилитаристични и агностични разбирания.

В последните години на живота си, посветени на образованието (бил директор на гимназията в Галата Сарай), този антиконформист не пощадил ръководителите на държавата, които под натиска на Енвер паша се съюзили с Централните сили, като по този начин подготвили разгрома на османците в Първата световна война и разпадането на държавата.

От 1896 г. в списанието *Сервет-и Фюнун* се появяват първите романи-фейлетони на големия писател Халид Зия (1867–1945), син на търговец на килими от Ушак в Анадола (откъдето и фамилното му име Ушаклъгил). Белег на епохата е фактът, че този модерен търговец дал солидно образование по френски език на сина си. Халид Зия въвел в Турция битовия роман и социалната новела. Той има склонност към реализъм, както и към психологическа обосновка, и често разполага действието на творбите си в бедните квартали на градовете. Много плодовит и обичан писател, той модернизирал езика си в новите издания на своите книги по време на републиката.

Ако интелектулните фейлетони на *Сервет-и Фюнун* засягали една читателска публика, съставена от модерно мислещи интелектуалци, то много по-широка аудитория имал народният роман, чийто предвестник бил Ахмед Мидхат (1844–1913), активен литератор, популяризатор, адаптатор и подражател на приключенческите романи (на Дюма, баща и син, Жюл Верн и много други), плодовит разказвач, морализатор, отворен за обществения прогрес, но критично настроен към прозападния снобизъм. Хюсеин Рахми Гюрпънар (1864–1944), повлиян от френския натурализъм, усъвършенствувал популярния роман, като вмъкнал в него размисли за обществото (с противоречието между традиция и модерност), задълбочил психологическите анализи, без да пренебрегва сексуалността, по-добре изграждал интригата, в която се преплитат любовта и приключението, и въвел известен хумор в трагичното.

Тези популярни романи са отзвук на „цивилизационната криза“ в залязващата Османска империя, която в Европа и Африка вече се разпаднала, била колониализирана от Великите сили и се намирала в състояние на политическо напрежение. Тази трагична еволюция, с непрекъснатите си войни, унижения, предизвикала избухването на ново национално чувство, различно от многонационалния османски патриотизъм, съсредоточено върху „турското“ и много наподобяващо национализма в европейските държави. Първият негов певец е Мехмед Емин (1869–1944), пламенен, спонтанен поет, независим от всякакви литературни школи, който изведнъж станал известен със стихосбирката си *Тюркче шиирлер* (турски, а не османски поеми), появила се след гръцко-турската война от 1897 г. Протурското националистично движение бързо се развило и се

организирало, след като младотурците от комитета „Единение и прогрес“ взели властта през 1908 г. и управлявали Турция до 1918 г.

Комитетът бил основан в Солун, космополитен град и голям интелектуален център. Пак там през 1911 г. било създадено списанието *Генч Калемлер* (Млади пера), в което протурската идеология се очертала окончателно. Неин теоретик бил Зия Гьокалп (1876–1924), социологът на комитета, повлиян отчасти от Дюркем. Неговата поема *Туран* (1911), чието заглавие било заето от персийската епопея *Шах-наме* (където то означава номадска Централна Азия), възвеличава спомена за доислямските тюрки. „Туранизмът“, който се определял като културно възвръщане към етнолингвистичните извори на тюркоезична Азия, трябвало обаче да се обедини с исляма, но с един „национален“, а не вече арабски ислям, и да навлезе в научната и техническа съвременност, за да осигури могъществото на нацията. В многобройни трактати в проза Зия Гьокалп развил тази доктрина, която резюмирал с лозунга „турцизация, ислямизация, модернизация“. Тя имала изключителен успех.

Другата голяма фигура сред Младите пера, Йомер Сейфеддин (1884–1920), бил много талантлив разказвач, който пръв осъществил една от основните цели на турския национален разказ: да се пише елегантно на един естествен, разбираем от широката публика турски език, освободен от всякакъв арабско-персийски педантизъм, колкото се може по-близък до езика, говорен от образованите хора. Освен националистичните мотиви (например за жестокостите на неприятеля), често срещани в първия период на неговото творчество, с много ирония и хумор той разработва темата за обществените недъзи (суеверия, религиозно лицемерие, корупция, печалбарство, фалшив патриотизъм), като същевременно показва моралните качества на турския народ, и всичко това изтънчено и без високопарност. И днес той се чете с удоволствие.

Съперник на *Генч Калемлер*, но с по-малка читателска публика, списанието *Феджр-и-Ати* (Зора на бъдещето), основано малко по-рано (1909), не било политическо (но пак национално), а по-скоро насочено към литературния естетизъм. В него се откроявал най-вече Ахмед Хашим (1885–1933), поет символист, автор на интимна лирика с приятно музикални стихове, много нови по тон в турската литература.

Интимно е и творчеството на поетесите от последния период на Османската империя, които, подобно на най-прочутата сред тях, Нигар ханъм (1856–1918), изразявали в класически стихове разочарованията си от живота. Но преди окончателния край на империята се появила съвсем различна писателка, Халиде Едип Адъвар – (1883–1964), феминистка и националистка, прочула се най-напред с романа си *Хандан*, чиято героиня изразява собствените ѝ стремежи. По-нататъшното ѝ творчество спада към републиканската епоха.

И други големи турски писатели са започнали да творят в последните години на империята, но истинският им талант се е проявил по време на републиката.

Други форми на културен живот през XIX в.

Много може да се каже за историята на театъра през различните фази на модернизация на империята. Традицията включвала освен театъра на сенките на Карагъоз (за който вече стана дума и който по това време се усъвършенствувал в социалната сатира, като все пак щадял властта) и народни представления на открито с подобни сюжети и комични по дух. Те били играни от любители (мъже), известни през XIX в. под името *Орта ойуну*. Първите театри от западен тип се появили през 1839 г. с френски и италиански трупи, които представяли свой репертоар. Гръцки или арменски трупи също играели комедии с отчасти импровизирани диалози *(тулуят)*, но имало и представления на италиански опери, изпълнявани в двора. През 1867 г. бил основан Османски театър, ръководен от Гюлю Агоп, с арменска трупа, която играела европейски пиеси (говорейки на турски), и няколкото първи турски оперети. Султан Абдул Хамид II затворил театъра в 1882 г., след това го разрушил, тъй като дейността му била обявена за подривна. След младотурската революция от 1908 г. съвременният театър в различните му форми се развил с оригинален турски или преводен репертоар и можел вече да се сравнява с европейските театри. Трупите от импровизатори *(тулуят)* обикаляли из турските провинции, като играели адаптации на западни пиеси и даже гръцки трагедии... Турските актьори станали по-многобройни, но едва при републиката се създали изцяло турски трупи с турски (а не арменски или гръцки) актриси.

В общи линии, различните европейски литературни жанрове били представени в Турция в края на Османската империя, а модерните науки, включително и обществените, имали вече компетентни последователи, много от които извършвали ефикасна образователна дейност.

Европеизацията през XIX в. засегнала и музикалните изкуства – с идването на европейски оркестри, с вноса на инструментите, с модата на пианото сред представителките на аристокрацията. Нещо повече: традиционната музика била повлияна от европейските мелодии. Казват, че дервишът мевлеви Деде Исмаил Хамамизаде (1777–1845) бил родоначалник на тези адаптации в своите композиции на религиозна музика. „Модерните“ турски оркестри и композитори не били рядкост в края на империята.

„Модерната“ живопис била на почит в двора и във висшето общество (но скулптурата по религиозни причини оставала подозрителна и се

развила много бързо при републиката). Западната архитектура и украса също се разпространили, като понякога давали начало на едно смесено изкуство от „колониален“ тип.

Накратко, във всички области на културата на Османската империя се извършвала модернизация. Тя напредвала с бързи крачки в градовете и европеизацията на управляващата класа отишла много напред. Но селата и бедните градски квартали продължавали да живеят в традиционния културен свят, оформен от няколко столетия консервативен ислям.

Тази културна двойственост била една от големите пречки, с които се сблъскали Мустафа Кемал Ататюрк и неговите последователи при установяването в Турция на светска и модерна република, решително обърната към Европа.

БЕЛЕЖКИ

1. J. Von HAMMER-PURGSTALL, *Geschichte des osmanischen Reiches*, 10 vol., Budapest, 1827–1835. Френски превод: *Histoire de l'Empire Ottomane*, J–J. Hellert, 18 vol., Paris, 1835–1843; *Histoire de l'Empire Ottomane*, L. Dochez, 3 vol., Paris, 1840–1844.

2. Вж. работите на M. F. KÖPRÜLÜ, I. H. UZUNÇARŞILÏ, O. L. BARKAN, H. INALCÎK и др.

3. Stanford J. SHAW, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 vol., Cambridge U. P., 1967–1977. Френски превод, *Histoire de l'Empire Ottomane et de la Turquie*, t. I, *Des origines jusqu'au XIX e siècle*, Horvath, 1984.

4. Claude CAHEN. *Pre-Ottoman Turkey*, Londres, 1968. Френско преработено издание, *La Turquie pre-ottomane*, издание на Френския институт за анадолски проучвания, Истанбул, 1988.

5. Бег и бей са транскрипции на една и съща дума през различни епохи; бег е по-старата форма.

6. Според една друга интерпретация на текста на Ибн Батута това посещение вероятно се е извършило през 1332–1334 г.

7. Името на емирата вероятно идва от географско наименование: или Каресене, област, която споменава Страбон, или Каресус, име на река в тази област, или пък Керасеис, име на град, разположен на североизток от Пергам, но не и от някакъв митичен Кара Иса.

8. По този пункт изворите са на различно мнение; би могло да става дума и за град, разположен близо до Агира.

9. Местността, която днес е изчезнала, според една бележка в османски регистър навярно се е намирала до днешния Шаркьой.

10. От всички версии за смъртта на Сюлейман тази е най-разпространената.

11. Несъмнено става дума за похода на Амедей Савойски през 1366 г.

12. Актът за религиозно дарение, достигнал до нас, е от времето на Мехмед II.

13. Това название е довело до известно объркване, защото понякога се твърди, че Осман е роден в град Османджък, който е разположен на около 200 км северозападно от Анкара.

14. Както твърди селджукският хронист Керимеддин Махмуд от град Аксарай.

15. Унията на Римската и Константинополската църква била обмисляна още по време на василевса Михаил VIII (1261– 1282), когато Шарл Анжуйски нападнал Визан-

тийската империя, за да я постави под латинска власт. Провъзгласена на Лионския събор (юли 1274), тя не намерила никакво приложение поради поведението на папа Мартин IV, враждебното отношение на народа и византийското духовенство, а след това и поради поражението, което Шарл Анжуйски претърпял в Сицилия през 1282 г. Тази политика на религиозен съюз се появила впоследствие, когато византийските императори изпитали тежки трудности с турците: такъв е случаят с Йоан V и в следващия век с Йоан VIII. Впрочем съвсем без резултат.

16. Тази хипотеза не е съвместима с най-вероятното протичане на първите години от управлението на Мурад I. Н. Иналчък приема, че градът наистина е превзет от него, но през 1361 г., преди смъртта на Орхан. Обратно, И. Белдичану смята, че Одрин е бил завладян между 1365 и 1369 г., вероятно към тази дата, но без участието на османския емир.

17. За по-удобно често ще използуваме термините васалитет и сюзеренитет, за да назовем отношения на зависимост между две сили. С уговорката, естествено, че тези думи тук не се употребяват с точното им значение.

18. Можем да се запитаме дали заплахата от страна на Солунското деспотство не е била причина бейовете да се подчинят на Мурад I.

19. *Газават:* военен поход, който има за цел завладяването на немюсюлмански територии.

20. *Тимар:* предоставяне на доходите от земя вместо възнаграждение на османски военен – понякога на религиозно лице или на държавен служител – той трябвало да я разработи, да внася определени данъци и такси и да доставя на османската армия в случай на нужда определен брой войници, пропорционален на дохода от земята. В следващите глави отново ще се върнем към тази институция.

21. *Алим* ед. ч от улема (улеми): доктор по кораническо право.

22. *Девширме:* вж. стр. 53

23. Хронологията на управлението на Мехмед I е изключително неясна и несъмнено тази, която предлагаме, на места е погрешна.

24. Казват, че този син умрял в битката при Анкара, но тялото му не било намерено.

25. Веднага след смъртта на Сигизмунд Влад II Дракул изпратил децата си като заложници в Одрин.

26. Управлението на империята при първите османски владетели е разгледано по-подробно в следващата глава.

27. Заслужава да бъде цитиран учудващият портрет, който му е направил през 1503 г. венецианският байло Андреа Грити: „Нищо в неговото месесто и пълно лице не показва жесток или опасен човек; напротив, то изразява преди всичко меланхолия, суеверие и упоритост, примесени с известно скъперничество. Той страстно обича механичните изкуства, има голяма слабост към добре шлифованите корналини, обработеното сребро и стругованите предмети. Притежава големи познания в областта на теологията и астрологията, науки, които непрекъснато изучава. Никой не може да стреля с лък по-добре от него. От много години се е отказал от виното, но не се въздържа от друг вид наслаждения: ето защо развратът го е състарил преждевременно."

28. През този период Полша, Унгария и Венеция подновявали редовно примирията. Отношенията с Венеция били особено добри и понякога стигали до сътрудничество. Независимо от инцидентите и набезите по границите, най-острият проблем бил

пиратството, в което родоските рицари, отявлени врагове на османците и мамелюците, играели значителна роля: те многократно поставяли венецианците в трудно положение.

29. В мюсюлманския календар 9 април 1511 г. съвпада с 10 мухарем 917; 10 мухарем е за всички мюсюлмани празника *ашура*, когато постенето не е задължително и който е свързан с исторически събития; шиитите честват на този ден трагичната смърт на Хусейн б-'Али, внук на Пророка, на бойното поле при Кербела през 61 г. (10 октомври 680 по нашия календар); за тях това е ден на траур.

30. Тук Рум означава областта Сивас, не бива да се смесва с термина, който означавал Мала Азия по времето на селджуките.

31. Порта: съкратено наименование на османското правителство. Пълният израз е „Високата Порта" *(Баб-и Али)*,който отначало е обозначавал двореца на султана ; впоследствие той се прилага и към правителството на държавата, защото то функционирало вътре в двореца; от XVIII в. и най-вече през XIX в., когато управлението е изцяло в ръцете на великия везир, изразът означавал неговия дворец, разположен близо до „Света София", и по-общо самото османско правителство. Историците анахронично го употребяват в това му значение.

32. Генуезецът Якопо де Промонторио де Кампис, съвременник на султан Мехмед II, е описал различните дворцови служби. Друг италианец, Рамберти, съвременник на Баязид II и пленен от османците, е оставил разказ, в който има обилна информация от първа ръка за организацията на централната администрация.

33. Данъкът *джизие*, изплащан от немюсюлманите, се използува от султанската хазна, а не от санджакбеят.

34. *Емин:* чиновник, когото администрацията е назначила, за да контролира и ръководи отдадените под аренда имоти и приходи; емините следят за икономическия живот на градовете, управлението на различните държавни имоти и работилници, както и за разходите на дома на владетеля. Често превеждат този термин с думата „интендант".

35. Първите разпоредби, издадени от Баязид II след превземането на двата румънски търговски града Килия и Читатя Алба (Акерман) през 1484, споменават за значително количество стоки, изпратени от тези два града към Османската империя: риба, платно и сукно от Ламберг, вина, биволи, зърнени храни, хайвер, мехове с риба, мулета, дъски и т.н.

36. Най-старата златна монета датира от 1425 г., при управлението на Мурад II.

37. *Райет* (мн.ч. *рая*): селянин мюсюлманин или християнин, вписан в преброителните регистри като земеделец.

38. Терминът *тимар* е от персийски произход и означава „грижа се за нещо или за някого". Тимарската институция има предосмански произход; при османците предоставянето на тимар задължава държателя му да изпълнява военна служба, да се грижи за обработката на тимара си и му дава възможност да получава доходите и таксите от него.

39. Тези много съвременни на вид условия на труд и много различни от условията, при които се трудели останалите работници, вероятно се дължат на изнурителния му характер, както и на необходимостта от добиване на руда; трябвало да се даде на тези работници благоприятен статут и поради това, че при Мехмед II и Баязид II набирането им било много трудно; някои от тях напускали и бягали.

40. Отглеждането на ориз е установено на Балканите от първата половина на XV в., но по всяка вероятност датира отпреди това.

41. Много е вероятно някои структури, свързани с организацията на морската база, да имат византийски произход.

42. Meritocratie – обществена йерархия, основаваща се върху личните заслуги. (Б. пр.)

43. Конвенции за установяване на консули и търговци.

44. Ibn IYAS, *Journal d'un bourgeois du Caire*, trad. G. Wiet, p. 511, Paris 1960, t. II, p. 141.

45. Цитат от P. Мантран в R. MANTRAN и J. SAUVAGET, *Règlements fiscaux ottomans. Les provinces syriennes*, Paris, 1951, IX. Вж. също R. MANTRAN, „Règlements fiscaux ottomans. La province de Bassora", JESHO, 10 (1967), pp. 224–277.

46. Този документ е публикуван и преведен от S. J. SHOW, *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century*, Harvard, 1964.

47. Тези сведения са взети от *Awamir sultaniyya* за Алепо, Дамаски национален Архив, т.1 до 5. По въпроса за контрола над моралния ред вж. A. MRCUS, „Privacy in Eighteenth Century Aleppo", IJMES, 18 (1986), pp. 165–83.

48. U. HEYD, *Ottoman Documents on Palestine*. 1552–1615, Oxford, p. 68; A. RAFEQ, The Province of Damascus, Beyruth, 1966, p. 27.

49. R. MANTRAN, J. SAUVAGET, *Règlements fiscaux ottomans*, pp.79–80; A. HENIA, *Le Grid*, Tunis, 1980, pp. 55–60.

50. J.-J. MARCEL, *Histoire de l'Egypte depuis la conquete des Arabes jusqu'a l'expedition francaise*, l'Univers, Paris, 1848, p. 198.

51. P. KEMP, *Territoires d'Islam*, Paris, 1982, pp. 56–57.

52. B. LEWIS, *Comment l'Islam a dècouvert l'Europe*, Paris, 1984, p. 182.

53. J. PIGNON, „Une géographie de l'Espagne morisque", *Etudes sur les moriscos andalous en Tunisie*, Madrid, 1973, p. 75; A.TURKI, „Documents sur le dernier exode des Andalous vers la Tunisie", ibid., pp. 119–121 (Ахмед I е управлявал от 1603 до 1617 г., а Мурад паша Кююджу бил велик везир от 1606 до 1611); Michael WINTER, „A Seventeenth Century Arabic Panegyric of the Ottoman Dynasty", Asian and African Studies, 13–2 (1979).

54. A. GABARTI, `Aga'ib al-athar: Merveilles biographiques et historiques, Le Caire, 1889, t. III, p. 59.

55. DEHERAIN, *L'Egypte turque*, Paris, 1931, pp. 45–46.

56. I. Al-MAHASINI, „Safahat min tarikh Dimachk", ed. S. Munajjid, Revue de l'Académie arabe, 6 (1960), превод от B. Marino: *Chronique damascène*, mémoire de maitrise, Aix, 1986, pp. 17–18, 25–27.

57. P. KEMP, *Territoires*, pp. 56–58.

58. B. LEWIS, *Comment l'Islam a découvert l'Europe*, p. 287.

59. RAYMOND, *Grandes Villes arabes a l'époque ottomane*, Paris, 1985, pp. 265–266; M. H. CHERIF, *Pouvoir et société dans la Tunisie*, Tunis, 1984–1986, t.I, p.166. За шавашите вж. специално: P. PENNEC, *Les Transformations des corps de mètiers de Tunis*, thèse, Tunis, 1964, pp. 162–168, 202–205; L. VALENSI, „Islam et capitalisme. Production et commerce des chéchias", *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, 16 (1969); S. FERICHOU, *Techniques et sociétés. Exemple de la fabrication des chéchias*

en Tunisie, Paris, 1971.

60. J.-P. THIECK, *„Décentralisation ottomane"*, in Mouvements communautaires et espaces urbaines au Machreq, Beyrouth, 1985, p.119.

61. Този вакъф е изследван от J. TATE в *Une waqfiyya alépine au XVIIIe siècle, mémoire de maitrise*, Aix, 1982. Вж. също THIECK, 144.

62. A. COHEN, *Palestine in the 18th Century*, Jerusalem, 1973, pp. 51–53.

63. Цитиран от A. COHEN, *Palestine in the 18th Century*, p. 325.

64. В земите, които образуват днешен Ливан, местни фамилии се появили в управлението много рано, несъмнено поради планинския характер на тази област, който я превръщал в почти непревзимаема крепост и улеснявал автономията. Сюзеренитетът, упражняван от управителите в Дамаск или Сайда, често бил чисто теоретичен. Друзкото семейство Мааниде, което се появява преди 1617 г., по-късно станало емират, чийто апогей настъпил при Фахр ал-Дин II (1590–1635), който приел титлата султан ал-бар и бил признат за управляващ областта Арабистан, простираща се от Алепо до Ерусалим. Османците успели да се справят с властта му през 1634 г. След Маанидите хегемонията в ливанските планини преминала в ръцете на Шихабите, които били отначало сунити. Тяхната власт започнала с Хайдар Шихаб (той имал роднински връзки с Маанидите) през последните години на XVII в., до 1732 г.; утвърдила се при Юсуф (1770–1789), но най-вече при Башир II, който владеел ливанските планини от 1789 до 1841 г., когато Високата порта го отстранила. След краткото „царуване" на Башир III османците опитали да поставят Ливан под прякото си управление (1842), но били принудени да приемат системата с двама каймаками (християнин и друз). Вж. Dominique Chevallier, *La Société du mont Liban*, Paris, 1971; P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, Cornell, 1966; Kamel S. Salibi, *The Modern History of Lebanon*, New York, 1977.

65. A. AL-BUDAYRI „Al-Hallâq", *Hawâdith*, превод M. Mechioukhi: Evénements quotidiens à Damas, mémoire de maîtrise, Aix; 1983, p.77.

66. Конфликтите с Мароко имали местен характер и можели да бъдат ръководени от Алжирската провинция, като вътрешните проблеми на Мароко достатъчно силно приковавали вниманието на саадитските, а след това и на алауитските султани и не им позволявали да застрашават продължително Алжир.

67. Цитирано от S. H. LONGRIGG, *Four centuries of Modern Iraq*, Oxford, 1925, p. 110.

68. P. KEMP, *Mosul and Mosuli Historians*, thèse, Oxford, 1979, p. 311.

69. G. A. OLIVIER, *Voyage dans l'Empire ottoman*, Paris, an IX, 6 vol., t. IV, pp. 350–352. (Той е бил в Ирак през 1796 г.).

70. Национален архив, CC Le Caire, B 1326, DAMIRAT, 19 janvier 1740, 15 août 1740; GABARTI, t. I, p. 151/превод II, p. 23.

71. F. BRAUDEL, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1985, t. II, pp. 429, 468.

72. E. PLANTET, *Correspondance des deys d'Alger*, Paris, 1889, t. II, p. 4.

73. P. BOYER, *La vie quotidienne à Alger*, Paris, 1963, pp. 85–86.

74. H. DE GRAMMONT, *Histoire d'Alger*, Angers, 1887, pp. 285, 295, 356–357.

75. H. DE GRAMMONT, ibid., pp. 383–384.

76. Полезно би било да отбележим, че независимо от местните причини за „революцията" на Али Худжа, тя била предшествувана от жестокото потушаване на два

бунта на турската милиция в Тунис през 1811 и 1816 г., които отбелязали края на нейното военно и политическо значение. Това събитие, случило се в една съседна страна, не убягнало от погледа на алжирския дей, който навярно пожелал да последва примера на бея в Тунис.

77. A. TEMIMI, *Le Beylik de Constantine et Hâdj Ahmed Bey (1830–1837)*, Tunis, 1978, p. 256.

78. J. PIGNON, „La milice des janissaires de Tunis", *Cahiers de Tunisie*, 5 (1956), p. 303.

79. Частта за Триполи е написана от Робер Мантран.

80. По въпроса за Триполитания вж.: P. BERGNA, *Tripoli dal 1510 al 1850*, Tripoli, 1925; J. SERRES. *La politique turque en Afrique du Nord pendant le monarchie de Juillet*, Paris, 1925; C. FERAUD, *Annales tripolitaines*, ed. par A. Bernard, Tunis-Paris, 1927; P. MICACCHI, *La Tripolitania sotto il dominio dei Caramanli*, Rome, 1936; S. BONO, *I corsari barbareschi*, Turin, 1964; E. ROSSI, *Storia di Tripoli e della Tripolitania dalla conquista araba al 1911*, ed. M. Nallino, Rome, 1968.

81. По тези проблеми вж. статията на A. H. HOURANI. „The Changing Face of the Fertile Crescent", (*Studia Islamika*, 8, 1957), чиито изводи се отнасят за всички арабски провинции.

82. Става дума за баснята *La mouche du coche* (*Муха и Кола*), в която мухата неоснователно си приписва заслугите за карането на колата. (Б. пр.)

83. В българската историография тази конференция е известна като Цариградска. (Б. пр.)

84. 1293 г. в така наречения „финансов" *(малие)* календар, който е в сила в Османската империя от края на XVIII в. Отговаря на 1877 г.

85. Niyazi BERKES, *The Development of Secularism in Turkey*, Montréal, 1964, p. 253.

86. Keith M. WILSON, „Constantinople or Cairo: Lord Salisbury and the Partition of the Ottoman Empire, 1886–1897", in K.M. WILSON, *Imperialism and Nationalism in the Middle-East, The Anglo-Egyptian Experience*, Londres, 1983, pp. 26–55.

87. Изразът принадлежи на Илбер ОРТАЙЛЪ, *Imparatorluğun En Uzun Yüzyili* (най-дългият век на империята), Истанбул, 1983.

88. Цитирано у Feroze Abdullah KHAN YASAMEE, *The Ottoman Empire and the European Great Powers*, 1884–1887, дисертационен труд, Лондон, 1984 г.

89. Най скорошните изследвания върху османската демография са: Justin McCARTHY, *Muslims and Minorities, The population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York, 1983; Kemal H. KARPAT, *Ottoman Population, 1830–1914, Demographic and Social Characteristics*, Madison, 1985.

90. Zeynep ÇELIK, *The Remarking of Istanbul, Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seatle et Londres, 1986, p.160.

91. Надписите от Орхон: изсечени през VIII в. върху надгробни плочи в долината Орхон, на юг от Байкалското езеро, били разчетени в края на XIX в. от Томсен и Радлоф.

92. Ilber ORTAYLİ, *Ikinci Abdülhamit Döneminde Osmanli Imparatorluğunda Alman Nüfuzu* (немско влияние в Османската империя по времето на Абдул Хамид II), Ankara, 1981, pp. 57–72.

93. Sina AKSIN, *Jön Turkler ve Ittihat ve Terakki* (Младотурците и „Единение и Прог-

рес"). Istanbul, 1987, pp. 93–94.

94. 31 март в юлианския календар.

95. Вж. Bernard LEWIS, *Islam et laïcité, la naissance de la Turquie moderne*, френски превод, Paris, 1988, pp. 202 sq.

96. Вж. E. J. ZÜRCHER, *The Unionist Factor, The Role of the Commitee Union and Progress in the Turkish National Movement*, 1905–1926, Leyde, 1984, pp. 47 sq.

97. *Memoirs of Halide Edib*, New York et Londres, s.d., p. 271.

98. Вж. Joseph HELLER, *British Policy towards the Ottoman Empire*, 1908–1914, Londres, 1983.

99. Когато говорим за ислямско изкуство, очевидно сме принудени да прибягваме до най-общи формулировки. Много частни случаи могат да влязат в противоречие с казаното от нас.

100. Джамията на Омеядите в Дамаск, построена през 714 г., е първата голяма джамия в мюсюлманския свят заедно с тази в Медина. Отвъд двора с три галерии тя включва три кораба, успоредни на стената *кибли*, пресечени от широк и висок трансепт, водещ до *михраба*.

101. Тимуриди: семейство от тюркски принцове – потомци на Тамерлан (1370–1405), които управлявали в Централна Азия (Самарканд, Херат и т.н.) до 1506 г. Сефевиди – иранска династия, управлявала от 1502 до 1736 г. Велики моголи – династия от тюркски произход (Тимуриди), управлявала в Индия от 1526 до 1858 г. За формата на кубетата вж. по-специално Гур-е Мир в Самарканд, джамията на Исфаханския шах (днес джамия на Имама), Петъчната джамия в Делхи.

102. Артукид – тюркска фамилия, която управлявала няколко града в Близкия изток (Диарбекир, Мардин, Маяфарикин) от края на XI в. до началото на XV в.

103. Уйгурите са тюрки от Син-Кянг (Ксинянг – китайски Туркестан). Привърженици на различни религии (будизъм, манихейство, несторианство и т.н.), те са прочути със своите рисунки и ръкописи.

104. Може да се направи сравнение с най-големите куполи в света: „Свети Павел" в Лондон (46 м в диаметър), „Пантеона на Агрипа" (43,50 м), „Свети Петър" в Рим (42 м в диаметър при височина 123 м). Най-красивият френски купол е този на *Инвалидите* с 25 м в диаметър. Най-големият купол в света е в гробницата на Биджапур (Индия), така наречения Гол Гумбад, който покрива 1600 кв.м.

105. Съществува обаче и по-ранен „опит": *Фатих паша Джами* в Диарбекир, построена с централен купол и четири полукупола през 1516–1520 г.

106. Тук отново се връщам към темите, които съм развил в IV глава на книгата си *The Great Arab Cities in the 16th-18th Centuries. An introduction*, New York University Press, 1984, pp. 91–136.

107. Marcel COLOMBE, *La vie au Caire au XVIII^e* siele, Le Caire, 1951, 1. Edmond PAUTY, „Etude sur les monuments de l'Egypte de la période ottomane", *Comité de conservation, 37,* Le Caire, 1933–1935, p. 275.

108. Michael ROGERS, статията „Kahira" в *Encyclopédie de l'Islam*, второ издание, Leyde-Paris, 1978, IV, pp. 455, 458.

109. J. A. WILLIAMS, „The Monuments of Ottoman Cairo", in *Colloque inernational sur l'histoire du Caire,* D.D.R., n.d., p. 458.

110. По този проблем виж G. GOODWIN, *A History of Ottoman Architecture*, Londres,

1971; A. GABRIEL, „Les mosquées de Constantinople", *Syria, 1926.*

111. Също така характерен е и случаят с Триполитания, където османското присъствие продължило три века и половина и не изпитало никакво значително влияние в областта на културната архитектура. През този период културните паметници в Триполи били построени според типично „либийския" модел на многокуполната джамия. Вж. Gaspare MESSANA, *Originalité de l'architecture musulmane lybienne,* Libye-Tunisie, 1977; Ali Mas`ud EL-BALLUSH, *A History of Lybian Mosque Architectur, during the Ottoman and Karamanli Period,* Tripoli, 1984.

112. За паметниците в Кайро основно произведение остава книгата на L. HAUTECOEUR, G. WIET, Les Mosquées du Caire, 2 vol., Paris, 1932. Вж. също статиите на E. PAUTY, J. A. WILLIAMS, M. ROGERS, цитирани по-горе.

113. M. ROGERS, op. cit., p. 455.

114. WILLIAMS, op. cit., pp. 456–457.

115. Тези паметници все още не са проучени така, както заслужават. Вж. G. MARÇAIS, *L'architecture musulmane d'Occident,* Paris, 1954.

116. A. RAYMOND, „Les fontaines publiques *(sabîl)* du Caire", *Annales islamologiques,*15 (1979).

ПРИЛОЖЕНИЯ

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ СЪБИТИЯ

ОСМАНЦИ	ЗАПАДНА ЕВРОПА И АМЕРИКА
около 1290–1320 г.: Осман	1285–1314: Филип IV Хубави
около 1320–1362: Орхан	1309: папството се премества в Авиньон
1326: превземането на Бурса	
1337 превземането на Никомедия	1337: началото на Стогодишната война
	1346: битката при Креси
1354: превземането на Галиполи	1347–1348: Голямата чума
1362–1389: Мурад I	
1371–1375: навлизане в Сърбия	1377: връщането на папството в Рим
	1378–1417: Голямата схизма на Запад
1389: битката при Косово	
1389–1402: Баязид I	
1394: превземането на България	
1396: разгромът на християните при Никопол	
1402: разгромът на османците при Анкара от Тамерлан	
1402–1413: борба между синовете на Баязид I	
1413–1421: Мехмед I	1414–1418: събор в Констанс. Край на голямата схизма
1421–1451: Мурад II	1415: битката при Азинкур
	1429: Жана д'Арк в Шинон
	1431: осъждането и изгарянето на Жана д'Арк
1444: разгромът на унгарците при Варна	
1451–1481: Мехмед II Завоевателя	
1453: превземането на Константинопол	1453: битката при Кастийон. Край на Стогодишната война
1461: краят на Гръцката империя в Трапезунд	
1462: присъединяването на Босна	1461–1483: Луи XI
	1467–1477: Шарл Безразсъдния
1474: Кримското ханство под османски сюзеренитет	1469–1492: Лоренцо Медичи във Флоренция
1481–1512: Баязид II	1492: Христофор Колумб в Антилите
1485–1491: война с мамелюците	1492: завземането на Гренада от испанците

1499–1502: войни с Венеция

1501: шах Исмаил основава Сефевидската династия в Иран
1512–1520: Селим I
1514: победата на Сефевидите при Чалдърън
1516–1517: завладяването на Сирия и Египет
1516: завземането на Алжир
1520–1556: Сюлейман Великолепни
1522: превземането на Родос
1526: битката при Мохач. Нахлуване в Унгария
1529: неуспех на обсадата на Виена
1534: превземането на Багдад
1536: сключване на Капитулации с Франция
1539: завземането на Аден
1541: присъединяването на Унгария

1548–1577–1567: построяването на големите джамии в Истанбул и Одрин от Синан
1566: битката при Сегед. Умира Сюлейман
1566–1574: Селим II
1570–1571: завземането на Кипър
1571: разгромът при Лепанто
1574: превземането на Тунис
1574–1595: Мурад III
1595–1603: Мехмед III

1604–1617: Ахмед I
1612: сключване на Капитулации с холандците
1617–1618: Мустафа I
1618–1622: Осман II
1622–1623: Мустафа I (повторно управление)
1623–1640: Мурад IV

1639: повторно превземане на Багдад
1640–1648: Ибрахим I
1644: начало на похода в Крит
1648–1687: Мехмед IV

1656–1661: Мехмед Кьопрюлю, велик везир
1661–1676: Фазъл Ахмед паша, велик везир
1664: разгромът при Сен Готар
1669: турско посолство във Франция
1676–1683: Кара Мустафа паша, велик везир
1683: неуспех на обсадата на Виена

1494–1517: френски походи в Италия
1498: откриването на пътя за Индия от Васко де Гама
1509–1547: Хенри VIII, крал на Англия

1515–1547: Франсоа I

1519–1556: Карл V
1521: Лутер е отлъчен от църквата

1534: Хенри VIII скъсва с Рим

1540: основаване на Ордена на йезуитите
1541: създаване на Реформаторската църква от Калвин

1558–1603: Елизабет I Английска
1562–1598: религиозни войни във Франция

1572: Вартоломеевата нощ

1589–1610: Анри IV
1598: Нантски едикт

1610–1643: Луи XIII

1618: дефенестрацията в Прага
1618–1648: Тридесетгодишната война

1624–1642: Ришельо
1625–1649: Чарлс I Английски

1642–1661: Мазарини
1643–1715: Луи XIV
1648: Вестфалският договор
1653–1658: Оливър Кромуел

1659: Пиренейският договор
1660–1685: Чарлс II Английски
1665–1683: Колбер
1670: създаване на Левантийската компания

1685: отменяне на Нантския едикт
1685–1688: Джеймс II Английски

1687: Свещената лига срещу османците	1689–1725: Петър Велики
1687–1691: Сюлейман II	
1691–1695: Ахмед II	
1695–1703: Мустафа II	1697: мирът от Рюзвик
1699: договорът от Карловац	
1703–1730: Ахмед III	1703: основаването на Санкт Петербург
1712–1713: договори от Константинопол и Одрин	1709: битката при Полтава
	1713: договорът от Утрехт
	1714: договорът от Ращат
	1714–1727: Джордж I, крал на Англия
	1715–1774: Луи XV
1718: договорът от Пожаревац	
1720–1721: Мехмед ефенди, посланик във Франция	
1727–1729: първата турска печатница с арабски шрифт	1727–1760: Джордж II, крал на Англия
1730–1754: Махмуд I	1733–1738: войната за полското наследство
1739: Белградският мирен договор	1740–1780: Мария Терезия, императрица на Австрия
	1740–1786: Фридрих II Велики, крал на Прусия
1754–1757: Осман III	1756–1763: Седемгодишната война
1757–1774: Мустафа III	1760–1820: Джордж III Английски
	1762–1796: Екатерина II
	1763: Парижкият договор
1768–1774: война с Русия	1768: Франция откупува о. Корсика от генуезците
1770: разгромът при Чешме	1772: първа подялба на Полша
1774: договорът от Кючюк Кайнарджа	1774–1792: Луи XVI
1774–1789: Абдул Хамид I	1775–1783: Войната за независимост в Америка
	1776: Декларация за независимост на САЩ
	1780–1790: Йозеф II, император на Австрия
1783: присъединяването на Крим от руснаците	1783: Версайският договор
1787–1792: война с Русия и Австрия	
1789–1807: Селим III	1789: начало на Френската революция
1792: Яшкият мирен договор	1792: битката при Валми
	1792: провъзгласяването на Френската република
1793: провъзгласяване на *низам-и джедид*	1793: втора подялба на Полша
	1793–1794: Терорът
	1795: трета подялба на Полша
1798–1801: френски поход в Египет	1795–1799: Директорията
	1799: държавният преврат от 18 брюмер
	1799: Консулат. Бонапарт, първи консул
1803: превземането на Свещените градове от вахабитите	1802: мирният договор от Амиен
1803–1812: въстанието в Сърбия	
1803–1822: бунтът на Али, паша на Янина	1804–1814: Първата империя. Наполеон–император

1807: отстраняването на Селим III
1807: Мустафа IV
1808: екзекуцията на Селим III
1808–1839: Махмуд II
1812: Букурещкият договор
1812–1820: победи на Мехмед Али, управител на Египет, над вахабитите

1821–1829: войната за независимост на Гърция
1827: морският разгром при Наварин
1830: Одринският договор
1830–1839: първите големи реформи
1832–1837: окупация на Сирия и Южен Анадол от Мехмед Али
1833: договорът от Хюнкар Искелеси
1833: договорът от Кютахия
1839: завземането на Аден от англичаните
1839–1861: Абдул Меджид I
1839 Хатишерифът от Гюлхане
1841: договорът с Египет
1853–1855: война с Русия

1856: Парижки конгрес и договор. Хатихумаюн
1860: въстанието в Ливан. Френска намеса
1861–1876: Абдул Азиз
1862: обединението на Молдова и Влашко
1863: основаването на Банк отоман

1869: откриването на Суецкия канал

1876: Мурад V
1876–1909: Абдул Хамид II
1876–1878: Войната със Сърбия и Русия
1876: конституция, суспендирана през 1878 г.
1878: Санстефански договор
1878: Кипър, преотстъпен на Англия
1878: Берлински конгрес. Независимост на Сърбия, Румъния и България. Окупация на Босна и Херцеговина от австрийците и на Източен Анадол от руснаците
1881: декретът от Мухарем

1805: Улм. Трафалгар. Аустерлиц
1807: договорът от Тилзит

1812: походът на Наполеон в Русия
1814: Наполеон I абдикира
1814–1824: Луи XVIII
1815: Ватерло
1815: Виенският конгрес. Свещен съюз
1824–1830: Шарл X

1830: французите дебаркират в Алжир
1830–1848: Луи–Филип I

1837–1901: Виктория, кралица на Англия

1848–1852: Втора република във Франция
1852–1870: Втора империя, Наполеон III
1854–1855: Кримската война

1862–1867: поход в Мексико

1866: битката при Садова
1870–1871: Френско–пруската война
1871: Франкфуртският договор
1871: Тиер, президент на Френската република
1871–1918: Германска империя
1873–1879: Мак Махон, президент на Републиката
1875: поправка Валон за републиката

1881: окупацията на Тунис от французите
1882: окупацията на Египет от англичаните

	1882: Тройният съюз (Германия, Австрия, Италия)
1894–1896: арменски бунтове и репресии	1894: убийството на Карно
1894–1895: създаване на комитета „Единение и прогрес“	
	1894–1906: Аферата Драйфус
	1894–1917: Николай II, цар на Русия
1897: война с Гърция. Автономия на о. Крит	
	1904: Антантата
1908: Младотурската революция	
1909.1918: Мехмед V	
1911: завладяването на Триполитания от италианците	
1912: Първата балканска война	
1913: Втората балканска война	
1914: съюз с Германия, война с Франция, Англия и Русия	1914–1918: Първа световна война
1914–1915: навлизане на руснаците в Източен Анадол (Армения)	1914: битката при Марна
1915: завръщане на турците. Кланета и изселване на арменци	
1915–1916: битката при Дарданелите	
1916: „арабско въстание“ срещу турците	1916: битката при Вердюн
1917: завземането на Багдад от англичаните	1917: Сащ влизат във войната
	1917: революцията в Русия
1918: отстъпление от Палестина и Сирия	1918: примирието при Ретонд
1918: офанзива срещу арменците	
1918–1922: Мехмед IV, последен османски султан	1919: Версайският договор
1919: гърците дебаркират в Смирна. Мустафа Кемал в Самсун. Конгрес в Ерзурум и Сивас	
1920: първото Велико народно събрание в Анкара. Начало на войната за независимост	1920: Общество на народите в Женева
	1920: Севърският договор
1920–1921: съюз със Съветите. Възвръщане на Източен Анадол	
1921: съюз с Франция	
1922: връщане на Смирна	
1922: примирие в Мудания	1922: Мусолини на власт
1922–1924: Абдул Меджид, последен халиф	
1923: договорът от Лозана	1923: превратът на Хитлер в Мюнхен
1923: влизането на турците в Истанбул	
1923 (29 октомври): провъзгласяването на Турската република със столица Анкара. Мустафа Кемал – президент	
1924: премахване на халифата	1924: В. И. Ленин умира

СПИСЪК НА СУЛТАНИТЕ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

Осман I, около 1280–1324 г.
Орхан Гази, около 1324–1362 г.
Мурад I, Худавендигяр, около 1362–1389 г.
Баязид I, Йълдъръм, 1389–1402 г.
Мехмед I, Челеби, 1413–1421 г.
Мурад II, Коджа 1421–1444, 1446–1481 г.
Мехмед II, Фатих 1444–1446, 1451–1481 г.
Баязид II, Вели, 1481–1512 г.
Селим I, Явуз 1512–1520 г.
Сюлейман I Кануни (Сюлейман Великолепни), 1520–1566 г.
Селим II, Сархош, 1566–1574 г.
Мурад II, 1574–1595 г.
Мехмед III, Адли, 1595–1603 г.
Ахмед I, Бахти, 1603–1617 г.
Мустафа I, Дели, 1617–1618 г.
Осман II, Генч, 1618–1622 г.
Мурад IV, Гази, 1623–1640 г.
Ибрахим I, Дели, 1640–1648 г.
Мехмед IV, Авджъ, 1648–1687 г.
Сюлейман II, 1687–1691 г.
Ахмед II, 1691–1695 г.
Мустафа II, Гази, 1695–1703 г.
Ахмед III, 1703–1730 г.
Махмуд I, Камбур, 1730–1754 г.
Осман III, 1754–1757 г.
Мустафа III, 1757–1774 г.
Абдул Хамид I, 1774–1789 г.
Селим III, Джихандар, 1789–1807 г.
Мустафа IV, 1807–1808 г.
Махмуд II, Адли, 1808–1839 г.
Абдул Меджид I, Гази, 1839–1861 г.
Абдул Азиз, 1861–1876 г.
Мехмед Мурад V, 1876 г.
Абдул Хамид II, 1876–1909 г.
Мехмед V, Решад, 1909–1918 г.
Мехмед VI, Вахидеддин, 1918–1922 г.
Абдул Меджид II (само халиф), 1922–1924 г.

ПОКАЗАЛЕЦ
НА СОБСТВЕНИТЕ ИМЕНА

А

Абаза (Кара) Хасан паша (бунтовник от Анадола): 252, 256, 265;
Абаза (Мехмед паша, управител на Ерзурум): 244, 247–248;
Абас (шах на Иран): 169, 243, 244, 402, 403;
Абд ал-Рахман Катхуда (египетски емир): 704, 706;
Абд ал-Рахман паша (управител на Алепо): 391;
Абд ал-Азиз ибн Сауд (емир на Неджид): 641;
Абд ал-Маджид хан: вж. Абдул Меджид I;
Абд-ал Джалил (родоначалник на рода Джалили): 404;
Абдал Мурад (дервиш): 40;
Абдал Муса (дервиш; Абд ал-Рафи: вж. Мохамед бин Абд ал-Рафи;
Абдаллах Азм (управител на Дамаск): 397, 399;
Абдаллах паша (управител на Багдад): 409;
Абдарахман: вж. Мохамед бин Абдарахман ал-Гештули;
Абди Кур (дей на Алжир): 421;
Абди паша (управител на Алепо): 390;
Абдул Вахаб ефенди, Сеид (шейх юл-ислям): 456;
Абдул Азиз (султан): 33, 472-474, 477, 479, 480, 485, 496, 498-499, 503, 506, 509, 525, 527-528, 539, 545, 550, 552, 570, 733;
Абдул Меджид I (султан): 460, 469, 472-476, 478, 482, 485, 490, 492, 494, 501, 503, 506, 514, 528, 542, 550, 570, 607, 731;
Абдул Хамид I (султан): 284, 301, 433-437, 444, 446,;
Абдул Хамид II (султан): 470, 472, 474, 477, 482, 486, 494, 504, 528-529, 531, 533, 535, 538-556, 559-563, 565, 567, 569-573, 576-588, 590-595, 597-599, 610, 612, 615, 621, 629, 732-733, 737;
Абдуллах (Джевдет) (младотурски интелектуалец): 604-605, 618;
Абдуллах Бухари (художник): 697;
Абдуллах ефенди, Йенишехирли (шейх юл-ислям): 287;
Абдулхак Хамид (писател): 734;
Абдурахман Хилми ефенди (инспектор в Министерството на полицията): 483, 591;
Абдурахман Шереф (историк): 732;
Абу Саид (монголски хан): 35-36, 42;
Абу Ханифа (юрисконсулт): 181, 224;
Агоп Зарифи бей (арменски банкер): 542;
Аджлан бег (емир на Кареси): 30;
Адъвар: вж. Халиде Едиб;
Азиз Али Мисри (арабски националист): 631;
Айни Али (османски чиновник и книжовник): 214;
Аюб паша (управител на Египет): 363;
Акиф паша (първият министър на външните работи): 464;
Актимур (племеник на Осман I): 25, 34;
Алаеддин (син на Осман I, брат на Орхан): 28, 32-33, 37, 39, 131;
Алаеддин (емир на Караман): 49, 51, 54, 56, 60, 62;
Алаеддин (син на Мурад III): 83, 85;
Алаеддин III (селджукски султан): 23;
Алаеддин Кайкубад I (селджукски султан): 23;
Алаюддевле (емир от династията Зулкадр): 121-122;
Алберт, крал на Унгария: 83;
Александър I (цар на Русия): 445, 452;
Александър II (цар на Русия): 529, 532, 534;
Александър III (цар на Русия): 540, 558;
Александър III Велики (владетел на древна Македония): 573;
Александър IV Борджия (папа): 118;
Али (емир на Караман): 78;

Али (зет на Пророка, халиф): 40, 206;
Али (паша на Триполи): 363, 374;
Али ага (управител на Багдад): 408;
Али бей ал-Димияти (египетски емир): 706;
Али бей ал-Кабир (господствуващ емир в Египет): 361, 374, 377, 394;
Али бей Евреносоглу: 81;
Али Бичнин: вж. Пичинино;
Али Булгхур (управител на Триполи): 430;
Али Дахир (син на Дахир ал-Умар): 394;
Али Джаниб (писател): 605;
Али Дженани (депутат от османския Парламент): 608;
Али ефенди, Сеид (посланик): 439;
Али Кьор (ходжа): 595;
Али паша (бей на Тунис): 289;
Али паша (бейлербей на Буда): 166;
Али паша (управител на Египет): 363, 393;
Али паша (управител на Алепо): 390;
Али паша, Мехмед Емин (велик везир реформатор): 465, 475-476;
Али паша Дамад (велик везир): 319;
Али паша Афрасиаб (управител на Басра): 403-404;
Али паша Кеманкех (велик везир): 247;
Али паша Калъч (адмирал): 217;
Али паша Мюезинзаде (велик адмирал): 168;
Али паша Сеид (чичо на Мустафа Решид паша): 475;
Али паша Тепденли (паша на Янина): 348;
Али паша Силяхдар (велик везир): 280;
Али паша Хадим (велик везир): 121, 126-127;
Али паша Хекимоглу (велик везир и паша на Босна): 292, 349;
Али паша Чандърлъ (велик везир): 51, 62, 64;
Али паша Чорлулу (велик везир): 280, 286;
Али Суави (младоосмански писател): 481, 539;
Али Худжа (дей на Алжир): 423;
Али Чавуш (дей на Алжир): 290;
Али шах, Фатх (шах на Иран): 453;
Али Шир (емир на Кютахия): 36;
Али бей (бей на Тунис): 390, 411;
Алкас Мирза (брат на шах Тахмасп): 165;
Алфонсо (крал на Неапол): 87, 102;
Алънби (британски генерал): 642, 650, 653;
Амедей Савойски (предводител на антитурския кръстоносен поход от 1364 г.): 45-46;
Амиабл Луи (френски адвокат): 483;
Амин паша Джалили (управител на Мосул): 389, 406;
Амируцес Георги (протовестиарий в Трапезунд): 105;
Амуриос (турски бей): 26;
Ана (царица): 328;
Ана Савойска (майка на Йоан V Палеолог): 31;
Анастос (тимариот християнин): 38;
Ангелович, Михаил (брат на Махмуд паша): 103;
Андраши, граф (австро-унгарски министър): 526, 529;
Андрич Иво (босненски писател): 234;
Андроник II Палеолог (византийски император): 26, 29, 35, 41;
Андроник III Палеолог (византийски император): 29-31, 38, 48;
Андроник IV Палеолог (византийски император): 49-50, 55;
Андроник, син на Мануил II, деспот на Солун: 78;
Анкьотил-Дюперон (френски ориенталист): 182;
Антемий от Тралес (византийски архитект): 680;
Анфантен (или още отец Анфантен): 461;
Апафи Михаил I (войвода на Трансилвания): 258, 320-321;
Апафи Михаил II (войвода на Трансилвания): 321;
Арванити (албански феодал): 81, 84;
Аргун (монголски хан): 26;
Арсений III Църноевич (патриарх на Печ): 332;
Арсений IV Църноевич (патриарх на Печ): 332;
Арслан Кълъдж (мамелюкски емир в Алая): 110;
Арудж, Баба (турски корсар): 375, 419;
Асад паша, Азм (управител на Дамаск): 399-400;
Асан Матей (комендант на Коринт): 103;
Асфар ал- (дей на Тунис): 427;
Атаи (поет): 720;
Атанасий (Охридски архиепископ): 343;
Атар (персийски мистик): 214;
Атауллах ефенди (шейх юл-ислям): 445;
Афрасиаб (големец от Басра): 403-404;
Ахмад бей (бей на Тунис): 371;
Ахмад бей, хаджи (бей на Константин): 424;
Ахмад бин Бакр паша (управител на Мосул): 406;
Ахмад бин Мохамед ал Тиджани (основател на братството на Тиджани): 385;
Ахмад Караманли (бей на Триполитания): 290;

Ахмад Караманли (паша на Триполи): 430;
Ахмад паша (управител на Багдад): 407-409;
Ахмад паша (управител на Египет): 364;
Ахмад паша (управител на Алепо): 390;
Ахмад паша, ал- Хаин (управител на Египет): 361;
Ахмад паша, Джазар (управител на Сайда): 289, 299, 361, 434;
Ахмад паша, Кур (управител на Египет): 363;
Ахмад, Ифранг (офицер на еничарите в Кайро): 412;
Ахмед (син на Баязид II): 126, 127, 152;
Ахмед (хан на Златната орда): 110;
Ахмед I (султан): 169, 179, 193, 242-243, 244-247, 257, 276-277, 359, 376;
Ахмед II (султан): 263;
Ахмед III (султан): 285-288, 294, 420, 689, 693-697, 721, 727-728;
Ахмед бей Казъл (от Джаник): 105, 110;
Ахмед Риза (младотурски интелектуалец): 584, 586-589, 590, 593, 595, 597, 608;
Ахмед Джевдет паша (историк, юрист): 489, 501, 732;
Ахмед Джеляледдин паша (началник на полицията): 544, 585;
Ахмед Пир (син на Ибрахим бей): 109, 110;
Ахмед Агаоглу (интелектуалец от азербайджански произход): 618;
Ахмед Изет паша (велик везир): 651;
Ахмед Ихсан (писател): 733;
Ахмед Кьопрюлю (велик везир): 318-320, 378;
Ахмед Лютфи (историк): 732;
Ахмед Мидхат (писател): 571, 735;
Ахмед Накши (художник): 696;
Ахмед паша (втори везир на Сюлейман I): 504;
Ахмед паша (поет): 504;
Ахмед паша Гедик (велик везир): 110-113, 116-117;
Ахмед паша, Кара (велик везир): 199;
Ахмед паша, Мелек (велик везир): 252, 727;
Ахмед паша, Тархунджу (велик везир), 252;
Ахмед паша Херсекзаде (бейлербей на Анадола): 121;
Ахмед Тевфик паша (политик и писател): 593, 597;
Ахмед Факих (дервиш): 712;
Ахмед Февзи паша (велик адмирал): 514;
Ахмед Хашим (поет): 736;
Ахмеди (историограф): 714;
Ахмед Мухтар паша, Гази (генерал, впоследствие велик везир): 526, 532, 597, 613, 618, 622;
Ашраф шах (шах на Иран): 282;
Ашък паша (поет): 23;
Ашък паша-заде (хронист): 23, 26-27, 30, 34, 36-37, 40-42, 725;
Аяс, паша (велик везир; Айдогду (син на Гюндюз): 199;

Б

Баба Ибрахим: вж. Ибрахим Баба;
Баба Илиас (бунтовник): 35, 40, 92;
Бабанзаде Исмаил Хакъ: вж. Исмаил Хаккъ Бабанзаде:
Бай ходжа (син на Сару Ятъ): 34;
Байрактар Мустафа паша: вж. Мустафа паша Байрактар:
Баки (поет): 718-720;
Бакир паша (управител на Египет): 364;
Бакр (субашия на Багдад): 403;
Балабан паша (военачалник): 108;
Банфи, Георги (управител на Трансилвания): 321;
Барак, Евреносоглу: 77;
Барбароса: вж. Хайреддин паша:
Баркук (мамелюкски султан): 411;
Барсбай (мамелюкски султан): 411;
Балтаджъ Мехмед паша: вж. Мехмед паша Балтаджъ.
Барчи, Акош (войвода на Трансилвания): 256, 320;
Бахаеддин Шакир: вж. Шакир Бахаеддин:
Бахрам паша (управител на Алепо): 699;
Башир II (емир на Ливан): 743;
Башир III (емир на Ливан): 516, 743;
Башир ага Дар ал-Саада (архитект): 707;
Баязид I Йълдъръм, „Светкавицата“, султан, (1389–1402): 42, 50–52, 54–64, 66-68, 70, 72, 80, 82, 85, 90, 93, 131, 714, 752;
Баязид II Вели, султан (1481–1512): 102, 112, 116–118, 120–128, 132, 135, 137, 148, 152, 155, 178, 191–192, 196, 202–203, 205, 209, 668–669, 679, 681–682, 689, 719, 725, 729, 741, 752, 761;
Баязид (син на Сюлейман I): 164, 177;
Баязид паша Яхшъоглу Джеляледдин (настойник на Мехмед Челеби, впоследствие велик везир): 68, 75;
Бедреддин (шейх, бунтовник): 32, 72, 73;
Бекри Мустафа паша Текирдаали (велик везир): 262;

Бекташ Вели, хаджи (мистик): 206;
Белини, Джентиле (италиански художник): 677, 697, 717;
Белон дьо Ман (френски пътешественик): 215, 223, 231;
Бенаки, Панайот (големец от Каламата): 333;
Бертрандон дьо ла Брокиер (френски пътешественик): 75;
Бетлен, Габриел (войвода на Трансилвания): 243, 320;
Бин Гадхахим (водач на въстанието от 1848 г. в Тунис): 381;
Бисмарк (канцлер на ГермаТния): 526, 534, 540, 578;
Блънт, Уилфрид Скейвън (поет и английски чиновник): 548;
Бонапарт: вж. Наполеон I;
Боневал, граф Дьо, още и Боневал паша (военен инженер): 292–293, 435;
Борис (принц, престолонаследник на България): 619;
Бочкай, Ищван (принц на Унгария и Трансилвания): 242–243;
Бошнак Хюсрев паша: вж. Хюсрев паша Бошнак.
Брайс, лорд (британски дипломат): 639;
Бранкович, Георги (деспот на Сърбия): 69, 80, 81, 83–85, 87, 92, 100–101, 103–104;
Бранкович, Лазар (деспот на Сърбия): 104;
Брънковяну, Константин (войвода на Влашко): 324, 326;
Будайри (сирийски хонист): 400;
Буланже, Луи (френски художник): 571;
Бурханеддин, Кади (емир на Сивас): 42, 54, 56, 60, 62;
Бусбек (посланик на Фердинанд I Хабсбурски): 166, 173, 181, 187–188, 200, 207, 214, 218, 234
Бусико, маршал Дьо: вж. Льо Менгр, Жан.
Бъяклъ, Мехмед паша: вж. Мехмед паша, Бъяклъ.
Бьорклюдже Мустафа: вж. Мустафа Бьорклюдже.

В

Ван Капелен (адмирал): 424;
Вангенхайм, фон (посланик на Германия): 634;
Вантюр дьо Паради (френски пътешественик): 421;
Варжабедян, Нерсес (арменски патриарх): 511;
Василе, Лупу (войвода на Молдавия): 322–323;
Ватаци (византийски ивператор): 30;
Вега, Жан (френски офицер): 209;
Велестинлис, Ригас (гръцки писател): вж. Ригас.
Венизелос, Елефтерос (гръцки министър-председател): 619;
Вержен (посланик на Франция): 294, 435;
Верн, Жюл (френски писател): 735;
Вилие дьо Л'Ил-Адам (велик майстор на йоанитите от о. Родос): 158;т
Вилньов, маркиз Дьо (посланик на франция): 321;
Вилхелм II (германски император): 578, 579, 585;
Влад II Дракул (войвода на Влашко): 81, 84–85, 740;
Влад III Дракул (войвода на Влашко): 106;
Владислав (крал на Полша): 83–85;
Волтер (френски философ): 474, 478–479, 484;
Вретос, Янис (гръцки журналист): 483;
Вук (сръбски принц): 56;
Вукашин (Вълкашин) (крал на Сърбия): 46;

Г

Габарти (египетски хронист): 416;
Газан (монголски хан): 27;
Галан, Антоан (френски ориенталист): 726;
Галиб Деде, Шейх (поет): 722;
Гамбъл (британски адмирал): 612;
Гарцони (венециански байло): 216;
Гаспрински, Исмаил (татарски интелектулец): 605;
Гатилузио, Доменико (владетел на Лесбос): 99–100, 102;
Гатилузио, Паламед (владетел на Енос): 99;
Гатилузио, Николо (владетел на Лесбос): 106;
Гедик Ахмед паша: вж. Ахмед паша, Гедик;
Геикли баба: вж. баба Илияс;
Генадиос: вж. Схолариос, Георгиос;
Герлах, Стефан (немски пътешественик): 184;
Германос (патриарх на Патра): 454;
Гешов (министър-председател на България): 619;
Гладстон (британски министър-председател): 540, 577;
Голц, Колмар фон дер (немски офицер): 580, 612, 636;

Горчаков (министър-председател на Русия): 526;
Григорий XV (папа): 335;
Грити, Андреа (венециански байло): 740;
Гюлшехри (поет): 713;
Гюлю Агоп („баща на османския театър"): 570, 737;
Гюндогду (баща на Ертогрул): 22;
Гюндюз (брат на Осман I): 34;
Гюнхан (огузки хан): 37;

Д

Давид (управител на Трапезунд): 105;
Давуд (османски претендент):86;
Давуд от Кайсери (ректор на медресето в Никея):39, 715;
Давуд паша (велик везир на Мехмед II): 116, 121;
Давуд паша (архитект): 678, 685, 693;
Давуд паша (управител на Египет):364;
Давуд паша (управител на Багдад): 408–409;
Дадалоглу (поет): 723;
Дадиян, Нерсес (арменски магистрат): 483;
Дайъ Караджа бей: вж. Караджа бей, Дайъ.
Далтабан Мустафа паша: вж. Мустафа паша, Далтабан.
Дамат Али паша: вж. Али паша, Дамад.
Дамат Ибрахим паша: вж. Ибрахим паша, Силяхдар Дамад.
Дамат Махмуд паша: вж. Махмуд паша, Дамад.
Дамат Ферид паша: вж. Ферид паша, Дамад.
Дан II (влашки претендент): 79;
Данило (епископ на Черна гора): 332;
Данило (принц-епископ на Черна гора, XIX в.): 524;
Дарвиш паша (управител на Дамаск): 699;
Дахир ал-Умар, шейх (управител на Акка): 289, 332, 392–394, 396, 399–400, 415, 434;
Девлет Гирай (хан на Крим): 436;
Деде Исмаил Хамамизаде: вж. Исмаил Хамамизаде, Деде.
Дейвид, Франсис (епископ на Коложвар): 306;
Деметриос Палеолог (деспот на Морея): 95, 102–104;
Демир хан (емир на Балъкесир): 30;
Дефо, Даниел (английски писател): 478;
Джавид бей: вж. Мехмед Джавид.
Джазар Ахмад паша: вж. Ахмад паша, Джазар.
Джалал ал-Дин паша (управител на Алепо): 391;
Джами (персийски поет): 729;
Джанбарди ал-Газали (управител на Дамаск): 157, 370;
Джаниб Мехмед Бесим ефенди *(реис юл-кютаб):* 451;
Джаникли Таяр паша: вж. Таяр паша, Джаникли.
Джаним Худжа (велик адмирал): 428;
Джебеджизаде Мехмед паша: вж. Мехмед паша Джебеджизаде.
Джевад паша (младотурски офицер): 616;
Джевдет паша: вж. Ахмед Джевдет паша.
Джезаярлъ Гази Хасан паша: вж. Хасан паша, Джезайърлъ.
Джеляли Нури (писател): 604, 618;
Джеляледдин Руми, Мевляна (основател на сектата „Мевлеви"): 684, 711, 712;
Джелялзаде Мустафа: вж. Мустафа, Джелялзаде.
Джем (син на Мехмед II): 110, 116–118, 121–123, 125, 127;
Джемал ед-Дин ел-Афгани (мюсюлмански интелектуалец): 550;
Джемал паша (министър на флота, младотурски деец): 632, 637, 641;
Джемил бей (първи шамбелан): 483;
Дженаб Шехабеддин (поет): 434;
Джинджи ходжа: вж. Хюсеин ефенди:
Джунеид (емир на Смирна): 71, 75, 77, 79;
Джустиниани (генуезец, защитник на Константинопол): 95, 97;
Джихангир (син на Сюлейман I): 166, 190;
Дизраели (британски министър-председател): 530;
Димашк ходжа (брат на Чобан): 36;
Длакула: вж. Влад Дракул III.
Дойл, Конан (английски писател): 542;
Доницети, Гаетано (италиански композитор): 469,
Дориа, Паганино (генуезки адмирал): 42;
Дориа, Андреа (генуезки адмирал): 165;
Дорошенко Петър (казашки хетман): 318;
Драгут: вж. Тургут реис.
Дукас (византийски историк): 75;
Дурсун (емир на Кайсери): 30;
Дурсун бей (хронист): 725;
Дънстървил Л. К. (британски генерал): 650;
Дъфрин, лорд (посланик на Англия): 556;
Дьовал (френски консул): 463;
Дьомолен (френски социолог): 586;
Дюбюк дьо Риври, Еме (братовчедка на Жо-

зефин дьо Боарне): 444;
Дюзме Мустафа: вж. Мустафа, Дюзме.
Дюкен (френски адмирал): 271;
Дюма, Александър (баща и син, френски писатели): 735;
Дюндар (чичо на Осман I): 34;
Дюрест (френски инженер): 435;
Дюркем, Емил (френски социолог): 606, 736;
Дюрюи, Виктор (министър на образованието): 492;

Е

Ебулхуда (шейх): 544, 593;
Ебусуд ефенди (шейх юл-ислям): 201, 225;
Евгений IV (папа): 83–84;
Евлия Челеби (хронист): 266, 277, 689, 727;
Евренос бей (бей на Румелия): 45–46, 49, 51, 56, 58, 214;
Евреносоглу Барак: вж. Барак, Евреносоглу.
Евреносоглу Али бей: вж. Али бей Евреносоглу:
Едебалъ (шейх, тъст на ОсманI): 39;
Едуард VII (крал на Великобритания): 590;
Екатерина II (царица на Русия): 283–284, 328, 333, 436–437, 441;
Ексмаут, лорд (английски адмирал): 423–424;
Елена (велика херцогиня на Русия): 513;
Елена (дъщеря на Лазар Бранкович): 104;
Елмас Мехмед паша: вж. Мехмед паша, Елмас.
Еминек (хан Ширин): 111;
Енвер паша (младотурски водач, министър на войната): 608, 615, 618, 623, 632, 634, 636–637, 643, 649–650, 652, 658, 735;
Енвери (хронист): 725;
Еретнаоглу: вж. Мехмед, Еретнаоглу.
Ермез баба (дервиш): 40;
Ертогрул (баща на Осман I): 23, 27, 34, 37, 176;
Есмахан султан, съпруга на Соколу Мехмед паша): 167;
Еулдж Али (бейлербей на Алжир): 425;
Ешреф (бей на емирството Ешреф): 36;
Еюб (спътник на Пророка):.179–180;

Ж

Жером (френски художник): 571;
Жозефин дьо Боарне (френска императрица): 444;
Жофроа (френски пътешественик): 195, 206;

З

Заганос паша (велик везир): 97–99, 102;
Заин ал-Фикар бей (господствуващ емир в Египет): 413;
Запояи Янош (крал на Унгария):160–161, 165, 305;
Запояи, Янош Сигизмунд (крал на Трансилвания): 165р 305;
Захрави (арабски лекар): 717;
Зекерия баба (дервиш): 40;
Зия Гьокалп (писател националист): 605–606, 618, 627, 633, 643, 645–647, 736;
Зия паша (журналист): 472, 480–482;
Зюбейде Фитнат ханъм (поетеса): 729;

И

Ибн Ардашир (хронист): 56;
Ибн Батута (арабски пътешественик): 28–30, 33, 38–41, 739;
Ибн Биби (селджукски хронист): 36;
Ибн Галиб (андалуски архитект): 706;
Ибн Ияс (египетски историк): 379;
Ибн Сауд (вахабитски емир): 409, 442, 641;
Ибн Халдун (историк): 198;
Ибнюлемин Махмуд Кемал Инал (историк) 732;:
Ибрахим Мютеферика (основател на турското книгопечатане): 288, 728;
Ибрахим (господствуващ емир в Египет):
Ибрахим (син на Орхан, главата на Османската династия): 44;
Ибрахим I, Дели (султан, 1640–1648): 250–251, 261, 754;
Ибрахим ага (египетски емир): 705;
Ибрахим ага Катар агаси (големец от Алепо): 391;
Ибрахим бей (емир на Караман): 79, 81–84, 92, 105, 109;
Ибрахим ефенди (посланик): 439;
Ибрахим Едхем (председател на Държавния съвет): 483;
Ибрахим Печеви (хронист): 726;
Ибрахим Азм (основател на рода Азм): 398;
Ибрахим Азм (управител на Триполи): 398;
Ибрахим Катхуда ал-Каздугли (господствуващ емир в Египет): 413, 414, 707;
Ибрахим Кара паша (управител на Египет):

261; 418;
Ибрахим Кючюк (дей на Алжир): 421;
Ибрахим паша (велик везир на Сюлейман I): 159, 164, 171, 185, 190, 199–200, 236;
Ибрахим паша (велик везир на Ахмед III): 361, 719, 721, 728;
Ибрахим паша (син на Мехмед Али, командуващ египетската армия): 451, 458–460, 512, 515;
Ибрахим паша (управител на Египет, починал 1604 г.): 411;
Ибрахим паша (управител на Египет, 1661–1664): 412;
Ибрахим паша (управител на Триполи): 289, 615;
Ибрахим паша, Кара (каймакам):
Ибрахим паша Чандарлъ (велик везир): 76, 82, 89;
Ибрахим паша, Невшехирли Дамад (велик везир): 280, 286–187, 289–290;
Ибрахим паша, Силяхдар Дамад (велик везир): 286;
Ибрахим Темо (албанец, един от основателите на младотурското движение): 608, 616;
Ибрахим Хаккъ паша (велик везир): 607, 616;
Ибрахим Хилми паша (велик везир): 445;
Ибрахим Шариф (бей на Тунис): 427;
Ибрахим Шаркан (назначен паша в Алжир): 420;
Ибрахим Шинаси (младоосмански писател): 479;
Ибрахим, баба (дей на Алжир): 421;
Иван IV Грозни (цар на Русия): 168;
Иван Александър (български цар): 45;
Игнатиев (руски посланик): 527, 529, 532;
Идрис Битлиси (хронист): 154, 725;
Изеддин Кайкавус II (или още Мелек Мансур) (селджукски султан): 24;
Изет Мехмед паша, Топал (велик адмирал): 457;
Изет паша (управител на Ерусалим): 483, 591;
Изет паша, Араб (съветник на Абдул Хамид II): 549;Изидор Киевски (кардинал): 95;Изидор Милетски (архитект): 680;
Илияс Ментешеоглу (претендент за емирството Ментеше): 76, 92;
Инокентий VIII (папа): 122;
Ипсиланти Александър (ординарец на Александър I): 454;
Ипшир Мустафа паша (велик везир): 252;
Ипшир паша (управител на Алепо): 387;
Ирмисекиз Мехмед ефенди: вж. Мехмед ефенди Ирмисекиз.
Иса (брат на емира на Караман, Ибрахим бей): 82, 102;
Иса Челеби (син на Баязид I):66, 68, 678;
Искандар Амун (арабски националист): 630;
Искандер челеби (дефтердар): 163, 185;
Искендер (емир на Каракоюнлу): 81;
Исмаил (аян от Серес): 350;
Исмаил (османски претендент): 79;
Исмаил (шах на Иран): 125–127, 150, 152–153, 156, 161, 356, 719, 723;
Исмаил ал-Махасини (сирийски шейх): 379;
Исмаил бей (господстващ емир в Египет): 417;
Исмаил Гаспрински: вж. Гаспрински, Исмаил.
Исмаил Джалили паша (управител на Мосул): 404;
Исмаил Азм (управител на Дамаск): 398–399;
Исмаил Кемал (албански депутат): 616;
Исмаил паша Тръстеникли (бунтовник в България): 442–443;
Исмаил Ферух (посланик): 439;
Исмаил Хакъ, Бабанзаде (младотурски писател): 630;
Исмаил Хамамизаде, Деде (дервиш музикант): 737;
Исмаил, Мавлай (султан на Мароко): 421;
Исмет (генерал): 661;
Исмиридес, Александър (гръцки търговец): 483;
Исфендияр Чандароглу (емир на Джаник): 68, 73–74, 76–77;
Исхак (брат на емира на Караман, Ибрахим бей): 109;
Исхак бей (емир на Сарухан): 673;
Исхак паша (велик везир): 98, 109, 116–118;
Ифранг Ахмад: вж. Ахмад Ифранг:

Й

Йенишехирли Абдуллах ефенди: вж. Абдуллах ефенди Йенишехирли.
Йоан V Палеолог (византийски император): 31–33, 38, 44–46, 48–50, 55, 740;
Йоан Кантакузин (византийски император и хронист): 30–34, 38;
Йоан VII Палеолог (византийски император): 54–55, 60, 67;
Йоан VIII Палеолог (византийски импера-

тор): 75, 77–78, 83, 92, 740;
Йоаким (арменски патриарх): 115;
Йожен Савойски (и още принц Йожен): 292;
Йоз бей, хаджи (османски висш сановник): 39;
Йоздемир паша (завоевател на Йемен): 356;
Йомер бей, Тураханоглу (син на Турахан бей, управител на Босна): 99, 524;
Йомер Наджъ (младотурски ръководител): 608;
Йомер паша (управител на Ирак): 434;
Йомер паша (управител на Крит): 525;
Йомер Сейфеддин (писател): 605, 643, 736;
Йоргюч паша (управител на Амасия): 88;

К

Кабакчъ Мустафа: вж. Мустафа Кабакчъ.
Кавакиби, ал- (сирийски интелектуалец): 548;
Кавалалъ Мохамед Али: вж. Мехмед Али.
Кади Бурханеддин: вж. Бурханеддин, Кади.
Кадизаде (астроном): 715;
Казъм Карабекир (генерал): 656, 659–660;
Кайгузус Абдал (поет): 723;
Каланоз (брат на управителя на Караджахисар): 34;
Калист III (папа): 102;
Кало–Йоаянис Комнин (управител на Трапезунд): 105;
Кампбел (шотландски инженер): 435;
Кансух ал-Гури (мамелюкски султан): 155–156, 356;
Кантакузин, Константин (влашки сановник): 323;
Кантакузин Щербан (влашки войвода): 323–324;
Кантемир, Димитри (войвода на Молдавия): 290, 323–324, 326, 332, 727;
Кантемир, Константин (войвода на Молдавия): 324;
Кануни: вж. Сюлейман I.
Капело (венециански военачалник): 108;
Капистрано Джовани да: 101;
Каподистрия, Иван (министър на вътрешните работи на Русия): 454;
Кара Ахмед паша: вж. Ахмед паша, Кара.
Кара баба (дервиш): 40;
Карабеикоглу Хасан Халифе: вж. Шах Кулу.
Кара Георги : вж. Петрович, Георги.
Карагьоз паша (бейлербей на Караман): 121, 127;
Караджа бей, Дайъ (бейлербей на Румелия): 95;
Караджа Оглан (поет): 723;
Кара Ибрахим паша: вж. Ибрахим Кара, паша.
Кара Кемал (член на комитета „Единение и прогрес“, депутат от Истанбул): 633;
Карамани Мехмед паша: вж. Мехмед паша, Карамани.
Кара Меми (художник): 194;
Кара Мустафа паша Кеманкеш: вж.: Мустафа паша, Кеманкеш Кара.
Кара Мустафа паша Мерзифонлу: вж.: Мустафа паша, Мерзифонлу Кара
Карасу, Емануел (член на „Единение и прогрес“): 633;
Каратодори паша (съветник на Абдул Хамид II): 544;
Кара Халил Хайреддин паша: вж. Хайреддин Чандърлъ, Кара Халил.
Кара Юсуф: вж Юсуф, Кара.
Карл V (император на Свещената империя): 160, 163, 165, 168, 175, 241, 418, 425, 750;
Карл XII (император на Швеция): 280;
Карпош (хайдушки войвода): 344;
Касим (син на Исфендияр Чандароглу): 74;
Касим бей (караманси претендент): 117;
Кастриоти, Георги (албански тимариот): 84, 309;
Кастриоти, Иван (албански аристократ): 122;
Катерина (дъщеря на Кало Йоанес Комнин): 105;
Кемал Пашазаде (хронист): 726;
Кеманкеш Али паша вж. Али паша, Кеманкеш.
Кеманкеш Кара Мустафа паша: вж. Мустафа паша, Кеманкеш
Кампбел (шотландски инженер): 435;
Кирил V (патриарх в Константинопол): 353;
Керимеддин Махмуд (селджукски хронист): 739;
Клемансо, Жорж (председател на Министерския съвет на Франция): 654;
Клотбей (френски лекар в Египет): 461;
Коджа (Мехмед) Раиб паша (велик везир): 283, 293–294;
Коджа Нишанджъ: вж. Джелялзаде, Мустафа.
Коджа Юсуф паша: вж. Юсуф паша, Коджа.
Колбер (министър на Луи XIV): 268–269, 750;
Колокотронис, Теодор (водач на гръцкото движение за независимост): 455;
Колторп (британски адмирал): 651;
Константин I (крал на Гърция): 660;
Константин I (римски император): 171;
Константин XI Палеолог (византийски им-

ператор): 78, 84, 86, 92–93, 95, 97;
Конт, Огюст (френски философ): 584;
Кораис, Адамантиос (гръцки писател): 352;
Коркуд Челеби (син на Баязид II): 117, 126–127;
Корнаро Джовани (дож на Венеция): 332;
Корнарос Виценцос (критски поет): 355;
Костенцо ди Фераре (италиански художник): 677;
Кочи бей (хронист): 249,, 276, 726;
Крес фон Кресенщайн, Фридрих (немски офицер): 640;
Кудзи ефенди (големец от Алепо): 390;
Куза Александър (румънски офицер, първи председател на обединените провинции Влашко–Молдавия): 523;
Кул Месуд (преводач на Калила и Димна): 714;
Кур Ахмад паша: вж. Мустафа Куса
Куцимпаксис (управител на областта Никомидия): 26;
Къзъл Ахмед бей: вж. Ахмед бей, Къзъл.
Кълъдж Арслан: вж. Арслан Кълъдж.
Кълъч Али паша: вж. Али паша Кълъч.
Кълъчзаде Хаккъ: вж. Хаккъ Кълъчзаде.
Кьопрюлюзаде Фазъл Ахмед паша: вж. Фазъл Ахмед паша, Кьопрюлюзаде.
Кьопрюлюзаде Фазъл Мустафа паша: вж. Фазъл Мустафа паша, Кьопрюлюзаде.
Кьосем султан, (или още Кьосем Махпейкер Роксолани) (валиде султан): 243–244, 246–248, 250–252, 273;
Кючюк Мохамед: вж. Мохамед Кючюк.
Кючюк Хюсеин паша: вж. Хюсеин паша, Кючюк.
Кямил паша (велик везир): 543, 593–597, 607, 613, 616, 622–624;
Кятиб челеби (или още хаджи Харифа) (хронист): 276, 724, 728;

Л

Ла Е, Жан дьо (посланик на Франция): 182, 259;
Ла Е, Дьони дьо (посланик на Франция): 259;
Лазар (принц на Сърбия): 51;
Людовик Велики (крал на Унгария): 45;
Лайош II Ягело (крал на Унгария): 158, 160, 305;
Лала Мустафа паша: вж. Мустафа паша, Лала.
Лала Шахин паша: вж. Шахин паша, Лала.
Ламии (или още Махмуд челеби) (поет): 729;
Ла Форе, Жан дьо (посланик на Франция): 164, 236;
Левни (художник): 696;
Леополд I (император на Свещената германска империя): 320–321, 336;
Лесли (посланик на Англия): 259;
Лиман фон Зандерс (немски офицер): 636;
Линан дьо Белфон (френски инженер): 461;
Лист, Фридрих (немски икономист): 647;
Лойд, Джордж (министър-председател на Англия): 654;
Лоти, Пиер (френски писател): 472;
Лоурънс, Томас Едуард (британски полковник): 641;
Луи XIV (крал на Франция): 13, 257, 292, 334, 420;
Луи XV (крал на Франция): 727;
Луи XVI (крал на Франция): 438–439;
Лутфуллах (син на Дамад Махмуд паша): 585;
Льо Мменгр Жан (маршал): 59;
Льо Плей (френски социолог): 586;
Льо Роа (френски инженер): 435;
Люлюфер (Нилюфер), съпруга на Орхан: 26, 39;
Люсенж, Рьоне дьо (теоретик): 223;
Лютфи Абдаллах (миниатюрист): 696;
Лютфи паша (велик везир): 180, 199, 524, 726;

М

Маварди (юрист): 198;
Мавлай Исмаил: вж. Исмаил Мавлай.
Маврокордато, Александър (председател на първото гръцко събрание): 455;
Маврокордато, Александър (драгоман): 290, 354;
Маврокордато, Константин (владетел на Молдавия и Влашко): 327;
Маврокордато, Никола (войвода на Молдавия и после на Влашко): 324–325, 354;
Мавромихалакис (бей на Магне): 333;
Макиавели (теоретик на политиката): 182–183;
Макмахон, сър Хенри (британски дипломат): 640–641;
Макризи (египетски историк): 379, 383;
Максимилиян II (император на Свещената Римска империя): 167;
Малатеста, Сигизмундо Пандолфо (командуващ венецианската армия в Морея): 107;

Малика Сафия: вж. Сафия Малика.
Малкоч (уджбей): 214;
Малхатун (съпруга на Осман I): 28;
Мамонас (сеньор в Манемвазия): 57;
Мануил II Палеолог (византийски император): 48–50, 54–55, 57–60, 67, 69–70, 72, 74–75, 78;
Мари (египетски историк): 377;
Мария Унгарска (съпруга на Лайош II Ягелон): 160;
Мария-Терезия (австрийска императраца): 297, 750;
Марсили, граф (посланик на Австрия): 378;
Мартин IV (папа): 740;
Мартинуци (регент на Трансилвания): 166;
Маршал (британски генерал): 653;
Маршал фон Биберщайн (посланик на Германия): 581;
Масуд III (селджукски султан): 35, 37;
Матей (син на Йоан VI Кантакузин): 32–33;
Матео ди Пасти (италиански художник): 677;
Матиаш II (император на Свещената Римска империя): 242;
Матиаш Корвин (крал на Унгария): 103–104, 107, 111–112, 118, 122;
Матраки: вж. Назух ал-Матраки.
Махмуд (брат на Мурад II): 75;
Махмуд I (султан, 1730–1754): 282, 289, 292–293, 437, 728;
Махмуд II (султан, 1808–1839): 391, 409, 437, 444, 446, 448–453, 456–460, 464, 467–474, 476, 484, 486–487, 493–494, 512, 541, 570, 730;
Махмуд ал-Курди (шейх на Кайро): 385;
Махмуд Джалили паша (управител на Мосул): 406;
Махмуд Мухарам (търговец в Египет): 704;
Махмуд паша (велик везир): 102–103, 105, 107, 109–110;
Махмуд паша (управител на Египет): 704–705, 707;
Махмуд паша Дамад (зет на Абдул Хамид II): 581, 585;
Махмуд хан (владетел на Афганистан): 402;
Махмуд Челеби: вж. Ламии.
Махмуд Шевкет паша (велик везир): 598, 607–608, 613, 623–624, 628;
Мевляна Джеляледдин Руми: вж. Джеляледдин Руми.
Медзаморто Хюсеин паша: вж. Хюсеин паша Медзаморто.
Мезид паша (бейлербей на Румелия): 83;
Мелек (син на Осман I): 26, 28;
Мелек Ахмед паша: вж. Ахмед паша, Мелек.
Менгли Гирай (хан на Крим): 111, 127;
Ментешеоглу Илияс: вж. Илияс Ментешеоглу.
Меншиков (адютант на Николай I): 519, 522;
Мере Хюсеин паша: вж. Хюсеин паша, Мере.
Мерзифонлу Кара Мустафа паша: вж. Мустафа паша, Мерзифонлу Кара.
Меркатор (фламандски географ): 276;
Месих паша (велик везир): 113, 118, 125;
Мехмед (син на Сюлейман I): 190;
Мехмед I (султан,1413–1421): 14, 37–38, 70–76, 79, 132;
Мехмед II, Фатих, Завоевателя (султан, 1444–1445 и 1451–14581): 85–86, 89–90, 92–93, 95–101, 103–116, 120–122, 125, 129–130, 133–134, 136–139, 142, 145, 175, 177, 181, 188, 197–200, 205, 207–208, 222, 237, 312, 330, 354, 653, 668, 674, 677, 690, 693–694, 697, 715, 717, 719, 725–726;
Мехмед III (султан,1595–1603): 167–169, 178, 193, 242, 245, 725;
Мехмед IV (султан, 1648–1687): 251, 261–263, 318, 727;
Мехмед V (султан, 1909–1919): 545, 607, 634, 636, 651;
Мехмед VI, Вахидеддин (султан, 1918–1922): 15, 651, 654;
Мехмед ага (архитект): 686;
Мехмед Акиф (писател): 603;
Мехмед Али (Мохамед Али) (управител на Египет): 17, 395, 441, 450–452, 455–457, 459–461, 466, 468, 663;
Мехмед бей (емир на Караман): 77;
Мехмед бей, Михалоглу (удж бей): 76;
Мехмед Джавид бей (министър на финансите): 593, 607–609, 612–614, 617, 633;
Мехмед Емин (писател): 618, 643, 735;
Мехмед Емин Рауф паша: вж. Рауф паша, Мехмед Емин.
Мехмед Емин Али паша: вж. Али паша, Мехвед Емин.
Мехмед Еретнаоглу (емир на Сивас): 45;
Мехмед ефенди (хронист): 724, 728;
Мехмед ефенди Ирмисекиз (посланик, хронист): 287, 727;
Мехмед Караманоглу (емир на Караман): 712;
Мехмед Кьопрюлю (велик везир): 241, 253, 255–258, 272, 320;
Мехмед паша Арнавуд (велик везир): 244;
Мехмед паша, Балтаджъ (велик везир): 286;
Мехмед паша, Бъйъклъ (управител): 154;
Мехмед паша, Джебеджизаде (велик везир): 434;

Мехмед паша, Елмаз (велик везир): 263;
Мехмед паша, Карамани (велик везир): 115–116;
Мехмед паша, Кукавица (паша на Босна): 349;
Мехмед паша, Мухсинзаде (велик везир): 348;
Мехмед паша, Рум (велик везир): 109, 114, 116;
Мехмед паша, Соколу (велик везир): 163, 166–168, 186, 199, 234, 313, 685;
Мехмед паша, Табаниаси (велик везир): 249;
Мехмед Рами, паша (велик везир): 280, 286, 290, 363;
Мехмед Ремзи ефенди (управител на о. Хиос): 483;
Мехмед Саид Галиб паша (велик везир): 451;
Мехмед Саид Пертев паша (реис юл–кютаб): 646;
Мехмед Саид Халет ефенди (посланик): 288, 451;
Мехмед Сеид (велик везир): 434;
Мехмед Сиях Калем (художник): 677;
Мехмед Сюрейя (историограф): 732;
Мехмед Фуад паша (велик везир реформатор, министър на външните работи): 465, 475–476, 497;
Мехмед Хюсрев паша (капудан паша, впоследствие велик везир): 450–451, 456, 464, 469;
Мехмед Челеби (син на Баязид I): вж. Мехмед I.
Мехмед Шехзаде (син на султан Сюлейман I):667, 691;
Мидхат паша (велик везир реформатор): 475–477, 527–528, 530–531, 539, 541;
Мидхат Шюкрю (ръководител на комитета „Единение и прогрес“): 589, 630, 633;
Мизанджъ Мурад: вж. Мурад бей Мизанджъ.
Милан (принц на Сърбия): 529;
Мимар Синан: вж. Синан Мимар.
Мирчо (войвода на Влашко): 56–59, 68–69, 71–72;
Михаил VIII Палеолог (византийски император): 26–27, 739;
Михаил IX Палеолог (византийски император): 29–30;
Михаил Виесновицки (крал на Полша): 318;
Михаил Храбри (Михай Витязул) (войвода на Влашко): 305;
Михал (войвода на Молдавия): 242;
Михал Кьосе (християнин, управител на Херманкая): 25, 38;
Михалоглу Мехмед паша: вж. Мехмед паша Михалоглу.
Михри валиде (валиде султан): 694;
Михри Хатун (поетеса): 729;
Михришах (дъщеря на Сюлейман I): 694;
Моис Коен (или още Текин Алп) (писател националист): 647;
Молен Алвиз (венециански байло): 259;
Молиер (френски драматичен автор): 478;
Молтке, Хелмут фон (пруски генерал): 464, 505, 578;
Монтескьо (френски философ): 182;
Моралъ Дамад Хасан паша: вж. Хасан паша Моралъ Дамад.
Моргънтау, Хенри (посланик на САЩ): 639;
Морозини (венециански адмирал): 80;
Морозини, Франческо (комендант на Кандия): 258, 319;
Мохамед (дей на Триполи): 429–431;
Мохамед ага Худжа (големец от Алепо): 391;
Мохамед ал-Азм паша (управител на Дамаск): 399;
Мохамед ал-Тавил (ага на еничарите в Багдад): 402;
Мохамед бей (бей на Тунис в края на XVII в.): 697;
Мохамед бей (бей на Тунис, 1756–1759): 428;
Мохамед бей (бей на Тунис, XIX в.): 377–378;
Мохамед бей ал-Кабир (бей на Оран): 421;
Мохамед бей Абу Дахаб (господствуващ емир в Египет): 393, 415, 699, 701;
Мохамед бин Абд ал-Рафи (Андалусец): 376;
Мохамед бин Абдарахман Гещули (основател на ордена Рахмания): 385;
Мохамед бин Мустафа „бин Фатима“ (претендент за трона на Тунис): 428;
Мохамед бин Утман дей (дей на Алжир): 421–422;
Мохамед Рагиб паша (управител на Египет): 413;
Мохамед Джалили паша (управител на Мосул): 405;
Мохамед Дукакинзаде паша (управител на Алепо): 364, 387;
Мохамед Абдух (интелектуалец реформатор): 603;
Мохамед Азлан паша (управител на Алжир): 420;
Мохамед Али: вж. Мехмед Али.
Мохамед ибн Абд ал-Вахаб (основоположник на вахабитството): 442;
Мохамед Кючюк (ага на еничарите): 412;
Мохамед паша (управнтел на Египет, 1553–1555): 373;
Мохамед паша (управител на Египет, XVIII в.): 364;
Мохамед паша (управител на Алепо, 1555): 698;
Мохамед паша (управител на Алепо,

1593–1596): 364;
Мохамед паша, Кул Къран (управител на Египет): 411;
Мохамед паша, хаджи (управител на Египет,1764): 364;
Мохамед Шаркас бей (господстващ емир в Египет): 413;
Мохамед Сакъзлъ (дей на Триполи): 429;
Музалон (византийски военачалник): 27;
Мулай Хасан (хафсидски владетел): 425;
Мурад (внук на Баязид II): 127–128;
Мурад (емир на Аккоюнлу): 126;
Мурад I (султан, 1362–1389): 13–14, 28, 32–33, 36, 42, 44–46, 48–54, 57, 62, 70, 75, 131, 136, 142, 675–676, 689, 715, 740, 749, 754;
Мурад II (султан, 1421–1451): 13, 75–89, 92, 98, 137, 691, 724, 741, 749, 754;
Мурад III (султан, 1574–1595): 168, 178, 193, 238, 242, 668, 693, 695, 699, 750, 754;
Мурад IV (султан, 1623–1640): 241–242, 244, 247–251, 272, 276, 402, 407, 689, 720, 726, 750, 754;
Мурад V (султан, 1876): 472, 474, 528, 539, 752, 754;
Мурад бей (бей на Тунис): 371;
Мурад бей (господстващ емир в Египет): 374, 416, 434;
Мурад бей II (бей на Тунис,1659–1675): 426–427;
Мурад бей III (бей на Тунис, 1699–1702): 427;
Мурад бей Мизанджъ (младотурски интелектуалец): 584–585, 596;
Мурад паша (ага на еничарите): 64;
Мурад паша (везир на Ахмед I): 376;
Мурад паша (управител на Дамаск): 700;
Мурад паша Куюджу (велик везир): 359;
Мурад хаджи (архитект): 671;
Мурад, Уста (дей на Тунис): 418, 426;
Мурадеддин Хамза (емир на Кавия): 29;
Муртада паша (управител на Дамаск): 368;
Муса ал-Амари (търговец от Алепо): 389;
Муса паша (управител на Египет): 411;
Муса челеби (син на Баязид I): 68–70, 73, 76;
Мустафа (*ахи*, син на Осман ибн Юсуф): 40;
Мустафа (брат на Мурад II): 77;
Мустафа *(кьзлар агасъ):* 248;
Мустафа (османски претендент): 79, 102;
Мустафа (син на Мехмед II): 110;
Мустафа (син на Сюлейман I): 166, 199;
Мустафа I (султан, 1617–1618 и 1622–1623): 243, 244, 246–248;
Мустафа II (султан, 1695–1703): 263, 273, 282, 284, 289;
Мустафа III (султан, 1757–1774): 283, 294, 377, 435, 707;
Мустафа IV (султан, 1807–1808): 444–446;
Мустафа бей (посланик): 122;
Мустафа Бьорклюдже (водач на въстание): 73;
Мустафа Рахми (ръководител на комитета „Единение и прогрес“): 609;
Мустафа Решид (посланик, министър, велик везир): 448, 464–465, 469, 475–477, 496, 505, 514, 516;
Мустафа дей (дей на гр. Алжир, 1700–1705): 420;
Мустафа дей (дей на гр. Алжир, 1798–1805): 421, 423;
Мустафа Джелялзаде (нишанджъ на Сюлейман I): 202;
Мустафа ефенди, Селяникли: 726;
Мустафа Азм (управител на Сайда): 399;
Мустафа Али (хронист): 276, 726;
Мустафа Асим (шейх юл–ислям): 456;
Мустафа Кемал, Ататюрк (генерал, основател на Турската република): 588, 638, 655–660, 662, 736, 738, 753;
Мустафа Куса (управител на Алепо): 391;
Мустафа Нури паша (историк): 732;
Мустафа паша (управител на Египет, 1761–1765): 364;
Мустафа паша (управител на Египет,1623): 411;
Мустафа паша, Лала (завоевател на Кипър): 168;
Мустафа паша, Байрактар (велик везир): 442–445, 450;
Мустафа паша, Далтабан (велик везир): 284;
Мустафа паша, Кемнкеш Кара (велик везир): 250–251;
Мустафа паша, Челеби (велик везир): 434;
Мустафа Сабри (шейх юл-ислям): 604;
Мустафа Фазъл (египетски принц, участник в младотурското движение): 239, 262–263, 481, 483;
Мустафа Хайри бей, Юргюплю (шейх юл-ислям): 632;
Мустафа, Дюзме (бунтовник): 71–77;
Мустафа, Кабакчъ (началник на еничарите): 445;
Мустафа, Мерзифонлу Кара (велик везир): 255, 260–261;
Мухсинзаде Мехмед паша: вж. Мухсинзаде, Мехмед паша.
Мьону (френски генерал): 441;
Мюезинзаде Али паша: вж. Али паша, Мюезинзаде.
Мюниф паша (писател): 479;
Мюних (руски маршал): 328, 333;

Н

Наби (поет): 720;
Наджи Ахмед ефенди (депутат): 533;
Надир шах (шах на Иран): 282, 402–404, 407;
Назъм Бахаеддин Шакир (ръководител на комитета „Единение и прогрес“): 593;
Найма (историограф): 257, 277, 727;
Накаш, Осман: вж. Осван Накаш.
Накаш, Синан бей (художник): 677, 694, 696;
Накие Ханъм (феминистка): 600;
Накшидил (фаворитка на Абдул Хамид II): 444;
Намък Кемал (младотурски писател): 479–482, 538–539, 583, 733–734;
Наполеон I Бонапарт (френски император): 13, 18, 358, 396, 417, 430, 434, 437, 439–441, 443, 445, 452–453, 459, 518, 731;
Наполеон III (френски император): 481, 492, 519, 521, 525, 733;
Нази, Йосиф, дук на Наксос (търговец и предприемач): 227;
Настратиос (турски бей): 26;
Насух ал-Митраки (художник миниатюрист и историограф): 694;
Насух паша (управител на Дамаск): 398;
Невшехирли Дамад Ибрахим паша: вж. Ибрахим паша, Невшехирли Дамат
Негуиб Азури (арабски националист): 548;
Недим (поет): 288, 721–722;
Недим паша (велик везир): 527;
Нервал, Жерар дьо (френски писател): 504;
Нерио I Ачияоли (латински дук на Атина): 50;
Нерио II Ачияоли (латински дук на Атина): 84;
Нефи (поет): 249, 720;
Нешри (хронист): 34, 37, 41–42;
Нигар Ханъм (поетеса): 736;
Нигяри (или още Реис Хайдар) (художник): 695–696
Низами (персийски поет): 714;
Николай I (цар на Русия): 458, 460, 513, 518–520;
Николай II (цар на Русия): 573, 590;
Нилюфер: вж. Люлюфер.
Ниязи бей (герой от младотурската революция): 590–591, 608, 616;
Ноантел, маркиз дьо (посланик на Франция): 260, 726;
Нотарас, Лукас (византийски сановник): 97–98, 102;
Нури паша (брат на Енвер паша): 650;

О

Обер (френски техник): 435;
Обрадович Доситей (сръбски писател): 352;
Обренович Милан (принц на Сърбия): 534;
Обренович Милош (принц на Сърбия): 453–454;
Обренович Михаил (принц на Сърбия): 523;
Обюсон, Пиер д' (велик магистър на йоанитите от о. Родос): 113;
Огуз (син на Джем): 117;
Огуз (хан от рода Кайъ): 37;
Олам Такалу (сефевидски управител на Азербайджан): 162;
Оливера (съпруга на Баязид I): 80;
Оливие (френски пътешественик): 408;
Опик (френски генерал): 518;
О'Рейли (адмирал): 422;
Орлов Алексей (руски адмирал): 283, 333;
Орлов, Григорий (руски адмирал): 333;
Орхан (претендент за османския трон): 90,93;
Орхан (син на Осман I, първият османски владетел): 21, 26, 28–40, 43–44, 46, 52, 92–93, 97, 131, 133, 136, 141–142, 237, 676, 715, 740;
Орхан (син на Сюлейман Челеби): 70, 85;
Осман I (основател на Османската династия): 15, 21, 23, 25–29, 34, 36–38, 40,43, 136, 177, 179, 714;
Осман II (султан 1618–1622) 13, 207, 241, 243,–244, 246–247, 272;
Осман III (султан 1754–1757): 282, 293–294;
Осман ибн Юсуф (Караоглан): 40;
Осман Куцият (управител на Босна): 524;
Осман паша (генерал): 529, 532;
Осман паша, Топал (велик везир): 292;
Осман Хамди (художник археолог): 571;
Осман, Накаш (художник миниатюрист): 677, 694;
Османджук (баща на Орхан): 34;

П

Павел I (цар на Русия): 441;
Пазарлу (син на Осман): 28–29, 34;
Пазвантоглу, Осман (видински паша): 348, 440, 442;
Палама, Георги (митрополит на Солун): 39, 41, 43;
Пападопулос, Григорий (артилерист от Тесалия): 333;

Парвус: вж. Хелфанд, Александър Израел.
Партений (константинополски патриарх): 257;
Патрона Халил (водач ва бунта на еничерите): 289, 292–293;
Пахимер (византийски хронист): 23, 26–27, 40–41;
Паша Игит (удж бей): 56, 68;
Пейсонел (френски дипломат и писател): 182;
Пелран (френски консул): 413;
Пертюи, Едмон дьо (френски индустриалец): 509;
Петрович Василий (черногорски епископ): 333;
Петрович, Георги (или още Кара Георги), (водач на сръбското въстание): 442;
Петрович, Николай (принц-епископ на Черна гора): 524;
Петру Рареш (молдавски войвода): 165;
Петър I, Велики (цар на Русия): 263–264, 280, 324, 329, 332, 473, 751;
Петър III (цар на Русия): 333;
Пий V (папа): 166;
Пико, Жорж (френски дипломат): 642;
Пир Ахмед: вж. Ахмед Пир.
Пир Султан Абдал (поет): 723;
Пири бей Рамазаноглу (санджакбей на Адана): 220;
Пири Реис (велик адмирал): 728;
Пири Мехмед паша (велик везир): 157, 159, 199, 200;
Пичинино, или още Али Бичнин (предводител на раисите в гр. Алжир): 418;
Пияле паша (велик адмирал): 167, 674;
Портър Джеймс (посланик на Англия): 182, 294;
Постел, Гийом (френски ориенталист): 175, 187;
Промонторио де Кампис, Якопо де (генуезки хронист): 133, 139, 741;

Р

Рагиб паша: вж. Коджа (Мехмед) Рагиб паша.
Раджаб паша (управител на Мосул): 406;
Радлов (руски филолог): 744;
Раду (брат на Дракул III): 79, 106;
Ракоци, Дьорд II (войвода на Трансилвания): 256, 320;
Рамадан (каид в Тунис): 425;
Рамберти (италиански хронист): 741;
Рами (Мехмед) Мохамед паша: 363;
Рауф бей (адютант на Абдул Меджид): 483;
Рауф паша, Мехмед Емин (велик везир): 464;
Рафик ал-Азим (арабски националист): 630;
Рахми: вж. Мустафа Рахми.
Реджаизаде Екрем (писател): 733–734;
Реис Хайдар: вж. Нигяри.
Ресми Ахмед (посланик, хронист): 727;
Решад Мехмед паша (велик везир): 439, 459, 464, 598;
Ригас, Константин (гръцки поет): 352, 440, 453;
Ридван ал-Галфи Катхуда (господствуващ емир в Египет): 413,
Ридван бей (господствуващ емир в Египет): 371, 411;
Риза Тевфик (философ): 699;
Рифаа ал-Тахтави (египетски писател): 461, 468;
Родбертус (немски икономист):578;
Роксолана: вж. Хурем султан.
Рошер (немски икономист): 578;
Рудолф II Хабсбургски (император на Свещената Римска империя): 169, 242, 316;
Рум Мехмед паша: вж. Мехмед паша, Рум.
Русо (френски философ): 484;
Рустем паша (велик везир): 165, 198–200, 218, 668, 679, 685;
Рюфен (френски дипломат и писател): 182;
Рюшдю паша (велик везир): 527;

С

Саад ал-Дин Азм (управител на Триполи): 399;
Саадеддин (щейх на Мурад III и хронист): 193, 726;
Сабатай Зеви (основател на сектата Дьонме): 257, 352;
Сабахеддин (син на Дамад Махмуд паша, младотурски интелектуалец): 585–587, 590, 593, 595, 611, 616, 624;
Савджъ (син на Мурад I): 48;
Сагредо Аугустино (венециански управител на Морея): 320;
Сагудино (венециански байло): 205;
Саид Мехмед ефенди (хронист): 288;
Саид паша (велик везир): 533, 543, 581, 592–594, 616–617;
Саид паша (управител на Багдад): 409;
Саид Халим паша (велик везир): 625, 635;
Сайкс, сър Марк (английски дипломат): 642;
Салах бей (бей на КонсСияхтантин): 421;
Салим (управител на Сайда): 395;
Салих паша (племенник на султан Абдул Хамид II): 624;
Самса Чауш (турски бей от областта Сакария): 25, 29;

Сару баба (дервиш): 40;
Сару Ятъ (син на Ертогрул): 23, 25, 34;
Саруджа паша (втори везир): 82;
Саръ Гьорез (шейх юл-ислям): 152;
Сафет паша министър на вътрешните работи): 530;
Сафи I (ирански шах): 244;
Сафие султан (валиде султан): 245;
Сафия, Малика (султанска съпруга): 699, 704;
Сахиб ага (селджукски везир): 36;
Сгурос (византийски военачалник): 28;
Себастиани Орас (посланик на Франция): 444;
Сев (или още Солиман паша) (френски полковник): 461;
Сеиб Талиб бей: вж. Талиб бей, Сеиб.
Сеид Али (велик адмирал): 728;
Сеид Али ефенди: вж. Али ефенди Сеид.
Сеид Али паша: вж. Али паша Сеид.
Сеид Мехмед паша: вж. Мехмед паша, Сеид
Сеймор, Хамилтън (английски посланик): 513;
Селим I, Явуз (султан, 1512–1520): 21, 126–128, 150, 152–158, 163–164, 166–167, 170, 172, 175–177, 190, 192, 198, 203, 205–206, 216, 356, 370, 410, 668, 680, 682–683, 693–694, 726, 729, 750, 754;
Селим II (султан,1556–1574): 166, 168, 170, 178, 186, 193, 195, 203, 206, 212, 237, 364, 691, 695, 750, 754;
Селим III (султан, 1789–1807): 301, 423, 433, 436–441, 443–446, 448–450, 455, 457, 470, 472, 694, 751–752, 754;
Селим Мелхаме паша (маронитски министър): 549;
Селяникли Мустафа ефенди: вж. Мустафа ефенди, Селяникли.
Семиз Али (мелис мезир): 199;
Сигизмунд (брат на Ян Алберт II): 123;
Сигизмунд (крал на Унгария): 58, 76, 79–82;
Сигизмунд II Август Ягело (крал на Полша): 227;
Сикст IV (папа): 114;
Силяхдар Дамад Ибрахим паша: вж. Ибрахим паша, Силяхдар Дамад.
Силяхдар Али паша: вж. Али паша, Силяхдар.
Силяхдар Махир Хамза паша: вж. Хамза паша, Силяхдар Махир.
Симеон (цар на България): 312;
Синан (бейлербей на Румелия): 80;
Синан паша (бейлербей на Анадола): 116;
Синан паша (завоевател на Тунис): 368, 425;
Синан паша (управител на Кайро и на Дамаск): 700–702;
Синан, Мимар (архитект): 186, 193–194, 679, 682–687, 689–691, 693, 698, 702;
Сиях Калем: вж. Мехмед Сиях Калем.
Скалиери, Клеанти (търговец от о. Крит): 483, 539;
Скендербег: вж. Кастриоти, Георги.
Схолариос, Георгиос (Константинополски патриарх): 98, 312;
Соколу Мехмед паша: вж. Мехмед паша, Соколу.
Солимампаксес: вж. Сюлейман паша.
Солиман паша: вж. Сев (или още Солиман паша):
Солсбъри (британски министър на външните работи): 577;
Спандуджино (политик и писател): 37, 184, 190, 193, 196, 205, 208–209;
Спон, Яков (френски пътешественик): 354;
Срацимир (български владетел): 58;
Стефан Велики (молдавски войвода): 111, 120–121, 123;
Стефан Душан (цар на Сърбия): 45, 312;
Стефан Лазаревич (деспот на Сърбия): 54, 58–59, 64, 67, 69, 80, 101, 103–104;
Стефан Малки (принц-узурпатор в Черна гора): 333;
Стефан Томашевич (крал на Босна): 106;
Стратфорд ъф Редклиф (посланик на Великобритания): 519;
Страцимирович (албански владетел): 56;
Султан Велед (дервиш): 712;
Сункур Текин (брат на Ертогрул): 23;
Сушон (адмирал): 635–636;
Сфранцес (византийски историк): 95;
Сулейман (дей на Триполи): 395;
Сулейман (управител на Дамаск): 393;
Сулейман (управител на Триполи: 429;
Сулейман ага Абу Лайла (управител на Багдад): 408–409;
Сулейман Джалили паша (управител на Мосул): 405–406;
Сулейман Азм (управител на Дамаск): 398–399;
Сулейман Кючюк паша (управител на Багдад): 409;
Сулейман паша (управител на Багдад): 403;
Сулейман паша (управител на Египет, 1525–1538): 364;
Сулейман паша (управител на Египет, 1740): 413;
Сулейман паша, Велики (управител на Багдад): 408–409;
Сюлейман (бей на Кареси): 30;

Сюлейман (емир на Кастамону): 54–56;
Сюлейман (претендент за османския трон): 714;
Сюлейман (син на Орхан I, брат на Мурад I): 29;
Сюлейман I, Великолепни (султан, 1520–1566): 13–14, 19, 126, 152, 157,168, 170–182, 185–193, 195, 197–205, 207–214, 216–221, 233, 236–238, 240, 276, 302, 305, 314, 321, 364, 375, 401, 410, 668, 682, 684, 691, 693–695, 698–700, 719–720, 725–726, 739, 750;
Сюлейман II (султан, 1687–1691): 262–263;
Сюлейман ага (посланик): 260;
Сюлейман паша (бей на Пафлагония): 26, 28;
Сюлейман паша (генерал-командуващ армията в България): 532;
Сюлейман паша Хадим (велик везир): 163, 199;
Сюлейман Челеби (син на Баязид I): 60, 64, 66–70, 714;
Сюлейман шах (баща на Ертогрул): 23;
Сюлемиш (брат на Самса Чавуш): 25;

Т

Табанияси Мехмед паша: вж. Мехмед паша Табанияси.
Таверние, Жан-Батист (френски пътешественик): 403;
Талейран (френски министър на външните работи): 439;
Талиб бей, Сеид (иракски реформатор): 631;
Талят паша (велик везир): 589, 593, 607, 632, 634, 643, 650–652, 658;
Тамерлан (Тимур Гурхан) (монголски хан): 42, 57, 60–61, 63–64, 66–67, 73, 76, 105, 386, 400, 745, 749;
Тапдук баба (дервиш): 712;
Тархунджу Ахмед паша: вж. Ахмед паша, Тархунджу
Тахир ага (архитект): 688;
Тахир паша (пратеник на Портата в Алжир): 424, 694;
Тахир Хайреддин (депутат либерал): 617;
Тахиртен (емир на Ерзитджан): 60;
Тахмасп (шах на Иран, 1524–1577): 161–163, 165–166, 168, 723;
Тахмасп (шах на Иран, 1722–1731): 289;
Тахсин паша (секретар на Абдул Хамид II): 544;
Таяр паша, Джаникли (бунтовник от Анадола): 442;
Твъртко (крал на Босна): 51, 81, 83;
Тевфик Фикрет (писател): 571, 584, 733, 734;
Текин Алп: вж. Мориз Коен.
Текирдалъ Бекри Мустафа паша: вж. Бекри Мустафа паша, Текирдалъ.
Теодор Палеолог (деспот на Морея): 50, 57–59, 70;
Теодора (дъщеря на Йоан VI Кантакузин, съпруга на Орхан): 31;
Тепедели Али: вж. Али паша Тепедели:
Тиджани ал-: вж. Ахмад бин Мохамед ал-Тиджани.
Тимур (Гурхан): вж. Тамерлан.
Тимурташ (османски бей): 32, 36, 42, 59;
Тогрул бей (основател на Селджукската династия): 710;
Тойнби, Арнолд (английски историк): 639;
Тома (крал на Босна): 102, 104;
Тома Палеолог (деспот на Морея): 95, 102, 104;
Томсен (датски археолог): 744;
Томша Леон (войвода на Влашко): 325;
Топал Осман паша: вж. Осман паша, Топал.
Топал Изет Мехмед паша: вж. Изет Мехмед паша, Топал.
Торлак Ху Кемал (бунтовник): 73;
Тот, барон Дьо (инженер): 294, 435;
Тоунсхенд (британски генерал): 651;
Тръстеникли Исмаил паша: вж. Исмаил паша Тръстеникли.
Турхан бей (удж бей): 86, 99;
Тургут Реис (османски капитан, бей на Триполи): 121, 167, 217, 418;
Тургут паша (младотурски генерал): 616;
Турджа (ахия): 40;
Тьокьоли (владетел на Унгария): 261;
Тьокьоли, Имре (трансилвански войвода): 321, 324

У

Углеша, Иван (деспот на Сърбия): 46;
Узун паша (емир на Аккоюнлу): 42, 105, 109–110, 112;
Уилсън (президент на САЩ): 654;
Улбичини (френски пътешественик): 507;
Улуг бей (владетел на Трансоксания):
Улуч Хасан паша: вж. Хасан паша, Улуч.
Умар паша (управител на Багдад): 408;
Умари ал-Шиҳабеддин (хронист): 29;
Умур бей (емир на Айдън): 46, 714;
Урбин (майстор леяр): 142;
Уста Мурад: вж. Мурад, Уста.
Утман ага Дар ал-Саада (архитект): 699,

705;
Утман ал-Дураки паша (управител на Алепо): 390, 699;
Утман бей (дей на Триполи): 429;
Утман бей Дул-Фикар (господствуващ емир в Египет): 413;
Утман дей (първи дей на Тунис): 421–422, 426, 429, 708;
Утман Азм паша (управител на Дамаск): 399, 415;
Утман Катхуда Казули (емир в Египет): 413, 704, 705;

Ф

Фазъл Ахмед паша, Кьопрюлюзаде (велик везир): 241, 255, 257–260, 262, 272;
Фазъл Мустафа паша, Кьопрюлюзаде (велик везир): 241;
Фазъл Мустафа: вж. Мустафа Фазъл.
Фалкенхайн, фон (немски генерал): 636, 641, 655;
Фат Али шах: вж. Али шах, Фат.
Фатах паша Джалили (управител на Мосул): 404;
Фати ал-Дафтари: вж. Фатхаллах ефенди ал-Фалакинзи.
Фатих: вж. Мехмед II.
Фатма (дъщеря на Осман I): 28;
Фатхаллах ефенди ал-Фалакинзи (Фатхи ал-Дафтари, големец от Дамаск): 399, 698;
Фахр ал-Дин II (емир на Ливан): 743;
Фейзулах паша (първи везир): 89;
Фейзуллах ефенди (велик везир): 286;
Фейсал (емир на Хеджаз): 641–642;
Фелекеддин Дюндар (емир на Хамид): 36;
Фенелон (френски прелат): 478–479;
Феранте (крал на Неапол): 114;
Фердинанд (цар на България): 619;
Фердинанд I Хабсбургски (ерцхерцог на Австрия): 160–161, 165,–167, 173, 175, 181, 305;
Ферид паша, Дамад (велик везир): 616, 654;
Фериол, граф Дьо (френски посланик): 335;
Фехим паша (началник на полицията): 544;
Филип II (владетел на древна Македония): 573;
Филип III (крал на Испания): 376;
Фируз ага (архитект): 678;
Фируз бей (бейлербей на Румелия): 56, 64, 78;
Фицморис (британски дипломат): 596;
Фонтьонел (френски философ): 479;
Фоскари Франческо (венециански дож): 78;
Франсоа I (крал на Франция): 236, 750;
Франц Йосиф (император на Австрия): 529, 573;
Франц Фердинанд Хабсбургски (ерцхерцог на Австрия): 634;
Франше д'Еспре (френски генерал): 650, 653;
Фуад паша: вж. Мехмед Фуад паша.
Фузули (поет): 718–720;

Х

Хаджи Байрам (шейх-основател на дервишко братство): 73;
Хаджи Илбеги (турски бей): 32, 45–46, 49;
Хаджи Йоз бей: вж. Йоз бей, Хаджи.
Хаджи паша (лекар): 715;
Хаджи Халифа: вж. Кятиб Челеби.
Хадидже (дъщеря на Осман): 40;
Хадидже Турхан (валиде султан): 251, 253, 273
Хадим Али паша: вж. Али паша Хадим.
Хадим Сюлейман: вж. Сюлейман паша, Хадим.
Хазър (син на Исфендияр): 74;
Хаир бей (първи управител на Египет): 370;
Хайдар Шихаб (емир на Ливан): 743;
Хайреддин (архитект): 725;
Хайреддин паша (или още Барбароса) (велик адмирал, бейлербей на Алжир): 197, 356, 375, 417, 419, 425, 725;
Хайреддин Чандърлъ, Кара Халил (везир): 52–53;
Хаккъ Кълъчзаде (писател): 735;
Халет ефенди: вж. Мехмед Саид Халет ефенди.
Халид Зия (писател): 735;
Халиде Едиб и още Адъвар (писателка и есеистка): 599–600, 609, 611, 643;
Халил (син на Орхан, основателя на Османската династия): 33, 43–44;
Халил Ментеше (депутат-член на комитета „Единение и прогрес“): 607–608;
Халил паша (управител на Египет): 416;
Халил паша Чандарлъ (велик везир): 85–86, 89, 92–93, 97, 99, 102;
Халил паша, хаджи (велик везир): 286;
Халил Хамид паша (велик везир): 434–436;
Хамдуллах Субхи (интелектуалец): 618;
Хамер Пургщал, Йозеф фон (историк): 17;
Хамза бей (бейлербей на Анадола): 78;
Хамза паша (адмирал на Мехмед II): 100, 109;
Хамза паша (управител на Египет): 364;

Хамза паша Силяхдар Махир (велик везир): 283;
Хамид (син на Осман): 28;
Хамида (хафсидски владетел): 425;
Хамон Йосиф (лекар): 192;
Хамуда (бей на Тунис): 426, 428–429;
Харви, Уилям (английски лекар): 354;
Харменопулос, Константин (византийски юрист): 313;
Хасан (ахи, племенник на Едебалъ): 39;
Хасан дей (дей на Алжир): 421;
Хасан паша (миниатюрист): 696;
Хасан паша (паша на Багдад): 402, 407–408;
Хасан паша (управител на Алепо): 368;
Хасан паша Джезайърли гази (велик адмирал): 435–436, 438;
Хасан паша Моралъ Дамад (велик везир): 286;
Хасан паша Улуч (адмирал): 217;
Хасан паша, Хаджи (управител на Египет): 364, 416;
Хасан Фехми (журналист): 596;
Хасан Фехми ефенди (шейх юл-ислям): 527;
Хасан Фехми паша (министър на обществените строежи): 555;
Хафиз (персийски поет): 719;
Хекимоглу Али паша: вж. Али паша, Хекимоглу.
Хелфанд, Александър Израел (или още Парвус) (публицист социалдемократ): 603, 643;
Херсекзаде Ахмед паша: вж. Ахмед паша, Херсекзаде.
Херцел, Теодор, (унгарски писател, основоположник на ционизма): 560;
Хилми паша: вж. Хюсеин Хилми паша.
Хифни ал- (шейх на Кайро): 385;
Хондиус (нидерландски географ): 276;
Хримиян Магърдич (арменски патриарх): 511;
Хугенин (немски индустриалец): 601;
Хумбърджъ Ахмед паша: вж. Боневал граф Дьо.
Хунияди, Янош (войвода на Трансилвания): 83–85, 87–88, 101, 103;
Хурем султан (Роксолана, съпруга на Сюлейман I): 163, 165, 179;
Хуршид паша (управител на Алепо): 391;
Хусейн (бей на Тунис): 374;
Хусейн бей (египетски емир): 413;
Хусейн бин Али (бей на Тунис, основател на Хусейнидската династия): 370, 374, 377, 422, 427–429, 463;
Хусейн бин Али (внук на Пророка): 741;
Хусейн дей (дей на Алжир): 422, 424, 463;
Хусейн Джалили паша (управител на Мосул): 402–406;
Хусейн паша (управител на Дамаск): 399, 402;
Хусейн паша Афрасиаб (управител на Басра): 403;
Хусру (Хюсрев) паша (управител на Кайро и на Алепо): 387, 698, 704;
Хюдаи ефенди (шейх): 193;
Хюсеин (шериф на Мека): 640–642;
Хюсеин Рауф бей (министър на Флота): 651, 656;
Хюсеин Рахми (или още Гюрпънар) (писател): 735;
Хюсеин Джахид (журналист): 609–610, 614–615;
Хюсеин ефенди (или още Джинджи ходжа) (съветник на Мурад IV): 250;
Хюсеин Авни паша (министър на войната): 527–528;
Хюсеин Кьопрюлю (велик везир): 285;
Хюсеин паша Амджазаде (велик везир): 263, 278, 285–286;;
Хюсеин паша Кючюк (велик адмирал): 439;
Хюсеин паша Медзаморто (велик адмирал): 285;
Хюсеин паша Мере (велик везир): 247;
Хюсеин Хезарфен (хронист): 276, 726;
Хюсеин Хилми паша (велик везир): 593, 595, 597, 607, 614;
Хюсрев паша, Боснак (ага на еничарите): 256;
Хюсрев паша Хусру: вж. Хусру (Хюсрев) паша.

Ц

Цезарини (кардинал): 83, 85–86;

Ч

Чакъджъ (разбойнически водач): 562;
Чандарлъ Али паша: вж. Али паша Чандарлъ.
Чандарлъ Ибрахим паша: вж.: Ибрахим паша Чандарлъ.
Чандарлъ Халил паша: вж. Халил паша Чандарлъ.
Челеби ефенди Тахазаде (големец от Алепо): 390;
Челеби Мустафа паша: вж. Мустафа паша Челеби:
Черняев (руски офицер): 529;
Честър, Колби М. (английски контраадми-

рал): 611;
Чобан (монголски емир): 36;
Чобан (син на Осман I): 28;
Чорлулу Али паша: вж. Али паша Чорлулу.

Ш

Шахрух (монголски хан): 69, 76, 80–82, 86;
Шакир Бахаеддин (младотурски водач): 633;
Шарл VI (крал на Франция): 59;
Шарл VIII (крал на Франция): 118, 123;
Шарл IX (крал на Франция): 182;
Шарл Анжуйски (дук): 739, 740;
Шарл Токо (дук на Атина): 56, 60;
Шах Будак (претендент за зулкадрийския трон): 122;
Шах Вели (бунтовник): 160;
Шах Абас: вж. Абас.
Шах Исмаил: вж. Исмаил Шах.
Шах Кулу (художник): 194;
Шах Кулу (бунтовник): 160;
Шах Тахмасп: вж. Тахмасп.
Шахин паша Лала (учител на Мурад I, първи бейлербей на Румелия): 39, 43, 46, 49, 52, 56;
Шахиншах (управител на Караман): 126;
Шахин Гирай (кримски хан): 436;
Шейх Галиб: Галиб Шейх.
Шейх Дахир: вж. Дахир Шейх.
Шейх Абдуллах (калиграф): 669;
Шейх Шюджаджа: вж. Шюджаджа, Шейх.
Шейяд Хамза (поет): 712–713;
Шекспир (английски драматичен автор): 604;
Шемседдин Сами (писател): 571;
Шено, Жан (френски пътешественик): 218;
Шереф бег (управител на Битлис): 160;
Шехабеддин паша (бейлербей на Румелия): 83–84, 98, 102;
Шехзаде Мехмед: вж. Мехмед Шехзаде.
Шехсувар Зул Кадири (анадолски бей): 220;
Шилер (немски поет): 478;
Шинаси: вж. Ибрахим Шинаси.
Шихабеддин ал-Умари: вж. Умари ав-Шихабеддин:
Шишман (цар на България): 45, 57–58;
Шмид де Шварценхорн (австрийски резидент): 270;
Шюджаджа, шейх (шейх на Мурад II): 193;

Ю

Юнус (адмирал на Мехмед II): 100;
Юнус Емре (поет): 712–713;
Юргюплю Мустафа Хайри бей: вж. Мустафа Хайри бей Юргюплю.
Юсуф (брат на Мурад II): 75;
Юсуф (втори везир): 250;
Юсуф (емир на Ливан): 743;
Юсуф (син на Исмаил, аян от Серес): 350;
Юсуф (управител на Триполи): 430;
Юсуф ага ефенди (посланик): 439;
Юсуф Азм (управител на Алепо): 399;
Юсуф Акчура (татарски интелектуалец): 618, 626–627;
Юсуф ал-Шихаби (друзки емир): 396;
Юсуф Дей (дей на Тунис): 426, 706–707;
Юсуф, Кара (емир на Каракоюнлу): 60–61;
Юсуф паша Коджа (велик паша): 434, 437;
Юсуф Сахиб ал-Таби (туниски министър): 429;
Юсуф Сейфеддин (управител на Триполи): 247;
Юсуф Шурбаги (големец от Алепо): 704, 706;

Я

Язъджъзаде (османски хронист): 36–37, 724;
Якуб (емир на Аккоюнлу): 125;
Якуб бей (емир на Гермиян): 54, 58, 74, 88;
Якуб паша (управител на Кайсери): 59, 121;
Ясин (хронист от Мосул): 375, 403;
Яхия Джалили паша (управител на Мосул): 405–406;
Яхия паша (управител на Египет): 363, 403;
Яхшъ (емир на Пергам): 30;
Яхчъоглу Джеляледдин Баязид паша: вж. Баязид паша, Яхчъоглу Джеляледдин

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЕТНИЧЕСКИТЕ И ГЕОГРАФСКИТЕ НАЗВАНИЯ

А

абази: 408;
Абисиния (Хадеш): 221, 381, 411;
Абукир: 441;
Авлона, (Валона, Вльора): 70, 112–113, 616;
Австрия, *австрийци:* 118, 122, 160,164–169, 238, 242, 258–264, 270, 279–280, 282–284, 292, 294, 296–297, 318, 321, 323–324, 328–329, 331–332, 337, 349–350, 425, 433, 436–437, 439–440, 442–443, 447, 459, 507, 509–510, 515–516, 519, 523, 525–527, 529–530, 532, 534, 536, 551, 587–588, 590, 594, 609, 613–614, 619, 721, 751–753, 764;
Австро-Унгария: 526, 534, 573, 594;
Агд: 376;
Аграфа: 310;
Адана: 121–122, 220–221, 228, 233, 500, 562–564, 582, 596, 611, 655;
Аден: 163, 172, 460;
Адранос: 28;
Адриатическо море: 102, 107, 113, 259, 271, 308, 351, 715;
Аджлун: 393;
Азак (Азов): 329;
Азербайджан, *азери:* 105, 153–154, 162–163, 169, 241, 243–244, 558, 603, 649–650, 720, 724;
Азия (Мала): 12, 18, 23, 35, 42, 44, 51, 54, 56, 62, 66–67, 71, 105–106, 108–109, 111, 124, 129, 132, 135, 137, 144–146, 178, 220, 228–229, 234, 238, 578–579, 613, 642, 653, 664, 709–710, 725, 741;
Азия (Централна): 175, 236, 310, 544, 558, 635, 670, 677, 690, 692, 709–711, 729, 736, 745;
Азия: 14, 66, 69, 80, 82, 86, 88, 147, 172, 268, 300, 383, 434, 532, 538, 548, 587, 715, 717, 736;
Азов (град): вж. Азак.
Азовско море: 111, 300, 329;
Азхар (ал-): 385, 699;
Айдън, Айдънели: 27, 31–32, 35, 46, 54, 60, 63, 73, 76, 78–79, 92, 100, 136, 144, 226, 508–509, 539, 543, 562, 564, 712–713, 725;
Айн Таб: вж. Аънтаб.
Акаба: 641;
Акерман (Четатя Алба): 101, 120–121, 305, 330, 458, 741;
Акка (Сен Жан д'Акр): 299, 392–394, 396, 400, 439, 641–642;
Акрокоринт: 103;
Аксарай: 54, 206, 505, 739;
Акхисар: 28, 70, 78, 233;
Акчахисар: вж. Круя.
Акшехир: 50, 54, 66, 71, 82, 84–85, 92, 109, 228–229;
Аладжахисар (Крушевац): 80;
Алания (Алая): 237;
Алашехир (Филаделфия): 54, 145, 509;
Алба Юлия (Дюлафехервар): 306;
Албания, *албанци:* 56, 59, 61, 68, 70, 74, 79–81, 84, 86–88, 99–100, 102, 108, 110, 112, 122, 124, 132, 143, 145, 147–148, 172, 174, 186, 221, 227, 255, 258, 302, 308–309, 312, 314, 326, 331, 333–334, 336–339, 342, 347, 349–352, 434, 440, 442, 454, 529, 532–533, 547, 571, 573, 583, 590, 594, 597, 610–611, 614–618, 621–622, 624–625, 708, 716;
Александрета (Искендурун): 653, 661;
Александрия: 158, 234, 236, 267, 288, 298, 366, 382, 439, 460, 515;
Александропол: 649;
Алепо: 61, 156–157, 162, 166, 232–233, 237, 256, 298, 356, 359–362, 364, 366, 368–370, 375, 381, 383, 386–392, 398–399, 401, 407, 548, 638, 650, 663, 698–700, 702, 706, 720, 742–743;

Алесио (Леш, Лече): 56, 74, 79, 112;
Алжир, *алжирци:* 12, 15, 156, 163, 172, 221, 236, 271, 290, 297, 356, 358–359, 369–370, 375–376, 378, 381, 385–386, 417–430, 432, 459, 462–463, 470, 546, 663, 699–702, 715, 743–744;
Алма: 520;
Алтай (планина): 709;
Алтолуого: вж. Ефес.
Амасия: 56, 64, 66, 68, 74–75, 83, 88, 110, 112, 116, 126, 136, 154, 166, 232, 656, 668, 673, 679, 694, 729;
Амастрис (Амасра): 105;
Амбелакия: 351;
Америка, *американци:* 238, 298, 570, 578, 613–614,654;
Амид: 163;
Амстердам: 269, 351;
Амударя, Оксус (река): 709;
Амфиса: вж. Салона.
Анаба: 419;
Анагурдес: 27;
Анадол: 49-56, 60-63, 66-68, 70-71, 73-74, 76-78, 80-82, 85, 88, 90, 92-93, 105, 108-109, 114, 116-117, 121, 124-127, 131-132, 136, 139, 144-145, 147, 150, 152-155, 160-169, 174, 184, 186, 195, 200, 204, 215-216, 219, 222, 226-230, 232-233, 237, 239, 241, 243-244, 245-248, 252, 254, 255-256, 266-267, 273-274, 282, 285, 293, 311, 314, 338, 346, 351, 356, 358, 366, 369, 381-382, 385, 419, 434, 438, 447, 449, 452-453, 458, 460, 493, 495, 500-501, 507, 509, 529, 532-536, 548, 552, 554, 557-559, 561-562, 564-565, 572-578, 580-582, 587, 590-592, 613, 626, 635, 638-642, 652-661, 663-664, 666-674, 678, 688-689, 708, 711-716, 723, 729, 735.
Анадолу Хисар: вж. Истанбул.
Анази: 388, 400;
Ангелокомис: 27;
Англия, *англичани:* 20, 137, 182, 236, 242–243, 250, 254, 260, 263–264, 268–271, 279, 294, 296, 298, 339, 430–431, 433, 436–437, 441, 443, 448, 451–453, 458–463, 466, 502, 509, 513–517, 519–520, 522, 530, 534, 537–538, 550–551, 563, 575–576, 578–582, 585–587, 596–597, 599, 605, 612–615, 624, 628, 635–637, 640–61, 651, 654–655, 658, 661;
Андалусия, *андалусци:* 376; 382, 418, 426, 706;
Андрианопол: вж. Одрин.
Анкара: 28, 31–32, 44–45, 60, 63–64, 66, 68, 73–74, 82, 128, 136, 144, 150, 227–229, 232, 553, 559, 562, 564, 566–567, 578, 580–581, 658–662, 674, 712, 739–740;
Анкона: 99;
Анталия: 92, 127, 233, 237, 256, 642, 653, 655, 671, 680;
Антивари (Бар): 79;
Апулия: 164;
Арабия, *араби:* 15, 18, 134, 173, 298, 332, 361, 385–386, 388, 400, 408–409, 427, 431, 441, 457, 460, 539, 540, 547–549, 554, 559, 583, 596, 610–611, 615, 626, 629–631, 633, 640–642, 660, 699, 708, 716, 743;
Арабски полуостров: 172, 509, 640;
Аракс (река): 166;
Арарат (връх): 577;
Аргос: 51, 57–59, 106–107;
Ардабил: 125;
Ардахан (Ардалан): 532, 534, 536, 558, 637, 642, 658;
Армения, *арменци*: 13, 15, 20, 60, 115, 139, 142, 144–146, 149, 174, 186, 221, 224, 269, 271, 274, 297–299, 306, 312, 402, 447–448, 478, 483, 485, 488, 493, 511–513, 533, 535–536, 540, 542, 554, 557, 559, 564–578, 583–588, 592, 596–597, 599, 602, 608, 610–613, 633, 638–640, 643, 649, 652–654, 657, 659–660, 670, 708, 737;
Арта (залив Амбрасия): 350;
Артвин: 534;
арумъни: 302;
Архипелаг: 266, 271;
Асирия, *асирийци (сурани)*: 513, 653;
Астасен (залив): 33;
Астерабад: 237;
Астрахан: 168;
Атика: 84;
Атина: 52, 103, 104, 108, 262, 337, 455, 458;
Атон: 310, 326;
Афганистан: 282, 590, 637;
Африка (Източна): 164;
Африка (Северна): 12–13, 137, 217, 259, 271, 279, 291, 366, 376, 382, 418, 614, 635, 659;
Африка (Централна): 381, 383;
Африка (Черна): 19, 451;
Африка: 15, 172, 237, 383, 385, 434, 538, 578, 619, 715, 729, 735;
Аънтаб (Айн Таб): 655;
Аясолук: вж. Ефес.

Б

Баба Султан: 40;
Бабаилер: 40;
Багдад: 60, 125, 156, 160, 162–163, 176, 181, 244,

248–249, 278, 298, 359, 366, 368, 375, 390, 397, 401–404, 407–410, 413, 477, 495, 548, 580, 631, 642, 698, 700, 703, 710, 718, 720;
Базел: 560;
Байбурт: 145;
Байезит: 532, 535;
Байкал: 744;
Байъндър: 233;
Баку: 649–650;
Бакъркъой: 185;
Бакъркюреси: 77;
Балаклава: 520;
Балат: вж. Милет.
Балкани (Балкански страни): 8–9, 11–14, 45, 49, 51, 59, 86–87, 100, 129–130, 144, 147–148, 168, 216, 227, 229–230, 234, 283, 302, 308, 310, 312–315, 317, 319, 323, 330, 332–337, 339, 342–343, 346, 349–352, 354–355, 433, 437–438, 443–444, 447, 452, 463, 510, 514, 520, 525–526, 528–529, 532, 536, 539, 558–559, 572–573, 576, 582–583, 588, 602, 613–614, 619, 622, 625–626, 634, 650, 661, 678, 689, 691, 709, 725, 742;
Балтийско море: 285;
Балъкесир: 30, 35, 40;
Банат: 166, 264, 280, 306–307, 320–321, 337;
Баня Лука: 229, 337–338;
Бар: вж. Антивари.
Басора: вж. Басра.
Басра (Басора): 164, 237, 298, 359, 361, 401–404, 408, 631, 637;
Батуми: 534, 637, 643, 649, 658, 660;
Бафеус: 23, 27;
Бафра: 56, 74;
Бачка: 307;
Башкент: 110;
Бедуини: 226, 228, 377, 384, 388–389, 394, 400, 409, 434, 549, 641, 722;
Беджая: 386, 463;
Бейоглу: 293, 335–336, 505, 569;
Бейрут: 288, 395, 469–500, 509, 515–516, 548, 564, 567, 569, 650;
Бейшехир: 50, 54, 80, 82, 84–85, 92, 109, 228;
Белгия: 506, 585;
Белград: 80, 83, 101–102, 122, 158, 180, 261–263, 280, 282, 302, 317, 321, 328, 332, 337, 339, 350, 375–376, 378, 453, 524, 535, 625, 682;
Белокомис: 27–28;
Бенгази: 615;
Бендер (Тигина): 305;
Берат: 102, 258, 352, 689;
Бербери: 173;
Бергама: вж. Пергам.
Берлин: 439, 485, 487, 517, 526, 534–535, 540, 575, 622, 636–637, 651–652, 728, 733;
Бесарабия: 172, 264, 284, 443, 452, 459, 527, 529, 534;
Беч: вж. Виена.
Билад ал-Шам: 359;
Биледжик: 25, 52, 229, 232;
Бирги: 689;
Битлис: 162, 642, 272;
Битоля: вж. Манастир
Блаж: 321, 517;
Бодрум (Халикарнас): 113, 117;
Бозджа Ада (Тенедос): 48, 256;
Бока Которска: 331;
Болоня: 354;
Болу: 126, 136, 233;
Босна и Херцеговина: 143, 184, 226, 234, 308, 310, 314, 331, 336, 433, 524, 526, 528, 530, 533–534, 594, 609, 619;
Босна, *бошнаци:* 51, 81, 102, 106–107, 118, 0143, 148, 184, 214, 224, 229, 234, 242, 259, 262, 264, 282, 307, 308, 310, 312, 331, 336, 338–339, 342–343, 346, 349, 370, 396, 433, 524, 526–529, 531, 533–534, 559, 594, 609, 619, 716;
Босненска Крайна: 341;
Босфор: 31, 64, 69, 85, 93, 95–96, 116, 188, 195, 271, 287, 460, 494, 514, 539, 567–568, 600, 652, 688, 690;
Бохемия: 342, 501, 529;
Боябад: 227;
Браила: 305;
Брашов: 324, 351;
Бриндизи:113;
Британци: вж. *англичани.*
Бруса, Бурса: 28–30, 33–35, 37–41, 50, 52, 54–55, 60, 62–64, 66, 68–69, 71–72, 75, 77, 86, 98, 117, 127, 132, 134–136, 144, 157, 184, 188, 195, 208, 227–230, 232–233, 237, 308, 460, 466, 503–504, 507–508, 559, 562, 564, 584, 602, 663, 666–667, 669, 673, 675–676, 678, 686, 689, 691–692, 714–715, 717–718;
Брюксел: 734;
Буг (река): 261, 284, 329–330;
Буда (Буде, Будун, Будапеща): 45, 58, 84, 158, 160–161, 165–166, 216, 262–263, 305, 307, 375, 517, 532, 668, 689;
Буджак: 228, 283, 305;
Будин (Офен): 305, 375;
Будоница: 71;
Будуа (Будва): 77;
Бузъу: 241;
Буковина: 284, 329;

Букурещ: 323, 328–329, 354, 442, 445, 517, 523;
Булаир: 33;
Булак (квартал в Кайро): 699–702;
Бурглу: вж. Хамид.
Бургундия: 84;
Бурдур: 233;
Бухара: 659, 711;
Бучач: 318;
България, *българи*: 5–6, 8–9, 12–15, 20, 32, 45, 51, 56–57, 59, 61, 69–70, 72, 81, 84, 106, 143, 148, 172, 227–229, 262, 282, 284, 302, 307–308, 310–311, 331, 336, 338, 340, 345, 350–351, 354, 375, 440, 442–444, 449–450, 458, 477, 513, 519, 524, 526, 528–530, 532, 534, 538, 558, 573, 588, 592, 594, 619, 621–623, 625–626, 651, 676;
Бююк Чекмедже (Калонейро): 46;
Бююк Чешме: 690;

В

Валона: вж. Авлона.
Валя Алба: 112;
Ван: 154, 163, 156–166, 229, 639–640, 642;
Вардар (река): 49, 307, 690;
Варшава: 280, 287;
Ватерло: 453;
Вашингтон: 487;
Везиркьопрю: 255;
Великобритания: вж. Англия.
Венеция, *венецианци:* 30–31, 41, 45–46, 48, 50–51, 54, 56, 58–59, 61, 63–64, 67–72, 74, 78–88, 90, 92, 95–97, 99, 104, 106–113, 117–118, 120–126, 136, 145, 158, 164–165, 168, 184, 205, 216–217, 227, 235–236, 242–243, 250–252, 254–260, 262–264, 268–270, 280, 285, 287, 296, 298, 308–309, 317–319, 323, 331–334, 349, 351–352, 355, 429, 437, 574, 669, 677, 721, 740;
Веспрем: 166;
Византия, *византийци:* 19, 25–35, 37–46, 48–51, 54–55, 57–60, 62–63, 67, 69–72, 74–78, 83, 85, 88, 90, 92, 95, 97, 99, 105, 127, 130, 144–146, 156, 172, 175, 186, 188, 190, 201, 210, 270, 302, 313, 325, 353, 505, 568, 619, 629, 653, 665,–666, 675–677, 679–681, 686, 689–690, 692, 694, 708–710, 739–740;
Витиния: 28, 41;
Витлеем: 518;
Вишеград: 165, 234, 690;
Влашко, *власи*: 56, 58–59, 61, 69–74, 77–79, 81, 84–88, 92, 101, 106, 111, 120, 135, 138, 141, 143, 147, 169, 195, 221, 229, 236, 263, 266, 283–284, 298, 302–303, 320, 322–323, 325, 327–328, 336–337, 342, 346–347, 351, 354, 440, 443, 452, 454, 458–459, 517, 519, 523, 573, 715;
Вльора: 72, 112–113, 616;
Войводина: 307;
Волга: 168;
Воскопоя (Мосхополе): 347, 351;
Вучитрн: 228;

Г

Гадамес: 430;
Газа: 393, 641;
Галаксиди (остров): 351;
Галата: вж. Истанбул.
Галилея: 232, 289, 394;
Галиполи: 30, 32, 43–46, 48, 62, 71, 75–76, 79–80, 93, 110, 142, 146, 185, 217, 228, 234, 638, 655, 724;
Галиция: 227, 635;
Геги: 309;
Гедиз: 229;
Гезенде: 233;
Гейве (Кавия): 28–29, 39;
Генуа, *генуезци:* 31, 42–43, 46, 48–50, 55, 59–60, 63–64, 66–67, 71, 74, 76–77, 79, 85, 90, 95–97, 99–100, 102, 105, 111, 113, 133, 145, 167, 217, 236, 270, 418, 739;
Германия, германци, немци: 130, 146, 148, 161, 306–307, 316, 335, 342, 350, 433, 481, 523, 530, 541, 544, 551–553, 561, 572, 578–581, 585, 588, 601, 608, 612–613, 615, 626, 634–638, 643, 649–650, 657;
Гермедже: 40;
Гермиян: 25, 27–28, 35–36, 49–50, 53–54, 60, 63, 64, 76, 86, 92, 144, 714;
Гилан: 237;
Гияница: вж. Енидже Вардар.
Говора: 323;
Голубач (Гюгерджинлик): 80;
Гори: 282;
Грац: 161;
Гренада: 692;
Грузия, *грузинци:* 13, 112, 145, 164–165, 169, 186, 241–243, 282–283, 286, 404, 408, 417, 437, 649–650, 660;
Гулет (Ла): 381, 425;
Гургурум: 35;
Гърция, *гърци:* 12–13, 15, 41, 45–46, 71, 75, 84, 86, 92–93, 95, 97–99, 106, 112, 115, 124, 134, 142–143, 145–146, 148–149, 172,

174, 186, 224, 233, 263, 269, 283, 298–299, 302, 308–309, 325–326, 333, 336–337, 339, 349, 351–352, 354, 378, 382–383, 429–430, 440, 442, 448, 451–455, 457–459, 466, 483, 488, 493, 512, 515, 524–525, 529, 534, 536, 559, 564, 566–569, 572–574, 580, 585, 588, 592, 594, 596–597, 608, 610–612, 619, 622, 624–626, 642, 653–654, 659–662, 708;
Гьойнюк: 25, 29, 228, 232;
Гьонен: 233;
Гьордес: 233;
Гюлнар: 233;
Гюлшехир: 713;
Гюмюшхане: 229;
Гюргево: вж. Йергогю.
Гюрле (Крула): 27, 40;

Д

Даир ез-Зор: 638;
Далмация: 107–108, 118, 258, 264, 319, 336, 344;
Дамаск, джамия на Омеядите: 385, 672;
Дамаск: 156, 174, 227, 232, 257, 289, 359–361, 364, 366–370, 375, 379–380, 383–384, 386, 389, 392–401, 404, 415, 442, 459, 509, 516, 539, 548–549, 567, 578, 588, 637–638, 642, 650, 663, 669, 677, 699–700, 702, 705, 741, 743;
Дамиет: 366;
Дания, *датчани:* 294, 298, 506;
Дар юш-Шафака: 492;
Дарданели: 29–30, 38–39, 48, 66, 85, 106, 252, 257,–258, 514, 530, 615, 637–638, 640, 652–653, 655;
Делиорман: 72;
Делхи: 745;
Денизли: 233;
Дербент: 650;
Джанджа: 229;
Джаник (Самсун-Бафра): 74;
Джаник, *джандариди:* 54–56, 66, 68, 73–74, 76–77, 86, 105, 110;
Джеда: 176, 237, 641;
Джерба: 167, 374, 424;
Джерид: 371;
Джиджели: 375, 419;
Джирокастро: 70;
Диарбекир (Диарбакър): 12, 154–155, 174, 232, 237, 402, 404, 407, 507, 578, 606, 653, 745;
Дивриги (Диврик): 155, 229;
Димотика (Дидимотики, Дидимотикон): 32, 45, 48;
Динбоз: 28, 34;
Днепър: 164, 261, 284, 329–330;
Днестър: 264, 305, 330, 437;
Добра надежда (нос): 237, 245, 254, 297;
Добруджа: 57–58, 61, 226, 284, 310–311, 458, 533–534;
Додеканези: 158, 615, 619;
Долмабахче: вж. Истанбул.
Доманич: 23;
Дон (река): 168, 329;
Драва (река): 302, 320;
Дривасто (Дрище): 56, 74, 79–80, 112;
Дрина (река): 234, 309, 690;
Друзи: 243, 257, 291, 394–395, 516;
Дубровник: вж. Рагуза.
Дулчино (Улчини): 80, 262;
Дунав (река): 56–58, 62, 78, 80, 83–85, 100–101, 106, 135, 158, 169, 227, 243, 259, 270, 284, 302–303, 305–307, 320, 322, 330–332, 337, 349, 381, 452, 477, 520, 522, 533, 625, 682;
Дурацо (Дуръс): 56, 79, 124, 350–351;
Дюлафехервар: вж. Алба Юлия.

Е

Евбея (Негрепонт): 67, 70–71, 79–80, 108–109, 262;
Евренос: 214;
Европа, *европейци:* 9–10, 15, 17, 19–21, 30–31, 45–46, 48–49, 51, 54, 56, 60–61, 64, 67, 69–70, 74, 76, 80, 82–84, 87–88, 92, 95, 97, 106, 110, 113–114, 122–123, 125, 148–149, 158, 168–170, 172–173, 176, 181, 183, 188, 199, 217–218, 224, 231, 236, 238, 241–243, 245, 250, 255, 259, 261, 264, 268–270, 276–280, 284–288, 290, 293–294, 296–300, 302–303, 307–308, 310–312, 314, 316–321, 327, 330, 334, 338–339, 342, 349–352, 354, 366, 376, 382–383, 385, 406, 409, 418, 433–434, 436–438, 445, 452–454, 459, 464, 470, 472–475, 477–478, 481, 484–486, 490, 494, 496, 501, 503–510, 513–514, 517–518, 520, 522–530, 532, 534, 538, 541, 545–546, 548, 551–554, 556–557, 560–561, 566, 570–579, 583–586, 588–589, 598–599, 602, 604–606, 612, 614, 619, 628, 634, 664, 669, 672, 675, 677, 689, 706, 715–717, 719, 722, 730, 735, 738;
Егейско море: 28–29, 33, 90, 92, 95, 100, 107–108, 124, 268, 280, 283, 297, 350, 455, 500, 533, 539, 622, 626, 651;
Егер (Ерлау): 166, 169;

Египет, *египтяни:* 12, 17, 36, 72, 74, 109, 114, 121–122, 126, 129, 143, 153, 155, 158–159, 164, 172, 174, 176, 184, 200, 220, 224, 227–228, 233, 237, 248, 251, 256, 266, 279, 283, 289, 295, 297–299, 356, 358–359, 361, 363, 365–367, 370–375, 377–386, 393–396, 401, 407–408, 410–417, 430, 432, 434, 437, 439, 441–443, 447–449, 451–452, 455–461, 463, 468, 471–472, 481, 494, 509, 514–516, 519, 525, 538, 540–541, 546, 550–551, 578, 581, 583, 602–603, 613, 625, 630, 636–637, 640–641, 663, 669, 687, 697, 700–701, 715, 725, 729;
Егригъоз: 50;
Едирне: вж. Одрин.
Елба: 342;
Елбасан: 108, 352;
Елида: 103;
Енидже Вардар (Гианица): 49;
Еннеакосия (Кючюк чекмедже): 46;
Енос: 32, 99–100, 108;
Епидор: 455;
Епир: 17, 74, 81, 143, 159, 165, 310, 333, 336–337, 342, 434, 442, 454, 529, 533, 536, 625–626;
Ереван: 282, 659;
Ерегли (Черно море): 601;
Ерегли (Хераклея в Капакадокия): 25;
Ерзинджан: 35, 60–61, 110, 125, 155, 507, 640;
Ерзурум: 60, 163–164, 244, 247, 257, 453, 458, 566, 590, 637, 640, 642, 657, 673, 688;
Ерменак: 35, 671;
Ермени Бели: 23;
Ермени Или: 40;
Ерусалим: 72, 174, 176, 261, 335, 366, 483, 560, 630, 642, 743;
Ескишехир: 26, 28, 54, 553, 559, 564, 712, 729;
Естергом: 165;
Етиопия: 12, 172, 637;
Ефес (Алтолуого, Аясолук): 67, 71, 196;
Ефрат: 23, 60–63, 110, 156, 400, 614;
Ешмиадзин: 649;
Ешреф: 35, 42;

Ж

Женева: 575, 584, 604;

З

Загреб: 355;
Загрос: 163, 653;
Занте: 81, 112;
Западна Европа, *западноевропейци:* 97, 149, 172, 173, 190, 236, 245, 255, 259, 261, 268–269, 296, 298–299, 342, 349, 352, 354, 445, 560, 734;
Зара: 124;
Зейтун: 577;
Земун: 339;
Зитуна: 385;
Зулкадр, Зулкадрие, *зулкадрийци:* 81–82, 121–122, 126, 154–155, 174, 190;
Зъхна: 144;

И

Иберийски полуостров: 146;
Излаз: 517;
Измаил: 330;
Измир: вж. Смирна.
Измит (Никомидия): 27, 29, 59, 217, 228, 580;
Изник (Никея): 27–28, 44, 52, 64, 73, 77, 194, 232, 669, 671, 691;
Изток (Близък): 45, 99, 102, 108, 120, 170, 255, 291, 300, 335, 356, 385, 423, 433, 441, 459–460, 516, 579, 612–613, 666, 682, 745;
Изток (Далечен): 172, 245, 268, 271, 381, 540, 578, 677;
Изток (Среден): 172, 228, 230, 233, 237, 615;
Икониум: вж. Кония.
Илгаз: 74;
Илгън: 256;
Имброс: 100, 108;
Инеболу: 628;
Инегьол: 25, 40;
Инджегиз: 69;
Индийски океан: 237, 297, 381, 433, 459, 661, 728;
Индия: 19, 57, 61, 155, 163, 236–237, 245, 268, 271, 282, 298, 433, 459, 462, 540, 546, 550, 575, 581, 613–614, 637, 649, 659, 690, 697, 745;
Индонезия: 237;
Инкерман: 520;
Иньоню: 28, 34;
Ипек: вж. Печ.
Ипсала: 78;
Ирак: 161–164, 172, 221, 227, 232–233, 242, 244, 248, 278, 282, 298, 356, 358, 360–368, 386, 392, 401–403, 407–409, 432, 434, 447, 452–453, 495, 509, 637, 642, 650–651, 694, 700, 703, 710, 715, 719–720, 725, 743;
Иран, *иранци* (Персия, *персийци*): 125, 143,

152–156, 162–163, 165–166, 169, 174, 201, 236–239, 242–244, 246, 249, 267, 271, 282, 287, 289, 292, 294, 298, 314, 323, 356, 381, 402–404, 407–411, 432–434, 453, 491, 571–572, 575, 580–581, 587, 590, 603, 637, 640, 642, 666–667, 695, 697, 700, 703, 709–711, 714, 719, 720, 723;
Искендерие: вж. Шкодра.
Испания, *испанци:* 20, 123–124, 146, 149, 164–165, 167–168, 175, 217, 232, 238, 270, 312, 358, 375–376, 417–419, 422, 425, 429;
Испарта: 233;
Истанбул:
Анадолу хисар: 93, 690;
Бейоглу: 293, 335–336, 505, 569;
Галата сарай: 492, 584, 733, 735;
Галата: 48–49, 59, 63, 92, 96, 99, 134, 144, 185, 190, 217, 234, 503–504, 542, 551, 555, 568–569, 596, 722;
Долмабахче (дворец): 469, 498, 528, 539, 542, 568;
Долмабахче (джамия): 687;
Златния рог: 95–96, 179, 188, 195, 287, 293, 325, 499, 505, 568–569, 687, 692;
Йеди кале (крепост на седемте кули): 98, 690;
Йълдъз (дворец): 539, 542, 544, 547, 549, 568, 570, 591, 593;
Кадърга Лиман: 106;
Мъсър Чаршъ (Египетски пазар): 687;
Пера: 31, 50, 503–504, 554, 568–569;
Румели хисар: 93, 569, 690;
„Света Ирина“ (църква): 189, 693;
„Света София“ (базилика): 95, 97, 179, 189, 678–681, 683–685, 689, 693, 741;
Синята джамия (или джамия на султан Ахмед): 246, 276, 683, 686;
Сюлеймание (джамия): 208, 222–223, 663, 681–682, 684;
Топкапъ сарай: 188;
Топхане (арсенал): 208, 569, 687, 689;
Исфахан (Испахан): 282, 402, 407, 673, 745;
Исфендиар: 35;
Италия, *италианци:* 46, 48, 92, 95, 106–107, 110, 113–114, 118, 123, 142, 144, 146, 186, 290, 326, 418, 481, 516, 530, 551, 555, 587–588, 609, 614–616, 618–619, 621, 628, 642, 653–655, 665, 677, 706, 741;
Ичели: 116;

Й

Йеди кале: вж. Истанбул.
Йемен: 159, 163, 167, 172, 248, 356, 359, 383, 386, 615, 641;
Йени кале: 330;
Йенишехир: 64, 117, 150;
Йешил: 534, 676, 691;
Йозю (Очаков): 330;
Йонийски острови: 336, 441, 454;
Йонийско море: 172, 350;
Йордан (река): 642;
Йълдъз (дворец): вж. Истанбул.
Йълдъръм: 641, 650, 655, 675;

К

Кабилия, *кабили:* 370, 385, 423, 463;
Кабниза: 380;
Кавала: 229, 626;
Кавия: вж. Гейве.
Кавказ: 190, 221, 282, 332, 407, 412, 417, 451–453, 458, 501, 540, 558, 574–575, 584, 590, 602, 618, 636, 638–640, 649–650;
Кадърга Лиман: вж. Истанбул.
Казан: 237;
Казаци: 243, 259, 271, 576;
Казъкирман: 329;
казълбаши: 125–127, 152–154, 161–162, 201;
Каитхане: 234;
Кайро: 12, 53, 70, 72, 117, 155–156, 0159, 176, 232, 297–298, 354, 361, 363–364, 366–368, 373, 377–379, 381–386, 401, 410–414, 416–417, 431, 468, 514, 540, 548, 550, 584, 587, 604, 624, 629, 649, 659, 663, 697–707, 715;
Кайруан: 425, 706;
Кайсери: 39, 81, 121–122, 127, 145, 186, 673, 682, 715;
Каламата: 333;
Каледжик: 74–76;
Кал (Ла): 463;
Калонейро: вж. Бююк Чекмедже.
Каменец: 259, 318;
Кандия: 258, 319, 378, 380;
Кара Иса: 739;
Карабуза: 259;
Кара Бига (Пига): 32, 39;
Караджахисар: 25–26, 34, 36;
Караман, *караманци:* 35, 38, 49–50, 54–56, 60, 63, 66, 70–71, 74, 77–83, 85, 92–93, 105, 109–110, 117, 121–122, 125–127, 134, 145, 174, 671;
Караманлии: 388, 425, 429–430, 463;
Карачепюш: 28;
Кареси: 27, 29–30, 32, 35, 46, 63, 82;

Каринтия: 108, 118, 124;
Карниоле: 119;
Карс: 458, 532, 534, 536, 558, 637, 642, 658;
Касаба: 509, 602;
Каспийско море: 169, 501, 649–650, 709;
Кастамону: 35, 54–55, 74, 77, 105, 145, 229, 232, 293, 671;
Кастелнуово: 262;
Кастория: 689;
Каталания, *каталани:* 29–30, 32, 38, 71, 137;
Катойкия (Ките): 27–28;
Катуни: 332;
Каффа: 232;
Кашгар: 711;
Кенгери: 144;
Керак: 642;
Кербела: 409, 741;
Керманшах: 282;
Керч: 330;
Кестел (Къгъ): 28;
Кефалония: 81, 112, 124;
Кечкемет: 307;
Киликия: 122, 156, 243, 500, 514, 563, 574, 638, 642, 653–654, 659–661;
Килия (Кили): 120, 144, 305, 741;
Ким кале: 258;
Кинбурн (Килбурн): 330;
Кипър: 30, 79, 158, 164, 168, 172, 186, 227–228, 233, 285, 382, 437, 534–536, 540, 543, 575, 596;
Киренайка: 430, 618–619;
Киркук: 401;
Кирманшах: 402, 407;
Кирмасти (Мустафа Кемал паша): 39;
Китай: 245, 546, 668, 677–678, 708–709;
Клисе: 259;
Клуж (Коложвар): 306;
Коджаели: 29, 77;
Козан: 122;
Козлуджа: 284;
Коложвар:вж. Клуж:
Комотини: 49, 229, 232;
Кония (Икониум): 27, 35, 39, 51, 54, 60, 71–72, 109–110, 116, 136–137, 390, 460, 553, 562, 566, 579, 581–582, 642, 655, 666, 671, 675, 684, 712–713;
Константин: 356, 359, 381, 386, 424, 427, 429, 463;
Константинопол: 26–27, 29, 32–33, 41, 45–46, 48, 50, 55, 57, 59–60, 63, 67, 69, 71, 77–78, 86, 88, 92–93, 95–98, 100, 115, 134, 136, 142–143, 146, 156, 175, 179, 193, 206, 259, 261, 269–271, 297, 299, 312–313, 329, 333, 424, 448, 453, 508–509, 520, 663, 667, 674, 677–678, 686, 692, 709, 715–716, 724–725, 739, вж. също Истанбул;
Копаоник: 229;
Коринт: 59, 70, 103, 107, 124, 146, 227, 264, 455;
Корон: 79–80, 124, 283;
Корсика: 418;
Корфу: 164;
Корча: 347;
Кос: 100, 113;
Косово и Метохия: 336;
Косово: 51, 53, 56, 87, 353, 573, 616, 622;
Котор: 309, 331;
Кочхисар: 229;
Коюнхисар: 34;
Кратово: 229;
Крим: 100, 111, 120, 127, 146, 165, 172, 178, 190, 216, 221, 229, 232, 241, 244, 248, 264, 271, 282–284, 298, 302, 329–330, 435, 437, 492, 496, 501, 520, 682;
Крит: 71, 164, 172, 259–260 268, 278, 280, 317–318, 355, 379, 437, 458–459, 515, 525, 545, 558–559, 572, 594, 619, 622;
Крула: вж. Гюрле.
Крушевац: вж. Аладжахисар.
Круя: 74, 84, 87, 108, 112;
Кубан: 264, 284, 330;
Кула: 670, 689;
Купа: 302;
Кут ел-Амара: 640, 651;
кучи: 331;
къзълджа: 215;
кънък: 710;
Кършехир: 39, 54, 713, 714;
Кьок-Тюрк: 709;
Кьопрю: 255;
Кюре: 229, 232;
Кюрдистан, *кюрди:* 173–174, 197, 221, 226, 244, 248, 282, 370, 388, 409, 447, 453, 533, 547, 574, 576, 583, 611, 653, 660, 708;
Кюстендил: 62, 311;
Кютахия: 35–36, 50, 127, 226, 232–233, 460, 514, 669;
Кючюк Чекмедже: 46;
Кючюк Чешме: 689;

Л

Лагхуат: 385;
лази: 145, 147, 408;
Лайпциг: 351;

Ларенде: 35, 109, 233;
Лариса: 50;
Лахса: 359;
латини: 31, 42, 92, 106, 708;
Латински държави в Гърция: 45;
Лвов: 207, 259;
Леблебиджихисар: 28;
Леванта, *левантийци:* 158, 290, 459, 514, 554, 706;
Лемнос (Лимнос): 72, 100, 102, 108, 112, 223, 588;
Леонтарион: 59, 104;
Лепанто: 74, 79–80, 106, 123–124, 168, 170, 216–217, 240, 418, 425;
Лесбос (Митилен) Левкадия: вж. Санта Мура.
Лефке (Никозия): 28;
Лече: 113;
Либия: 172, 550, 715;
Ливерпул: 564;
Ливорно: 270, 283, 297–298;
Ликус: 97;
Лимнос: вж. Лемнос.
Ловеч: 351;
Лондон: 269, 3451, 439, 448, 464, 474–476, 480, 487, 514–515, 519, 532, 547, 553, 564, 584–585, 612, 622–624, 634, 640, 661, 677, 733, 744;
Лопадион: вж. Улубад.
Лук: 324;
Люлебургаз: 45, 689;

М

Маара: 398;
Магне (Мани): 112, 333;
Магреб: 163, 254, 289, 295, 359, 369, 376, 381–383, 385–386, 388, 417–419, 429–430, 447, 663, 700, 706;
Майорка: 137;
Македония: 46, 61, 72, 132, 136, 143–144, 147, 226, 228–229, 262, 266, 310–311, 331, 342, 344, 350, 532, 534, 538, 544, 557, 565, 572–573, 587–589, 591–593, 598, 607, 609, 611–612, 615, 617–619, 621–622, 625–626;
Малаков: 520;
Малатия: 155, 507;
Малкара: 49, 228;
Малта: 164, 167, 234;
Манастир (Битоля): 339, 346, 573, 591, 616;
Маниса: 36, 86, 152, 157, 178, 232, 673–674;
Мараша: 653;
Мардж Уюн: 359;
Марица: 46, 100, 227, 342, 626;
Мароко: 172, 356, 358–359, 381, 385–386, 421, 432, 614–615;
Марсилия, *марсилци:* 268–269, 298, 351, 376, 383, 564, 695;
Матифу (нос): 420;
Маяфарикин: 673;
Меандър (река): 27;
Медина: 174, 176, 266, 384, 442, 630, 641;
Мезотения: 29;
Мека: 61, 72, 155–156, 174, 176, 221, 237, 266, 359, 384–385, 415, 442, 544, 548–549, 578, 640–641, 665, 686, 700;
Мекедже: 28, 34;
Мелангея: 27;
Ментеше: 27, 37, 54, 60, 68, 92, 144, 266;
Мерзифон: 56, 233, 255;
Мерсин: 500, 642;
Месения: 103;
Месопотамия: 61, 63, 105, 155, 638–640,42, 649, 651–653, 660, 703;
метуали: 394;
Мидан: 397, 400;
Милас: 670;
Милет (Балат, Палатия): 54, 68, 671, 680;
мирдити (племе): 309;
Мисиври: 78;
Мисинли: 45;
Мисолонги: 455, 458;
Мистра: 102;
Митилен: вж. Лесбос.
Модон: 79–80, 124, 227, 283;
Мока: 297;
Молдова, *молдавци* 110–111, 120, 123, 133, 135, 164–165, 195, 221, 228, 236, 242, 244, 266, 283–284, 290, 298, 302–303, 305, 320, 322–325, 327–329, 333, 337, 342, 443, 445, 452, 454, 458–459, 517, 519, 523;
Монастир: 589;
Монголия, *монголи* 26–27, 35–36, 42, 61, 76, 81, 386, 709, 711, 713;:
Монемвасия: 57–58, 104, 227;
Морея: 50, 57–59, 62, 78–79, 84, 99, 102–104, 107, 125, 132, 143, 258, 262, 264, 280, 283, 319, 331, 333, 336, 437, 454, 458–459;
мориски: 376, 418;
Москва, Московия, *московци:* 118, 195, 221, 236, 261, 280, 287, 333–334, 659;
Мостар: 234, 678, 690;
Мосул: 12, 233, 266, 359, 368–369, 383, 389, 392, 397, 401–407, 613, 637, 650–651, 653, 661, 703;

Мраморно море: 41, 50, 67, 75, 96–97, 106, 134, 188, 193, 195, 232, 505, 533, 660, 686, 692;
Мудания: 39, 661–662, 694;
Мудрос: 651, 653, 657, 660;
Мудурну: 29, 40, 671;
Мустафа Кемал паша: вж. Кирмасти.
Мут: 233;
Муш: 640, 642;
Мъртво море: 642;
Мъсър: вж. Египет.
Мъсър Чаршъ: вж. Истанбул.
Мюрцщег: 573;

Н

Наблус (Наплуза): 393;
Наварин: 124, 333, 378, 422, 457–459, 463;
Навплион: 107, 320;
Надварад (Орадея): 307;
Наджаф: 176;
Надкьорош: 307;
Наксос: 67, 79, 99;
Наплуза: вж. Наблус.
негуши (черногорско племе): 332–333;
Негрепонто: вж. Евбея.
Неджд: 442;
Нидерландия: 242–243, 254, 339;
Никея: вж. Изник.
Никомидия: вж. Измит.
никшич (черногорско племе): 331;
Нил: 227–228, 232, 461;
Низибин (Нусайбин, Низиб): 266, 460;
Ниш: 50, 84, 103, 263, 329, 534;
Ново бърдо: 82–83, 101, 136;
Новоросийск: 636;
Нови пазар (Патрас): 337, 350;
ногайски татари: вж. татари, ногайски.

О

огузи: 37, 709–710, 724;
Одеса: 453, 636, 652;
Одрин: 32–33, 45–46, 49, 69, 72, 74, 76–77, 84–87, 93, 101, 103, 127, 134–136, 143–144, 146, 185, 188, 195, 208, 232, 258, 261, 280, 286, 308, 310, 337, 339, 378, 443, 453, 458, 460, 523, 532, 567, 622–624, 626, 663, 672–673, 678–679, 681–682, 684–685, 689, 692, 715, 717–718, 740;
Оксус (Амударя): 709;
Олтения: 328;
Орадея: вж. Надварад;
Оран: 419, 421–423, 463;
Ориент: 15, 18, 230, 236, 254, 258, 262, 270–271, 288, 296, 298, 322, 351, 382, 483, 485, 514–515, 518–521, 523, 534, 568, 571, 654;
Осиек: 336;
Османджък: 33, 56, 88, 739;
Отранте: 113–114, 117–118, 122;
Охрид: 62, 71, 354, 689;

П

Палатия: вж. Милет.
Палестина: 155, 157, 226, 356, 358, 360, 372–374, 386, 392–396, 399, 401, 415, 434, 441–442, 459, 509, 560–561, 579, 640, 642, 650, 653, 655, 715;
Панидос: 50;
Папски държави: 118;
Париж: 260, 287–288, 439–440, 448, 451, 463–464, 473–475, 487, 493, 504, 509, 517, 521–525, 535–536, 555, 582–586, 589, 612, 614, 630, 634, 653, 661, 734;
Паронаксия: 347;
Патрас (Патра): 102–104, 108, 132, 454;
Пафлагония: 26, 36;
Пашабахче: 601;
Пелопонес: 57, 84, 86, 95, 103–104, 107, 112, 227–228, 310, 318–319, 331, 333–334, 336, 347, 350, 454–455, 715;
Пера: вж. Истанбул.
Пергам (Бергама): 29–30, 35, 38, 739;
Персийски залив: 164, 172, 237, 298, 433, 580–581, 637, 640, 642;
Персия, *перси:* вж. Иран, *иранци;*
Петроград: 640;
Печ (Ипек): 186, 307;
Печ (патраршия): 313;
Пеща: 165, 216, 307;
Пига: вж. Кара Бига.
Пинд (планина): 84, 310;
Пирот: 534;
Писндия: 228;
Платанея: 27;
Пловдив: 229, 232, 338, 526, 532, 676, 689;
Плочник: 51;
Подолие: 259, 262, 264, 283, 318–319;
Пожега: 226;
Полтава: 280;
Полша, *поляци:* 83, 118, 120, 123, 164–165,

221, 227, 235–236, 243–244, 246, 257, 261, 263–264, 270, 280, 283–284, 303, 318, 322, 342, 437, 501;
помаци: 311;
Понтийска република: 653;
Порта (Висока): 11–12, 62, 80–81, 85–86, 88, 92–93, 99–101, 103–107, 111–113, 115, 117–118, 120, 122–124, 127, 129, 132–135, 137–139, 141–142, 145–148, 154, 157, 159–160, 162, 164–167, 169, 179, 185, 188, 196, 204–205, 208–209, 212–213, 218, 221, 223, 225, 227, 238, 259, 271, 303, 308, 310, 313, 318–322, 324–329, 332, 334–336, 338, 346–348, 353–354, 364–365, 367–370, 373–374, 376–378, 386–388, 391–394, 396–398, 400–401, 403–409, 411–417, 420, 422, 424–426, 428–429, 431, 461, 465–466, 473–476, 480–481, 486–489, 491–492, 494, 496–497, 501, 508, 510–511, 513–515, 517–519, 521–527, 529–530, 532, 536, 543–544, 551, 556, 560, 574, 577–578, 589, 593, 601, 618, 621, 623–624, 626, 628, 630, 632, 634–637, 640, 645–646, 649–651, 656–657, 659–660, 700–701;
Португалия, *португалци:* 146, 155, 163, 217, 358, 728;
Прага: 515;
Превеза: 217;
Пресбург: 158, 160;
Прилеп: 229;
Прованс: 142, 146, 418;
Проливи: 58, 63–64, 67, 69, 71, 76–77, 85, 256, 443, 459–461, 514–515, 522, 532, 540–541, 613, 634–635, 637, 652, 658, 661, 715;
Прусия: 437, 439, 495, 506, 515–516, 579;
Прут: 164, 324, 329, 682;
Псара: 351;

Р

Равни Котари: 331;
Рагуза (Дубровник): 84, 87–88, 92, 99, 107, 221, 270, 308–309;
Райдания: 356;
Райхщат: 529;
Ракка: 359, 396;
Рамлех: 393;
Рахова (Оряхово): 58;
Ретимо: 251;
Ризе: 145;
Рим: 95, 104, 117–118, 122–123, 175, 302, 354, 487, 517, 607;
Родестос: 50;
Родопи: 351;
Родос: 30, 67, 71, 92, 99–100, 113–114, 117–118, 122, 158–159, 177, 234, 264, 312, 378, 669, 725, 734;
Родосто: 532;
Розет: 297, 366;
Рудник: 229;
Рум: 145, 174, 713, 741;
Румели хисаръ: вж. Истанбул.
Румелия: 45–46, 48–49, 52–53, 56, 62, 64, 66–67, 69, 71–73, 75–76, 78, 82–83, 85, 87, 90, 95, 111, 117, 120–121, 127, 131–132, 134–136, 139, 146, 161, 166–167, 174, 176, 184, 195, 197, 200, 204, 214–216, 219, 222, 226–227, 229, 237, 244, 248, 263, 266, 284, 293, 330, 337–338, 346, 348, 366, 443, 449, 457, 495, 501, 529, 595, 609, 611, 635, 719, 729;
Румелия (източна): 534, 536;
Румъния, *румънци:* 129, 147–148, 172, 174, 221, 226, 284, 302, 307, 322–323, 326, 328, 331, 336, 350, 354, 454, 512, 513, 517, 520, 523–524, 532–534, 536, 558, 573, 584, 625;
Русе: 259, 270, 284;
Русия, *руси, руснаци:* 17, 241–242, 257, 259, 261, 263–264, 270–271, 278–280, 282–284, 292, 294, 296, 298, 301, 303, 316–318, 323–330, 332–337, 348, 351, 353, 378, 381, 393, 415–416, 433, 435–438, 44–445, 447, 449, 452–454, 457–460, 462, 466, 470, 499–501, 509, 514–525, 527, 529–530, 532–536, 538–541, 545, 551, 555, 558–559, 561, 571, 573–578, 581–584, 587–588, 590, 603, 605, 613–314, 618–619, 628, 634–640, 642, 649–651, 655, 659, 731;

С

Сава: 158, 302, 307, 320–321, 331, 336;
Сайда (Сидон): 299, 359, 361, 364, 375, 392–399, 743;
Сакариос: вж. Сакария.
Сакария: 25–26, 28–29, 41, 66, 712;
саксонци: 306;
Салона (Амфиса): 57, 67;
Самарканд: 677, 711, 715, 745;
Самоков: 229, 232;
Самотраки: 100, 102, 108, 252;
Самсун: 56, 74, 79, 228, 500, 562, 654–655;
Санкт Петербург: 333, 487, 519, 535, 540, 573, 642;
Санта Маура: 112, 124, 264;
Сапанджа: 40;

Сараево: 234, 310, 337–339, 634, 674, 678, 689–691;
Сарухан: 32, 35, 54, 60, 63, 66, 68, 73, 76, 144, 146, 228, 673;
Саръкамъш: 637;
Сасун: 572, 576, 578;
Сафед: 232;
Сафранболу: 689;
Сахел: 381;
Света Ирина (църква): вж. Истанбул;
Света София (базилика): вж. Истанбул;
Свети места (християнски): 518;
Свети Сава (манастир): 323;
Свещени градове (мюсюлмански, Мека и Медина): 176;
Свищов: 351, 437;
Севастопол: 100, 437, 520, 636;
Сегед: 166, 307;
Сед юл-Бахр: 258;
Сейдишехир: 50, 71, 85, 92;
Секешфехервар: 165, 307;
Селенди: 233;
Селимврия (Силиври): 60, 69;
Семендире (Смедерево): 82, 104;
Сен Жан д'Акр: вж. Акка;
сенуси: 615;
Серес (Сяр): 49–50, 57, 72–73, 132, 136, 144, 195, 350, 591;
Сибиу: 324;
Сивас: 35, 39, 45, 54, 56, 60–63, 127, 145, 155, 221, 232, 401, 590, 657, 690, 723, 741;
Сигетвар: 166–167, 695;
Сидеро Капса: 229;
Сиирт: 642;
Силиври: вж. Селимврия.
Силистра: 51, 57, 311, 625;
Силифке: 110, 233;
Симав (Симавна): 32, 50;
Син-Кянг: 745;
Синай: 637, 640–641;
Синоп: 56, 62, 68, 74, 77, 105–106, 145, 217, 227;
Сирия: 12, 61, 63, 80, 122, 155–157, 172, 184, 221, 224, 227, 233, 236–237, 241, 243, 254, 279, 283, 356, 358–359, 372, 381–382, 386, 392, 395, 398, 401, 415–416, 434, 437, 442, 447, 452, 459–461, 501, 509, 514, 515, 544, 548, 554, 563, 581, 609, 612, 628, 630, 637–642, 649, 651–653, 655, 660, 700, 715, 725;
Сицилия: 146, 740;
скандинавци: 298;
Скопие (Юскюб): 56, 83, 103, 136, 311, 337, 339, 671, 678, 690;
Скутари (Шкодра): 74, 79, 111–112;
Скутари: вж. Юскюдар.
Славония: 307, 336;
славяни: 143–144, 174, 302, 339, 611, 708;
Сливен: 351;
Словения: 302, 336, 355;
Смедерево: вж. Семендире.
Смирна: вж. Измир.
Созопол: 31;
Солнок: 166;
Солун: 20, 43, 50, 57, 67, 69, 72–73, 77 80, 88, 108, 135, 137, 144, 146, 195, 207, 232–233, 258, 267, 297–298, 338–339, 350, 352, 378, 381, 439, 500, 503, 505, 562, 564–565, 569, 573, 588–589, 592–593, 598, 600–602, 605–606, 608, 622, 625, 633, 736, 740;
Сома: 40;
София: 50, 69, 84, 87, 120, 122, 144, 228, 339, 532, 534, 619, 651;
Спалато (Сплит): 350;
Спеца: 351;
Спиналонга: 259;
Спорадес: 283;
Сребреница: 229;
Средиземно море: 102, 155–156, 174, 217, 270–271, 283–284, 297, 333, 381–383, 415, 418, 433, 462, 514, 635, 640, 653, 660, 695, 700, 728;
Сремски Карловци: 318;
Суда: 259, 280;
Судан: 172, 237, 298, 283, 461, 578;
Суец: 163, 297–298;
Суецки канал: 462, 540, 636–637, 640;
Сули: 310;
Сфакс: 381;
Сърбия, *сърби:* 13, 17, 20, 32, 50–51, 56, 61, 63, 69–70, 76, 79–80, 82, 84, 87–88, 92, 99–104, 136, 148, 166, 186, 214, 229, 262–263, 280, 299, 302, 308, 313, 321, 331, 336, 338, 340, 342, 346, 350–352, 354–355, 370, 375, 434, 440, 442, 444–445, 448, 452–454, 458, 519, 522–524, 526, 529, 532–536, 558, 573, 619, 621–622, 625–626;
Сьогют: 23;
Сюлеймание (джамия): вж. Истанбул.

Т

Табриз: 125, 154–155, 158, 163, 165, 242, 282, 677, 694;
Тавчанлъ: 50;
Таганрог: 329;

Таджеддин огуларъ: 56;
Таман: 330;
Тана: 111;
Таран: 411;
Таренте: 113;
Тарс (Тарсус): 109, 121–122;
Тархала: вж. Сома;
Таръклъ Йениджеси: 25, 29;
Тасос: 99–100, 102, 108;
Тата: 166;
Татари: 37, 173, 197, 221, 226, 244, 311, 324, 337, 559;
Татари (казански): 558, 603;
Татари (кримски): 111, 123, 214, 283, 330, 501, 603, 650;
Татари (кубански): 501;
Татари (ногайски): 559;
Таурус: 500, 652–653;
Ташан огуларъ: 56;
Ташели: 92, 109;
Теке: 35, 49–50, 63, 66, 68, 79, 125, 127, 266;
Темешвар (Темишоара): 307, 321, 337;
Тенедос (Бозджа Ада): 32, 48–50, 252, 256;
Терек (река): 284;
Теркос: 78;
Терм: 228;
Тесалия: 49, 56–57, 61, 75, 103, 132, 136, 143, 232–233, 310, 333, 342, 350, 529, 533–534, 536, 558, 585;
Тибериадско езеро: 228, 392;
Тибет: 590;
Тива: 104, 455;
Тигър: 614, 642;
Тимок-Морава: 141;
Тир (Сур): 136, 394;
Тире: 232–233, 678;
Титери: 421, 463;
Тифлис: 282, 408, 575;
Тлемсен: 359;
Токат: 63, 66, 145, 232, 564, 689–690;
Томор (връх): 102;
Топкапъ сарай: вж. Истанбул.
Торул: 112;
Тосия: 76, 232;
Тоскана, *тосканци:* 270, 298, 506;
Травник: 678, 691;
Тракия: 30–32, 45–46, 48, 53, 61, 64, 72, 95, 99, 143, 226, 228, 266, 310–311, 331, 338, 342, 434, 442, 458, 495, 539, 573, 622, 625–626, 642, 651, 653, 660–661;
Трактир: 520;
Трансоксиания: 154;
Трансилвания: 82, 122, 160, 166, 221, 242–244, 258, 262, 264, 280, 302–303, 305–306, 316, 320–322, 350, 517;
Трапезунд (Трабзон): 37, 63, 99, 104–106, 109, 112, 126, 132, 137, 145, 150, 152, 227, 256, 271, 642, 653;
Триглия: 41;
Триест: 297, 350–351;
Трикала: 136–137, 311;
Триполи (Либия): 167, 221, 228, 232, 236, 256, 271, 297, 359, 361, 371, 374–375, 386, 398–399, 417, 418, 425–426, 429–430;
Триполи (Сирия): 359, 395, 628;
Триполитания (Либия): 289–290, 425, 429–432, 462–463, 585, 605, 609, 614–616, 618–619, 635, 652, 655, 744, 746;
Триполица: 348, 454;
Троя: 30;
Тунис, *тунизийци:* 12, 163, 168, 172, 221, 271, 288, 297, 356, 358–359, 365–366, 368–371, 374, 376–378, 381–383, 385–386, 417–418, 421–432, 463–464, 467, 509, 538, 551, 664, 670, 699, 701–702, 705–707, 715, 744;
Туран: 606, 618, 639, 649, 736;
туркмени: 26, 35–36, 40, 51, 121, 125, 150, 154, 221, 226, 228, 386, 388, 709–710, 719, 723;
Турну Северин: 305;
Търговище: 323;
Търново: 57;
Тиса: 306–307;
Туркестан: 23, 606, 650, 744;
тюрки: 27, 29–30, 32, 61, 125, 709–710, 745;
тюрки от Русия: 603;

У

уйгури: 709, 745;
Украйна: 172, 241, 259, 261, 264, 266, 271, 280, 318, 324, 329, 337, 352;
Улубад (Лопадион): 28;
Улубад (река): 76–77;
Унгария, *унгарци*: 57–59, 67, 69–70, 74, 76, 78–89, 92–93, 100–101, 103, 106–112, 117–118, 120–124, 145, 148, 158–162, 164–167, 172, 174, 180, 188, 221, 227, 241–243, 261–264, 280, 288, 294, 302, 305–308, 316, 320–322, 336–337, 375, 380, 435, 453–454, 501, 517, 526, 534, 573, 594, 693, 695, 715, 725–726, 728, 740;
Урла: 232;
Урмия (езеро): 243;

Урфа: 406–407, 653, 655;
Ушак: 233, 670, 735;

Ф

Фамагуста: 168;
Фанар (Фенер), *фанариоти:* 98, 132, 290, 325–328, 346, 353–354, 440, 453–454, 569;
Фао: 637;
Фаюм: 228, 232;
Фенер: вж. Фанар:
Фес: 385;
Филаделфия: вж. Алашехир.
Фирзовик: 591;
Флоренция: 95, 99, 124, 137;
Фокея (Нова): 33, 43, 76, 100, 108;
Фоча (Фокея): 67, 100, 567;
Фошница: 229;
Франция, *французи:* 13–14, 18, 20, 30, 58–60, 117, 123, 133, 142, 164, 182–183, 217, 242–243, 250, 254, 259–260, 263–264, 268–271, 278–279, 284, 287–288, 292–294, 296, 298–299, 321, 334–335, 372, 376, 381, 412, 423–424, 429–431, 433, 435–441, 443–444, 448–453, 458–463, 466, 468, 474, 481, 483, 486, 489–490, 492, 495, 502, 506–507, 509, 514, 516–521, 523, 529–530, 540–541, 551, 554, 573, 577, 579–582, 584–587, 612–615, 628, 634, 636–637, 642, 653–655, 659–661, 727–728, 731, 733;

Х

Хайдар паша: 601;
Хайфа: 12, 359, 393, 561, 628, 642;
халдейци (келдани): 513;
Халикарнас: вж. Бодрум.
Халкидически полуостров: 67, 229, 310;
Хама: 359, 398, 638;
Хамадан: 282, 402, 407;
Хамбург: 564;
Хамид (Бурлу): 35–36, 49, 63, 75, 78, 82, 144, 194;
Хамид (огуларъ): 50, 79;
Хамидели: 54, 76, 80, 88;
Хания: вж. Канея:
Харманкая: 25;
Харманли: 689;
Харпут: 507, 653, 671–672;
Хаскьой (Хасково): 435;
Хауран: 396;
Хеброн: 232;
Хеджаз: 155, 176, 359, 400, 415, 460–461, 495, 548–549, 641;
Хексамилион: 70, 78, 84, 86, 107;
Хелеспонт: 31;
Хераклея (Ерегли) на Мраморно море: 50;
Хераклея (Ерегли) на Черно море: 628;
Херат: 80, 677, 745;
Херсон: 437;
Херцеговина: 107–108, 120, 143, 184, 226, 234, 308, 310, 312, 314, 331, 336, 433, 524–526, 528–530, 533–534, 536, 594, 609, 619;
Хидра: 351;
Хиос: 63, 66–67, 92, 95, 100, 102, 111, 113, 167, 227, 263, 271, 283, 310, 429, 454, 483, 734;
Холандия: 263, 506, 721;
Хомс: 359, 399, 638, 650;
Хотин: 244, 283;
Худавендигяр: 38, 466, 675–676;

Ц

Цеглед: 307;
Цетина: 309;
цигани: 144, 173, 215, 573;
Цимпе (Чимпи): 32;
цинцари: 302, 351;

Ч

Чанкъръ: 74;
Чаршамба (река): 54, 109;
Чаталджа: 622–624;
Червено море: 126, 155, 159, 164, 172, 174, 176, 217, 237, 297, 415;
Черно море: 31, 46, 48, 67, 75, 78, 85, 100, 105, 111, 120–121, 137, 164, 172, 216–217, 226, 237, 269, 271, 279, 282–283, 297–298, 302, 320, 329–330, 352, 437, 441, 460, 522, 558, 560, 628, 635–636, 653;
Чорлу: 45;
Чорум: 559;
Чорумлу: 56;
Чукурова: 121;

Ш

Шабач: 111;
шекели (шеклер): 306;
Швеция, *шведи:* 280, 298, 320;

Швейцария: 585;
Шираз: 242;

Ю

Юскюб: вж. Скопие.
Юскюдар (Скутари): 29, 48, 80, 524, 589;
Югославия: 172, 336;
юруци: 226, 723;

Я

Яйце: 107;
Ялвадж: 50;
Янина: 81, 143, 310, 348, 434, 440, 442, 449, 454, 624;
Япония: 556, 587, 603, 612;
Ярхисар: 26, 40;
Яфа: 393, 396, 560, 628, 641;
Яш: 323, 328–329, 354, 437, 452;

РЕЧНИК
НА НЯКОИ ТУРСКИ ДУМИ*

А

авариз-и дивание: извънредни данъци.

ага: титла, давана на високопоставени личности и по-специално на командира на еничарите и на началниците на евнусите в двореца.

аджами оглани: младежи, набирани с девширмето.

азаб: войник от передовната пехота; войник от морските войски.

акче: малка сребърна монета (аспра).

акънджъ: акънджия, войник от ударните войски или от леката кавалерия.

алеви: член на хетеродоксно религиозно братство, разпространено най-вече сред туркменските племена и почитащо Али; в началото алевите носели името казълбаши.

алим: вж. *улема.*

амил: данъчен арендатор, бирник.

аскер: военен; персонал, приравнен с военните.

ахи: член на религиозно братство, свързано с еснафските организации.

аян: големец, първенец, знатен гражданин.

Б

бедестен: основната част на пазара.

бей: титла, давана на военачалник или на племенен вожд.

бейлербей (беглербег): управител на провинция *(вилает).*

бекташи: член на религиозно братство със сравнително свободни правила и свързано с еничарите.

берат: удостоверение.

бнрун: външен, външните служби на двореца.

бюлюк: еничарски отряд.

В

вакъф: религиозна фондация.

вали: валия, управител на провинция.

валиде: майка на султана.

везир-и азам: велик везир.

---

* Думите в речника са подбрани и изтълкувани от авторите на книгата.

Г

гази: член на религиозно братство, проповядващо разпространението на войната в земите на неверниците.

гуруш: сребърна монета, пиастра, която се разделя на акчета.

Д

девширме: „набиране", система за рекрутиране на християнски младежи, най-често от Балканите, използувани в армията или в службите на двореца и администрацията.

дей: титла, давана на началника на алжирския оджак и понякога на началника на оджаците в Тунис и Триполи.

дерибей: едър поземлен собственик.

дефтердар: началник на финансовата администрация.

джизие: поголовен данък, взиман от немюсюлманите заради покровителство; еквивалент на данъка *харадж*.

джихад: свещена война.

диван: правителствен съвет.

дирхем: теглото на 3,207 г сребро.

Е

емин: интендант, инспектор, административен чиновник, който контролира управлението на дадените под аренда имоти или данъци.

емир: военачалник, равностоен на турската титла бей.

ендерун: вътрешните служби на двореца, които включват и харема.

еснаф: занаятчийска корпорация, съсловно сдружение.

еялет: провинция.

З

завие: мюсюлманско религиозно учреждение.

зиамет: тимар с доход най-малко 20 000 акчета

зимми: поданик немюсюлманин, християнин или евреин.

И

илтизам: система за отдаване под аренда на данъци или на приходи на хазната.

илхан: върховен глава на монголска династия, която управлявала Персия през XIII–XIV в. и упражнявала протекторат над Източен Анадол.

испенче: данък, плащан от селяните християни.

ихтисаб агасъ: чиновник, който отговаря за пазарите, съответствува на *мюхтесиб*.

ич оглан: пажове или прислужници в двореца.

Й

йерлияя: местни сили в Сирия.

йорф: право на инициатива на султана, което му позволява да издава закони и да взема такси, непредвидени от Корана.

К

кадъ: кадия, съдия, който осъществява първосъдието в една *каза*.

кадъаскер/казаскер: военен съдия.

каза: териториална единица, в която имал власт един кадия.

каймакам: помощник на великия везир.

кануннаме: сборник със закони.

капудан: капитан на кораб.

капудан паша, капуданъ дерия: велик адмирал.

капъ куларъ: служители на султана, цивилни или военни.

капуджия: охрана на вратите на двореца

кетхуда: помощник на някои висши чиновници; старейшина на еснаф.

кул: роб, лице, което служи на султана.

кулоглу: в Магреба, син и потомък на смесен брак между турчин и местна жена.

кюлие: комплекс от религиозни сгради.

кятиб: секретар.

М

маликяне: пожизнена аренда, която по-късно се превръща в поземлена собственост.

медресе: учебно заведение, в което се дава правно-религиозно образование.

месджид: малка джамия без минаре.

миллет: термин, означаващ по-специално православната, еврейската или арменската етническа или религиозна общност.

мири: държавна собственост.

михраб: ниша в джамията, която посочва посоката към Мека.

мукатаа: концесия, имот, предоставен под аренда.

мюдерис: директор на медресе.

мюлк: пълна собственост.

мюлтезим: арендатор, човек, който ползува илтизам.

мюфти: мюфтия, висш религиозен сановник, които може да издава фетва.

мюхтесиб: инспектор на пазарите, чиновник, който контролира стопанския живот в града, съответствува на *ихтисаб агасъ*.

Н

наиб: помощник на кадията.

нахия: административна единица.

нишан: султански печат.

нишанджъ: нишанджия, висш чиновник, който поставя султанския печат, впоследствие началник на дворцовата канцелария.

О

оджак: еничарски корпус.

орта: подразделение на оджака.

ортакчъ: селянин, който се ползува с известни свободи.

П

пенджик/пенчик: полагащата се на султана една пета от плячката.

пияде: пехотинец.

Р

реис: предводител на корсарите.

реис юл-кютаб: началник на секретарите на Дивана, впоследствие отговарящ за външните работи.

рая: поданиците на султана, християни и мюсюлмани, производителното и данъчно обложено население в Османската империя (селяни, занаятчии).

С

сабил: чешма.

садръ азам: велик везир.

санджак: подразделение на провинцията.

санджакбей: управител на санджак.

селямлък: част от къщата или двореца, предназначена за мъжете.

сераскер: главнокомандуващ армията.

сикке: монета

силяхдар: офицер от султанската стража, оръженосец.

сипахи: спахия, конник.

субашъ: субашия, управител на административна единица, подразделение на санджака, обикновено на една *каза*.

Т

тайфа: военен отряд и по-специално екипаж на корсарски кораб.

тахрир: преброяване на населението

текялиф-и йорфие: произволни данъци.

теке: обител на дервиши мюсюлмани.

тимар: земя, чийто доход е предоставен на тимариот, който може да бъде военен или чиновник от администрацията.

топчъ: топчия.

тугра: подпис или печат на султана.

тюрбе: мавзолей.

У

удж: територия, разположена на границата на селджукската държава; през XIII в. обикновено предоставяна на туркменско племе и ръководена от *уджбей*.

улема/улама: специалисти по коранично право; ед. ч. *алим*.

Ф

факих: специалист по *фикх*, мюсюлманска юриспруденция.

фетва/фатва: религиозен съвет, решение, издадено от шейх юл-исляма или мюфтията.

Х

хабус: религиозна фондация (вакъф) в Магреб.

хадж: поклонничество в Мека.

хан: кервансарай.

хас: поземлени владения с приход над 100 000 акчета, раздавани от султана на членове на неговото семейство и на много висши сановници.

харадж: поголовен данък, взиман от немюсюлманите, еквивалент на *джизието.*

харам: земята около джамията.

харем: част от дома и специално от двореца, предназначена за жените.

химайе: покровителство.

хутба: тържествена молитва, посветена на султана, проповед.

Ч

чавуш: чауш, войник, който осигурява сигурността на двореца и служи като придружител на султана, понякога вестоносец.

чифт: земя, отдадена за ползуване.

чифтлик: чифлик, голямо частно поземлено имение.

Ш

шериат: закони, произтичащи от Корана.

шейх юл-ислям: глава на мюсюлманските правно-религиозни сановници.

шериф: потомък на Пророка Мохамед.

шахзаде: принц наследник.

Ю

юрук: номад.

Я

ясакчъ: чиновник от централната администрация, на когото султанът е възложил да следи за спазването на законите и да наказва нарушителите.

яя: пехотинци.

БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЩА БИБЛИОГРАФИЯ

BRICE (W.C.), *An Historical Atlas of Islam,* Leyde, 1981.

Encyclopédie de l'Islam, 1re éd., 4 vol. + suppl., Leyde, 1913-1943; 2e éd., 5 vol. parus (lettres A à M), Leyde, 1960-1989.

HAMMER (J. von), *Geschichte des Osmanischen Reiches,* 10 vol., Budapest, 1827-1835, trad. fr. par J.-J. Hellert, *Histoire de l'Empire ottoman,* 18 vol., Paris, 1835-1843.

INALCIK (H.), *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300–1600,* Londres, 1973.

IORGA (N.), *Geschichte des Osmanischen Reiches,* 5 vol., Gotha, 1908–1913.

Islam Ansiklopedisi, traduction turque de la Ire éd. de l'*Encyclopédie de l'Islam* dont les articles concernant le monde turc et ottoman ont été mis à jour, Istanbul, 1940–1986.

LA JONQUIÈRE (A. de). *Histoire de l'Empire ottoman,* 3e éd., Paris, 1914.

LAMOUCHE (L.), *Histoire de la Turquie,* 2e éd., revue par J.-P. Roux, Paris, 1953.

Osmanlï Tarihi (Histoire ottomane, en turc), éditée par Türk Tarih Kurumu (Société d'histoire turque), 8 tomes en 10 vol. par UZUNÇARŞILÏ (I. H.) (t. 1 à 4), et KARAL (E.Z.) (t. 5 à 8), Ankara, 1947–1983.

PITCHER (D.E.), *An Historical Geography of the Ottoman Empire,* Leyde, 1972.

SHAW (S.J.) et SHAW (E.K.), *History of the Ottoman Empire and Modem Turkey, 2* vol., Cambridge U.P., 1976–1977.

WERNER (E.) et MARKOV (W.), *Geschichte der Türken von den Anfängen bis zur Gegenwart,* Berlin, 1978.

ZINKEISEN (J.W.), *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa, 7* vol., Hambourg, 1845–1863, réimpr. Darmstadt, 1963.

I. Началото: Осман и Орхан

'ACHÏKPACHAZADÈ, *Vom Hirtenzeit zur Hohen Pforte; Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik «Denkwürdigkeiten und Zeitläufte des Hauses 'Osman» vom Derwisch Ahmed, genannt 'Aşik-Paşa-Sohn,* trad. R. F. Kreutel, Graz-Vienne-Cologne, 1959.

ARNAKIS (G. G.), PALAMAS (G.), «the Χιονες and the fall of Gallipoli», dans *Byzantion,* t. XXII, 1952, Bruxelles, 1953, pp. 305–312.

BALARD (M.), «A propos de la bataille du Bosphore », dans *Travaux et Mémoires, Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines,* t. IV, Paris, 1970, pp. 431–469.

BELDICEANU-STEINHERR (I.), *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osmân, Orkhân et Murâd Ier,* coll. Societas Academica Dacoromana, Acta Historica, t. VII, Munich, 1967.

—, «La conquête d'Andrinople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes», dans *Travaux et Mémoires,* Centre de recherche d'histoire et civilisation

byzantines, t. I, 1965, Paris, 1966, pp. 439–461.

CANTACUZÈNE (J.), *Kantakuzenos, Geschichte,* trad. G. Fatouros et T. Krischer, éd. A. Hirsemann, t. I-II, Stuttgart, 1982–1986.

CHARANIS (P.), «On the date of the occupation of Gallipoli by the Turks», dans *Byzantinoslavica,* t. XVI, Prague, 1955, pp. 113–117.

CHIHABEDDÎN AL-UMARI, «Notice de l'ouvrage qui a pour titre *Mesalik 'alabsar fî memalik alamsar,* Voyages des yeux dans les royaumes des différentes contrées», trad. M. Quatremère, dans *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du roi,* t. XIII, Paris, 1838, pp. 151–384.

GRÉGORAS, livre XXXVII de l'*Histoire romaine de Nicéphore Grégoras,* éd. V. Parisot, Paris, 1851.

IBN BATTÛTA *Voyages d'Ibn Battûta,* trad. C. Defremery, B. R. Sanguinetti, éd. V. Monteil, Paris, 1968.

INALCIK (H.), «The question of the emergence of the ottoman state», dans *International Journal of Turkish Studies,* t. II, n° 2, 1981–1982, Madison-Wisconsin, 1982, pp. 71–79.

JENNINGS (R. C.), «Some thoughts on the Gazi-Thesis», dans *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* t. 76, Vienne, 1986, pp. 151–161.

KISSLING (H.J.), «Das Menâqybnâme des Scheich Bedr ed-Dîn's, der Sohne des Richters von Samavna», dans *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft,* t. 100, Wiesbaden, 1950, pp. 112–176. LAIOU, Angeliki (E.), *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282–1328),* Cambridge-Massachusetts, 1972.

LEMERLE (R.), *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident; recherches sur «La Geste d'Umur Pacha»,* Paris, 1957.

LINDNER (R. P.), «Stimulus and justification in early ottoman history», dans *The Greek Orthodox Theological Review,* t. 27, pp. 207–224. MANTRAN (R.), «Les inscriptions arabes de Brousse», dans *Bulletin d'études orientales,* t. XIV, 1952–1954, pp. 87–114.

MENZEL, (T.) et TAESCHNER (F.), *Die Altosmanische Chronik des Mevlânâ Mehmed Neschri,* 2 vol., Leipzig, 1951–1955.

NICOL (D.), «The byzantine family of Kantakuzenos (Cantacuzenus), ca. 1100–1460. A genealogical and prosographical study», dans *Dumbarton Oaks Studies,* t. XI, Washington, 1968.

—, «The byzantine family of Kantakuzenos, some addenda and corrigenda », dans *Dumbarton Oaks Papers,* t. XXVII, 1973, pp. 309–315.

PACHYMÈRE (G.), *Relations historiques,* trad. et éd. A. Feiller, Paris 1984.

PHILIPPIDIS-BRAAT (A.), «La captivité de Palamas chez les Turcs: dossier et commentaire», dans *Travaux et Mémoires,* Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines, t. VII, Paris, 1979, pp. 109–221.

SCHREINER (P.), *Die byzantinischen Kleinchroniken,* t. I-III, Vienne, 1975–1977.

STRABON, *The Geography of Strabo,* trad. et éd. H.L. Jones, t. VI, livre 13, 1944.

TINNEFELD (F.), KAISER JOANNES (V), «Palaiologos und der Gouverneur von Phokaia 1356–1358: ein Beispiel für den Verfall der byzantinischen Zentralgewalt um die Mitte des 14. Jahrhunderts», dans *Miscellanea in memoria di Agostino Pertusi,* t. I, Rivista di Studi Bizantini e Slavi, I, Bologne, 1981.

VRYONIS (S.), *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the Eleventh throught the Fifteenth Century,* Berkeley-Los Angeles, Londres, 1971.

WITTEK (P.), «The Rise of the Ottoman Empire», Royal Asiatic Society Monographs, t. XXIII, Londres, 1938.

—, «Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie», dans *Byzantion,* t. X, Bruxelles, 1935, pp. 11–64.

—, «Yazijioghlu 'Alî on the christian turks of the Dobruja », dans *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* t. XIV, Londres, 1952, pp. 639–668.

ZACHARIADOU, (E.A.), *Trade and Crusade; Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300–1415)*, Venise, 1983.

II и III. Възходът на османците (1362–1512)

ALEXANDRU-DERSCA (M.-M.), *La Campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Londres, Variorum Reprints, 1982.

ALLOUCHE (A.), *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (1500–1555)*, Berlin, 1983.

BABINGER (F.), *Mahomet II le Conquérant et son temps*, Paris,1954;INALCIK (H.), « Mehmed the Conqueror and his time », dans *Speculum*, 1960, pp. 408–427.

BACQUÉ-GRAMMONT (J.-L.), *Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins. Contribution à l'étude des relations internationales dans le Moyen-Orient de 1514 à 1524*, Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut te Istanbul, 1987.

BARKER (J.W.), *Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, 1969.

BELDICEANU (N.), *Le Monde ottoman des Balkans (1402–1566), Institutions, société, économie*, Londres, Variorum Reprints, 1976.

BELDICEANU-STEINHERR, *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osmân, Orkhân et Murâd Ier*, Munich, 1967.

—, «La conquête d'Andrinople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes», dans *Travaux et Mémoires*, Centre d'histoire et de civilisation byzantines, t. I, 1965, pp. 439–461.

INALCIK (H.), *The Ottoman Empire, the Classical Age, 1300–1600*, Londres, 1973.

—, *The Ottoman Empire. Conquest, Organization and Economy*, Londres, Variorum Reprints, 1978.

KISSLING (H.-J.), «Das Menâqybnâme des Scheich Bedr ed-Dîns, der Sohne des Richters von Samavna», dans *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, 1950, pp. 112–176.

OSTROGORSKY (G.), *Histoire de l'Etat byzantin*, trad. J. Gouillard, Paris, 1956, repr. 1983.

RUNCIMAN (S.), *La Chute de Constantinople, 1453*, Paris, 1965.

SETTON (K.-M.), *The Papacy and the Levant*, Philadelphie, 1976–1978.

SHAW (S. J.), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. I, *Empire of the Gazis*, Cambridge, 1976.

WERNER (E.), *Die Geburt einer Grossmacht. Die Osmanen (1300–1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, Berlin, 1966.

WITTEK (P.), *La Formation de l'Empire ottoman*, Londres, Variorum Reprints, 1982; C. IMBER, «Paul Wittek's' De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople», dans *Osmanlï Araştïrmalarï*, V, 1986, pp. 65–81.

ZACHARIADOU (E.A.), *Remania and the Turks (c. 1300–c. 1500)*, Londres, Variorum Reprints, 1985.

IV. Организация на Османската империя (XIV–XV в.)

ARTUK (I. et C.), *Istanbul arkeoloji müzeleri teşhirdeki islâmî sikkeler kataloğu (*Catalogue des monnaies islamiques du Musée d'archéologie d'Istanbul), 2 vol., Istanbul, 1970, 1974.

BARKAN (Ö.L.), «XV. ve XVI.-inci asirlarda osmanli imparatorluğunda toprak işçiliginin organizasyonu şekilleri» (Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'empire ottoman aux XVe et XVIe siècles), dans *Iktisat Fakültesi Mecmuasî*, t. I, 1939–1940, Istanbul, pp. 29–74, 198–245, 397–447.

—, *«XV. ve XVI.-inci asirlarda osmanli imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esaslari; kanunlar »* (Les bases juridiques et financières de l'économie agraire dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles), Istanbul, 1945.

BELDICEANU (N.), *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits de la Bibliothèque nationale à Paris, t. II: Règlements miniers, 1390–1512*, Paris-La Haye, 1964.

—, *Le Monde ottoman des Balkans (1402–1566), Institutions, société, économie*, Londres, 1975.

—, *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle, études et actes*, Paris, 1973.

—, *Le Timâr dans l'Etat ottoman (début XIV–début XVIe siècle)*, Wiesbaden, 1980.

—, «Sur les Valaques des Balkans slaves à l'époque ottomane (1450–1550)», dans *Revue des études islamiques*, t. XXXIV, Paris, 1967, pp. 85–132.

BELDICEANU-STEINHERR (I.), «Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie préottomane», dans *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, t. XIX/3, Leyde, 1976, pp. 233–332.

ZVETKOVA (B.), «Influence exercée par certaines institutions de Byzance et des Balkans du Moyen Age sur le système féodal ottoman », dans *Byzantinobulgarica*, t. I, Sofia, 1952, pp. 237–257.

HAMMER (J. von). *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, 2 vol., Vienne, 1815.

HEYD (U.), *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, éd. V. Menage, Oxford, 1973.

V. Апогеят на Османската империя

BUSBECQ (O.G. DE), *Ambassades et Voyages en Turquie et Amasie de Mr Busbequius. Nouvellement traduites en français par S. G.*, Paris, 1646.

CHARRIÈRE (E.), *Négociations de la France dans le Levant*, II, Paris, 1850.

CHESNEAU (J.), *Le Voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour le Roy en Levant*, Paris, C. Schefer, 1887.

FORRER (L.), *Die osmanische Chronik des Rustem Paschas*, Leipzig, 1923.

HAMMER (J. DE), *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*, t. IV–VI, Paris, 1836.

IBN IYAS, *Journal d'un bourgeois du Caire*, trad. Gaston Wiet, Paris, Bibliothèque générale de l'École pratique des hautes études, VIe section, 1955–1960, 2 vol.

JANSKY (H)., «Die Eroberung Syriens durch Sultan Selim I.», in Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, II/3–4, 1926, pp. 173–241.

JENKINS (H.D.), *Ibrahim Pasha. Grand Vizir of Suleiman thr Magnificent*, NewYork, 1911.

NASUH (M.), *Beyân-i menâzil-i sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, éd. Hüseyin G. Yurdaydin, Ankara, Editions du Türk Tarih Kurumu, Seri I, Sa.3, 1976.

SHAW (S. J.), *History ofthe Ottoman Empire and Modem Turkey. I. Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire (1280–1808)*, Cambridge University Press, Londres, New York, Melbourne, 1976.

SOHRWEIDE (H.), «Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert», dans *Der Islam*, LX, 1965, pp. 95–223.

SPEISER (M. T.), *Das Selimname des Sa 'dî b. 'Abd-ül-müte 'âl*, Zurich, 1946.

STRIPLING (G.W.F.), «The Ottoman Turks and the Arabs, 1511–1574», dans *Illinois Studies in Social Sciences*, XXVI, n° 4, Urbana, 1942.

TURAN (S.), *Kanunî'nin oğlu Sehzade Bayezid vak'asï*. Ankara, 1961.

UZUNÇARŞILI (I.H.), *Osmanli Tarihi*, II, Ankara (Editions du Türk Tarih Kurumu, XIII. dizi. Sa. 16 bl), 1975.

ZINKEISEN (J.W.), Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, *II, Gotha, 1854.*

VI. Империята в своето величие (XVI в.)

AKDAĞ (M.), *Celali isyanları (les révoltes des djelâli)*, 1550—1603, Ankara, 1963.

—, *Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi* (Histoire économique et sociale de la Turquie), II, 1453–1559, Istanbul, 1974.

ALBÉRI (E.), *Le Relazioni degli ambasciatori veneziani al Senato durante il secolo decimosesto*, 3e série, I, Florence, 1840; II, 1844; III, 1855; appendice, 1863.

BACQUÉ-GRAMMONT (J.-L.) et DUMONT (P.) éd., *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Paris, 1983.

BARKAN (Ö.L.), *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları, I, Kanunlar* (les bases juridiques et financières de l'économie agraire dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles, I, Règlements), Istanbul, 1943.

—, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I, 1958, pp. 9–36.

—, «H. 933–934 (M. 1527–1528) Malî Yılına ait bir bütçe Örneği», (un exemple de budget concernant l'année financière 1527–1528), *Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuasi, 15*, 1–4, oct. 1953-juil. 1954, pp. 251–329.

—, «954–955 (1547–1548) malî yilina ait bir Osmanlî bütçesi» (un budget ottoman concernant l'année financière 1547–1548), *Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuasi*, 19, 1–4, oct. 1957-juil. 1958, pp. 219–276.

—, «H. 974–975 (M. 1567–1568) malî yılına âit bir Osmanlı bütçesi» (un budget ottoman concernant l'année financière 1567–1568), *Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuasi, 19*, 1–4, oct. 1957-juil. 1958, pp. 277–322.

—, *Süleymaniye cami ve imareti inşaatı* (la construction de la mosquée et du complexe de la Sûleymâniye), 1550–1557,1, Ankara, 1972 ; II, *Inşaata ait emir ve fermanlar* (Ordres et firmans relatifs à la construction), Ankara, 1979 (aperçu en français dans Ö. L. BARKAN, «L'organisation du travail dans le chantier d'une grande mosquée à Istanbul au XVIe siècle», *Annales, E.S.C.*, XVII, 6, nov.-déc. 1962, pp. 1093–1106).

—«The price revolution of the sixteenth century : a turning point in the economic history of the Near East», *International Journal of Middle-East Studies*, VI, 1975, pp. 3–28.

—«Istanbul saraylarına âit muhasebe defterleri» (Registres de comptes concernant les palais d'Istanbul), *Belgeler*, IX, 13, Ankara, 1979, pp. 1–380.

BELDICEANU (N.) et BELDICEANU-STEINHERR (I.), «Règlement ottoman concernant le recensement (première moitié du XVIe siècle)», *Südost-Forschungen*, t. XXXVII, 1978, pp. 1–40.

BELON DU MANS (P.), *Les Observations de plusieurs singularités et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays*, Paris, 1588.

BENNIGSEN (A.) et LEMERCIER-QUELQUEJAY (Ch.), «Les marchands de la Cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique*, XI, 3, 1979, pp. 363–390.

BERINDEI (M.) et VEINSTEIN (G.), «La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d'Azov dans la première moitié du XVIe siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique*, XX, 3–4 juil.-déc. 1979, pp. 389–465.

—, «Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman (1570)», *Cahiers du monde russe et soviétique*, XXII, 2–3 avr.-sept. 1981, pp. 251–328.

—, *L'Empire ottoman et les pays roumains, 1544–1545*, Paris, 1987.

BRAUDE (B.), «International competition and domestic cloth in the Ottoman Empire, 1500–1650», *Review*, II, 3, 1979, pp. 437–454.

— et LEWIS (B.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 vol., New York, Londres, 1982.

BRAUDEL (F.), *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 2 vol., 2e éd., Paris, 1966.

—, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle,* III, *Le Temps du monde,* Paris, 1979.

BUSBECQ (O. Ghislain de), *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554–1562,* trad. par E.S. Forster, Oxford, 1927; reprint, 1968.

CHARRIÈRE (E.), *Négociations de la France dans le Levant,* 4 vol., Paris, 1840–1860.

CHESNEAU (J.), *Le Voyage de Monsieur d'Aramon, ambassadeur pour le Roy en Levant,* éd. par Ch. Schefer, Paris, 1887.

ÇİZAKÇA (M.), «Price history and the Bursa silk industry: a study in Ottoman industrial decline, 1550–1560», *The Journal of Economic History,* XL, 3, 1980, pp. 533–550.

CLOT (A.), *Soliman le Magnifique,* Paris, 1983.

COHEN (A.) et LEWIS (B.), *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century,* Princeton, 1978.

COOK (M. A.), *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450–1600,* Londres, 1972.

CVETKOVA (B.A.), «Les celep et leur rôle dans la vie économique des Balkans à l'époque ottomane, XV–XVIII siècles», dans *Studies in the Economic and Social History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day,* éd. par M. A. Cook, Londres, New York, Toronto, 1970, pp. 172–192.

FAROQHI (S.), «The early history of the Balkan fairs», *Südost-Forschungen,* XXXVII, 1978, pp. 50–68.

—, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520–1650,* Cambridge, 1984.

FEKETE (L.), «Buda and Pest under Turkish rule», dans *Studia Turco-Hungarica,* éd par Gy. Kàldy-Nagy, III, Budapest, 1976.

GÜÇER (L.), *XVI–XVII asïrlarda Osmanlï imparatorluğunda hububat meselesi ve hububattan alïnan vergiler* (les problèmes frumentaires dans l'Empire ottoman aux XVI–XVII siècles et les impôts perçus sur le blé), Istanbul, 1964.

HEYD (U.), *Studies in Old Ottoman Criminal Law,* éd. par V. L. Ménage, Oxford, 1973.

IMBER (C.H.), The navy of Süleymân the Magnificent », *Archivum Ottomanicum,* VI, 1980, pp. 211–282.

INALCÏK (H.), «Capital formation in the Ottoman Empire », *The Journal of Economic History,* XXIX, 1969, pp. 97–140.

— *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300–1600,* trad. par N. Itzkowitz et C. Imber, Londres, 1973.

JENNINGS (R.), «Urban population in Anatolia in the sixteenth century: a study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum», *International Journal of Middle East Studies,* VII, 1, 1976, pp. 21–57. KÀLDY-NAGY (Gy.), «The first centuries of the Ottoman military organization», *Acta orientalia,* XXXI, 2, 1977, pp. 147–183.

KUNT (I.M.), *The Sultan's Servants, The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650,* New York, 1983.

LUCINGE (R. de). *De la naissance, durée et chute des Estats,* éd. par M. J. Heath, Genève, 1984.

MATUZ (J.), *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen,* Wiesbaden, 1974.

MCGOWAN (B.), *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600–1800,* Cambridge, Paris, 1981.

POSTEL (G.), *De la République des Turcs,* Poitiers, 1560.

REPP (R. C.), *The Müfti of Istanbul,* Oxford, 1986.

SERTOGLU (M.), *Osmanlï tarih lûgatï* (Dictionnaire historique ottoman), Istanbul, 1986.

SKILLITER (S.), *William Harborne and the Trade with Turkey, 1578–1582,* Oxford, 1977.

SPANDOUYN [Spandugino] CANTACASIN (Th.), *Petit traicté de l'origine des Turcqz,* éd. par Ch. Schefer, Paris, 1896.

URSU (I.), *La Politique orientale de François Ier,* Paris, 1908.

UZUNÇARŞILI (I.H.), *Osmanlï devletinin teşkilâtïndan Kapukulu ocaklarï* (les Corps d'esclaves de la Porte dans l'organisation de l'Etat ottoman), 2 vol., Ankara, 1943–1944.

—, *Osmanlï devletinin merkez ve bahriye teşkilâtï* (l'organisation du pouvoir central et de la marine dans l'Etat ottoman), Ankara, 1948.

—, *Osmanlï devletinin Ilmiye teşkilâtï* (l'organisation de l'établissement religieux dans l'Etat ottoman), 2e éd., Ankara, 1984.

VEINSTEIN (G.), «Les préparatifs de la campagne navale franco-turque de 1552 à travers les ordres du divan ottoman », *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 39, 1, 1985, pp. 35–67.

—, «Some views on provisioning in the Hungarian campaigns of Suleyman the Magnificent», dans *Osmanistische Studien zur Wirtschafts-und Sozialgeschichte in Memoriam Vančo Boškov*, éd. par H. G. Majer, Wiesbaden, 1986, pp. 177–185.

—, «Une communauté ottomane, les Juifs d'Avlonya (Valona) dans la deuxième moitié du XVIe siècle», dans *Gli Ebrei e Venezia, secoli XIV–XVIII*, éd. par G. Cozzi, Milan, 1987, pp. 781–828.

VII. и VIII. Османската империя през XVII и XVIII

BARKER (T. M.), *Double Eagle and Crescent : Vienna's Second Turkish Siege and its Historical Setting*, New York, 1967.

BENEDIKT (H.), *Der Pascha-Graf Alexander von Bonneval, 1675–1747*, Graz-Cologne, 1959.

CANTEMIR (D.), *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*, Londres, 1758.

CVETKOVA (B.), «L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVIe jusqu'au milieu du XVIIIe siècle», *Etudes historiques*, Sofia, 1960, pp. 171–206.

HAMMER-PURGSTALL (J. von). *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsvenwaltung*, 2 vol.. Vienne, 1815.

KREUTEL (R.F.), *Kara Mustafa vor Wien*, Vienne, 1955.

LEWIS (B.), *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Norman, 1963.

MANTRAN (R.), *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Paris, 1962.

MASSON (P.), *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris,1896.

—, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris, 1911.

MEHMED EFENDI, *Le Paradis des Infidèles. Un ambassadeur ottoman sous la Régence, éd. par G. Veinstein*, Paris, 1981.

MOURADGEA D'OHSSON, *Tableau général de l'Empire ottoman*, 7 vol., Paris, 1788–1824.

PETIS DE LA CROIX (F.), *Etat général de l'Empire ottoman*, Paris, 1695.

RAYMOND (A.), *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle, 2 vol.*, Damas,1973.

RYCAUT (Sir Paul), *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677*, Londres, 1680.

SHAY (M.L.), *The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as revealed in the Despatches of the Venetian Baili*, Urbana, 1744.

SUĆESKA (A.), «Die Entwicklung der Besteuerung durch die 'avâriz-i divâniye und die tekâlif-i 'örfiye im osmanischen Reich während des 17. und 18. Jahrhunderts », *Südost-Forschungen*, XXVII, Munich, 1968, pp. 89–130.

SUMNER (B.H.), *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Oxford, 1949.

THOMSON, *Catherine the Great and the Expansion of Russia*, New York, 1950.

TOTT (baron de). *Mémoires sur les Turcs et les Tartares, 3 vol.*, Amsterdam, 1784.

TODOROV (N.), *La Ville balkanique, XVe–XIXe siècles*, Sofia, 1970.

UZUNÇARSÏLI (I.H.), *Osmanlï Tarihi* (Histoire ottomane), III/I, *II. Selim'in tahta çïkïsïndan 1699 Karlofça andlaşmasïna kadar* (De l'avènement de Selîm II à la paix de Karlowitz de 1699),

Ankara, 1951.
— *Osmanlī Tarihi*, III/2, *XVI. yüzyīl ortalarīndan XVII. yüzyīl sonuna kadar* (Du milieu du XVIe siècle à la fin du XVIIe), Ankara, 1954.
—, *Osmanlī Tarihi*, IV/1, *Karlofça andlaşmasīndan XVIII, yüzyīl sonlarīna kadar* (Du traité de Karlowitz à la fin du XVIIIe siècle), Ankara, 1956.
—, *Osmanlī Tarihi*, IV/2, *XVIII yüzyīl* (Le XVIIIe siècle), Ankara, 1959.
WOLF (J.B.), *The Emergence of the Great Powers, 1685–1715*, New York, 1951.

IX. Балканските провинции (1606–1774)

BAYERLE (G.), «The compromise at Zsitvatorok», *Archivum Ottomanicum*, VI, 1980, pp. 5–53.
BIEGMAN (N.H.), *The Turco-Ragusan Relationship according to the Firmans of Murad III (1575–1595) extant in the State Archives of Dubrovnik*, La Haye-Paris, 1967.
BRAUDE (B.) et LEWIS (B.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 vol., New York-Londres, 1982.
BUSCH-ZANTNER (R.), *Agrarverfassung, Gesellschaft und Siedlung in Südosteuropa unter besonderer Berücksichtigung der Türkenzeit*, Leipzig, 1938.
CÂNDEA (V.), «Les intellectuels du Sud-Est européen au XVIIe siècle», *Revue des études sud-est européennes*, VIII, 2, pp. 181–230, et 4, pp. 623–668, Bucarest,1970.
CARTER (F.W.), *Dubrovnik (Ragusa). A Classic City-State*, Londres-New York,1972.
CVETKOVA (B.), «Mouvements anti-féodaux dans les terres bulgares sous domination ottomane du XVIe au XVIIIe siècle», *Études historiques*, II, Sofia, 1965, pp. 149–168.
—, «Quelques problèmes du féodalisme ottoman à l'époque du XVIe siècle au XVIIIe siècle», *Actes du premier congrès international d'études balkaniques et sud-est européennes*, III, Sofia, 1969, pp. 709–720.
DUTU (A.) et CERNOVODEANU (P.), *Dimitrie Cantemir, Historian of South East European and Oriental Civilizations*, Association internationale d'études du Sud-Est européen, Bucarest, 1973.
FAURIEL (C.), *Chants populaires de la Grèce moderne*, 2 vol., Paris, 1824–1825.
GANDEV (C.), «L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du Nord-Ouest au cours du XVIIIe siècle», *Études historiques*, Sofia, 1960, pp. 207–220.
GEORGESCU (V.), *Mémoires et projets de réforme dans les principautés roumaines, 1769–1830*, Bucarest, 1970.
—, «The Romanian Boyars in the eighteenth century: their political ideology», *East European Quarterly*, VII, 1, 1973, pp. 31–40.
HADROVICS (L.), *Le Peuple serbe et son Eglise sous la domination turque*, Paris,1947.
HAD IJAHIÆ(M.), «Die privilegierten Städte zur Zeit des osmanischen Feudalismus. Mit besonderer Berücksichtigung der Privilegien der Stadt Sarajevo », *Südost-Forschungen*, XXI, Munich, 1961, pp. 130–158.
HOBSBAWM (E.J.), *Bandits*, Londres, 1969; texte français: *Les Bandits*, trad. J.P. Rospars, Paris, 1972.
INALCIK (H.), «L'Empire ottoman», *dans* Les Peuples de l'Europe du Sud-Est et leur rôle dans l'histoire (XVe–XXe ss). Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, *Sofia, 1966, pp. 7–48. Réimpression dans Inalcik, H.*, Studies in Ottoman Social and Economic History, *Londres, 1985.*
—, «Centralization and decentralization in ottoman administration» in *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, éd. Th. Naff et R. Owen, Carbondale, II., 1977, pp. 27–52 et 362–369.
—, «Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire, 1600–1700», *Archivum Ottomanicum*, VI, 1980, pp. 283–337.
—, «The emergence of big farms, *çiftliks:* State, landiords and tenants», dans *Contributions à l'his-*

toire économique et sociale de l'Empire ottoman, éd. Par J.-L. Bacqué-Grammont et P. Dumont, Paris-Louvain, 1983, pp. 105–126.

JELAVICH (B.), *History of the Balkans. Eighteenth and Nineteenth Centuries*, I,Cambridge, 1983.

KABRDA (J.), *Le Système fiscal de l'Eglise orthodoxe dans l'Empire ottoman d'après les documents turcs*, Brno, 1969.

KREŠEVLJAKOVIÆ (H.), *Kapentanije i Kapetani u Bosni i Hercegovini* (les capitanats et les capitaines en Bosnie et en Herzégovine), Sarajevo,1954.

MAKKAI (L.), *Histoire de la Transylvanie*, Paris, 1946.

McGOWAN (B.), *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land (1600–1800)*, Cambridge-Paris, 1981.

MIHORDEA (V.), *Maîtres du sol et paysans dans les principautés roumaines au XVIIIe siècle*, Bucarest, 1971.

NAGATA (Y), *Muhsinzâde Mehmed Pa^{a}a ve Âyânlïk Müessesesi* (Muhsinzâde Mehmed Pacha et l'institution de *ayânlïk*) Tokyo, 1976.

NOLDE (B.), *La Formation de l'Empire russe. Etudes, notes et documents*, 2 vol.,Paris, 1952–1953.

NORADOUNGHIAN (G.), *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman, I,1300–1789*, Paris, 1897.

NOYES (G.R.) et BACON (L.), *Heroic Ballads of Servia*, Boston, 1913.

PANTAZOPOULOS (N.J.), *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*, Salonique, 1967.

1453–1953, Le cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople, L'Hellénisme contemporain, 2^{e} s., 7^{e} année, fasc. hors série, Athènes, 1953.

PANZAC (D.), *La Peste dans l'Empire ottoman, 1700–1850*, Paris-Louvain, 1985.

PERÉNYI (J.), «Trois villes hongroises sous la domination ottomane au XVIIe siècle», dans *Actes du premier congrès international d'études balkaniques et sud-est européennes*, IV, Sofia, 1969, pp. 581–591.

ROSEN (G.), *Die Balkan Haiduken im Beitrag zu innern Geschichte des Slawenthums*, Leipzig, 1878.

ROTHENBERG (G.E), *The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747*, Urbana, 1960.

—, *The Military Border in Croatia, 1740–1881*, Chicago-Londres, 1966.

RUNCIMAN (S.), *The Great Church in Captivity*, Cambridge, 1968.

SAKELLARIOU (M.B.), *He Peloponnesos kata ten deuteran Tourkokratian, 1715–1821* (Le Péloponnèse sous la seconde domination turque, 1715–1821), Athènes, 1939.

STAVRIANOS (L.S.), *The Balkans since 1453*, New York, 1958.

STOIANOVICH (T.), «Land tenure and related sectors of the Balkan economy», *The Journal of Economic History*, 13, 1953, pp. 398–411.

—, «The conquering Balkan Orthodox Merchants», *Journal of Economic History*, XX, 2, juin 1960, pp. 234–313.

Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVIIe–XVIIIe siècles, Association internationale d'études du Sud-Est européen, Bucarest, 1975.

SUCESKA (A.), *Ajani, prilog i zuèavanju loklane vlasti u našim zemljama za vrijeme turaka* (Les *ayân*. Apport à l'étude des autorités locales dans les pays yougoslaves sous l'occupation turque), Sarajevo, 1965 (résumé en allemand, pp. 237–254).

SUGAR (P.F.), *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*, Seattle-Londres, 1977.

SUMNER (B.H.), *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Oxford, 1949.

SVORONOS (N.G.), *Histoire de la Grèce moderne*, Paris, 1953.

—, *Le Commerce de Salonique au XVIII^{e} siècle*, Paris, 1956.

TODOROV (N.), «La ville balkanique aux XV–XIX siècles. Développement socio-économique et démographique», *Bulletin de l'Association internationale d'Etudes du Sud-Est européen*, XV–XVI, Bucarest, 1977–1978, pp. 3–495.

VEINSTEIN (G.), «Le patrimoine foncier de Panayote Bénakis, *kocabaşî* de Kalamata», dans *Raiyyet Rüsûmu.* Essays presented to Halil Inalcik, Journal of Turkish Studies, 11, 1987, pp. 211–231.
«La Ville balkanique, XVe–XIXe siècles», *Studia Balcanica*, 3, Sofia, 1970.
WALLERSTEIN (I.), «The Ottoman Empire and the capitalist wolid eco-nomy: some questions for research », *Review,* II, 3, 1979, pp. 389–400.

X. Арабските провинции (XVI–XVII в.)

'ABD AL-LATÎF (L.), *al-Idâra fî Misr fî l-'Asr al-'Uthmânî,* Le Caire, 1978.
'ABD AL-RAHÎM (A.), *al-Rîf al-Misrî fî l-qarn al-thâmin 'achar,* Le Caire, 1974.
ABDEL NOUR (A.) *Introduction à l'histoire urbaine de la Syrie ottomane (XVIe–XVIIIe siècles),* Beyrouth, 1982.
ABDESSELEM (A.), *Les Historiens tunisiens des XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles. Essai d'histoire culturelle,* Paris, 1973.
ABU HUSAYN (A.), *Provincial Leaderships in Syria, 1575-1650,* Beyrouth, 1985.
BACHROUCH (T.), *Formation sociale barbaresque et pouvoir à Tunis au XVIIe siècle,* Tunis, 1977.
BAER (G.), *Fellah and Townsman in the Middle East,* Londres, 1982.
BAKHIT (M. A.), *The Ottoman Province of Damascus in the sixteenth century,* Beyrouth, 1982.
BARBIR (K.), *Ottoman Rule in Damascus 1708–1758,* Princeton, 1980.
BELDICEANU (I. et N.), «Règlement ottoman concernant le recensement», *Südöst Forschungen,* 27 (1978).
BERGNA (P.), *Tripoli dal 1510 al 1850,* Tripoli, 1925.
BODMAN (H.L.), *Political Factions in Aleppo 1760–1826,* Chapel Hill, 1963.
BOYER (P.), *La Vie quotidienne à Alger à la veille de l'intervention française,* Paris,1963.
BRAUDE (B.) et LEWIS (B.) éd., *Christians and Jews in the Ottoman Empire. II.The Arabic-speaking Lands,* New York, 1982.
BROWN (L.C.), *The Tunisia of Ahmad Bey 1837–1855,* Princeton, 1974.
CHERIF (M. H.), *Pouvoir et Société dans la Tunisie de H'usayn Bin 'Alî (1705–1740),* 2 vol., Tunis, 1984–1986.
CHEVALLIER (D.), *La Société du Mont Liban à l'époque de la révolution industrielle en Europe,* Paris, 1971.
COHEN (A.), *Palestine in the 18th Century. Patterns of Government and Administration,* Jérusalem, 1973.
— et LEWIS (B.), *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century,* Princeton, 1978.
COLOMBE (M.), «L'Algérie turque», dans *Introduction* à l'Algérie, Paris, 1957.
—, «Contribution à l'étude du recrutement de l'Odjaq d'Alger », *Revue africaine,* 87, 1943.
CRECELIUS (D.), *The Roots of Modern Egypt,* Minneapolis, 1981.
DEHÉRAIN (H.), *L'Egypte turque, dans Histoire de la nation égyptienne,* t. V, Paris, 1931.
DENY (Jean), «Les registres de solde des Janissaires», *Revue africaine,* 61, 1920.
EL-NAHAL (G. H.), *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century,* Minneapolis, 1979.
FÉRAUD (L.C.), *Annales tripolitaines,* éd. par A. Bernard, Paris-Tunis, 1927.
GABARTÎ (A. al-) *'Agâ'ib al-âthâr,* Bûlâq, 1879.
GHAZZÎ (K.), *Nahr al-Dhahab,* Alep, 1926.
GIBB (H. A. R.) et BOWEN (H.), *Islamic Society and the West,* vol. I, Islamic Society in the Eighteenth Century, 2 parties. Oxford, 1950–1957.
GRAMMONT (H. DE), *Histoire d'Alger sous la domination turque (1515–1830),* Angers, 1887.
HAUTECOEUR (L.) et WIET (G.), *Les Mosquées du Caire,* 2 vol., Paris, 1932.
HANNA (N.), *An Urban History of Bûlâq in the Mamluk and Ottoman Periods,* Le Caire, 1983.

HENIA (A.), *Le Grîd*, Tunis, 1980.
HOLT (P. M.), *Egypt and the Fertile Crescent 1516–1922*, Cornell, 1966.
—, *Studies in the History of the Near East*, Londres, 1973.
HOURANI (A. H.), «The changing face of the Fertile Crescent», *Studia Islamica*, 8, 1957.
HÜTTEROTH (W. D.) et ABDULFATTAH (K.), *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen, 1977.
INALCIK (H.), *The Ottoman Empire*, Londres, 1973.
ISSAWI (C.), *An Economic History ofthe Middle East and North Africa*, Columbia, 1982.
JULIEN (Ch.-A.), *Histoire de l'Afrique du Nord de la conquête arabe à 1830, 2e éd. revue et mise à jour par Roger Le Tourneau*, Paris, 1956.
KEMP (P.), *Mosul and Mosuli Historians of the Jaîlî Era (1726–1834)*, thèse, Oxford, 1979, ex. dact.
KUNT (I. M.), *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*, New York, 1983.
LONGRIGG (S. H.), *Four Centuries of Modem Iraq*, Oxford, 1925.
MANTRAN (R.), «North Africa in the sixteenth and seventeenth centuries», dans *The Cambridge History of Islam*, vol. 2, Cambridge, 1970.
MARCEL (J.-J.), *Histoire de l'Egypte depuis la conquête des Arabes jusqu'à l'Expédition française, dans L' Univers*, Paris, 1848.
MARCUS (Abraham), «Privacy in Eighteenth Century Aleppo», *IJMES*, 18, 1986.
MASTERS (Bruce), *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East*, New York, 1986.
MICACCHI (R.), *La Tripolitania sotto il dominio dei Caramanli*, Rome, 1926.
NIEUWENHUIS (T.), *Politics and Society in Early Modem Iraq*, La Haye, 1982.
OWEN (R.), *The Middie East in the World Economy 1800–1914*, Londres, 1981.
PANZAC (D.), *La Peste dans l'Empire ottoman, 1700–1850*, Louvain, 1985.
—, «Affréteurs ottomans et capitaines français à Alexandrie », *ROMM*, 34 (1982–2).
PASCUAL (J.-P.), *Damas à la fin du XVIe siècle*, Damas, 1983.
PIGNON (Jean), «La Tunisie turque et husseinite », dans *Initiation à la Tunisie*, Paris, 1950.
PITCHER (D.E.), *An Historical Geography of the Ottoman Empire*, Londres, 1968.
RAFEQ (A.), *The Province of Damascus 1723–1783*, Beyrouth, 1966.
RAOUF (I.), *Mosul during the Ottoman Era. The Period of Local Government 1726–1834*, Najaf, 1975.
RAYMOND (A.), *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 2 vol., Damas,1973–1974.
—, *Grandes villes arabes à l'époque ottomane*, Paris, 1985.
—, «North Africa in the Pre-colonial Period», dans *The Cambridge History of Islam*, vol. 2, Cambridge, 1970.
—, *The Great Arab Cities in the 16th-18th Centuries. An Introduction*, New .York, 1984.
RAYMOND (A.), ROGERS (M.), WAHBA (M.) éd.. *Colloque international sur l'histoire .du Caire*, D.D.R., n.d.
ROSSI (E.), *Storia di Tripoli e délia Tripolitania dalla conquista araba al 1911*, Rome, 1968.
SAUVAGET (J.), *Alep. Essai sur le développement d'une grande ville syrienne, des origines au milieu du XIXe siècle*, 2 vol., Paris, 1941.
—, «Esquisse d'une histoire de la ville de Damas», *Revue des études islamiques*, 4 (1934), pp. 421–480.
SERRES (Jean), *La Politique turque en Afrique du Nord*, Paris, 1925.
SHAW (S.J.), *History of the Ottoman Empire and Modem Turkey*, 2 vol., I, *Empire of the Gazis. Thè Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808*, Cambridge, 1976.
—, *Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution*, Harvard, 1964.
—, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt*,

1517–1798, Princeton, 1958.
TABBAKH (M. Râghib al-) *I'lâm al-Nubalâ*, Alep, 1923.
TEMIMI (A.), *Le Beylik de Constantine et Hâdj Ahmed Bey*, Tunis, 1978.
—, éd., *La Vie sociale dans les provinces arabes à l'époque ottomane*, Zaghouan, 1988.
—, éd., *Les Provinces arabes à l'époque ottomane*, Zaghouan, 1987.
THIECK (J.-P.), «Décentralisation ottomane et affirmation urbaine à Alep à la fin du XVIIIe siècle», dans *Mouvements communautaires et Espaces urbains au Machreq*, Beyrouth, 1985, pp. 117–168.
VALENSI (L.), *Le Maghreb avant la prise d'Alger (1790–1830)*, Paris, 1969.
—, *Fellahs tunisiens. L'économie rurale et la vie des campagnes aux XVIIIe et XIXe siècles*, Paris, 1977.
WALZ (T.), *Trade between Egypt and Bilâd as-Sûdân*, Le Caire, 1978.

XI. Началото на Източния въпрос (1774–1839)

ANDERSON (M.S.), *The Eastern Question, 1774–1923*, Londres-New York, 1966.
BAILEY (F.E.), *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826–1853*, Cambridge, 1942.
DE LEONE (E.), *L'Impero ottomano nel primo periodo delle riforme (Tanzîmât) secondo fonti italiane*. Milan, 1967.
EDMONDS (E.M.), *The Greek War of Independance, 1821–1833*, Chicago, 1968. *L'Egypte au XIXe siècle. Groupe de recherches et d'études sur le Proche-Orient*, Paris, 1982.
FINDLEY (C.V.), *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789–1822*, Princeton, 1980.
HAJJAR (J.), *L'Europe et les destinées du Proche-Orient, 1815–1848*, Paris, 1970.
HEYD (U.), «The Ottoman Ulema and westernization in the time of Selim III and Mahmud II», *Studies in Islamic History and Civilization, Scripta Hierosolymitana*, 9, 1961, pp. 63–96.
JELAVICH (C. et B.), *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, Seattle-Londres, 1977.
JUCHEREAU DE ST. DENYS, *Histoire de l'Empire ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844*, 4 vol., Paris, 1844.
KARAL (E.Z.), *Osmanlî Tarihi (Histoire ottomane), vol. V, Nizam-i cedit ve Tanzimat devirleri, 1789–1856 (les époques du nizâm-i djedîd et des Tanzîmât, 1789–1856)*, Ankara, 1947.
KAYNAR (R.), *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat (Mustafâ Rechid Pacha et les Réformes)*, Ankara, 1954.
LEWIS (B.), «The impact of the french revolution on Turkey », *Journal of World History*, I, 1953, pp. 105–125.
—, *The Emergence of Modem Turkey, Londres-New York, 2e éd., 1968, trad. fr., Islam et laïcité. La Naissance de la Turquie moderne*, Paris, 1988.
MILLER (A.F.), *Mustapha Pacha Baïraktar, trad. fr.*, Bucarest, 1975.
REMERAND (G.), *Ali de Tébélen, Pacha de Janina, 1744–1822*, Paris, 1928.
SABRY (M.), *L'Empire égyptien sous Mohamed Ali et la Question d'Orient, 1811–1849*, Paris, 1930.
SHAW (S.J.), *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century*, Cambridge (Mass.), 1962).
—, *Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution*, Cambridge (Mass.), 1964.
—, *Between Old and New : The Ottoman Empire under Selim III, 1789–1807*, Cambridge (Mass.), 1971.
SVORONOS (N.G.), *Histoire de la Grèce moderne*, Paris, 1953.
—, *Le Commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris, 1956.

XII. Периодът на реформите (Танзимат) (1839–1878)

ANCEL (J.), *Manuel historique de la Question d'Orient*, Paris, 1923.

BACQUÉ-GRAMMONT (J.-L.) et DUMONT (P.), *Economie et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe–début du XXe siècle)*, Paris, 1983.

BATU (H.) et BACQUÉ-GRAMMONT (J.-L.), *L'Empire ottoman, la République de Turquie et la France*, Istanbul, 1986.

BERKES (N.), *The Development of Secularism in Turkey*, Montréal, 1964.

BRAUDE (B.) et LEWIS (B.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 vol., New York, 1982.

ÇELIK (Z.), *The Remaking of Istanbul; Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle et Londres, 1982.

DAVISON (R.F.), *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*, New York, 1973.

FINDLEY (C.V.), *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789–1922*, Princeton, 1980.

ISSAWI (C.), *The Economic History of the Middle East, 1800–1914*, Chicago, 1966.

—, *The Economic History of Turkey, 1800–1914*, Chicago, 1980.

KARAL (E.Z.), *Osmanlî Tarihi. Nizam-i Cedit ve Tanzimat Devirleri, 1789–1856 (Histoire ottomane. Les époques de l'ordre nouveau et des Tanzîmât, 1789–1856)*, 3e éd., Ankara, 1970.

—, *Osmanlî Tarihi, Islahat Fermanî Devri, 1856–1861 (Histoire ottomane. L'époque de la charte de réforme, 1856–1861)*, Ankara, 1954.

—, *Osmanlî Tarihi, Islahat Fermanî Devri, 1861–1876 (Histoire ottomane. L'époque de la charte de réforme, 1861–1876)*, Ankara, 1956.

—, *Osmanlî Tarihi. Birinci Meşrutiyet ve Istibdat Devirleri, 1876–1907 (Histoire ottomane. Les époques de la première Constitution et de l'autocratie, 1876–1907)*, Ankara, 1962.

KARPAT (K.H.), *Ottoman Population, 1830–1914, Demographic and Social Characteristics*, Madison, 1985.

LEWIS (B.), *The Emergence of Modem Turkey*, 2e éd. Oxford, 1968, trad. franc., *Islam et laïcité. La Naissance de la Turquie moderne*, Paris, 1988.

MARDIN (S.), *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962.

SHAW (S.J.) et SHAW (E.K.), *History of the Ottoman Empire and Modem Turkey*, vol. II, *The Rise of Modern Turkey*, Cambridge, 1977.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansikiopedisi (Encyclopédie de la Turquie des *Tanzîmât* à la République), 6 vol., Istanbul, 1984–1985.

XIII. Последното усилие (1878–1908)

BERKES (N.), *The Development of Secularism in Turkey*, Montréal, 1964.

ÇELIK (Z.), *The Remaking of Istanbul, Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle et Londres, 1986.

ISSAWI (C.), *The Economic History of Turkey, 1800–1914*, Chicago, 1980.

KARAL (E.Z.), *Osmanlî Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve Istibdat Devirleri, 1876–1907* (Les Époques de la première Constitution et de l'autocratie, 1876–1907), Ankara, 1962.

KARPAT (K.H.), *Ottoman Population, 1830–1914, Demographic and Social Characteristics*, Madison, 1985.

KOLOĞLU (O.), *Abdülhamid'in Gerçeği* (La vérité sur 'Abdül-Hamîd), Istanbul, 1987.

KUSHNER (D.), *The Rise of Turkish Nationalism, 1876–1908*, Londres, 1977.

LEWIS (B.), *The Emergence of Modem Turkey*, 2e éd., Oxford, 1968.

MCCARTHY (J.M.), *Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York, 1983.

ORTAYLI (I.), *Ikinci Abdülhamîd Döneminde Osmanlï Imparatorluğunda Alman Nüfuzu* (l'influence allemande dans l'Empire ottoman à l'époque de 'Abdûl-Hamîd II), Ankara, 1981.
PAMUK (Ş), *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913,* Cambridge, 1987.
QUATAERT (D.), *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881–1908, Reactions to European Economic Penetration,* New York, 1983..
RAMSAUR (E.E.), *The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908,* réimpr. Beyrouth, 1965.
SHAW (S.J.) et SHAW (E.K.), *History of the Ottoman Empire and Modem Turkey,* II, *Thé Rise of Modem Turkey (1808–1975),* Cambridge, 1977.
Tanzimât'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansikiopedisi (Encyclopédie de la Turquie, des *Tanzimât* à la République), 6 vol., Istanbul, s.d.
THOBIE (J.), *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman (1895–1914),* Paris, 1977.

XIV. Смъртта на империята (1908–1923)

AHMAD (F.), *The Young Turks. The Commitee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908–1914,* Oxford, 1969.
AKŞIN (S.), *Jön Türkler ve Ittihat ve Terakki* (Les Jeunes-Turcs et l'Union et Progrès), Istanbul, 1987.
ATATÜRK (M.K.), *Discours du Ghazi Mustapha Kemal Pacha, président de la République turque,* Leipzig, 1929.
BAYSUR (Y.H.), *Türk Inkilabï Tarihi* (Histoire de la révolution turque), 10 vol., Ankara, 1940–1967.
DUMONT (P.), *Mustafa Kemal invente la Turquie moderne,* Bruxelles, 1983.
MCCARTHY (J.), *Musiims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of thé Empire,* New York, 1983.
GEORGEON *(P.), Aux Origines du nationalisme turc, Yusuf Akçura,* Paris, 1980.
GÜKALP (Z.), *Turkish Nationalism and Western Civilization,* éd. par Niyazi Berkes, New York, 1959.
GUNTER (M.), *Pursuing the Just Cause of Their Peuple. A Study of Contemporary Armenian Terrorism,* New York, 1986.
GÜRÜN (K.), *Le Dossier arménien,* Paris, 1983.
HELLER (J.), *British Policy towards the Ottoman Empire, 1908–1914,* Londres, 1983.
HUREWITZ (J.C.), *Diplomacy in the Near and Middle East,* II, rééd., New York, 1972.
RENOUVIN (P.), *La Crise européenne et la Première Guerre mondiale,* 5e éd., Paris, 1969.
SHAW (S.J.) et SHAW (E.K.), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* II: *Reform, Revolution and Republic. The Rise of Modem Turkey, 1808–1975,* Cambridge, 1977.
TERNON (Y.), *Les Arméniens. Histoire d'un génocide,* Paris, 1977.
TOPRAK (Z.), *Türkiye'de «Milli Iktisat» 1908–1918* (l'économie nationale en Turquie, 1908–1918), Istanbul, 1982.
TUNAYA (T.Z.), *Türkiye'de de Siyasal Partiler,* I, *Ikinci Meşrutiyet Dönemi* (Les Partis politiques en Turquie, I, L'époque du second régime constitutionnel), Istanbul, 1984.

XV. Османското изкуство

ARSEVEN (C.E.), *Les Arts décoratifs turcs,* Istanbul, 1952.
ASLANAPA (D.), *Turkish Art and Architecture,* Londres, 1971.
—, *Turkish Arts : Seljuk and Ottoman Carpets, Tiles and Miniature Paintings,*Istanbul, 1961.
DAVIS (F.), *The Palace of Topkapï in Istanbul,* New York, 1970.
ELDEM (S.H.), *Türk mimari eserleri (Works of Turkish Architecture),* Istanbul, s.d.
—, *Rölöve,* 2 vol., Istanbul, 1968, 1977.
ESIN (E.), *Turkish Miniature Painting,* Tokyo, 1960.

ETTINGHAUSEN (R.), *Miniatures turques* (Unesco), Paris, 1965.
—, *Turkish Miniatures from the Thirteenth to the Eighteenth Century,* New York, 1965.
—, IPŞIROĞLU et EYUBOĞLU, *Turquie. Miniatures anciennes* (Unesco), New York,1961.
GABRIEL (A.), *Châteaux turcs du Bosphore,* Paris, 1943.
—, *Monuments turcs d'Anatolie,* 2 vol., Paris, 1931–1934.
—, *Une Capitale turque. Brousse, 2* vol., Paris, 1958.
—, Voyage archéologique dans la Turquie orientale, 2 *vol., Paris, 1940.*
GOODWIN (G.), *A History of Ottoman Architecture,* Londres, 1971.
HOAG (J.D.), *Architecture islamique,* Paris, 1982.
LANE (A.), *Later Islamic Pottery (Persia, Syria, Egypt, Turkey),* Londres, 1957.
öz (T.), *Turkish Ceramics,* Ankara, 1957.
—, *Türk kumaş ve kadifeleri,* Istanbul, 1951.
PAPADOPOULO (A.), *L'Islam et l'art musulman,* Paris, 1976.
ÜNSAL (B.), *Turkish Islamic Architecture in Seijuk and Ottoman Times, 1071–1923,* Londres, 1959.
—, *Mosquées,* Lausanne, 1975.
—, *Turquie ottomane,* Fribourg, 1965.
VOGT-GÖKNIL (U.), *Les Mosquées turques,* Zurich, 1953.
—, *Living Architecture: Ottoman,* Londres-Fribourg, 1966.
YETKIN (S.K.), *L'Ancienne Peinture turque du XIIe au XVIIIe siècle,* Paris, 1970.
—, *L'Architecture turque en Turquie,* Paris, 1962.

XVI. Интелектуалният и културен живот в Османската империя

ADNAN (A.), *La Science chez les Turcs ottomans,* Paris, 1939.
BABINGER (F.), *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke,* Leipzig, 1927.
BAZIN (L.) et DUMONT (P.), «Littérature turque» dans Encyclopédie de la Pléiade, *Histoire des littératures,* t. I, Paris, 1967.
BOMBACI (A.), *Histoire de la littérature turque, trad. franc, par I. Mélikoff,* Paris, 1968.
DINO (G.), «Littérature turque», dans *Encyclopaedia Universalis,* vol. 16, Paris,1973.
GIBB (E.J.), *A History of Ottoman Poetry,* 6 vol., Londres, 1900–1909.
KÖPRÜLÜ (F.), «Littérature turque 'othmanli», dans *Encyclopédie de l'Islam,* t. IV, Paris, 1931.
RESCHER (O.), *Ein Gesamtüberblick über die türkische Literatur,* Istanbul, 1941.

СПИСЪК НА КАРТИТЕ

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (обща карта) /1, 2
НАЧАЛОТО НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ / 24
ОСМАНЦИТЕ ПРИ МУРАД I И БАЯЗИД I / 47
АНАДОЛА И РУМЕЛИЯ СЛЕД ПОХОДА НА ТАМЕРЛАН (1402 г.) / 65
ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ НЕПОСРЕДСТВЕНО ПРЕДИ
ПРЕВЗЕМАНЕТО НА КОНСТАНТИНОПОЛ (1451 г.) / 91
КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ 1453 г. / 94
ИМПЕРИЯТА ПРИ МЕХМЕД II И БАЯЗИД II (XV в.) / 119
ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ XVI В. / 275
ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ XVII И XVIII В. / 281
ЕВРОПЕЙСКИТЕ ПРОВИНЦИИ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ / 304
АРАБСКИТЕ ПРОВИНЦИИ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ / 357
РАЗКЪСВАНЕ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (края на XIX в.) / 537
РАЗКЪСВАНЕ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (нач. на XX в.) / 620
ОСМАСКИ ИНСТАНБУЛ / 822
ДВОРЕЦЪТ ТОПКАПЪ / 823

СЪДЪРЖАНИЕ

ИСТОРИЯТА НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ФРЕНСКИТЕ ОСМАНИСТИ (*Цв. Георгиева*) / 7

ПРЕДГОВОР (*Робер Мантран*) / 17

ПЪРВА ГЛАВА

НАЧАЛОТО: ОСМАН И ОРХАН (*И. Белдичану*) / 23

ФАКТИ И ЛЕГЕНДИ / 23

– *От зараждането на османската държава до 1302 г.* / 23
– *От 1302 г. до завземането на емирата Кареси* / 27
– *Превземането на емирата Кареси* / 29
– *От преминаването в Европа до смъртта на Орхан* / 30

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ВЛАСТТА / 34

– *Интеграция на османците в политическата система* / 34
– *Идеологическа основа на османската държава* / 36
– *Обществен живот* / 38

ВТОРА ГЛАВА

ВЪЗХОДЪТ НА ОСМАНЦИТЕ (1362–1451) (*Никола Ватен*) / 44

МУРАД I (1362–1389) / 44

– *Превземането на Румелия* / 45
– *Османското настъпление в Анадола и Румелия* / 49
– *Образуването на империята и изграждането на държавата* / 51

БАЯЗИД I (1389–1402) / 53

– *Военни операции в Анадола* / 54
– *Положението на Византия* / 55
– *Нови походи в Анадола* / 55
– *Настъпление в Румелия (1393–1396)* / 56
– *Кръстоносният поход при Никопол* / 58
– *Последни походи в Анадола* / 60
– *Империята на Баязид през 1402 г.* / 61
– *Битката при Анкара* / 63

МЕЖДУЦАРСТВИЕ (1402–1413) / 64

– *Сюлейман Челеби в Румелия* / 67
– *Мехмед Челеби в Анадола* / 68
– *Муса Челеби* / 68

МЕХМЕД I (1413–1421) / 70
– *Конфликти с емира на Караман и с Венеция* / 70
– *Случаят Дюзме Мустафа* / 71
– *Бунтът на Бедреддин* / 72
– *Към омиротворяване* / 73
МУРАД II (1421–1451) / 75
– *Трудности при наследяването на трона* / 75
– *Османското възстановяване* / 77
– *1423–1430: конфликт с Венеция и борба за влияние с Унгария* / 79
– *1430–1437: Конфликти с албанци, унгарци и караманци* / 81
– *Последните години от първото управление на Мурад II: нов конфликт с Унгария (1437–1444)* / 82
– *Първо управление на Мехмед II и второ управление на Мурад II* / 85
– *Мурад II и консолидацията на империята* / 88

ТРЕТА ГЛАВА

ВЪЗХОД НА ОСМАНЦИТЕ (1451–1512) *(Никола Ватен)* / 90
МЕХМЕД II (1451–1481) / 90
– *Трудното начало* / 90
– *Превземането на Константинопол* / 93
– *Установяване на османците в Константинопол* / 97
– *Политически, дипломатически и военни последици от победата* / 98
– *Контролът върху река Дунав: сръбският въпрос и конфликтът с Унгария* / 100
– *1457 година* / 101
– *Падане на Морея и на Сърбия: 1458–1460* / 102
– *Походи по крайбрежието на Черно море: присъединяване на Синоп и Тарпезунд* / 105
– *Конфликти с християните. Война с Венеция (1462–1470)* / 106
– *Анадолският фронт: присъединяване на Караман и конфликтът с Акконюлу (1463–1474)* / 109
– *Победа над италианците, конфликт с унгарците и с молдавците (1473–1479)* / 110
– *Последните две години от управлението на Мехмед II* / 112
– *Мехмед II, организатор на държавата* / 114
БАЯЗИД II (1481–1512) / 116
– *Гражданска война (1481–1482)* / 116
– *Политиката на Баязид II* / 118
– *Първите завоевания при Баязид II: Херцеговина и Молдова* / 120
– *Конфликтът с Египет (1485–1491)* / 121
– *Развитие на отношенията с Европа* / 122
– *Война с Венеция (1499–1503)* / 123
– *Разпадане на османски Анадол: Сефевиди и казълбаши* / 125
– *Финална криза и падане на Баязид II (1511–1512)* / 126

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (XIV–XV в.) *(Никоара Белдичану)* / 129

ЦЕНТРАЛНАТА ВЛАСТ / 131

ИКОНОМИЧЕСКИЯТ ЖИВОТ / 135

– *Градското стопанство* / 135

– *Селското стопанство* / 138

АРМИЯТА / 141

НАСЕЛЕНИЕ, ТУРЦИЗАЦИЯ, ИСЛЯМИЗАЦИЯ / 143

ПЕТА ГЛАВА

АПОГЕЙ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ: СЪБИТИЯТА ПРЕЗ 1512–1606 *(Жан-Луи Баке-Грамон)* / 150

СЕЛИМ I (1512–1520) / 150

– *Поход срещу Сефевидите в Иран* / 152

– *Поход срещу мамелюците в Сирия и Египет* / 155

СЮЛЕЙМАН ВЕЛИКОЛЕПНИ (1520–1566) / 157

– *Превземането на Белград и Родос* / 158

– *Походи срещу Унгария. Обсадата на Виена (1529)* / 159

– *Превземането на Ирак. Великият везир Ибрахим паша* / 161

– *Нови военни действия срещу Испания и Австрия* / 164

ОТ СЕЛИМ II (1566–1574) ДО МЕХМЕД III (1595–1603) / 167

ШЕСТА ГЛАВА

ИМПЕРИЯТА В СВОЕТО ВЕЛИЧИЕ (XVI в.) *(Жил Венщейн)* / 171

УПРАВЛЕНИЕТО НА ИМПЕРИЯТА / 173

– *Проблемът за наследяването* / 177

– *Султанът, основа и символ на държавата* / 179

– *Въпросът за деспотизма* / 181

– *Дворецът – център на властта* / 188

– *Вътрешните служби на дореца* / 189

– *Външните служби на дореца* / 192

– *Диванът* / 197

– *Възходът на бюрокрацията* / 202

ИНСТРУМЕНТИТЕ НА ВЛАСТТА / 204

– *Централните сили: еничари и „отряди на Портата“* / 204

– *Провинциалните войски* / 209

– *Флотата* / 216

– *Силни и слаби страни на Сюлеймановата армия* / 218

– *Организация на провинциите* / 219

ЕДНА „ИКОНОМИКА-СВЯТ“ ПОД КОНТРОЛА НА ДЪРЖАВАТА / 223

– *Селски живот и земеделие* / 225

– *Мини и кариери* / 229
– *Животът в града* / 229
– *Държавните предприятия* / 233
– *Голямата търговия* / 234
– *Монетарна еволюция и смущения в края на века* / 237

СЕДМА ГЛАВА

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ XVII в.: СТАБИЛИЗАЦИЯ ИЛИ УПАДЪК *(Робер Мантран)* / 241

ОТ АХМЕД I ДО МУРАД IV (1603–1640) / 242
– *Външни конфликти* / 242
– *Вътрешни проблеми* / 245
– *Осман II: неуспехът на една реформа* / 246
– *Мурад IV и възстановяването на султанската власт* / 248

УПАДЪК НА ЦЕНТРАЛНАТА ВЛАСТ (1640–1656) / 250
– *Борби за влияние* / 251
– *Разпадане на властта* / 253

ВРЕМЕТО НА ВЕЗИРИТЕ КЪОПРЮЛЮ (1656–1683) / 255
– *Мехмед Кьопрюлю (1656–1661)* / 255
– *Кьопрюлюзаде Фазъл Ахмед паша (1661–1676)* / 257
– *Външната политика* / 258
– *Кара Мустафа паша и неуспехът при Виена (1676–1683)* / 260

ТРУДНОСТИТЕ НА ИМПЕРИЯТА (1684–1699) / 261
– *Икономическите проблеми* / 264
– *Външната търговия* / 268
– *Социалните проблеми* / 271

ИНТЕЛЕКТУАЛЕН И ХУДОЖЕСТВЕН ЖИВОТ / 276

ОСМА ГЛАВА

ОСМАНСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ XVIII в.: НАТИСКЪТ НА ЕВРОПА *(Робер Мантран)* / 279

ВЪНШНИ ПРОБЛЕМИ / 279
– *От мира при Карловац (1669) до турско-персийския договор (1746)* / 279
– *Руско-турска война; договорът от Кючюк Кайнарджа (1768–1774)* / 282

АХМЕД III: ОПИТИ ЗА ОБНОВЛЕНИЕ (1703–1730) / 285
– *Амджазаде Хюсеин паша и непосредствените му приемници (1699–1718): отваряне и приемственост* / 285
– *Управление на великия везир Дамат Ибрахим паша (1718–1730)* / 287
– *Бунтът на Патрона Халил (1730); положението в провинциите* / 289
– *Османската държава в началото на XVIII в.: приемственост или промяна?* / 290

ПЕРИОД НА ПРЕХОД (1730–1768) / 292
– *Боневал паша; преобразования във военната и гражданската област* / 292
– *Опит за обновление: Коджа Раиб паша* / 293

ЧУЖДЕСТРАННОТО ПРОНИКВАНЕ / 296

– *Икономически натиск: разширяване на Капитулациите* / 296
– *„Великите сили“ и „малцинствата“* / 298
– *Икономика и политика* / 299

ДЕВЕТА ГЛАВА

БАЛКАНСКИТЕ ПРОВИНЦИИ (1606–1774) *(Жил Венщейн)* / 302

ЕВРОПЕЙСКИТЕ ВЛАДЕНИЯ В НАЧАЛОТО НА XVII В.: ТРИТЕ КРЪГА / 303

КЛАСИЧЕСКОТО ОСМАНСКО УПРАВЛЕНИЕ: ОПИТ ЗА ОЦЕНКА / 311

1606–1774: ПРЕХОДЪТ / 316

ВОЙНИТЕ И ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПРОМЕНИ / 317
– *Подолие и Украйна* / 318
– *Крит и Пелопонес* / 318
– *Унгария и Тарсилвания* / 320
– *Румънските държави* / 322
– *Северното крайбрежие на Черно море* / 329

ХРИСТИЯНИТЕ НА БАЛКАНИТЕ – АКТЬОРИ И ЗАЛОГ ВЪВ ВОЙНАТА / 330

ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТИ / 337

РАЗВИТИЕ НА ПОЗЕМЛЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЧИФЛИЦИТЕ / 339

ОТ КРАДЕЦА ГЕРОЙ ДО СТРАЖАРЯ РАЗБОЙНИК / 343

ДАНЪЧНИ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ И ЗАСИЛВАНЕ НА МЕСТНАТА НЕЗАВИСИМОСТ / 344

ВЪЗХОД НА ТЪРГОВИЯТА И ПОЯВАТА НА „ПРАВОСЛАВНИЯ ТЪРГОВЕЦ“ / 349

ПРЕГЛЕД НА КУЛТУРНИЯ И РЕЛИГИОЗНИЯ ЖИВОТ / 352

ДЕСЕТА ГЛАВА

АРАБСКИ ПРОВИНЦИИ (XVI–XVIII в.) *(Андре Реймон)* / 356

ЦЕНТРАЛНО УПРАВЛЕНИЕ НА АРАБСКИТЕ ПРОВИНЦИИ / 359

ПРОВИНЦИАЛНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ / 363
– *Управителите* / 363
– *Съдебната институция* / 366
– *Милицията* / 367
– *Компромис с местните сили и традиции* / 370
– *Данъчна организация* / 372

СИЛИТЕ НА СЦЕПЛЕНИЕ / 375
– *Нравствена и религиозна солидарност* / 375
– *Вътрешноикономическите връзки* / 381

РАЗВИТИЕТО НА АРАБСКИТЕ ПРОВИНЦИИ / 385

ПРЯКОТО УПРАВЛЕНИЕ В АЛЕПО / 387

МЕСТНИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ И ПРОВИНЦИАЛНИТЕ „ДИНАСТИИ“ / 392
– *Двамата силни мъже в Палестина: шейх Дахир и Джазар паша* / 392
– *Една квази династия в Дамаск: Азм* / 397
– *Иракските династии в Мосул и Багдад* / 401
– *Родът Джалили в Мосул* / 404
– *Мамелюците в Багдад* / 407
ЕГИПЕТСКИТЕ МАМЕЛЮЦИ / 410
ЕВОЛЮЦИЯ КЪМ НЕЗАВИСИМОСТ В ПРОВИНЦИИТЕ НА МАГРЕБА / 417
– *Алжир: една „колегиална“ монархия* / 419
– *Тунизийските династии* / 424
– *Триполи: от управлението на дейовете до династията на Караманлиите* / 429

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА
НАЧАЛОТО НА ИЗТОЧНИЯ ВЪПРОС (1774–1839) *(Робер Мантран)* / 433
АБДУЛ ХАМИД I (1774–1789) / 434
– *Вътрешно положение* / 434
– *Военни и граждански реформи* / 435
– *Натискът на Русия* / 436
СЕЛИМ III (1789–1807) / 437
– *Реформите. Низами джедид (1789–1802)* / 438
– *Вътрешни затруднения, външни ограничения* / 440
– *Бунтовете в провинциите* / 441
– *Падането на Селим III* / 443
РЕАКЦИЯ И КОНТРАРЕАКЦИЯ / 445
МАХМУД II И ПРЕВРАТНОСТИТЕ НА ВЛАСТТА (1809–1821) / 448
– *Ограниченията на политическата система* / 449
– *Мохамед (Мехмед) Али в Египет – пример за подражание?* / 451
– *Конфликти или реформи?* / 452
КОНФЛИКТИТЕ (1821–1839) / 457
– *Гърция: от въстание към независимост* / 457
– *Война с Египет* / 459
– *Международен натиск. Завладяването на Алжир* / 462
РЕФОРМИТЕ (1830–1839) / 464
– *Действуващите лица* / 464
– *Нововъведенията* / 465
– *Пресата и обществото* / 468

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА
ПЕРИОДЪТ НА РЕФОРМИТЕ (ТАНЗИМАТ) (1839–1878) *(Пол Дюмон)* / 472
РЕФОРМАТОРИТЕ / 473

– *Султани и паши* / 473
– *Книжовници и идеолози* / 477
– *Анонимните автори на реформата* / 482
РЕФОРМИТЕ / 486
– *Високата порта* / 486
– *Към унификация на правната система* / 488
– *Преминаване към светско образование* / 491
– *Новата армия* / 494
– *Провинциалната администрация и финансите* / 496
ИКОНОМИЧЕСКА И СОЦИАЛНА ЕВОЛЮЦИЯ / 499
– *Движение в селата* / 499
– *Новият облик на градовете* / 503
– *Икономическа експанзия* / 506
– *Възраждането на „нациите" (миллет)* / 510
БОЛНИЯТ ЧОВЕК / 513
– *Кризата в Ориента* / 514
– *Кримската война* / 518
– *Прекратяване на мира* / 523
– *Балканската криза* / 528
ТРИНАДЕСЕТА ГЛАВА
ПОСЛЕДНО УСИЛИЕ (1878–1908) *(Франсоа Жоржон)* / 536
ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ СЛЕД БЕРЛИНСКИЯ ДОГОВОР / 536
– *След кризата* / 536
– *Държавата на Абдул Хамид* / 541
– *Основната идея в режима* / 546
– *Влиянието на Запада* / 550
ОСМАНСКОТО ОБЩЕСТВО В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX в. / 556
– *Брой и движение на населението* / 556
– *Еврейската имиграция* / 559
– *Промени в селата и градовете* / 561
– *Истанбул и османската култура* / 567
НАРАСТВАНЕ НА ОПАСНОСТИТЕ / 572
– *Националните движения, арменският въпрос* / 572
– *Германия излиза на сцената: Багдадската железопътна линия* / 578
– *Зараждане на младотурската опозиция* / 583
– *Към революция* / 587
ЧЕТИРИНАДЕСЕТА ГЛАВА
СМЪРТТА НА ЕДНА ИМПЕРИЯ (1908–1923)
(Пол Дюмон и Франсоа Жоржон) / 591
НАДЕЖДИ И НЕСПОЛУКИ (1908–1912) / 591
– *Революция и реакция* / 591
– *Социален и интелектуален кипеж* / 598

– *Младотурците в действие* / 606
– *Първи поражения: Триполитания, Албания* / 614
ИМПЕРИЯТА ВЪВ ВОЙНА (1912–1918) / 619
– *Балканските войни* / 619
– *От една война в друга: дейността на комитета „Единение и прогрес“*/ 626
– *Първата световна война: завръзката* / 634
– *Години на смърт и разруха* / 638
– *Мобилизация на тила* / 643
КРАЯТ НА ЕДИН СВЯТ (1918–1923) / 649
– *Корабокрушението* / 652
– *От една революция към друга* / 654
– *От договора в Севър до договора в Лозана: смърт и възраждане на Турция* / 659

ПЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА
ОСМАНСКОТО ИЗКУСТВО / 663
ОСМАНСКОТО ИЗКУСТВО В ТУРСКИТЕ ЗЕМИ *(Жан-Пол Ру)* / 663
– *Ислямско изкуство и османско изкуство* / 663
– *Джамията* / 665
– *Селджукско изкуство и османско изкуство* / 665
– *Украсата* / 667
– *Ръчно изработените предмети* / 668
– *Килимът* / 670
ОСМАНСКАТА ДЖАМИЯ / 671
– *Еднокуполната джамия* / 671
– *Джамията, с редица от куполи* / 672
– *Медресето от Бруската школа* / 675
– *Джамии с Т-образен план* / 676
ПРЕЛЮДИЯ КЪМ „ЗЛАТНИЯ ВЕК“ / 677
– *Изкуството по времето на Мехмед II Фатих* / 677
– *Джамиите на Баязид II* / 679
– *Влиянието на „Света София“* / 679
– *Джамиите на Баязид II и на Селим I в Истанбул* / 681
– *Синан* / 682
– *Джамията „Шахзаде“* / 683
– *Джамията „Сюлеймание“* / 684
– *Джамията „Селимие“ в Одрин* / 684
– *Наследството на Синан* / 686
ДРУГИ ВИДОВЕ ИЗКУСТВО / 688
– *Османският дом* / 688
– *Светската архитектура* / 689
– *Надгробното изкуство* / 690
– *Дворецът* / 692
– *„Топкапъ“* / 692

– *Ръкописната книга* / 694
АРХИТЕКТУРАТА В АРАБСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ОСМАНСКАТА ЕПОХА *(Андре Реймон)* / 697
ИМПЕРСКО ИЗКУСТВО / 698
ПОСТОЯНСТВО НА МЕСТНИТЕ ХУДОЖЕСТВЕНИ ТРАДИЦИИ / 702
НОВОВЪВЕДЕНИЯТА / 705

ШЕСТНАДЕСЕТА ГЛАВА
ИНТЕЛЕКТУАЛНИЯТ И КУЛТУРЕН ЖИВОТ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ *(Луи Базен)* / 708
СЪСТАВНИТЕ ЧАСТИ НА ДОИСЛЯМСКАТА ТУРСКА КУЛТУРА / 708
ТУРЦИЗАЦИЯ НА ИСЛЯМСКАТА КУЛТУРА / 711
– *Експанзия на турския език* / 711
– *Мистичната литература* / 712
– *Първите произведения в проза. Разширяване на културата* / 714
ОСМАНСКИЯТ КЛАСИЦИЗЪМ / 715
– *Приемственост на турската култура* / 715
– *Началото на имперски културен живот* / 716
– *Османските поети: Баки и Фузули* / 718
– *Подмладяване на литературата* / 721
– *Народната поезия* / 722
– *Историографията* / 724
– *Други литературни жанрове* / 727
КЪМ МОДЕРНОСТТА / 730
– *Влиянието на Запада* / 730
– *Поява на пресата. Литературни школи и списания* / 732
– *Други форми на културен живот през XIX в.* / 737

БЕЛЕЖКИ / 739
ПРИЛОЖЕНИЯ / 747
ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ СЪБИТИЯ / 749
СПИСЪК НА СУЛТАНИТЕ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ / 754
ПОКАЗАЛЕЦ НА СОБСТВЕНИТЕ ИМЕНА / 755
ПОКАЗАЛЕЦ НА ЕТНИЧЕСКИТЕ И ГЕОГРАФСКИТЕ НАЗВАНИЯ / 775
РЕЧНИК НА НЯКОИ ТУРСКИ ДУМИ / 791
БИБЛИОГРАФИЯ / 797
СПИСЪК НА КАРТИТЕ / 812

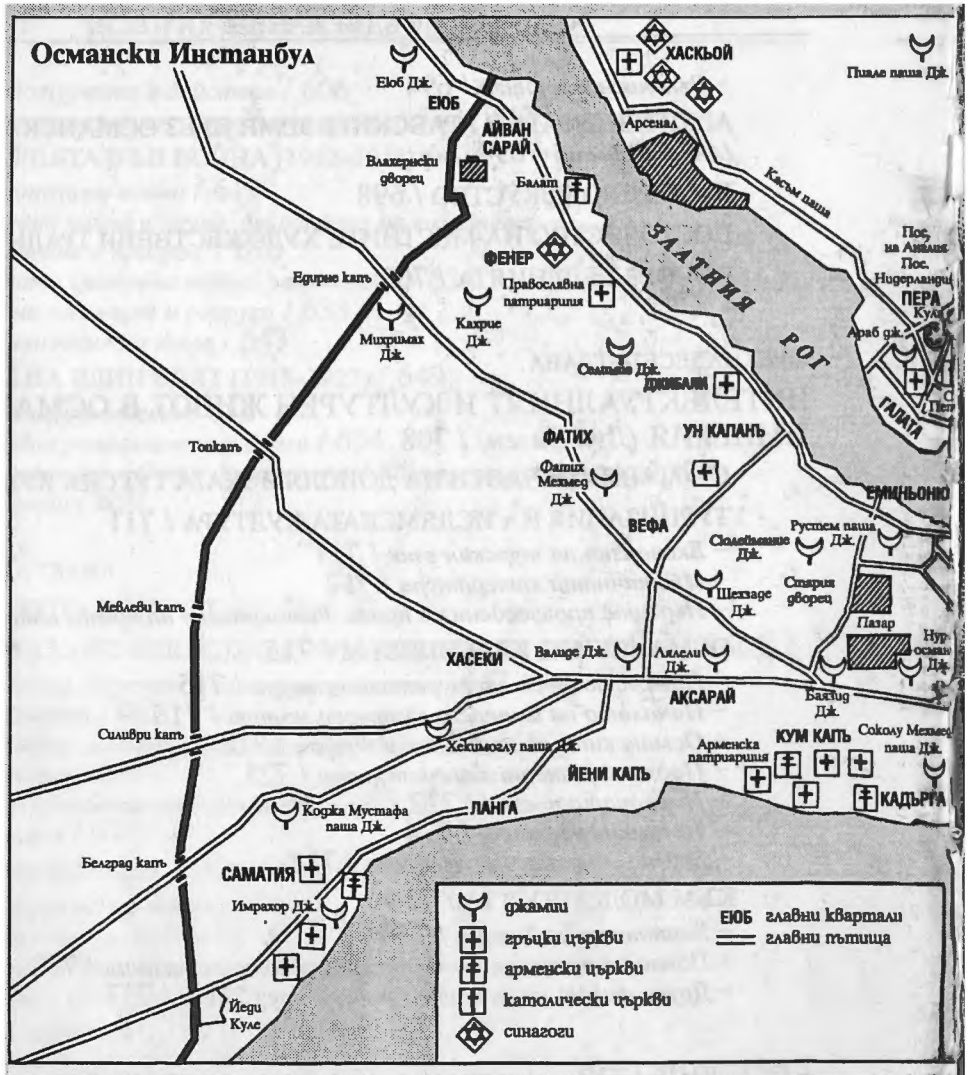
Османски Инстанбул
Еюб Дж.
ЕЮБ
АЙВАН САРАЙ
Влахернски дворец
Балат
ФЕНЕР
Православна патриаршия
Едирне капъ
Кахрие Дж.
Михримах Дж.
Султан Дж.
ДИВАНИ
ФАТИХ
Фатих Мехмед Дж.
Топкапъ
ХАСКЬОЙ
Пиале паша Дж.
Арсенал
Касъм паша
ЗЛАТНИЯ РОГ
Пос. на Анкара
Пос. Нидерландия
ПЕРА
Араб дж.
ГАЛАТА
УН КАПАНЪ
ЕМИНЬОНЮ
ВЕФА
Сюлеймание Дж.
Рустем паша Дж.
Шехзаде Дж.
Стария дворец
Пазар
Мевлеви капъ
ХАСЕКИ
Валиде Дж.
Лялели Дж.
АКСАРАЙ
Баязид Дж.
Силиври капъ
Хекимоглу паша Дж.
Арменска патриаршия
КУМ КАПЪ
Соколу Мехмед паша Дж.
ЙЕНИ КАПЪ
КАДЪРГА
Коджа Мустафа паша Дж.
ЛАНГА
Белград капъ
САМАТИЯ
Имрахор Дж.
Йеди Куле
джамии
гръцки църкви
арменски църкви
католически църкви
синагоги
ЕЮБ главни квартали
главни пътища
Дворецът Топкапъ
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33

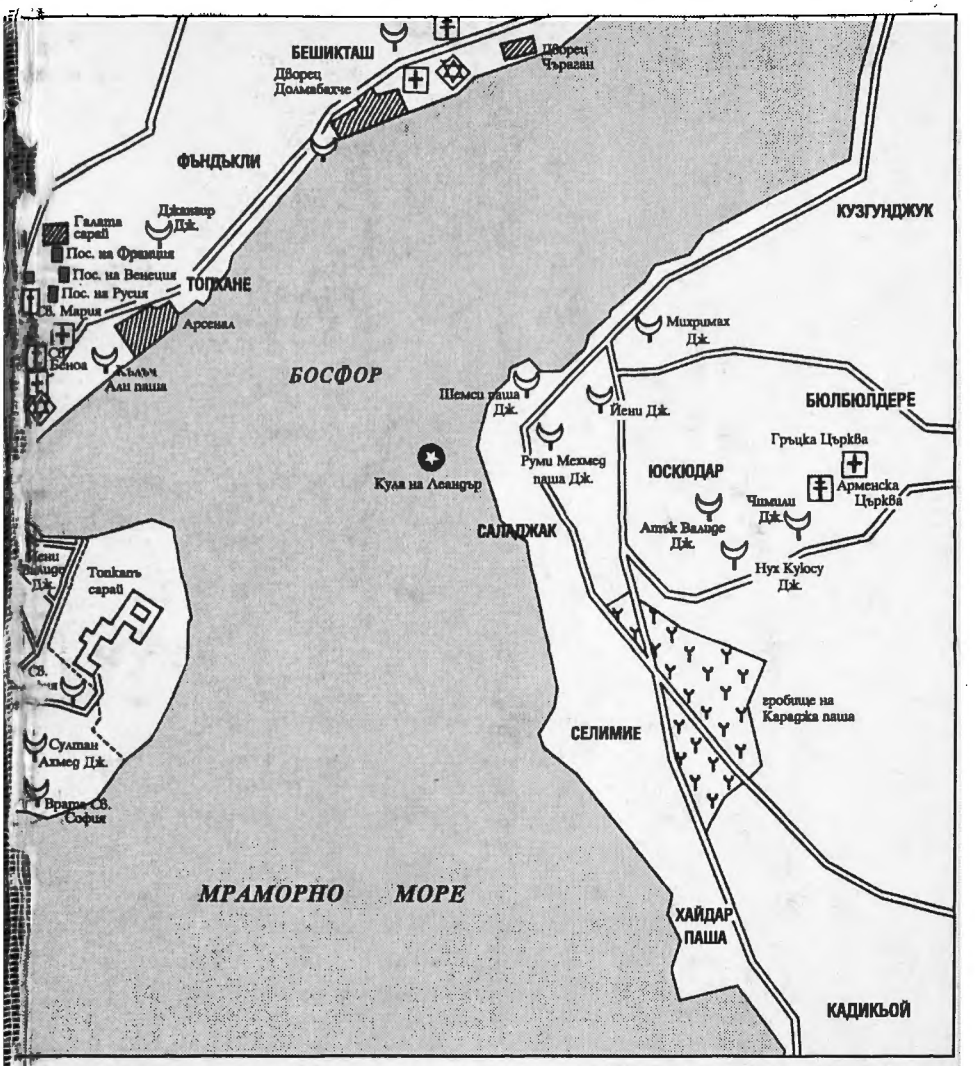

1. Баб-и хумаюн
2. Първи двор
3. "Св. Ирина"
4. Чешма на палача
5. Орта капъ
6. Втори двор
7. Мешт капасъ
8. Двор на Балтаджилар
9. Кубе алтъ
10. Кухни
11. Баб-и сеадет
12. Арз одасъ
13. Трети двор
14. Библиотека на Ахмед II
15. Съкровищница
16. Четвърти двор
17. Кьошк на Абдул Меджид
18. Градината с лалетата
19. Кьошк на Мустафа паша
20. Багдадски кьошк
21. Балдахин на султан Ибрахим
22. Сюнет одасъ
23. Еревански кьошк
24. Мощи на пророка
25. Джамия на агите
26. Капасъ Когух
27. Харем
28. Апартамент на Къзлар агасъ
29. Джамия на евнусите
30. Чинили кьошк
31. Парк Гюлхане
32. Фонтан на Ахмед II
33. "Св. София"

На корицата:
Миниатюра, фрагмент
Сюлейман екскортиран от оръженосците си, везира и пашите. 1543 г.

Цена 25 лв.